

HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Karaula, Željko

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:619006>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Željko Karaula

**HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U
KRALJEVINI JUGOSLAVIJI**

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr. sc. Ivica Miškulin

Zagreb, 2014.

UNIVERSITY OF ZAGREB

CROATIAN STUDIES

Željko Karaula

**CROATIAN PEASANT DEFENSE
IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA**

DOCTORAL THESIS

Mentor: dr. sc. Ivica Miškulin

Zagreb, 2014.

Sadržaj

I.	UVODNE NAPOMENE	6
II.	HISTORIOGRAFIJA I POVIJESNI IZVORI O HRVATSKOJ SELJAČKOJ ZAŠTITI	10
III.	DRUŠTVENO-SOCIJALNI I POLITIČKI UVJETI OSNIVANJA HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE	26
	1. Hrvatski seljački pokret i društveno-socijalna slika hrvatskog sela u drugoj polovici 30-ih godina 20 stoljeća.....	26
	2. „Seljačka država“ u politici i ideologiji Hrvatske seljačke stranke.....	33
	3. Politička situacija u Europi i Kraljevini Jugoslaviji 30-ih i početkom 40-ih godina 20. stoljeća.....	41
	4. Paramilitarizam i „paravojni“ odredi u Europi između dva svjetska rata.....	46
	5. Četnička udruženja u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji i njihova nasilja nad hrvatskim stanovništvom.....	58
	6. Hrvatsko domobranstvo u austro-ugarskoj vojsci (1868.-1918.) – primjer za stranačku vojsku HSS.....	63
	7. Žandarmerija Kraljevine Jugoslavije.....	66
IV.	OSNIVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE	73
	1. Misterij početka osnivanja? Ilegalne samoobrambene organizacije HSS 1932/1935. – preteče Hrvatske seljačke zaštite.....	73
	2. Osnivanje Hrvatske seljačke zaštite kao reakcija na teror šestosiječanjskog režima i četničke zločine nad hrvatskim stanovništvom (1935-1936) godine.....	81
	3. „Noćne straže“ Hrvatske seljačke stranke od 30. travnja do 5. svibnja 1936. godine.....	90
	4. Početak osnivanja odreda Hrvatske seljačke zaštite u Hrvatskoj 1936. godine.....	93
	5. Zamah zaštitarskog pokreta na području Savske banovine (1937.-1939.).....	116
	6. „Mimikrija“ Hrvatske seljačke zaštite u vatrogasne jedinice.....	141
	7. Hrvatska seljačka zaštita na prostoru Primorske banovine (1936.-1939.).....	143

8. Vojni znakovi identiteta Hrvatske seljačke zaštite	152
9. Čelni ljudi Hrvatske seljačke i Hrvatske građanske zaštite	158
10. „Naš vođa“ – stvaranje kulta Vladka Mačeka.....	177

V. ORGANIZACIJSKA STRUKTURA I DJELOVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE.....189

1. Vojni ustroj paravojnih jedinica Hrvatske seljačke zaštite.....	189
2. Krijumčarenje i putevi nabavljanja oružja i opreme za Hrvatsku seljačku zaštitu.....	197
3. Vojska Kraljevine Jugoslavije prema djelovanju Hrvatske seljačke zaštite.....	210
4. Hrvatska seljačka zaštita i „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“.....	222
5. Uloga Hrvatske seljačke zaštite u izborima 11. prosinca 1938. godine.....	230
6. Pokušaj Stojadinovićevog uništenja Hrvatske seljačke zaštite.....	244
7. Samostalna demokratska stranka (SDS) prema djelovanju Zaštite.....	254
8. Humanitarno djelovanje Hrvatske seljačke zaštite.....	265

VI. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U BANOVINI HRVATSKOJ.....268

1. „Slučaj satnika Morića“ i legalizacija Hrvatske seljačke zaštite u Banovini Hrvatske.....	268
2. Časnička škola Hrvatske seljačke zaštite.....	272
3. Mačekova garda ili Hrvatska Građanska zaštita (HGZ).....	283
4. Teror Hrvatske seljačke zaštite u Banovini Hrvatskoj.....	299
5. Sukob Hrvatske seljačke zaštite sa Sokolom Kraljevine Jugoslavije.....	320
6. Pokušaj bana Ivana Šubašića za uspostavom kontrole nad Hrvatskom seljačkom zaštitom.....	334
7. Hrvatska seljačka zaštita i komunistički pokret.....	343
8. Hrvatska seljačka zaštita i ustaški pokret.....	362
9. Hrvatska seljačka zaštita i „romski kriminalitet“.....	380
10. Hrvatska seljačka zaštita u „zaštiti“ šuma u Banovini Hrvatskoj.....	384
11. Akcija Hrvatske seljačka zaštite na razoružavanju bivših pristaša režima poslije 26. kolovoza 1939. godine.....	390
12. Mačekovi pregovori s grofom Cianom i uloga Hrvatske seljačke zaštite.....	393
13. Pokušaj osnivanja podmlatka Hrvatske seljačke zaštite.....	395
14. Hrvatska seljačka zaštita i Jadranska straža.....	399
15. Hrvatska seljačka zaštita i općinski izbori 1940. godine.....	401
16. Životni put zapovjednika HSZ za južnu Dalmaciju Ante Olujića.....	405

17. Pokušaj vodstva HSS na stvaranju „hrvatske vojske“ u Kraljevini Jugoslaviji.....	407
18. Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite u Banovini Hrvatskoj.....	423
VII. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U TRAVANJSKOM RATU 1941. GODINE.....	448
1. Hrvatska seljačka zaštita od „vojnog puča“ 27. ožujka 1941. do osnivanja Nezavisne Države Hrvatske.....	448
2. Hrvatska seljačka zaštita u travanjskim danima 1941. godine.....	462
VIII. EPILOG.....	476
1. Hrvatska seljačka zaštita u NDH, „pokušaj puča“ protiv ustaša i njena „likvidacija“ tijekom svibnja 1941. godine.....	476
IX. ZAKLJUČAK.....	491
X. PRILOZI.....	501
XI. IZVORI I LITERATURA.....	514
XII. ŽIVOTOPIS I SELEKTIVNI POPIS OBJAVLJENIH RADOVA.....	533
XIII. SLIKOVNI PRILOZI.....	535

I. UVODNE NAPOMENE

Sve do prije nekoliko godina nisam ni pomišljao na to da ću pisati povijest Hrvatske seljačke zaštite. Prije svega, brojne sinteze povijesti Hrvatske seljačke stranke, koje sam smatrao vrlo vrijednim, već su postojale. Kao student sam s očaranošću pročitao remek djela Ljube Bobana o povijesti HSS. Specijalno proučavanje organizacija hrvatskog seljačkog pokreta iz 30-ih godina prošlog stoljeća također je bilo u zamahu te su postojale vrijedne monografije o *Hrvatskom radničkom savezu* ili *Gospodarskoj slozi*. Nije stoga nimalo čudno da je do konačne odluke o pisanju o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti (HSZ) došlo, da tako kažem, iz „prethodnog“ istraživanja povijesti HSS. Naime, zaokupljenost istraživanjem ilegalne omladinske organizacije Hrvatske nacionalne omladine (HANA O) koja je djelovala u prvoj polovici 1920-ih godina, a koju su neizravno nosile stranačke strukture H(R)SS natjerala me je na promišljanje o tome da bi trebalo proučiti i razvoj paravojne organizacije HSS Hrvatske seljačke zaštite koju su dosadašnji istraživači na neki način zaobilazili. Mislio sam da bi se povijesnim poznavanjem te poluvojne organizacije HSS nastale u specifičnim uvjetima nakon monarhističke šestosiječanjske diktature zaokružila i dala cjelovita slika o toj stranci i u konačnici o hrvatskom seljačkom pokretu.

Početkom ožujka 2014. godine paravojne postrojbe pod vodstvom vlade autonomnog Krima u sastavu Ukrajine uz rusku pomoć preuzele su vlast nad tim poluotokom u cilju njegovog pripajanja Ruskoj federaciji. Uskoro su te snage preuzele zgradu vlade Krima, zrakoplovnu luku i sve značajne državne institucije na tom ukrajinskom poluotoku. Prema stranim dopisnicima paravojne postrojbe Krima nastupale su dobro naoružane bez ikakvih

oznaka na uniformama, osiguravajući prometnice i važna raskrižja, te su u konačnici za nekoliko dana uspostavile potpunu kontrolu sigurnosne situacije i vlast na Krimu. Nešto kasnije se slična situacija ponovila u istočnoj Ukrajini, sada s neizvjesnim ishodom.¹ Ove vijesti pokazuju koliko je problematika paravojnih postrojbi i paramilitarizma² aktualna i danas kada državne vlasti (*u ovom slučaju Putinove Rusije*) zbog međunarodne javnosti ne mogu javno angažirati svoje vojne postrojbe, te su prisiljene služiti se paravojnim jedinicama u cilju ostvarivanja svojih (veliko)državnih intereresea. I u hrvatskom ratu za nezavisnost 1991. godine srbijanska strana u sukobu se, u prikrivanju svojih ratnih (veliko)srpskih ciljeva i svoje tobožnje dezaagažiranosti, u ratu služila nizom srpskih paravojnih postrojbi poput *Belih orlova, Srpske dobrovoljačke garde, Martićevaca* i drugih jedinica na „dobrovoljačkoj“ osnovi koje je potajno naoružavala i opremala vojnom i svakom drugom opremom.³

Na osnovu ovih parcijalnih podataka fenomen paramilitarizma u postmodernom svijetu i dalje ostaje otvoren, a njegove korijene možemo u pravoj mjeri detektirati koncem Prvog svjetskog rata kada u sutonu dotadašnjih europskih velesila (*Njemačke, Austro-Ugarske i carske Rusije*) i na razvalinama njihovih imperija počinju da se pojavljuju paramilitantne postrojbe dotada podjarmljenih naroda, ali i poraženih velesila u sukobu za postimperijalnu baštinu. Kraj Velikoga rata nije Europi odmah donio mir. U narednom razdoblju, uglavnom na području srednje, istočne i jugoistočne Europe gdje su se i nalazili ostaci srušenih imperija, dolazi do niza etničkih sukoba, revolucionarnog i kontrarevolucionarnog nasilja, pogroma, ratova za nezavisnost, svakovrsnog terora sve u cilju ostvarenja što boljih startnih pozicija u

¹ <http://www.vecernji.hr/svijet/odsijecanje-krima-bit-ce-prvi-korak-u-napadu-na-ukrajinu-924401> (pristup 2. III. 2014.)

² Paravojska ili paramilicija je pojam koji je sastavljen iz starogrčkog: para „pored“ i latinskog: miles “borci“ ili „vojnici“.

³ Nikica, BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, Golden marketing-Tehnička knjiga: Zagreb, 2005., 334-335., Davor, MARIJAN, *Bitka za Vukovar*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2004., 50-53., Ivan, ČOLOVIĆ, *Fudbal, huligani i rat, Srpska strana rata*, I., Samizdat FreeB92: Beograd, 456-481., Vojislav, ILIĆ, *Moj sin Đorđe Božović Giška*, Interpres: Beograd, 1999.

novom preustroju europskih granica u očekivanju Versajske mirovne konferencije u Parizu.⁴ Fenomen paramilitarizma u hrvatskim zemljama u međuratnom razdoblju do sada nije znanstveno istražen, te postoji očigledan manjak literature o toj problematici.⁵ Stoga ova disertacija ima za cilj prvenstveno arhivskim povijesnim izvorima upotpuniti povijesno znanje o tom razdoblju i proširiti povijesnu platformu za poznavanje tridesetih godina 20. stoljeća u međuratnoj Hrvatskoj (Jugoslaviji) kroz instituciju paravojne postrojbe Hrvatske seljačke stranke Hrvatske seljačke zaštite koja je nastala u jeku rješavanja najvažnijeg od svih nacionalnih pitanja u jugoslavenskoj kraljevini, hrvatskog pitanja.

U svojoj biti ova studija razmatrat će proces nastajanja jedne paramilitantne organizacije HSS kroz turbulentne tridesete godine kojoj je bila svrha da zaštiti hrvatski narod pred nasiljima i represijom jugoslavenskog centralističkog režima i njegovih paravojnih postrojbi. U radu će se vidjeti koje je ona sve faze prolazila, čemu je stvarno služila, kakav je bio njen utjecaj na društveni i socijalni život hrvatskog seljaštva, kakve metode je upotrebljavala u razdoblju „brutalizacije“ politike, kada političko djelovanje nisu bili samo politički govori i politička propaganda već i unutrašnja borba za nacionalno-političke ideje na terenu u cilju ostvarivanja nacionalnog ideala – hrvatske federalne jedinice unutar jugoslavenske države ili samostalne nacionalne hrvatske države.

Iako početke te paramilitantne organizacije HSS možemo detektirati početkom tridesetih godina u jeku monarhističke diktature službeno je razdoblje kojim je obuhvaćena analiza kratko – oko pet godina, od travnja 1936. do travnja 1941. godine. Kao svojevrsni rasplet, u završnom poglavlju (*epilog*) promatramo u obliku historiografske skice kratko

⁴ *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, (Robert Gerwarth, Juhn Horne, eds), Oxford University Press: Oxford, 2012., Margaret, MACMILLAN, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak: Zagreb, 2008.

⁵ Vidi: Branislav, GLIGORIJEVIĆ, Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), *Istorija XX veka*, V., Institut društvenih nauka: Beograd, 1963., 316-396., *Guerrilla in the Balkans - Gerila na Balkanu*, University Meiji-Institute of Contemporary History Belgrade, Tokyo-Beograd, 2007., Zdravko, DIZDAR, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.): (prvi dio), *Scrinia Slavonica*, 5., 2009., 199-228. (vidi daljnje Dizdarove radove o četničkim organizacijama u Hrvatskoj između dva rata u popisu literature).

završno razdoblje HSZ kada ona krajem svibnja i početkom lipnja 1941. godine u posebno dramatičnim okolnostima biva „likvidirana“ od strane novih ustaških vlasti. Iako je vremensko razdoblje ograničeno, radi se ustvari o vrlo intenzivnom i odlučnom periodu na političkoj sceni jugoslavenske države kada se kroz rješavanje hrvatskog pitanja Hrvatska seljačka zaštita javlja kao odlučan čimbenik u rukama vodstva HSS koje drugi politički čimbenici (*politički i vojni Beograd*) nisu mogli više zanemariti. Tomu svjedoči i veliki dio građe koji se čuva u Vojnom arhivu Srbije (VAS) koji je posvećen praćenju aktivnosti Hrvatske seljačke zaštite, a koji su napravile vojno-obavještajne strukture kraljevske jugoslavenske vojske. Osnivanjem Banovine Hrvatske u djelovanju Hrvatske seljačke zaštite nastaju određene aberacije kada ona zahvaljujući ulozi koju je odigrala u njenom stvaranju i hrvatskoj samosvjesti nakon nastanka Banovine Hrvatske kreće u brutalan obračun s pristašama prijašnjeg unitarističko-centralističkog uređenja, pri čemu se očito „otrgnula“ od kormila vodstva HSS. Vrhunac ideologije Hrvatske seljačke zaštite, apsolutizacija hrvatske države, očitovala se u travanjskim danima 1941. godine kada Zaštita pruža ključnu podršku novom ustaškom režimu u uspostavi Nezavisne Države Hrvatske. Ipak, budući nužno vezana uz političku stranku koja ju je stvorila, a koja je počivala na demokratskim principima, Hrvatska seljačka zaštita nije u svojoj strukturi imala profašistički i totalitaran naboj sličan ustaškom pokretu, te je njena sudbina nakon travnja 1941. godine bila uvjetovana sudbinom same stranke.

Treba imati na umu da na aktivnost Hrvatske seljačke zaštite i političku scenu u međuratnoj Jugoslaviji treba posmatrati unutar šireg, europskog konteksta. Europa između dva rata bila je izrazito opterećana nacionalnim pitanjima koja su ostala aktualna i nakon stvaranja nacionalnih država završetkom Prvog svjetskog rata. U Europi, u okviru stranaka različitih provenijencija, posebno nakon uspona nacizma Hitlerovim dolaskom na vlast u Njemačkoj 1933. godine, nastaju paramilitantne postrojbe koje štite ideologiju same stranke i

nameću nasilnim putem stanovništvu njezine ideje. Iako je nacionalizam bio jedan od važnih razloga nestabilnosti jugoslavenske države i Europe mnogi građani europskih država, naročito oni na prostorima srednje i istočne Europe, suočili su se s problemima stvaranja demokratskih institucija i stabilnih vlada koji su često bili neuspješni i vodili k stvaranju autoritarnih i diktatorskih režima. U Europi je uoči Drugog svjetskog rata ostalo svega nekoliko demokratskih država (npr. Velika Britanija i Francuska), dok su sve ostale bile fašizirane ili boljševizirane. Treba imati na umu i posljedice velike ekonomske krize koja je od 1929. pogodila Europu i Hrvatsku (Jugoslaviju) izazivajući teške socijalne lomove i osiromašenje cjelokupnog društva na čijem su valu jahali osnivači totalitarnih ideologija fašizma i nacizma, ali i svi slični konzervativni autoritarni režimi.

II. HISTORIOGRAFIJA I POVIJESNI IZVORI O HRVATSKOJ SELJAČKOJ ZAŠTITI

Bolje razumijevanje političkog, društvenog i gospodarskog položaja hrvatskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, usprkos dobroj istraženosti, još uvijek zahtijeva analitičku obradu brojnih pojavnosti. Nakon ublažavanja diktature nakon 1935. godine Hrvatska seljačka stranka postaje stožer za nastanak hrvatskog seljačkog pokreta, nastojeći znatno dubljim širenjem djelovanja na ekonomska, kulturna, prosvjetna, radnička i druga polja okupiti oko sebe čitav hrvatski narod. Vodstvo HSS pokazivalo je tendencije i k stvaranju poluvojnih, odnosno zaštitnih formacija, radi zaštite i samoobrane hrvatskih seljaka od nasilja državnog režima. Radi se o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, svojevrsne poluvojne grane rastućeg hrvatskog seljačkog pokreta. Neosporno je da je HSZ neophodan element u okviru cjelovite povijesti teorije i prakse HSS i hrvatskog seljačkog pokreta, zajedno s političkim, socijalnim i ekonomskim shvaćanjem i praksom toga pokreta. Uloga HSZ kao fizičkog instrumenta vodstva HSS bila je značajna, a u svezi sa svekolikom problematikom političkih i društvenih

procesa unutar seljačkog pokreta koji je težio stvaranju paralelnih sustava vlasti „države u državi” unutar Kraljevine Jugoslavije, dakle i vlastite hrvatske „vojne komponente” unutar istog pokreta.

No, što za sada znamo pouzdano o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti i naporima vodstva HSS na njenom ostvarenju u drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća? Čitajući neveliku literaturu koja se bavi ovim pitanjem, stječe se dojam da je ona, u izvjesnom smislu, prije stvorila dodatnu konfuziju nego što ju je rasvijetlila i objasnila instrumentima povijesne znanosti. Nedostatnost prvorazrednih povijesnih izvora, ograničenja koja su nametali vrijednosni prioriteta epohe, povjesničarima svojstvena pretenzija da svoje ocjene i zaključke protežu na nedovoljno sagledana povijesna događanja – rezultirali su ne samo problematičnim i kontroverznim ishodištima historiografskih napora u dotičnom pitanju, već i temeljnim nejasnoćama na polju pojmovnog određenja tretiranog fenomena. Problematika HSZ fragmentarno je istaknuta u nekim radovima hrvatske (jugoslavenske) historiografije druge polovice 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća, od više autora koji su ukazali na neophodnost istraživanja tog aspekta djelovanja HSS-a. Uglavnom se radi o odlomcima u sklopu literature o široj problematici Nezavisne Države Hrvatske i Ustaškog pokreta.

Iako su neki autori, kao što je već istaknuto, naglasili važnost istraživanja te „vojne komponente“ hrvatskog seljačkog pokreta, malo je toga istinski istraženo i napravljeno, te je zbog toga nerijetko bilo čak tjeskobno pisati o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti u vremenu oivičenu kasnim 1930-im i ranim 1940-im godinama sa sviješću koliko je otvorenih istraživačkih pitanja, a koliko je malo raspoloživih vjerodostojnih izvora. Naime, literatura o problemima i značenju HSZ koju smo ovdje načeli veoma je ograničena.

Treba ovdje navesti da zbog duge ilegalnosti Hrvatske seljačke zaštite ne bi trebalo govoriti o „organizacijama“ zaštitara u klasičnom smislu kao što su to bile ostale grane hrvatskog seljačkog pokreta HSS poput *Seljačke sloge*, *Gospodarske sloge* ili *Hrvatskog*

radničkog saveza koje su djelovale slobodno i javno u istom razdoblju. Upravo je taj ilegalni karakter HSZ i njen specifičan tretman od režima, koji tu organizaciju postepeno sve više tolerira, uzrokovao određenu deficitarnost podataka o ovoj organizaciji HSS uopće. Do određenih promjena dolazi nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939. godine kada HSS postaje dio vladajuće koalicije i Zaštita dobiva legalnost na prostoru Banovine Hrvatske, dok je u ostalom dijelu zemlje ona još uvijek u određenom poluilegalnom statusu.

S navedenim ograncima seljačkog pokreta HSZ povezuje jedino činjenica da ona od početka do kraja djeluje kao i ostale organizacije pod strogom stranačkom infrastruktorom vodstva HSS. Ipak, dok su ostale organizacije bile ustrojene već u prvim godinama djelovanja Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) za Zaštitu to nije bilo slučaj. Jedan od problema u hrvatskoj historiografiji o HSZ bio je i utvrđivanje stvarnog početka njezina djelovanja. Zbog svega toga su i izvori o radu i djelatnosti HSZ uglavnom kvantitativne prirode, a ne kvalitativne. Dok su ostale grane seljačkog pokreta HSS izdavale svoja glasila, časopise i novine HSZ to nije bio u mogućnosti. I listovi i dnevници HSS su zbog toga istog razloga samo fragmentarno i skromno objavljivali vijesti o Zaštiti, jer je ta organizacija sve do sklapanja hrvatsko-srpskog dogovora 1939. godine bila pod udarom režima.

Što se tiče literature valja na početku navesti da je prije skoro sedam i pol desetljeća objavljena serija reportaža u knjizi Mahmuda Konjhodžića *Hrvatski seljački pokret* (1940.).⁶ U spomenutoj je knjizi autor u nizu novinskih reportaža ukratko prikazao povijest Hrvatske seljačke stranke i njezinu ideologiju kroz učenje osnivača stranke braće Antuna i Stjepana Radića da bi se zatim težište knjige okrenulo prema glavnim sastavnicama seljačkog pokreta 1930-ih godina pod vodstvom nasljednika Stjepana Radića predsjednika HSS dr. Vladka Mačeka. Osim važnih sastavnica hrvatskog seljačkog pokreta poput *Gospodarske Sloge*,

⁶ Mahmud, KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj* (reportaže), Grafika: Zagreb, 1940.

Seljačke sloge i prikazivanja seljačke narodne kulture Konjhodžić je ukazao i na neke osnovne karakteristike još jedne važne sastavnice seljačkog pokreta Seljačke zaštite, dajući ukratko njen opis i svrhu opisujući je kao narodnu miliciju: „koju najširi slojevi seljaštva vrlo ozbiljno shvaćaju (...) i učestvuju radije nego ma u kojoj od ostalih organizacija pokreta“.⁷ To je bilo prvi puta nakon osnivanja Hrvatske seljačke zaštite da je u nekoj knjizi, barem ukratko opisana njena kratka povijest.⁸

Izbijanjem Drugog svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji i njenim slomom, te stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) pri čemu su domovinskom ustaštvu odlučujuće pomogle upravo poluvojne postrojbe HSZ u razoružavanju poraženih postrojbi jugoslavenske vojske u povlačenju i relativno brzom stabilizaciji nove države i novog režima, mogli bismo pomisliti da se situacija promijenila, barem što se tiče opisa povijesti te organizacije koja je za uspostavu novog ustaškog režima bila ključna. Ali nije bilo tako. Za vrijeme NDH nakon kratkog početnog razdoblja kada je bila potrebna radi stabilizacije novog režima i uspostave ustaške vlasti na prostorima Bosne i Hercegovine, HSZ je ubrzo raspuštena tiho i nevidljivo iznenadnom ustaškom intervencijom krajem svibnja 1941. godine na izričitu Pavelićevu zapovijed. Ustaše u HSZ kao iskonsku organizaciju HSS nisu imale povjerenje. Čak su je se pomalo i bojali. Zbog toga je u velikom publicističkom i kulturnom valu *kulturnoj revoluciji* koja je nastupila uspostavom NDH o HSZ nitko nije pisao; pojavila su se samo dva mala fragmenta većih cjelina.

⁷ KONJHODŽIĆ, n. dj., 107. Jasno da je Konjhodžić ovdje posve kratko, jednostavno i nekritički opisao ovu organizaciju na posve publicistički način. Zanimljivo da s obzirom da je Konjhodžić tijekom Drugog svjetskog rata pristupio antifašističkom pokretu te radio u Propagandnom odjelu ZAVNOH-a i ratnoj redakciji „Vjesnika“ u njegovim kasnijim knjigama poslije 1945. o partizanskom pokretu o HSZ piše negativno. Vidi: Mahmud, KONJHODŽIĆ, Sisak 1941., *Riječi, časopis Matice hrvatske Sisak*, br. 2., 1969., 1.-98.

⁸ Konjhodžić je sve podatke o „Seljačkoj zaštiti“ uzeo iz listova HSS, naročito *Hrvatskog dnevnika* (iako su i ovdje oni bili prezentirani vrlo šturo) pri čemu je naglasak stavio na govoru koji je dr. Maček održao polaznicima Časničke škole HSZ u Zagrebu u siječnju 1940. godine. Zanimljivo da je knjižica bila tiskana na ćirilici, te je očito bila namjenjena radi promidžbenih razloga za istočnije dijelove države.

U knjizi uglednog povjesničara Rudolfa Horvata *Hrvatska na mučilištu*⁹ HSZ je impuls svoga osnivanja imala u stanovitom poluvojnom društvu *Legija rada* iz 1935. godine po njemačkom modelu, koja uopće nije zaživjela jer vlasti nisu to dopustile, a potom su neki od njenih „osnivača“ prešli u redove HSS i tu osnovali HSZ. Drugi fragment se pojavio u reprezentativnom zborniku *Naša domovina* u dva toma koji je izdao Glavni ustaški stan, gdje se pojavljuje mali članak Slavka Pavičića i Franje Perše: „Osnutak Hrvatske seljačke i građanske zaštite“, te se daje kratki prikaz povijesti HSZ, ali se nastoji tu organizaciju opisati kao neku prijelaznu postrojbu privremenog značenja do stvaranja „državne oružane sile“.¹⁰ Poznata knjiga Slavka Pavičića *Hrvatska vojna i ratna povijest* iako izdana u Zagrebu 1943. godine završava Prvim svjetskim ratom.¹¹

Slomom Nezavisne Države Hrvatske u svibnju 1945. i dolaskom na vlast u novoj Jugoslaviji Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ) na čelu s Josipom Brozom Titom situacija se po pisanje povijesti HSZ nije bitno promijenila. S obzirom da su „reakcionarni HSS“ i Zaštita bili od sredine 30-ih godina politički protivnici hrvatskih komunista, a zahvaljujući i njenoj ulozi u osnivanju NDH o njoj uopće nije bilo zahvalno pisati, te se fragmentarnost njene povijesti u knjigama povijesti komunističko-socijalističkog razdoblja do raspada jugoslavenske države 1991. godine nastavlja.

U hrvatskoj emigraciji poslije 1945. godine također se fragmentarno pisalo o Zaštiti, pri čemu su izuzeci članci bivšeg zapovjednika Hrvatske građanske zaštite (HGZ) i kasnijeg ustaškog pukovnika Krunoslava Batušića u časopisu *Drina*, nekadašnjeg ustaškog pukovnika

⁹ Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga: Zagreb, 1992. (reprint izdanja iz 1942.), 559. Hrvatska seljačka zaštita se spominje još samo u jednoj rečenici u knjizi tijekom parlamentarnih izbora 11. prosinca 1938., a njenu ulogu u travanjskim danima 1941. godine Horvat je potpuno zaobišao.

¹⁰ Slavko, PAVIČIĆ, Franjo, PERŠE, Osnutak Hrvatske seljačke i građanske zaštite, *Naša domovina*, I., Glavni ustaški stan: Zagreb, 1943., 201. Određeno priznanje HSZ dao je na zasjedanju Hrvatskog sabora 1942. ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković kada je istaknuo u svom govoru da su ustaše i Mačekovi „zaštitni lovci“ na teritoriju Hrvatske „u nevjerojatno kratko vrijeme posvud preuzeli vlast, razoružavali i rastjerivali potučene skupine srpske vojske i sa oduševljenjem dočekali dolazak savezničkih njemačkih i talijanskih četa“. *Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog sabora 1942. godine*, Zagreb, 1942., 20.

¹¹ Slavko, PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Hrvatska knjiga: Zagreb, 1943.

Vjekoslava Luburića, te emigrantskom listu *Hrvatska država* iz Münchena.¹² Batušić koji je za vrijeme NDH bio na čelu župskih redarstvenih oblasti u Bihaću i Varaždinu te imao čin pukovnika u Oružanim snagama NDH nijednom u svojim člancima ne spominje da je HSZ odnosno HGZ bila proustaška ili ustaška organizacija. Njegovi članci, promatrani kritički, su važan izvor za objašnjenje povijesti nastajanja i djelovanja HSZ.¹³ Istovremeno s Batušićevim člancima u SAD-u pojavljuje se 1957. godine Mačekova autobiografija *In the Struggle for Freedom*.¹⁴ Maček se u autobiografiji tek marginalno osvrnuo na Hrvatsku seljačku zaštitu potvrđujući da je posebnom okružnicom potaknuo osnivanje te ilegalne organizacije 1936. godine te konstatacijom da se Zaštita u travanjskom ratu 1941. godine stavila na raspolaganje ustaškim vlastima, iako kasnije nije htjela s njima kolaborirati te je ubrzo razoružana.¹⁵

U međuvremenu je došlo do napretka u hrvatskoj (jugoslavenskoj) historiografiji te se nakon pozitivnog signala povjesničarima „odozgo“, počinje slobodnije pisati o međuratnom razdoblju i pojavljuje se kvalitetne studije.¹⁶ Ipak, ideologija komunističkog režima je prisiljavala istraživače na isticanje i stavljanje KPJ na vodeće mjesto u borbi protiv vladajućeg režima, no, postojale su i iznimke. Postoje različiti pristupi povijesti međuratne Jugoslavije, međutim za nas su u skladu s temom disertacije korisne dvije knjige. Za povijest Hrvatske seljačke stranke utjecajna je knjiga Ljube Bobana *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928.-1941.*¹⁷ koja prvenstveno analizira tridesete godine od uspostavljanja monarhističke

¹² Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija, *Hrvatska Država* (München), g. 2. (1956.), br. 7.-8. (25. III.) — 13. (25. VIII.), 16.-17. (25. XII.); g. 3. (1957.), br. 18.-19. (veljača) —20.-21. (travanj), 23.(lipanj), Posebno je zanimljivo Batušićevo svjedočanstvo o ustaškom razoružavanju Zaštite krajem svibnja 1941.: Krunoslav, BATUŠIĆ, Razoružanje hrvatske građanske zaštite 1941.,*Hrvatska Država* (München), g. 3. (1957.), br. 24 (srpanj) — 26. (rujan).

¹³ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za povijest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 34-45., br. 7-9., 1962., 190-197.; br. 1., 1963., 209.-215.; br. 2., 1963., 19.-26.

¹⁴ Vladko, MAČEK, *In the Struggle for Freedom*, Robert Speller & Sons: New York, 1957.

¹⁵ Vladko, MAČEK, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka: Zagreb, 1992., 115; 160. (hrvatski prijevod Mačekovih memoara).

¹⁶ O ideološkim razlozima pod kojima je jugoslavenski komunistički sustav kontrolirao historiografiju „kao ozakonjenu sliku povijesti“ koja je pisala o međuratnom razdoblju vidi u: Ivo, BANAC, Rat prije rata: Raspad jugoslavenske historiografije. u: *Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi 1992.–1993.*, Europa danas d.o.o: Zagreb, 1994. Također vidi: Magdalena, NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Ibis grafika d.o.o.: Zagreb, 2013.

¹⁷ Ljubo, BOBAN, *Maček i politika HSS 1928.-1941.*, I-II., Liber: Zagreb, 1974.

diktature (6. I. 1929.) do sloma Kraljevine Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu (17. IV. 1941). U knjizi je detaljno opisano kroz međusobni utjecaj vanjske politike i glavnih unutrašnjih problema, kao što je hrvatsko-srpski spor, teško stanje u kojem se Kraljevina Jugoslavija našla 30-ih godina kroz prizmu djelovanja kreatora politike HSS. U njoj dominira „hrvatsko pitanje“ shvaćeno kao potpuno opiranje većine Hrvata, koje predstavlja HSS, prihvaćanju centralističkih institucija jugoslavenske države preko kojih je uspostavljena srbijanska hegemonija. To su godine upornog nastojanja da Hrvatska dobije unutar države široku autonomiju odnosno federalnu jedinicu kao svojstvenu „državu u državi“. Taj srpsko-hrvatski konflikt je obilježio cijelo međuratno razdoblje i imao centralno mjesto u političkoj borbi u jugoslavenskoj kraljevini. Boban se u svojoj knjizi povremeno dotiče problema Hrvatske seljačke zaštite ne ulazeći dublje u njenu problematiku.

Drugi ključni rad za ovu disertaciju, gledajući sa šireg političkog aspekta, je knjiga istog autora *Sporazum Cvetković-Maček*¹⁸ u kojoj Boban donosi političku panoramu događaja nakon relativnog uspjeha oporbe na prosinačkim izborima 1938. godine koje je knez Pavle shvatio kao ozbiljno upozorenje u skladu s međunarodnim događajima u Europi i početka Drugog svjetskog rata da je vrijeme za rješavanje „hrvatskog pitanja“. Smjena dotadašnjeg predsjednika vlade radikala Milana Stojadinovića, čije su osobne ambicije počele ugrožavati i kneza namjesnika, dovela je do radikalne političke promjene u državi. Novi mandatar vlade Dragiša Cvetković, priznavajući hrvatski nacionalni individualitet, počinje pregovore s Mačekom koji su doveli do stvaranja autonomne Hrvatske. Sporazum Cvetković-Maček na prvi pogled smirio je Hrvate koji su počeli izgrađivati svoju „državu“ nastojeći da joj osiguraju što više nadležnosti i priključe što više teritorija izvan Banovine Hrvatske u

¹⁸ Ljubo, BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka: Beograd, 1965. Knjiga američkog povjesničara Jacoba C. HOPTNERA, *Jugoslavija u krizi 1934-1941.*, Otokar Keršovani: Rijeka, 1974. koja se pojavila na engleskom jeziku 1962. godine uopće nije uzela u razmatranje problematiku HSZ, što je i očito jer je prvenstveno bila orijentirana na vanjsko-političku aktivnost Kraljevine Jugoslavije.

budućem cjelokupnom preustroju jugoslavenske države.¹⁹ I u ovoj knjizi Boban površinski dotiče problem Hrvatske seljačke zaštite u Banovini Hrvatskoj pravilno rezonirajući da je utjecaj vojne komponente u politici države prisilio vodstvo HSS da u svrhu „garancije državnopravnog položaja Hrvatske i ravnoteža prema pretenzijama da se ovaj položaj na ovaj ili onaj način okrnjuje ili dovodi u pitanje“,²⁰ a imajući u vidu kakvu je ulogu u državi imala vojska u političkom životu u osiguranju njenog unitarističko-centralističkog uređenja, inzistira na stvaranju posebne hrvatske vojne komponente unutar jedinstvene jugoslavenske kraljevske vojske, a u provizoriju do tog rješenja nadoknada je tražena preko Hrvatske seljačke zaštite. Specifičnost i složenost ustrojavanja i organiziranja takve organizacije bila je uvjetovana primarno unutarnjim, ali i vanjsko-političkim čimbenicima. S obzirom da je HSZ postala s vremenom organizacija masovnog tipa, koja zauzima i dobiva sve veći značaj na hrvatskim prostorima u Kraljevini Jugoslaviji, a kasnije i u Banovini Hrvatskoj njen utjecaj raste u političkom i društvenom životu. Ovim Bobanovim djelima u posljednje vrijeme (poslije 1990-ih) može se pridružiti knjiga Dejana Đokića *Nedostižni kompromis* u kojoj se autor uglavnom posvetio usponima i padovima u hrvatsko-srpskim odnosima u međuratnoj Jugoslaviji.²¹

Ideologiju, sastavnice i rezultate seljačkog pokreta u drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća nemoguće je razumjeti bez poznavanja konteksta povijesnog razdoblja u kojem on razvija svoju djelatnost i prethodnog razdoblja 20-ih godina kada se iz učenja Antuna i Stjepana Radića oblikuje ideološka okosnica hrvatskog seljačkog pokreta kojeg je HSZ integralni dio. Djelovanje, ideologija i rast seljačkog pokreta između dva svjetska rata do sada je obrađena u hrvatskoj historiografiji kroz djela Ferde Čulinovića,²² Branke Boban,²³ Suzane

¹⁹ U stvaranju sve šireg i većeg teritorija Banovine Hrvatske HSS su podupirali Nijemci i Talijani, računajući na mogućnost eksploatacije boksita i drugih prirodnih bogatstava, posebno u dijelovima oko Mostara.

²⁰ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 302.

²¹ Dejan, ĐOKIĆ, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Edicija Reč: Beograd, 2010.

²² FERDO, ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, I-II., JAZU: Zagreb, 1961.

²³ Branka, BOBAN, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Zagreb, 1998.

Leček,²⁴ Ivica Šutea,²⁵ Hrvoja Matkovića,²⁶ Fikrete Jelić-Butić²⁷ i ostalih hrvatskih povjesničara. Suzana Leček koja je svoj istraživački rad posvetila HSS i njegovim seljačkim organizacijama (najviše *Seljačkom slogom*) naglasila je da Hrvatska (građanska) seljačka zaštita još čeka iscrpnije studije.²⁸

Od ovih autora jedino je pravni stručnjak Ferdo Čulinović donekle obratio pozornost na HSZ uglavnom upotrebljavajući materijale, zapise i dnevnike nakon 1941. i 1945. godine bivših generala i časnika jugoslavenske kraljevske vojske te nije mogao zaobići ulogu Zaštite u kapitulaciji jugoslavenske vojske u travnju 1941. godine.²⁹ Slično je Čulinović postupio nekoliko godina poslije kada je u svojoj dvodjelnoj monografiji *Jugoslavija između dva rata* također fragmentarno, upotrebljavajući iste zapise, pisao u Zaštiti. Uglavnom radilo se o zvaničnom stajalištu socijalističke Jugoslavije prema svojoj monarhističkoj prethodnici.³⁰ Čulinović sada obraća pozornost na početke osnivanja HSZ te piše: „Tijekom 1936. osniva se Hrvatsku seljačku zaštitu (HSZ), sa zadatkom da štiti sela od nasilja žandara, koja su postala sve učestalija, posebice u vrijeme predizborne kampanje. Prema direktivi HSS-a Zaštita je trebala da štiti sela od različitih opasnosti, «u najširem smislu riječi». Brojni su primjeri nasilja žandara nad hrvatskim seljaštvom, posebno na političkim zborovima HSS-a, u kojima je bilo i žrtava. Zaštita u prvo vrijeme ima karakter seoske milicije, koja se odupirala teroru lokalnih žandarmerijskih organa ili ga nastojala svojim postojanjem onemogućiti. Osim toga HSZ služila je kao zaštita stranačkih skupova HSS od napada i «udarnih grupa» četnika,

²⁴ Suzana, LEČEK, *Seljačka sloga u Slavoniji, Baranji i Srijemu (1925-1941)*, Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu: Slavonski Brod, 2005., Suzana, LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941*, Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu-Srednja Europa: Zagreb, 2003.

²⁵ Ivica, ŠUTE, *Slogom slobodi. Gospodarska sloga 1935.-1941.*, Srednja Europa: Zagreb, 2010.

²⁶ Hrvoje, MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić: Zagreb, 1998.

²⁷ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus: Zagreb, 1983. Ovdje se opisuje povijest Hrvatske seljačke stranke za vrijeme Drugog svjetskog rata.

²⁸ Suzana, LEČEK, *Djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Slavonskom Brodu i brodskom kotaru, (1935.-1938.)*, *Scrinia Slavonica*, 4., 2004., 289.

²⁹ Ferdo, ČULINOVIĆ, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga: Zagreb, 1958. Anketu o slomu jugoslavenske vojske počeo je već 1941. godine Slavko Kvaternik koji je zakonskim aktom od 5. XI. 1941. pozvao bivše jugoslavenske časnike na području NDH da Ministarstvu oružanih snaga (MINORS) dostave pismeno izvješća o događajima iz travnja 1941. Poslije 1945. ta izvješća je preuzeo Vojnoistorijski institut iz Beograda.

³⁰ Ferdo, ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, I-II., JAZU: Zagreb, 1961.

SRNAO, Stojadinovićevih «zelenih košuljaša» i drugih pristaša režima, koji su napadali pojedine skupove HSS i unosili nemir.«³¹

Većina dosadašnjih historiografskih spoznaja o HSZ, nastale su na temelju ograničenoga broja podataka (iz aspekta današnjega poznavanja relevantnih arhivskih fondova), poput rasprave Ljube Bobana *O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj*³² ili su nastale usputno u kontekstu nekih drugih tema, poput istraživanja političkog pokreta HSS pod vodstvom dr. Vlatka Mačeka. Unatoč tome te će rasprave biti početna osnova ovog doktorskoga rada.

Od onih pak koji su se izravnije bavili temom HSZ, izdvaja se upravo spomenuti rad Ljube Bobana, te radovi Tomislava Iška (koji je među prvima istražio djelovanje HSZ-a u Bosni i Hercegovini) i Sabine Ramet (ova norveška povjesničarka je počela istraživati povijest HSS i hrvatskog naroda početkom 21. stoljeća). Boban u svom radu naglašava sve veći utjecaj Zaštite u društveno-političkom životu Banovine Hrvatske, ali i njene negativne karakteristike poput nasilništva i autoritarnosti. Vrlo oprezno problematici HSZ općenito, a posebno njenom širenju na prostore Bosne i Hercegovine pristupa Tomislav Išek u svom članku *Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska zaštita – poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke* objavljen u sarajevskim *Prilozima* 1987. godine. Išek u svom članku daje ukratko cijelu povijest HSZ (ali na osnovu fragmentarnih izvora) pri čemu naglašava njen dugogodišnji ilegalni karakter, ali i sve veću važnost na hrvatskim prostorima Bosne i Hercegovine. Međutim, Išek mnoga pitanja koje je postavio ostavlja otvorenim drugim istraživačima, poput pitanja čestih reorganizacija unutar HSZ.³³

³¹ ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, n. dj., 109.

³² Ljubo, BOBAN, *O političkim previranjima u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka*, II., Institut za društvene nauke: Beograd, 1961., 225-266.

³³ Tomislav, IŠEK, *Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska garda – poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke*, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 23., 1987., 116.-142. Vidi također: Tomislav, IŠEK *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941.*, Institut za istoriju: Sarajevo, 1991.

Nasuprot Išek, Ramet je puno hrabrije krenula u istraživanje izvora i davanje konkretnih zaključaka te je u svom radu dala vrlo inspirativan pregled povijesti HSZ pri čemu se dosta usredotočila na odnos HSS i ustaškog pokreta. Ramet zaključuje da povijest HSZ „do sada nije bile predmet opširnijega istraživanja“, te ukazuje na to da: „Prikaz djelovanja HSZ-a može osvijetliti ne samo složenost odnosa između Mačeka i jugoslavenskih vlasti, nego i njegove odnose s ustaškim pokretom Ante Pavelića, a može dati i neke odgovore o prirodi prve jugoslavenske države. Ukratko, moglo bi se zaključiti da sama činjenica da je Maček smatrao potrebnim osnovati seljačke postrojbe za samoobranu jasno ukazuje na rasprostranjeno bezakonje koje je tada vladalo u Jugoslaviji, ali i na trajno hrvatsko nezadovoljstvo njezinim uređenjem.“³⁴ Svoj članak Ramet je ponešto dopunila dvije godine kasnije u svojoj knjizi *Tri Jugoslavije* u poglavlju „Otpor Hrvatske, listopad 1934. – veljače 1939.“ gdje je sažeto ponovila svoja prijašnja stajališta.³⁵

Sukob Zaštite i *Sokola* Kraljevine Jugoslavije u Banovini Hrvatskoj fragmentarno je donio Gojko Jakovčev u skripti *Sokolska organizacija u borbi za bratstvo jugoslavenskih naroda* u posebnom dijelu pod nazivom *Progon sokolske organizacije u Hrvatskoj*. Jakovčev nekritički i tendenciozno prilazi toj problematici očito favorizirajući jugoslavensku sokolsku ideologiju, a postupke i ideologiju HSZ opisuje otvoreno „okorjelim frankovlukom“.³⁶ Jakovčev se uglavnom u svom radu koristio dokumentima iz Arhiva Jugoslavije, Arhiva Vojno-istorijskog instituta, Ministarstva za tjelesni odgoj i nekadašnjeg Arhiva Instituta za

³⁴ Sabrina, RAMET, Vlatko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2011., 137. Članak je prvotno objavljen 2007. godine na engleskom jeziku u časopisu *Contemporary European History*, a za zagrebački *Časopis suvremene povijesti* preveo ga je na hrvatski jezik dr. Nikica Barić. Sabrina, RAMET, Vlatko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia, *Contemporary European History*, 16, 2., 2007., 215-231.

³⁵ Sabrina, RAMET, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, Golden makreting – Tehnička knjiga: Zagreb, 2009., 146-148. Potrebno je spomenuti da se kratak opis djelatnosti HSZ pojavio u zagrebačkoj *Vojnoj povijesti – magazinu za vojnu povijest*, studeni 2014. iz pera Krunoslava Mikulana pod naslovom „Hrvatska građanska i seljačka zaštita. Oružana sila Banovine Hrvatske 1939.-1941.“ 6-19.

³⁶ Gojko, JAKOVČEV, *Sokolska organizacija u borbi za bratstvo jugoslavenskih naroda do 1918. godine*, Savezna komisija za historiju fizičke kulture Jugoslavije: Zagreb, 1970. Čini se da je taj poseban dio Jakovčeve knjige tendenciozno napisan povodom aktualnih političkih događaja u tada socijalističkoj Hrvatskoj poznatijih pod nazivom „Hrvatsko proljeće“. Jakovčev iste stavove zastupa i u radu: Gojko, JAKOVČEV, Stvaranje i rad organizacija KPJ na području sjeverne Dalmacije, *Istorija XX veka*, XIII., Beograd, 1975., 391-447.

izučavanje historije radničkog pokreta Jugoslavije. Neke osnovne podatke o HSZ s kritičkim odmakom vidi i u knjizi Velimira Terzića *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*³⁷ Terziću se može pridružiti i knjiga Mladena Colića koji također spominje HSZ u kontekstu raspada Kraljevine Jugoslavije u sukobu sa silama Osovine.³⁸ U ovim zadnjim knjigama ponekad se djelovanje HSZ naziva „fašističkim“ ili „profašističkim“ što prema mom istraživanju ne stoji te očito iza tih formulacija stoje političke i ideološke implikacije vremena kada su te knjige pisane. Prema najrecentnijim istraživanjima fašističkog fenomena ili „generičkog fašizma“ (vladajući režimi koji su po svojoj socijalnoj osnovi i političkoj funkciji, te metodama političkog djelovanja srodni talijanskom fašizmu i njemačkom nacizmu) možemo uzeti primjer američkog politologa Roberta O. Paxtona koji navodi da se fašizam se može razumijeti bez povlačenja jasnih granica između naizgled sličnih oblika. Naime, fašistički način ponašanja se tijekom 1930-ih godina često „imitirao“, kada se činilo da su Njemačka i Italija uspješnije od demokratskih država. Granicu koja dijeli fašizam od autoritarizma posebno je, prema Paxtonu: „teško odrediti u 1930-im kada su tadašnji režimi koji su u stvarnosti preuzeli nešto pojavnosti od, u to doba uspješnijih, fašističkih sustava.“ Točno je da je HSS osnivanjem raznovrsnih masovnih organizacija (pa i paravojnih poput HSZ), ustanovljenih po različitim područjima života, nastoji ostvariti podršku svom poretku, ali i kontrolu stanovništva. Organiziranjem čestih, pompozni, pseudodemokratskih i populističkih svečanosti te kultom vođe, nastoji se produbiti entuzijazam masa i trajna mobilizacija pučanstva u borbi za nacionalno jedinstvo. Iako autoritarni režimi, kakav je očito bio poredak vlasti HSS u Banovini Hrvatskoj, često guše određene elemente građanskih i demokratskih sloboda te narušavaju osobnu sigurnost građanina, oni ne „provode ubojitu brutalnost, ne dijele fašistički poriv za potpunim ukidanjem privatne sfere“.³⁹ Autoritarni sustavi žele snažnu

³⁷ Velimir, TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, Tom 1., Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda: Ljubljana-Beograd-Titograd, 1984. (poglavlje Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita), 175-180.

³⁸ Mladen, COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Delta Pres: Beograd, 1973.

³⁹ Robert, O. PAXTON, *Anatomija fašizma*, Tim press: Zagreb, 2012., 223.

državu, ali ne žele u potpunosti vladati njome. Slično rezonira i Jelčić koji ne spori da je Maček u praksi pokazao sklonost „totalitarističkim formama, ali i metodama“, međutim napominje da „možda u tome valjda treba vidjeti samo prilagođavanje političkoj modi koju su tridesetih godina, na europskom tlu, uveli Mussolinijev fašizam i Hitlerov nacionalsocijalizam, njegujući i jedan i drugi dekorativnu ceremonijalnost i slikovitu manifestantnost kao oblike psihološkog utjecaja na mase.“ Jelčić navodi i to da se u Mačekovom slučaju radi očito o nekom oponašanju, iako i dodaje da je taj primjer bio s jedne strane „vrlo zarazan, a s druge i vrlo djelotvoran. Da je drukčije, zar mu ni Maček, čovjek izrazito prozapadne orijentacije, ne bi odolio“.⁴⁰ U svemu tome može se vidjeti konkretno kriza liberalne demokracije koja je pogodila europski kontinent s kraja 19. stoljeća, zbog toga je fašizam kao „nova pojava i protuliberallni pokret“ počeo biti „uzor“ za oponašanje, prvenstveno u ekonomskom fenomenu. Naime, liberalna demokracija nikada nije pokušavala spriječiti različite sukobe koji su razdirali društvo – ekonomske, socijalne, ideološke – već ih je samo pokušavala kontrolirati. Nasuprot tomu, fašizam kao ideologija je težio harmoniji u društvenom tkivu nacija, htio je eliminirati konflikt među različitim skupinama kao takav i svakome dati osjećaj da radi za dobro zemlje, da je po Sternhellu „u službi nekog višeg razloga, višeg od vlastitih osobnih interesa“. U cijeloj toj praksi fašističko druženje, uniforme i velike parade trebale su izazvati osjećaj pripadnosti nacionalnoj zajednici i jednakosti. Zbog toga je „seljačka ideologija“ u praksi imitirala tada superiorniji model ekonomskog i društvenog razvoja, kako se tada činilo.⁴¹ Zanimljiva je i teza J. Kaszaa da su se određeni konzervativni režimi u Europi između dva rata nalazili na pola puta između konzervativizma i fašizma, odnosno razbili su općeprihvaćene fašističke pokrete, ali i

⁴⁰ Dubravko, JELČIĆ, *Politika i sudbine. Eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga: Zagreb, 1995., 224.

⁴¹ Zeev, STERNHELL, *Fašizam, Političke ideologije. Novi prikaz*, Algoritam: Zagreb, 2006., 152.-155.

preuzeli neka njihova određena obilježja i metode.⁴² U HSZ i njegovom vodstvu nikada se, prema mojim istraživanjima, nije pojavila bilo kakva ideologija slična fašizmu, uvijek se radilo uglavnom o naglašenom nacionalnom radikalizmu i sklonost nasilnim aktivnostima unutar seljačkih redova koji su inače bili posve udaljeni od importa građanskih ideologija. Nije bilo „ljepote nasilja“ i „učinkovitosti volje“ niti se pojavljivalo „pravo odabranog naroda“ da dominira nad drugim bez ograničenja, niti potreba za „tješnijom integracijom što čišće zajednice“, niti antisemitizma⁴³ ili rasizma, za razliku od pripadnika pojedinih pripadnika hrvatske građanske inteligencije pristaša ili bliskih suradnika ustaškog pokreta, gdje se takve ideje jasno mogu nadzirati.⁴⁴ To ne znači da pojedini lokalni zapovjednici HSZ nisu bili tajni članovi ili simpatizeri Ustaškog pokreta i da su naginjali njegovim idejama, posebno je u tome prednjačila zagrebačka Hrvatska građanska zaštita (HGZ). Stoga možemo zaključiti da su HSS, pa time i njegova stranačka vojska HSZ, u drugoj polovici 1930-ih godina počeli „imitirati“ ili posuđivati neke političke doktrine i ponašanja od fašističkih država (utjecaj nacističke Njemačke bio je posebno snažan u gospodarskoj sferi, ali i u kulturnom utjecaju, postojala je bliskost s njemačkim političkim idejama, što je bio donekle proizvod da se veliki broj državnih i javnih službenika školovao u Njemačkoj ili Austriji (Austro-Ugarskoj)), ali su sami ostali daleko od bilo kakve konkretne fašističke ideologije i prakse.⁴⁵

⁴² PAXTON, n. dj., 294.

⁴³ Ovdje ne treba zanemariti pojavu dvaju antisemitskih uredbi jugoslavenske vlade s početka listopada 1940. godine koje očito nose pečat vremena i političkih okolnosti u kojima su nastale. Detrajnije u: Milan, KOLJANIN, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008., 404-455.

⁴⁴ Željko, KARAULA, Mile Budak i tjednik Hrvatski narod 1939.-1940. godine, *Dani dr. Franje Tuđmana - Hrvati kroz stoljeća*, br. 1., 2008., 189-213., Ivo, GOLDSTEIN, Ustaška revolucija 1941. Stvaranje jedne nove elite? *Zbornik Nikše Stančića*, FF press: Zagreb, 2011., 311-320. Prema Goldsteinu, ustaška ideologija je nastojala pragmatično da ruralno pretpostavlja urbanom, ona je također kao i HSS, najavljivala uspostavu „hrvatske seljačke države“, pri čemu je, između ostalog, ustaštvo samo kao ideologija proizvod „siromašnog agrarnog društva u dubokoj krizi identiteta i malograđanskog društva u nastajanju.“

⁴⁵ Vidi npr. analizu nacizma kao „političke religije“: Tihomir, CIPEK, *Nacionalsocijalizam kao politička religija. „Volksgemeinschaft“ kao odabrani narod*, *Zbornik Nikša Stančića*, FF press: Zagreb, 2011., 321-328.

Za vanjsko gledište politike HSS, a djelomično i aktivnost HSZ, vrlo su korisne zbirke izvora britanskih dokumenata o Kraljevini Jugoslaviji koje je sakupio Živko Avramovski, a koje daju opširan pregled politike Velike Britanije prema Jugoslaviji. Mnoštvo dokumenata, posebno u trećem tomu zbirke, osvrće se na politiku HSS, posredno i na djelovanje HSZ, uglavnom u izvješćima britanskog konzula u Zagrebu T. C. Rappa veleposlaniku Velike Britanije u Beogradu Ronaldu Campbellu. Ovi dokumenti pokazuju britanski utjecaj na tadašnja politička zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji te njihov napor pri uspostavi sporazuma Cvetković-Maček. Vrlo je zanimljivo da su Britanci stajali na stanovištu, u britanskom interesu stabilizacije Jugoslavije radi njenog efikasnog otpora nacističkoj Njemačkoj, da se hrvatska ravnopravnost u državi može potpuno ustanoviti tek nekim riješenjem hrvatske participacije u vojnim snagama jugoslavenske države, pri čemu nije zaobiđena ni uloga HSZ.⁴⁶ Osim ove zbirke značajna je i zbirka dokumenata *Aprilski rat 1941.* koja donosi i mnoštvo dokumenata iz razdoblja 1938.-1941., od kojih se neki odnose i na Zaštitu.⁴⁷

O pregovorima pravnih stručnjaka oko implementacije hrvatsko-srpskog dogovora o stvaranju Banovine Hrvatske i problematiku razgovora o vojnoj komponenti toga dogovora, iako on nije bio u paketu, dao je zanimljiva svjedočanstva srpski pravni stručnjak Mihajlo Konstantinovič u svom dnevniku *Politika sporazuma.*⁴⁸ Mario Jareb u svojoj knjizi *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.* posvećuje kraću pozornost HSZ pri čemu mu je bila intencija dokazati da HSZ nije bila proustaška ili ustaška organizacija navodeći pritom niz sukoba Zaštite s ustašama do travnja 1941. i osobnim sudbinama vođa HSZ koji su vjerno sljedili politiku dr. Vladka Mačeka poput Đuke Kemfelje ili Milana Pribanića.⁴⁹ Jareb zaključuje da to pokazuje: „da se Zaštita ni po čemu nije razlikovala od drugih organizacija

⁴⁶ Živko, AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1928-1941.*, III., Arhiv Jugoslavije: Beograd, 1996.

⁴⁷ *Aprilski rat 1941. Zbirka dokumenata*, Vojnoistorijski institut: Beograd, 1969.

⁴⁸ Mihajlo, KONSTANTINOVIĆ, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945.*, Agencija „Mir“: Novi Sad, 1998.

⁴⁹ Mario, JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 2006. 550-553.

HSS-a. U njoj su djelovale osobe različitih političkih uvjerenja, što je došlo do izražaja nakon travnja 1941.⁵⁰ Jareb konstatira da je i u redovima HSZ nastala diferencijacija u kojoj jedan dio članova i vođa HSZ i dalje slijedi liniju dr. Mačeka, dok se dio opredjeljuje za Ustaški pokret. S obzirom da se većina autora do 1990. godine u prikazivanju osnovnih činjenica o HSZ služila elaboratom uhićenog vođe HSZ Milana Pribanića danog istražnim organima u kolovozu 1948. godine autor ove disertacije je taj izvor publicirao uz kratak Pribanićev životopis.⁵¹

Zbornik radova *Milan Stojadinović: politika u vreme globalnih lomova* u skladu s novim strujanjima u srbijanskoj historiografiji uz vanjskopolitičku djelatnost Stojadinovića donosi i neke značajne osvрте na njegovu unutarnju politiku, posebno prema „hrvatskom pitanju“, iako se ne koriste neki novi izvori. Neki autori u zborniku poput Miše Đurkovića nisu zanemarili utjecaj Hrvatske seljačke zaštite na politička zbivanja u Jugoslaviji.⁵² Kratak, ali neprecizan članak o HSZ postoji u Hrvatskoj enciklopediji, što nije ni čudno jer autor je morao izvlačiti podatke iz manjkavih izvora.⁵³

Potrebno je ovdje napomenuti da samostalna potraga za zapisnikom koji su komunističke vlasti napravile na saslušanju sa zapovjednikom HSZ Đukom Kemfeljom, a za koji su postojale indicije da se nalazi u Vojnom arhivu Srbije, završila neuspješno. Naime, nakon zauzimanja vlasti ulaskom u Zagreb partizani su na području Dugog Sela uhvatili i Đuku Kemfelju, te je očito nad njim proveden određeni istražni postupak, doduše vrlo kratak jer je Kemfelja ubrzo strijeljan 8. svibnja 1945. To nagovještavaju memoari Marka Belinića u kojima tvrdi da mu je Marijan Cvetković, načelnik OZN-e za Slavoniju javio vijest da je

⁵⁰ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, n. dj., 553.

⁵¹ Željko, KARAULA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu, *Arhivski vjesnik*, 55., 2012., 205-219.

⁵² *Milan Stojadinović: politika u vreme globalnih lomova* (ur. Miša Trifković), Zavod za udžbenike: Beograd, 2013.

⁵³ Seljačka zaštita, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9., Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Zagreb, 2007., 678.

Kemfelja uhićen i da se nalazi u zatvoru. Prema Beliniću, Kemfelja je u istrazi spomenuo i njegovo ime „vjerujući da bi mu to moglo olakšati situaciju“.⁵⁴

Osim literature korištene za prikaz šireg političko-stranačkog konteksta, ova disertacija temeljno je nastala na podlozi arhivskog gradiva iz više arhivskih fondova. Argumentacije, činjenice i zaključci temelje se na mojim istraživanjima primarnih izvora: dokumenata u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu, Arhivu Jugoslavije (AJ) i Vojnom arhivu Srbije (VAS) u Beogradu, uglavnom u fondu Popisnik XVII, te ne manje važno, u Pokrajinskom arhivu u Mariboru (PAM), gdje se nalazi ostavština ministra unutarnjih poslova u Stojadinovićevoj vladi Antuna Korošca, te Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjestnosti (AHAZU) gdje se nalaze važne bilješke hrvatskog političara Ante Trumbića iz tridesetih godina, tada vrlo bliskog Vladku Mačeku i vodstvu HSS. Osim toga valja spomenuti i izvore iz Arhiva Bosne i Hercegovine (ABiH), Državnog arhiva u Splitu (DAS) kao i pojedine objavljene dokumente, novine, pamflete, te memoarske članke. Izvori vojne provenijencije u Vojnom arhivu Srbije su prema HSZ neprijateljski nastrojani i puni predrasuda, ali osnovne činjenice o događajima su nesumnjivo točne.

Arhivski izvori o navedenoj temi pohranjeni su dakle u različitim arhivima. Najvažniji fondovi koji sadrže podatke o HSZ pohranjeni su u HDA u Zagrebu. U nedostatku stranačkog arhiva HSS, te time i HSZ, korespondencije i ostavštine najistaknutijih prvaka HSS i HSZ, kao najkorisniji fond po svojoj važnosti može se smatrati fond Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH). Riječ je o gradivu koje je nakon 1945. godine nastalo u sklopu rada nekadašnje Uprave državne bezbjednosti (UDB-a) odnosno kasnije Službe državne sigurnosti (SDS). Gradivo koje omogućuje proučavanje djelatnosti Zaštite između dva rata i tijekom prvih mjeseci

⁵⁴ Marko, BELINIĆ, *Put kroz život*, Mladost: Zagreb, 1985., 140. Belinić piše: „Marijan me izvjestio da među ostalim imaju u zatvoru Đuku Kemfelju, nekadašnjeg zastupnika HSS za kotar Stubicu. Dobro sam ga poznavao. Marijan mi ga je spomenuo, jer je bio iz mog rodnog kraja. U istrazi je spominjao i moje ime, vjerujući da bi mu to moglo olakšati situaciju.“

postojanja NDH uglavnom se nalazi grupirano u sklopu šifri 010.8, 01.28, te 010.37. Radi se o većem broju zapisnika i elaborata koji sadrže stotine stranica u kojima su istražni organi jugoslavenskih vlasti istražujući događaje za vrijeme NDH izvršili niz saslušanja nekadašnjih zapovjednika Zaštite, od Zvonimira Kovačevića, Milana Pribanića, Ilije Reškovića, Josipa Semena i ostalih.⁵⁵

Njihovi iskazi, promatrani kritički daju dovoljno podataka o djelovanju HSZ u navedenom razdoblju. Upotreba ovog fonda znatno olakšava istraživanje, no pri njegovom korištenju potreban je stanovit oprez jer su ti iskazi dobiveni tijekom istraga u komunističkim zatvorima. Dojam je da su ispitanici slobodno i iskreno opisivali rad HSZ, izuzimajući vlastitu odgovornost u nekim zločinima koje je Zaštita počinila tijekom travanjskoga rata 1941. godine. Uz fond SDS RSUP SRH važni podaci nalaze se u osobnom fondu povjesničara Bogdana Krizmana koji se također čuva u HDA, a koji sadrži važne materijale (također zapisnike saslušanja) koje je Krizman skupljao radi pisanja svojih poznatih monografija o ustaškom pokretu. U njemu se nalaze i dokumenti korisni za rasvjetljavanje djelatnosti Zaštite posebno zapisnici saslušanja bliskog suradnika, unutar banovinskih organa Banovine Hrvatske, bana Šubašića Alberta Platzera i zapovjednika zrakoplovstva NDH Vladimira Krena.⁵⁶

Dragocjene obavijesti nastale radom upravnih organa o djelovanju HSZ i širim političko-društvenim prilikama u Hrvatskoj sadrži fond Kraljevske banske uprave Savske banovine odnosno kasnije Banske vlasti Banovine Hrvatske – Kabinet bana. Od drugih fondova kao najkorisniji može se izdvojiti Zbirka dokumenata Grupa VI, Građanske stranke i društva koja je nastala za potrebe nekadašnjeg Arhiva za historiju radničkog pokreta. Zahvaljujući činjenici da ti dokumenti arhivistički sređeni prema načelu pertinencije odnosno

⁵⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata Unutrašnjih poslova Socijlističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), šif. 010.8. Hrvatska građanska i seljačka zaštita, šif. 010. 28. Organizacija Hrvatske seljačke i građanske zaštite, šif. 010. 37. Saslušanja raznih vođa HSZ i prvaka HSS.

⁵⁶ Originali zapisnika nalaze u Vojnom arhivu Srbije, te ih je Krizman za potrebe svoga rada dobio u kopijama.

sadržaju, a ne provenijencije istraživačima je olakšan rad. Cijeli jedan niz dokumenata u tom fondu govori o razvoju HSZ. Dokumenti iz ovog fonda su vrlo obilni i uvjerljivo svjedoče da se na području Hrvatske vodio dramatičan i buran politički život. Svi ti dokumenti koji se u disertaciji navode imaju svoju izvornu vrijednost jer bilježe brojne događaje, pojave, probleme, osobe. Iako potječu od ustanova vladajućeg poretka ti dokumenti izražavaju profesionalnost svojih autora s težnjom da se što vjerodostojnije pa i korektnije registriraju konkretna zbivanja. Dakako, da se uz to donose i vlastite ocjene i prosudbe, koje jasno upućuju na ciljeve i interese jedne konkretne politike.

U Arhivu Jugoslavije u Beogradu kao najkorisnija može se izdvojiti zbirka Milana Stojadinovića koja svojom širinom predstavlja neiscrpan izvor za svakog istraživača. Ovdje se može naći i mnogo dokumenata upravne i vojne provenijencije koji izravno i neizravno govore o HSZ. Važan je i fond Ministarskog savjeta Centralnog presbira Kraljevine Jugoslavije, posebno dopisništva iz Zagreba, Splita i Sušaka u kojima su dopisnici na osnovu povjerljivih saznanja, konfidentskih prijava i svojih privatnih veza pružili sliku određenog političkog zbivanja u hrvatskim krajevima, u kojim je ulogu odigrala i Zaštita. Za politiku samostalaca u Hrvatskoj, pa i njihov odnos prema HSZ, određene naznake daje dnevnik Hinka Krizmana sa svojim brojnim zabilješkama koji se čuva u njegovom osobnom fondu u Arhivu Jugoslavije. Državni arhiv u Splitu zbog nedostatka upravnog materijala Primorske banovine je slabo mogao biti iskorišten, ali i ovdje se u pratećim fondovima našlo korisnih dokumenata. Neki drugorazredni izvori, uglavnom letci i brošure ustaškog pokreta između dva rata, nalaze se u Hrvatskom povijesnom muzeju, Dokumentarnoj zbirci II., a služe za prikazivanje odnosa ustaškog pokreta u domovini i HSZ 30-ih godina 20. stoljeća. Ovdje treba spomenuti i dosta tanku osobnu ostavštinu jednog od vođa HGZ Zvonimira Kovačevića (privatna ostavština) koja mi je dana na uvid, a koja je donekle korisno poslužila za popunjavanje nekih praznina i nedoumica oko povijesti HSZ.

Što se tiče tiska, poznato je da HSZ nije imala vlastiti list niti je to bilo moguće, stoga se određeni broj vijesti o djelovanju HSZ može pratiti kroz tisak HSS-a posebno zagrebački dnevnik *Hrvatski dnevnik*, službeno glasilo HSS-a te *Hrvatski glasnik* iz Splita. Jasno da se tim tiskovinama pridružuje mnogo lokalnih listova koji na svojim stranicama sporadično prate rad svojih lokalnih ogranaka HSZ poput *Samoborca* ili *Brodске riječi*. Popis novina korištenih u radu nalazi se na kraju knjige. Naposljetku, s obzirom da o ulozi i djelovanju HSZ u historiografiji proteklog razdoblje postoje različite ocjene (*posebno u travanjским danima 1941. godine*) ovom problemu pokušao sam prići na profesionalni način te istraživati i pisati vodeći strogo računa o pravilima formalne logike, znanstvene metodologije i posebnih pravila historičarskog zanata. Apsolutne objektivnosti nema, ali u ovoj je knjizi vidljivo nastojanje da se, u širem kontekstu, ne zaobiđu ni dobre ni loše strane djelovanja HSZ, paravojne snage vodeće stranke hrvatskog naroda HSS-a između dva svjetska rata, koja je u složenim unutarnjim i vanjsko-političkim okolnostima djelovala i nestala u predvečerje Drugog svjetskog rata na hrvatskim prostorima prve jugoslavenske države.

III. DRUŠTVENO-SOCIJALNI I POLITIČKI UVJETI OSNIVANJA HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE

1. Hrvatski seljački pokret i društveno-socijalna slika hrvatskog sela u drugoj polovici 1930-ih godina

U Hrvatskoj kao dijelu Kraljevine Jugoslavije između dva svjetska rata daleko najveći dio stanovništva činilo je poljoprivredno stanovništvo. Prema popisu stanovništva iz 1931. na području Savske banovine od ukupnog broja stanovnika (2.037.165) 75,3 % činili su seljaci,

dok se u Primorskoj banovini od 753.164 stanovnika njih 83,5 % bavilo poljoprivredom.⁵⁷ Glavno obilježje seljačkih gospodarstva u Hrvatskoj bilo je prevladavanje malih posjeda ispod 5 hektara i agrarna prenapučenost. Upravo je u Savskoj i Primorskoj banovini takvih posjeda bilo najviše. Najveći broj seoskih obitelji imao je male prihode, a agrarna prenapučenost je prisiljavala seljake da izlaz iz teške situacije pronađu zaposlenjem u gradovima. Svi ovi navedeni problemi obilježavali su položaj seljaštva od stvaranja jugoslavenske države 1918. godine. Loše provedena agrarna reforma koja nije dovršena ni do 1931. godine samo je povećala broj sitnih seljačkih posjeda. I dalje mala seljačka gospodarstva nisu osiguravala kruh i zaradu s zemlje. Nivo seljačke proizvodnje i dalje je ostao nizak, a seljaštvo koje je sve više siromašilo i dalje se zaduživalo. Gospodarske prilike na selu bile su vrlo teške.

Veliki problem hrvatskog sela između dva rata bila je agrarna prenapučenost. Dok su se postotci u razvijenijim zemljama Europe kretali između 20-40%, u Hrvatskoj su ti brojevi bili dvostruko veći. Problem su pogoršavali sitni posjedi i prezaduženost seljaštva, a s obzirom na nerazvijenu industriju nije se mogla osigurati zaposlenost brzo rastućeg stanovništva. Seljačka ideologija HSS je svakao željela sačuvati seljački stalež, ali za njegov napredak uvođenjem novih agrotehničkih mjera bio je potreban veliki kapital koji je mogla osigurati samo država. Da bi se poboljšali uvjeti na selu poticano je zadrugarstvo unutar *Gospodarske sloge*, pravljene su planovi za povećanjem obradivih površina i bolju iskoristivost zemlje.⁵⁸

U razdoblju velike ekonomske krize (1929.-1933.) cijene poljoprivrednih proizvoda pale su za 57% što je znatno pogoršalo ekonomsko stanje seljačkog gospodarstva. Zbog toga su se seljaci sve više zaduživali, te su morali prodavati zemlju da bi vratili dugove. Usljed velikog nezadovoljstva seljaka država je bila primorana donijeti *Zakon o zaštiti*

⁵⁷ Mijo, MIRKOVIĆ, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1952., 18-19.

⁵⁸ O gospodarskom položaju seljaštva u Hrvatskoj između dva rata vidi u: Zdenka, ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Selo u Hrvatskoj 1918-1934. – gospodarski aspekti, Povijesni prilozi*, br. 13., 1994., 139-178.

poljoprivrednika (1932.) koji je odgodio sve javne prinudne prodaje pokretne i nepokretne imovine sve do 1936. kada je donesena *Uredba o likvidaciji seljačkih dugova*. Usprkos mnogim intervencijama države stanje u poljoprivredi se nije mijenjalo. U pogledu poreznog opterećenja seljaštva nije bilo bitnih promjena. Dolazilo je do neprestanog opadanja kupovne moći seljaka uslijed nesrazmjera cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda.⁵⁹

Sve teži ekonomski položaj hrvatskog seljaštva tražio je rješenje. Gospodarski stručnjak Milan Ivšić pisao je o seljačkoj svijesti koja se mora mijenjati jer „seljak je bio najsretniji čovjek, dok je proizvodio samo za potrebe svoje seljačke porodice. Sada, nasuprot kada mora proizvoditi za tržište, opaža, da se njegov rad najmanje cijeni. Vidi najveći nesrazmjer između cijena svojih proizvoda i proizvoda što ih kupuje za svoje kućanstvo (...) Seljak dolazi baš s obzirom na tržište do najkobnije spoznaje, da mu se njegov seljački rad ne isplaćuje – ne rentira. Najvažniji je zato zadatak, kako da poboljšamo vrijednost seljakova rada, kako da dignemo cijenu seljačkoj proizvodnji (...)“⁶⁰ Velika agrarna kriza koja je pogodila sve oblike seljačkog gospodarstva prisilila je seljake na osnivanje velikog broja novih zadružnih saveza (Savez zadrugara naprednih livadara u Križevcima, Središnja zadruga za osiguranje stoke u Zagrebu, Savez slatkovodnih ribarskih zadruga u Zagrebu itd.) koji bi štitili njihove interese.⁶¹ Za taj veliki rast zadružnog članstva u drugoj polovici 30-ih godina na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine bila je zaslužna HSS organizacija *Gospodarska Sloga*. Težak položaj hrvatskog seljaštva primijetila je i njemačka glumica na proputovanju 1934. godine kroz Jugoslaviju Tilla Durieux što je kasnije zapisala u svojim sjećanjima: „U

⁵⁹ O problemima poljoprivrede u Hrvatskoj između dva svjetska rata vidi: Zdenka, ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, sv. I., AGM: Zagreb, 1997., Bogdan, STOJISAVLJEVIĆ, *Seljaštvo Jugoslavije 1918.-1941.*, Zadružna štampa: Zagreb, 1952., Suzana, LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1929.*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu: Zagreb, 2003., Rudolf, BIČANIĆ, *Gospodarska politika*, Zagreb, Štamparija grafika: 1939., Zdenka, ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Selo u Hrvatskoj 1918.-1934. godine – gospodarski aspekt, Povijesni prilozi*, br. 13., 1994., 139-178.

⁶⁰ Milan, IVŠIĆ, *Seljačka politika. Gospodarski život na selu*, Narodna prosvjeta: Zagreb, 1938., 12.

⁶¹ *Zadružni leksikon FNRJ*, (ur. Mihajlo Vučković, Vaso Gajić, Arion Usepjanov), Zadružna štampa: Zagreb, 1956.-57., 398. Vidi i: Željko, MATAGA, *Seljak i zadruga*, Prosvjeta: Bjelovar, 1995., Ivan, BRLIĆ, *Hrvatsko seljačko gospodarstvo i međunarodne poljoprivredne i zadružne ustanove*, Zagreb, 1938.

Hrvatskoj su svi govorili o seljačkom vođi Mačeku, čak su i mala djeca pozdravljala sa „Živio Maček“, u njega su se polagale velike nade, jer su seljaci loše živjeli. Bili su tako siromašni da im je nedostajala bila i kutija šibica.“⁶²

Iskustvo šestosiječanjske diktature pojednostavilo je političku scenu i otvorilo put nacionalnoj koncentraciji oko HSS. Hrvatska seljačka stranka je u razdoblju svoje aktivizacije osnovala ili reaktivirala specijalizirane organizacije za rad na selu među seljacima *Seljačku slogu* i *Gospodarsku slogu* i radnicima *Hrvatski radnički savez*. Ona je to učinila jer je shvaćala da je nezadovoljstvo hrvatskih seljačkih masa izazvano ne samo zbog nacionalne neravnopravnosti u državi nego i zbog društveno-gospodarskih razloga. Naime, s jedne strane političkog sučeljavanja nalazila se država koja je probleme rješavala represijom (u doba pseudo-parlamentarizma) ili otvorenom diktaturom, a s druge strane HSS koji je veći dio vremena bio u oporbi, a tijekom diktature zabranjen. Budući da nije imao priliku ostvariti svoje nacionalne i socijalne ciljeve institucionalnim putem, morao se okrenuti alternativnim političkim strategijama. Zbog toga je HSS osmislio razne nenasilne oblike političke borbe, primjerice, bojkot ili simbolički otpor kroz političke rituale/ceremonije te stvorio alternativne socijalne institucije preko mreže nepolitičkih udruga kojima je djelovao na razna područja života (gospodarstvo, kulturu) ili društvene skupine (žene, radnike). Izuzetno važnu ulogu odigrala je i seljačka kultura ili etnokultura čije manifestacije jačaju poslije 1935. godine, čuvajući nacionalni identitet i postajući nositeljem otpora (kulturni nacionalizam).

Seljačka sloga je bila prosvjetna organizacija HSS koja je širila pismenost među seljačkim masama, a nastojala je i da njeguje i čuva narodne nošnje i običaje na selu. Kao kulturno-prosvjetna organizacija HSS *Seljačka Sloga* osnovana je 1925. pod vodstvom Rudolfa Hercega. Za vrijeme šestosiječanjske diktature njen rad je bio onemogućen (nisu se mogli priređivati ni zborovi ni manifestacije), da bi nakon 1935. bio ponovno obnovljen i

⁶² Tilla, DURIEUX, *Mojih prvih devedeset godina*, Durieux: Zagreb, 2001., 331.

uzeo veliki zamah. Jedan od najboljih pokazatelja njene snage i društvenog utjecaja jest veličina organizacije koja je 1939. godine imala 1100 podružnica s oko 45 000 članova.⁶³ Između kulturno-prosvjetnih akcija jedna od njenih poznatijih bila je pokretanje kampanje opismenjavanja stanovništva. Prema procjenama kampanjom opismenjavanja *Seljačka Sloga* uspjela je obuhvatiti oko 300.000 osoba.⁶⁴ Nakon osnivanja Banovine Hrvatske *Seljačka sloga* je kao HSS-ova organizacija dobila svu političku i drugu podršku u svom organiziranju.

Za razliku od nje *Gospodarska sloga* imala je zadatak da vodi niz gospodarsko-socijalnih akcija. *Gospodarska sloga* bila je gospodarska organizacija Hrvatske seljačke stranke koja je osnovana polovicom tridesetih godina 20. stoljeća, s osnovnim ciljem osiguranja i poboljšanja životnih uvjeta seljačkog stanovništva u Hrvatskoj.⁶⁵ Među glavnim zadacima bilo je posredništvo, odnosno da se seljačkoj robi i proizvodima na tržištu osigura što povoljniji tretman i cijenu. Zbog toga je jedna od najvažnijih akcija *Sloge* bio pokret za podizanje cijena seljačkim poljoprivrednim proizvodima i stoci na tržištu. Borba *Sloge* za podizanje cijena bila je najjača ondje gdje su kupci bili «organizirani u kartele, ili gdje su imali kakav prirodni monopol.»⁶⁶ Zbog toga društvena scena biva potresena sve češćim štrajkovima i bojkotiranjem gradova od strane sela. Osim toga, *Sloga* je organizirala mnoge druge akcije u korist seljaštva: pokret za sniženje općinskih i gradskih sajamskih pristojbi i maltarina, mljekarski pokret (najsnažniji na području Bjelovara), pokret za održanje cijena žitu, pokret vinogradara itd. Među obrambene mjere *Sloge* spadala je i borba protiv državnih trošarina i ukidanje carine na uvezenu industrijsku robu, jer je time poskupljivala ostala seljačka roba, utvrđivanje nadnica poljoprivrednih radnika i drugo. Osim obrane konkretnih seljačkih interesa *Sloga* je radila i na promicanju gospodarskog i društvenog rada seljaštva,

⁶³ Suzana, LEČEK, Ustrojavanje Seljačke sloge u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.), *Scrinia Slavonica*, br. 2., 2002., 342.

⁶⁴ Suzana, LEČEK, Seljačka sloga i prva kampanja opismenjavanja u Hrvatskoj 1937.-1941.), *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., 298-299.

⁶⁵ Sveobuhvatnu analizu djelovanja i rada *Gospodarske sloge* u Hrvatskoj vidi u: Ivica, ŠUTE, *Slogom slobodi. Gospodarska sloga 1935.-1941.*, Srednja Europa: Zagreb, 2010.

⁶⁶ Milan, IVŠIĆ, *Seljačka politika. Društveni život na selu*, Narodna prosvjeta: Zagreb, 1937., 169.

promicanju zadrugarstva, pravilnog korištenja zemljišnih zajednica, veterinarske službe. Podizali su se i gradili zadružni domovi, sjemenski hambari, skladišta, podrumi, sušionice, prodavaonice itd. Važna je bila i *Slogina* organizacija «Zemlja» u svrhu provođenja unutarnje kolonizacije.⁶⁷ Sva ova nastojanja bila bi nepotpuna bez znanstvene osnove *Slogina* pokreta, istraživanja, proučavanja i skupljanja podataka u svrhu unapređivanja seljačke proizvodnje i seljačkog života. U tom cilju stvoren je i «Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva» gdje su bili zaposleni stručnjaci iz oblasti šumarstva, agronomije, veterine, ekonomije i dr. Zavod je uskoro postao važan *Slogin* savjetodavni organ. U tom razdoblju *Gospodarska sloga* razvila se u široki zadružni pokret hrvatskih seljaka koji je krajem 1937. imao 150.779 članova, a već iduće godine 185.000 članova. Mreža *Sloge* bila je razgranata u 144 kotara sa 126 kotarskih, 403 općinskih i 4.789 mjesnih povjerenika.⁶⁸ Prema Šuteu, «bez obzira na vremenski ograničen period djelovanja, razdoblje od 1935. do 1941. predstavlja najintenzivniji i najodlučniji period u radu *Gospodarske sloge* u kojem se može pratiti i analizirati uloga i utjecaj koji je ta ekonomska organizacija imala na hrvatskom selu i među hrvatskim seljaštvom u međuratnom razdoblju. (...) kada se HSS, proširujući svoju aktivnost i na prosvjetno-kulturna, ekonomska, radnička i druga polja rada pretvara u široki hrvatski nacionalni pokret, nastojeći okupiti oko sebe čitav hrvatski (seljački) narod.»⁶⁹

Što se tiče *Hrvatskog radničkog saveza* interes H(P-R)SS za radništvo razvijao se postupno od početka 1920-ih godina u okviru njenog općedemokratskog programa kojim su zastupani prije svega interesi „puka“ nasuprot „gospode“. Iako je HRS u početku bio samostalna sindikalna i potporna organizacija radnika, osnovan 1921. godine od 1925. u

⁶⁷ *Kalendar Gospodarske Sloge za godinu 1939.*, 1939., Zagreb, 53-56.

⁶⁸ STOJISAVLJEVIĆ, n. dj., 125., ŠUTE, n. dj., 294.-230., KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 55., Milan, VUČKOVIĆ, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918.-1941.*, Institut društvenih nauka: Beograd, 1966., 176. Broj članova *Gospodarske sloge* konstantno je rastao jer je usvojeno načelo da svaki član HSS je istovremeno i član *Sloge*. Kao posljedica toga *Sloga* se vrlo brzo proširila u sve hrvatske krajeve i izvan Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Sjedišta *Sloge* otvorena su i u Beogradu u Srbiji i Mariboru i Krškou u Sloveniji

⁶⁹ ŠUTE, n. dj., 7.

HRS-u jača utjecaj HSS-a tako da se od radnika učlanjenih u HRS kao »strukovnu organizaciju« traži da budu učlanjeni i u HSS. U težnji da što više ojača svoj utjecaj u redovima radništva, vodstvo HSS obnovilo je 1935. godine potpuno zamrli Hrvatski radnički savez te se on sada u potpunosti vezuje za HSS, postaje jedna od organizacija HSS i ta stranka u potpunosti utječe na njegov program, djelovanje i izbor rukovodstva. Nakon obnove rada HRS 1935. godine razvila se značajna akcija na osnivanju novih podružnica HRS i širenju utjecaja među radnicima. Najviše su okupljeni tekstilni, građevinski i šumarski radnici, rudari i radnici seljaci. Osnivane su sekcije i u BiH i ponegdje u Sloveniji. Do 1941. godine HRS je prodro u sva područja Hrvatske. Nakon 1939. godine širenje HRS bilo je rezultat privilegiranog položaja HSS u Hrvatskoj i suzbijanja djelatnosti sindikata pod utjecajem komunista. Izvori se ne slažu o broju članova HRS-a, prema izvještajima, broj članova se kretao od 46.422 (1936.) do 180.000 (1941.).⁷⁰

Prema programu, HRS je organizacija hrvatskih radnika »koja neće od njega tražiti, da se radi zaštite svojih socijalnih interesa i radi svoje strukovne borbe odriče svojih narodnih osjećaja, svoga političkog, kulturnog i vjerskog naziranja itd«. Osim toga potrebno je da se radnici u svojoj borbi oslone na seljake, jer su radnici mali dio hrvatskog naroda i jer »samo u zajednici s hrvatskim seljacima mogu hrvatski radnici osigurati svoju budućnost«. ⁷¹ U ovom razdoblju »Hrvatski radnik« piše da radnici i seljaci imaju isto porijeklo i iste interese u odnosu na nacionalno pitanje i u odnosu na kapital i da će ti interesi biti zajednički i u budućnosti. Radnici su u stvari seljaci u novom ekonomskom položaju i ne smiju izgubiti osjećaj pripadnosti hrvatskom seljačkom narodu. Seljački i radnički interesi će se ostvariti direktnom (neposrednom) seljačkom i radničkom demokracijom tako da sam narod ima u svojim rukama zakonodavstvo i upravu. Program HSS predviđa referendum za sva važnija

⁷⁰ Sve o odnosu HSS i HRS vidi u: Bosiljka, JANJATOVIĆ, *Politika HSS prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921-1941. godine*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost Zagreb: Zagreb, 1983.

⁷¹ JANJATOVIĆ, *Politika HSS prema radničkoj klasi...*, n. dj., 86-87.

pitanja i općinsku samoupravu.⁷² Radnicima će u „seljačkoj državi“ biti osiguran egzistencijalni minimum (zdravi stanovi, zadovoljenje svih fizioloških i kulturnih potreba). Posredstvom HRS vodstvo HSS želi u sve većem broju privući seljake koji dolaze u grad i traže zaposlenje u industriji, te tako zakočiti njihov priliv i neposredniji doticaj s komunističkim pokretom. Nakon 1939. godine naglašavalo se da radnici moraju naći mogućnost sporazuma s domaćim kapitalom i u sporazumu s njime ostvarivati svoje interese, jer bi borba među njima mogla ugroziti nacionalne interese i domaćih radnika i domaćih kapitalista. Dakle poseže se za principima korporativizma kako je to bilo provedeno u fašističkoj Italiji. To je, dakako značilo odbacivanje klasne borbe koja je do tada spominjana, ali kao oblik borbe miroljubivim sredstvima. Prema programu HRS kapitalistima u »seljačkoj državi« treba osigurati samo pravednu naknadu za njihov rad i kamate na uložena sredstva.

HRS je kao i HSS zastupao načelo da treba očuvati privatno vlasništvo. Tražio je samo njegovo reformiranje. Bio je i protiv klasne borbe i diktature proletarijata. Sve je to dovodilo do čestih sukoba HRS s komunističkim sindikatima pri čemu je korištena sila Hrvatske seljačke zaštite. Osim nastojanja da se ojača i stekne utjecaj na selu i među radništvom vodstvo HSS težilo je proširenju svoga utjecaja na širem području. Osobito se nastojalo privući razne gospodarske organizacije i društva, te tako ojačati stranačku infrastrukturu. Zbog toga HSS pokreće veliku propagandu i akciju za osnivanjem raznih komora (trgovinske, industrijske, obrtničke), burza, saveza trgovaca, štedionica, osiguravajućih društava, vatrogasnih društava, raznih zadruga i dr. Vodstvo HSS koristi autonomnost tih organizacija i ustanova te pomoću njihovih skupština bira uprave koje su odane HSS. Takvim svestranim angažiranjem i u financijskim i gospodarskim organizacijama u Hrvatskoj na linji svoje politike HSS stvara i proširuje snažan bedem koji će podržati hrvatsku oporbu u otporu vladajućem režimu.

⁷² JANJATOVIĆ, *Politika HSS prema radničkoj klasi*..., n. dj., 164.

Američki povjesničar Hoptner pravilno zaključuje da je Maček uživao veliki autoritet u Hrvatskoj, jer njegov HSS nije bio samo politička stranka, on je sve više postajao „država u državi“. Mačekova snaga izvirala je iz uspjeha koju su HSS i sami seljaci postizali pomoću široke mreže svojih zadruga poput „Gospodarske sloge“ ili kulturnih društava „Seljačke sloge“. Hoptner navodi da su upravo ti uspjesi odnosno očitovanje hrvatskog nacionalizma bili izvor ponosa zbog dostignuća, a ne izvor šovinizma ili separatizma. Stvaranjem te djelotvorne mreže kojim se održavala čvrstoća ustroja HSS omogućila je Mačeku da u pregovorima sa srbijanskim vrhom govori u ime većine hrvatskog naroda.⁷³

2. „Seljačka država“ u politici i ideologiji Hrvatske seljačke stranke

Promatrajući političku panoramu Europe tridesetih godina možemo primjetiti da se dotad vladajućim sukobljenim ideologijama, građanskoj demokraciji (Zapadna Europa) i marksizmu-komunizmu (SSSR) pridružio kao ravnopravni faktor i treći put – fašizam ili nacional-socijalizam (prije Italija, a kasnije Hitlerova Njemačka). Pod generičkim nazivom „fašizam“ možemo svrstati niz pokreta koji se javljaju u tadašnjoj Europi sa sustavima koji sačinjavaju uočljive međusobne sličnosti, ali i nevelike razlike koje su proizvod različitih povijesnih i političkih puteva pojedinih europskih naroda.⁷⁴

Poseban status HSS u modernoj povijesti hrvatskog naroda odnosno jedinstveno pristajanje ogromne većine glasača hrvatskog nacionalnog političkog programa uz jednu stranku/pokret, povjesničaru na neki način istovremeno olakšava, odnosno otežava posao. Olakšava po tomu što političku snagu HSS tridesetih godina u ideološkom trolistu tadašnje Europe koju čine građanska demokracija, komunizam i fašizam možemo neosporno svrstati u demokratski tabor. Takav tok argumentacije već je tijekom sedamdesetih godina postavio

⁷³ Jacob B. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934-1941.*, Otokar Keršovani: Rijeka, 1972., 169.

⁷⁴ Eric, HOBSBAWM, *Doba ekstreme. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914.-1991.*, Dereta: Beograd, 2002., 84-86.

Ljubo Boban, da bi u devedesetima istu formulaciju o HSS kao „nositelju prozapadne demokratske orijentacije“ ponovio u svojoj obimnoj sintezi hrvatske povijesti Dušan Bilandžić.⁷⁵ Stvari su nešto složenije, barem na dvije razine. HSS kao hrvatski politički pokret je jednostavno u tridesetim godinama u svojoj borbi protiv unitarističkih težnji Beograda i hegemonističke Srbije apsorbirao u svoje političko tijelo najveći dio lijevog i desnog hrvatskog političkog spektra stvarajući naizgled jedinstveni i homogeni pokret. Upravo su zbog toga i desnica (hrvatski ustaše) i ljevica (hrvatski komunisti) iako su djelovali izvan pokreta bili prisiljeni da značajno djeluju i unutar pokreta. Koliko je taj pokret zaista bio homogen pokazuje uspostava NDH kada će dio vodstva stranke i članstva stati uz ustaški pokret – fašistička desnica, dio vodstva otići u partizane – komunistička ljevica, dok će središnji dio stranke na čelu s Mačekom i njegovim najbližijim suradnicima ostati pasivni u NDH ili aktivni u izbjegličkoj jugoslavenskoj Kraljevskoj vladi u Londonu, braniti građansko-demokratsku opciju.

Druga stvar koje se može donekle prigovoriti navedenim sintezama hrvatske povijesti je ta da se nositelji hrvatskog političkog pokreta tridesetih godina od Vladka Mačeka nadalje sigurno ne bi složili s takvim historiografskim ocjenama njihova djelovanja koja ih svrstava u „prozapadne“ ili „građanske“ opcije, a da nije uzeta u obzir izgrađena i koherentna ideologija hrvatskog seljačkog pokreta HSS između dva rata od osnivača stranke Antuna i Stjepana Radića nadalje koja se temelji na drugačijim svjetonazorskim temeljima.

Najvidljiviji primjer tomu su izjave predsjednika HSS dr. Mačeka. Na pitanje francuskog novinara 28. studenog 1935. godine u čemu je gospodarski program HSS Maček odgovara: „U Europi se danas sukobljuju dva privredna sistema.... kapitalizam i marksizam. Ni jedan od ovih sistema nama ne odgovara. Mi smo seljački narod. Seljak je kod nas ujedno kapitalista i radnik. On ima svoje polje, svoju kuću, radi sam sa svojom porodicom (...) Da bi

⁷⁵ Dušan, BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing: Zagreb, 1999., 125-126.

riješili agrarno pitanje, treba da se stavimo u taj okvir“.⁷⁶ U listu „Hrvatski dnevnik“ Maček je istaknuo da se u Europi već desetljećima vodi sukob između kapitalizma s jedne strane i socijalizma s druge strane. Tomu sukobu, prema Mačeku, neizbježno hrli i naša građanska inteligencija koja iz tih centara crpi svoju naobrazbu, ali i gledanje na svijet te se teško može oteti njenom utjecaju. Nasuprot tomu „hrvatski seljački pokret ima svoje posebno autohtono naziranje na svijet koje stoji u diametralnoj opreci i prema naziranju kapitalističkom i prema naziranju marksističko-socijalističkom.“⁷⁷ Isto tako u izjavi datoj jednom njemačkom novinaru krajem lipnja 1940. godine Maček je rekao da HSS teži vlastitom putu u sprovođenju gospodarskih i socijalnih reformi na temeljima seljačke demokracije. Istakao je da se seljačka demokracija, za razliku od privrednog liberalizma građanske demokracije, temelji na načelima planske privrede i „nema ništa zajedničkog s buržoaskom demokracijom Zapadne Europe“.⁷⁸

Takvo razmišljanje dr. Mačeka temelji se na razvoju agrarističkog pokreta u istočnoj Europi i učenju osnivača HSS braće Antuna i Stjepana Radića. Agraristički pokret nastao je krajem 19. stoljeća među teoretičarima seljačkog pokreta koji su se zalagali za osmišljavanje takve gospodarske i socijalne politike i stvaranje države koja bi odgovarala interesima i potrebama seljaštva, koji su činili većinu stanovništva na području istočne i jugoistočne Europe. Pokret je dobio zamah poslije Prvog svjetskog rata kada su mnogi intelektualci u traganju za novim duhovnim vrijednostima pošli natrag selu, kao svojevrstnom skloništu od materijalizma i znanstvenog pozitivizma moderne civilizacije. U Rumunjskoj je glavna načela taranističkog⁷⁹ pokreta obrazložio Virgil Madgerua (1887.-1940.) ideolog rumunjske

⁷⁶ *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički plan vođe Hrvata dra. Vlatka Mačeka*, Tiskara Danica: Zagreb, 1036., 225. „Mi smo nekad imali obiteljske zadruge, kojima su članovi proizvađali predmete, potrebne za potrošnju grupe, ne nebavljajući ništa izvan obiteljskog kruga. Ne radi se o nekom vraćanju nazad, nego o pretvaranju cjelopupne Hrvatske seljačke zajednice u veliku narodnu zadrugu“.

⁷⁷ Ivan, JELIĆ, *Komunistička Partija Hrvatske 1937-1945.*, I., Globus: Zagreb, 1981., 37.

⁷⁸ BOBAN, *Maček i politika HSS*, II., n. dj., 421. Iako je ova izjava bila u skladu s agrarističkim pokretom, nesumnjivo je ona dana u svrhu prilagođavanja HSS novoj političkom poretku u Europi u kojem počinje da dominira nacistička Njemačka.

⁷⁹ Na rumunjskom naziv taran znači seljak.

Nacionalno seljačke stranke (*taranista*) istraživanjem malog seljačkog posjeda dokazujući da mala seljačka poljoprivreda sadrži urođenu snagu i organsku prirodu. Madgero je smatrao da je rumunjska elita počinila grešku kada je patrijarhalnom rumunjskom društvu nametnula institucije koje su zapravo oblikovane za industrijalizirana urbana društva, te je tražio povratak „stvarne države“ koja bi sadržavala iskonsku prirodu rumunjskog seljačkog naroda.⁸⁰

Slične teorijske modele agrarizma imala je mađarska Neovisna stranka malih posjednika ideologa i vođe stranke Istvana S. Nagyatadia (1863.-1923.) te Zemljičarski Savez bugarskog seljačkog vođe Aleksandra Stambolyskog (1879.-1923.). Prema Stambolyskom cilj Zemljičarskog Saveza je: „uzdizanje na upravu zemlje jedan stalež, koji je vjekovima smatran kao predmet iskorištavanja, kao izvor napretka i blagostanja svih ostalih staleža, bugarski seljački stalež“.⁸¹ Agraristički pokret bio je razvijen i u Poljskoj, te u baltičkim zemljama. Upravo su dvadesetih i tridesetih godina agrarne stranke na potezu od Baltika do Jadrana i Crnog mora „bile na vrhuncu svoje moći, sastavljale su vlade ili vladajuće koalicije ili su bile najjače oporbene stranke. Programi su im se, naravno, razlikovali, ali okosnicu je posvuda činilo nastojanje da se seljaštvu zajamči gospodarski razvoj i društveno potvrđivanje“.⁸² U skladu s vrijednostima agrarističkog pokreta i učenjima braće Radića⁸³ u ideologiji HSS gospodarska i društvena organizacija „seljačke države“ zamišljena je ovako: seljački dom, gospodarska općina i „spojevi seljačkih gospodara“, pri čemu se misli na sistem razmjene dobara između sela i grada odnosno seljaštva i

⁸⁰ O teoretičarima agrarističkog pokreta u Rumunjskoj i njegovom razvoju u: Keith, HITCHINS, Rumunjski taranizam“treći put“, *Naše teme*, br. 10., 1989., 2465-2483. O seljačkim strankama i njihovim ideologijama u Europi vidi zbornik radova: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, Gustav Fischer Verlag: Stuttgart-New York, 1977.

⁸¹ Nikola, PETKOV, *Aleksandr Stambolijski. Njegova ličnost i ideje*, Štamparia Radenković: Beograd, 1933., 209. Ovdje vidi razvoj i ideje agrarističkog pokreta uobličene u bugarskom Zemljičarskom Savezu.

⁸² Suzana, LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941.*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu: Slavonski Brod, 2003., 30.

⁸³ Vidi o učenju braće Radića o osnovama seljačke ideologije u: Branka, BOBAN, Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 12., 1979., 265-304.

kapitalističkog načina proizvodnje. Takvi oblici „seljačke države“ tridesetih godina su već postojali poput gospodarskih povjerenstava „Gospodarske sloge“ kao znaci gospodarskih općina, „sudovi dobrih ljudi“ kao zameci sudske vlasti i postrojbe Hrvatske seljačke zaštite kao zameci egzekutive. Prema seljačkoj ideologiji „seljak je primarni nositelj ljudske kulture“ i on kao takav ne može biti izrabljivan u interesu kapitala. Konačno, isticano je u okviru iste ideologije da hrvatsko seljaštvo „ne čini neki stalež već narod (...) koji se sam po sebi emancipira kulturno, ekonomski i politički“.

Takva „seljačka država“ je trebala omogućiti da „seljački narod (...) kao stvaraoc svih dobara, bilo materijalnih ili duhovnih“ ne može ostati objekt „nego mora kao – kao što je subjekt u radu i stvaranju – isto tako postati vrhovni subjekt u politici“.⁸⁴ Koncept „seljačke demokracije“ u „seljačkoj državi“ omogućit će da se svi ostali društveni slojevi moraju ravnati prema životu i potrebama seljačkog naroda i da se mehanizam vlasti prilagodi potrebama seljačkog pokreta.⁸⁵ U svojoj studiji „Stvaranje ideologije hrvatskog seljaštva“ Marko Žužić ističe: „Seljačka misao je kod Hrvata je izraz psiholoških osobina naroda, njegove kulture, socijalnog smisla, cijelog gledanja na sebe i svijet. Seljačka je misao u svojoj biti ista - nepromjenjiva“.⁸⁶ **Prema Stipetić teza o „seljačkoj kulturi“ nesumnjivo je imala integracioni karakter. Ona je trebala, makar na ideološkoj razini „ujediniti i usmjeriti već mnogostruko raslojeno društvo na putu prema istom političkom cilju. (...) Uz sve to trebalo je uvjeriti seljačke mase da su oni uistinu politički subjekt potpuno svijestan sebe i svoje vrijednosti.“⁸⁷**

U „seljačkoj državi“ trebalo je sav narodni život postaviti „na seljački temelj“ i da „selo nadvlada vladajuće sile kapitalističke ekonomije“ i preuredi društveni poredak prema

⁸⁴ *Seljački dom*, 12. I. 1939., 2.

⁸⁵ KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 3-35., *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939.-26. VIII. 1940.*, Zagreb, 1940., 55-96.

⁸⁶ Hrvatska seljačka misao, *Jadranski dnevnik*, br. 277., 26. XI. 1936., 2.

⁸⁷ Zorica, STIPETIĆ, *Komunistički pokret i inteligencija: istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj 1918-1945.*, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine: Zagreb, 1980., 174. Stipetić je u konačnici zaključila da je „seljačka kultura“ ostala uglavnom „ideološka fikcija jednog političkog pokreta“.

svojim shvaćanjima i interesima. List HSS „Hrvatski dnevnik“ pisao je početkom 1937. godine: „Naše nastojanje mora ići za tim, da se ugnemo ispod kotača nemilosrdne kapitalističke mašine, pa smo se onda oslobodili i njezinog djeteta, marksističkog socijalizma.“⁸⁸ Takva shvaćanja su idealizirala patrijarhalni način života na selu, posebno instituciju kućnih zadruga koja bi trebala postati pravi bedem protiv prodiranja kapitalističkih odnosa u selo i čuvar pravih seljačkih i nacionalnih tradicija. Agrarna politika HSS teži da što veći broj seljaka živi na svojoj zemlji, da je obrađuje vlastitom radnom snagom i da živi od toga prihoda. Novi seljački posjedi stvorit će se melioracijom neplodnog zemljišta, navodnjavanjem i odvodnjavanjem, iskorištavanjem šumskog tla za poljoprivredne kulture, komasacijom i unutarnjom kolonizacijom. Provedbom agrarne reforme i sređivanjem posjedovnih odnosa na selu dobiva se osnovna podloga u vođenju gospodarske politike u seljačkom interesu.

Cijela ta konzervativna koncepcija i razrada „seljačke države“ u ideologiji HSS dolazila je u sukob s razvojem kapitalističkih odnosa. Dapače, koncept „seljačke demokracije i države“ osim zaustavljanja prodora kapitalizma na selo pretpostavljao je i vraćanje na neke predkapitalističke odnose koji su počivali na naturalnim oblicima proizvodnje i patrijarhalnim odnosima. Prema jednom od osnivača HSS Antunu Radiću građanstvo svojim širenjem civilizacije i tuđe kulture „iskorjenjuje domaću narodnu kulturu (...) a nje nema bez doma, bez roda, bez poštovanja ili kulta onoga što su nam stari ostavili – civilizacija sve to briše.“⁸⁹ Ustroj HSS „seljačke države“ kako je zamišljalo vodstvo HSS jasno je prezentiran u ostavštini ideologa HSS Rudolfa Bićanića (1905.-1968.). Prema Bićaniću sve društvene organizacije seljačkog pokreta za sada čine seljačku državu u rudimentarnom obliku: političke organizacije (HSS) će jednom utjecati na državnu upravnu vlast i uvesti seljačku narodnu demokraciju, gospodarske organizacije će omogućiti organizaciju gospodarskog života zemlje

⁸⁸ Ivan, JELIĆ, *Komunistička Partija Hrvatske 1937-1945.*, I. Globus: Zagreb, 1981., 37.

⁸⁹ KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 17.

u skladu s interesima seljaštva, kulturne organizacije imaju cilj postaviti u državi prave temelje narodne seljačke kulture, seljački sudovi su začetak refome redovnog sudstva u smislu narodnom i seljačkom, radničke sindikalne organizacije radnika trebaju približiti interesima seljaštva i utvrditi njegovu ravnopravnost u proizvodnji, dok jedinice seljačke milicije trebaju osigurati konkretnu vlast u državi i društvu Hrvatskoj seljačkoj stranci kao oružana sila. Seljaštvo u sebi ujedinjuje i vlasnika zemljišta i kapitalistu i radnika i poduzetnika; u jednom staležu objedinjeni su svi ostali i zato je seljaštvo reprezentativno za cijelo društvo, jer u sebi pomiruje interese cijelog društva, stoga je ono kao takvo zastupnik općeg interesa pozvano da vlada cjelinom društva. Sve su to po Bićaniću neophodni elementi iz kojih će u budućnosti izrasti hrvatska seljačka država

Prema toj ideologiji seljak kao glavni proizvođač primarne ljudske potrebe - hrane najvažniji je čimbenik i činilac u ljudskom društvu. Zbog toga čitava se društvena organizacija, politička, kulturna, socijalna i gospodarska mora prilagoditi upravo seljaku i seljačkim interesima. Dakle, socijalna vrijednost drugih društvenih slojeva ima se prosuđivati po tome koliko su korisni i potrebni seljačkom narodu. Seljaštvo mora postati odlučujući faktor u svakom društvu ne samo zbog svoje brojnosti u tom društvu, nego i u kulturnom pogledu, jer je on u svakoj nacionalnoj zajednici sačuvao svoje osebujne oblike narodne kulture. Zbog toga interesima seljaštva se moraju podrediti svi državni mehanizmi uprave i samouprave, posebno u financijskom i poreznom smislu. Cilj je uklanjanje privilegija, odnosno onemogućavanje eksploatacije seljaštva, što ih građansko društvo provodi u obliku trgovinske razmjene, industrije, bankarstva, intelektualnog rada i kapitala.⁹⁰

Dolaskom HSS na vlast i zahvatom organiziranog seljaštva provede će se radikalna rez i prekinuti veze pomoću kojih te građanske privilegije dominiraju nad seljaštvom. Važan cilj

⁹⁰ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1005., Ostavština Rudolfa Bićanića, F-VIII., rukopis Hrvatska seljačka stranke.

seljačke ideologije je, između ostalog, i osiguranje samodostatnosti seljačkog doma i u konačnici seljačke države. Izmjena dobara između industrijskih i agrarnih država stalno raste u korist prvih, te je potrebno stvoriti zajednicu seljačkih država koja će parirati industrijski razvijenijim zemljama. U cilju da se otklone nepravde takve razmjene u kojoj se povećava izvoz na štetu prehrane seljačkog stanovništva, a pomoću kojeg industrijske zemlje diktiraju cijene seljačkih proizvoda, provest će se regulacija vanjske trgovine i smanjivati uvoz luksuznih artikala koje koristi malen broj ljudi, dok će se potreban uvoz plaćati proizvodima neagrarnog porijekla poput rudnog ili drvnog bogatstva.⁹¹ Prema učenju braće Radića agrarizam se javio slijedom povijesne nužnosti. U seljačkim će društvima borba, kao pokretač povijesnih zbivanja dovesti seljaštvo na vlast, a ono će pomoću države modelirati društvo u svom interesu. Najveća mana programa „seljačke države“ i njoj svojstvenog agrarizma bio je stav da seljaštvo u sebi sadrži interese cjelokupnog društava. Takva je teza mogla dati osnovu za gušenje sloboda te sprečavati sve ostale društvene subjekte da se razvijaju i ostvaruju svoje interese.

Ovaj program HSS nije postao službeni program stranke, ali su ga neki djelovi vodstva stranke zdušno podupirali. Napuštanje toga programa vidljivo je nakon sporazuma Cvetković-Maček kada kompromitacija socijalnog programa HSS vodi u napuštanje ideje o „seljačkoj državi“ te se sve manje govori o pljački „hrvatske gospode“ nad hrvatskim seljačkim narodom. Upravo tada postaje jasno da je socijalni program HSS-ove „seljačke države“ u osnovi bio hipoteza iz predsporazumskog razdoblja, koje se ona brzo oslobađa, čemu pridonosi i spomenuta radikalizacija procesa raslojavanja u stranci. Po tom pitanju Jareb pravilno konstatira da je HSS nakon obnove političkog života ostao jedinom hrvatskom političkom strankom. U tom razdoblju HSS nastoji prožeti cjelokupni hrvatski politički, javni

⁹¹ HDA, fond 1005., Ostavština Rudolfa Bićanića, F-VIII., rukopis Hrvatska seljačka stranka. Razradu istih ideja vidi u: Ivo, ŠARINIĆ, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Reakcioni odbor za izdavanje Ideologije hrvatskog seljačkog pokreta: Zagreb, 1935. Također pogledati: Rudolf, HERCEG, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Naklada pišćeva: Zagreb, 1923.

i gospodarski život nizom gore spomenutih političkih, prosvjetno-kulturnih, gospodarskih te konačno i paravojsnih organizacija. Sva ova aktivnost bila je kontrolirana od strane jedne stranke, iako je ona u suštini bila demokratska i bez sumnje se borila za demokratske principe. Jareb ističe, da je bilo u prirodi takvog razvoja i neminovno, da se ta stranka, odnosno HSS, „osjeti u narodu kao jedna totalitaristička organizacija, koja želi imati sve pod svojom kontrolom.“⁹²

3. Politička situacija u Europi i Kraljevini Jugoslaviji 30-ih i početkom 40-ih godina 20. stoljeća

Dolazak nacističkog vođe Adolfa Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. godine unio je novu situaciju u Europi i u odnose europskih velikih sila, pa i u njihovu politiku na Balkanu. Nacistički vanjsko-politički planovi direktno su ugrožavali tadašnji francuski sistem europske sigurnosti od završetka Prvog svjetskog rata. Nacistički cilj slamanja francuske hegemonije u i osvajanje „životnog prostora“ na istoku Europe poklapao se sa planovima stvaranja velikog gospodarskog prostora na području istočne i jugoistočne Europe pod njemačkom interesnom sferom (*Grossraumwirtschaft*). Njemačka politika je također bila usmjerena na uništenje sistema saveza koje je Francuska ustanovila poslije Prvog svjetskog rata da bi stvorila protutežu sve jačoj Njemačkoj. Takvu novu politiku nacističke Njemačke s oduševljenjem su primile pobjeđene zemlje u Prvom svjetskom ratu i Italija jer su u njoj vidjeli priliku za revizijom mirovnih sporazuma koje su nametnuli pobjednici Prvog svjetskog rata. Da bi odgovorila na njemačke pretenzije Francuska je povelu aktivnu politiku na Balkanu da bi i ovdje stvorila jedan antinjemački pakt. Radilo se o Balkanskom paktu između Jugoslavije, Grčke, Rumunjske i Turske koji je sklopljen 9. veljače 1934. godine. Zbog suradnje članica Balkanskog pakta i Male Antante fašistička Italija, koju je ta suradnja politički uzdrimala,

⁹² Jere, JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1995., 55.

odgovorila je sklapanjem tzv. Rimskih protokola s Mađarskom i Austrijom 17. ožujka 1934. godine, kao protutežom Maloj Antanti čime je podržala izraženi mađarski revizionizam. Istovremeno Rimski protokoli bili su usmjereni i protiv Njemačke zbog njene politike pripajanja Austrije, te iz straha od njemačkog pritiska za prodor prema Jadranskom moru. Nastojanja francuske politike da dođe do jugoslavensko-talijanskog zbližavanja prekinuta su ubojstvom jugoslavenskog kralja Aleksandra u Marseilu. Otvoreno kršenje Versajskog mirovnog ugovora od strane Njemačke sredinom 1935. godine u ponovnoj izgradnji njemačke vojne sile prisilili su Veliku Britaniju i Francusku za povećanjem kredita za naoružavanje. Propast konferencije u Strezi 11. travnja 1935. godine, kada je Njemačka odbila da sudjeluje u njenom radu, prisilila je francusku politiku na sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći s SSSR-om i Čehoslovačkom. Jedini problem stvarala je Poljska koja nije dopuštala, u slučaju Njemačkog napada na Čehoslovačku, prolaz sovjetskih trupa preko svojih granica.

Da bi se osigurala Francuska je nastojala privući i Italiju pri čemu je jugoslavenska strana bila uvjerena da će Francuska radi pridobijanja Italije žrtvovati jugoslavenske interese. Nakon što je Italija 1936. godine krenula u imperijalističku ekspanziju prema Etiopiji balkanske zemlje, osim Albanije, sudjelovale su u sprovođenju ekonomskih sankcija prema Italiji koje je donijela Liga naroda, a koje u konačnici nisu bile efikasne. Iako je Liga naroda izglasala da se zemljama koje primjenjuju sankcije prema Italiji gubici trebaju kompenzirati, nije poduzela ništa da se te kompenzacije i provedu. Nakon ukidanja sankcija protiv Italije, nakon što je ova porobila Etiopiju, Engleska i Francuska su *de facto* priznale aneksiju te zemlje. Takav stav iznenadio je balkanske zemlje i Jugoslaviju te je taj trenutak iskoristila Njemačka koja je počela sistematsku akciju za gospodarsko i političko privlačenje balkanskih zemalja u svoju interesnu sferu. Ovakva njemačka politika bila je olakšana teškom gospodarskom situacijom balkanskih zemalja, ali i jačanjem političkih snaga koje su podupirale politiku zbližavanja s Njemačkom. Da bi to spriječila britanska gospodarska

politika se također aktivirala te je došlo do izvjesnog jačanja britanskog utjecaja u Jugoslaviji i Balkanu. Odnos snaga u Europi 1936. godine pokazao je da opasnost članicama Male Antante (Jugoslavija, Čehoslovačka, Rumunjska) prijeti najviše od strane Njemačke, te je Čehoslovačka koja je bila najposrednije ugrožena, tražila proširenje obveza članica Male Antante i njeno pretvaranje u obrambeni pakt protiv bilo koje agresije. Međutim, politika jugoslavenske Stojadinovićeve vlade je odbijala potpisivanje takvog aranžmana pod izgovorom da ne smije izazivati nezadovoljstvo Njemačke sa kojom ima intenzivne gospodarske veze i klirinška potraživanja. Zbog toga se Čehoslovačka obratila ponovno Francuskoj za pomoć, a ova je konzultirala Veliku Britaniju. Velika Britanija je odbijala da omogući preveliko francusko angažiranje u srednjoj i istočnoj Europi, jer je to u krajnjoj konzekvenci moglo uvući i Veliku Britaniju u rat.

Ovakva politika Velike Britanije ohrabrila je Stojadinovićevu politiku odmaka od Male Antante i omogućila gradnju novih puteva prema protivnicima Jugoslavije Italiji i Bugarskoj s kojima je pregovarala o sklapanju paktova o prijateljstvu. Takva Stojadinovićeva politika je odgovarala fašističkoj Italiji koja je u Stojadinovićevoj politici vidjela solidarnost s talijanskim ciljevima na Balkanu i Sredozemlju. Stojadinović je u prvo vrijeme vjerno slijedio vanjsko-politički program kneza Pavla – koji zapravo koncipira i vodi u razdoblju namjesništva politiku Jugoslavije (1934-1941). Taj vanjskopolitički program karakterizira izraziti antikomunizam i nepriznavanje *de iure* Sovjetskog Saveza. Traži britansko-njemačko zbližavanje, a istovremeno osiguranje dobrih jugoslavensko-njemačkih odnosa posebno na gospodarskom polju. Uz očuvanje integriteta jugoslavenske države ova vanjskopolitička orijentacija je tražila približavanje Rimu, s time da bi odnosi s Berlinom predstavljali pokriće i osiguranje od opasnog talijanskog susjeda. U konačnici to je značilo i promjenu vanjskopolitičkog pravca Jugoslavije, koja se prije oslanjala na Francuski sistema saveza, na postepeno napuštanje dotadašnjih pozicija i prelaženje na politiku neutralnosti.

U skladu s tim koncepcijama Stojadinović je sklapanjem pakta s Italijom nastojao eliminirati talijansku opasnost njenog oslonca na ustašku emigraciju i HSS. Takva obostrana politika dovela je do sklapanja talijansko-jugoslavenskog pakta o prijateljstvu 25. ožujka 1937. godine. Početkom 1938. godine Njemačka je razvila svoju političku ofanzivu za pripremu terena za pripajanje Austrije Njemačkoj. U bojazni od restauracije Habsburgovaca koja je stalno prijetila u Austriji i Mađarskoj, a koja je tangirala jugoslavenske interese, Stojadinović je u politici anshlusa vidio manje zlo. Pošto je procjenio da su zapadne sile i Mala Antanta neodlučne i nemoćne da se suprotstave njegovim namjerama Hitler je s njemačkom vojskom umarširao u Beč 12. ožujka 1938. godine i time je priključenje Austrije Njemačkoj bilo dovršeno. Anshlussom Austrije Njemačka je dobila mnogo povoljniji strateški položaj u Podunavlju, a povećao se i udio Njemačke u izvozu prema balkanskim zemljama od 26,7% u 1937. godini, na 39,7% u 1938. godini. Taj Hitlerov potez utjecao je na jačanje profašističkih snaga u Jugoslaviji i na Balkanu, poljuljao temelje Male Antante i ohrabrio revizionistička stremljenja Bugarske i Mađarske.

Ova nova njemačka pozicija ujedinila je francuske i britanske interese u Jugoslaviji i na Balkanu u pokušaju potiskivanja Njemačke, ali ona nije postigla trajne rezultate. Dapače, novo popuštanje pred Hitlerom u Münchenu kojom je Hitleru prepušteno područje Sudeta u Čehoslovačkoj, značilo je još teže srozavanje politike zapadnih sila koje je imalo dalekosežnih posljedica i na jugoslavenske prilike. Uskoro je Čehoslovačka uništena kao država kada su njemačke snage ušle u Prag 15. ožujka 1939. godine. Hitler svojim diplomatskim potezima radikalno mijenja političku kartu Europe u njemačku korist. Poveden njemačkim primjerom i fašistička Italija se odlučila na akciju u Albaniji pri čemu je poveden razgovor i sa Stojadinovićem u cilju da se ta zemlja podijeli između Italije i Jugoslavije. Iako je Stojadinović dao svoju privolu takvom potezu, knez Pavle Karađorđević nije pristao na takav sporazum jer bi to značilo raspad Balkanskog saveza i pristup Jugoslavije na stanju sila

Osovine. Upravo je Stojadinovićeve politika prevelikog oslanjanja na fašističke uzore i njegova unutrašnja politika prema HSS i hrvatskom pitanju dovela do njegova pada kojem je očigledno kumovala Velika Britanija svojim utjecajem na kneza Pavla jer je željela stabilnu Jugoslaviju u budućem ratnom raspletu situacije u Europi. Time je pokrenuta britanska politika stvaranja jednog probritanskog bloka na Balkanu. Na tu politiku „zaokruživanja Njemačke“ i pružanja garancija Grčkoj i Rumunjskoj od strane Velike Britanije odgovorio je Hitler osnivanjem saveza o prijateljstvu „Čeličnoga pakta“ 22. svibnja 1939. godine s Italijom. Njemačka je po svaku cijenu ulagala velike napore da spriječi pristupanje Jugoslavije probritanskom bloku, pri čemu se služila i gospodarskim pritiscima, posebno oko izvoza naoružanja u Jugoslaviju. Već tada počeo je njemački pritisak da Jugoslavija napusti Ligu naroda i pristupi Antikominternu paktu. Izbijanjem Drugog svjetskog rata njemačkim napadom na Poljsku 1. rujna 1939. godine Njemačka je prihvatila jugoslavensku neutralnost jer joj je ona u tom momentu odgovarala, a odgovarala je i Velikoj Britaniji jer je spriječavala Nijemce da priđu „britanskom Sredozemnom moru“. Nakon uništenja Poljske i kasnije Francuske u munjevitom ratu od strane Njemačke, Britanija je ostala sama u ratu s moćnom Njemačkom. Dana 27. rujna 1940. godine Njemačka, Italija i Japan potpisale su „Trojni pakt“ u kojem se Japan obvezuje da će prihvatiti vodstvo Njemačke i Italije pri stvaranju „novog poretka“ u Europi, dok je isto vrijedio i za Japan u području Azije.

Nakon što je ušao u rat Mussolini objavivši rat Francuskoj, prvi potez agresije Italija je izvela prema Grčkoj 20. listopada 1940. godine misleći da će i ona poraziti tu malu zemlju pomoću „munjevitog rata“. Mussolinijev cilj bilo je stvaranje Velike Italije oživotvorenjem Rimskog carstva na Dunavu, te je taj nekoć rimski teritorij smatrao svojim krajnjim ciljem. No, Hitler mu je dao do znanja da i Treći Reich ima svoj interes na Balkanu i Mussolini se morao s tim pomiriti, premda su njihovi odnosi upravo zbog toga pitanja bili više nego jednom vrlo napeti. Italija je uskoro doživjela debakl u svom napadu na Grčku i tražila je

njemačku pomoć. Njemačka je odlučila pomoći, ali je prije toga morala prisiliti diplomatskim i drugim pritiscima ulazak Jugoslaviju u „Trojni pakt“ da bi imala jasnu situaciju na Balkanu pred napad na Sovjetski Savez. Pod velikim njemačkim pritiskom vlada Cvetković-Maček i knez Pavle su popustili i Jugoslavija je pristupila „Trojnom paktu“ 25. ožujka 1941. godine. Takav potez nije mogla dopustiti britanska diplomacija te je uz njenu pomoć u Beogradu 27. ožujka 1941. izvršen vojni udar generala Dušana Simovića i generalske srpske klike kojom je srušena vlada Cvetković-Maček, a knez Pavle prisiljen na emigraciju. Vojni puč je iznenadio njemačko vodstvo i Hitlera koji su se ubrzo odlučili za uništenje Jugoslavije kao države. Iako je nova Simovićeva vlada u koju su pristupili i članovi HSS na čelu s Mačekom obećavala da će se držati obveza iz „Trojnog pakta“, izgubila je svako njemačko povjerenje. Dana 6. travnja 1941. Njemačka i njeni saveznici napadaju Kraljevinu Jugoslaviju koja nije bila u mogućnosti da se odupre takvom napadu, te se jugoslavenske jedinice brzo predaju, dok je kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije potpisana 17. travnja 1941. godine. Tim činom je prva jugoslavenska država privremeno nestala s političke karte svijeta, dok je izbjeglička jugoslavenska vlada svoje utočište našla u Velikoj Britaniji.⁹³

4. Paramilitarizam i „paravojni“ odredi u Europi između dva svjetska rata

Paramilitarizam predstavlja važnu društvenu pojavu između dva svjetska rata na europskim prostorima te je cilj ovog poglavlja da pruži osnovne podatke o porijeklu, manifestacijama i nasljeđu ove vrste političkog nasilja. Pod paravojnim nasiljem mogu se smatrati vojne i paravojne organizacije koje u određenim okolnostima zamjenjuju djelovanje

⁹³ Ovaj odlomak je napisan u pomoć navedena literature; Bogdan, KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1975., Jacob B. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Otakar Keršovani: Rijeka, 1973., Ivo, GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, EPH Liber: Zagreb, 2008., 152-201.

konvencionalnih vojnih snaga.⁹⁴ Do takvih slučajeva je dolazilo u vakumu koji je ostao poslije Prvog svjetskog rata kada su se pojedine države urušavale te nije postajala čvrsta državna ili vojna vlast. U drugim slučajevima te formacije su poslužile kao pomoćno sredstvo postojećoj oružanoj sili u obračunu s neprijateljskim snagama, dok su u nekim slučajevima takve formacije bile usmjerene protiv same države. Poslije Prvog svjetskog rata ove formacije javljaju se u okviru revolucionarnog ili kontrarevolucionarnog nasilja počinjenog u ime sekularnih ideologija, kao etničko nasilje povezano s osnivanjem novih država ili je povezano s manjinskim grupama koje su se odupirale ovom procesu. **Najbolji primjer takvih paravojnih postrojbi „ad hoc“, s obzirom da je službena vojska bila raspuštena, a država u rastrojstvu, pojavio se u poraženoj Njemačkoj 1918-1919. godine duž njemačke istočne granice, gdje su tkz. *Freikorps* pod vodstvom veterana iz proteklog rata poput Franza Rittera von Eppa ili Hermanna Ehrhardta ratovali protiv boljševika i slavenskih nacionalista.**⁹⁵ Pojam „paravojno“ nije bilo formuliran do 30-ih godina 20. stoljeća kada je počeo označavati pojavu naoružanih političkih formacija koje su po vojnom obrazcu bile organizirane u fašističkim državama.⁹⁶ To se prije svega odnosi na nacističku organizaciju *Sturmabteilung* (SA) pod vodstvom Ernsta Röhma koja je potkraj 1931. godine brojala 260.000 pripadnika, a Röhmova ambicija se zanosila pretvaranjem SA u narodnu miliciju, što je u konačnici dovelo do sukoba s Hitlerom u „Noći dugih noževa“ 1934. godine. Hitleru koji je osvojio vlast u Njemačkoj početkom 1933. godine bila prije svega potrebna lojalnost njemačke vojske koja je zauzvrat tražila obračun s Rohmom.

⁹⁴ Paramilitary forces, *International Military and Defence Encyclopedia*, vol. 5, P-S., Washington-New York, 1993., 2104.

⁹⁵ Niall, FERGUSON, *Civilizacija. Zapad i ostali*, Profil: Zagreb, 2012., 232. Ovdje bismo mogli spomenuti i postrojbe tkz. „Spartakovaca“ socijalističke revolucionarne organizacije u Njemačkoj koji su također poslije Prvog svjetskog rata zahtijevali i tražili vlast sovjeta, pritom zauzimajući konkretnu vlast revolucionarnim putem u nekim njemačkim pokrajinama i gradovima, da bi konačno bili slomljeni 1919. godine.

⁹⁶ *Rat i mir. Paravojno nasilje u Europi posle Prvog svjetskog rata 1918-1923.*, Arhipelag: Beograd, 2013., 8-9.

Međutim, jasno je da paravojne formacije imaju znatno dužu povijest, bilo kao lokalne milicije, gerilski pokreti ili vojne formacije pridodate legalnim vojnim jedinicama. Za vrijeme Napoleonovih ratova kada regularne vojske europskih država nisu mogle zaustaviti francusko napredovanje u Španjolskoj, Austriji i Pruskoj pojavile su se gerilske ili paravojne formacije španjolskih gerilaca, *Landsturm* Andresa Hofera u Tirolskim Alpama ili *Freikorps* u Pruskoj. U Europi poslije 1918. nacionalni projekti i zahtjevi često su se preklapali sa socijalnim pokretima, te je u dijelovima istočne Europe zahtjev za priznanjem nacije često bio praćen zahtjevom za zemljom, tako da se seljački nacionalizam pojavio kao snažna radikalna sila u značajnoj mjeri u Bugarskoj, zapadnoj Ukrajini, Mađarskoj, Jugoslaviji i baltičkim zemljama. Često su radnički i socijalni pokreti imali samo formalno internacionalno obilježje, naprotiv, često su preuzimali „nacionalnu“ formu.

Paramilitarizam u Europi. Poslije Prvog svjetskog rata unutar stranačkih formacija počinju se organizirati stranačke vojske, s uniformama, zastavama i naoružanjem, to je jednostavno postala politička moda toga vremena, te su u nekim zemljama te legije stranačkih kondotjera prelazile broj vojnika u državnim armijama. U opće militariziranoj atmosferi toga vremena stranački i politički programi jednostavno su se branili oružjem, uglavnom se pitanje oblika vladavine i održavanje te vladavine rješavao oružjem, koje postaje legitimno političko sredstvo. Najpoznatije paravojne stranačke milicije nastale su poslije Prvog svjetskog rata u okvirima europskog fašističkog pokreta. Trijumf Mussolinijevih crnokošuljaša u *Pohodu na Rim* i preuzimanje vlasti u Italiji 1922. godine potakao je razvoj sličnih formacija, grupa i pokreta u drugim zemljama. To ne znači da je pohod talijanskih crnokošuljaša bio lak. Pobjeda je uslijedila u teškim krvavim obračunima sa socijalističko-komunističkim paravojnim postrojbama širom talijanskih gradova, među kojima se ističe paramilitantna ljevičarska organizacija *Arditi del popolo* koja je djelovala u Rimu, Bariju, Parmi i drugim gradovima Italije i žestoko se sukobljavala s fašističkim postrojbama. Bili su toliko snažni da

su se tijekom 1922. godine uspjeli privremeno oduprijeti fašističkim napadima i obraniti svoje gradove i institucije.⁹⁷ Talijanski uzor slijede u Njemačkoj nacisti sa svojim partijskim vojskama *Sturmabteilungen* (SA) i *Schutzstaffeln* (SS) koje uglavnom služe za ulične obračune, političke pohode te za zaštitu stranačkih uporišta i stranačkog vodstva. Međutim, u tome nacisti u Njemačkoj nisu bili nikakav izuzetak jer slične stranačke paravojske postoje u gotovo svim drugim političkim strankama u Njemačkoj nakon 1918. godine. Posebno su bile snažne paravojske postrojbe Komunističke stranke Njemačke koje se često sukobljavale s SA pri čemu je intenzitet i razina nasilja, posebno pred izbore, bila zastrašujuća. Tako je u „krvavoj nedjelji“ u Altoni 17. srpnja 1932. sedamnaest ljudi ubijeno, a šezdesetčetiri ranjeno u pucnjavi do koje je došlo zbog parade SA, koju su komunisti iz toga grada doživjeli kao nacističku provokaciju.⁹⁸ Svoje paravojske postrojbe imali su i njemački socijal-demokrati i stranke katoličke provenijencije. Da ni zemlje s demokratskim uređenjem nisu bile imune na stvaranje paravojskih formacija govori slučaj Velike Britanije koja je radi smirivanja irske pobune 1920. godine kao pomoć regularnoj britanskoj vojsci i Irskoj kraljevskoj policiji dopustila formiranje paravojskih jedinica *Black and Tans*, zapravo veterana britanske vojske koji su služili kao brutalno sredstvo ugušenja irskog ustanka. Njih je krajem 1920. godine bilo skoro 12.000, a uglavnom su služili kao privremene paravojske jedinice nezavisne od vojne i policijske kontrole.⁹⁹

U Rumunjskoj vojni časnik Corneliu Zelea Codreanu 1923. godine osniva militarističku profašističku organizaciju koja će kasnije postati poznata pod imenom *Željezna garda* dok u Mađarskoj nastaju *Strelasti križevi*. Mađarski premijer Gyula Gömbös (1886.-1936.) u prvoj polovici 1930-ih godina unutar svoje masovno organizirane konzervativne Stranke nacionalnog jedinstva osniva lokalne odrede paravojske organizacije mladih *Levente* s

⁹⁷ Charles, TILLY, Louise, TILLY, Richard, TILLY, *Buntovno stoljeće 1830.-1930.*, Naklada Jesenski i Turk: Zagreb, 2002., 213.

⁹⁸ Ian, KERSHAW, *Hitler 1889-1936. Oholost*, Vizura: Zagreb, 2000., 369. O fašizmu kao političkom pokretu i njegovoj ideologiji u: Ernest, NOLTE, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta: Beograd, 1990.

⁹⁹ Detaljnije u: Richard, BENNET, *The Black and Tans*, Edward Hulton: London, 1959.

udarnim borbama na čelu u koje se uključuju i razne veteranske i streljačke udruge.¹⁰⁰ Postojala je i Mađarska revizionistička liga pod vodstvom predsjednika Mađarske stranke maloposjednika Tibora Eckhardta (1888.-1972.) koja je također imala naoružane odrede, ali je bila suprostavljena Gömbösu. Zanimljiva je činjenica da se ustaški vođa Ante Pavelić tijekom 1933. sastajao sa Eckhardtom u švicarskom gradu Zürichu pri čemu su utvrđeni isti ciljevi između ustaša i mađarskih revizionista te je potpisan i ugovor o suradnji i uzajamnoj pomoći u borbi za željene ciljeve, za državnu samostalnost Hrvatske i reparaciju nepravdi koja je učinjena Mađarskoj mirovnim ugovorom nakon Prvog svjetskog rata.¹⁰¹ U Rumunjskoj postoji i paravojska rumunjskog seljačkog vođe Julia Maniuu čija stranka dolazi na vlast u Rumunjskoj (1926.-1933.), ali se pokazuje potpuno nesposobna da pomiri oblike građanske liberalne države i ciljeve agrarne ideologije, što se slično dogodilo i bugarskom seljačkom vođi Aleksandru Stambolijskom početkom 1920-ih godina u Bugarskoj.¹⁰² Codreanovi odredi *Željezne garde* često se sukobljavaju s paravojnim odredima *lancieria* (kopljanika) povezanih s Nacionalnom kršćanskom strankom.

U Francuskoj istih godina novinar i publicist Georges Valois osniva *Faisceaux*, francusku inačicu talijanskih „snopova“. Ovdje se sredinom 30-ih godina javlja i specifičan pokret „ruralnog fašizma“ pod vodstvom Henrya Dorgèresa koji je bio dosta raširen na području sjeverozapadne Francuske. Svojim zelenim košuljama, vatrenim govorima, nacionalizmom, ksenofobijom i antisemitizmom pokret je bio jedno vrijeme uspješan i okupljao je znatan dio pristaša, ali je ipak zamro oko 1935. godine.¹⁰³ Širi zamah ideologije fašizma i njezinih stranačkih milicija širom Europe dolazi nakon preuzimanja vlasti Adolfa

¹⁰⁰ Peter, HANAK, *Povijest Mađarske*, Barbat: Zagreb, 1995., 233. O početnom fašističkom pokretu u Rumunjskoj i stvaranju paravojnih odreda *Željezne garde* u: Simion, AURICA, Fašističke organizacije u Rumuniji „peta kolona“ Trećeg Reicha, *Fašizam i neofašizam*, Centar društvenih djelatnosti SSOH: Zagreb, 1976., 212-217.

¹⁰¹ Ante, PAVELIĆ, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Despot infinitus: Zagreb, 2015., 14-16. Zanimljivo da je tada izbio spor oko Međimurja jer se Eckhardt nije mogao u ime Lige odreći ovoj teritoriji, te je u sporazumu o suradnji predložen kompromis u vidu plebiscita u Međimurju, koji će nakon promjene međunarodnog poretka utvrditi konačne granice između Hrvatske i Mađarske.

¹⁰² Rumunjska seljačka država, *Jadranski dnevnik*, br. 56., 10. III. 1936., 2.

¹⁰³ Robert, PAXTON, *Anatomija fašizma*, Tim press: Zagreb, 2012., 75.

Hitlera i njegove SA u Njemačkoj 1933. godine. Zbog toga u Francuskoj jačaju desničarske lige od kojih je najpoznatija *Croix de feu* (Vatreni križevi) koji pokušavaju 1934. godine srušiti vlast francuske Treće republike i uspostaviti autoritarnu vlast. U Velikoj Britaniji se javlja *British Union of fascists* pod vodstvom Osvalda Mosleya koji u svemu oponaša svoje uzore u Njemačkoj i Italiji. U Belgiji 1920-ih godina Leon Degrelle formira *Christus Rex* koja u 1930-im polazi također fašističkim putem. U Norveškoj niknuo je *Nasjonal Samlung* Vidkuna Quislinga, dok laponski pokret u Finskoj također preuzima fašistička obilježja, iako u početku ima političku ideologiju militantnog agrarizma koji 1930. organizira pohod 12. 000 seljaka na Helsinki.¹⁰⁴

U Austriji unutar Kršćanske socijalističke stranke austrijskog kancelara Engelberta Dolfusa 1933. godine obnavlja se paravojsna vojska *Heimwehr* koja je odana tradiciji propale austrijske imperije, a među vođama tih formacija, koje predvodi pustolov i aristokrat knez Ernest Rudiger von Starhemberg, stoje ljudi „u kojima je još živa tradicija i san o obnovi jednog velikog habsburškog carstva“. Osim *Heimwehra* u Austriji tada postoji i stranačka milicija socijaldemokrata republikanski *Schutzbund*, a osim njih i ilegalne nacističke austrijske postrojbe te nekoliko naoružanih marksističkih skupina koji su radnike pozivali na komunističku revoluciju. U nizu krvavih sukoba između *Frontkämpferverbände* (Udruge ratnih veterana koji su se s vremenom pripojili *Heimwehru*) i *Shultzbunda* (npr. 1927. na socijaldemokratskim demonstracijama poginulo je 89 osoba, a do 600 ljudi je ranjeno u Ringerstrasse dok je zgrada Ministarstva pravosuđa buktjela u plamenu) do kulminacije je došlo u veljači 1934. godine za vrijeme „Rote Aufstand“ (Crveni ustanak) kada je u središtu Beča u teškim obračunima redovne austrijske vojske i *Heimwehra* koji su trajali nekoliko dana potpuno uništen socijalistički *Shutzbund* čiji su se pripadnici uspjeli jedno vrijeme zabarikadirati u glavnom gradskom središtu, posebno u kilometar dugačkoj zgradi Karl Marx

¹⁰⁴ Rene, LOVRENČIĆ, Fašizam i antifašizam do 1939., *Zbornik radova Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina: Zagreb, 1996., 260-277.

Hof, ali su istjerani topništvo i potučeni do koljena.¹⁰⁵ Stranačke milicije nastaju i u okviru država Baltika – estonski *Kaitseliit* ili letonski *Perkondrust* koji također imaju snažne paravojne postrojbe. Upravo u baltičkim zemljama nastaju poslije Prvog svjetskog rata seljačko-građanske milicije za samoobranu od ruskog i poljskog imperijalizma od kojih je najpoznatija *Kaitseliit* koja do 1940. godine narasta na više od 60.000 članova. Upravo je mobilizirajući utjecaj baltičkih paravojnih milicija predstavljao je zapravo ključan faktor za nacionalni opstanak baltičkih država. Ipak, njihovo postojanje i organiziranje u velike paravojne organizacije između dva rata doprinijelo je ranom sunovratu baltičkih demokracija, poput letonskog *Aizsarga* koja nakon državnog udara 1934. godine postaje osobna garda Ulamanisove diktature koja je nastala na tvrdnji o spašavanju države od komunista i desničarskih ekstremista.¹⁰⁶ U Španjolskoj također po istom uzoru Primo de Rivera osniva *Falange Espanola*, koje će kasnije imati značajnu ulogu u španjolskom građanskom ratu. Nerijetki su slučajevi kada su vlade upotrebljavale paravojne postrojbe u borbi protiv svojih separatističkih protivnika poput već spomenute britanske u intervenciji *Black und Tens* protiv irske IRE ili jugoslavenski režim četničke parapostrojbe u borbi protiv VMRO-a, albanskih kačaka ili članova HSS.

Paramilitarizam u Jugoslaviji (Hrvatskoj). Sveopći porast militarizacije političkog i društvenog života između dva rata u istočnoj Europi, pa i šire u srednjoj i zapadnoj Europi zahvatio je i hrvatske, odnosno jugoslavenske prostore. Najizraženiji paramilitaristički pokret od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bila je Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) svojevrsna nasljednica Južnoslavenske nacionalističke omladine iz posljednjih godina Austro-Ugarske. Po mnogo čemu, od crnih odora, zagovaranja rasnog, integralnog jugoslavenstva, traženja “jugoslavenskog vođe”, preko fizičkog i oružanog terora protiv neistomišljenika do traženja istrebljenja svih elemenata koji kočuju državno postojanje i

¹⁰⁵ Alexander. WAUGH, *Kuća Wittgenstein. Obitelj u ratu*, Vuković-Runjić: Zagreb, 2014., 209.-210.

¹⁰⁶ Thomas, BALKELIS, *Pretvaranje građana u vojnike: baltički paravojni pokreti poslije Velikog rata, Rat i mir. Paravojno nasilje u Europi posle Prvog svjetskog rata 1918-1923.*, Arhipelag: Beograd, 2013., 199-228.

narodno jedinstvo, ORJUNA je imala izrazite karakteristike ranog jugoslavenskog protofašističkog pokreta. U njenim redovima postojala je izrazita mržnja prema onima drugačijeg opredjeljenja, posebno prema kleru, frankovcima, separatistima, komunistima te prema hrvatskim političarima Ante Trumbiću i Stjepanu Radiću zbog njihova otpora jugoslavenskoj dinastičkoj hegemoniji.

U ideologiji ORJUNE karakteristično je veličanje srpstva u političkom i kulturnom smislu kao ideala jugoslavenstva, odanost dinastiji i Kralju kojega se naziva velikim genijem, najsajnijim simbolom, “idealom vaskresenja”, vladarom nedostižnih moralnih visina. Vrhunac svega je najuža suradnja ORJUNE s Udruženjem četnika uspostavljena 1923. godine, na “jugoslavenskim temeljima i državnom jedinstvu.” Orjuna je osnovana sa ciljem borbe protiv snaga koje ugrožavaju novu državu: komunizma i “separatizma”, odnosno hrvatskog nacionalnog pokreta uopće. Kao i njen mentor Demokratska stranka ORJUNA zastupa centralističko (unitarističko) uređenje države i ideologiju “integralnog jugoslavenstva”: svi Jugoslaveni čine jedinstvenu naciju, u kojoj se postepeno trebaju izgubiti posebnosti tri postojeća “plemena”. ORJUNA je u Dalmaciji osnovana na inicijativu Demokratske stranke, a već u dvije godine svog postojanja istakla se u aktivnoj borbi protiv nacionalnih manjina i “separatističkih” federalističkih tendencija u Hrvatskoj i Sloveniji. ORJUNA se od početka služila političkim nasiljem (terorom) protiv političkih protivnika. Članovi su organizirani u desetine, koji poduzimaju batinaške i oružane napade. Tako su prilikom rudarskog štrajka u Trbovlju (Slovenija) 1924. orjunaši bombama i revolverima napadaju radnike i pale Radnički dom. Nisu bili rijetki ni sukobi s talijanskim pograničnim postrojbama. U doba izbora često napadaju skupove hrvatskih stranaka. Česti su ulični sukobi sa organizacijom Hrvatska nacionalna omladina (HNAO). Napadali su također stranke i organizacije nacionalnih manjina: Nijemaca, Mađara i Rumunja.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Branislav GLIGORIJEVIĆ, Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna), *Istorija XX veka*, V., Beograd, 1963., 315–396. Orjuna koja je ukinuta 1929. godine zamijenila je za vrijeme šestosiječanjske diktature još

Nasuprot ORJUNI razvila se omladinska organizacija Hrvatska nacionalna omladina (HANA O) čije se osnivanje dogodilo u vrijeme koncentracije hrvatskih stranaka u oporbeni Hrvatski blok, tj. poslije donošenja Vidovdanskog ustava (1921.) koji je proklamirao centralističko uređenje države. Osnovan pod okriljem Hrvatskog bloka u Vukovaru 1922. godine, Hanao se brzo proširio u ostale dijelove Hrvatske i Bosne i Hercegovine te krenuo u obračun sa režimom i njegovom politikom istim terorističkim sredstvima, držeći se devize »oko za oko, zub za zub«. Smatrajući osnivanje nove države »političkom i državničkom katastrofom«, HANA O je počeo napadati pristaše ORJUNE i SRNA O, službenike vlasti i »narodne izdajice« služeći se olovnim palicama i revolverima, vršeći atentate na glavne redakcije njihovih novina, sukobljavajući se sa žandarmerijom na ulicama hrvatskih gradova. U svojoj ideologiji oslanjao se na pravaški »mladohrvatski pokret« sa prijelaza stoljeća, a svoje nadahnuće i dužnost vidio je u »žrtvi Zrinskih i Frankopana« i «usijanoj kruni Matije Gupca». Okupljajući hrvatske omladince na raznim proslavama i okupljanjima jačao je hrvatski duh u narodu. Nema sumnje da je djelovanje HANA O terorističkim metodama poslužilo i hrvatskim političkim strankama kao sredstvo pritiska na režim, ali i kao način obračuna sa onima nelojalnima, onima koji ne idu zajedno u »hrvatski front« protiv Beograda. Nakon što je njegova nasilna aktivnost postala prepreka političkoj strategiji Hrvatskog bloka i HRSS-a Stjepan Radić se odrekao HANA O, koji se poslije toga počinje urušavati i polako nestaje s povijesne scene.¹⁰⁸

brutalnija, militantna i prorežimska organizacija povezana s policijskim represivnim aparatom „Mlada Jugoslavija“. Neki pripadnici „Mlade Jugoslavije“ služili su režimu za uklanjanje nepoželjnih oporbenjaka i svih drugih protivnika diktature. Tako su njeni pripadnici bili umiješani u atentat, odnosno ubojstvo, poznatog hrvatskog povjesničara i političara pravaške orijentacije Milana Šufflaya 1931. u Zagrebu (Šufflay je inače tada bio povezan s vodstvom HSS te je prevodio za Mačeka izvadtke iz svjeskog tiska koji su govorili o stanju u Kraljevini Jugoslaviji). Također su izvršili za vrijeme diktature niz drugih ubojstava hrvatskih političara (poznatog zastupnika HSS u Slavoniji) i pripadnika komunističkog pokreta. Bili su angažirani i na likvidaciji pripadnika ustaškog pokreta u Belgiji. Za ta ubojstva od strane dvora i režima plaćani su sa 20.000 dinara „u žutim kovertama“. Organizacija je izdavala list „Mlada Jugoslavija“ u Zagrebu. Izvanredan prikaz djelovanja „Mlade Jugoslavije“ kao terorističke organizacije u službi režima dao je pisac Miroslav Krleža u svom razgovoru s mladojugoslavenskim „killerom“ Dušanom Pijetlovićem. I Krleža je kao poznati komunistički pisac bio na njihovoj meti. Miroslav, KRLEŽA, *Zapisi sa Tržiča*, Oslobođenje: Sarajevo, 1988., 239-251.

¹⁰⁸ Vidi: Željko, KARLAULA, *Hrvatska nacionalna omladina HANA O*, Naklada Breza: Zagreb, 2011. Ovdje treba radi informiranosti spomenuti paravojnu organizaciju hrvatske pravaške stranke, nastale u raskolu

Možda najpoznatija teroristička organizacija u europskoj javnosti s jugoslavenskih prostora 1920-ih godina bila je Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO).¹⁰⁹ Komiti VMRO, koji vuku porijeklo još iz borbi s Osmanlijama, nezadovoljni podjelom makedonskih teritorija u Balkanskim ratovima (1912-1913) među Srbijom, Bugarskom i Grčkom, iz bugarskog dijela Pirinske Makedonije koju u potpunosti kontroliraju (s prećutnim odobrenjem bugarske vlasti) vrše upade u srpski dio Makedonije ubijajući svoje protivnike i pripadnike jugoslavenske žandarmerije. Srpska politika provodila je denacionalizaciju Makedonije sa ciljem stvaranja „južne Srbije“. U srpskom revanšizmu u potrazi za komitima maltretirano je i mučeno tisuće ljudi, te je oko 300 komita VMRO uhvaćeno ili ubijeno. Teroristička organizacija imala je oko 3.500 komita predvođenih s 79 vojvoda, dok je broj jataka na prostoru Vardarske Makedonije također bio znatan. Financirana isprva iz Italije, zatim Bugarske VMRO se velikim dijelom financirao iz ilegalnog uzgajanja maka za potrebe trgovine heroinom, ali i porezom na izvoz duhana s onog područja koje je kontrolirao. Moć VMRO je pokazana prilikom potpisivanja Niškog sporazuma 23. svibnja 1923. godine između Kraljevine SHS i Bugarske koju predstavlja bugarski premijer i seljački vođa Aleksandar Stambolyski, a kojim je uređeno pitanje pograničnih zona između dviju država. Zbog potpisivanja toga sporazuma kojim su onemogućeni upadi komita VMRO na prostore vardarske Makedonije u sastavu Kraljevine SHS VMRO je nekoliko mjeseci kasnije brutalno ubio Stambolyskog. Inače je rivalstvo među frakcijama VMRO-a i njihovi napadi na

pravaškog pokreta, Čiste stranke prava (ČSP) „Frankove legije“, nazvane po vođi ČSP Josipu Franku koja je pokušala djelovati 1908/1909. godine nakon Austro-Ugarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Po Frankovoj zamisli to su trebali biti hrvatski odredi (legije) naoružani od državnih službenih organa koji bi se suprostavili, zbog napete situacije oko aneksije koju Srbija nije odobrivala jer je smatrala BiH svojom svojinom, srbijanskim komitskim upadima na područje netom anektirane Bosne i Hercegovine, ali i Hrvatske. Osim toga Frank je očito želio iskoristiti svoje Legije kao čimbenik koji bi mu pomogao da dođe na vlast u Hrvatskoj i Slavoniji (banskoj Hrvatskoj), sruši omrznutu Hrvatsko-srpsku koaliciju i pomoću velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda stvori „Veliku Hrvatsku“ u okviru trijalistički uređene Monarhije ili barem neku vrstu federalizirane Monarhije u kojoj bi Hrvatska bila jednom od saveznih država. „Frankove legije“ do sada nisu znanstveno obrađivane, ali nešto o tom fenomenu može se pročitati u: Stjepan, MATKOVIĆ, Marko, TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom 1907.-1910.*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb-Split, 2014.

¹⁰⁹ Europska publicistika je izdala mnoštvo knjiga o terorističkom djelovanju VMRO, od čega su većinu napisali novinari. Vidi: Albert, LONDRES, *Les Comitadjis ou Le terrorisme dans les Balkans*, Albin Michael: Paris, 1932. Knjiga je prevedena u Zagrebu 1933. pod imenom *Teror na Balkanu* u izdanju Epohe.

političare koji su se suprostavljali programu za stvaranje nezavisne bugarske Makedonije doveli bugarsku državu na ivicu građanskog rata. Povezivanje VMRO i Pavelićevog ustaškog pokreta dovelo je do ubojstva kralja Aleksandra u Marseillu 1934. godine.¹¹⁰

U drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća kao paravojna, uvjetno rečeno omladinska postrojba, pojavila se pod okriljem Stojadinovićeve Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) *Omladina JRZ*. Organizacija *Omladine JRZ* započela je na području Srbije tijekom travnja 1936. godine, pri čemu je formiranje omladinskih organizacija išlo uporedo sa osnivanjem kotarskih i mjesnih odbora JRZ. Za vođu *Omladine JRZ* izabran je ministar za tjelesnu kulturu dr. Josip Rogić. U početku je propaganda za omladince JRZ bila prvenstveno upućena prema Sveučilištima u zemlji te je krajem 1936. godine na beogradskom sveučilištu osnovan klub „Slovenski jug“ s 300 članova u cilju stvaranja istih klubova širom Jugoslavije „da svi studenti, članovi i prijatelji JRZ mogu slobodno raditi za dobro partije JRZ“.¹¹¹ Uskoro su se klubovi studeneta JRZ pojavili na svim jugoslavenskim sveučilištima. Tijekom 1937. godine dolazi do omasovljavanja organizacije te na kongesu *Omladine JRZ* 14. listopada 1937. godine u Beogradu sudjeluje 30.000 sudionika, od toga 3.000 iz Savske i 500 iz Primorske banovine. Na kongresu Stojadinović je naglasio da *Omladina JRZ* mora pružiti stalnu podršku svojoj stranci „za narodno i državno jedinstvo, za jedinstvo teritorije i vojske, za jedinstveno državljanstvo“. Iako su u početku *Omladini JRZ* bila namijenjena uobičajena omladinska aktivnost i osnivanje knjižnica, pjevačkih društava i slično, ona je uskoro postala i represivno oružje u rukama vodstva JRZ. JRZ je okupljala omladinu i u razna sportska društva, sekcije, antimarksističke komitete usmjerene borbi protiv komunista i dr. Istraživanja pokazuju da je JRZ, posvećujući pažnju mlađim generacijama, nastojala onemogućiti utjecaj komunista i

¹¹⁰ Detaljnije u: Delčo, DOBRINOV, *VMRO (Obedinjena)*, University Press sv. Kliment Ohridski, Sofija, 1993., Desanka, TODORVIĆ, *Jugoslavija i Balkanske države 1918-1923.*, Narodna knjiga-Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1979., 164-170. Vidi skraćeno u Zborniku radova: *Balkanski diktatori. Diktatori i autoritarni vladari jugoistočne Evrope*, IPS-IP Prosveta, Beograd, 2009., 144-145.

¹¹¹ Milica, BODROŽIĆ, *Omladinske organizacije buržoaskih partija 1936-1941.*, *Omladina u AFP Jugoslavije 1936-1945.*, Bihać, 1969., 144.

suparničkih nacionalističkih organizacija. Preko nje se omladina integrirala u politiku vladajuće stranke, utjecalo se na njenu političku i ideološku svijest; omladina je korišćena prilikom organizovanja zborova JRZ, da bi se iz njenih redova razvijalo jezgro partijske vojske. Za vreme Stojadinovića ove organizacije su imale poluvojnički karakter.

Već tijekom 1936. na području Savske banovine zapažen je proces prelaska mnogih četnika, nakon ukidanja mnogih četničkih udruženja, u redove *Omladine JRZ* koji ovdje nastavljaju s prethodnim radom. Upravo je takav slučaj bio i u Kerestincu kada su omladinci JRZ, a zapravo bivši četnici, stradali u sukobu s hrvatskim seljacima. Na području Srbije dolazi i do njihovog uniformiranja u zelene košulje, pri čemu se „zelenokošuljaši“ sukobljavaju s komunističkim studentima. Oni nastupaju zajedno s policijom, vrše pretrase u studentskim domovima s ciljem da izbace nepodobne studente zbog stvaranja „legla i kasarni za svoje jurišne odrede“.¹¹² Proces militarizacije Omladine JRZ napada u svojim proglasima srbijanski dio Udružene oporbe. U pismu srbijanskog prvaka Miše Trifunovića vladinim predstavnicima od 20. listopada 1937. godine stoji da „vlada i JRZ stvaraju borbene organizacije svojih pripadnika, uniformišu ih, i spremaju se, kako smo izveštjeni, da ih naoružaju (...)“.¹¹³ Omladini JRZ bio je uzor ustroj rumunjske omladinske organizacije „Zemaljske straže“ koja je pod vodstvom savjeta na kojem čelu stoji rumunjski kralj nje govala kult rada, osjećaj dužnosti za naciju, poštovanje starih tradicija naroda i dr.¹¹⁴

Iako Omladina JRZ nije dostigla stupanj masovnosti vlada je koristila njene usluge odnosno njen teror nad političkim protivnicima, posebno u hrvatskim krajevima. Destruktivni i teroristički rad *Omladine JRZ* najviše je došao do izražaja tijekom parlamentarnih izbora 1938. godine. U kotaru Dvor omladinci JRZ „vrše strahovita nasilja nad pristašama dr. Mačeka“ pri čemu je bio ranjeno nekoliko ljudi.¹¹⁵ U Valjevu su članovi stranke i omladinci

¹¹² BODROŽIĆ, n. dj., 148.

¹¹³ Bojan, SIMIĆ, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 2007., 276.

¹¹⁴ Organizacija rumunjske omladine „Zemaljska straža“, *Omladinska reč*, br. 22., 22. XII. 1939., 5.

¹¹⁵ Svakovrsne prijetnje, nagovaranja i zastrašivanja, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938.

JRZ ubili Milka Koraća i Dragoljuba Nikolića, ovaj zadnji je bio kandidat liste Udružene oporbe koje je nositelj bio dr. Maček.¹¹⁶ U Zagrebu je od strane *Omladine JRZ* bačena bomba 8. prosinca 1938. pri čemu je poginula jedna djevojčica. Kasnijom istragom je utvrđeno da su bombu bacili novopečeni članovi *Omladine JRZ* „otpušteni“ policijski stražari i agenti Belošević, Stanko Pokrajac, Vaso Gujanović i Avdo Avdić. Da je Stojadinović u svojim planovima smatrao *Omladinu JRZ* pri kraju predizborne kampanje 1938. organizacijom budućnosti govori i podatak da je osobno naredio nabavljanje 2.000 uniformi odnosno „zelenih košulja“ Omladini JRZ. Stojadinovićevih „zelenokošuljaša“ bojao se i knez Pavle, jer je mislio da Stojadinović želi u zemlji napraviti fašističku diktaturu sa sobom kao Vođom. Nakon Stojadinovićevog pada i *Omladina JRZ* rapidno slabi te se brzo gasi, jer novi predsjednik JRZ Dragiša Cvetković nije pokazao interes za tu organizaciju.¹¹⁷

Na kraju spomenimo organizaciju hrvatske mladeži *Hrvatski junak* koje djeluje relativno kratko od 1939. do 1941. godine. Nju je formirao dr. Ivo Protulipac, predsjednik Velikog križarskog bratstva, da bi uskoro ta organizacija prešla pod okrilje vodstva HSS. Organizacija *Hrvatski junak* bila je plod zajedničkog rada HSS, bivših članova *Hrvatskog sokola* i vođa Katoličke akcije. Njeni članovi su uglavnom bili mladi podijeljeni u tri kategorije: poletnici 7-12 godina, naraštaj 12-16., te redovno članstvo 16-30 godina. Za starije od 30 godina postojala je „Junačka zaštita“ čiji su članovi ulazili u upravni odbor *Hrvatskog junaka* gdje su držali predavanja, vojnčke seminare i dr. U elitnu organizaciju *Hrvatskog junaka* ulazili su mladi Hrvati „nacionalno zdravi i čiste nacionalne prošlosti“. Društvo je bilo posve militarizirano (način pozdravljanja, pozdravljanje odraslih, uniforme, javne parade, simboli). Izgleda da je ta organizacija bila privlačna HSS zbog svoje popularnosti među mladima, dok je organizacija podmlatka Hrvatske seljačke zaštite išla relativno slabo. Zbog

¹¹⁶ Krvavi izbori u Srbiji, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938.

¹¹⁷ Vidi: Dejan, ĐOKIĆ, "Leader" or "Devil"? Milan Stojadinovic, Prime Minister of Yugoslavia (1935-39), and his Ideology, *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, I. B. Tauris: London, 2011., 153-168.

toga je vodstvo HSS odlučilo tu organizaciju prisvojiti pri čemu joj je financijski pomagalo, te joj je na upravu predavala mnoge prijašnje domove *Jugoslavenskog sokola* (odnosno bivšeg *Hrvatskog sokola*). Iako je u vodstvu HSS zbog toga dolazilo do prepirki jer su neki htijeli obnovu *Hrvatskog sokola*, presudilo je Mačekovo mišljenje kako je sokolstvo češka institucija stvorena prema njemačkom uzoru, koja se nije mogla aklimatizirati na hrvatskom tlu.¹¹⁸ Takva odluka dr. Mačeka dovela je do prepuštanja dvorana bivšeg *Hrvatskog sokola* *Hrvatskom junaku*. U skladu s tim bila je npr. odluka sisačkog Gradskog poglavarstva izdana *Sokolskom društvu* u rujnu 1939. godine da u roku od 48 sati isprazni dvoranu bivšeg *Hrvatskog Sokola*. Prema sisačkim *Hrvatskim novinama* da dvorana je u rukama jugo-sokola, „služila samo u protuhrvatske svrhe. Sada je i toj anomaliji kraj i konačno će dvorana doći opet u ruke koje hrvatske ustanove, kao što je na primjer društvo *Hrvatski Junak*“.¹¹⁹ Svoj militaristički karakter *Hrvatski junak* je pokazao tijekom travanjskog rata 1941. godine kada su mnogi njegovi pripadnici naoružani od ustaškog pokreta pomagali novim ustaškim vlastima u preuzimanju vlasti.¹²⁰

5. Četnička udruženja u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji i njihova nasilja nad hrvatskim stanovništvom

Među paravojnim skupinama jugoslavenskih nacionalističkih udruženja isticali su se četnici. Stoga ćemo njima posvetiti posebno poglavlje. S obzirom da je njihov teror nad hrvatskim seljacima bio izravno povezan s osnivanjem jedinica HSZ ovdje ćemo ukratko dati povijest te organizacije. Stvaranje jugoslavenske državne zajednice 1918. godine omogućilo je, između ostalog, širenje izvornog četničkog pokreta izvan granica Kraljevine Srbije, prema

¹¹⁸ Vlatka, VUKELIĆ, Djelovanje sisačkog „sokolskog društva“ od 1929. do 1941. godine, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 10., 2010., 231-272.

¹¹⁹ VUKELIĆ, n. dj., 243.

¹²⁰ Zdenka, LAKIĆ, Prodor ideologije fašizma u redove omladine. Djelovanje 'Hrvatskog junaka' u razdoblju 1939–1941, *Marksistička misao*, br. 3., 1986., 88-89.

zapadnim zemljama nove države (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slovenija).¹²¹ Širenje četničkih udruženja izravno su podupirale državne strukture beogradskog režima, jer su se četnici nalazili u stranačkoj službi vladajućih srpskih stranaka Radikalne stranke Nikole Pašića i nominalno „jugoslavenske“ Demokratske stranke Svetozara Pribićevića i Ljubomira Davidovića, koja je s vremenom sve više dobivala srpsko obilježje. S obzirom da su se glavni oponenti režima zalagali za republikansko/federalističko ustrojstvo države, nasuprot centralističkom, nalazili u „prečanskim krajevima“, poput Hrvatske (pučke-republikanske) seljačke stranke, beogradski režim je službenim i financijskim kanalima podupirao kapilarno širenje četničkih udruženja na hrvatskom teritoriju, sve u cilju učvršćivanja vlasti pomoću svojih lojalnih organizacija na tom području. Do jačeg zamaha organiziranja novih pododborna četničkih udruženja u Hrvatskoj došlo je za vrijeme šestosjedačanske diktature. Prema drugom izvoru četnička udruženja se i pored mnogih nastojanja, nisu uspjela razviti u masovne organizacije Srba u Hrvatskoj, iako su osnivana po cijeloj zemlji, u većem broju na prostorima Like, sjevernoj Dalmaciji i na Kordunu. Zbog nedostatka tradicije i utjecaja Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke (SDS) kao dijela Seljačko-demokratske koalicije (SDK) koja se zalagala za slogu Hrvata i Srba, ona nisu „uspjela da se učvrste i stvore ozbiljnija uporišta.“¹²²

Kao protutežu Demokratskoj stranci i Svetozaru Pribićeviću i kao rezultat cijepanja i borbe za vlast u srpskom stranačkom spektru, Radikalna stranka Nikole Pašića (u suglasnosti

¹²¹ Gerilsko ratovanje (hajdučija, četovanje) organizirani se pojavljuju tokom Prvog i Drugog srpskog ustanka 1804. i 1815. godine. Četnici (ili komiti) pojavljuju se u Makedoniji krajem 19. stoljeća, te u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu. Po svom obimu poznati su upadi regularne srpske vojske i četnika u istočne dijelove Austro-Ugarske (Bosne i Hercegovine) 1914. godine. Do 1918. četnik je član srpske vojno-političke organizacije osnovane 1902. godine za borbu protiv Turske i za udio Kraljevine Srbije u raspodjeli balkanskih teritorija. Vladimir, ANIĆ, *Rječnik hrvatskog jezika*, Novi Liber: Zagreb, 1991., 79., Zijad, ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo Publishing: Sarajevo, 2007., 90-98. O ulozi četnika u vrijeme Balkanskih ratova i prije njih vidi u: Nusret, ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941) - politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Sarajevo, 1971., 13-39., Đorđe, ĐEKIĆ, *Počeci Srpskog četništva - organizacija četničkog pokreta u Kneževini Srbiji u 19. veku*. Slobodna knjiga: Beograd, 2000.

¹²² Đuro, STANISAVLJEVIĆ, *Nastanak i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj (1941-1942)*, *Istorija XX veka*, IV., 1962., 5.

sa kraljem Aleksandrom), osniva dva udruženja četnika pod svojim utjecajem, koji se izdvajaju iz dosadašnjeg jedinstvenog četničkog udruženja: "*Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu*" i "*Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić*", koji se u srpnju 1925. godine radi prevazilaženja sukoba spajaju u „*Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu*“. Predsjednik tog udruženja bio je Puniša Račić, budući atentator na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928. godine. Ovo novo društvo agresivnije formuliira velikosrpske zahtjeve i pokazuje povišenu spremnost da se prihvati terorističkih metoda u obračunu sa protivnicima režima. Dakle, od političkih stranaka glavni promicatelji i osnivači četničkih organizacija bile su Radikalna stranka i Demokratska stranka, stranke koje su uglavnom bile na vlasti kao glavni oslonci velikosrpskog režima. U početku je svaka od tih stranaka imala svoje četničko udruženje da bi od 1929. godine nastavilo djelovati jedinstveno "*Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine*", na čelu s predsjednicima četničkim vojvodama Ilijom Trifunovićem–Birčaninom do 1932. godine i Kostom Milovanovićem Pećancom koji ga je naslijedio. Nakon privremenog ukidanja 1929. godine početkom šestosiječanjske diktature kada se ukidaju političke organizacije „s vjerskim ili plemenskim karakterom“, rad „*Udruženja četnika za čast i slobodu Otadžbine*“ je zbog osobnog zalaganja predsjednika jugoslavenske vlade generala Petra Živkovića, obnovljen 1930. godine pod ideologijom integralnog jugoslavenstva.¹²³ Vojvoda Kosta Pećanac kao vođa jugoslavenskih četnika ovako je izrazio četnička stajališta: „Stojeći na čisto jugoslavenskoj ideologiji mi ne priznajemo nikakovu nauku koja ide za tim da falsifikuje fakta i tvrdi da Srbi, Hrvati i Slovenci nisu jedan narod. (...) Nas četnike kao nacionaliste i

¹²³ Nakon uvođenje diktature izgubljeno je ranije "pravo" članova četničkih udruženja na nošenje oružja, aktivnim časnicima i podčasnicima je zabranjeno da se učlanjuju, odbijen je i prijedlog Zemaljskog četničkog kongresa iz 1933. o nastavku konkretne suradnje sa Ministarstvom vojske i mornarice. No, veze nisu nikada bile prekinute, vremenom su i ojačale. Ministarstvo vojske i mornarice donelo je 8. svibnja 1940. godine odluku o formiranju zasebne *Četničke komande* sa šest četničkih odreda. Ove jedinice su bile namijenjene za izvođenje gerilskih i diverzantskih akcija. Poslije intervencije potpredsjednika vlade dr. Vladka Mačeka ova komanda je preimenovana u *Jurišnu komandu*, a njene jedinice u jurišne jedinice da bi 1. travnja 1941. godine bio vraćen naziv *Četnička komanda*. Aleksandar, ŽIVOTIĆ, Jurišne (četničke) jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije 1940.-1941. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2., 2003., 44-65.

čuvare slobode, i Četničko udruženje političke razmirice, političkih računđija, ništa se ne tiče. Naš je zadatak da produbljujeme nacionalnu svest, čuvamo ono što se krvlju steklo, i da uzdanicu Velike Jugoslavije omladinu duhovno i stručno pripremimo, da u svakom momentu bude osposobljena, da primi eventualno nametnutu borbu, i da u danom momentu obrani svoju nacionalnu nezavisnost i svog Velikog Kralja, pa bilo to od neprijatelja spolja ili iz unutra“.¹²⁴

Četnička udruženja su bile poluvojne organizacije, centralistički ustrojene s vojničkom disciplinom, u kojima je članstvo uglavnom bilo srpske nacionalnosti, polagalo je prisegu, nosilo uniformu sa šubarom i na njoj kokardu ili mrtvačku glavu, te su uglavnom bili naoružani. Naoružanje četnika ponekad je dolazilo iz vojnih skladišta i to po naređenju Ministarstva vojske i mornarice.¹²⁵ Njihovi članovi nastupali su u javnosti uvijek u poluvojnim formacijama. Svako je udruženje imalo svoju zastavu posvećenu u pravoslavnoj crkvi, a sastojala se od crnog polja s bijelom mrtvačkom glavom i natpisom „Za slobodu i čast otadžbine.“ Na znački udruženja nalazio se bijeli dvoglavi orao s mrtvačkom glavom i dvije prekrizene kosti u kandžama. Mrtvačka glava je označavala spremnost polaganja i vlastitog života za ideologiju u koju su vjerovali.¹²⁶

Srbijanski povjesničar Petranović piše da su udruženja četnika i druge nacionalističke (srpske i "unitarno jugoslavenske") organizacije bili pomoćna, poluvojna snaga režima i njegovog prisilnog aparata (vojske, žandarmerije, policije) za razračunavanje s političkim protivnicima velikosrpske, odnosno integralne jugoslavenske ideologije. Četnici su služili za borbu protiv makedonskih komita, protiv radnika-štrajkača pod utjecajem komunista, predstavnika hrvatskih i slovenskih federalističkih stranaka, te za rasturanje političkih zborova

¹²⁴ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini (1934-1936.), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 21., 1988., 147.

¹²⁵ JELIĆ-BUTIĆ, Iz povijesti četničkog pokreta..., n. dj., 192.

¹²⁶ Branko DUBRAVICA, Neke specifičnosti četničkog pokreta u Benkovačkom kraju tijekom drugog svjetskog rata, *Benkovački ljetopis*, br. 3., 1994., 42., JELIĆ-BUTIĆ, Iz povijesti četničkog pokreta..., n. dj., 148., ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, n. dj., 55-63.

svojih protivnika uoči izbora.¹²⁷ Prema Bobanu četnička udruženja i njihovi članovi su se često nasilnički ponašali, miješali u poslove koji su bili izvan njihove nadležnosti, a samo ponašanje četnika u Hrvatskoj je stvaralo „osjećaj uznemirenosti, provokacije, zastrašivanja, posebno zaoštavanje međunacionalnih odnosa“.¹²⁸

Osnovno programsko načelo četničke organizacije bilo je zalaganje za ideju “jugoslavenskog nacionalizma” jer „mi patrioti-četnici ne priznajemo nikakva sporazumjevanja i nikakva plemenska pitanja.“¹²⁹ Četnici su zapravo, iako inzistirajući na politici jugoslavenskog integralizma, najveći dio Kraljevine Jugoslavije, pa tako i najveći dio Hrvatske „poistovjećivali sa srpskim etničkim područjem, zalažući se za ustrojstvo Velike Srbije, gledajući u Jugoslaviji samo fazu njenog stvaranja.“¹³⁰ Režim je u četničkim organizacijama vidio jedno od sredstava za borbu protiv sve vidljivijeg protucentralističkog i protubeogradskog raspoloženja oporbenih stranaka. Četnici su vjerno „čuvali državni poredak“ i pomagali režimu u borbi protiv separatističkih i drugih snaga koje su bile usmjerene protiv vladajućeg režima. Vezujući se za vladavinu velikosrpskih krugova i njihovo održavanje četnička udruženja bila su nosioci „solunaštva“ – mita o žrtvovanju srpskog naroda za slobodu, političke i društvene pojave koja se izražavala u glorifikaciji bivših ratnika, a iza koje je stvarno stajala „jagma za društvenim privilegijama i materijalnim koristima“.¹³¹ Članstvo nesrba u četničkim organizacijama bio je vrlo rijetko, te se ograničavalo na karijeriste u službeničkom aparatu i oportuniste iz drugih struka.

Kao što je već rečeno, reorganizacija četničkih udruženja 1922. godine omogućila je da u svoje redove, uz stare do 1918. aktivne četnike, prima i nove četnike. To je stvorilo mogućnost stvaranja četničkih udruženja na području Hrvatske (od 1929. Savske i Primorske

¹²⁷ Branko, PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, Nolit: Beograd, 1981., 90.

¹²⁸ Ljubo, BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, (Oko pitanje geneze četničkog pokreta u Hrvatskoj)*, 2., Školska knjiga – Stvarnost: Zagreb, 1989., 240.

¹²⁹ Otadžbina iznad svega, *Glas srpskih četnika*, (Osijek), br. 3., 1. XI. 1924., 1.

¹³⁰ Zdravko, DIZDAR, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, *Scrinia Slavonica*, br. 2., 2002., 78.

¹³¹ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, n. dj., 90.

banovine), posebice u krajevima nastanjenim srpskim stanovništvom gdje nije bilo “starih četnika”. Njihov broj je najviše porastao nakon uvođenja šestosječanjske dikataure, a posebno nakon ubojstva kralja Aleksandra. U Zagrebu je 1933. godine pokrenut list „Jugoslavenski četnik“. Njihova aktivnost dolazi do izražaja tijekom izbora 1935. godine, ali i u mnogim drugim prigodama, tijekom kojih je bio i više žrtava. Do 1934. godine broj četničkih odbora porastao je na 150, da bi 1935. godine dostigao već 430 četničkih pododbora od kojih 114 na području Savske banovine. Prema podacima s kongresa četničkog udruženja iz 1935. godine ukupno je u Kraljevini Jugoslaviji to udruženje imalo 213.210 članova, što dovoljno govori o kakvoj se snažnoj paravojnoj i represivnoj sili radilo.¹³²

6. Hrvatsko domobranstvo u austro-ugarskoj vojsci (1868.-1918.) – primjer za stranačku vojsku HSS

S obzirom da je stranačka vojska HSS Hrvatska seljačka zaštita po svim mjerilima obuke, opreme i vodstva uglavnom bivših hrvatskih austro-ugarskih podčasnika i časnika baštinila tradiciju hrvatskog domobranstva iz vremena Austro-Ugarske potrebno je da se

¹³² Svi podaci o četničkim udruženjima i njihovim ciljevima između dva svjetska rata preuzeti su iz navedenih djela pri čemu treba konzultirati još ove radove: Zdravko, DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1999., Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus: Zagreb 1986., Srećko, DŽAJA, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi: Sarajevo-Zagreb, 2004., 45-47. Za literaturu na engleskom jeziku vidi: Matteo, J. MILAZZO, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Johns Hopkins University Press; Baltimore and London, 1975., Simon, TREW, *Britain, Mihailović, and the Chetniks, 1941-42.*, St. Martin's Press in association with King's College: New York, London, 1998.

podsjetimo kako je ono u Austro-Ugarskoj formirano i na koji način je djelovalo.¹³³ Austro-Ugarskom nagodbom iz 1867. osim političkog dogovora o podjeli Habsburške monarhije između njemačkih i mađarskih elita dogovoreno je i novo preustrojstvo zajedničke vojske. Ona se po tom dogovoru dijelila na tri sastavnice: zajedničku vojsku i pomorstvo (*Kaiser und Konigliches Heer*), Austrijsku zemaljsku obranu (*Kaiserkonigliche Landwehr*) i Ugarsku zemaljsku obranu (*Koniglich-ungarischer Honved*). Prema Zakonu o ustrojstvu landwerskih i honvedskih jedinica iz 1869. one su formirane kao pomoćna vojska austrijskoj carsko-kraljevskoj tzv. zajedničkoj armiji kao dopunski dio regularne vojske za njezino podupiranje u vrijeme rata, za održavanje unutrašnjeg poretka, reda i sigurnosti u zemlji.¹³⁴ Unutar *Honveda* Hrvati su uspjeli da se formira Hrvatsko domobranstvo s posebnim statusom. Svaka od ove tri sastavnice bila je potpuno autonomna, postojao je ministar, časnički zbor i proračun, samo u slučaju ratnih okolnosti sve tri vojne sastavnice stavljale su se pod komandu zajedničke vojske, odnosno jedinstvenog Glavnog stožera. Potrebno je napomenuti da su mađarske elite u okviru svojih naraslih političkih mogućnosti nakon sklapanja Nagodbe svakom prilikom nastojale usporiti razvoj zajedničke vojske u korist svoga *Honveda* radi učvršćenja svojih političkih pozicija unutar države, odnosno stvaranja svojevrsne ravnoteže prema bečkom centru. Slična intencija je postojala u vodstvu HSS nakon formiranja Banovine Hrvatske 1939. godine, stvaranje hrvatske sastavnice unutar kraljevske jugoslavenske vojske, što zbog početka Drugog svjetskog rata na jugoslavenskim prostorima nije službeno postignuto.

Formiranje mađarskog *Honveda* u kojem je zapovjedni jezik bio mađarski, a postrojbe su trebale nastupati pod mađarskom zastavom, nije bilo prihvatljivo Hrvatima. Pod vodstvom generala (kasnije podmaršala) i grofa Miroslava Kulmera i hrvatskim pritiskom na Beč (kome

¹³³ Baštinu hrvatskog domobranstva unutar redova Hrvatske seljačke zaštite posebno je promovirao i predsjednik HSS Vlatko Maček također jedan od viših austro-ugarskih časnika za vrijeme Prvog svjetskog rata.

¹³⁴ Honvedske odn. domobranske jedinice bile su u početku sastavljene od prekobrojnih vojnih obveznika nakon novačenja u zajedničku armiju.

je to odgovaralo) i Peštu uspjelo su u okviru *Honveda* formirati Hrvatsko domobranstvo¹³⁵ što je i sankcionirano 5. prosinca 1868. godine na zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru kada je donesen Zakonski članak o domobranstvu.¹³⁶ Časnički kadrovi za domobranske jedinice školovani su u kadetskoj školi u Pečuhu. Domobranske jedinice bile su smještene na teritoriju tadašnje Hrvatske i Slavonije koji se poklapao s Kraljevsko-ugarskim VII. hrvatsko-slavonskim domobranskim okružjem, pod zapovjedništvom Ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpešti, pri čemu je funkcioniralo kao zajedničko ugarsko-hrvatsko domobranstvo. No, zakonski je provedeno da zapovjedni jezik u Kraljevskom hrvatskom domobranstvu bude hrvatski jezik, službeni naziv bio je Kraljevsko hrvatsko domobranstvo, u kojem su služili hrvatski časnici s odorama s hrvatskim nacionalnim znakovljem, dok je zastava pod kojom su se služili i borili bila hrvatska zastava. I tekst vojničke prisege je bio drugačiji nego u mađarskom slučaju.¹³⁷

Koliko je takvo postignuće bili značajno govori i činjenica da nijedan drugi narod u Monarhiji nije postigao takav status odnosno privilegiju. U višenacionalnom austrijskom dijelu Monarhije (osim Nijemaca postojali su Česi, Poljaci, Talijani, Rusini i dr.) zapovjedni jezik u vojsci bio je njemački jezik. Isto je, izuzimajući hrvatski dio, bilo i u ugarskom dijelu države.¹³⁸ Zanimljivo je spomenuti i to da je po Zakonu od 5. prosinca 1868. pravo slanja hrvatskih domobrana na ratišta izvan Hrvatske imao Hrvatski sabor, a samo u slučaju da se nije mogao sastati tu ovlast je imao i austrijski car. Godine 1890. donošenjem novog Zakonskog članka o domobranstvu položaj domobranstva po svemu je izjednačen s zajedničkom vojskom. To je bilo vrlo značajno u organizaciji hrvatskog domobranstva jer su

¹³⁵ Naziv *honvéd* mađarizirani je oblik njemačkog *Landwehra*, a kovanica domobran pohrvaćena verzija mađarskoga *honvéda* (*hon* - dom, domovina; *védő* - branitelj).

¹³⁶ Grof Miroslav Kulmer je uz pomoć jezikoslovca Bogoslava Šuleka napravio i službeni vojni službovnik na hrvatskom jeziku.

¹³⁷ Milan, POJIC, Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914., *Arhivski vjesnik*, 43., 2000., 156-157.

¹³⁸ Za razliku od Hrvatske i Slavonije domobranstvo u Dalmaciji bilo je ustrojeno po austrijskom modelu. Zapovjedništvo je prvotno bilo u Zadru, a poslije je premješteno u Dubrovnik.

umjesto dosadašnjih polubrigada stvorene pješačke pukovnije: 25. zagrebačka, 26. karlovačka, (unutar 83. pješačke brigade), 27. sisačka i 28. osječka (unutar 84. pješačke brigade), a postojala je i 10. konjanička pukovnija stacionirana i sa zapovjedništvom u Varaždinu.¹³⁹ Godine 1912. neposredno pred Prvi svjetski rat provedene je nova vojna reorganizacija u ugarskom dijelu Monarhije pri čemu je domobransko okružje „zagrebačko hrvatsko slavonsko“ postalo VI. domobransko okružje (umesto dosadašnjeg VII) i stvorena je 42. domobranska divizija (koja je u Prvom svjetskom ratu dobila naziv „Vražja divizija“) koja se sastojala od spomenutih četiriju pukovnija, odnosno 83. i 84. brigade.¹⁴⁰ Hrvatske postrojbe unutar austro-ugarske vojske tijekom Prvog svjetskog rata posebno su se istaknule na talijanskom frontu, između ostalog i zbog toga jer su osim Austro-Ugarske branile i nacionalni teritorij od poznatih talijanskih presizanja.

Poslije Prvog svjetskog rata, prema Čapi, u okvire nove vojske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca primjeno je 85% časničkog kadra, odnosno 2.335 bivših austro-ugarskih časnika. Po postotku primljeni austro-ugarski časnici su „u rodu pješaštva vojske Kraljevine SHS činili 29,6% ukupnog časničkog kadra, topništva 10,92%, inženjerije, 11,87%, konjaništva 30,4%, a mornarice čak 58%.“¹⁴¹ Većinom su primani niži časnici.

Međutim, već u prvoj polovici 1920-ih godina veliki broj bivših austro-ugarskih časnika je umirovljen ili su zbog nezadovoljstva svojim položajem u novoj vojsci davali ostavke na svoju dužnost. Zbog toga je unutar bivših austro-ugarskih časnika hrvatske nacionalnosti rasla ogorčenost zbog ponižavajućeg položaja u kojem su se našli i ogorčenje zbog toga jer je njihova pripadnost i vojnička karijera koju su stekli na „neprijateljskoj strani“

¹³⁹ POJIĆ, n. dj., 159.

¹⁴⁰ Svi zapovjednici Zagrebačkog hrvatsko-slavonskog domobranskog okružja u činu podmaršala bili su Hrvati odnosno Srbi iz Hrvatska: grof Miroslav Kulmer (1869.-1875.), Dragutin Višnić (1875.-1880.), Milan (Emil) Musulin (1881.-1890.), Matija Raslić (1890.-1893.), Eduard Lukinac (1893.-1897.), Josip Bach (1897.-1901.), Đuro Čanić (1901.-1903.), Radoslav Gerba (1903.-1907.), Svetozar Borojević (1907.-1912.), Stjepan Sarkotić (1912.-1914.), Ivan Salis Seewis (1915.), Anton Lipošćak (1915.-1916., 1917.), Luka Šnjarić (1916.-1917.), Mihael Mihaljević (1917.-1918.), Teodor Soretić (1918.).

¹⁴¹ Hrvoje, ČAPO, Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2008., 1102.

od strane srbijanskih časnika posve „demonizirana“ i obezvrijeđena usprkos proklamiranoj „politici pomirenja“. Od 10.000 časnika u jugoslavenskoj vojsci njih oko 1000 je bio hrvatske nacionalnosti, dok je od 230 generala u djelatnoj službi 1941. godine njih „svega šest ili sedam Hrvata“. Prema jednom od hrvatskih časnika u kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci Ivanu Babiću: „hrvatski su časnici služili većinom po dalekim garnizonima s one strane Save i Drine, utopljeni u srpskom moru. U hrvatskoj sredini bili su nepopularni i izvan užeg kruga svojih prijatelja i poznanika bili su smatrani srpskim slugama i nekom vrsti hrvatskih renegata (...) bili su stranci u srpskoj sredini, u kojoj su živjeli, a odbačeni s hrvatske sredine, iz koje su potjecali i kojoj su duhovno pripadali“.¹⁴²

7. Žandarmerija Kraljevine Jugoslavije (1918-1941.)

S obzirom da je vodstvo Hrvatske seljačke stranke u nekim političkim opcijama tražilo da postrojbe Hrvatske seljačke zaštite na području Savske i Primorske banovine, odnosno kasnije Banovine Hrvatske, preuzmu neke ingerencije žandarmerije ili je potpuno zamjene sa ciljem da se spriječi njen teror nad hrvatskim seljaštvom, potrebno je dati neke osnovne podatke o toj represivnoj sili Kraljevine Jugoslavije.¹⁴³ Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 26. veljače 1919. godine utemeljena je žandarmerija kao jedinstvena oružana sila za područje nove države. Donijeta je uredba kojom se bivša žandarmerija Kraljevine Srbije sjedinjuje s Kraljevsko ugarskim hrvatsko-slavonskim oružničkim zapovjedništvom sa sjedištem u Zagrebu, odnosno s oružništvom u Dalmaciji i Istri koje je prije bilo u sastavu Carsko-kraljevskog oružništva pod kontrolom Beča. Nova jugoslovenska žandarmerija (*hrv. oružništvo*) je postavljena na vojničku osnovu sa glavnim sjedištem

¹⁴² Ivan, BABIĆ, Moja misija kod Saveznika 1944., *Jubilarni zbornik Hrvatske revije*, München-Barcelona, 1975., 243-244.

¹⁴³ BOBAN, *Maček i politika HSS*, II., n. dj., 177-178.

(štabom) u Beogradu i šest žandarmerijskih brigada (sa sjedištem u Beogradu, Skoplju, Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani i Splitu) koje su se dijelile na bataljone, čete i vodove. Početkom 1920. godine bilo oko 20.000 žandara, a zapovjednik žandarmerije nazivao se „Komandant Celokupne Žandarmerije“.¹⁴⁴ Prema Bjelajcu žandarmerija je uz policiju bila: „osnovni autoritet državne vlasti, dok je kadrovska vojska mogla biti iskorištena samo u izuzetnim slučajevima“.¹⁴⁵ Pored vojske, žandarmerija je postala glavni zaštitnik nositelja vlasti i njezinih interesa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ona je postala jedan od stupova političke represije koju je centralistička politika iz Beograda provodila u Hrvatskoj i ostalim dijelovima nove države. U novoj kraljevskoj žandarmeriji odražavala se srpska dominacija, a pripadnici bivšega hrvatskog oružništva bili su malobrojni i zapostavljeni. I kasnije je nastavljena ista praksa jer se žandarmerija Kraljevine Jugoslavije isticala u provođenju terora režima, u državi je vladalo pravo sile, a ne snaga prava.¹⁴⁶ Žandarmeriji je povjerena uloga „produžene ruke“ beogradske vlade jer se preko nje provodilo proganjanje političkih protivnika i svih ostalih koji su izražavali nezadovoljstvo novom vlašću.

U cilju centralizacije države i ukidanja nacionalnih posebnosti razrađen je i održavan stalan sustav terora protiv svake oporbene djelatnosti u gotovo svim oblicima društvenih poslova – od uspostave administracije pomoću organa vlasti, parlamentarnog odlučivanja, gradskih, oblasnih ili općinskih izbora, izvršavanja vojne obveze i dr. Represijom je bio obilježen ne samo svakodnevni život oporbenih političara svih vrsta, nego i običnih ljudi,

¹⁴⁴ Krunoslav, MIKULAN, *Povijest policije u Hrvatskoj (knjiga 1: od začetaka do 1941.)*, Tonimir: Varaždinske Toplice, 2003., 303.

¹⁴⁵ Mile, BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921.*, Beograd, 1988., 73-74. Uredbom o stvaranju žandarmerije iz siječnja 1919. godine, koju je potpisao tadašnji ministar unutrašnjih poslova S. Pribičević, žandarmerija je bila uključena u sastav oružanih snaga, ali je u pogledu uporabe potčinjena Ministarstvu unutrašnjih poslova.

¹⁴⁶ Bosiljka, JANJATOVIĆ, O sustavu političkog terora u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova, *Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića*, Institut Ivo Pilar: Zagreb, 2002., 350. HORVAT, n. dj., 62-63. „Mnogobrojni novi oružnici (većinom Srbi) batinahu hrvatske seljake bez ikakvog razloga, često samo radi toga, što se seljaci očitavahu za republikansko uređenje države. Ovakvi oružnici obično nisu imali dovoljnog poznavanja zakona, a još malo moralne snage. Zato su kod zlostavljanja hrvatskih seljaka govorili da to čine u „ime kralja Petra“: zato bi seljaka silili da mora „kleknuti pred šajkačom“. Nije čudo, što je tolika surovost urodila kod seljaka mržnjom na novu državu, u kojoj oružnici ugrožavaju narodu život, mjesto da mu čuvaju imovinu.“

prvenstveno seljaštva kao najbrojnijeg stanovništva. U Hrvatskoj gdje je otpor Karađorđevićevskom načinu vladanja bio najorganiziraniji i najopasniji za režim, teror je bio naličje političkog života svih oporbenih stranaka ili pojedinaca. Privid parlamantarizma potpuno je prekinut početkom 1929. godine uvođenjem monarhističke diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića kada se i taj privid gubi i teror postaje lice političkog života u državi. Sve se to provodilo posredstvom upravnih organa, a posebice represivnih, ponajviše žandarmerijskih koja je gušila na najbrutalniji način svaku pojavu izražavanja nezadovoljstva postojećim poretkom.

Od početka stvaranja nove države progonjeno je vodstvo Hrvatske pučke seljačke stranke, a sam njen predsjednik Stjepan Radić je više puta osuđivan na teške zatvorske kazne. Od progona nisu bili zaobiđeni ni članovi Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), čije je stranka zabranjena 1920. godine, a Zakonom o zaštiti države svaki komunistički rad i propaganda su progonjeni, te je stranka dalje ilegalno djelovala.

Cijeli sustav terora je kulminirao uvođenjem kraljeve diktature 6. siječnja 1929. godine kada je nastupila nova faza u obračunu s hrvatskim oporbenim političarima. Počinje vrijeme organiziranih političkih ubojstava, progona i suđenja oporbenjacima svih vrsta i opcija. Sve je počelo atentatom na narodne zastupnike HSS u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1928. godine kada su ubijeni Pavle Radić i Stjepan Basariček, a od posljedica atentata umro je početkom kolovoza 1928. godine i predsjednik HSS Stjepan Radić. Za vrijeme monarhističke diktature ubijen je i potpredsjednik HSS Josip Predavec ispred svoje kuće u Dugom Selu 13. srpnja 1933., dok je cijelo vodstvo HSS progonjeno i kažnjavano zatvorom od novog predsjednika HSS Vladka Mačeka do dr. Ivana Pernara. Ubijani su pristaše pravaštva poput cijenjenog povjesničara Milana Šufflaya (atentat izvršen u Zagrebu 18. II. 1931. u Dalmatinskoj ulici) kao i mnogi drugi pristaše Hrvatske stranke prava. Najoštrije su kažnjavani i ubijani čelnici ilegalne Komunističke partije Jugoslavije i Saveza

komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), od kojih su mnogi preminuli tijekom mučenja u policijskim kazamatima, pri čemu su da se prikriju zločini inscenirani bjegovi komunista preko granice poput komunista Đure Đakovića i Nikole Hećimovića koji su ubijeni 25. travnja 1929. na jugoslavensko-austrijskoj granici. **Tajna ubojstva poznatih lokalnih prvaka HSS i drugih političkih protivnika režima za vrijeme šestosiječanjske diktature (spomenuti Šufflay, a vjerovatno i politolog Ivo Pilar) izvršavala je unitaristička organizacija „Mlada Jugoslavija“, svojevrsni nasljednik ORJUNE, izgleda po direktnim nalogima iz Beograda. Osim na HSS mladojugoslaveni su bili produžena ruka policije za ubojstva niza problematičnih komunista, a i poznati komunistički pisac Miroslav Krleža bio je svojedobno, u to vrijeme, na popisu za likvidaciju. Osim toga „killeri“ „Mlade Jugoslavije“, poput Dušana Pijetlovića ili Branka Zwergera, slani su i u inozemstvo, posebno u Belgiju (gdje se tada na radu nalazilo puno hrvatskih iseljenika) u špijunske misije, gdje su također po nalogima iz vrha izvršili niz ubojstava hrvatskih iseljenika povezanih s ustaškim pokretom. Organizacije je bila izravno povezana s policijskim strukturama koja ju je naoružavala i financirala. Osim policijskih organa u teroru se naročito isticala žandarmerija.¹⁴⁷**

Nebrojeni su primjeri žandarmerijskog nasilja i ubojstava hrvatskog seljaštva. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko primjera. U Velikom Trgovišću na dan izbora 8. veljače 1925. godine žandari su ubili dvije osobe, dok su istog dana u naselju Stajnice, u okolici Jezerana,

¹⁴⁷ O sustavu represije u Hrvatskoj najviše je pisala Bosiljka Janjatović u svojoj knjizi *Politički teror u Hrvatskoj*. Također vidi i knjigu Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2006., **O djelovanju „Mlade Jugoslavije“ pod diktaturom u: Miroslav, KRLEŽA, *Zapisi sa Tržića*, Oslobođenje: Sarajevo, 1988., 239.-247., Osuda ubojicama dra Šufflaya, *Hrvatski branik*, br. 26., 29. VI. 1940., 1. U Pijetlovićevoj autobiografiji, kako ju je prenio Krleža, postoji zanimljiva epizoda o privatnoj audijenciji predsjedništva „Mlade Jugoslavije“ kod kralja Aleksandra, pri čemu ih je kralj pohvalio za dotadašnji rad, a zatim im je isplaćeno „osim putnih troškova, još i po 20. 000 din. u žutim kovertama“.** Krleža spominje da je Pijetlović sudjelovao u ubojstvu jednog prvaka HSS iz Slavonije (ne spominje se ime), ali očito se radi o prvaku HSS iz Starih Perkovaca (kotar Slavonski Brod) Pavi Birtiću koga je ubio 9. VI. 1933. predsjednik mjesne organizacije JRSD Pavle Rusić. Dakle u to ubojstvo „Mlada Jugoslavija“ nije bila upletena. Vidi: *Interpelacija dr. Nikole Nikića i drugova, narodnih poslanika*, Beograd, 1933., 5.-6. (brošura).

ubijena četiri hrvatska seljaka.¹⁴⁸ Poznate su i „Sibirjske žrtve“ kada su žandari u Sibirju i još nekim selima oko Slavanskog Broda 19./20. veljače 1935. godine ubili 15 hrvatskih seljaka.¹⁴⁹ Zločini su se događali i na crkvenim procesijama kao na euharistijskom kongresu u Omišu 12. srpnja 1931. kada su žandari pucali na masu i ubili dvoje ljudi. Dana 1. srpnja 1937. u Novom Gradcu kraj Virovitice žandari su također pucali po hrvatskim seljacima na jednom skupu HSS i pritom četvoricu ubili, a mnogo njih ranili. Mnogi su stradali mučenjem u redarstvenim i žandarmerijskim postajama poput Ilije Petranovića 10. kolovoza 1931. u Novoj Gradiški ili Ivana Barača iz Ražanca u okolici Zadra, koji je nakon mučenja umro u bolnici u Zemuniku. Žrtve su padale od žandarmerijskih metaka i na zadušnicama za Stjepana Radića i ubijene mu sudrugove kada su u Bosanskom Brodu 20. lipnja 1932. godine na velikom skupu ubijena tri sudionika skupa.¹⁵⁰ Takva nasilja žandarmerijskih organa omrznula su tu instituciju u očima hrvatskog naroda, te je to i bio jedan od razloga osnivanja obrambene organizacije HSS Seljačke zaštite.

Prema zakonu o žandarmeriji iz listopada 1930. godine bilo je propisao da je žandarmerija pomoćni rod vojske Kraljevine Jugoslavije koja kao specijalna trupa ima zadatak: „da kao organ državnih upravnih organa vlasti bdi nad javnom bezbednošću, održava javni red i mir i obezbeđuju izvršenje zakona.“ U pogledu službene upotrebe, nastave i opskrbe podređena je Ministarstvu unutarnjih poslova, a u pogledu discipline, osobnih odnosa, vojničke nastave i naoružanja Ministarstvu vojske i mornarice. Žandarmerija je

¹⁴⁸ Bosiljka, JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Hrvatski Institut za povijest – Dom i svijet: Zagreb, 2002., 69.-72.

¹⁴⁹ HORVAT, n. dj., 554.

¹⁵⁰ HORVAT, n. dj., 515. U svom govoru u Senatu Kraljevine Jugoslavije 21. ožujka 1934. senator Benjamin Šuperina jedan od osnivača HSS, iako je prišao šestosiječanjskom režimu, istaknuo je da je zbog Hrvata povećan broj žandarmerije za 4.000 ljudi: „da su hrvatska sela blokirana žandarima; kad znamo, da hrvatskim krajevima krstare nebrojeni režimski konfidenti i doušnici; kad znamo, da su zatvori i kazneni zavodi puni Hrvata radi političkih delikata; kad znamo, da ima malo dana u godini , a da ne bude ma koji Hrvat radi političkog držanja uhapšen te od policije i žandarmerije na muke stavljen; kad znamo za sve one strahote, koje su počinjene nad hrvatskim seljacima, ribarima i pomorcima u Dalmaciji, a ti su ljudi većinom bili nevini zatvoreni, vezani ili okovani i za svaki otpor onesposobljeni.“ Benjamin, ŠUPERINA, *Hrvatsko pitanje*, Tipografija d.d.; Zagreb, 1939., 19.

financirana iz proračuna Ministarstva unutarnjih poslova.¹⁵¹ Žandarmerija je bila vojna postrojba zadužena za obavljanje redarstvenih zadaća, iako je mogla obavljati i neke vojne zadaće. Ona je bila glavna spona između redarstva i vojske, posebno dobro osposobljeno za situacije koje nadilaze mogućnosti redarstva, ali još ne opravdavaju uporabu vojske, dakle za sukobe "niskog intenziteta".

Obično redarstvo obavljalo je redarstvenu službu u gradu, a žandarmerija u manjim mjestima i na selu. Jugoslavenska žandarmerija imala je velike ovlasti u praćenju i kažnjavanju režimu nepoćudnih osoba i organizacija te je u velikoj mjeri bila izvršitelj represivnih mjera protiv raznih oblika oporbe. U svakodnevnoj praksi jugoslavenska žandarmerija češće je od vojske bila značajan čimbenik u održavanju poretka. Uspostavom Banovine Hrvatske bezuspješno se pokušalo kadrovskim promjenama da žandarmerija barem u nekim dijelovima prestane biti izvor državne represije u Hrvatskoj. Odnos između mjesnih hrvatskih vlasti i pripadnika žandarmerije je i za vrijeme Banovine Hrvatske često bio napet i pun nesuglasica i sukoba

Stvaranjem Banovine Hrvatske započelo je i novo preustrojstvo žandarmerije, pa je 12. listopada 1939. godine utemeljena žandarmerijska brigada Banovine Hrvatske sa sjedištem u Zagrebu. Ona se sastojala od Savskog i Primorskog žandarmerijskog puka. Bio je to prvi korak prema podređenju žandarmerije autonomnoj banovinskoj vlasti, kao što je već prije učinjeno s redarstvom. Zapovjednik je bio brigadni general Kvintilijan Tartaglia, časnik za poslove javne sigurnosti potpukovnik Ante Čudić, a ađutant brigade, kapetan I. klase Davorin Mavrić. Zapovjednik Savskoga žandarmerijskog puka bio je pukovnik Josip Bojić, njegov pomoćnik potpukovnik Krešimir Pavelić, a zapovjednik Zagrebačke žandarmerijske čete bio je major Ladislav Nedved.¹⁵²

¹⁵¹ Detaljnije u: Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima, *Časopis za suvremenu povijest*, 38., br. 1., 2006., 99-137.

¹⁵² Krunoslav, MIKULAN, *Povijest policije u Hrvatskoj (knjiga 1: od začetaka do 1941.)*, Tonimir: Varaždinske Toplice, 2003., 305.

Što se tiče redarstva, prema Uredbi o službenim odnosima banovinskih činovnika od 12. listopada 1939. godine, Uprava policije u Zagrebu dobila je naziv Redarstveno ravnateljstvo. U kolovozu 1940. godine postojao je ukupno 3.201 zaposlenih u raznim službama unutarnjih poslova, od toga 1.592 redarstvena stražara i agenta. U Odjelu za unutarnje poslove u Zagrebu i Odsjeku za unutarnje poslove u Splitu bilo je 269 službenika, a u područnim uredima, ustanovama i predstojništvima gradske policije 2.932 službenika. Prema Godišnjaku Banovine Hrvatske iz 1940. godine u roku od godine dana po uspostavi Banovine Hrvatske redarstvena služba je preuređena i poboljšana, a kod pučanstva se nastojalo učvrstiti uvjerenje da su upravni, redarstveni i oružnički organi nositelji zakonitosti i pravde te zaštitnici njihove osobne i imovinske sigurnosti.¹⁵³

Nakon sklapanja Sporazuma u vladi je postignut dogovor da se omoguće molbe žandara hrvatske nacionalnosti koji su služili u drugim djelovima države da ih se premjesti na područje Banovine Hrvatske. Lokalne vlasti i mjesni i gradski ogranci HSS su slali banu Šubašiću i Banskim vlastima prijedloge i molbe o premještanju nekih pripadnika žandarmerije koji su se u dosadašnjem radu pokazali nacionalno netrpeljivima i neomiljenima u određenom kraju zbog nasilnih postupaka prema lokalnom stanovništvu. Iako je načelno postignut dogovor u vladi po pitanju premještaja u stvarnosti se postupak nije rješavao. Komanda žandarmerije u Beogradu je na neki način opstruirala sve zahtjeve izgovarajući se nedostatkom financijskih sredstava. Zbog toga je pokušaj kadrovskih promjena u žandarmeriji sa ciljem da ona prestane biti izvor državne represije bez kontrole iz Zagreba, ostao bez uspjeha. S pravom sugerira Barić da je bilo upitno da li se stvarno radilo o financijskim razlozima ili je Komanda žandarmerije odnosno Ministarstvo vojske i mornarice namjerno odugovlačilo i zaustavljalo proces premještaja ne dozvoljavajući hrvatskim političarima bilo

¹⁵³ MIKULAN, n. dj., 295.

kakav veći utjecaj na žandarmeriju.¹⁵⁴ Ipak je novoimenovan brigadni general žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske Tartaglia usko surađivao s hrvatskim vlastima i nastojao uskladiti djelovanje žandarmerije sukladno novim političkim prilikama.

Situacija se promijenila tek pred izbijanje Drugog svjetskog rata na jugoslavenskim prostorima kada je pučistička Simovićeva vlada u cilju privlačenja HSS u vladu donijela Uredbu o Oružništvu Banovine Hrvatske potpisanu 5. travnja 1941. i objavljenu u Narodnim novinama. U članku 1. spomenute Uredbe stoji da se „osniva posebno oružništvo Banovine Hrvatske koje će preuzeti cjelokupnu žandarmerijsku službu na području Banovine“. Nadalje je rečeno da je Oružništvo organ bana Banovine Hrvatske za obavljanje policijske službe i da mu je u svemu podređeno.¹⁵⁵ Ipak, su i u ovom slučaju bila ograničenja u vidu postavljanja, promicanja i umirovljenja oružničkih časnika koje se moglo obavljati samo u sporazumu s ministrom vojske i mornarice.

IV. OSNIVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE

1. Misterij početka osnivanja? Ilegalne samoobrambene organizacije HSS 1932/1935. – preteče Hrvatske seljačke zaštite

Prema određenim podacima tijekom 1932. i 1933. godine u jeku monarhističke šestosiječanjske diktature u vodstvu HSS, pod pritiskom događaja, sazrela je misao da se pokušaju organizirati samoobrambene seljačke grupe koje bi štatile hrvatsko seljačko stanovništvo od represije žandara i drugih što službenih što paravojnih organa jugoslavenskog režima. Impuls takvoj odluci vodstva HSS bili su događaji u Lici, odnosno „incident u selu Brušani“ gospićkog kotara. Naime, u proljeće i ljeto 1932. godine pripadnici ustaškog pokreta

¹⁵⁴ Detaljno o tom problemu vidi u: Nikica, BARIĆ, O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković-Maček, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-33., 1999/2000., 179-189.

¹⁵⁵ MIKULAN, n. dj., 305.

prokrijumčarili su oružje iz Italije (preko tada talijanskog Zadra) na područje Like sa ciljem dizanja ustanka protiv „srpske diktature“. U rujnu 1932. pod vodstvom ustaškog prvaka Juraja-Juce Rukavine ustanak je započeo napadom skupine ustaša na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, ali je napad bio neuspješan te je „ustanak“ brzo ugušen. Jedan od napadača je ubijen, dok su ostali uhićeni, a među njima i Juraj Rukavina.¹⁵⁶ „Ustanku“ se zbog posvemašnjog nezadovoljstva Aleksandrovom diktaturom i neimaštinom pridružio i manji dio ličkih seljaka. Beogradska vlast je poslije toga reagirala brutalno pri čemu su na ličko područje dovedeni žandari iz Srbije koji su izvršili masovna uhićenje ličkih seljaka koji su pri ispitivanju prebijani i mučeni.¹⁵⁷

Ono što je za vodstvo HSS bilo upozoravajuće, osim ustaškog ustanka koji je propao, bilo je to da su neki hrvatski seljaci bili spremni u svom otporu režimu ne koristiti samo mirna pacifistička sredstva kojima je bio sklon dr. Maček i vodstvo HSS. Mnogi seljaci koji su uzeli učešće u „ustanku“ nisu pripadali ustaškom pokretu, već su tražili puteve borbe za socijalnu i nacionalnu pravdu.¹⁵⁸

I ustaško vodstvo u emigraciji oko Pavelića razmatralo je razloge neuspjeha pobune. Prema ustaškom emigrantu i bivšem austro-ugarskom generalu Ivanu Perčeviću (1881.-1947.) odmah po povratku ustaša koji su sudjelovali u „ličkom ustanku“ dobio je poziv od Pavelića da dođe u Italiju. Perčević se sastao Antom Pavelićem, Andrijom Artukovićem i Markom Došenom i tada su zaključili da „nije pametno organizirati ovakve ustanke iz vana, jer da time

¹⁵⁶ Više u: Todor, STOJKOV, O takozvanom Ličkom ustanku 1932., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 1970., 167-180. Vodstvo HSS i Maček su prema mađarskim izvorima bilo izrazito nezadovoljni ovom ustaškom akcijom jer je iza njega stajala Italija. Talijanski tisak je s velikom pažnjom pratio ustaške akcije. Tako je list *Il Popolo d'Italia* je 14. rujna 1932. pisao da „pokret protiv jugoslavenske diktature u Hrvatskoj dobiva karakter ustanka“ predimenzionirajući ustaške aktivnosti VINAVER, n. dj., 492-493.

¹⁵⁷ Ivica, ABRAMOVIĆ, Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2., 1990., 187-210. Opis nezadovoljstva hrvatskih seljaka u Lici zbog politike beogradskog šestosiječanjskog režima vidi u: Milovan, ĐILAS, *Memoir of a Revolutionary*, Harcourt Brace Jovanovich: New York, 1973., 131-137.

¹⁵⁸ ABRAMOVIĆ, n. dj., 197. Radi se npr. o seljaku Jerku Sudaru koji je postavio bombu na prag žandarmerijske stanice iako nikada nije pristupio ustašama. U NOP-u je postao predsjednik NOO za Liku. Sličan slučaj bio je i s braćom Došen (Miško i Stipić) koji su također u NOP-u postali nosioci Partizanske spomenice. Većina indirektnih sudionika „ustanka“ su zapravo bili radićevci.

samo gubimo ljudstvo, a ne postizemo nikakvu korist. Zaključili smo nadalje, da u buduće ne poduzimamo ništa iz vana, nego da, ukoliko to bude moguće, organiziramo u domovini, a iz inostranstva pružiti tek neku pomoć.“ Osim toga, prema Perčeviću, složili su se da nije potrebno skupljati veliku vojsku u Italiji, nego stvoriti dobro naoružanu i izvježbanu legiju koja bi u slučaju preokreta u Jugoslaviji ušla u zemlju i preuzela vlast.¹⁵⁹

Sve ovo govori da su ustaše već tada shvatile da treba različite vojne formacije stvarati u zemlji. Vodstvo HSS je nešto kasnije slično i poduzelo (u određenoj koordinaciji s prvacima domovinskog ustaštva na deklarativnoj razini preko Slavka Kvaternika), ali s drugačijim konačnim ciljevima od ustaškog vodstva.¹⁶⁰ Treba spomenuti da su dva mjeseca kasnije (5-7.

¹⁵⁹ HDA, fond 1049, Osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 61., Saslušanje Ivana Perčevića, 3. I.1947. godine u prostorijama UDB-e za Hrvatsku u Zagrebu. „Kritikujući neprestano vođenje rata i same pripreme istog, Pavelić me je pitao kako ja mislim da bi najbolje bilo izvesti ustanak u domovini, kako bi došlo do izmjene vlasti. Ja sam mu rekao da ubaciti par ljudi iz inostranstva nema smisla, jer je neuspjeh već unaprijed osiguran, ali postići uspjeh da je potrebno organizirati mjesne garde u domovini, tj. u čim više mjesta u domovini i na čim većem području, da bi pod rukovodstvom Pavelića iz emigracije izvršile državni udar u domovini, u koju svrhu bi trebalo odrediti jednog rukovodioca u domovini koji bi sav taj rad pripremio. Pavelić je za ovu svrhu u domovini mislio odrediti Slavka Kvaternika, jer ga je poznao kao vrlo aktivnog čovjeka i vojnog stručnjaka, te dobrog političara. Ja se sa Pavelićem u ovome nisam složio već sam u predložio da kao rukovodioca odredi Petra Kvaternika, odnosno kao organizatora, a Slavka Kvaternika da odredi kao političkog predstavnika i kao vojno operativnog stručnjaka koji bi napravio operativni plan po kojem bi se čitav rad izveo. (...) Nakon moga povratka 1941. godine u Hrvatsku, primijetio sam da je Mačekova zaštita bila organizirana na onim principima koje sam ja dao Paveliću da bi trebalo osnovati u domovini, a kako je Slavko Kvaternik imao i lične i službene vrlo dobre veze s Mačekom, nije isključeno da je on dao prijedlog Mačeku na organiziranje zaštite, po onim direktivama koje je dobio od Pavelića. Za ovo ne mogu jamčiti, ali to je moje lično mišljenje.“ Perčević u zapisniku dalje navodi: „Kako sam naveo, ovi ustaše trebali su biti vrlo dobro naoružani svi modernim prijevoznim sredstvima i modernim naoružanjem, tako da što prije mogu stići u domovinu. Ustaška legija formirana u inostranstvu trebala je dobiti moderno naoružanje od Musolinija u Italiji, što je kasnije i bilo. Godinu dana poslije nego što je održan ovaj sastanak u Italiji već je bio organizovan jedan bataljon ustaška koji se po planu bio izobražavao južno od Piacenze, kako je već ranije navedeno, po čijoj vojnoj sam ja sa Dujićem i Pavelićem dao izjavu.“

¹⁶⁰ O tome je u svojim zapisima koji se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu pisao i Ivan Peršić, političar i novinar, dobro upućen u tadašnja politička kretanja: „A i radi sebe i svoje agitacije koja se nije žacala isto tako "terminkih šlagera", prvi je bio, da će Poglavnik na „bielom konju“ doći sa svojim u Senj, kad će njegovi ustaše 1932. doći preko Brušana i Velebita te se spojiti zajedno i marširati na Zagreb, što će trajati samo tri dana, jer će već na tlo Jugovine doći sva sila talijanske vojske sa Mussoliniem na čelu, da radi osiguranja vlastitih granica i mira te reda okupira hrvatski dio države, a onda što Bog da, možda i prije španjolske premiere građanskog rata, hrvatsko-srpski boj! Zato je nekoliko godina kasnije, da uštine Poglavnika dr. Maček dojašio na bielom konju kao zapovjednik stvorene "Seljačke zaštite", držeći s njom krstnu paradu, da pokaže frankovcima, da i on konja za trku imade, samo neka se usude smetati i rušiti, što je težkom mukom postignuto.“ Državni arhiv Zagreb (DAZG), Osobni fond Ivana Peršića, fond 849., kut. 1., br. 20. tekst: „Fanatici i realisti, kompromisanti i ekstremisti u hrvatskoj politici najsudbonosnijih trideset godina 1914./15. do 1944./45.“ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.11. Put izdaje Mačeka i drugova, 60. Slavko Kvaternik je u svom iskazu spominjao svoju ulogu u organiziranju HSZ. Prema iskazu krajem 1934. ga je Maček zvao da mu napravi nacrt koji bi bio skica za organizaciju Zaštite. Kvaternik je u svojoj skici koju je predao Mačeku upotrijebio jedan zagorski kotar (Klanjec) sa svojim općinama i selima kao primjer na organizaciju Zaštite. Navodi također da je često dolazio Mačeku na njegov poziv da raspravljaju o tom problemu.

studenog 1932.) na tajnom sastanku vodstva HSS i SDS donesene „Zagrebačke punktacije“ u kojima se govori da je centralizam glavni krivac za stanje u zemlji i da se politička kriza može riješiti samo povratkom na 1918. godinu i uspostavom federalističkog uređenja zemlje. Znakovito je da je tom sastanku bio nazočan i Mile Budak, ustaški domovinski prvak, kojega je prema Bobanu pozvao Maček kao dio njegove strategije za uspostavu kontrole nad frankovcima.¹⁶¹ Treba si postaviti i pitanje nije li Budakova nazočnost bila i upozorenje koalicijskom partneru SDS da su i druge opcije otvorene?¹⁶² Ipak, nekoliko dana poslije u listu „*The New Times*“ od 20. studenog 1932. godine izašla je Mačekova izjava (intervju američkom novinaru R. Gedyeu) da su Hrvati svjesni neprijateljskog vanjskog okruženja (Italija, Mađarska, Austrija) te da politika HSS ne može težiti odvajanju Hrvatske od Jugoslavije, ali Hrvatska mora postati samostalna federalna jedinica u jugoslavenskoj državi s potpunom financijskom slobodom, treba doći do „uklanjanja stranih srbijanskih trupa i žandara iz Hrvatske“ tek onda će „hrvatski vojnici saradjevati pod hrvatskim generalima protiv zajedničkog neprijatelja.“¹⁶³ Međutim, vodstvo HSS je bilo svjesno da su takvi zahtjevi, pogotovo u uvjetima brutalne šestosiječanjske diktature, posve neprihvatljivi kralju Aleksandru i srbijanskoj kamarili.

Tijekom diktature bilo je mnoštvo mjesečnih i posebnih izvješća kotarskih načelnika, odnosno komandi žandarmerijskih četa s područja Hrvatske, tijekom 1932. i 1933. godine

¹⁶¹ Ljubo, BOBAN, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX veka*, IV., Institut za društvenu istoriju: 1962., 328.

¹⁶² Možda je samo Maček želio privući Budaka na stranu HSS. Mislím da sukus razmišljanja Mačeka 1931./1932. izlazi iz njegove izjave srpskom zemljoradničkom prvaku Dragoljubu Jovanoviću. Kada je Jovanović spomenuo Mačeku da suraduje s frankovcima, Maček je rekao „Ne radim ja s frankovcima, oni rade sa menom“. Kasnije je Maček objasnio: „I mi ćemo ići zajedno sve dok traje borba s Beogradom. Kada se počne rješavati državno pitanje, oni će htjeti zasebnu hrvatsku državu, makar to bilo i sa crnim vragom, a mi ćemo raditi na zajedničkoj državi sa Srbima, makar borba za naša prava morala trajati sto godina“. Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 46 umrlim savremenika*, II., Izdanje pišćevo: Beograd, 1975., 44.

¹⁶³ *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra. Vladka Mačeka*, sv. I., (ur. Mirko Glojnarčić), Tiskara Danica: Zagreb, 1936., 151. Te Mačekove težnje tada nisu bile nepoznate ni vođama srbijanske oporbe. Tomu svjedoči spomenuti Dragoljub Jovanović koji u svojim memoarima na osnovu razgovora s Mačekom 1932. i 1933. godine, piše da se Maček u suštini zalagao za „dualizam“ za koji traži garancije. To su „samostalne financije i neka vrsta hrvatske vojske. I to je bila više teorija i parola (...) o „mojoj pušci na mom ramenu“. Bio je suviše realan političar da ne bi znao šta može, a šta ne može. U praksi bi se zadovoljio (...) da Hrvati služe vojsku „kod kuće“ i da nad njima bude hrvatski oficirski kadar“. Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 46 umrlih savremenika sa fotografijama*, n. dj., 63.

koje obiluju podacima o istupima pojedinaca i grupa protiv države i javnog poretka čime se izražavalo nezadovoljstvo i otpor naroda. Manifestacije nezadovoljstva najviše su se isticale poput „uvrede Veličanstva“, isticanja „plemenskih zastava“ ili širenja antirežimskih letaka.¹⁶⁴ Prema svemu sudeći prije neke konačne odluke vodstva stranke radi formiranja samozaštitnih postrojbi, na terenu su se spontano radi zaštite od represija režima, od sredine 1932. godine počele stvarati određene samoobrambene jedinice HSS manjeg formata. Tako je tijekom travnja i svibnja 1932. došlo do većih nemira u kotaru Ludbreg kada su seljaci istaknuli hrvatsku zastavu iskazujući svoju spremnost da se sukobe s vlastima.¹⁶⁵ Sredinom svibnja 1932. godine u kotaru Sisak uspostavljena je „tajna organizacija HSS“ povezana s dr. Mačekom. Vođa te organizacije bio je zagrebački odvjetnik dr. Ivan Pernar koji je na tom području organizirao mrežu svojih povjerenika zaduženih za pojedine regije odnosno naselja u sisačkom kotaru. Jedan od povjerenika Ivan Martinčić održavao je i primao informacije od dr. Mačeka za rad organizacije. Ovu organizaciju moglo bi se smatrati prethodnicom Seljačke zaštite, a vlasti su imale podatke da njezini članovi pripremaju napad na žandarmerijske stanice, odnosno zauzimanje drugih državnih objekata. Navodno su povjerenici te organizacije uspostavili kontakt sa pojedinim časnicima i podčasnicima u vojnom garnizonu u Sisku koji imaju kontrolu nad vojnim skladištem s dosta oružja, a u cilju naoružavanja pripadnika tajne organizacije i podizanja pobune. Prema izvješću konačni ciljevi spomenute organizacije bili su odvajanje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Slovenije iz sastava jugoslavenske države.¹⁶⁶ Otprilike u isto vrijeme vlasti su raspolagale

¹⁶⁴ Todor, STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.*, Prosveta: Beograd, 1969., 179., Bosiljka, JANJATOVIĆ, *Isticanje hrvatskih zastava 1932 godine: zabranjeno i kažnjivo djelo*, *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb, 2005., 121-142.

¹⁶⁵ RAMET, *Tri Jugoslavije. Izazov države i izazov legitimacije 1918-2005.*, n. dj., 142.

¹⁶⁶ HDA, fond 145., Savska banovina – Odjel za državnu zaštitu (ODZ), kut. 73., Žandarmerijska stanica Letovanić Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 3. V. 1932. Predmet: Osnivanje nepoznate organizacije nepoznatog naziva. Isto u spisu: Savski žandarmerijski puk Banskoj upravi Savske banovine, 14. VII. 1932. Predmet: Osnivanje protudržavne organizacije.

podacima da u šumama Kalnika djeluju naoružane skupine, kao i o napadu mladih seljaka na žandarmerijsku stanicu u selu Bojan u kotaru Čazma.¹⁶⁷

O ranim samoobrambenim ilegalnim organizacijama HSS u 1932. i 1933. godini koje su stvorene na određenim lokalnim područjima govori se u izvješću Savskog žandarmerijskog puka iz travnja 1935. godine. Prema tom izvješću te borbene organizacije HSS bile su osnovane u Donjoj Stubici, Čazmi, Garešnici i Koprivnici, ali su u relativno kratkom vremenu otkrivene i „rasturene“.¹⁶⁸ Slične ilegalne samobrambene organizacije HSS 1933. godine osnovane su na području zapadne Hercegovine u kotaru Ljubuški, ali kada je pokušano osnivanje istih „trupa“ u Ljubuškom vlasti su akciju razotkrile. Navodno da je ova organizacija imala dodira s ustaškim emigrantima. Tada su uhićeni prvaci HSS Marko Suton i dr. Bariša Smoljan kao inicijatori osnivanja.¹⁶⁹ I Slavko Kvaternik iznosi tvrdnje da su obrambene organizacija HSS stvarane po životnoj nuždi hrvatskog seljaštva i da su još prije donošenja političke odluke krajem 1934. godine postojali mali odredi Zaštite iz vlastite inicijative u Hrvatskom Zagorju, Slavoniji i Lici.¹⁷⁰ U isto vrijeme u hrvatskim selima naglo raste popularnost dr. Vladka Mačeka koji već godinu i pol dana čami u kaznioni u Srijemskoj Mirtrovici i odbija ponuđene kompromise za amnestiju koja mu dolaze iz kraljevskog dvora. Politička klima se sredinom 1934. naglo mijenja i sada seljaci nekriveno gundaju protiv nacionalnih i socijalnih nepravdi. U Europi sredinom 1930-ih rastu revolucionarni i socijalno-napredni pokreti te se pod udarcima te plime pojavljuju i pukotine na zgradi dvorsko-diktatorskog režima, posebno i stoga jer u zapadne sile prestale da podržavaju Aleksandrove diktatorske ambicije. Istovremeno jača hrvatski i seljački bunt.

¹⁶⁷ RAMET, Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji, n. dj., 142.

¹⁶⁸ HDA, Kraljevska Banska uprava Savske banovine (KBUSB)-ODZ, kut. 15., Str. pov. br. bb/1935. Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevskoj upravi Savske banovine, 5. II. 1935.

¹⁶⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 14., Ministarstvo unutarnjih poslova – Odjel za državnu zaštitu (ODZ), Političke građanske stranke, fasc. 21., 434., Okružni inspektorat Primorske banovine u Mostaru MUP-u, 4. III. 1933.

¹⁷⁰ HDA, fond 1561., Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), šif. 010.8., zapisnik saslušanja Slavka Kvaternika 29. II. 1947.

U proljeće 1935. godine prije izbora 5. svibnja čelništvo HSS poduzelo je mjere kako bi odgovorilo na četnička i policijska nasilja te je osnovalo nekoliko ilegalnih samoobrambenih organizacija u Zagrebačkoj županiji. Članovi HSS također su počeli osnivati ogranke tih organizacija u drugim velikim gradovima Savske banovine.¹⁷¹ Tako je u području žandarmerijske stanice u Križu u ožujku 1935. godine otkrivene jedna manja skupina seljaka članova HSS (Slavko Kralj, Milan Kovačić i Blaž Breber) koja je planirala osnivanje tajne organizacije koja bi naoružavala svoje članove, a čiji bi cilj bio „ubijanje gospode“. Prema planu u svakom selu je trebalo naoružati pet ljudi, nakon što bi oružje dobili iz Zagreba. Sva trojica su uhićena i protiv njih je podnesena kaznena prijava.¹⁷² Prema iskazu Josipa Semena danog poslije rata u nekim kotarevima Savske banovine radi osiguranja izbora spontano se organiziraju seljačke narodne zaštite, koje su doduše organizirali neki lokalni prvaci HSS kao što je Semen takvu jedinicu osnovao u đakovačkom kotaru, ali vodstvo stranke nije u tome sudjelovalo. Manje grupe seljaka nastajale su sporadično te kao takve su nakon izbora i obavljenog zadatka brzo nestajale.¹⁷³

Osim toga plamen pobune širili su i studenti Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu koji su osnovali „Hrvatski nacionalno revolucionarni pokret“ sa ciljem dizanja ustanka, pri čemu su napisane i „Upute“.¹⁷⁴ Ramet sugerira da se za ove ilegalne borbene organizacije HSS može reći da su bile prethodnice kasnije Seljačke zaštite i da su već tijekom 1934. i 1935. godine u većim hrvatskim gradovima osnovane postrojbe za „samoobranu vjerne Mačeku“. Također prema Ramet ove jedinice predstavljale su „mjeru sigurnosti, kako bi mogle obraniti Hrvate

¹⁷¹ Sabrina, RAMET, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005.*, n. dj., 147.

¹⁷² HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., str. pov. br. 275/1935. Istragom u kotarskom načelstvu i žandarmerijskoj stanici u Čazmi utvrđeno je da su optuženi „frankovački raspoloženi“ te da će od sada biti pod prismotrom.

¹⁷³ HDA, SDS RSUP SRH, Saslušanje Josipa Semena 1. VIII. 1947.

¹⁷⁴ HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., pov. br. 14413/1935., Komanda žandarmerije Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 5. IV. 1935. Predmet: Rezultat provjere o organizovanju ilegalnih organizacija.

od četnika i drugih neprijateljskih poluvojnih organizacija, ali istodobno i težnju HSS-ovaca da se spriječi širenje utjecaja ustaša među hrvatskim stanovništvom.“¹⁷⁵

Da se i prvaci HSS uključuju u takove inicijative govori i prijedlog koji je iznesen na predizbornom skupu u selu Štefanje (kotar Čazma) 17. ožujka 1935. kada je uz nazočnost kandidata za zastupnika HSS za kotar Čazma Andre Gibanjeka i prijašnjeg zastupnika HSS za isti kotar Ivana Turkovića iznesen prijedlog od strane krojačkog obrtnika Josipa Bana iz Čazme u povjerljivom krugu pristaša HSS, o potrebi osnivanja „izbornih odbora“ HSS koji bi se brinuli da stari i nemoćni mogu pristupiti izborima. Vlasti su prekinule skup zbog nezakonitih prijedloga, smatrajući da bi „izborni odbori“ HSS bili samo sredstvo agitacije te stranke i sredstvo pritiska na birače da daju glas za Mačekovu listu.¹⁷⁶ Slično je bilo i na području kutinskog kotara gdje je bilo dogovoreno da se u slučaju krivotvorenja rezultata od strane režima organizira upad na glasačko mjesto i svi birački popisi unište i da će se „radićevci oko birališta držati na okupu“. Zanimljiv je podatak, prema dojavu vladinog pouzdanika, da je jedan od organizatora tih „tajnih odbora“ bio i Đuka Kemfelja, koji će se kasnije istaknuti kao vođa HSZ.¹⁷⁷

Da je stanje prije izbora poprimilo ozbiljne razmjere dokazuje i pismo Ministarstva unutarnjih poslova banu Savska banovine Marku Kostrenčiću da hitno suzbije osnivanje i rad „četa i odreda“ koji imaju kurire te šire „neistinite vijesti“ i unose u narod „nemir“.¹⁷⁸ Ban je odmah poslao svim kotarskim načelnicima i policijskim stanicama u Savskoj banovini

¹⁷⁵ Sabrina, RAMET, Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2011., 145.

¹⁷⁶ HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., str. pov. br. 179/1935., Kotarsko načelstvo u Čazmi Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 17. III. 1935.

¹⁷⁷ HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., Str. pov. br. 23/1935., Načelnik kotara kutinskog Kraljevskoj Banskoj upravi savske banovine, 17. III. 1935., Predmet: Radićevci – rad na osnivanju borbenih i drugih nedozvoljenih organizacija. Pouzdanik režima tvrdi da je organiziranje detalja oko osnivanja tajnih organizacija čuo za vrijeme sastanka Kemfelje i dr. Mačeka u Mačekovoj kancelariji.

¹⁷⁸ HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., Str. pov. br. 13557/1935., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine Marku Kostrenčiću, 18. III. 1935. Zakonom od 3. listopada 1929. godine Kraljevina Jugoslavija je podijeljena na devet upravno-teritorijalnih cjelina – banovina. Međutim, tom novom podjelom državnog teritorija centralistički sistem nije pretrpio nikakve suštinske promjene. Banovi su postavljeni kraljevim dekretom i po odredbi Zakona bili su „predstavnici kraljevske vlade u Beogradu“. Oni su dakle imali ulogu provodioca vladine politike na određenom području, tako i na području Savske i Primorske banovine koje su većinski bile naseljene hrvatskim stanovništvom.

obavijest da upotrijebe najefikasnije i najopsežnije zakonske mjere u cilju sprečavanja „borbenih i drugih nedozvoljenih organizacija“ kojima je cilj pritisak na birače i nedopuštena agitacija.¹⁷⁹ Prema pismu bana Savske banovine Kostrenčića ministru Korošcu u vodstvu HSS se već sredinom 1935. godine razgovara o mogućnosti osnivanja „domobranskih odreda“ ili „Saveza frontnih boraca“ sastavljenih od osoba koje su bile proganjane od prošlih režima, ali dr. Maček za sada nije želio osnivanje takvih jedinica, već zahtjeva osnivanje i širenje samo prosvjetnih i gospodarskih organizacija seljačkog pokreta.¹⁸⁰ Poznati ljevičarski pisac Miroslav Krleža također se osvrnuo na djelovanje „Mačekove garde“ više iz neke dubinske, vremensko-usporedne perspektive, ali ipak ističući razloge njenog nastanka u hrvatskom otporu šestosiječanjskom režimu. Krleža piše da je došlo do svojevrsnog paradoksa: „da se carska ratna pjesma „Marširala, marširala pedesetitreća“ iz kolovoza 1914. pjeva danas, godine 1935., kao mala HSS-marseljeza: „Marširala, marširala Mačekova garda“, to je tema o paradoksalnim stranputicama političke i nacionalne svijesti i o tome kako luta osjećaj hrvatskog defetizma, da bi se od jednog carskog i kraljevskog ropskog, uniformiranog, graničarskog motiva preobrazilo u jednoglasni otpor protiv savršeno neinteligentnog eshazijskog političkog terora (...) koji traje već godinama.“¹⁸¹

Da se poslije petosvibanjskih izbora i unutar hrvatskog nacionalističkog pokreta bliskog politici nacističke Njemačke radilo na formiranju nekih poluvojnih odreda svjedoči nam inicijativa za osnivanjem društva „Legija rada“ koja se pojavila u srpnju 1935. po uzoru na njemačke radne službe. Osnivači društva bili su dr. Juraj Veselić, Krunoslav Batušić, Viktor Košutić, Zvonimir Kovačević, Matija Perković, Dragan Belak i drugi. Vidljivo je da je osim dr. Veselića koji je simpatizirao nacistički pokret i Hitlera te kasnije postao osnivač pronacističkog udruženja „Hrvatski radnički pokret“, a kasnije i Hrvatske

¹⁷⁹ HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., Str. pov. br. 334/1935., Ban Savske banovine svim načelnicima i policijskim postajama u banovini, 20. III. 1935.

¹⁸⁰ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Gradivo iz političkog delovanja, kut. 4., Pismo bana M. Kostrenčića A. Korošecu 19. VII. 1935.

¹⁸¹ Miroslav, KRLEŽA, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, svezak II., Sarajevo, 1982., 831.-832.

nacionalsocijalističke stranke (1940.) u njegovom su se društvu uglavnom našli bivši austro-ugarski časnici naklonjeni njemačko-austrijskom kulturnom prostoru koji su bili zainteresirani za stvaranje određenih hrvatskih poluvojničkih postrojbi pod izlikom dobrovoljne radne službe. Nakon što su pravila društva koje je sastavio dr. Veselić odbijena od strane uprave Savske banovine, uskoro su ti bivši austro-ugarski časnici našli okrilje pod Mačekomom Hrvatskom seljačkom strankom na sličnom zadatku stvaranja postrojbi Zaštite u okviru hrvatskog seljačkog pokreta.¹⁸²

Prema svemu sudeći možemo zaključiti da je vodstvo HSS pred svibanjske izbore 1935. pripremalo određene samoobrambene grupe ili „izborne odrede“ koje bi spriječavale krivotvorenje glasova i teror režima ili vršile pritisak i agitaciju na birače. Međutim, sve ove akcije su došle prekasno, te se njihov učinak što djelovanjem represije vlasti što neorganiziranošću na petosvibanjskim izborima nije osjetio.¹⁸³ Tek se nakon izbora 1935., kada su pozicije HSS stabilizirane i ojačane stvaranjem homogenog hrvatskog seljačkog pokreta, moglo krenuti u polagano organiziranje stranačke milicije Hrvatske seljačke stranke. Nesumnjivo da su ove početne spomenute samoobrambene organizacije najavljivale osnutak, prema Mačegovim uputama, više službene organizacije nazvane Hrvatska seljačka zaštita.

2. Osnivanje Hrvatske seljačke zaštite kao reakcija na teror šestosiječanjskog režima i četničke zločine nad hrvatskim stanovništvom (1935-1936) godine

¹⁸² Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, n. dj., 559. Zanimljivo da su Batušić, Kovačević i Belak kasnije kao zapovjednici HSZ tijekom 1940. pod nalogom Mačeka progonili i uništavali stranačku infrastrukturu Veselićeve Hrvatske nacionalsocijalističke stranke, te su mnogi njeni pripadnici zajedno s dr. Veselićem završili u logorima za internaciju u Lepoglavi i Krušćici kod Travnika, da bi poslije 10. travnja 1941. neki od njih našli zajedno u okvirima ustaškog pokreta..

¹⁸³ To ne znači da nije bilo nasilja pojedinaca iz redova HSS prema pristašama režima i Jeftićeve vlade, ali ono se po obimu ne može mjeriti s represijom režima. Vidi: HDA, KBUSB-ODZ, kut. 15., Str. pov. br. 578/1935., Kotarsko načelstvo u Prelogu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine - ODZ, 11. V. 1935. Predmet: Teror opozicije za vrijeme izbora.

Vrijeme šestosiječanjske diktature popraćeno je valovima sustavne represije protiv oporbe, od fizičkog uklanjanja političkih protivnika poput pravaša Stipe Javora ili cjenjenog intelektualca Milana Šufflaya, do ubojstava običnih seljaka i građana, koji su pokušali javno izraziti otpor kraljevskoj diktaturi i njegovim pomagačima. U hrvatskoj historiografiji se upravo 1935. godina ističe kao razdjelnica dva razdoblja hrvatske povijesti, jer je tom godinom završilo razdoblje diktature zavedene kraljevim proglasom od 6. siječnja 1929. i započela zadnja faza u postojanju Kraljevine Jugoslavije.¹⁸⁴ Ubojstvo kralja Aleksandra 9. listopada 1934. označilo je početak kraja diktature, ali ne i sam kraj, jer se neposredno poslije atentata ništa nije promijenilo. Permanentnu političku krizu u Kraljevini Jugoslaviji marsejski je atentat još produbio. Zato se logično nametala potreba traženja novih puteva u konsolidaciju stanja u državi. Puštanje predsjednika HSS Vladka Mačeka iz zatvora krajem 1934. godine, pad vlade Nikole Uzunovića i raspisivanje novih izbora u svibnju 1935. godine, u koje su se uključili i hrvatski oporbeni političari na čelu s Mačekom – označilo je konačan kraj dotadašnje političke prakse koja je prevladavala od uvođenja Aleksandrove diktature.

Nesumnjivo da je šestogodišnje razdoblje diktature označilo duhovni i politički slom jugoslavenske političke opcije. Dok su u 1920-im godinama predstavnici te opcije bili dosta snažni u političkom životu Hrvatske nakon razdoblja monarhističke diktature iz njega su izašli posve kompromitirani, politički istrošeni i bez većeg utjecaja na izbornu tijelo, što je odmah pokazala zajednička pobjeda HSS i Udružene oporbe na svibanjskim izborima 1935. u hrvatskim krajevima. Stoga je diktatura koja je trebala potvrditi jugoslavenski nacionalistički unitarni koncept imala posve proturječne učinke. Monarhistička diktatura kralja Aleksandra je nakon šest godina života bila već istrošena i na umoru. Ona nije uspjela ostvariti svoje ciljeve, naprotiv, jugoslavenstvo se kao prikriveno velikosrpstvo potpuno kompromitiralo. Osim

¹⁸⁴ Formalno-pravno gledajući diktatura je prestala donošenjem Oktroiranog ustava 3. IX. 1931., ali se zapravo sustav diktature nije promijenio. Stoga je novi Ustav zapravo značio samo potvrđivanje diktature. Usprkos toj nelogičnosti oktroirani ustav je ostao na snazi sve do 1941. godine, znači u razdoblju kada je dotadašnja unitarna država očito krenula putem svoga rekonstruiranja u federaciju ili složenu državu.

nacionalnog pitanja ni socijalne prilike se nisu nimalo poboljšale. Seljaštvo i radništvo je živjelo lošije nego prije. Građanski slojevi su tijekom diktature kao nositelji demokracije potpuno oslabljeni ili su iščezli te izostaju kao subjektivan politički čimbenik koji bi pomogao rješavanju potpune krize sustava i jugoslavenske države. Diktatura je radikalne hrvatske nacionaliste gurnula u emigraciju i oružanu borbu te je tako posredno stvorila uvjete za totalitarnu ustašku diktaturu tijekom Drugog svjetskog rata.

Svibanjski su izbori pokazali još jednu ključnu činjenicu, iz diktature se proganjani i zabranjeni HSS sada pojavio još jači, kao jedina politička stranka koja zastupa hrvatske političke interese. Dok je do 1929. godine HSS još u svojoj suštini bio samo stranka, poslije 1935. HSS je postao hrvatski politički pokret. Vlast u Kraljevini Jugoslaviji, u ime maloljetnog prijestolonasljednika Petra II. Karađorđevića, preuzelo je Namjesništvo, koje su prema Aleksandrovoj oporuci činili ban Savske banovine dr. Ivo Perović, senator dr. Radenko Stanković i knez Pavle Karađorđević, bratić ubijenog kralja. Knez Pavle je uskoro istisnuo ostale članove Namjesništva te preuzeo u njemu glavnu riječ, a time i u političkom životu Kraljevine Jugoslavije. Pod Namjesništvom dolazi do postupne demokratizacije javnog života u zemlji. Prvi parlamentarni izbori održani su 5. svibnja 1935. godine, na kojima se sukobila Udružena oporba i vladina lista. Iako je na njima pobjedu odnijela lista predsjednika jugoslavenske vlade Bogoljuba Jeftića, izbori su pokazali da se Jeftić na vlasti održao osloncem na državni aparat i pritiscima na političku oporbu, a ne zahvaljujući širokoj potpori glasača.

Na inicijativu kneza Pavla u lipnju 1935. mandat za sastav nove vlade povjeren je dugogodišnjem predsjedniku beogradske burze i ministru financija Milanu Stojadinoviću. Njegovu vladu činili su predstavnici srpskih radikala, Slovenske narodne (ludske) stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije, odnosno predstavnici tradicionalnih političkih stranaka koje su djelovale prije uvođenja šestosiječanjske diktature. Ta grupacija uskoro je

osnovala i novu vladinu stranku Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), skraćeno Jerezu. U tom smislu, iako načela šestosiječanjske diktature formalno nisu napuštena, Stojadinovićeve vlada predstavljala je namjeru kneza Pavla da se oživi stranački i politički život u državi. Obnavlja se rad političkih stranaka (premda to službeno nikad nije objavljeno), a zakoni se primjenjuju liberalnije. Novi predsjednik jugoslavenske vlade Stojadinović je ubrzo nakon preuzimanja dužnosti izrazio nadu u stvaranje međusobnog povjerenja u cijeloj državi, što bi omogućilo i rješenje «hrvatskog pitanja». U sklopu sveopće obnove političkog života u zemlji oživjelo je i djelovanje Hrvatske seljačke stranke pod vodstvom njenog predsjednika Vladka Mačeka. Nova vlada u svom nastupu pokazuje znakove liberalnijeg držanja, popuštanja prema hrvatskoj oporbi. Dojam da se želi riješiti «hrvatsko pitanje» u Jugoslaviji i tolerancija prema djelovanju HSS-a koje je iskazala Stojadinovićeve vlada, pokrenula je vodstvo HSS da obnovi svoje organizacije koje su bile ukinute pod šestosiječanjskim režimom. Od 1. lipnja 1935. u Zagrebu počinje da izlazi *Hrvatski dnevnik* kao glasilo HSS-a, a ponovno se slobodno viju hrvatske trobojnice, što je za vrijeme diktature bio veliki prijestup, zbog kojega su mnogi dospjeli u zatvor. Nesumnjivo je da toleriranjem slobodnog stranačkog rada, stranačkih skupova i HSS-ovih manifestacija Stojadinovićeve vlada vidi mogućnost zaustavljanja procesa radikalizacije hrvatskog pitanja.

Politička scena je i poslije kontrolirana i dosta ograničavana, ali se ipak dopuštaju veće slobode u političkom životu. Vladavina Milana Stojadinovića je također bila jedan oblik autoritarne diktature, a sam je Stojadinović volio igrati ulogu vođe po uzoru na Mussolinija čiji je model vladavine nastojao oponašati. Stojadinovićeve nova vlada obećala je smirivanje situacije u zemlji nakon razdoblja monarhističke diktature, poštovanje zakona i „povratak autoriteta vlasti“ pri čemu je krajem 1935. godine donesena *Uredba o pomilovanju osoba* (amnestija) koje su bile zatvorene zbog *Zakona o tisku* i zbog različitih šumskih prekršaja, a nešto kasnije amnestirano je i 172 osoba koje su bile osuđene prema *Zakonu o zaštiti*

države.¹⁸⁵ O prvim potezima Mačeka i HSS prema Stojadinovićevoj vladi piše upravnik zagrebačke policije Stanoje Mihaldžić iz svojih povjerljivih izvora iz vodstva stranke. Nastupom Stojadinovićeve vlade i prvim njezinim izjavama Maček je bio zadovoljan toliko da je odgađao uložiti proteste protiv nasilja žandarmerije, prema dojavama o nasilju koje je dobivao iz stranačkih okruga HSS s namjerom da ne pravi neprilike vladi „kada je on uvjeren da se ti slučajevi događaju protiv volje vlade i da će vlada (...) da spreči ubijanje nevinih hrvatskih seljaka“.¹⁸⁶ Iako je na početku tumačenje zakona donesenih u vrijeme diktature od strane vlade bilo tolerantnije vladini aparati žandarmerija i policija i dalje su nastavile vrlo surovo i bezobzirno na mnogim mjestima u Hrvatskoj (Savskoj i Primorskoj banovini) izazivati krvoprolića, te vladini postupci sve više sličili prethodnom režimu diktature. Zbog toga je došlo do daljnjeg zaoštavanja odnosa između vlade i hrvatske oporbe.

Tako je već početkom 1936. godine došlo do krvavih obračuna hrvatskog seljaštva i žandarmerije u Garešnici, Biškupcu kod Požege, u Livnu i Imotskom, gdje je bilo i žrtava. Povodom tih događaja objavilo je vodstvo HSS letak u kojem se ističe da od „hrvatskog seljačkog naroda (...) nitko ne može tražiti da se daje klati poput janjeta“, te se dodaje da će

¹⁸⁵ Ukaz o amnestiji političkih krivaca, *Novo doba*, br. 68., 21. III. 1936., 2. Oslobođeno je 99 osuđenika, 65 smanjena je kazna, petorici je aboliran krivični postupak, dok su tri osobe dobile pojedinačnu amnestiju. Detaljnije vidi u: Todor, STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937.*, Institut za Savremenu istoriju: Beograd, 1985. Tako su naprimjer sutradan po osnivanju nove vlade (25. lipnja 1935.) svi banovi dobili telegram novog ministra unutarnjih poslova A. Korošca da se odmah obustave izvršenja policijskih kazni u novcu ili zatvoru izrečenih zbog ponašanja pojedinaca u vrijeme izborne kampanje 1935. godine. Također je istog dana poslan poseban telegram u kojem se ubuduće od organa vlasti, posebice žandarmerije, traži da izbjegavaju „do krajnjih granica svaku upotrebu oružja prema građanima“. Iako, kao što ćemo vidjeti režim je i dalje ostao okrutan, ali dopuštao je ponovnu obnovu stranačke organizacije HSS (u svibnju 1936. HSS pokreće svoj stranački list „Hrvatski dnevnik“) te grananje i razvoj hrvatskog seljačkog pokreta. Prema Stojkovu politika Stojadinovićeve vlade imala je dvostruki cilj: ne samo da bude znak dobre volje prema „hrvatskom pitanju“ i HSS nego da aktiviranjem političkog života u Hrvatskoj ojačaju heterogenost, pojačaju nesloge i oslabe Mačekovu poziciju da bi on postao popustljiviji na prijedloge vlade o rješavanju „hrvatskog pitanja“ po želji Beograda. Međutim, izgleda da se prema Stojkovu stvorio „začarani krug“. Dok je vlada očekivala da pred opasnošću protivnika unutar i van svojih redova vodstvo HSS počinje popuštati, Maček je očekivao da se upravo strah od tih političkih struja koji teže razbijanju Kraljevine Jugoslavije natjerati upravo vladu da popusti pred zahtjevima HSS u rješavanju „hrvatskog pitanja“. Zbog toga, prema Stojkovu, Maček ne želi energičnu akciju oko razdvajanja „Mačekovog kruga u HSS i frankovačko-ustaške struje u Hrvatskoj i ustaške emigracije“ u svrhu pritiska na Beograd. STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića...*, n. dj., 188.

¹⁸⁶ PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Gradivo iz političkog delovanja, kut. 1., 7-IV/8-1958. Pismo Stanoja Mihaldžića A. Korošcu, 7. X. 1935.

se hrvatski narod braniti od takvih nezakonitih postupaka „došli oni s koje god strane (...)“.¹⁸⁷ Prema Čulinoviću: „policija i žandarmerija napadale su nerijetko na radnike i seljake te su istupi tih organa vlasti dali na mnogo mjesta povoda i teškim protivudarima s protivne strane“.¹⁸⁸ Režim se i dalje oslanja na poluvojnička udruženja, ponajviše ono četničko koje prednjači u nasilju, a nastupali su kao svojevrsni pomoćnici policiji i žandarmeriji.

Prema demokratskom političaru Ivanu Ribaru, ministar unutarnjih poslova Antun Korošec je na sjednicama vlade branio postupanje i politiku HSZ „kao potrebnu za suzbijanje ekstremnih ljevičarskih elemenata, od kojih je trebalo čuvati hrvatske seljake.“ Osim toga njemu je djelatnost HSZ protiv Sokola Kraljevine Jugoslavije odgovarala jer je sokolstvo smatrao antiklerikalnom organizacijom u koju se uvlače komunistički agitatori. Popustljivost prema HSZ Korošec je opravdavao osnivanjem novog gimnastičkog društva u Sloveniji pod imenom „fantovska društva“ koja su zamijenila „Orlove“, a bila su protivna sokolskoj ideologiji.¹⁸⁹

Naglim oživljavanjem političke aktivnosti poslije izbora 1935. godine u Hrvatskoj i poletom hrvatskog seljačkog pokreta bili su iznenađeni organi vlasti, a posebno pripadnici četničkih udruženja, koje je popuštanje vlasti prema Hrvatima posebno provociralo. Nakon Mačkovog izlaska iz zatvora krajem 1934. „milošću“ kraljevih namjesnika postojala je u vrhu HSS bojazan za njegovu sigurnost jer se neki unitaristički i četnički krugovi nisu mirili s njegovom slobodom. Tako B. Budimirović piše bivšem ministru Đuri Šurminu, koji je bio uz režim: „Kaj je to bilo u Zagrebu? Nikad mira. Za Mačeka je bilo prerano. Trebalo je pričekati (misli se s Mačkovim puštanjem iz zatvora op. a).“¹⁹⁰ Naime, pred Mačkovim stanom su se zbog njegova puštanja iz zatvora odvijale razne manifestacije pri čemu je često dolazilo do

¹⁸⁷ Ferdo, ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva svjetska rata*, II., n. dj., 110.

¹⁸⁸ ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva svjetska rata*, n. dj., 110.

¹⁸⁹ Gojko, JAKOVČEV, *Stvaranje i rad organizacija KPJ na području sjeverne Dalmacije, Istorija XX veka*, XIII., Beograd, 1975., 448-449.

¹⁹⁰ Nacionalna Sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Zbirka rijetkosti i korespondencija, Đuro Šurmin, R 5896., pismo B. Budimirovića Šurminu od 5. I. 1935.

sukoba sa policijom. Tako njemački generalni konzul u Zagrebu u jednom izvješću u veljači 1935. spominje manifestacije pred Mačekomim stanom i intervenciju policije, kada je bilo i uhićenih. U istom izvješću konzul spominje i povjerljive vijesti o tome da među četničkim krugovima postoji razmišljanje kako Mačeka treba ukloniti „ako nastavi s neprijateljskim stavom protiv države“. Zbog toga, kako navodi njemački konzul, Mačekove pristaše su pred njegovim stanom pojačale zaštitu.¹⁹¹ Da je tomu tako govori pokušaj četničkog atentata na Mačeka koji se dogodio za sada nerazjašnjenim okolnostima negdje u ožujku 1935. godine. U pokušaju atentata ranjen je Mačekov gardist Božidar Arenecki. Maček je Areneckog posjetio u bolnici pri čemu je rekao njegovoj ženi da će u slučaju njegove smrti HSS pobrinuti za nju i djecu.¹⁹² Da su se u četničkim krugovima i dalje planirali atentati na Mačeka svjedoči u svom dnevniku i nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac.¹⁹³

Poslije izbora prvi incidenti između četnika i Mačkovih pristaša izbili su na velikim svečanostima u Zagrebu prilikom proslave Mačkovog rođendana 21./22. srpnja 1935. godine kada je grupa četnika provocirala okupljene građane. Nakon toga reagirala je revoltirana masa te su kamenjem napadnute kuće koje nisu istaknule hrvatske zastave, a najviše su stradali prozori na kavani „Metropol“ gdje se grupa četnika sklonila te zgrada osnovne škole u Bogovićevoj ulici. Prema memoarima mladog studenta ljevičara Stanka Dvoržaka (1913.-1986.) četnici su u Preradovićevoj ulici napali hrvatske omladince koji su nosili hrvatske zastave, pri čemu ih je masa željela istući, ali oni su se pod zaštitom policije sklonili u dvorište „Capitol“ kina. Policija ih je željela skloniti od mase pri čemu je dovezen „Zeleni Tomaš“¹⁹⁴: „Oni ih vode u policiju, u zatvor! – vikali su omaldinci. Ne, varaju nas! Oni ih

¹⁹¹ Ljubo, BOBAN, *Maček i politika HSS 1928.-1941.*, Zagreb, 1974., 185. Izvješće je datirano od 12. II. 1935.

¹⁹² AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940.

¹⁹³ Maček ublažava nesporazum, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (12) (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 10. X. 1989., 65. Datum 22. VII. 1935., „Danas na večer opet došao k meni Dr. Šimrak i pričao mi da je kod njega bio Stjepan Košutić, član Radićeve, odnosno HSS. On imade svoje špijune među četnicima, pa je doznao da su četnici imali nedavno sastanak na kojem se je govorilo da valja na svaki način ubiti Dr. Mačeka i „koadjutora“, tj. mene. Oni da su pojačali (veli Košutić) stražu kod Dr. Mačeka, a mene upozoravaju da se znadem ravnati“.

¹⁹⁴ Žargon za policijska kola.

vode kući! – vikali su građani. Dok četiri četnika ulaze brzo u auto, pada kiša kamenja po njima, policistima, kući i hrvatskoj zastavi, što je drži neko kod auta. Auto odjuri Ilicom praćen povicima protiv policije i četnika.¹⁹⁵ Dvoržak napominje da su se kod Mačekovog stana njegovi gardisti-omladinci uznemirili „te prave red pred ulazom i paze na svakoga“, ali inače su apelirali na građanstvo i policiju da se stvari smire. Poslije nereda, piše Dvoržak, „Mačkova ulica“ je „blokirana policijom. Puštaju se samo oni koji tu stanuju.“¹⁹⁶ Ukupno je ranjeno dvadesetak ljudi, pri čemu je i nekoliko četnika ozlijeđeno. Neredima je očito kumovao četnički vojvoda Kosta Pećanac koji je kroz Zagreb putovao u Koprivnicu na posvećenje zastave tamošnjeg četničkog udruženja.¹⁹⁷

U isto vrijeme padaju i pojedinačne žrtve četničkih provokacija i ubojstava. Početkom 1936. godine nastavio se val nasilja i teror četničkih družina i određenih skupina pravoslavnog stanovništva nad hrvatskim pukom. Dana 8. siječnja 1936. stotinu naoružanih pravoslavnih seljaka je napalo Hrvate u selu Rujani livanjskog kotara, pri čemu je ubijen Hrvat Blaž Perić, a osam seljaka je ranjeno. Nekoliko dana kasnije kod Imotskog su u zasjedi ubijena dva hrvatska seljaka, da bi 13. siječnja 1936. godine trideset pravoslavnih seljaka u Vilić selu, kotar Požega, Miju Račića izvukli iz kuće i pogubili u dvorištu. Nekoliko dana prije u Gornjoj Garešnici četnici su ubili hrvatskog seljaka Šimu Đuričića, a 27. travnja 1936. bio je ubijen Miko Čiček iz Starog Slatnika od četnika Jove Rajčevića koji se ubrzo predao organima reda.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Stanko, DVORŽAK, *Studentski dani. Odabrane strane iz dnevnika 1933-1937.*, Studentski list: Zagreb, bez godine izdanja, 56-57.

¹⁹⁶ DVORŽAK, *Studentski dani...*, n. dj., 57.

¹⁹⁷ Sukobi na zagrebačkim ulicama prilikom proslave rođendana g. Mačeka, *Politika*, br. 9758., 22. VII. 1935., 5., Hrvati ne rade u mraku, *Novo doba*, br. 169., 22. VII. 1935., 2. Detaljnije u: Franjo, TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II., Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1993., 160. Prema Tuđmanu: „Vodstvo HSS pripisalo je te incidente provokacijama unitarističkih elemenata, osuđujući i izgrede s hrvatske strane.“

¹⁹⁸ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 50-347. Izjava predsjednika dra. Vlatka Mačeka povodom pisanja beogradskog „Vremena“ od 18. o. mj. br. 5034. pod naslovom „Odvajanje dr. Mačka od frankovaca“. HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 4755., Mjesečni obavještajni izvještaj Savskog žandarmerijskog puka za svibanj 1936., 29. V. 1936.

Netom poslije petosvibanjskih izbora 1935. godine u noći 26/27. kolovoza ubijen je od četnika općinski bilježnik iz redova HSS Nikola Kosanović iz Drežnik-grada u okolici Slunja, a 15. rujna žandari najprije u selu Oriovcu ubijaju jednog seljaka, dok nakon sukoba sa četnicima stradavanju od žandarskih metaka Vinko Antolić i Anton Kovačević u selu Kokincu kraj Bjelovara.¹⁹⁹ Najveći incident izazvali su četnici ubojstvom zastupnika HSS Karla Brkljačića u selu Trnovcu u okolici Gospića 9. travnja 1936. godine kojeg je ubio četnik Stevo Pejnović.²⁰⁰ Vodstvo HSS je Brkljačićevom ubojstvu dalo veliki publicitet prikazujući njegovu žrtvu za hrvatsku nacionalnu slobodu, a na njegovoj sahrani sudjelovalo je 6.000 ljudi. Prvaci HSS koji su sudjelovali na sahrani, poput zastupnika HSS za kotar brinjski koji je izjavio „ako padaju hrvatske glave, onda vrijedi ona „oko za oko, zub za zub“, dok je Tomo Baburić, također iz vodstva HSS izjavio: „da će Hrvati doći do svoje slobode, bili oni u granicama ove države ili ne“.²⁰¹ U vodstvu HSS ovaj je zločin tumačen kao političko ubojstvo koje su po nalogu režima izvršili četnici.

Svi ti događaji silno su uznemirili hrvatsko selo. Kolika je psihoza i strah od četnika tada vladala u Hrvatskoj pokazuje izvješće bana Savske banovine Marka Kostrenčića predsjedniku vlada Stojadinoviću u kojem se ističe: „strah pred četnicima bio je općenit, pa kad se na selima čuo povik „četnik“, stvarala se odmah psihoza, zvonilo se na uzbunu, ljudi su se oboružavali i skupljali na zajedničku obranu ili se zatvarali u kuće da se tu brane“.²⁰² Takva psihoza straha od četnika kod hrvatskog seljaštva dovela je do „slučaja Kerestinec“. Naime, senator JRZ i podržavatelj četnika bivši ban Hrvatske i Slavonije iz austro-ugarskog razdoblja Antun Mihalović (1868-1949) organizirao je u svom dvorcu Kerestinec sastanak Omladine

¹⁹⁹ Vidi: Željko, KARAUŁA, Četničke i režimske organizacije u bjelovarskom kraju tijekom Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije (s posebnim osvrtom na Kokinačke žrtve 1935. godine), *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, vol. 12., br. 1., 2010., 37-60., Zvanično saopštenje o incidentima u Kokincu i Oriovcu, *Politika*, br. 9816., 18. IX. 1935., 3.

²⁰⁰ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, n.dj., 193., STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića*, n. dj., 182., Krvoproliće u Gospiću, *Novo doba*, br. 85., 10. IV. 1936., 2. Pejnović je istog dana u selu Smiljanu ubio i Marka Uzelca i teško ranio Luku Tomljenovića.

²⁰¹ AJ, fond 37., Zbirka M. Stojadinovića, fasc. 50.-393., pismo bana Savske banovine M. Stojadinoviću, 13. IV. 1936.

²⁰² AJ, fond 37., Zbirka M. Stojadinovića, fasc. 50.-, pismo bana Savske banovine, 21. IV. 1936.

JRZ iliti četničke organizacije za 16. travnja 1936. godine. Međutim, neki seljaci, pristaše HSS iz okolice sela Rakitja prepoznali su u došljacima četnike koji su dolazeći u dvorac vikali: „Gdje su ti mačekovci da ih pobijemo“. Uskoro se pred Mihalovićevim dvorcem skupilo nekoliko tisuća seljaka koji su tražili od Mihalovića da im te četnike preda, što je on odbio. Nakon toga je masa od 2000 seljaka provalila u dvorac i ubila šestoricu četnika, a jednog teško ranila. Lakše ranjen je bio i senator Mihalović.²⁰³ Okolnost da su se ova ubojstva dogodila samo nekoliko dana poslije ubojstva prvaka HSS Brkljačića govore o tomu da se je očito radilo o odmazdi razdraženih seljaka, pripadnika HSS, „inače loše raspoloženim prema pripadnicima režimskih političkih stranaka“.²⁰⁴

Pet dana kasnije ban Kostrenčić šalje Stojadinoviću prijepis intervjua koji je Maček dao talijanskom listu „Piccolo“ u povodu događaja u Kerestincu. Tako list navodi Mačekovu izjavu: „Događaji u Kerestincu su po meni posljedica provokacije četnika (...) četnici koji su do sada bili u službi Jeftičevaca, prelazeći u službu Jugoslavenske radikalne zajednice, nastoje da teroriziraju hrvatske seljake“.²⁰⁵ Prema Stojkovu, koji navodi razmišljanja nekih stranih promatrača, napad mase seljaka na dvorac u Kerestincu govori da je situacija na hrvatskom selu bila potpuno nesigurna i potencijalno revolucionarna i da „ponašanje masa izmiče ne samo kontroli vlasti nego i iz ruke Vlatka Mačeka“.²⁰⁶ S pravom ukazuje Ramet da je osnivanje Seljačke zaštite organizacije znakovito u smislu da je ukazivalo na opći neuspjeh beogradskih vlasti da uspostave javni red i mir i izgrade legitimnu državu uspostavljenu na

²⁰³ AJ, fond 37., Zbirka M, Stojadinovića, fasc. 50-395, pismo bana Savske banovine M. Stojadinoviću, 16. IV. 1936. Prema nekim izvorima nije se radilo o četnicima već o omladincima JRZ, ali izgleda da su oni ipak bili bivši članovi četničke organizacije koja je prije pola godine raspuštena u Savskj banovini pa su prešli u redove omladine JRZ. Mihalović je inače bio i predsjednik banovinskog odbora JRZ.

²⁰⁴ STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića*..., n. dj., 183.

²⁰⁵ AJ, fond 37., Zbirka M, Stojadinovića, fasc. 50-434, pismo bana Savske banovine M. Stojadinoviću, 21. IV. 1936. Stojadinović je na osnovu političke situaciji i ponašanja bana Kostrenčića donio odluku o njegovom smijenjivanju s dužnosti bana. Novim banom Savske banovine imenovan je 2. svibnja 1936. godine dr. Viktor Ružić, a podbanom Stanoje Mihaldžić, inače upravnik zagrebačke policije. Mihaldžića je na toj funkciji zamijenio dr. Josip Vragović.

²⁰⁶ STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića*..., n. dj., 183.

vladavini prava.²⁰⁷ **Vlada je u ovom slučaju reagirala i prebacila odgovornost na bana Savske banovine Marka Kostrenčića, koji je zatim odstupio, a njegovu dužnost u svibnju 1936. preuzima Viktor Ružić. Usprkos negodovanju hrvatske javnosti novim podbanom izabran je Stanoje Mihaldžić, šef zagrebačke policije, koji se „istakao“ za vrijeme diktature različitim „nezakonitostima te zvjerstvima i mučenjima“ protivnika režima.²⁰⁸**

Novi ban Savske banovine dr. Viktor Ružić u svom pismu Stojadinoviću od 12. svibnja 1936. godine piše da vodstvu HSS ne odgovaraju teži ekcesi i masovni istupi seljaštva te da vodstvo HSS propagira mir, jer mu ne odgovara jačanje komunističkih i ustaških snaga kojima bi ova situacija išla na ruku, a postoji i bojazan od uvođenja diktature koja bi onemogućila zahuktali pokret HSS na hrvatske seljačke mase i obnovu stranke i seljačkih organizacija HSS koja je već počela.²⁰⁹ Stoga možemo zaključiti da je odluka vodstva HSS da početkom svibnja 1936. godine probno aktivira „noćne straže“ HSS, a kasnije krene u organizaciju svojih poluvojnih odreda Hrvatske seljačke straže da bi bila u mogućnosti štititi hrvatsko selo od četnika i sličnih režimskih organizacija, ali ga i kontrolirati zbog širenja komunističke i ustaške propagande i njihovih agitatora s političkog stajališta HSS bila od značajne važnosti

3. „Noćne straže“ Hrvatske seljačke stranke od 30. travnja do 5. svibnja 1936. godine

Nakon Mačekove tajne okružnice od 22. travnja 1936. godine i neizravnoj dozvoli bana Savske banovine Viktora Ružića o osnivanju Hrvatske seljačke zaštite prvotno je pokrenut proces osnivanja „noćnih straža“ HSS. Uskoro su počele stizati prve informacije s

²⁰⁷ RAMET, Vlatko Maček i Hrvatska seljačka zaštita..., n. dj. 141.

²⁰⁸ HDA, fond 416., Odvjetnička pisarna Ive Politea (OPIP), pismo Politea Stojadinoviću 28. travnja 1936.

²⁰⁹ STOJKOV, Vlada Milana Stojadinovića..., n. dj., 184.

terena o ustrojstvu „noćnih straža“, prvenstveno na području Hrvatskog zagorja. U skladu s tajnom okružnicom da se spriječe „komunistički neredi“ na dan 1. svibnja (*Praznik rada*) odmah se energično krenulo u osnivanje „noćnih straža“ HSS na području Zagorja, sjeverozapadne Hrvatske te u nekim kotarevima Slavonije prije konkretnog djelovanja na osnivanju Zaštite. Na području Krapine „noćne straže“ HSS djeluju od 1. do 5. svibnja zaustavljajući svakog prolaznika, a slično je bilo i u ostalim općinama na prostoru Hrvatskog zagorja. Na području Samobora također djeluju noćne seoske patrole koju narod zove „narodnom vojskom“. Postavljene na mnogim seoskim putevima legitimiraju prolaznike. Na području Vinkovaca noćne seoske straže djeluju u selima Komletinci, Otoku, Privlaci, Rokovcima i Starim Mikanovcima, a navodno ih je, prema zapisniku saslušanja dr. Viktora Urbina, organizirao svećenik Cvrković iz Otoka i prema vlastitom priznanju odvjetnik dr. Viktor Urbin iz HSS, koji je dobio spomenutu Mačekovu okružnicu.²¹⁰ Na novogradiškom području noćne straže HSS u nekim selima „čuvale su pristup selima zaobilaznim putevima“. Prema izvješću kotarskog načelstva napeto je bilo na području Đurđevca gdje su straže formirane u Podravskim Sesvetama, Kloštaru Podravskom i Pitomači. U Podravskim Sesvetama „bila su dvojica na svakoj ulici“, a teška situacija bila je u mješovitim naseljima (katolici i pravoslavni) u Velikoj i Maloj Črešnjevici te Grabrovnici gdje stanovnici sela noćima nisu spavali „u očekivanju nekih napadaja“.²¹¹ Na području Kutine straže HSS djeluju od 1-10. svibnja, a organizira ih Ivan Češković iz Donje Jelenske prema uputama iz vodstva stranke „jer su se očekivali neredi komunista, i nakon događaja u Kerestincu, četnika.“²¹² U nekim selima virovitičkog područja prema preporuci lokalnog vođe

²¹⁰ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo Vinkovci Kraljevskoj upravi Savske banovine, 28. V. 1936. Predmet: HSZ – osnivanje. Prema nekim informacijama noćne straže je odobrio općinski bilježnik u Slakovcima na odobrenje općinskog načelnika.

²¹¹ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Đurđevcu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 8. VI. 1936. Predmet: HSZ – osnivanje, provjera i izvještaj.

²¹² HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Kutini Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine, 5. VI. 1936. Predmet: HSZ – osnivanje, provjera i izvještaj.

„Gospodarske sloge“ Pavla Bernabića neki pripadnici straža bli su naoružani vlastitim oružjem.

Pokret straža HSS bio je najrazgratiji na području zagrebačkog kotara pri čemu zagrebačko kotarsko načelstvo javlja da straže HSS trebaju zaštititi selo „od navodne osvete četnika iza događaja u Kerestincu i da se spriječi podmetanje paleža, trovanje vode u bunarima i lične napadaje“. Također, prema izvješću, istog načelstva sve straže su bile potpuno disciplinirane. Slično izvješće podnio je Banskoj vlasti i Savski žandarmerijski puk dodajući da se u ovom trenutku „u moć i snagu državne vlasti malo vjeruje“.²¹³

Uprava policije u Zagrebu također javlja o noćnim stražama u istom razdoblju „na nekim periferijskim ulicama Zagreba“ sastavljenih od članova „Hrvatskog seljačkog saveza“ i mlađih članova „Gospodarske sloge“ koji sprečavaju izbijanje incidenata i širenje komunističkih letaka.²¹⁴ Organi Banske vlasti su na osnovu izvješća iz raznih kotareva Savske banovine napravili mapu noćnih straža HSS u razdoblju od 30. travnja do 5. svibnja 1936. godine koja je pokrivala kotareve Zagreb, Krapinu, Samobor, Jastebarsko, Prelog, Čazmu, Koprivnicu, Novu Gradišku, Đakovo i Vinkovce.²¹⁵

Najkrupniji incident dogodio se na području općine Pregrada kada je zaustavljen vojni kamion u kojem je bio i zapovjednik IV. armijske oblasti general Pantelija Jurišić (1881.-1960.).²¹⁶ Svi u kamionu su legitimirani od pripadnika „noćne straže“.²¹⁷ Nakon incidenta s

²¹³ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Zagrebu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 17. VI. 1936. Predmet: HSZ – osnivanje, HDA, fond 145., Savska banovina – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Savski žandarmerijski puk Kraljevskoj upravi Savske banovine, 19. V. 1936. Predmet: Formiranje vojničkih organizacija po selima.

²¹⁴ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 18. VI. 1936. Predmet: Hrvatske seljačke zaštite – osnivanje.

²¹⁵ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Mapa - Noćne straže u razdoblju od 30. travnja do 5. svibnja 1936.

²¹⁶ Pantelija Jurišić (Šabac, 1881.-Beograd, 1960.), armijski general. Već tijekom Balkanskih ratova i I. svjetskog rata se istaknuo na visokim vojnim položajima. Poslije I. svjetskog rata nastavlja služiti kao načelnik štaba Banatskih trupa te načelnik Štaba Osječke divizijske oblasti. Nakon niza vojnih dužnosti 12. II. 1935. postaje v. d. komandant IV. armijske oblasti, a od 14. II. 1936 i komandant iste. Nasljedio ga je u rujnu 1939. kao komandanta IV. arm. Oblasti general Petar Nedeljković. Umirovljen 1940. Reaktiviran u travanskom ratu, ali je zarobljen od ustaša u Petrinji 10. travnja 1941. i predat njemačkoj vojsci. U zarobljeništvu do 1942. kada je otpušten. Mile, BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.*, n. dj., 177-178.

generalom Jurišićem, reagirao je ministar vojske i mornarice Ljubomir Marić (1878.-1960.)²¹⁸ kritikom rada bana Viktora Ružića jer “labavost upravnih organa dovela je do samovlašća Mačekovih ljudi, koji u potpunosti negiraju državne vlasti“.²¹⁹ Ban Savske banovine Ružić u svom dopisu MUP napominje da „banska uprava čini sve što je potrebno da stvori zadovoljavajuće stanje u svakom pogledu“ i da autoritet vlasti postoji. Izgleda da je izjava generala Jurišića kako se „radi o običnom seljačkom zapitkivanju“ smirila situaciju.

Pokret noćnih straža HSS bio je kratkotrajan te su nakon 5. svibnja noćne straže povučene. Prema izvješću o političkoj situaciji na području Savske banovine od 25. svibnja 1936. godine u spomenutom razdoblju osim slučaja generala Jurišića nije bilo nikakvih incidenata koje bi pogoršale sigurnosni red i mir.²²⁰ Vodstvo HSS bilo je zadovoljno organizacijom noćnih straža te je uskoro počelo na osnovu Mačekove okružnice tajno osnivanje odreda HSZ širom Hrvatske.

4. Početak osnivanja odreda Hrvatske seljačke zaštite u Hrvatskoj 1936. godine

Iako su Maček i vodstvo HSS stvaranje Hrvatske seljačke zaštite pažljivo i dugo pripremali neočekivano je impuls za osnivanje HSZ dao ban Savska banovine Marko Kostrenčić kada je sredinom travnja 1936. godine preko dr. Branka Pešelja poručio Mačeku da i HSS treba poduzeti određene mjere protiv komunista prigodom proslave 1. svibnja ove godine. Maček mu je preko posrednika odgovorio da će on poduzeti određene mjere, ali da

²¹⁷ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 20., Str. pov. br. 94/1936. Kraljevska banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova, 16. V. 1936.

²¹⁸ Zanimljivo da je general Jurišić zamijenio upravo generala Marića na mjestu zapovjednika IV. armijske oblasti sa sjedištem u Zagrebu.

²¹⁹ HDA, Grupa XXVI, Vojska i žandarmerija, kut. 20., 20700/1936. Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine – na ličnost, 14. V. 1936.

²²⁰ HDA, fond 145., Savska banovina – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kraljevska banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova, 25. V. 1936., Predmet: Savska banovina, politička situacija.

mu se zauzvrat ne čine od strane vlasti smetnje.²²¹ Dana 22. travnja 1936. godine predsjednik HSS Vlatko Maček uputio je povjerljivu okružnicu svim uglednijim prvacima HSS u kojoj se traži hitno osnivanje Hrvatske seljačke zaštite. Ovdje se daje tekst te tajne okružnice jer je to početak osnivanja te ilegalne organizacije HSS: „Najnoviji događaji podučili su nas da i sadašnja vlada misli protiv hrvatskog naroda raditi sa nezakonitim terorističkim organizacijama, jednako kao što su to činile i prijašnje vlade:

- 1.) što su se teroristi prijašnjih vlada nazivali četnicima, a teroristi sadanje vlade koju sačinjavaju isti ljudi, nazivaju se omladinom JRZ, kako je to javno priznao sam predsjednik jednog dijela JRZ bivši ban Mihalović.
- 2.) I pravi i od režima namješteni komunisti (ima dosta slučajeva gdje su bivši Jeftićevci prešli u komuniste) imaju namjeru unijeti što više zabune među hrvatski seljački svijet, a isto tako sa komunistima udruženi ekstremni tobože Hrvati.

U toj zabuni htjelo bi se načiniti umjetne nemire, izazvati pokolj seljaštva i na koncu zajašiti na vrat ne samo hrvatskom seljaštvu kao jezgri, nego i hrvatskom narodu kao cjelini. Da se to spriječi, treba u svakom kotaru osnovati „Hrvatsku seljačku zaštitu“, postupak je ovaj: sve mjesne izborne organizacije imaju između sebe izabrati stanoviti broj mladjih, ali dovoljno ozbiljnih discipliniranih i odvažnih ljudi, između 25-40 godina, koji su služili vojsku. Taj broj neka bude takav da sačinjava po prilici peti dio izbornika, t.j. u selu gdje ima 100 izbornika neka taj broj bude 20; gdje ima 500 izbornika taj broj bit će oko 100, gdje ima 1000 izbornika oko 200 itd.

²²¹ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Zbirka Trumbić, bilješka 5. VIII 1936. Mađarski konzul u Zagrebu Gyorgy Szabo ovao je opisao bana Kostrenčića: „Ban odaje dojam mirnog, pitomog čovjeka kome su Srbi namijenili upravo tu ulogu kako bi im se režim u očima Hrvata dojmio bolje nego što zapravo jeste“. Đorđe, ZELMANOVIĆ, Nepoznati dokumenti Horthyeva konzulata u Zagrebu, *Danas*, 26. VII., 1988., br. 7., 67.

Razumije se da je to rečeno samo otprilike, pa taj broj prema potrebama može biti veći ili manji. Sve te „Zaštite“ treba organizirati najprije u rojeve od 5-10 ljudi sa zapovjednikom, 3-5 rojeva (najbolje 4 roja) imaju sačinjavati vod, a 2-4 voda satniju. Sve satnije jednoga kotara čine kotarsku četvu „Hrvatske seljačke zaštite“. Zapovjednik voda zove se vodnik, satnije satnik, a kotarske čete četovodja. Treba nastojati sve organizirati tako da budu iz pojedinih sela ljudi u istom roju ili vodu, a iz pojedine opštine u istom vodu ili satniji. Dužnost je svih „zaštitnika“ da vrše po zapovjesti pretpostavljenih zapovjednika patrole-naročito noću-kako bi se priječilo podmetanje paleža, oštećivanje seljačke imovine ili lične napade na pojedine ljude. Svakog sumnjivog stranca koji dolazi u selo treba imati na oku, pa prema potrebi i uhapsiti i predati najbližoj opštini ili sudu. U slučaju napadaja bilo kakove protuzakonite organizacije, ima „Zaštita“ takav napadaj suzbiti. U svom djelovanju imaju biti zaštitinici u neprestanoj vezi medjusobno, ali u svemu izvršavati naloge pretsjednika mjesnih, općinskih i kotarskih izbornih organizacija.

Prema tomu pretsjednik mjesne organizacije može davati naloge u rojevima u djelokurgu svoje organizacije; pretsjednik općinske organizacije može izdavati naloge vodovima i satnijama na teritoriju općine; a cijela kotarska zaštitna četa ima uvažavati naloge pretsjednika kotarske organizacije.

Ovo treba provesti odmah, a najkasnije do 1. svibnja ove godine, jer kako je pouzdano javljeno, namjeravaju komunisti i drugi neodgovorni elementi na 1. svibnja o.g. izazavati u gradovima i selima različne neredne. Da se to ne dogodi, neka se na 1. svibnja po selima ne održavaju nikakovi sastanci niti ikakovo skupljanje ljudi, već naprotiv jedino što treba učiniti jest to, da patrole „Hrvatske seljačke zaštite“ budno paze da se niti jednim poklikom nigdje ne poremeti red i mir.“²²² Ova Mačekova naredba simbolično je označila, nakon devedeset godina poslije revolucionarne 1848. godine kada su hrvatski ilirci pokušali stvoriti hrvatsku

²²² HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Okružnica o osnivanju Hrvatske seljačke zaštite. Ovdje trebam napomenuti da sam našao samo okružnice pisane na ekavskoj varijanti. Stoga se ovdje prilaže nepromijenjeni tekst okružnice.

krajišku vojsku unutar Habsburške monarhije, drugi pokušaj hrvatskih elita u stvaranju hrvatskih vojnih jedinica, sada pod neprijateljskim okolnostima unitarističke jugoslavenske države i pomoću specifične seljačke ideologije Hrvatske seljačke stranke.²²³

Vlasti su o tajnoj okružnici vodstva HSS bile brzo obavještene te su već 4. svibnja 1936. godine svi banovinski državni organi bili upoznati s tajnim raspisom vodstva HSS. Vlasti su dakle od početka znale za osnivanje određenih borbenih odreda HSS te su ih jedno vrijeme u službenoj korespondenciji zvali „domobranskim odredima“. Usprkos tomu što su mnoga izvješća govorila o masovnom osnivanju i organiziranju postrojbi HSZ još uvijek su se javljale konfuzne vijesti i informacije da „se Maček protivi osnivanju bilo kakvih borbenih formacija“.²²⁴ I izjave prvaka HSS da je HSZ osnovan radi borbe protiv rastuće boljševičke opasnosti donijelo je niz civilnih izvješća u Beograd „da Zaštita za sada nema konspiratorne ciljeve protiv države i državnog poretka“.²²⁵

Maček je od početka predmnijevao da će Zaštita očito s vremenom imati veliki utjecaj na politički život pa je posebnom okružnicom odredio da nijedan funkcionar stranke ne može biti zapovjednikom u redovima Zaštite, ostavljajući mogućnost da pojedinac ako želi može napustiti funkciju u okviru HSS i prijeći u Zaštitu. Očito se Maček bojavao nagomilavanja moći kod nekih istaknutih prvaka HSS.²²⁶

Da je u početku Zaštita imala neizravnu potporu ministra unutarnjih poslova A. Korošca svjedoči u svojim uspomenama ban Savske banovine Viktor Ružić koji je u travnju 1936. zamijenio bana Kostrenčića. Ružić spominje da je „Seljačka zaštita“ u naselju Sveta Helena, kotar Samobor, pokušala spriječiti jedno vjenčanje zbog toga jer je mladoženja „Jeftićevac“. Na njegovo naređenje zapovjednik žandarmerije u Zagrebu uputio je u Samobor

²²³ Iskra, IVELJIĆ, Pokušaj stvaranja hrvatske vojske 1848/49., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 1992., 47-58.

²²⁴ AJ, fond 38., 20-81.

²²⁵ AJ, fond 38., 49-291.

²²⁶ Krunoslav, BATUŠIĆ, Prilozi za povijest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 36.

50 žandara da patroliraju tim krajem i zaplaše zaštitare. Ružić spominje da ga je odmah nakon te intervencije zvao ministar unutrašnjih poslova dr. Korošec i rekao mu da je Maček tražio da se odmah spriječi navedene žandarske patrole i nasilje oko Samobora. Ružić je kazao ministru Korošcu da se nije zbilom nikakvo nasilje, i da je njemu dužnost kao banu da štiti građane. Na to je Korošec povikao: „Ko će platiti trošak za te žandare, ministarstvo neće.“²²⁷

Talijanski konzul u Zagrebu Carlo Umilta bilo je vrlo dobro obavješten o događajima u Hrvatskoj, posebno oko stanja u vodstvu HSS što nije ni čudno jer je osim bliskih veza s nekim od vodećih ljudi iz vodstva HSS Umilta ponekad postavljao i prislušne uređaje u dvoranu gdje je zasjedalo hrvatsko narodno zastupstvo. U svom izvješću Rimu iz svibnja 1936. godine Umilta trijumfalno javlja da je HSS napustio pacifističku politiku, pri čemu je u opisu osnivanja paravojskih formacija HSZ spomenuo da HSZ vodi „najekstremnija frakcija“ HSS i da su te postrojbe najobičnija preslika fašističkih esquardi.²²⁸ Svom izvješću Umilta je priložio i tajnu Mačekovu okružnicu iz travnja 1936. godine o osnivanju HSZ. Očito je talijansku diplomaciju, uvijek zainteresiranu za slabljenje Jugoslavije, intrigirala nova politika HSS koja je napustila dosadašnje pacifističke metode, ali je ocjena da se radi o fašističkim esquadima HSS svakako pretjerana.

Prve konkretne vijesti o HSZ javila je žandarmerijska stanica u Klanjcu 23. lipnja 1936. godine na osnovu konfidenskog izvješća da se u selima Brezju i Kumrovcu „organizuje neka vojska“ pod vodstvom odvjetnika Milivoja Stahuljka koji je „kapetan“, a zamjenik Ivan Sporić krojač iz Kumrovca. Sastanci vodstva održavaju se u kući stanovitog Martina Babića. Pouzdanik javlja da je Stahuljak inače frankovački orijentiran i da je navodno izjavio da se očekuje pomoć iz Italije „koja je završila s Abesinijom“.²²⁹ U Donjoj Zelini (kotar Sv. Ivan Zelina) dolaskom posebnog povjerenika dr. Mačeka Janka Tortića 3. svibnja 1936. godine

²²⁷ HDA, Arhiv obitelji Brlić, mikrofilm DD.-84/ZM 50/84. Moje uspomene.

²²⁸ James J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden marketing: Zagreb: 2010., 307.

²²⁹ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Klanjcu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 23. VI. 1936. Predmet: Organiziranje potajne vojske.

potaknut je ustroj Zaštite u Donjoj Zelini i Kašini. Tortić je imenovao za kotarskog zapovjednika Nikolu Bručića, starog člana HSS jer je „to navodno sama želja dr. Mačeka“. Bručić je uskoro na saslušanju u kot. načelstvo izjavio da HSS više ne može dozvoliti da hrvatski narod zatekne situacija kao 1918. godine „već treba da poduzme situaciju u svoje ruke“ te da hrvatsko seljaštvo u tom slučaju mora imati svoje borbene organizacije.²³⁰ Zanimljiv je podatak da je prva postrojbe Hrvatske građanske zaštite (HGZ) sa 28 članova osnovana u gradu Varaždunu 16. rujna 1936. godine pod rukovodstvom imućnog posjednika Ljudevita Bana. Vodnik odreda bio je Janko Rak, radnik iz Varaždina, zamjenik vodnika Josip Barulek trgovački pomoćnik, a rojnik Andrija Keček, zidarski pomoćnik. Prostorije HGZ Varaždin nalazile su se u „bivšoj jašinoni“ u vlasništvu društva „Hrvatski zagorac“ gdje su se izvodile „gimnastičke vježbe“.²³¹

Slične vijesti krajem srpnja 1936. godine dolaze i iz Zaboka gdje je povjerenik HSS Franjo Jurina u Velikom Trgovišću uz „Gospodarsku slogu“ ustrojio i „narodnu zaštitu“, pri čemu je od 200 izbornika izabrano njih 20 koji će uskoro početi vježbati „s oružjem“ na livadama ispod Klanječkog Jezera. Prema izvješću iz općine Veliko Trgovišće vježba je održana na spomenutom mjestu i selu Jalšju 2. kolovoza 1936. godine sa 50 vježbača starih između „20 i 50 godina“ pod vodstvom Ede Mikuljana iz Klanječkog Jezera te Juraja Hopineke iz Družilovaca. Vježbači nisu imali oružja i posebnih oznaka „već su nosili svoja obična civilna odijela“.²³² Iz kotarskog načelstva u Čazmi je 23. svibnja 1936. godine stiglo najpreciznije izvješće Banskim vlastima zbog priznanja narodnog zastupnika HSS za čazmanski kotar Anrdije Gibanjeka da je dobio uputu vodstva HSS o organiziranju Zaštite te

²³⁰ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Sv. Ivan Zelini Kraljevskoj upravi Savske banovine, 15. V. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita – osnivanje. Navodno je Bručić bio nezadovoljan utjecajem Tortića na ovaj kraj i njegove političke pretenzije te je organizirao deputaciju seljaka ovog kotara dr. Mačeku. Maček im je odgovorio da Tortić više neće dolaziti u njihov kraj i da pitanje kandidata HSS u njihovom kotaru ovisi samo o njima.

²³¹ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 22., Str. pov. br. 16/1936. Predstojništvo gradske policije u Varaždinu Kraljevskoj upravi Savske banovine - ODZ, 23. X. 1937. Predmet: HSZ u Varaždinu – podaci.

²³² HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Zaboku Kraljevskoj upravi Savske banovine, 1. VIII. 1936. Predmet: Organiziranje narodne zaštite u V. Trgovišću.

da će po njoj „morati postupiti i lično spomenuto organizaciju osnivati“, pri čemu je istaknuo pred komandrom žandarmerijske čete u Čazmi Olajevićem da će te postrojbe služiti u obrani seljaštva pred „Jeftičevcima i komunistima“, te su neke straže u čazmanskom kraju bile organizirane za 1. svibnja.²³³

Pokret je najviše zahvatio područje Donje Stubice gdje je u selu Gornja Bistra već početkom lipnja bilo organizirano 150 zaštitara, u Kraljevom vrhu 40 zaštitara, u Korišću 50 zaštitara, a u Bistričkom Podgorju 70 zaštitara itd. Razlog tome je što je ovog područja rodnom bio Zlatko Fabijanec umirovljeni major austro-ugarske vojske, jedan od vođa HSZ odgovoran za vanjski zagrebački kotar. U izvješću stoji da su ti ljudi provjereni članovi HSS, odnosno da je u tu postrojbu ne primaju pojedinci koji su prošlih izbora glasovali za vladinu listu. Žandarmerijska stanica u Mariji Bistrici javlja da se naoružanje za HSZ treba nabaviti preko Sušaka iz Italije i da je za to zadužen zastupnik Đuka Kemfelja.²³⁴

Slična situacija događala se na području Dugog Sela, Sv. Ivana Zeline i Križevaca gdje vlasti primjećuju užurbanost aktivista HSS u dugoselskim naseljima Donjem i Gornjem Dvorišću, Lukarišću i Andrijevcu. Na području Sv. Ivan Zeline odredi HSZ formirani su u Banjaselu i Majkovcu, dok su na području Križevaca zaštitne trupe formirane u selima Zelina, Lojnica, Njegovac, Samoborac, Peskovac i drugima. Na području Križevaca u selu Tkalcu (općina Raven) su odredi HSZ stupili u akciju po naredbi vodstva „Gospodarske sloge“ i dr. Rudolfa Gregureka i zastupnika HSS Andrije Pape da se suprostave radnicima s biskupskog dvora koji su tražili povećanje nadnice. Odredi HSZ su počeli čuvati biskupske dvore „od paleži i napada“ i štititi radnike koji se nisu pridružili štrajku za povišenje nadnice.²³⁵

²³³ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Čazmi Kraljevskoj upravi Savske banovine, 5. VI. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, osnivanje, provjera i izvještaj.

²³⁴ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Žandarmerijska stanica u Mariji Bistrici Kraljevskoj upravi Savske banovine, 22. VI. 1936. Predmet: Pripreme za organizaciju plemenske vojske.

²³⁵ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Predstojništvo gradske policije u Križevcima Kraljevskoj upravi Savske banovine, 23. V. 1936. U spisu vidi zapisnik saslušanja dr. Rudolfa Gregureka. Dr. Gregurek također navodi da su odredi HSZ štitili i neke seljake koji su samovoljno od nekih drugih seljaka prozvani četnicima, a za to nije bilo osnove već osobni razlozi osvete.

Kotarsko načelstvo u Dugom Selu navodi da organizacije Zaštite vode i usmjeravaju stanoviti „sudci“. U nedostatku informacija žandari iz Posavskih Bregi iskorištavaju konfidentske prijave stanovitog Nikole Prodana u sakupljanju podataka o „tajnim organizacijama“.²³⁶ Istih dana u naselju Skradu kotara Đurđevac također je osnovana jedinica HSZ. Na području Jastrebarskog organizacije Zaštite osniva zastupnik HSS Franjo Novosel „bivši zugefirer“. Treba navesti da je u ovom prvom razdoblju bilo mnogo proturječnih informacija, konfuzije i nesigurnosti u spomenutim izvješćima državnih organa, kasnije su se neki detalji demantirali, ali suština je ostala ista, hrvatski seljački narod na području Hrvatskog zagorja, u prvobitnoj jezgri stvaranja HSS, počeo je masovno formirati zaštitne jedinice stranačke vojske HSS, za sada bez oružja, ali s jasnim budućim ciljem formiranja poluvojnih odreda HSS kao čvrstog oslonca vlasti HSS. Također je posve vidljivo da Mačekovu uputu za osnivanje HSZ dosljedno provode mjesni odbori HSS u svim općinama i selima Savske banovine, pri čemu političku vlast nad tim odredima imaju predsjednici mjesnih, općinskih ili kotarskih organizacija HSS.²³⁷ Neosporno da je stranačka struktura HSS čvrsto umrežena sa zapovjednom i svakom drugom strukturom zaštitarskih odreda, pri čemu se striktno poštovala Mačkova odredba da stranački funkcioneri HSS ne mogu biti konkretni zapovjednici HSZ na terenu. Organima vlasti je u početku bilo teško doći do točnih informacija, stoga su neka izvješća kotarskih načelnika pa i žandarmerijskih organa navodila da se: „organizovanje vrši na sasvim tajni način, da se ne može doznati ni tko organizuje, ni tko je na čelu formacije ni tko su članovi ni koji je cilje organizacije“.²³⁸

Organi vlasti ipak dobivaju na osnovu konfidentskih prijava i saslušanja lokalnih prvaka HSS, sasvim jasnu sliku zaštitarskog pokreta HSS, te su njihova izvješća već tijekom

²³⁶ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Dugom Selu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 8. VI. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, osnivanje, provjera i izvještaj.

²³⁷ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo Zagreb Kraljevskoj upravi Savske banovine, 17. VI. 1936. Predmet: HSZ – osnivanje.

²³⁸ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 20.013/1936. Kotarsko načelstvo u Dugom Selu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 18. VII. 1936. Predmet: HSZ osnivanje.

svibnja i lipnja 1936. godine bogata vrlo preciznim informacijama. I Britanci su pratili rad HSS na organiziranju vlastite stranačke milicije. U svom godišnjem izvješću za 1936. godinu veleposlanstva Velike Britanije u Beogradu Ministarstvu vanjskih poslova stoji: „G. Maček je uspostavio odličnu disciplinu u redovima svoje stranke i na skupovima stranke red održavaju pripadnici „seljačke straže“, sastavljene od njegovih sljedbenika. Oni su još nenaoružani, ali pohađaju poluvojnu obuku, što izaziva priličnu uznemirenost vojnih vlasti, s obzirom na mogućnost da „straža“ bude upotrebljena u slučaju pobune“.²³⁹ Očito najpreciznije informacije o početnom organiziranju HSZ dao je Maček u svom razgovoru s Antom Trumbićem kada mu je spomenuo da Zaštita trenutno (kolovoz 1936.) ima organiziranih 1.500 ljudi i da prema vlastima ta organizacija služi za obranu od komunizma, „to treba stalno isticati“, ali da prema unutra seljacima služi kao obrana od četničkih formacija, „a inače za sve što bi trebalo“.²⁴⁰ Čini se da se u početku osnivanja HSZ dr. Maček konzultirao s bivšim austro-ugarskim časnicima, a među njima i s Slavkom Kvaternikom, koji mu je predložio da ne ide na masovnost nego na „kvalitet ljudi“. Iz Kvaternikova iskaza jasno se vidi da osim tog početnog razdoblja on s razvojem Zaštite do 1941. godine nije imao više dodira.²⁴¹

U elaboratu Zemaljske komisije za ratne zločine postoji izjava tadašnjeg potpredsjednika Vlade Narodne Republike Hrvatske Franje Gažija iz 1945. u kojoj on svjedoči da je bio na sastanku s Kemfeljom i da je pritom u njegov ured došlo nekoliko seljaka koji su ga pitali što je to Zaštita i koja joj je svrha. Kemfelja je odgovorio da je Zaštita otprilike nešto kao SS trupe u Njemačkoj. S obzirom na Kemfeljino mišljenje o Hitleru i Njemačkoj smatram da ovu izjavu dosta nevjerodostojnom, ali ne i nemogućom. Izjava je

²³⁹ Živko, AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938.*, II., Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1986., 472.

²⁴⁰ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka 5. VIII 1936.

²⁴¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika od 29. III. 1947. Priroda odnosa između Mačeka i Kvaternika je bila vrlo slojevita. Maček je cijenio Kvaternika kao bivšeg austro-ugarskog časnika, te njegovu ulogu u oslobođenju Međimurja 1918. Nasuprot tomu Kvaternik je pokazivao izrazite simpatije prema Mačeku sve do 1941. godine. Mačekovom preporukom Kvaternik je 1937. postavljen za ravnatelja zadruge Hrvatski radiša, na čije je poslovanje HSS imao odlučujući utjecaj. Nada, KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika - sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing: Zagreb, 1997., 25.

očito dana u svrhu kompromitacije HSZ još tijekom osnivanja.²⁴² Jasno je da je organizacija HSZ striktno provedene na po vojničkom uzoru na hrvatsko domobranstvo u okviru austro-ugarske vojske, te su svi propisi izdati u tu svrhu bili po uzoru iz te vojske. Na tom je inzistirao Maček jer je tvrdio da stariji ljudi već poznaju te komande i principe vježbe.²⁴³ Osim Kemfelje izgleda da je u organizaciju Zaštite od početka bio uključen generalštabski potpukovnik jugoslavenske vojske Ivan Babić koji je bio usko povezan s vodstvom HSS. Njegova uloga za sada se ne može dovoljno rasvijetliti, ali očito je da je on djelovao iz vojnih struktura u prilog HSZ.²⁴⁴

U svojim zapisima iz emigracije poslije 1945. godine jedan od vođa Zaštite Krunoslav Batušić uopće ne spominje da je HSZ osnovan radi suzbjanja komunizma i „frankovštine“, već navodi samo državni represivni aparat žandarmeriju, policiju i vojsku čije je napade na Hrvate trebalo spriječiti ili barem smanjiti. Te državne (para)organizacije čiji je teror nad hrvatski narodom Zaštita trebala suzbiti poput: Orjune, četnika, Mlade Jugoslavije, JAČ-a, Sokola Kraljevine Jugoslavije i dr. Batušić također navodi da je interes za osnivanje HSZ bio vrlo velik te da su izaslanici HSS nakon što su primili povjerljivu okružnicu od 22. travnja 1936. često dolazili u Zagreb po daljnje upute.²⁴⁵ S obzirom da ima vrlo malo izvora koji od strane hrvatskog seljaštva govore o utjecaju koji je formiranje jedinica HSZ imalo na podizanje njihove seljačke samosvijesti i osjećaj vlastite vrijednosti, osobito u odnosu na represivne strukture režima poput žandarmerije, možda je dobar primjer o tom utjecaju pismo seljaka Franje Tomašića iz Đelekovca u Podravini svom sinu Ivanu Tomašiću, zamjeniku

²⁴² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., elaborat Zemaljske komisije za ratne zločine „Hrvatska seljačka i građanska zaštita“. O tome govori i slijedeće rečenica u elaboratu: „Ta je izjava zapovjednika Zaštite Djuke Kemfelje vrlo značajna. Zaštita se osniva u času kada se u Njemačkoj i Italiji učvršćuje i osiljuje fašistučki režim, a SS-trupe (...) služe kao uzor. Stoga je razumljivo da je Zaštita još prije osnutka tkz. NDH bila plodno tlo za širenje ustaško-fašističke ideologije“.

²⁴³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 9. II. 1949.

²⁴⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 25. IX. 1948.

²⁴⁵ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za poviest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 36.

predsjednika mjesnog ogranka „Gospodarske sloge“, koji je tada bio na izdržavanju zatvorske kazne u Novoj Gradiški zbog nekog „političkog prekršaja“:

Gjelekovac, 10. 8. 1936.

Dragi sinko!

Primili od tebe kartu na 5/8 da ti javim da sam dobro doputovao kući i razgovarao sam se sa Pavlom osvemu kako ...kod tebe, pami kaže da on neće ići do tebe pošto je skupštano to s troškom, a razgovarati sam kratko vrijeme pa kaže da rađe šalje tebi novac onaj koji bi potrošio na vlak te da će tebi to više koristiti, a pošto ti mogu sada pisati sve kako jest i kakove su sada ...točeti on sve opisati i to kaže daće ti odmah pisati pa već si moguće i dobio od njega list. Nadalje ti javim da sam se razgovarao sa Pavlekom²⁴⁶ glede doplatka pa mi je rekao da će on nastojati da se i to udovolji po mogućnosti po vašem zahtjevu, ujedno me onaj list što si pisao iz bolnice u kome tražiš opet novce ...list ti je ponio u nedjelju u Hlebine tamo je bila velika skupština. A na tu skupštinu bio je došao iz Zagreba dr. Tomo Jančiković koji je upravo blagajnik kod Seljačke sloge u Zagrebu i on šalje novac kažnenicima političkim, te poslije skupštine došao je u naše selo sa Pavlekom, te se je sastao sa stricom Mijom i njemu je kazao da nećete vi dugo čekati na svoju slobodu, u Hlebinaj bilo nas je puno i iz našeg sela vozili smo se na kolima, bio sam i ja, a Andrija je bio u Koprivnici u zatvoru, radi onog što je bio kod tebe o Božiću, pa je bio osuđen i na dva dana, jučer u Hlebinaj je govorio na govornici Gaži kao zamjenik Pavlekov, onda Jančiković te Pavlek a onda iz Zagreba gosp. Šilitić, to je mladi borac, a poslije njega zastupnik kotara gjurđevačkog a to je seljak iz Molvah Novaković i taj je dobar. Govorili su o prilikama koje su do sada bile i kako je sada pa je kazao što ima dužnost seljačka sloga, a što hrvatsko srce i narodna obrana, a te sve organizacije imade svako selo pa i ono najmanje, neću ti sve razlagati šta je svake organizacije dužnost samo ću ti razložiti što je seljačka obrana, tuje složena jedna satnija u svakom selu sa zapovednikom a to je satnik, a ima četiri vodnika a svaki vod četiri roja oni ideju kada je treba i kuda je treba kao satnija pod svojim zapovjednikom, a kod nas satnik Vuljak Blaž (Mrkanov), a roj su Petrić Stjepana (Mikacev), Androlić Petar (Pintar), Železnak Stjepan i Lončar Tomo (Stankerovi) i sada ti svi zajedno imadeju kao momčadi, te ako bi slučajno htjeli žandari koga tući ili hititi to ovi ne dozvole te ako je potreba silom njima se oduzme ... osoba, a to je javleno na

²⁴⁶ Mihovil Pavlek-Miškina (1887-1942), jedan od prvaka HSS i poznati seljački književnik iz Podravine. Ubijen od ustaša u logoru Jasenovac.

svakom govoru, na svakoj skupštini, u subotu bila je zadušnica za Stjepana Radića te je ta satnija došla i dosad vatrogasci samo dakako bez oružja, a posle mise stajala je vojska pred crkvom u stroju, a Pavlek je držao govor, a došlo je redara ali nisu niti pisnuli, a prije su razgovarali da rastjerahu, a na 2 tjest u nedjelju išli smo u Hlebine, a opet se sastala na igralištu i tamo opet dođu 4 žandara i htjeli su da ih rastjeraju ali su se prevarili, te da se nisu odmah odstranili bilo bi kajtaj, a moguće svi mrtvi. Te kad smo došli u Hlebine a tamo bio pristav iz Koprivnice te je Pavlek prijavio njemu da kako napadaju, pa ako dođe do sukoba ko će odgovarati, a u svom govoru je spomenu da se mi više gaziti nedamote da napadati neće, a tući se nedamo, jerbo mi idemo svi za jednoga a jedan za sve. Tu sam ti sada opisao sve u kratko, samo da znadeš i to da je u našem kotaru satnicima zapovjedni i to kao pukovnik iz Koprivnice, inače nema ništa novo sve po starom, nego je sada prilika da nam pišeš jasnije nego do sada pa nam osobito piši dan prije dabi ti poslali lista u kaznionu bi tebi štetovalo, Miški kaži da sam pozdrav izručio Kolarovom mi je kazao da mu je vrlo milo što je on tamo te da on bar sada koliko može pomogne, a sada primi pozdrav i zbogom tvoj otac.²⁴⁷

Ovo pismo jasno pokazuje da je Zaštita osim kao paravojna postrojba bila i jedan od mehanizma završnog procesa hrvatske nacionalne integracije koju je provodila HSS, jer kako tvrdi engleski sociolog M. Mann, seljaštvo i manualni radnici većine europskih država nisu do 1914., a i kasnije, prihvaćali nacije-države kao „svoje“ onako kao srednje klase, intelektualci ili državni birokrati. To je još u većoj mjesti vrijedilo na istoku Europe gdje je seljaštvo bilo najbrojnije, a srednja klasa neznatna, te gdje su opstale višenacionalne zajednice u kojima je nacionalna intergacija pojedinih naroda unutar takvih zajednica zbog toga bila još više otežana. Nacionalno osvještavanje narušavalo se i u redovnom vojnom roku u vojsci Kraljevine Jugoslavije gdje se provodila određene simbioza jugoslavensko/srpske unitarističke ideologije.²⁴⁸ **Da to nisu bile izolirane pojave i da se situacija na hrvatskom selu krajem 1936. mijenja svjedoči i pismo stanovite Bare Jagušt iz Stenjeveca kraj Zagreba podbanu Savske banovine Stanoju Mihaldžiću u kojem stoji da ona traži**

²⁴⁷ HDA, fond 145., Kraljevska Banska uprava Savske banovine – ODZ, Str. pov 94/1936., Banska uprava Ministarstvu unutarnjih poslova, 14. VIII. 1936. Predmet: HSZ – podaci. Zapljenjeno pismo Franje Tomšića svom sinu Ivanu.

²⁴⁸ Siniša, MALEŠEVIĆ, *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk: Zagreb, 2011., 148.

sigurnost (zamjerila se nekim ljudima iz Seljačke sloge) jer će sada pri Božiću „puške paliti u slavu kao Mačekova garda. Spram te garde kako se hvale u selu i sami su oružnici bespomoćni – jer da ne mogu ništa učiniti“.²⁴⁹

Ostvarenu praktičnu svrhu i cilj HSZ o udaljavanju žandarmerijskih organa s hrvatskog sela spominje i jedan od vođa Zaštite Krunoslav Batušić. Već potkraj 1937. godine počeo se osjećati pojačani utjecaj HSZ i slabljenje represije režima na hrvatskom selu: „I tim momentom nestalo je terora na selu. Batina se okrenula, ono par terorista, što se nalazilo u selima gornje Hrvatske – pobjegoše u gradove, ovrhovoditelj nije smio na selo, a žandari su počeli sela zaobilaziti (...)“²⁵⁰

Zaštitarski pokret se ubrzo širi u Slavoniju. Prema izvješću žandarmerijske stanice u Đakovu sredinom lipnja 1936. godine osnovana je u Vrpolju u okviru „Gospodarske sloge“ tkz. pomladak Sloge oko 30 mladića pod vodstvom lokalnog povjerenika *Sloge* Martina Turkovića navodno radi osiguranja „političkih manifestacija“. Nekoliko dana kasnije slična organizacija osnovana je i u selu Strizvojni. Žandari su 8. srpnja iste godine intervenirali i raspustili „podmladak Sloge“ i kaznili Turkovića s 100 dinara kazne ili četiri dana zatvora.²⁵¹ Kutinsko područje također rano zahvaća zaštitarski pokret jer se tijekom 1.-10. svibnja stvaraju seoske straže „protiv komunista i četnika“ koje vodi Ivan Češković iz Donje Jelenske. Pri saslušanju u kotarskom načelstvu Češković se brani da on samo prati upute vodstva HSS i „kancelarije dr. Mačeka“. Iste straže osnovane su i selu Kozaricama općine

²⁴⁹ HDA, fond 833. Osobni fond Đuro Šurmin, kut. 5., Prema Mačekovoj gardi žandari su nemoćni, prijava Bare Jaguš iz Stenjeveca 21. prosinca 1936. U Šurminovom fondu (Šurmin je inače tada bio jugoslavenski senator i na unitarističkoj liniji) postoji i anonimno pismo (Tekst nepoznatog autora pisan strojopisom o Mačeku, HSS-u i atmosferi u Hrvatskoj 1935., kutija 5., 19. 8. 1936.) u kojem stoji: „Dne 14. 8. 1936. bio je kod mene šef stanice u Sv. Klari i kazao mi da je on na svoje oči vidio kako za mjesečine saljaci vježbaju stare austrijske vojničke vježbe i kako kod tih vježbi imaju sve uređeno na vojnički zajedno s komandantima. Vježbe su sasvim na način starih domobranskih vježbi. Mnogo pomažu i državne vatrogasne vježbe koje se sada smatraju hrvatskim vojničkim jedinicama. U selu nema sokolstva – ma da postoji tjeleski uzgoj, ali valjda za samo to da netko bude ministar.“

²⁵⁰ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za poviest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 36.

²⁵¹ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Savski žandarmerijski puk Kraljevskoj upravi Savske banovine, 18. VII. 1936. Predmet: Izvještaj o tajnim vojnim udruženjima.

Novska kada je oko sela na smjenu stražarilo 6-12 osoba. Navodno su straže osigurane zbog glasina da neki „seljaci četnici iz sela Tornja“ u pakračkom kotaru „obilaze noću sela“. Prema izvješću kotarskog načelnika u Novskoj seljaci kotara Novska negativno su primili upute o osnivanju Zaštite svoga zastupnika Josipa Palaića iz Krapja, jer su u narodu još bila svježija događanja iz 1921. godine u vrijeme žigosanja stoke kada je mnogo ljudi stradalo, a sam Palaić je osuđen na dvije godine zatvora. Palaić je navodno zbog takvog osobnog iskustva govorio sa seljacima da se svaki otpor režimu treba pružiti „mirnim sredstvima“.²⁵² Sličan pasivan otpor osnivanju HSZ pružili su neki lokalni prvaci HSS i seoski starješine u selu Vrbanovcu (kotar Ludbreg) pri čemu je imenovani vođa HSZ u Ludbregu Vinko Mađerai tražio njihovu smjenu. Vlasti su iskoristile situaciju i Mađerai zatvorile.²⁵³ Nasuprot tome na nekim područjima improvizirane jedinice Zaštite počele služiti u osobne svrhe pojedinih zaštitnika. Prema pričanju kipara Ivana Meštovića Anti Trumbiću u neimenovanom selu je od strane straže ubijen poreznik, žandar te 3-5 seljaka uz nekoliko ranjenih. Zbog toga mu se tužio ban Viktor Ružić da se tako on i vlada stavljaju u nemoguć položaj.²⁵⁴

Prema nekim izvorima postojala je mogućnost da je inicijativu za ustroj HSZ donijelo vodstvo HSS radi predstojećih općinskih izbora u Savskoj i Primorskoj banovini.²⁵⁵ Naime, u kasno ljeto 1935. godine vodstvo HSS je iniciralo val pojedinačnih ili kolektivnih ostavki članova HSS u općinskim odborima u nizu kotareva sa ciljem izazivanja prijevremenih općinskih izbora. Vlasti nisu reagirale jer se problem donekle mogao držati pod kontrolom jer su predsjednici općina uglavnom ostali na svojim dužnostima kao i pokojni članovi odbora. Međutim, problem je nastao kada je bilo potrebno donijeti proračun (proračunska je godina

²⁵² HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Novskoj Kraljevskoj upravi Savske banovine, 16. VI. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, osnivanje, provjera i izvještaj.

²⁵³ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Ludbregu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 28. VI. 1936. Predmet: Vrbanovec – smjena seoskog starješine. U izvješću se napominje da je Mađerai stekavši moć htio sprovesti sve svoje odluke, iako spada „medju manje ugledne elemente u selu“..

²⁵⁴ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka 7. IX. 1936.

²⁵⁵ HDA, RSUP SRH SDS, šif. 10.18., Građanske stranke za kotar Dubrovnik, elaborat, 13.

počinjala 1. travnja), što je bilo u ovlasti odbora. Kriza je zahvatila oko 120 od 518 općina, gdje nije redovnim putem prihvaćen godišnji proračun. Usprkos tome vlasti nisu dopuštale prijevremene izbore raznim administrativnim nasiljima, te su izbori održani redovno od kraja kolovoza do studenog 1936. godine. Prema Leček: „Iako se ostavkama nije uspjelo izboriti ranije izbore (ako je to uopće i bio cilj), postiglo se nešto drugo: pokazala se moć HSS-a u odborima koji su trebali biti ‘državotvorni’ jer su birani još 1933., narodu se pokazalo da se nešto radi, a počele su se iskušavati granice (ne)popuštanja do kojih je spremna ići država.“²⁵⁶ Velika pobjeda HSS na općinskim izborima 1936. dovela je do određene pomutnje među članovima HSS jer se smatralo da HSZ više nije potreban kada je lokalna vlast osvojena. Neki seljaci su pričali: „Dok ne zapadne snijeg bumo vježbali, a posle ruke v džep“. Vodstvo HSS moralo je hitno intervenirati te je poslata tajna okružnica u kojoj je naglašeno da HSZ nije stvorena radi općinskih izbora već zbog dugoročnijih razloga.²⁵⁷

Iako se kronološki borba HSS za općinsku samoupravu poklapa s prvom fazom osnivanja HSZ čini se da je organizacija HSZ bila dugoročniji proces vodstva HSS i da se ne može povezivati s pokretom za općinsku samoupravu. To ne znači da nije bilo određenih implikacija, jer kao što je već spomenuto, nakon što je osvojila preko 80% općina u Savskoj banovini na općinskim izborima 1936. neka vodstva HSZ su mislila da je posao završen i da odrede HSZ treba raspustiti.

Da je strah od četnika bio važan mobilizirajući faktor hrvatskog seljaštva u Zaštitu govori i opis razgovora komandanta jedne žandarmerijske stanice s neimenovanim žandarmerijskom časnikom: „Stalno traže četnike, gdje god se Zaštita osniva, stalno se dobiva isti odgovor. „Čuvamo se od četnika da nas ne pobiju i bunare ne otruju“.“²⁵⁸ Prema izvješću

²⁵⁶ Suzana, LEČEK, Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.-1939., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2008., 1002.-1004.

²⁵⁷ AJ, fond 38., fasc. 16., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, izvješće o političkom kretanju od 3. do 10. januara 1937.

²⁵⁸ HDA, fond 145., Savska banovina – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. savski žandarmerijski puk Kraljevskoj upravi Savske banovine, 19. V. 1936. Predmet: Formiranje vojničkih organizacija po selima. Ipak

Savskog žandarmerijskog puka od 14. lipnja 1936. godine jedinice HSZ se javljaju na virovitičkom, slavonskobrodskom, novogradiškom i senjskom području pod raznim nazivima poput „Hrvatska garda“ ili „Hrvatska narodne odbrana“. U selu Letkovcu (kotar Virovitica) od strane neimenovanog rojnika popisani su svi muškarci od 20. do 40 godina te organizirane dvije poluvojne desetine.²⁵⁹ U kotaru Senj je organizaciju Zaštite poveo Matija Moguš, gostioničar iz Senja i zamjenik zastupnika HSS za kotar Senj. Preko Josipa Dragičevića iz Starigrada u mjestu Jablanac su osnovani rojevi Zaštite i to u zaselcima Starigradu, Kladi i Velikim Brisnicama.²⁶⁰ Snažni odredi HSZ (bataljon s 4. satnije) stvoreni su u općini Posavski Bregi kraj Dugog Sela pod vodstvom satnika Stjepana Šimaga (1908-1943) koji su dobro surađivali s lokalnim „Sudom dobrih i poštenih ljudi“ i bili vrlo efikasni u hvatanju pljačkaša.²⁶¹

Čini se da je najuzorniju jedinicu HSZ osnovao Stjepan Tartar u Kupinskom Kraljevcu (kotar Pisarovina) po nalogu zastupnika HSS Karla Mraka. Ubrzo su organizirana dva voda po 4 roja s time da je svaki vod imao između 35-40 ljudi. Izabrani vodnici Karlo Ašperger i Martin Šolić bili su podčasnici bivše austro-ugarske vojske. U vodu se upotrebljavaju domobranske naredbe, a starješine se razlikuju od običnih zaštitara jer „nose na lajbeku oko vrata zlatni gajtan“. Obavezne su vježbe nedjeljom i praznicima po dva sata. Satnik Tartar redovito kontrolira da li se vježbe izvode i da li se ljudi redovito odazivaju pozivima. U povjerenju izjavio je načelniku da ako se frankovci i komunisti mogu organizirati, stoga je odluka vodstva HSS radi obrane ovog kraja korisna i poželjna.²⁶² U nekim selima oko Križevaca vlasti su primjetila da zaštitari vježbaju drvenim puškama koje je navodno njih 800

žandarmerija je sumnjala u takav odgovor jer „se hajka vrši tamo gdje četnika nikada nije ni bilo, samo sa ciljem da mase još više razdraže i zbiju u gušće redove i onemoguću kontrolu nad radom u selima.“

²⁵⁹ HDA, fond 145., KSBUSB – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Savski žandarmerijski puk Kraljevskoj upravi Savske banovine, 24. VI. 1936. Predmet: Organizacije vojničkog tipa.

²⁶⁰ HDA, fond 145., KSBUSB – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Senju Kraljevskoj upravi Savske banovine, 15. VI. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, osnivanje, provjera i izvještaj.

²⁶¹ HDA, SDS RSUP SRH, šif. 01.31., Građanske stranke za kotar Kutinu, 130. Šimaga je jedini od zapovjednika HSZ s ovog područja pristupio ustaškom pokretu te je likvidiran od strane partizana 1943. godine.

²⁶² HDA, fond 145., KSBUSB – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. 29. VI. 1936. Kupinečki Kraljevac općine Kupinec (kotar Pisarovina).

komada izradila radionica Golti u Križevcima. U izvješću stoji da je takve puške „lako zamjeniti pravim vojničkim puškama“.²⁶³

Međutim, bilo je i neprihvatljivog ponašanja, te je dr. Maček tajnom okružnicom od 19. kolovoza 1936. godine sve kotarske zapovjednike HSZ upozorio: „Opazio sam u posljednje vrijeme da je u mnogim kotarevima Hrvatska seljačka zaštita počela kod raznih, proslava, zabava i skupština nastupati korporativno. To nema pravog smisla jer HSZ nije ustanovljena zato, da sudjeluje kod raznih proslava kao parada, nego joj je posao da zaštiti život i imetak hrvatskog seljaštva protiv raznih nelegalnih organizacija“.²⁶⁴

Neke jedinice Zaštite su odmah po osnivanju planirale osvetu protiv četnika, kao u selu Strmci općine Sv. Nedjelja nad „bivšim četnicima Stjepanom Čačkovićem i Ljubomirom Ivanovićem“. Navodno je dogovoreno da napad izvrši Zaštita iz susjednog sela, dok u selu Strmci ne bude straže. Odredi HSZ pružali su hrvatskom seljaštvu snagu i „osjećaj jedinstvenosti“ što su neki koristili za obračune s pristašama režima i četnicima. U selu Donja Kupčina 27. rujna 1936. godine napadnut je od HSZ Mika Madjer zbog toga „jer je navodno četnik“. Težak incident dogodio se početkom listopada iste godine kada je u selu Lubena kotara Bjelovar napadnuta žandarmerijska patrola, pri čemu je poginuo Ivan Škrba starješina sela. Zbog toga ubojstva i želje da se riješe poreznog pritiska odredi HSZ provaljuju u općinske prostorije u Lubeni i ubijaju općinskog blagajnika Fijalu.

Prema izvješću Savske banovine MUP u Beogradu o tom slučaju zabilježeno je da svijest o zajedništvu seljaštvu daje HSZ i vježbe koje čine, te sada prema vlastima puno tvrđe nastupaju. Isto tako u selu Rogovcu kotara virovitičkog naoružani odred HSZ napao je seljaka Jakoba Melića jer je ovaj maltretirao jednog njihovog člana. Također je zabilježeno mnoštvo prijetnji odreda HSZ prema pojedincima koji su ih okrivljavali pred žandarima kao u selu

²⁶³ HDA, fond 145., KBUSB– ODZ, kut. 20., Str. pov. 94/1936., Kotarsko načelstvo u Križevcima Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 5. X. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita.

²⁶⁴ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20. Svim kotarskim zapovjednicima Hrvatske seljačke zaštite. U Kupincu 19. VIII. 1936. Tajna okružnica zapljenjena u Đakovu 4. XI. 1936.

Otočka općine Gola gdje je 50 zaštitata došlo pred kuće „izdajica“ te im prijetila da se takvo ponašanje neće više tolerirati.²⁶⁵ U bojazni od sabotaža vlasti su organizirali tajno praćenje članova HSZ Vrapče Mije Gorenca, Janka Hrenovića, Pavla Varovića, Janka Varovića i Đure Margetića zaposlenika u Vojno-pirotehničkom zavodu na Grmošćici.²⁶⁶

Sredinom listopada 1936. vlasti su otkrile da se Mačekov *Vježbovnik* za HSZ tiska u tiskari „Mažuranić“ u Varšavskoj ulici br. 4. u Zagrebu i da je već poslan na teren jer policajci koji su upali u tiskaru nisu našli nijedan primjerak *Vježbovnika*. Zbog toga je uprava zagrebačke policije privremeno zabranila rad tiskare „Mažuranić“ i poslala nalog svim kotarskim načelstvima da se njegovo rasturanje spriječi, a prema osobama kod kojih se nađe *Vježbovnik* treba postupiti prema zakonu.²⁶⁷ Ispitani tiskar Ivan-Vladimir Horvat rekao je da je početkom rujna pozvan u Mačekovu kancelariju gdje je dobio rukopis i zadatak da *Vježbovnik* tiska u 2000 primjeraka u što manjoj knjižici, i da svu količinu dostavi Mačeku, s strogom zabranom da bilo kome pokazuje ili dijeli spomenutu knjižicu, što je on i učinio 9. rujna 1936. godine. No, već 16. listopada 1936. godine Ministarstvo unutarnjih poslova javlja zagrebačkim Banskim vlastima da ima kod sebe primjerak Mačekovog *Vježbovnika* (koji im je dostavila služba Savskog žandarmerijskog puka) te da treba ispitati u koju svrhu je ta knjižica izdata i kome. Uskoro su početkom prosinca 1936. godine uslijedla uhićenja nekih članova ili zapovjednika HSZ koji su kod sebe imali „inkriminiranu knjižicu“ poput Florijana Jurkova i Nikole Kaličanca iz Virja protiv kojih je zbog posjedovanja *Vježbovnika* proveden redarstveni postupak.

Mačekov *Vježbenik* HSZ je tiskan u tisućama primjeraka kao mala tiskana knjižica promjera 5X5 cm, koja se u slučaju potrebe lako mogla sakriti. Zbog toga su vlasti teško

²⁶⁵ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20., Str. pov. 94/1936., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova, 9. VII. 1936. Predmet: HSZ – podaci o osnivanju. Dokument bez datuma o navedenim slučajevima umetnut je u ovaj spis.

²⁶⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20., Str. pov. 94/1937., Kotarsko načelstvo Zagreb Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 16. VII. 1936. Predmet: Mijo Gorenec i drugovi – podaci.

²⁶⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 546/1936., Kraljevska Banska uprava Savske banovine, Upravi policije u Zagrebu, 24. X. 1936. Predmet: *Vježbenik* HSZ – rasturanje.

dolazile do nje. Tu knjižicu su prema Mačkovim uputama dobivali visoki i niži zapovjednici HSZ. Jedan od vođa Zaštite Krunoslav Batušić je tvrdio da su Vježbenik HSZ napisali Slavko Kvaternik, Zvonko Kovačević i generalštabni pukovnik jugoslavenske vojske Ivan Babić (1904-1982).²⁶⁸ Prema svim dostupnim izvorima neosporno je da je dr. Maček napisao *Vježbenik*, pri čemu mu je najvjerojatnije pomogao upravo pukovnik Babić, jer Kovačević tada još nije bio na položaju u HSZ, a sumnjam da bi Maček dopustio suautorstvo Kvaterniku, s kojim je bio u određenim prijateljskim vezama, ali sigurno nije želio da se Kvaternik kao neformalni vođa domovinskog ustaštva vezuje uz HSZ.²⁶⁹ Tomu svjedoči i Pribanić u svom iskazu da je *Vježbovnik* Mačekovo djelo, ali da je „navodno napisan uz pomoć nekih bivših oficira“ koje Pribanić ne spominje. Knjižica obuhvaća izobrazbu formacija od roja do bataljuna i to samo kao „skupni egzercir“ odnosno vježbanje bez oružja. Prema Pribaniću *Vježbovniku* fali poduka u bojnoj izobrazbi, kao i razvijanje u rojne pruge, ukapanje, osiguranje i sve ostalo: „To je trebalo da dođe u drugom dijelu *Vježbovnika*, ali koji nikad nije izašao.“²⁷⁰

Prema nekim izvorima očito je da su pojedine jedinice HSZ početkom 1937. godine pravile određene planove za nasilno rješavanje „hrvatskog pitanja“ bez znanja vodstva HSS i dr. Mačeka. Takav je slučaj s koprivničkim graničnim područjem, odnosno hrvatskim selima preko Drave (Gotalovo, Gola, Ždala), koja su prema planu lokalnog HSZ trebali da nabave oružje u Mađarskoj i od hrvatske emigracije. Odredi HSZ bi određenog dana zaposjeli neke

²⁶⁸ Ivan Babić, rodom iz Sv. Ivana Žabnog kraj Bjelovara, visoki časnik vojske Kraljevine Jugoslavije i domobranski časnik za NDH. Završio vojne škole u Jugoslaviji i Francuskoj. Služio u trupnim posadama na Kosovu, u Generalštabu, te kao načelnik štaba divizije u Sloveniji. Nakon uspostave NDH stupa u domobanstvo i postaje glavar Kvaternikovog vojnog ureda te glavar Stožera domobranstva za vezu kod opunomoćenog njemačkog generala u NDH E. G. Horstenaue. Babić kao domobranski časnik tijekom 1943/44. održava veze s HSS i partizanskim pokretom s ciljem da se uspostavi hrvatska država bez ustaša i njemačkog patronstva. Dana 9. I. 1944. prebjegao je zrakoplovom u Italiju u cilju tražanja veza s Saveznicima s potporom HSS. No, tu nije naišao na razumijevanje, te je interniran u logoru u Paduli. Nakon završetka rata emigrira. Svoja sjećanja na tu epizodu opisao je u članku „Moja misija kod Saveznika godine 1944.“ u jubilarnom broju *Hrvatske revije* (1951-1975). Mate, RUPIC, *Tko je tko u NDH*, Minerva: Zagreb, 1997., 15.

²⁶⁹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Hrvatska seljačka i građanska zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina*, br. 4-6., 1962., 40.

²⁷⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., Elaborat Milana Pribanića o HSZ, kolovoz 1948., 5.

prelaze preko rijeke Drave i pomoću kola prevezli oružje u Molve ili Hlebine, te bi tada izbio „građanski rat“. Zanimljivo da vojni agent javlja da HSZ ne vjeruje u pobjedu u takvom sukobu, ali vjeruje da će Beograd time ustankom biti prisiljen na popuštanje i s obzirom na neprijateljsko vanjsko okruženje.²⁷¹

Da su narodni zastupnici HSS bili pokretači i inicijatori osnivanja HSZ govori i slučaj zastupnika dr. Stjepana Hefera iz Osijeka. Naime, dr. Hefer je saslušan 12. lipnja 1936. u policijskoj stanici u Osijeku povodom „pouzdanih“ informacija da je na osnovu uputa dr. Mačeka naložio 17. svibnja lokalnom vodstvu HSS u Valpovu, odnosno svom zamjeniku Stjepanu Štefiću, da krenu u osnivanje Zaštite. Na saslušanju dr. Hefer nije negirao te informacije, već je iznio da se uglavnom radilo o osnivanju „Gospodarske sloge“, a da se tek usput razgovaralo o mogućem osnivanju HSZ kao „reakciji na komunističku propagandu“.²⁷² Sličan slučaj je i sa zastupnikom HSS odvjetnikom dr. Ivšom Lebovićem na bjelovarskom području koji naređuje osnivanje HSZ u selima općine Frakaševac, da bi zatim odredi HSZ bili osnovani u selu Martincu i Kapeli općine Ivanjska te Cigleni i Tomašu općine Trojstvo. Na području općine Farkaševac počelo je masovno kretanje zaštitara pri čemu se skupljaju i vježbaju njih stotine. Znakovito je da je razlog razvijenog zaštitarskog pokreta na području općine Farkaševac blizina općine s kotarom Čazma gdje je bio vrlo razvijen četnički pokret kojega je državna vlast poticala.²⁷³ Seljak Ivan Priselac iz Šandrovca na ispitivanju kod bjelovarske policije priznao je da je dobio upute dr. Lebovića o osnivanju Zaštite u tom selu, na osnovu čega je izvršeno i saslušanje dr. Lebovića u prostorijama gradske policije u

²⁷¹ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5005., IV. odsek granične trupe banu Savske banovine, 10. I. 1937. Koliko je ovo izvješće sigurno teško je procijeniti, ali vjerovatno su neki vođe HSZ vjerovali u takav način borbe. Vidi i: VAS, Popisnik-17., 6/11/1-5., IV. Armijska oblast, 15. I. 1937. I u ovom izvješću se spominje organiziranje HSZ u prekodravskom području (Gotalova, Gola, Ždala, Repaš i Vukovlja) s ciljem naoružavanja HSZ u Mađarskoj.

²⁷² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Valpovu Kraljevskoj upravi Savske banovine, 16. VI. 1936. Predmet: Zapisnik saslušanja dr. Hefera od 12. lipnja 1936. kod Predstojništva gradske policije u Osijeku.

²⁷³ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Bjelovaru Kraljevskoj upravi Savske banovine, 20. VIII. 1936. Predmet: HSZ – organizacija po selima. Na čazmanskome području je još 1934. i 1935. došlo do sukoba četnika s hrvatskim stanovništvom, te mnogobrojnih paleža imovine i ljetine te maltretiranja.

Bjelovaru.²⁷⁴ Na koprivničkom području u području stanice Gotalovo 50 članova Zaštite prijeti glasačima režimske liste na izborima 1935. godine i zabranjuje im kontakte s graničarima kojima su prodavali hranu i lokalnim žandarima. Posebno brojna Zaštita formirana je u selu Hlebinama s 100 ljudi na čelu s Matom Ibriovčanom.²⁷⁵

Vrlo su zanimljivi istupi prvaka HSS Mihovila Pavleka-Miškine tijekom kolovoza 1936. godine također na koprivničkom području, koji prema izvješću Banskih vlasti organizira redove HSZ i na skupovima HSS i HSZ traži izmjenu Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice u hrvatsku korist.²⁷⁶ Da su lokalni prvaci HSS često koristili sastanke „Gospodarske sloge“ u pojedinim selima za organiziranje HSZ i davanje uputa o cilju i svrsi njenog organiziranja svjedoči i priznanje HSS-ovca predsjednika zemljišne zajednice Đure Lovrekovića iz Virovitice koji je u selu Detkovcu nakon sastanka Sloge sazvao zbor zemljišne zajednice i upisao 40 seljaka u seljačku stražu.²⁷⁷

Otprilike osam mjeseci nakon osnivanja postrojbi Zaštite vodstvo HSS poslalo je svim kotarskim organizacijama HSS povjerljivu okružnicu od 25. siječnja 1937. godine koja se odnosila na pojedine organizacije seljačkog pokreta. Veći dio okružnice sadržavao je informacije o zaštitno-obrambenim funkcijama HSZ. Rezimirajući do sada postignutu raspostranjenost postrojbi HSZ u hrvatskim krajevima ocijenjeno je da organizacija HSZ „nije provedena svugdje onako kako bi to odgovaralo prethodnim uputama“. Upozoravalo se da svaki odbor kotarske organizacije HSS poduzme radnje da se u svakom kotaru osnuje HSZ u svakom selu. U okružnici se zamjera da je na nekim područjima u redove Zaštite primljeno

²⁷⁴ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 20., str. pov. 467/1936., Kotarsko načelstvo Bjelovar Banskoj vlasti Savske banovine, 17. X. 1936. Predmet: HSZ – podaci o radu.

²⁷⁵ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 20., str. pov. 50243/1936., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine, 7. XI. 1936. – na ličnost. Radi se o izvješću komandanta IV. armijske oblasti na osnovu podataka bjelovarske žandarmerijske čete Ministarstvu vojske i mornarice.

²⁷⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20., Str. pov. br. 94/1936., Kraljevskoj upravi Savske banovine kotarskom načelniku u Đurđevcu, 30. VIII. 1936.

²⁷⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Virovitici Kraljevskoj upravi Savske banovine, 1. VI. 1936. Predmet: Organizacija Hrvatske seljačke straže u srezu – izvještaj. Navodno je Lovreković izdao nalog za nabavljanje oružja tajnim putem „jer bi se mogla skoro dogoditi buna“. Zapisnik saslušanja Živka Vukšića od 30. svibnja 1936. vidi u istom spisu.

više nego što je određeno uputama od travnja 1936. (petina izbornika), a u drugim kotarevima je organizacija HSZ provedena „slabo ili nikako“. Okružnicom je zahtijevano da se ne prekoračio odredba da svaka satnija HSZ ima najviše 150 ljudi.

U povjerljivoj okružnici se posebno zamjera onim kotarevima gdje je Zaštita formirana samo formalno ili gdje „joj daje jedina važnost u svrhu održanja raznih parada“ što nije cilj osnivanja HSZ. Iako je navedeno da su sve postrojbe do sada trebale dobiti „Vježbovnik“ HSZ u kojem su predviđene sve potrebne radnje za uvježbavanje i obuku u rojevima, vodovima i satnijama HSZ, na tome se za sada nije toliko inzistiralo već se važnost tražila u efikasnom i brzom skupljanju na „zovku“ postrojbi HSZ na određenom mjestu. U ovoj okružnici se ponavljaju neke stvari iz tajne okružnice iz travnja 1936., a neke se preciziraju. Uglavnom se nastojalo potencirati takve mogućnosti Zaštite koja s jednog mjesta kontrolira ili reagira na sve događaje i oblike života koji ugrožavaju određenu lokalnu sredinu. Najviše se inzistiralo na kontroli „da u selo ne dolaze razni ljudi koji bi mogli napraviti štetu seljačkom narodu ili remetiti mir“. Slično tomu Zaštita ne bi trebala „pustiti s oka razne agitatore“ koji s bilo kojeg razloga dolaze u selo i šire razne vijesti, novine, letke i slično, a što nije u skladu s politikom seljačkog pokreta. Promidžbeni materijali su se smjeli primati samo preko mjesnih, općinskih i kotarskih organizacija HSS. Isto tako naloženo je predstavnicima Seljačke i Gospodarske sloge „da kada dolaze u narod da se trebaju pri dolasku prijaviti kod predsjednika kotarske ili općinske organizacije“.

U slučaju da se u selu pojavi neki stranac, članovi HSZ trebaju ga nadzirati da bi se uvjerali u njegove „prave namjere ili nepoštene namjere“. U potonjem slučaju trebalo ga je uhvatiti i predati općinskom poglavarstvu. Zbog toga po točno ustanovljenom rasporedu članovi HSZ su dužni od sada da u „selu danju i noću drže stalnu patrolu“. Na željezničkim stanicama trebalo je stalno dežurati i po potrebi pratiti ljude koji silaze na njima ako su

„sumnjivi“. Sličan tretman po okružnici trebali su imati osobe „lošeg vladanja“.²⁷⁸ Tijekom kolovoza 1936. godine HSZ je počela raditi na stvaranju svoje prve obavještajne mreže čije je sjedište bilo privremeno smješteno pri sjedništu *Gospodarske sloge*. Jedan od prvih zadataka odabranih ljudi bilo je prikupljanje podataka o časnicima Hrvatima u vojarnama na području Savske banovine i istraživanje njihova političkog razmišljanja o aktualnim događajima i situaciji u državi. Za tu svrhu neki članovi obavještajnog odjela HSZ u stvaranju služe se djevojkama i ženama koje su u „intimnoj vezi“ s spomenutim časnicima.²⁷⁹

Sredinom listopada 1936. završena je akcija Odjela za zaštitu države Savska banovine u prikupljanja podataka o organizacijama HSZ širom Savske banovine kada je ustanovljeno da na području 27 kotara postoji veliki broj tih paramilitantnih organizacija. Pomoćnik bana Savska banovine Stanoje Mihaldžić na osnovu dopisa iz različitih kotareva sugerira da se po ovom predmetu za sada „ne donese definitivna odluka“ već da se pričekava, jer je primjećeno u posljednje vrijeme da je djelovanje HSZ u daljnjem opadanju i da gubi od „vojničkog značaja“, te da se radi na tomu da se ove organizacije jednostavno rasplinu.²⁸⁰ Međutim, Mihaldžićev prijedlog u Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu nije prihvaćen te je krajem studenog 1936. počela veća akcija Banskih vlasti Savske banovine na likvidaciji HSZ baš pod njegovim vodstvom. Svi kotarski načelnici na području Savske banovine dobili su naredbu da u roku od osam dana pozovu nadležne ljude za koje znaju da su lokalne vođe Zaštite i da im narede da u što kraćem roku izvrše likvidaciju svojih organizacija jer će se u protivnom nastupiti „strogo po zakonu“.²⁸¹ Da su spomenuta naređenja doslovce i provedena

²⁷⁸ Cijeli tekst povjerljive okružnice vodstva HSS vidi u: AJ, fond 37., 49-313., Zbirka Milana Stojadinovića, Raspis Banske uprave Primorske banovine 2. III. 1937., svim kotarskim ispostavama, Upravi policije, Predstojništvu gradske policije i kotarskom načelstvu. Također dijelovi u: IŠEK, *Hrvatska seljačka stranka...*, n. dj., 199.

²⁷⁹ PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Građivo iz političkog delovanja, kut. 3. Izvještaj dopisnika CPB iz Zagreba, kolovoz 1936.

²⁸⁰ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1995., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu – ODZ, 23. X. 1936. Predmet: HSZ – podaci. U ovom iscrpnom dopisu se na 30 stranica detaljno navode sve seoske organizacije HSZ, njihove aktivnosti i njihovi zapovjednici.

²⁸¹ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1994., Kraljevska Banska uprava Savske banovine sreskim načelnicima, 13. XI. 1936. Predmet: HSZ – likvidacija.

govori dopis kotarskog načelnika iz Pisarovine Vicka Ostojića koji je pozvao lokalne vođe HSZ na razgovor, ali oni su mu odgovorili da će HSZ nastaviti s radom „da oni sve rade po naredjenju dr. Mačeka i da će prestati s djelovanjem kada im on to naredi“. Načelnik se na kraju poslužio i prijetnjama. Ipak bilo je vidljivo da se preko zime vježbe i aktivnost HSZ smanjuju, ali to je bilo samo privremeno zatišje.²⁸² Neki vođe Zaštite poput Antuna Tafarije i Srećka Ružića iz mjesta Kampor na Rabu poslužili su se obmanom, obećali su načelniku da će obustaviti vježbe HSZ na otoku Rabu, ali vježbe su nakon nekog vremena nastavljene.²⁸³

5. Zamah zaštitarskog pokreta na području Savske banovine (1937.-1939.) godine

Banske vlasti Savske banovine su naredbom od 12. studenog 1936. godine odredile su svim kotarskim načelnicima da izvrše „likvidaciju Zaštite“ na svom području. Međutim, uglavnom se radilo o upozorenju lokalnim vođama HSZ od strane načelstva da se oni nalaze na čelu nezakonite organizacije i da je potrebno te odrede ukinuti pod prijetnom sankcija.²⁸⁴ Takve akcije odnosno razgovori su provedeni u skoro svim načelstvima Savske banovine. Prema izvješćima iz kotarskih načelstava Petrinje, Nove Gradiške, Slavonske Požege, Velike Gorice, Križevaca i dr. izgleda da je pod prijetnom zakonskih posljedica, ali i predstojeće

²⁸² HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1994., Kotarsko načelstvo u Pisarovini Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine - ODZ, 18. XII. 1936. Predmet: HSZ – likvidacija.

²⁸³ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1996., Kotarsko načelstvo Rab Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine - ODZ, 7. II. 1937. Predmet: Rab - vježbanje HSZ. Narodni zastupnici HSS početkom 1937. obilaze hrvatska sela tumačeći razloge osnivanja Zaštite. Martin Mesarov, zastupnik HSS u mjestu Rogovcu u virovitičkom kotaru 31. II. 1937. pred oko 50 ljudi ovako je protumačio djelovanje HSZ: „Imamo organizaciju Hrvatsku seljačku zaštitu koju vlast i ljudi gledaju s nepovjerenjem, jer misle da je to revolucionarna i banditska organizacija, to ne stoji. Mi revoluciju nećemo niti je trebamo, a sami sebe štititi, to imamo pravo. Cilj te organizacije je da članovi budu svjesni i jedinstveni i ništa više, što bi se protivilo poštenim zakonima. Sa tim organizacijama smo uspjeli toliko da u našim selima više nema tučnjava i požara. Oni paze na kretanje sumnjivih lica. Njima nisu cilj parade niti da prkose vlasti. Članovi te organizacije moraju biti bolje disciplinovani nego kraljevska vojska. Regularna vojska ima zadatak da brani samo državu iz vana, a članovi tih naših organizacija imaju da brane i iz unutra.“ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1997., Kotarsko načelstvo u Virovitičkom Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine - ODZ, 22. II. 1937. Predmet: Rogovac – održanje političkog dogovora. Zbog toga što je dočekao Mesarova s 20 članova HSZ u stroju na spomenutom političkom sastanku protiv Tome Presećana iz Rogovca je pokrenut postupak.

²⁸⁴ Ista takva likvidacija HSZ naređena je i 5. ožujka 1938. od strane Ministarstva unutarnjih poslova, ali posve neuspješno.

zime zaštitarski pokret privremeno zastao. O tome svjedoče izvješća kotarskih načelstva da se više nove organizacije HSZ na terenu ne osnivaju, a nema ni vidljive obuke ni vježbanja. Kotarsko načelstvo u Križevcima podnosi izvješće 20. prosinca 1936. godine Banskoj vlasti da su održani razgovori s zapovjednicima HSZ u općini Raven, Sv. Petar Orehovec, Vrbovec, Vojakovac i Gradec. Nakon što im je načelnik naredio da likvidiraju svoje odrede vođe HSZ su suglasno izjavile da „organizacije više ne djeluju, uslijed toga što je zima nastupila“, te da oni ne mogu znati kako će biti slijedeće godine, a o čemu će odlučiti vodstvo HSS u Zagrebu.²⁸⁵ Slične izgovore davali su i drugi zapovjednici lokalnih odreda Zaštite. Međutim, pokret osnivanja stranačkih odreda HSS se slijedeće godine još više proširio među hrvatskim seljacima.

Nakon početnog zamaha osnivanja sredinom 1936. godine dolazi do postupnog opadanja organizacija HSZ na području Savske banovine. To potvrđuje niz izvješća Banskih vlasti krajem 1936. o opadanju formacija Zaštite. Prema izvješću Ministarstvu unutrašnjih poslova ban Savske banovine u listopadu 1936. iznosi podatke da broj članova HSZ na području njegove banovine broji oko 9.000 članova i zaključuje da je HSZ: „u znatnom opadanju, da ove organizacije postepeno gube od svog ranijeg vojničkog značaja, da su članovi tih organizacija u većini mjesta prestali s vojničkim vježbama, da nemaju oružja, da ne dolaze u sukob s vlastima, te napokon da svojom pojavom ne stvaraju u većoj mjeri opasnu i protudržavnu psihozu i raspoloženje u redovima građanstva, kao što je to bio slučaj u samom početku“. Zbog toga ban ponavlja prijedlog svoga pomoćnika Mihaldžića gdje predlaže također da se u pogledu HSZ za sada ne donosi nikakva „definitivna odluka“ nego da se

²⁸⁵ Vidi: HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 6/1936., Kotarsko načelstvo u Petrinji Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 30. XII. 1936. Predmet: HSZ - likvidacija, HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 51/1936., Kotarsko načelstvo u Slavonskoj Požegi Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 31. XII. 1936. Predmet: HSZ - likvidacija, HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 29/1936., Kotarsko načelstvo u Križevcima Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 30. XII. 1936. Predmet: HSZ – likvidacija.

nastoji putem organa vlasti da njene organizacije „nestanu“.²⁸⁶ Dr. Maček da bi potaknuo zaštitarski pokret naredio je povjerljivom okružnicom iz siječnja 1937. godine osnivanje stranačke milicije HSS u svim kotarevima Savske i Primorske banovine gdje nisu osnovane prošle 1936. godine.²⁸⁷ Zaštita je zapravo iznutra sve više jačala. Krajem iste godine nakon održanih općinskih izbora krajem ožujka i početkom travnja 1937. godine došlo je do jačeg i konkretnijeg rada na organizaciji i pristupanju hrvatskog seljaštva u redove HSZ.. U povjerljivoj okružnici Maček piše narodnim zastupnicima HSS, predsjednicima kotarskih i općinskih organizacija HSS-a, da je osnivanje Zaštite jedan od najvećih uspjeha HSS u protekloj godini. U okružnici upozorava da je Zaštitu potrebno dalje jačati i osnaživati, da bi se uspostavio potpuni nadzor nad svim mogućim snagama i utjecajima na selu koji su protiv HSS.²⁸⁸

Povodom te vijesti Ministarstvo unutarnjih poslova – Odjel za državnu zaštitu iz Beograda 14. siječnja 1937. godine šalje radiotelegram pomoćniku bana Savske banovine Mihaldžiću sa zahtjevom da se navedeno provjeri i uputi posebna komisija na čelu s bankim inspektorom i višim žandarmerijskim časnikom na teren da se ustanovi pravo stanje o osnivanju HSZ i zahtjeva mjere da se njihovo organiziranje spriječi. Dva tjedna kasnije zagrebačke Banske vlasti na osnovu izvješća kotarskih načelnika i Savskog žandarmerijskog puka donose preliminarne podatke o snazi i brojnosti postrojbi HSZ po kotarevima koje su bile osnovane tijekom 1936. godine. U izvješću od 26. siječnja 1937. godine stoji da su jedinice HSZ raspoređene po kotarevima: čazmanski 939 članova, donjostubičkom 1445, dugoselskom 389, jastrebarskom 1000, kutinskom 407, pisarovinskom 200, samoborskom

²⁸⁶ Ivan, JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Zagreb, 1972., 34.

²⁸⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Đurđevcu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 18. III. 1937. Predmet: HSZ u Virovskim konacima djelovanje i rad. Zapisnik od 18. ožujka 1937., HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Gospiću Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 1. X. 1937. Predmet: HSZ – osnivanje u kotaru Gospić.

²⁸⁸ Ivan, JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945.*, I., Globus: Zagreb, 1981., 35. (NSK, Rijetkosti – Leci HSS, 1937.)

690, koprivničkom 1200, ludbrečkom 1200, pregradskom 640, valpovačkom 500 itd. U naputcima pomoćnika bana Stanoja Mihaldžića napominje se da su ovi podaci o brojnosti ipak nepouzdana te da se očekuje početkom proljeća obnova ovih organizacija i njihovo eventualno povećavanje. Mihaldžić predlaže da specijalna komisija obiđe teren i tijekom veljače dostavi točnije podatke o snazi HSZ, te da se nakon toga mora reagirati protiv ovih „divljih organizacija“. Prema njegovom prijedlogu potrebna je brza intervencija vlasti u nekim „istaknutim srezovima“ da se uhite i privedu zagrebačkoj policiji „glavni funkcionari HSZ u spomenutim srezovima“ te da bi taj postupak pridonio postupnoj likvidaciji ovog pokreta.²⁸⁹ Međutim, poslije izvješća komisije koja je potvrdila snagu i brojnost jedinica HSZ ništa nije poduzeto.

Mačekova naredba o osnivanju novih postrojbi HSZ ponovljena je tijekom ožujka i travnja 1937. godine.²⁹⁰ Na tu Mačekovu zapovijed ponovno reagira Ministarstvo unutarnjih poslova u Beogradu zahtjevom Banskim vlastima Savske i Primorske banovine da im odmah dostave podatke o djelovanju i radu novih organizacija HSZ u Hrvatskoj.²⁹¹ Glavni pokretači osnivanja HSZ bili su zastupnici HSS, tako da je svatko djelovao na svom rodnom ili izbornom području.

Mačekove zapovijedi proveo je na đurđevačkom području zastupnik HSS Franjo Novaković tijekom ožujka 1937. godine, pri čemu je napomenuo članovima HSZ u

²⁸⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 78/1937., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova – ODZ, 26. I. 1937. Predmet: HSZ – podaci o djelovanju.

²⁹⁰ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., prijepis: Povjerljivo. Svim narodnim zastupnicima te predsjednicima kotarskih i občinskih organizacija HSS, siječanj 1937. U poglavlju o HSZ Maček piše: „Drugi naš uspjeh je osnutak Hrvatske seljačke zaštite kojoj je uspjelo prilično smanjiti djelovanje raznih terorističkih organizacija i narodu povratiti barem dijelom osobnu i imovinsku sigurnost“ (...) „Hrvatska seljačka zaštita nije provedena svagdje onako kao bi to odgovaralo uputama“.

²⁹¹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 3. VI. 1937. Predmet: HSZ – hitno. Na zahtjev Ministarstva unutarnjih poslova Banska uprava Savske banovine uputila 5. lipnja 1937. svim kotarskim načelstvima hitnu obavijest da u roku pet dana jave u Zagreb svako djelovanje HSZ na svom području. U dopisu se ističe da treba naznačiti gdje i kad su osnovane nove organizacije HSZ i s kojom snagom, kako javno djeluju i tko ih vodi. Za stare organizacije HSZ (misli se na one osnovane 1936. godine) treba izvijestiti da li su one u porastu ili opadanju, ako su u opadanju treba navesti razloge tomu. Vidi u: HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kraljevska Banska uprava Savske banovine – kotarskim načelstvima (svima), 5. VI. 1937. Predmet: Hrvatske seljačke zaštite, djelovanje i rad.

Virovskim konacima i Molvama da se na „pozive kotarskog načelstva ne treba odazivati“.²⁹² Na novogradiškom području inicijativu za osnivanjem redova Zaštite donio je po naredbi dr. Mačeka dr. Žiga Sholl u kolovozu 1937. godine te su tijekom rujna i listopada pod vodstvom Milana Lukca, trgovca iz Nove Gradiške, osnovane prve postrojbe u naselju Rešetari, Orubici, Starom Petrovom selu i Opatovcu u općini Cernik. Slijedećih mjeseci po viđenju novogradiškog kotarskog načelstva organizacija Zaštite je nastavljena i na ostalom području općine.²⁹³ Istovremeno na području vinkovačkog kotara jedinice HSZ osniva Adam Jurić zamjenik zastupnika HSS, a najjača i najbrojnija četa bila je osnovana u mjestu Novi Mikanovci, kod koje je izvršena podjela članova Zaštite na satnike i rojnike.²⁹⁴ Adam Jurić je bio i glavni organizator jedinica HSZ na vinkovačkom području i tijekom 1936. godine.²⁹⁵ Na prostoru kotara Pregrada inicijativu i naredbu dr. Mačeka za osnivanjem stranačkih postrojbi donosi zastupnik HSS Mate Domović 17. listopada 1936. godine koji je došao u mjesto Trnovac u svrhu organiziranja pokreta protiv nepismenosti u tom kraju. Jedinice zaštitara su posebno bile brojne u općini Desnić (9 rojeva) odakle su se proširile po svim selima. Maks Čavlek (1911.-1978.) iz Klokovca i Milan Belašić iz Venkova preuzeli su vodstvo Zaštite na ovom području obećavajući seljacima obnovu hrvatske domobranske vojske i uklanjanje srpske žandarmerije. Trebalo je početi s vježbama najprije s omladincima HSS, a zatim kod ostalih seljaka, da bi se kasnije pristupilo rukovanju s vatrenim oružjem kada ono po vodstvu HSS bude dostupno. Bivši jugoslavenski major Maks Čavlek je kasnije postao zapovjednik

²⁹² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Đurđevcu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 18. III. 1937. Predmet: HSZ u Virovskim konacima djelovanje i rad. Organizatori HSZ u Virovskim konacima i Molvama su uskoro pozvani u kotarsko načelstvo pri čemu su se pozvali na Mačekovu zapovijed u upute Novakovića. Izgleda da je Novaković pod prisilom izjavio da prekida vježbanje HSZ na đurđevačkom području.

²⁹³ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Novoj Gradiški Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 30. X. 1937. Predmet: HSZ – podaci.

²⁹⁴ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Vinkovcima Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 13. XI. 1937. Predmet: HSZ u Novim Mikanovcima – vježbanje. Nakon što je organizacija HSZ otkrivena satnik Josip Medved je kažnjen s 1000 dinara i 30 dana zatvora.

²⁹⁵ Prema zapisniku od 14. II. 1937. u selu Prkovicima (općina Retkovići) organizacija HSZ osnovana je krajem kolovoza 1936. godine po naređenju Adama Jurića. Jurić je zapovijed o osnivanju Zaštite predao predsjedniku Sloge u Prkovicima Antunu Kulundžiću. Ovaj je na sastanku Sloge osnovao i HSZ u svom dvorištu pred 20 ljudi navodeći da se ova organizacija osniva na inicijativu dr. Mačeka radi borbe protiv komunističkih agitatora i spriječavanja svake vrste nereda.

HSZ za kotareve Pregradu, Klanjec i Krapinu.²⁹⁶ Na nekim spomenutim mjestima je Zaštita osnovana već sredinom 1936. godine, ali se sada ona ponovno organizira i pojačava svoju aktivnost.

Na području sisačkog kotara jedinice HSZ su u listopadu 1937. godine bile već brojne i dobro organizirane, pri čemu su vlasti iz „pouzdanih izvora“ ustanovile postojanje pet satnija seljačke Zaštite na ovom području (I. satnija, zapovjednik satnik Ivan Kovačić iz Ljubljance, II. satnija, zapovjednik satnik Josip Karamarković iz Palanjka, III. satnija, zapovjednik satnik Martin Plavec iz Željeznog, IV. satnija, zapovjednik satnik Josip Tumpak iz Mahova, V. satnija, zapovjednik satnik Tomo Kepmes iz St. Drenčine) pod vodstvom kotarskog zapovjednika Zaštite Mije Jakopovića iz Boke i podzapovjednika Stjepana Mađerića iz Žirčice. Prema navedenim podacima ukupno organiziranih zaštitara na ovom području ima oko 700. Kotarski načelnik u Sisku napominje da su ovi podaci uzeti iz različitih vremenskih razdoblja te stoga ne mogu biti potpuno pouzdani, ali da se primjećuje periodično opadanje ili rast ovih organizacija u sisačkom kotaru što prema načelniku „ovisi o vodstvu HSS iz Zagreba“. Prema izvješću „svako organiziranje kao takvo, jer se vrši potajno, ne može se spriječiti, ali se naravno može spriječiti svaka vanjska manifestacija. Svaki oštri pritisak urodit će reakcijom, a posljedica će biti ta da će se ova organizacija još više zakukuljiti i ilegalno dalje postojati“. Na istom području posljedni masovni nastup Zaštite primjećen je kod podizanja spomenika braći Radić u Trebarjevu Desnom 25. srpnja 1937. godine.²⁹⁷

²⁹⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 24. XII. 1937. Posebno su vođe HSZ istaknule da se od sada ne smije ništa prijavljivati žandarmerijskim organima, jer oni više nisu nadležni za ovo područje. Vidi u spisu i popis svih otkrivenih zaštitara na području kotara Pregrada. HDA, RSUP SRH SDS, šif. 10.23., Građanske stranke za kotar Krapina, elaborat, 35-36. Zanimljivo da je Maks Čavlek, koji je imao veliki utjecaj na lokalno stanovništvo, tijekom Drugog svjetskog rata surađivao s NOP-om, ali i s ustašama, odnosno s onima koji su tada vojnički prevladavali na terenu. Između dva rata predsjednik općinskog odbora HSS i član kotarske organizacije HSS u Pregradi. U principu nije odobravao odlazak članova HSS u partizane. Nakon kraja rata angažira se u HSS i održava veze s Augustom Košutićem, zbog čega je pod stalnom kontrolom policije.

²⁹⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Sisku Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 12. IV. 1937. Predmet: HSZ, osnivanje. HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Sisku Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 23. X. 1937. Predmet: HSZ – podaci. Na osnovu ovog izvješća vidljivo je da su vlasti informacije o HSZ dobivali uglavnom od „pouzdanika“. Izgleda da masovno kažnjavanje zatvorom (otprilike od 10. do 30 dana) pripadnika

Slična je bila situacija u slavonskobrodskom kotaru gdje su vlasti bile zabrinute porastom članova Zaštite pod vodstvom zapovjednika kotarske Zaštite Stipe Balentovića (1898-1943) iz Garčina.²⁹⁸ Prvi pokušaj s osnivanjem stalnijih postrojbi HSZ na ovom području proveo je zastupnik HSS dr. Filip Markotić, koji je već 6. lipnja 1937. pokušao organizirati smotru Zaštite u Brodu, ali se od toga odustalo jer je vodstvo HSS procijenilo da je taj potez preuranjen.²⁹⁹ Prema elaboratu komunističkih organa poslije rata na području svih 17 općina slavonskobrodskog kotara tijekom 1937. godine formirani su odredi HSZ u jačini jedne satnije, da bi 1940. bio stvoren puk HSZ pod vodstvom pukovnika Šime Blaževića iz Klokočevika.³⁰⁰ Na području Vrbovskog u selima općine Bosiljevo zastupnik HSS za karlovački kotar Andrija Pavlić prijavio je osnivanje *Gospodarske sloge*, ali su vlasti otkrile da se radi o osnivanju Seljačke zaštite.³⁰¹ Andrija Pavlić svjedoči da je njegova mjesna organizacija HSS u Karlovcu negdje početkom 1937. dobila zadatak od vodstva HSS da osnuje postrojbe HSZ. Pavlić je kao zastupnik obilazio i druge kotareve u Savskoj i Primorskoj banovini i na svim sastancima u Varaždinu, Ogulinu, Čakovcu, Sisku, Travniku tumačio potrebu „organizovanja Seljačke sloge u vezi prosvjete i organizovanje seljačke zaštite uz Gospodarsku slogu“. Iz njegovog svjedočenja vidljivo je da su se organizacije HSZ

HSZ na području sisačkog kotara tijekom ožujka 1937. nije zaustavilo jačanje HSZ na tom području, iako je načelnik tvrdio da je to početni politički zanos koji će kasnije postati mrtvo slovo na papiru. Izgleda da je opravdanje kod sisačkog načelnika zbog njegovog popustljivog smjera prema HSS i HSZ izazvalo i izlaganje ministra unutarnjih poslova Korošca u parlamentu u diskuciji o proračunu MUP, pri čemu je ministar istaknuo oko Hrvatske seljačke zaštite „da vlast ima preduzeti potrebne mjere, da ova organizacija primi u svemu zakonski oblik“. Prema prijašnjim i kasnijim podacima postaje jasno da je Korošec otupljivao oštricu režima koja se srušila na HSZ (imajući na umu i svoje fantove) što postaje jasno vidljivo tijekom izbora 1938. godine.

²⁹⁸ Stipe Balentović, zemljoradnik iz Garčina, istaknuo je u redovima HSZ kao dobar organizator. U travanjskom ratu 1941. razoružava sa svojim ljudima jedinice jugoslavenske vojske na slavonskobrodskom području i pristupa ustaškom pokretu. Ubijen od strane partizana 1943. godine.

²⁹⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Slavenskom Brodu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 23. X. 1937. Predmet: HSZ – organizacija u srezu slavonskobrodskom. Ovdje vidjeti popis zaštitara koji na području kotara iznosi oko 800 ljudi, od čega najviše u općini Brodski Drenovac u selu Bučje – njih 80 pod vodstvom Franje Kvaternika. Zanimljiv je zaključak slavonskobrodskog kotarskog načelnika u vezi svrhe osnivanja HSZ. „Glede mišljenja o zadatku Zaštite može se reći, da je onakovo, kakovo je političko uvjerenje pojedinca. Čisti radićevci smatraju je doista zaštitom od eventualnog napada od strane četnika ili komunista, no separatistički nastrojeni, a tih je momentalno medju mladima većina, drža da je Zaštita osnovana da posluži kao temelj hrvatskoj vojsci za „svaki slučaj“ t.j. ako bi došlo do rascijepa ili radikalnog preuređenja države“.

³⁰⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.40., Građanske stranke za kotar Slavenski Brod, 72.

³⁰¹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Vrbovskom Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 7. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

osnivale paralelno s drugim javnim organizacijama seljačkog pokreta, s tom razlikom što je njihov rad bio konspirativan.³⁰²

Vrlo je zanimljivo izvješće kotarskog načelnika u Vinkovcima koji se uvjerio u razgovoru s pojedinim vođama HSZ u čvrstinu vodstva HSS da se organizacije HSZ po svaku cijenu provedu te sumnja u intervenciju Banskih vlasti: „Moram ipak izjaviti, da sumnjam već unaprijed u dobar uspjeh intervencije, jer po svemu izgleda, da organizaciju Hrvatske seljačke zaštite forsira samo vodstvo pokreta dr. Mačeka, a u tom je slučaju s obzirom na silnu disciplinu u redovima pristalica dr. Mačeka prema vodstvu i njihovu kompaktnost željeni uspjeh gotovo isključen“.³⁰³ Vlastitu inicijativu u organiziranju HSZ odmah u početku pokazao je jedan od budućih vođa Zaštite Josip Semen u selu Vrapče kada je sam osnovao jednu satniju od 80 ljudi. Uskoro je od Kemfelje dobio čin natporučnika i zadatak da organizira Zaštitu u vanjskom kotaru grada Zagreba. Semen je organizirao prve postrojbe Zaštite u Stenjevcu, Sesvetama, Zaprešiću, Brezovici i drugdje da bi poslije toga imenovan kotarskim zapovjednikom s činom pukovnika. Nakon godinu i pol dana premješten je kao ađutant kod Kemfelje, a zamjenio ga je Slavko Pipinić.³⁰⁴ I Britanci konstatiraju da se Zaštita polako pretvara u pravu vojsku. Zaštita neprestano raste da bi u kolovozu 1937. po Britancima, iznosila «60.000 redovnih članova». Također se ističe da su na Mačekov rođendan odredi konjice i pješadije te organizacije sudjelovale u proslavi u Zagrebu i ostavile «duboki utisak na promatrače». Sve to po njima vodi učvršćivanju Mačekove vlasti u Hrvatskoj.³⁰⁵

³⁰² HDA, SDS RSUP SRH, Iz zapisnika saslušanja Andrije Pavlića 20. I. 1946.

³⁰³ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 281/1937., Kotarsko načelstvo u Vinkovcima Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 23. II. 1937. Predmet: Osnivanje organizacija Hrvatske zaštite u Ivankovu.

³⁰⁴ HDA, SDS RSUP SRH, Saslušanje Josipa Semena, 1. VIII. 1947.

³⁰⁵ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938.*, II., n. dj., 577. Maksimilijan, PETANJEK, *Dr. Maček. Čovjek-djelo-narod*, Zagreb, 1937., 187. Već sredinom 1937. situacija sa djelovanjem i postojanjem HSZ se toliko ustalila da dr. Maksimilijan Petanjek u svojoj romansiranoj biografiji Mačeka piše o noćnim patrolama HSZ koje se sastoje od tri člana koji jednom u tjednu obilaze područje svoga sela i nadziru kretanja ljudi i paze na imovinu svojih suseljana. Petanjek također primjećuje da su zbog toga žanadamerijske patrole vrlo oprezne, te se više ne usuđuju samo tako „nahrupiti u selo“ da rade istrage.

Vlatko Maček kao zapovjednik HSZ u svojim memoarima pisanim u emigraciji u SAD-u 1950-ih godina spominje razloge osnivanja Zaštite. Prema Mačeku nakon izbora 5. svibnja 1935. zaredala su nasilja žandara nad hrvatskim seljacima „zato sam posebnom okružnicom osnovao Hrvatsku seljačku zaštitu, sa zadaćom da se svakom takvom nasilju odupru silom.“ I Maček jasno navodi da je ta organizacija „bila po naravi stvari posve ilegalna, no, vlasti su za nju znale, ali se nisu usudile u nju dirati.“ U memoarima Maček također piše da se u selima Zaštita pozivala udarcima čekićem o drvenu dasku „kada je prijetila neka pogibelj“ te opisuje naoružanje Zaštite vrlo manjkavim „te je Zaštita imala gdjekoju lovačku pušku, a uglavnom su kao oružje služile sjekire, željezne vile za gnojivo, pa i običan kolac. Također se u memoarima navodi da je osnivanje i djelovanje bilo uspješno jer su „tvorni napadaji“ režima na hrvatske seljake prestali.³⁰⁶ Zanimljiv opis HSZ daje i predsjednik vlade Milan Stojadinović kada se krajem 1936. godine sastao s Mačekom u lovačkoj kući industrijalca Deutsch-Maceljskog, na granici Hrvatske i Slovenije. Stojadinović napominje da je naredio banu Savske banovine dr. Viktoru Ružiću da ne osigurava nikakve policijske mjere u vezi njegova posjeta te da sve prepusti Mačeku. U pratnji šefa kabineta dr. Dragana Protića Stojadinović je krenuo prema lovačkoj kućici: „Dok smo od željezničke stanice išli kao lovačkoj kući primjetio sam male grupice od 2-3 seljaka, naoružane batinama. To su bili ljudi iz Mačekove „Seljačke zaštite“ koji su osiguravali put i cijelu okolinu mjesta gdje smo se imali sastati.“³⁰⁷

Na virovitičkom području organizator Zaštite bio je zastupnik HSS Martin Mesarov iz sela Korija. Ovdje su lokalne vlasti na svaku pojavu vježbanja ili organiziranja HSZ djelovale represivno, svako tko se nije odazvao na saslušanje kod kotarskog načelstva bio je po žandarima priveden, a nastojalo se po svaku cijenu spriječiti i osnivanje lokalnih jedinica zaštitara zatvaranjem njenih organizatora. Također, ovdje su organi vlasti vrlo pažljivo pratili

³⁰⁶ Vlatko, MAČEK, *Memoari*, Zagreb, 1992., 115. (Original na engleskom jeziku izašao je 1957. godine. Vlatko, MAČEK, *In the Struggle for Freedom*, New York, 1957.)

³⁰⁷ Milan, STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, Otakar Keršovani: Rijeka, 1970., 467.

rad Zaštite, jer se u izvješću pažljivo nabrajaju „stare organizacije“ HSZ odnosno gdje su ogranci Zaštite osnovani prošle 1936. godine, a gdje se osnivaju 1937. godine. Po ovom izvješću možemo vidjeti da je 1936. virovitičko područje bilo dosta zahvaćeno pokretom osnivanja HSZ posebno na području općina Špišić Bukovici i općine Lukač, da bi na području općine Gradina pokret započeo u ožujku 1937. godine.³⁰⁸

Upravo se na virovitičkom području dogodio zločin koji je prisilio vodstvo HSS da dodatno nastavi s organiziranjem HSZ. To je bio incident u Novom Gradcu kraj Virovitice 1. studenog 1937. kada su žandari pokušali spriječiti skup „Gospodarske sloge“ i tada ubili pet osoba (Stjepan Gać (75), Franjo Najcer (15), Stjepan Farkaš, Marko Antolković, Pavao Kovač) i teško ranili veliki broj seljaka među njima i zastupnika HSS Martina Mesarova. Povodom toga teškog zločina Maček je uputio proglas predsjedniku vlade Stojadinoviću u kojem je iznio sve činjenice te na kraju napomenuo „Ali Vam poručujem da hrvatski narod nije šumska divljač koju bi mogli Vaši uniformirani ili neuniformirani plaćenici strijeljati za svoju zabavu, pa će ubuduće svaki sličan zločinački napadaj sile suzbiti svojom vlastitom silom“.³⁰⁹ Nasuprot tomu Stojadinović u pismu knezu Pavlu od 11. studenog 1937. piše da žandarmerija nije prva pucala, „već pristaše Mesarova“, ali iz pisma se vidi da je taj događaj za Stojadinovića svojevrsna prijetnja Mačeku da ne dolazi na zborove Udružene oporbe u Srbiji.³¹⁰ Povodom ovog slučaja Odjeljenje za državnu zaštitu poslao je Ministarstvu unutarnjih poslova izvješće u kojem se navodi sve veća naoružanost postrojbi HSZ kada je nakon krvoprolića nad hrvatskim seljacima lokalna postrojba HSZ opkolila žandarmerijsku patrolu „u punom ratnom rasporedu“ te ih prisilila da se povuku pucajući iz pušaka na žandare. Isto tako MUP dolazi u posjed povjerljive okružnice HSS u kojoj Maček povodom

³⁰⁸ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Virovitici Banskoj upravi Savske banovine, 12. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

³⁰⁹ HPM, DZ II, inv. br. 81.169. letak: Gospodinu dr. Milanu Stojadinoviću predsjedniku vlade u Beogradu 3. XI 1937. U potpisu: Dr. Vlatko Maček.

³¹⁰ Hoover Institution Archives, Collection Dragiša Cvetković, Box 1- folder 37., Stojadinović knezu Pavlu, 11. XI. 1937. (prijepis)

dogadaja u Novom Gradcu naređuje svim narodnim zastupnicima HSS da ubuduće ne smiju organizirati niti jedan stranački zbor, a da na njemu nije nazočna HSZ i „to naoružana“. Prema istom izvješću od tada svako veće skupljanje pristaša HSS bilo je praćeno postrojbama HSZ.³¹¹ Mačekove naredbe povodom „incidenta u Novom Gradcu“ brzo su stigle i u Dalmaciju gdje je zastupnik i splitski prvak HSS dr. Josip Berković na putu iz Splita na Hvar svojim pouzdanicima prenio Mačekove zapovijedi da se „od sada na silu odgovori silom“ i da zborovi HSS imaju biti zaštićeni naoružanim jedinicama HSZ.³¹²

Uzlet osnivanja postrojbi HSZ potvrđuje i izvješće Petrinjske žandarmerijske čete. U izvješću za veljaču 1937. stoji da je HSZ prodrla u sva sela kotara, pa čak i u ona mješanog stanovništva, te da su ovog mjeseca osnovane postrojbe u selu Skeli (općina Jukinec) te u Majuru i Baniću i da se ovdje izvode vježbe za sada bez oružja i uniforme. U izvješću za ožujak 1937. Savskom žandarmerijskom puku u Zagrebu stoji da su članovi HSZ izvodili vježbe u selima sisačkog, velikogoričkog, pisarovinskog i karlovačkog kotara, a da su te formacije ustrojene širom kostajničkog, petrinjskog, glinskog i vrginmoskog kotara. Sve ove jedinice vježbaju pod domobranskim komandama u jačini od 10-150 ljudi već prema veličini sela.

U veljači 1937., posebnim raspisom Banske uprave Savske banovine po nalogu ministra unutrašnjih poslova A. Korošca naređeno je da se ide u strogo kažnjavanje članova HSZ ako održavaju vježbe bez odobrenja vlasti, pozivaju na skupove ili uzbunu te na koji drugi način krše zakone. Međutim, pred vlasti se nametnuo problem masovnosti tih vježbi i skupova HSZ. Bilo je potpuno nemoguće uhititi i kazniti novčanom globom ili zatvorom toliki broj ljudi, te su se vlasti odlučile da kažnjavaju samo vođe lokalne Zaštite. Stoga je prema izvješću u veljači 1937. u kotaru Karlovac zbog izvođenja vježbi 15 osoba vođa HSZ

³¹¹ AJ, fond 14., 27., Materijal Odjeljenja za državnu zaštitu Ministarstvu unutarnjih poslova od 23.-25. XII. 1937., JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske*, n. dj., 89.

³¹² Vojni arhiv Srbije (VAS), Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, kut. 6/ fasc. 11/br. 1-45., II. Armijska oblast, 24. XI. 1937.

kažnjen sa 8 dana zatvora, u kotaru Koprivnica prilikom vježbe 200 ljudi u selu Ždali kažnjen vođa HSZ sa 10 dana zatvora i 500 dinara globe. Isto se dogodilo i u Goli gdje je vježbalo 250 ljudi a zapovjednik kažnjen istom kaznom. U kotaru Valpovo, u mjestu Petrijevci je osuđen vođa HSZ i nekoliko istaknutijih članova na kraću zatvorsku kaznu. U kotaru Sisak su vlasti saznale da su u 14 sela imenovani vođe HSZ te se budno prati stanje na terenu. U kotaru Đurđevac HSZ je bio najšire organiziran te su vježbe zabilježene u Molvama, Podravskim Sesvetama, Gredi, Đuretini i dr. Zbog nemogućnosti da se utvrde kolovođe tih vježbi kotarskom načelniku je naređeno da sve sudionike vježbi u selu Greda, njih 80, kazni zatvorom od 15 dana.³¹³ Iako su žandarmerijske patrole intervenirale i spriječavale organizaciju formacija HSZ u pojedinim krajevima Hrvatske i u njihovim redovima je vladala nevjerica zbog očiglednog popuštanja režima prema ovim pojavama. U jednom izvješću se spominje da „policijske vlasti i žandari kažu da sada imaju samo noge, a ruke su im vezane poslije izbora 1935. pa da i oni moraju čuvati svoju glavu.“³¹⁴

Osnivač HSZ u Donjem Miholjcu bio je narodni zastupnik HSS dr. Ivan Majcan, koji je na sastanku pristaša HSS 5. rujna 1937. godine naložio osnivanje postrojbi HSZ na području Donjeg Miholjca. Početne jedinice HSZ su odmah i osnovane u Donjem Miholjcu, Sv. Đurđu i Čađavici. Vlasti su odmah reagirale i vođe Zaštite Stjepan Maroslavac i Andrija Golinac iz D. Miholjca su osuđeni na 20 dana zatvora, a na deset dana zatvora Josip Mikić i Ivan Crnčan, dok se protiv vođa HSZ u Čađavici i Sv. Đurđu vodio kazneni postupak.³¹⁵ Narodni zastupnik HSS za Osijek Stjepan Hefer odredio je za zapovjednika HSZ u kotaru Valpovo Josipa Pernara.³¹⁶

³¹³ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, br. 50-561., Ministar unutrašnjih poslova A. Korošec M. Stojadinoviću, 8. IV. 1937.

³¹⁴ AJ, fond 37., 9-820.

³¹⁵ HDA, Grupa VI., Građanska stranke i društva, br. 2004., Načelstvo Donji Miholjac Banskoj upravi Savske banovine, 18. IX. 1937.

³¹⁶ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, In. br. 2033., Kotarsko načelstvo u Valpovu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 17. IV. 1939.

Krajem 1937. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova u jednom izvješću rezimiralo je dosad prikupljene podatke o ustroju Zaštite u državi i pokušalo ustanoviti jačinu njenih jedinica. Prema tom izvješću od 25. prosinca 1937. godine potvrđuje se da vodstvo HSS radi i dalje na ustrojstvu „Seljačke Zaštite polu-vojničkog karaktera“. Konstatira se da je prva pojava ovih jedinica zabilježena u Savskoj banovini u Hrvatskom zagorju tijekom mjeseca svibnja prošle godine, da bi početkom ove godine (1937.) počelo organiziranje Zaštite i na području Primorske banovine. Usprkos mjerama vlasti da se njen doseg ograniči u izvješću se zaključuje da sada krajem 1937. godine postrojbe Zaštite postoje u skoro svim kotarevima Savske i Primorske banovine u ukupnoj jačini 50.000 ljudi uglavnom muškaraca između 20. i 25 godina. Najsnažniji istupi HSZ zabilježeni na području Slavenskog Broda u Pisarovini i na području Križevaca gdje su se pojavile veće postrojbe HSZ u snazi od 800 do nekoliko tisuća ljudi.³¹⁷

Nema sumnje da je represija vlasti, zatvaranje organizatora Zaštite, stalno maltretiranje od strane žandarmerijskih organa i strogo kažnjavanje svakog vježbanja članova HSZ djelovala na nekim područjima te su pojedini seljaci odustajali od toga da se uključe u pokret. Primjer imamo na području kotara Novska gdje su jednice HSZ tijekom 1936. godine formalno osnovane u selima Lipovljani, Brestači i Kozaricama, ali zbog toga jer su vođe ovih jedinica zatvoreni, zaštitarski pokret na ovom području je zaustavljen. Isto tako u susjednom kutinskom kotaru Zaštita je zbog pritiska vlasti uglavnom ostala pasivna.³¹⁸ I na velikogoričkom području je zapaženo opadanje aktivnosti HSZ u odnosu na 1936. godinu kada su osnovane brojne jedinice HSZ (u općinama Dubranec, Kravarsko, Novi Čič, Odra, Vel. Gorica, Vukovina), ali vlasti nisu bile sigurne da li je to zbog vremenskih prilika ili

³¹⁷ AJ, fond 14., 27., Materijal Odjeljenja za državnu zaštitu Ministarstvu unutarnjih poslova od 23.-25. XII. 1937.,

³¹⁸ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Novskoj Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 11. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad, HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Kutini Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 12. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

unutrašnjeg rastrojstva. Primjećena je samo pojačana aktivnost rada HSZ u selu Plesu gdje su članovi HSZ uspjeli nabaviti neke uniforme, a u financiranje ove organizacije ušle su zemljišne zajednice Pleso-Rakarje i Komin.³¹⁹

Takvi primjeri pasivizacije ogranaka HSZ prema izvorima nisu bili rijetki, a ovisili su o pritisku lokalnih organa vlasti na organizatore i članove HSZ, sposobnosti samih organizatora da se tom pritisku odupru te njihovoj sposobnosti uvjeravanja lokalnog seljaštva da je zaštitarski pokret neophodno potreban za obranu hrvatskog seljačkog naroda. Ponekad seljaci nisu shvaćali važnost Zaštite te su se posve orijentirali na svoje poljodjelske poslove i zapostavljali rad i vježbe unutar HSZ. Bilo je i primjera gdje seljaci nisu bili zadovoljni radom svog zastupnika, kao u Samoboru s Ljudevitom Tomašićem koji za „njih nije ništa učinio“, a i raspuštanje HSZ u Sv. Martinu od strane Tomašića zbog „komunističke agitacije“ nije dobro primljeno u narodu.³²⁰ Stoga se znalo događati da je na to područje morao dolaziti neko drugi iz vodstva HSS da objasni seljacima svrhu i važnost zaštitarskog pokreta unutar seljačkog pokreta HSS. Takav primjer imamo u mjestu Draganiću kraj Karlovca gdje su seljaci odbijali da se upišu u redove Zaštite. O tome u izvješću kotarskog načelstva u Karlovcu stoji da će pokret posve opasti „ako od vodstva ne bude protivnog upliva“.³²¹ Treba naglasiti da su česta uhićenja članova HSZ pri vježbanju prisilila vodstvo HSS da donese odluku o pomaganju zatočenim članovima HSZ. Prema izvješću Sreskog načelstva u Sisku od 5. lipnja 1938. ističe se da nakon masovnih uhićenja članova HSZ na poručju Siska, prema vodstvu HSZ, „nema kolebanja“, HSZ treba da i dalje vježba i ustrojava se, dok je članovima

³¹⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarski načelnik u Velikoj Gorici Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 6. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

³²⁰ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Samoboru Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 6. VI. 1937. Predmet: HSZ – osnivanje i djelovanje. Npr. u kotaru Slavonska Požega osobne razmirice u lokalnom vodstvu HSS spriječavale su djelotvoran rad i osnivanje novih organaka Zaštite.

³²¹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Karlovcu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 9. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

HSZ koji su na slobodi naloženo da pomažu obiteljima zatvorenih članova HSZ na poslu, u polju i u kući te da zatočenicima treba davati tri puta dnevno hranu na dan u zatvor.³²²

No, usprkos određenom zastoju zaštitarskog pokreta nesumnjivo je Zaštita tijekom 1937. godine ipak značajno napredovala organizacijski i brojčano. Dokaz tomu je veliki niz izvješća kotarskih načelstva o osnivanju lokalnih odreda HSZ na području Savske banovine da je Banska vlast u Zagrebu naredila svom Odjeljenju za državnu zaštitu da napravi poseban spisak svih aktivnosti HSZ. Tada su napravljene posebne knjige pod nazivom „Evidencija o nedozvoljenim akcijama „Hrvatske seljačke zaštite“ za 1937. i 1938. godinu u kojima je detaljno po kotarevima zabilježena svaka djelatnost HSZ.³²³ I godišnje izvješće veleposlanstva Velike Britanije u Beogradu iz 1937. godine također spominje „seljačke straže“ HSS. Prema izvješću: „Česti skupovi hrvatskih kulturnih i privrednih društava služili su kao paravan za političku aktivnost, a organizovan je i pokret protiv nepismenosti u seoskim okruzima. Hrvatska poluvojna organizacija Seljačke straže neprestano je rasla uključujući i mnogo vojnih rezervista. Na rođendan dr. Mačeka 18. srpnja odredi konjice i pješadije te organizacije prodefilovale su Zagrebom. Još 20.000-30.000 članova raznih hrvatskih društava prodefilovalo je gradom, dok su red održavali službenici stranke. Te aktivnosti učvrstile su položaj dr. Mačeka u Hrvatskoj“.³²⁴ O raširenosti zaštitarskih straža 1937. svjedoči i ljevičarski književnik Miroslav Krleža koji je zajedno sa svojim prijateljem dr. Đurom Vranešićem krenuo u posjet Mačeku u Kupinec da dobije Mačekovu izjavu o nehumanom postupanju vlasti prema zatočenim komunistima u lepoglavskom zatvoru: „Nije mi bilo simpatično ići Mačeku na noge, ali prilika je bila da se za komuniste u lepoglavi nešto učini. Pošli smo automobilom. Već prije Jastrebarskog prema Kupincu sva sela kroz koja smo

³²² Milutin, GROZDANIĆ, *Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom djelu suvremene historiografije, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 200.

³²³ HDA, KBUSB – ODZ, II. Pov. 105/145., knjige pod naslovom „Evidencija i nedozvoljena akcija HSZ i Suda dobrih ljudi“ 1937. i 1938. godine.

³²⁴ AVRAMOVSKE, II., n. dj., 577.

prolazili bila su pod stražom Mačkovih pristalica. Automobil su svaki čas na putu presretali, ali dr. Vranešić je bio ime i oni su nas svugdje pustili“.³²⁵

Iako organizirane kao poluvojne organizacije za zaštitu skupova HSS-a od žandara i provokatora, vodstvo HSS imalo je sa Zaštitom i dugoročnije planove. Maček je češkom diplomatu 1937. rekao da je «raspoloženje u narodu buntovničko (...) da seljaci dolaze k meni i pitaju kada će dobiti oružje da krenu na Beograd». Također je naglasio da su srbijanski vlastodržci 1918. mogli raditi s Hrvatima što su htjeli «jer nismo imali ništa», zato «mi želimo za takav momenat biti spremni, i zato imamo Seljačku zaštitu».³²⁶ Nesumnjivo se Zaštita kao formacija javlja kao politički faktor i faktor prisile u rukama HSS-a. U tom pogledu ona preuzima sasvim određene i konkretne zadatke i služi HSS-u kao instrument za širenje političkog utjecaja.

Postrojbe Zaštite širile su se i na područjima Hrvatske s mješovitim hrvatsko-srpskim stanovništvom poput glinskog kotara gdje su zabilježene u 11 naselja od čega najviše u Viduševcu oko 80 članova pod zapovjedništvom Mate Crnkovića.³²⁷ I na pakračkom području pojavile su se postrojbe HSZ, iako u manjem broju nego na području Gline pri čemu je najveći odred (oko 20-30 ljudi) formiran u selu Omanovci općine Badljevinina pod vodstvom Gjüre Ajmana. Ipak, u nekim nacionalno miješanim kotarevima pojavili su se stanoviti problemi, poput slunjskog kotara. Navodno je u lokalnom vodstvu HSS nakon Mačkove naredbe o osnivanju HSZ došlo do sukoba. Dok je radikalno krilo HSS osnovalo HSZ u selu Ladjevci (zap. Mićo Cvitković) i prijetilo susjednim srpskim selima (Broćanci) intervencijom, navodno je jedan od prvaka HSS trgovac Tomica Perišić odbio da osniva jedinice HSZ jer zbog „mješanog žiteljstva to nije uputno u ovom srezu“.³²⁸

³²⁵ Enes, ČEGIĆ, *S Krležom iz dana u dan 1975-1977.*, II., Globus: Zagreb, 248.

³²⁶ Ivo, GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, Novi Liber: Zagreb, 2008., 172.

³²⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Podaci o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti na području glinskog sreza.

³²⁸ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Slunju Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 22. III. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

Osim nastojanja da seljački odredi Zaštite budu nazočni u svakom selu Hrvatske (Savske i Primorske banovine) vodstvo HSS i Zapovjedništvo HSZ nastojalo je da vođe lokalnih odreda stranačke milicije HSS budu osobe koje imaju vojno iskustvo bilo u bivšoj austro-ugarskoj vojsci bilo u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Najbolji primjer tome je kotar Županja gdje je kotarski zapovjednik Zaštite bio Franjo Petrović „bivši austrijski oficir“, dok su zaštitare u tri najveća sela županjskog kotara vodili u Vrbanji Pavao Petrović, rezervni potporučnik, u Drenovcima Josip Jakobovac, predsjednik općine i bivši austrijski časnik te u Sikirevcima Mijo Marković, bivši žandarmerijski narednik.³²⁹ Vodstvo HSS tražilo je od seljaka da se angažiraju u redovima Zaštite i u vrijeme intenzivnih poljskih radova jer to nalažu „interesi hrvatskog naroda“, iako je primjetno u izvješćima kotarskih načelstva seljačko negodovanje po tom pitanju.³³⁰

Vlasti su od početka bile u nedoumici kako da postupaju sa naraslim zaštitarskim pokretom. Suočeni s konstantnim rastom jedinica HSZ i njihovim vježbanjem širom Savske i Primorske banovine vlasti su razradile sistem mjera da se ta aktivnost onemogući i da joj se stane na kraj. Postojao je prvotni prijedlog da se organizatori Zaštite odmah zatvore, ali kada je to i pokušano novi organizatori su odmah imenovani od vodstva HSS. Stoga su kotarska načelstva bila prisiljena i po uputama od Banske vlasti iz Zagreba i Ministarstva unutarnjih poslova iz Beograda kažnjavati krivce (organizatore HSZ) samo na osnovu prekršaja Zakona o udruženjima, zborovima i dogovorima od 18. rujna 1931. godine koji je bio dio Zakona o zaštiti državne bezbednosti i poretka u državi.³³¹ Prvotni pokušaj likvidacije HSZ krajem 1936. godine nije uspio, stoga su Banske vlasti, odnosno pomoćnik bana Savske banovine Stanoje Mihaldžić, uočivši početkom 1937. godine ponovnu aktivnost organizatora HSS, 1.

³²⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 119/1937., Kotarsko načelstvo u Županji Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 28. I. 1937. Predmet: Osnivanje organizacija Hrvatske zaštite.

³³⁰ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 3. VII. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

³³¹ Zakon o udruženjima, zborovima i dogovorima od 18. septembra 1931., *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 28. IX. 1931.

ožujka 1937. godine donio direktivu koja će manje-više vrijediti do osnivanja Banovine Hrvatske. Naime: „U vezi ranijih uputstava do konačnog rješenja pitanja koje se odnosi na djelovanje i rad Hrvatske seljačke zaštite naređuje se“, kako stoji u direktivi, Banske vlasti su kotarskim načelstvima poslale pravilnik s tri točke. Prva, svako skupljanje ili vježbanje članova HSZ bez odobrenja vlasti je zabranjeno, a u slučaju njihova izvođenja po zakonu kazniti „funkcionare i učesnike“ drugi dan po slovu Zakona o udruženjima i zborovima. Primjetno je da se ne preporuča da se takvi skupovi silom suzbiju, a i praksa je često dovodila do toga da se svi učesnici vježbanja Zaštite ne mogu kazniti jer radilo se o stotinama ljudi te su se kazne uglavnom primjenjivale na organizatore HSZ. Drugo, u slučaju da se članovi HSZ pripremaju za neko krivično djelo glavne vođe Zaštite uhititi i sprovesti Upravi zagrebačke policije na daljnu obradu i treće, da kotarski načelnici spriječe koliko je u njihovoj moći organizacije HSZ koje se nalaze na državnoj granici.³³² Ovdje se vidi bojazan vlasti s kontaktima u inozemstvu i mogućem naoružavanju postrojbi HSZ iz inozemstva. Ovisno od mjesta središta pojedine organizacije HSZ ponekad je njezin predsjednik pozivan na razgovore u policijsku postaju ili općinsko sjedište u kojem je ubjeđivan o zakonskoj nedopustivosti postojanja takve organizacije, pri čemu su organi vlasti napominjali da će uskoro biti kažnjeni pravi pokretači aktivnosti HSZ. Nerijetko su odgovorni iz Zaštite odgovarali da „oni samo rade po nalogu iz vodstva“. U slučaju da se utvrdi da su članovi HSZ počinili kažnjivo djelo trebaju biti uhićeni zajedno s lokalnim zapovjednicima HSZ te sprovedeni Upravi zagrebačke policije „u svrhu daljnjeg isledjenja i postupka“. U odredbi je naglašeno da treba primjenjivati takve sankcije „da nijedan postupak ne dobije vid šikaniranja ili progona iz političkih razloga“.³³³ Ipak masovnost ovih organizacija na prostoru Savske i Primorske banovine i njihovo konstantno vježbanje, sastajanje i marširanje na različitim

³³² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 119/1937., Kraljevska Banska uprava Savske banovine, svim kotarskim načelstvima, 1. III. 1937.

³³³ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 37-14. Kraljevska banska uprava Primorske banovine Upravi policije u Splitu 2. III. 1937.

lokacijama u ilegalnim uvjetima u slučaju neizazivanja sukoba prisililo je vlasti da postupno toleriraju ovu djelatnost.³³⁴

O strogosti vlasti prema organiziranju HSZ u pograničnom području govori i slučaj u selu Brezovici kraj Virovitice kada je komandant pogranične karaule u Rušanima tražio intervenciju žandarmerije zbog vježbanja HSZ, te je došlo do sukoba u kojem su dva zaštitara lakše ranjena.³³⁵ Međutim, to nije zaustavilo zaštitarski pokret ni u pograničnim područjima. U mjestu Ždala u kotaru Koprivnica neposredno uz granicu s Mađarskom 24. veljače 1937. održana je pokusna uzbuna HSZ na kojoj je sudjelovalo 200 ljudi. U 7 sati ujutro sviranje trube i lupanje u daske diže na uzbunu cijelo selo, te se muškarci skupljaju izvan sela na jednom pašnjaku, te ovdje pola sata vježbaju naoružani vilama i sjekirama. Nakon toga su se mirno razišli.³³⁶ Ponegdje su kotarski načelnici postupali oportunistički kao u Ludbregu kada je načelnik naredio žandarmerijskoj stanici u Čakovcu da dovede na saslušanje Stjepana Kolaka, vođu HSZ iz sela Hrastovskog. Međutim, kada je Kolak uhićen i odveden u žandarmerijsku stanicu pred stanicom se skupilo 150 zaštitara koji su tražili puštanje Kolaka. Zbog mogućnosti sukoba ludbreški načelnik je Kolaka oslobodio, što su mu žandarmerijski organi zamjerali.³³⁷

U specijalnom elaboratu banu Savske banovine od 2. ožujka 1937. koji su napisali policijski inspektor Josip Tučan i žandarmerijski major Marko Olujević stoji da je poteškoća u razotkrivanju i kažnjavanju članova HSZ njihova potpuna povezanost s radom ostalih organizacija seljačkog pokreta poput *Seljačke* ili *Gospodarske sloge*, jer su članovi HSZ većinom i članovi tih organizacija. Problem se usložnjava s činjenicom da su neke općine i općinski odbori došle pod vlast HSS koji su zaopravo „izvršni organ tih organizacija“. Zato se

³³⁴ IŠEK, Hrvatska seljačka stranka..., n. dj., 200.

³³⁵ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 15/1937., Kotarsko načelstvo u Virovitici Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 7. VI. 1937. Predmet: HSZ – vježbanje.

³³⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 4/1937., Kotarsko načelstvo u Koprivnici Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 28. II. 1937. Predmet: Ždala HSZ – vježba.

³³⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 783/1936., Varaždinska žandarmerijska četa komandantu Savskog žandarmerijskog puka 20. XI. 1936. Predmet: Stjepan Kolak iz Hrastovskog iz političkih razloga uhićen te onda na intervenciju kotarskog načelnika u Ludbregu pušten.

po njima Seljačka zaštita ne može posebno tretirati „niti se protiv nje mogu uspješno primijeniti kakove sankcije, a da se uporedo ne primene i protiv ostalih org. seljačkog pokreta“. Isto tako se zaključuje da se u tim organizacijama Zaštite primjećuje u radu i nastupanju „duh bivše austro-ugarske vojske“.³³⁸ U nekim odredima HSZ vrijedi oštra disciplina, pri čemu se nedolazak na vježbe oštro kažnjava. Događaj od 2. studenog 1936. kada je 100 zaštitara u selu Lipniku kotara Pisarovina provalilo u kuću Vinka Kovačića i demolirala mu namještaj jer nije došao na vježbe ili presuda Suda dobrih ljudi iz Prepuštevca (kotar Sv. Ivan Zelina) da se Vid Tućan pretuče batinama jer nije došao na stražu, najbolji su primjer toga.

Zabrinjavajuće je, kako stoji u izvješću, da odredi HSZ zabranjuju kontakt naroda s organima vlasti, te se zbog toga stanovnici prema vlasti odnose pasivno. Primjer su pretresi žandarmerijskih organa kod pojedinih osumnjičenih osoba, kada bi po zakonu pri pretresu trebali biti nazočni neki civili iz sela, ali međutim nitko se na želi odazvati jer se boji reakcije HSZ. U svemu tomu ključan je bio zahtjev vodstva HSS da se članovi HSZ ne smiju sukobljavati s organima vlasti već se prema njima odnositi pasivno i ne provoditi njihove naredbe. Na to se nadovezuje i ponašanje organa vlasti koji također ne žele sukob s HSZ „na štetu svog autoriteta“ jer znaju da bi svaki sukob doveo do težih incidenata, a to se želi izbjeći. Zbog toga na području Savske i Primorske banovine nastaje svojevrsno „dvovlašće“ između organizacija hrvatskog seljačkog pokreta i službenih organa vlasti.³³⁹

I tijekom 1938. godine kotarska načelstva javljaju o pasivnosti HSZ u zimskim mjesecima, ali npr. prema mjesečnom izvješću o političkim prilikama za ožujak 1938. u kotaru Novska stoji „da bi njeni članovi u određeni čas istupili, u to nema nikakve sumnje“.³⁴⁰

³³⁸ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., b.b. Prijepis. Specijalno izvješće Banskoj upravi Savske banovine i banu Savske banovine o djelovanju Hrvatske seljačke zaštite, 2. III. 1937.

³³⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., b.b. Prijepis. Specijalno izvješće Banskoj upravi Savske banovine i banu Savske banovine o djelovanju Hrvatske seljačke zaštite, 2. III. 1937.

³⁴⁰ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5220., Mjesečno izvješće o političkim prilikama u kotaru Novska za mjesec ožujak, 2. IV. 1938.

Posve nevjerojatnu vijest je poslala žandarmerijska stanica Brezovica krajem travnja 1938. godine povodom posjeta Zvonimira Kovačevića tamošnjim jedinicama HSZ (Stupnik, Brezovica) da se pripreme za dolazak na postavljanje kamena temeljca za izgradnju „Velikog doma“ Hrvatske seljačke zaštite u Zagrebu. S obzirom da nema drugih alternativnih izvora o takvom događaju, možemo zaključiti da je vijest očito pogrešna, radilo se o redovitom obilasku Zvonka Kovačevića, vođe HSZ za vanjski kotar zagrebački obližnjih jedinica HSZ.³⁴¹

Da žandari sve više gube utjecaj na selu govori i napad HSZ na žandarmerijsku patrolu u mjestu Žarilac, općina Kutjevo kada su žandari tražili od seljaka da skinu šešire s oznakom HSZ, pri čemu su napadnuti od 20 zaštitara kolcima.³⁴² Prema izvješću Komande Savskog žandarmerijskog puka Maček je u ožujku 1938. izdao uputu da u svakom kotaru na tri tisuće izbornika treba osnovati bataljun od 537 ljudi «uzevši u obzir i starešinski kadar».³⁴³ Osim toga već početkom 1938. godine na nekim područjima se počela iskazivati samovolja Zaštite i njenih vođa. Navodno je jedan od vođa HSZ u Samoboru Tumašić u veljači 1938. naredio ubojstvo uglednog samoborskog tiskara Eugena Košaka jer se njegov *Samoborski list* nije slagao s politikom HSS. Nakon što su mu demolirane prostorije tiskare Košak je ubijen. Nakon toga događaja 400 uglednih građana Samobora uputilo je peticiju dr. Mačeku da se prestane s terorom Zaštite, ali nije bilo nikakvog odgovora.³⁴⁴ Svi ti problemi oko terora Zaštite izbit će u većem opsegu kasnije nakon osnivanja Banovine Hrvatske i postati veliki uteg o vratu vodstvu HSS.

Indikativan je zaključak izvješća Banskih vlasti Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova 5. rujna 1938. godine u vezi likvidacije HSZ: „Kako su sva dosadašnja

³⁴¹ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2011., Kotarsko načelstvo u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine - ODZ, 30. IV. 1938. U izvješću se spominje Pavle Kovačević, ali očito je da se radi o Zvonimiru Kovačeviću.

³⁴² HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5419., Napad na žandare, 8. X. 1938.

³⁴³ JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945.*, n. dj., 101-102.

³⁴⁴ Sve u duhu sporazuma, *Balkan*, br. 300., 26. II. 1938., 4.

nastojanja u pravcu da se utiče na partijske prvake da sami likvidiraju s radom ovih organizacija ostala bezuspješna, to smo mišljenja da su za sada moguća samo dva rješenja: da se odmah pristupi rasturanju ovih organizacija te hapšenju i kažnjavanju svih onih lica koje se ne pokore zakonskim naredbama vlasti ili da se sa odlukom sačeka još neko vrijeme pa da se kasnije tako postupi kad za to i ukoliko nastupe teži momenti i razlozi“.³⁴⁵

Da je formiranje jedinica Zaštite sredinom 1938. godine završeno potvrđuje i iskaz jednog od zapovjednika Zaštite Milana Pribanića danom poslije rata: „Izgradnja organizacije i njeno postepeno formiranje u vojničke ili u poluvojničke odrede dovršeno je uglavnom u prvoj polovini 1938. U to vrijeme Zaštita već postoji skoro u svim kotarevima, gdje imade stranka HSS većinu pristaša.“³⁴⁶

Za vrijeme jačanja hrvatskog seljačkog pokreta poslije 1938. godine i stvaranjem Banovine Hrvatske provedene su određene revizije sudskih presuda utvrđenih za prošlih režima protiv pojedinih članova HSS i pokrenute nove istrage za nerazjašnjena ubojstva hrvatskih domoljuba. Očigledno se dobar dio tih revizija odnosio na djelovanje Zaštite čiju su pripadnici kažnjavani od 1936. do 1938. godine zatvorskim kaznama. Bez dubljeg ulaženja u spomenute procese i njihovu pravnu problematiku ovdje ćemo navesti samo jedan slučaj revizije postupka protiv članova HSZ. To se odnosi na sudski postupak i presudu u Varaždinu 19. siječnja 1939. godine protiv satnika Geze Krobota i drugova koji su optuženi i osuđeni zbog njihovog samovoljnog uhićivanja i prelaćivanja sedmorice Roma kradljivaca, zbog oduzimanja oružja članovima JRZ, premetačina kod ljudi koji su osumnjičeni za veze s komunistima te zbog napada oružjem na žandarmerijsku patrolu koja je pokušala uredovati. Naime u selu Slanje kraj Martijanca krajem prosinca 1936. godine oko 100 zaštitara pod vodstvom svojih vođa vodnika Geze Krobota i vodnika Bolta Vručine krenula je u obračun s pojedincima osumnjičenima za krađu i nekim protivnicima hrvatskog seljačkog pokreta.

³⁴⁵ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., b.b./1938., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutarnjih poslova, 5. IX. 1938. Predmet: HSZ – djelovanje.

³⁴⁶ KARAUŁA, Elaborat pukovnika Hrvatska seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 210.

Žandarima koji su pokušali spriječiti gomilu rojnik Feliks Vručina je rekao da oni ovdje nemaju više što raditi „jer su oni sada žandarmerija“. Naknadnom intervencijom žandarmerije iz Čakovca uhićeno je 20 zaštitara i većina osuđena na tri mjeseca zatvora. Revizija postupka sredinom 1939., koju je potaknulo državno tužiteljstvo u Varaždinu, pred Okružnim sudom u Varaždinu tražila je još veću kaznu za optužene, ali je Kasacioni sud u Zagrebu odbacio navode tužiteljstva, uvažio olakotne okolnosti i pustio osuđenike.³⁴⁷

Ipak režim je ovisno o političkim okolnostima prema vođama HSZ i dalje primjenjivao lakše ili strože sankcije. Na velikom narodnom zboru HSS u Velikoj Gorici 6. lipnja 1938. prvaci HSS na čelu s dr. Mačekom održali su govore pred 15.000 ljudi. Na zboru je bila dosad neviđeno velika skupina članova HSZ njih 2.500 i oko 200 konjanika HSZ. Neposredno nakon službe Božje na skup je stigao dr. Maček na bijelom konju u pratnji nekoliko konjanika HSZ te izvršio smotru Zaštite. I Maček i A. Košutić imali su na šeširu značku HSZ. U svom govoru na zboru Maček je naglasio: „Ako Srbi ne budu htjeli surađivati s hrvatskim seljakom, mi smo danas tako jaki da ćemo i sami bez Srba izvojštiti slobodu. Najbolje jamstvo tomu su političke, gospodarske i prosvjetne organizacije hrvatskog naroda, a naročito Hrvatska seljačka zaštita“.³⁴⁸ Nakon završenog zbora slijedeći dan vlasti su zbog dojma nastupa Zaštite prema narodnim masama i Mačekovog govora reagirale te su sedmorica lokalnih vođa HSZ uhićeni dok su dvojica bila u bjegu. Svi su sprovedeni u policijsku upravu u Zagrebu. Na ta uhićenja vodstvo HSS izrazilo je žestoki protest kod nadležnih vlasti.³⁴⁹ Slično je bilo i na velikom predizbornom zboru Seljačko-demokratske koalicije u Bjelovaru 11. rujna 1938. pred 15.000 ljudi kada su vlasti bile iznenađene pojavom

³⁴⁷ HDA, fond 83., Razni kazneno pravni spisi, Okružni sud u Varaždinu, kut. 2., kzp. 50/37., 201/39., Omot spisa Geza Krobot i drugovi

³⁴⁸ HDA, Grupa XVI, Teror vladajućeg režima, Inv. br. 5306., Mjesečno izvješće o političkim prilikama Savskog žandarmerijskog puka za mjesec lipanj, 26. VI. 1938.

³⁴⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 944., Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu - ODZ, 6. VI. 1938. Predmet: Izvješće s skupštine b. HSS u Velikoj Gorici. Uhićeni su Vjekoslav Klarić, Plepelić Kazimir, Josip Leder, Filip Katulić, Mijo Rožić, Mijo Brigljević i Josip Rojc, svi osim Rojca koji je pekar bili su poljoprivrednici. Kasnije je za Plepelića ustanovljena da nije član HSZ. Kažnjeni su s 15 dana zatvora i 500 dinara kazne. HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2012., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine – ODZ, 11. VI. 1938.

oko 2.000 zaštitara „u strojnom poretku“ i 200 konjanika „konjaničkog odreda HSZ“ koji su došli iz cijelog bjelovarskog kraja.

Na naređenje Banskih vlasti predstojništvo gradske policije u Bjelovaru provelo je opsežnu istragu, s obzirom da su usdionici zbora bili s velikog područja. Nakon istrage utvrđene su lokalne vođe HSZ u Bjelovaru te su kažnjene radi prekršaja zakona o udruživanjima, zborovima i dogovorima. Stjepan Kazanac iz Zabrdja dobio je 30 dana zatvora i novčanu kaznu od 2.000 dinara, dok su Miro Majcan (Gudovac), Anton Jalžabetić (Veliko Trojstvo), Imbro Ileković (Tomaš), Blaž Turković (Paljevina), Stjepan Trnski (Narta), Josip Gašparić (Markovac), Ivan Vrceli (Ciglena), Martin Cikoš (Gudovac) i još njih sedmorica identificirani tijekom istrage kao vođe HSZ i sudionici narodnog zbora u Bjelovaru te kao takvi kažnjeni s 15 dana zatvora i novčanu kaznu od 500. dinara.³⁵⁰

Da kažnjavanje novčanim kaznama članova HSZ zbog vježbanja siromašni seljaci nisu olako prihvaćali dokazuje slučaj u selu Lamnici, općine Štefanje (kraj Čazme) 27. travnja 1938. godine kada je napadnuta žandarmerijska patrola pri čemu su oba žandara onesvješćena od udarca kolcima. Prema izvješću napad je vjerovatno motiviran zbog nedavnog kažnjavanja članova HSZ novčanom kaznom od 150 dinara.³⁵¹ Ponekad su vježbe HSZ pokušali prekinuti žandarmerijske patrole, ali su ti slučajevi na osnovu dostupnih izvora rijetki, više se pribjegavalo krivičnim prijavama. Žandarmerijska patrola (tri žandara) u redovitom obilasku naišla je u selu Cestica (Općina Križovljan kraj Varaždina) skupinu oko 200 ljudi kao vježba na pašnjaku „Kišovka“. Tražeći da im organizatori daju dozvolu nadležnih vlasti za te vježbe izazvali su revolt zapovjednika „vježbača“ koji je rekao da ima „dozvolu od dr. Mačeka“, pri čemu je navodno skupina zaštitara pokušala razoružati spomenutu patrolu. U sukobu s naoružanim žandarima teško je ranjen jedan zaštitar (Ivan Golubić), a drugi lakše (Antun

³⁵⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2019., Predstojništvo Gradske policije u Bjelovaru Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 20. XII. 1938. Predmet: HSZ – odredi na zboru SDK 11. IX. 1938. u Bjelovaru.

³⁵¹ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5418., Napad na žandarmerijsku patrolu, 28. IV. 1938. Na slučaj u selu Lomnica osvrnuo se i *Hrvatski dnevnik* nazivajući žandare „razbojnicima“.

Žanec).³⁵² Situacija je eskalirala pa je nekoliko dana kasnije 9. rujna 1938. zakazano novo vježbanje zaštitara kod vatrogasnog doma u Cestici i na glavnoj vježbi u Vinici, ali sada pod oružjem pri čemu su žandarima prijeteći „da će se pucati na žandare ako dođu i neće pred njima bježati“. Nakon prijave žandarmerijske stanice u Vinici ustanovljeno je da nisu svi zaštitari imali oružje, već samo njih osmorica, od kojih su troje došli s oružjem na vježbe, dok se za ostalu petoricu nije moglo ustanoviti da li su sudjelovali u vježbi. Prema istrazi spomenuti zaštitari imali su lovačke puške, karabinke, dvocjevke i pištolje bez oružanog lista ili dozvole. Primjetno je da se žandari usprkos tomu što su znali da se vježba održava nisu pojavili.³⁵³ Bilo je i krvavijih ishoda. U općini Klokočevcu 13. veljače 1939. prilikom intervencije žandara u prekidanju velike vježbe HSZ (oko 300 ljudi) ubijen je lokalni zapovjednik HSZ Slavko Gazdek koji je navodno „napao žandare“.³⁵⁴

Oko djelatnosti HSZ širio se strah, lažne glasine i dojave iz redova režima. Tako se u Slavonskom Brodu početkom 1939. proširila glasina da se HSZ sprema napasti žandarmerijske stanice iza pravoslavnog Božića, te je povodom toga napravljen i plan razoružanja žandara. U slučaju sukoba i pružanja otpora žandare je trebalo i «poubijati». Kotarski načelnici su opovrgavali tu glasinu, jedino je načelnik Nove Gradiške dojavio da je čuo glasinu od nekoga, da se sprema napad, a poslije da bi se «u Zagrebu imao sastati hrvatski sabor».³⁵⁵ Brodski kotarski načelnik javlja da vijest o alarmantnim dojavama nema osnove. Žandarske službe su u svemu vidjele zavjeru i opasnost od pobune. To je bilo izraženo u krajevima sa velikom hrvatskom većinom, gdje su žandarmerijske stanice bile kao otok u

³⁵² HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2014., Kotarsko načelstvo u Varaždinu Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine – ODZ, 6. IX. 1938. U izvješću Savskog žandarmerijskog puka od 9. rujna 1938. postoje izjave svjedoka incidenta koje se razlikuju. Navodno je zapovjednik zaštitara rekao da „j... Jugoslaviju i njene vlasti i zakone, Hrvati imaju svoje zakone kojima se upravljaju“. Drugo izvješće govori da su žandari „bikovkama“ počeli tući vježbače pri čemu su prednjačili žandari Ilija Kuprešanin i Sava Mračević.

³⁵³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2015., Kotarsko načelstvo u Varaždinu Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 9. IX. 1938., Predmet: Vježbe HSZ u Vinici.

³⁵⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2037., Kotarsko načelstvo u Našicama Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 9. VIII. 1939. Predmet: Krivična prijava. Članovi HSZ su kasnije održali komemorativni govor na njegovom grobu pod vodstvom novog zapovjednika HSZ Josipa Šercara pri čemu je uhićeno osam zaštitara.

³⁵⁵ LEČEK, Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske, *Scrinia Slavonica*, 5., 2005., 235.

«hrvatskom moru». Kako primjećuje Leček, danas nas može začuditi da su suvremenici djelovanje HSZ «više zamišljali kao seljačku bunu iz nekog prošlog stoljeća nego kao organizaciju koju je kontrolirala prilično disciplinirana stranka u 1930-ima, ali u svoje vrijeme ove glasine (...) su mogle dobro poslužiti političkim neprijateljima HSS-a za podizanje napetosti i ocrnjivanje HSZ u javnosti».³⁵⁶

Što je u javnosti bila prisutnija spoznaja za skorim sklapanjem Sporazuma i akcije odnosno vježbe HSZ poprimaju drugačiji karakter. Sve više se obavljaju vježbe s oružjem. Dana 21. kolovoza 1939. u mjestu Drenje (kotar Đakovo) se skupilo oko 250 zaštitara pod vodstvom odvjetnika dr. Mije Šalkovića, a po prijavi obližnje žandarmerijske stanice većina zaštitara bila je naoružana „raznim kratkim oružjem – naročito revolverima“.³⁵⁷ Isto tako približavanjem Sporazuma vlasti se nisu više kao prije usuđivale pokretati kaznene postupke protiv organizatora vježbi HSZ. Iako je žandarmerijska stanica u Dalju u srpnju 1939. detektirala organizacije HSZ u Almašu, Dalju, Erdutu i drugdje u istočnoj Slavoniji u dopisu kotarskog podnačelnika u Osijeku Banskim vlastima u Zagrebu stoji: „Ovo načelstvo nije uzelo na odgovornost radi osnivanja ilegalne organizacije HSZ (...) jer je mišljenja da bi provođenje kaznenog postupka protiv prijavljenih lica i raspusta organizacija smatrano za akt vlasti uperen protiv dr. Mačeka (...) što bi kod njegovih pristaša izazvalo nezadovoljstvo i vjerovatno i političke incidente“.³⁵⁸ Zadnja proslava rođendana dr. Vlatka Mačeka 20. srpnja 1939. godine prije osnivanja Banovine Hrvatske kao najveća i najobimnija zorno je prikazala promjene u tretmanu Zaštite koja već posve slobodno i javno djeluje. Prema izvješću Banske uprave Drinske banovine na paradi u Zagrebu masovno su sudjelovali građani i seljaci u uniformama Zaštite „služeći se starim austrijskim komandama i honvedskim signalima – trubljom“. Na proslavi su sudionici i okupljeni pozdravljali Mačeka ne kao predsjednika

³⁵⁶ LEČEK, Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske, n. dj., 235.

³⁵⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2038., Kotarsko načelstvo u Đakovu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 21. VIII. 1939.

³⁵⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2040., Kotarsko načelstvo u Osijeku Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 8. VIII. 1939. Predmet: HSZ Aljamš, Erdut, Dalj - osnivanje.

stranke ili političkog seljačkog pokreta, „nego kao suverena“ vičući: „Živio kralj Maček! Živio Predsjednik Hrvatske republike“. U izvješću se tendenciozno tvrdi da su članovi motoriziranih odjela HSZ koji su sudjelovali na paradi nosili uniforme jednake onim koji imaju Pavelićevi ustaše, a neki od njih su pozdravljali u povorci sa uzdignutom desnom rukom (...).³⁵⁹

6. „Mimikrija“ Hrvatske seljačke zaštite u vatrogasne jedinice

U slučajevima znatnog pritiska režima na Hrvatsku seljačku zaštitu stalnim uhićenjima njihovih članova na vježbama i lokalnih zapovjednika HSZ Zaštiti je značajno pomogla vatrogasna zajednica Savske banovine. Hrvatsko vatrogastvo bilo je najrazvijenije u Jugoslaviji i s najduljom tradicijom razvijalo se u formi dobrovoljnih vatrogasnih društava. Pod vodstvom predsjednika hrvatskih vatrogasaca Stanka Žagara ono je poznatom „Žagarovom rezolucijom“ od 29. ožujka 1936. godine postiglo veliki stupanj autonomije. Upravo je ovaj autonomni položaj hrvatskog vatrogastva omogućio njegov uzlet poslije 1934. godine. Tajnim dogovorom između lokalnih vodstva HSS i Dobrovoljnih vatrogasnih društava (DVD) širom Savske banovine dogovoren je prijelaz mnogih članova i formacija HSZ u lokalna DVD, radi stjecanja legitimiteta i omogućavanja izvođenja legalnih vježbi.

Prema izvješću komandanta žandarmerije iz Varaždina od 30. rujna 1938. ilegalna organizacija HSZ se „uvukla“ u vatrogasne redove te izvodila razne vježbe „pod izgovorom vatrogastva“. Dana 17. studenog 1938. godine izvedena je velika vježba HSZ u Varaždinskim Toplicama (oko 60 ljudi), u kotaru Novi Marof u 20 navečer. Prilikom uviđaja svjedoci su tvrdili da vježbači nisu pripadnici HSZ već vatrogasci koji su izvodili vatrogasne vježbe, a

³⁵⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABIH), Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Odjel za državnu zaštitu 762/1939. Vidi: IŠEK, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 205.

"njihovo gledište je zastupao je i kotarski načelnik Novog Marofa Stjepan Kolesar".³⁶⁰ Zbog toga je vlastima sve teže bilo dokazati da je netko član Zaštite. Jedan od razloga konstantnog povećanja broja vatrogasnih društava u Savskoj banovini bila je i ova „mimikrija“ HSZ koja je na taj način izbjegla represiju na stanovito vrijeme. Infiltracija HSZ u vatrogasne redove otežala je njihovu identifikaciju od strane žandara i pružila im barem jedno vrijeme zaštite. U 1934. godini Vatrogasno društvo Savske banovine imalo je 753 DVD, dok je 1938. imalo 980 društava čime je postalo najveće vatrogasno društvo u Jugoslaviji s preko 42% pripadnika u Vatrogasnom savezu Jugoslavije.³⁶¹ U mjestu Klanjcu u Hrvatskom zagorju također je došlo do „mimikrije“ HSZ u vatrogasne čete zbog zabrane svakog djelovanja i vježbanja, te je zbog toga povećan broj vatrogasnih četa u tom kraju.³⁶² Mimikriju HSZ u dobrovoljna vatrogasna društva prijavljuje i kotarski načelnik u Novskoj pri dočeku vlaka dr. Mačeka iz Beograda kada se 400 članova HSZ iz raznih sela Novske svrstalo pod zastavom DVD Novska.³⁶³

Vojnička oprema za HSZ često se nalazila u lokalnom vatrogasnom domu i nad njom je imao nadzor lokalni zapovjednik Zaštite.³⁶⁴ Po mnogo čemu lokalni vatrogasni domovi postaju „domovi HSZ“. U većem dijelu tih seoskih vatrogasnih domova se održavaju sastanci, saslušanja, zabave i svaki vid aktivnosti HSZ. U njima se čuva oprema, dokumenti i arhiva HSZ, a ponekad služe i kao skladište oružja.³⁶⁵ Slično je bilo i u gradskim naseljima. U Križevcima je ondašnji Vatrogasni dom služio kao sjedište HSZ gdje su vršio upis u redove Zaštite i vježbe oko doma, a vođa je bio nekadašnji instruktor Hrvatskog sokola Milan

³⁶⁰ AJ, fond 37., 9-869. Vidi: Nikola, ŽUTIĆ, *Sokoli i ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine jugoslavije 1929-1941.*, Angotrade: Beograd, 1991., 143.

³⁶¹ ŽUTIĆ, *Sokol i ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine jugoslavije 1929-1941.*, n. dj., 141-143.

³⁶² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 47-1016./1937., Kotarsko načelstvo u Klanjcu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 8. VI. 1937. Predmet: HSZ – djelovanje i rad.

³⁶³ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5220., Mjesečno izvješće o političkim prilikama u kotaru Novska za mjesec kolovoz, 3. IX. 1938.

³⁶⁴ HDA, SDS RSUP SRH, Saslušanje Josipa Semena, 1. VIII. 1947.

³⁶⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2016., Kotarsko načelstvo u Valpovu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine – ODZ, 8. X. 1938. Predmet: Marko Babić i dr. članovi HSZ nastup. HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2020., Kotarsko načelstvo u Slavanskom Brodu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine – ODZ, 22. XI. 1938.

Nendl.³⁶⁶ Očito da su vodstva vatrogasnih društava Savske i Primorske banovine bila upoznata s ovom djelatnošću HSZ, i da je sve dogovoreno preko linije vodstva HSS i vodstva vatrogasnih društava spomenutih banovina.

7. Hrvatska seljačka zaštita na prostoru Primorske banovine (1936-1939)

Druga banovina koja je ustrojena tijekom šestosiječanjske diktature (19. lipnja 1929.), a u kojoj je hrvatski narod bio većinski bila je Primorska banovina. Time je ozakonjena, u srpskoj politici podjele Jugoslavije, unutarhrvatska razjedinjenost, kada je Split postao sjedište Primorske, a Zagreb Savske banovine, čime je oslabljena osnova za jedinstveno nacionalno nastupanje Hrvata. Ta druga većinska hrvatska banovina, Primorska, bila je u najvećoj mjeri podudarna s predratnom Dalmacijom. Iz nje su izdvojeni kotarevi Dubrovnik i Korčula koji su pridodati Zetskoj banovini. Primorskoj banovini priključeno su kotarevi jugozapadne Bosne i Hercegovine koji su se nalazili u zaleđu Dalmacije (odnosno 8 kotareva u kojima su katolici imali izrazitu prevagu nad pravoslavnim, a u 7 kotareva i nad muslimanima).³⁶⁷ Prodor nacionalne i stranačke ideologije HSS na područje Dalmacije i prostora BiH gdje je hrvatsko stanovništvo činilo većinu pod vodstvom predsjednika HSS Stjepana Radića izveden je tijekom druge polovice 20-ih godina, te je nastupom diktature ta aktivnost nasilno zaustavljena. Ako imamo na umu da je Hrvatska pučka seljačka stranka osnovana 1904. godine i cijelo vrijeme do polovice 20-ih godine djelovala uglavnom na

³⁶⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2038., Kotarsko načelstvo u Križevcima Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 22. VIII. 1938.

³⁶⁷ Prema novom unutarnjem ustrojstvu države banovina je bilo ukupno devet: Dravska sa sjedištem u Ljubljani; 2. Savska sa sjedištem u Zagrebu; 3. Vrbaska sa sjedištem u Banjoj Luci; 4. Primorska sa sjedištem u Splitu; 5. Drinska sa sjedištem u Sarajevu; 6. Zetska sa sjedištem u Cetinju; 7. Dunavska sa sjedištem u N. Sadu; 8. Moravska sa sjedištem u Nišu; 9. Vardarska sa sjedištem u Skopju i kao deseta Uprava grada Beograda (za područje Beograda, Zemuna i Pančeva). Dakle osim Dravske koja je većinski bila slovenska i Savske i primorske koje su većinski bile hrvatske, sve ostale banovine imale su srpsku većinu. Da bi se ta srpska većina postigla nauštrb makedonskog, crnogorskog, mulismanskog i albanskog naroda (koji ionako nisu bili priznati kao narodi), sve se to događalo pod krinkom prirodnog povezivanja određenih regija, pri čemu su se brisale stare povijesne granice i krojile nove. Godine 1931. su granice banovina nešto korigirane. ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, n. dj., 13.

području sjeverne Hrvatske, tih nekoliko godina u kojima je HSS uspio uzeti primat u Dalmaciji i hrvatskom dijelu BiH nije moglo unatoč snažnom nastupu, posve ojačati ili dovoljno ukorijeniti stranačke strukture. Ta činjenica će se, između ostalog, primjetiti u sporijem osnivanju i organiziranju jedinica HSZ na području Primorske banovine u odnosu na prostore Savske banovine.

Kao što smo vidjeli na području Savske banovine Zaštita je počela djelovati vrlo brzo nakon tajne Mačekove okružnice od 22. travnja 1936. godine, dok su vlasti Primorske banovine pojačanu aktivnost odreda HSZ počele primjećivati tek početkom 1937. godine.³⁶⁸ Doduše, neka vojna i žandarmerijske izvješća iz studenog 1936. godine nagovještavaju pojavu seljačkih odreda HSS u splitskom, sinjskom i bugojanskom kotaru. Isto tako već u listopadu 1936. godine postrojbe Zaštite održavaju red na stranačkom skupu HSS u Dubrovniku i Gružu pod vodstvom dr. Frane Dabrovića pri čemu su ovacijama pozdravljene od građanstva.³⁶⁹ Tvrdnje ustaškog stožernika u Dubrovniku Ive Rojnice (1915-2007) za vrijeme NDH koje je on napisao u svojim memoarima *Susreti i doživljaji* da HSZ na dubrovačkom području nije bila razvijena nisu točne. Zapovjednik HSZ za grad Dubrovnik bio je Marin Šolak, da bi kasnije na njegovo mjesto došao Frano Vojvodić. Na sektoru Konavala vođa HSZ bio je Pero Bakić. Rojničine tvrdnje možemo uzeti samo uvjetno jer pokret HSZ nije dovoljno zahvatio samo poluotok Pelješac. Rukovodioci dubrovačkog HSS su isticali da će osnivanjem Banovine Hrvatske pripadnici Zaštite ostati na svojim mjestima, tj. da će na taj način služiti kadrovski vojnički rok.³⁷⁰

Da je zaštitarski pokret početni zamah dobio u Primorskoj banovini upravo početkom 1937. godine pokazuju dokumenti o aktivnostima lokalnih vođa HSS. Tako je splitski vođa

³⁶⁸ Praćenje kontinuiranog djelovanja HSZ na području Primorske banovine djelomično je onemogućeno zbog toga što glavnina dokumenata iz fonda Primorske banovine – Odjeljenje za državnu zaštitu nije sačuvano.

³⁶⁹ Prvi nastup „Seljačke zaštite“, *Jadranski dnevnik*, br. 239., 13. X. 1936., 4. Dubrovnik se tada nalazi u sastavu Zetske banovine.

³⁷⁰ HDA, RSUP SRH SDS, šif. 10.18., Građanske stranke za kotar Dubrovnik, elaborat, 14., Ivo, ROJNICA, *Susreti i doživljaji*, DoNeHA: Zagreb, 1995., 56.

HSS Paško Kaliterna otvarajući jednu zabavu pristaša HSS u siječnju 1937. godine između ostalog naglasio da se neće dogoditi ništa što bi ugrozilo sigurnost, i da nije potrebna nikakva vojska, jer mi „imamo našu narodnu hrvatsku zaštitu“. Sličnu izjavu dao je i drugi splitski prvak HSS dr. Josip Berković 7. prosinca 1936. godine na jednom okupljanju pristaša HSS. Berković je naglasio potrebu da Dalmacija treba slijediti Zagreb te da treba hitno organizirati Zaštitu na području Primorske banovine. To se uskoro i obistinilo jer vlasti počinju od 7. siječnja 1937. godine bilježiti pojačanju aktivnost HSZ na području Primorske banovine.³⁷¹ Prema vojnom obavještajnom centru u Splitu od 28. siječnja 1937. otpočelo je osnivanje jedinica HSZ u kotarevima: Split, Sinj i Bugojno, iako su pripreme vršene i prije.³⁷² Dana 14. prosinca 1936. na skupu HSS u Šibeniku prvak HSS Jakov Jelašić je rekao: „Da se može goloruki narod zaštititi od nepoštenih nasrtaja osnovana je Seljačka narodna zaštita. Ona je osnovana ne da koga napada već da zaštiti narod. Narodna zaštita bit će zaštita protiv svih nasilja (...).“³⁷³ Bilo je i izuzetaka. Iako je centar masovnosti osnivanja postrojbi HSZ u 1936. godini bio kraj Hrvatskog zagorja već u lipnju iste godine Dubrovačka žandarmerijska četa javlja da je u Dubrovniku pod vodstvom zastupnika HSS Roka Mišetića osnovana omladinska organizacija HSS „Mačekova garda“, a njegov zamjenik Niko Buško vrši agitaciju za tu postrojbu na Mljetu, Stonu i dr.³⁷⁴

Od tada se brojnost Zaštite postepeno povećavala, pa splitski kotarski načelnik javlja Banskoj vlasti da na području njegova kotara postoji devet postrojbi HSZ s oko 200 članova, a za Sinj postoje podaci da su organizirane dvije jedinice HSZ s 43 člana.³⁷⁵ Vojni izvori

³⁷¹ AJ, fond 37., Zbirka M. Stojadinovića, fasc. 49., 292.

³⁷² VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-42., Obavještajni centar Split gospodinu ministru vojske i mornarice i komandi II. Armijske oblasti, 28. I. 1937.

³⁷³ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 20., Kotarsko načelstvo Sv. Ivan Zelina Banskoj vlasti Savske banovine, Predmet: HSZ – likvidacija. Načelnik prenosi Jelašićev govor iz „Hrvatskog dnevnika“ od 14. XII. 1936.

³⁷⁴ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, br. 19-61., Dubrovačka žandarmerijske četa Komandi žandarmerije u Beogradu 6. VI. 1936. U izvješću se spominje da u te postrojbe ulaze većinom komunistička omladina i frankovci.

³⁷⁵ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 49., 293., Izvješće bana Primorske banovine Jablanovića Ministarstvu unutarnjih poslova, 20. I. 1937.

uglavnom navode da je početkom 1937. otpočelo pravo organiziranje HSZ u kotarevima Split, Sinj, Bugojno i u ostalima. U izvješću od 25. I. 1937. stoji da zaštitnici: „U Splitu javno vrše vježbe i marširaju kroz varoš“.³⁷⁶ Kasnije formiranje jedinica Zaštita u dalmatinskim selima potvrđuje i podatak dopisništva CPB iz Splita da je 18. travnja 1937. godine u mjestu Klanku kod Vrgorca održana prva javna vježba HSZ „dok je organizacija ranije nastupala samo u Splitu“.³⁷⁷ U kampanju oko osnivanja HSZ uključio se i list „Jadranski dnevnik“ koji donosi članak pod naslovom „Hrvatska seljačka narodna zaštita“ u kome se poziva na što bržu i efikasniju uspostavu ove organizacije u Dalmaciji gdje to do sada nije učinjeno.³⁷⁸

Neki organi civilne vlasti poput bana Primorske banovine Josipa Jablanovića (1875.-1961.) nevoljno javljaju u Beograd da na području ove banovine sve više raste brojno i svako drugo djelovanje HSZ, što je predsjedniku vlade Stojadinoviću bilo poznato iz vojnih i žandarmerijskih izvora koji su detaljno detektirali djelovanje HSZ još u studenom 1936. godine na području splitskog, sinjskog i bugojanskog kotara.³⁷⁹ Prema Jablanovićevom izvješću Zaštita je nastala nakon ubojstva zastupnika HSS Karla Brkljačića u Gospiću „kad su Hrvati u Lici strahovali da će Pofovci i četnici pristupiti nasilnim djelima“.³⁸⁰

Naime, na području Dalmacije jedna režimska paravojna organizacija imala je neposredni utjecaj na osnivanje HSZ. Radilo se o Patriotskom omladinskom frontu (POF) koji je poslije izbora 1935. godine osnovao predsjednik vlade Bogoljub Jeftić. Bila je to vrlo militantna organizacija čiji su se članovi trebali služiti nasilnim sredstvima protiv protivnika Jeftićeve vlade. Glavni organizator POF bio je ministar unutarnjih poslova Velimir M. Popović u Jeftićevoj vladi. Pofovci su u planu vodećih ljudi Jeftićeve vlade trebali služiti za masovna uhićenja političkih neprijatelja i njihovo interniranje. U tajnom programu udruženja

³⁷⁶ VAS, Popisnik -17., 6-11/1-42., Obaveštajni oficir Split, 28. I. 1937.

³⁷⁷ AJ, fond 38., fasc. 12., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Splita, 6. V. 1937. Nedjeljni politički pregled.

³⁷⁸ VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-44., I. Armijska oblast, 9. VI. 1937.

³⁷⁹ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 49., 291.

³⁸⁰ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 49., 291.

stajalo je da „treba ubiti svakoga ko im bude za ubojstvo označen“.³⁸¹ U tu svrhu organizirane su „trojke“ POF spremne za likvidaciju političkih protivnika.³⁸² Policija je u proljeće 1935. otkrila u Benkovcu i Drnišu organizatore POF-a koji su imali zadatak „da putem incidenata razore slogu srpskog i hrvatskog stanovništva“. Planirala se i diverzija u manastiru Krka, a istovremeno bi se tiskali letci u kojima bi se tvrdilo da je ova diverzija „djelo hrvatskog naroda“.³⁸³ Sarajevski „Jugoslavenski list“ javio je da je vodstvo POF uspostavilo veze s nacističkim SS i na obuku poslao 12 članova POF.³⁸⁴ Prema nekim vijestima POF je pripremao atentat na Stojadinovića i stvaranje profašističke vlade u Jugoslaviji.³⁸⁵ POF se pod vodstvom bivšeg ministra i senatora iz redova JNS Budislava Grge Anđelinovića i zastupnika Ante Maštrovića počeo širiti na Primorju, ali nije bio posebno uspješan.³⁸⁶ Nakon izbora 1935. mnogi uglednici u Dalmaciji koji su glasovali za listu dr. Mačeka dobili su prijeteća pisma POF u kojima im se prijeti likvidacijama. Iako je ova organizacija djelovala kratkotrajno njeni pokušaji destabiliziranja situacije u hrvatskim krajevima i pokušaji ubojstva uznemirili su hrvatsku sredinu i poslali signal za osnivanjem obrambenih organizacija HSS.

Početakom 1937. godine u gradu Splitu stvara se mala jezgra Građanske zaštite od 60 pripadnika pod vodstvom dr. Ede Bulata. Da bi umirio vlasti dr. Bulat je obavjestio splitskog kotarskog načelnika Ljubomira Tecilazića da je splitska skupina HSZ usmjerena protiv komunizma i kriminalaca.³⁸⁷ Iste podatke javlja i vojni obavještajni časnik iz Splita, da dr. Bulat javno govori da HSZ nije uperena protiv države već samo protiv „mogućnosti ponovne

³⁸¹ Dušan, ALEKSIĆ, *Teroristička organizacija POF*, Knjižara Skerlić: Beograd, 1936., 8., Kako su se narodu kovali okovi. Pod sud sa Jeftićem i njegovim POF-om, *Jadranski dnevnik*, br. 165., 17. VII. 1935., 3.

³⁸² POF je spremao strahoviti teror u zemlji, *Jadranski dnevnik*, br. 165., 17. VII. 1935., 1.

³⁸³ Otkrivena organizacija POF-a, *Novo doba*, br. 226., 27. IX. 1935., 6.

³⁸⁴ POF priprema teror, *Jadranski dnevnik*, br. 167., 19. VII. 1935., 3.

³⁸⁵ Istraga o atentatu u Skupštini, *Jadranski dnevnik*, br. 57., 9. III. 1936., 1. Eskalacija terora POF-a pokazala se u unutar srpsko stranačkom obračunu kada je zastupnik Jeftićeve stranke Damjan Arnautović kao član POF-a pokušao atentat na Stojadinovića 6. ožujka 1936. tijekom njegovog obraćanja Narodnoj skupštini, pri čemu je iz „parabeluma“ ispalio tri metka.³⁸⁵

³⁸⁶ AJ, fond 38., fasc. 12., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Splita, 9. I. 1936.

³⁸⁷ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 49., 293. Prva jača demonstracija HGZ u Splitu pod vodstvom dr. Bulata održana je u spomen na „senjske žrtve“ 28. V. 1937. u Splitu. Prema izvješću poslije spomena članovi HGZ su vikali: „Dolje Kralj, dolje krvavi Beograd, dolje krvava vlada, slava livanjskim i senjskim žrtvama.“ VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-15., Oblasni centar Split, 28. V. 1937.

ustroja diktature (...) te krajnjih levičara, frankovaca i komunista“. Također napominje Bulatovu izjavu da je baš u Splitu potrebna najjača organizacija HSZ „jer se tu oseća najveća opasnost od komunista i frankovaca“ te da će se uskoro izvršiti reorganizacija HSZ u bližjoj okolini Splita kako bi one pojačale splitsku organizaciju Zaštite.³⁸⁸ Na osnovu istih saznanja ban Jablanović piše u pismu Stojadinoviću da bi se iz ovoga moglo zaključiti da Zaštita nema konspirativne ciljeve protiv države i državnog poretka, ali da je sigurno da HSZ ima svoj rezon u nečem drugom: „u onim općim ciljevima koje su u organizovanju hrvatskih seljačkih masa po uputstvima i za svrhe hrvatske seljačke ideologije.“³⁸⁹ Dana 12. siječnja 1937. ban Jablanović javlja Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd da je u jednom pretresu žandara u seljačkoj kući potencijalnog člana HSZ u selu Dicmo, kotar Sinj, nađena brošura s naslovom „Vježbenik za HSZ“ izdata od dr. Mačeka, te je „ovo prvi primjerak toga vežbovnika, kojega su uspjeli organi vlasti da pronagju na ovdašnjem području“.³⁹⁰

Lokalni prvaci HSS u Splitu su na prve reakcije vlasti Primorske banovine na organizaciju HSZ (pretresi, uhićenja) pošli sredinom ožujka 1937. godine banu Jablanoviću s objašnjenjem da Zaštita ne radi protiv države već samo protiv komunista i kriminalnih elemenata i da rade po uputstvima dr. Mačeka, na što im je Jablanović odgovorio da „državna vlast Hrvatsku seljačku zaštitu ne smatra potebnom ni zakonitom“ te da će on narediti žandarima da i dalje sprečavaju njen rad. Međutim, u pismu Stojadinoviću od 16. ožujka 1937. godine Jablanović piše o posjetu prvaka HSS te na kraju pisma napominje: „Imam ipak utisak da lokalna vodstva neće odustajati od sprovođenja uputstava g. Mačeka u stvari Zaštite, te da HSS ima neki račun, cilj i interes da ustraje u obrazovanju Seljačke zaštite i Gragjanske garde. Slobodan sam stoga ponovno izjaviti mišljenje da bi najpodesnije bilo da se ovo pitanje jasno i definitivno prečisti sa samim dr. Mačekom, jer je potrebno imati čistu situaciju u svim banovinama u kojima HSS razvija svoje političko djelovanje i ne bi bilo

³⁸⁸ VAS, Popisnik -17., 95-20/9-2., Obaveštajni oficir Split, 28. I. 1937.

³⁸⁹ AJ, fond 37., 49-293., Pismo Josipa Jablanovića bana Primorske banovine Milanu Stojadinoviću 22. I. 1937.

³⁹⁰ AJ, fond 37., 49-313., Pismo bana Josipa Jablanovića Odjeljenu za državnu zaštitu MUP, 22. I. 1937.

korisno da ovde ili onde dodgje do sporadičnih konflikata izmegju vlasti i HSS zbog Zaštite i Garde dok nije definitivno da vodstvo HSS neodstupno ustraje sa Zaštitom i Gardom, u kom slučaju ono mora i doći do otvorenog konflikta s vlastima“.³⁹¹

Tijekom srpnja 1937. HGZ Split pod vodstvom dr. Bulata širi svoje djelovanje „naoružana revolverima, batinama i noževima“ na područje Kaštela gdje su vršena „razna prestrojavanja“.³⁹² U izvješću obavještajnog odjela vojske Kraljevine Jugoslavije za mjesec prosinac 1937. godine se navodi da je disciplina članova HSS u mjestima Benkovcu, Preko i Biogradu popustila te da je vodstvo HSS da disciplinira pristaše osnovalo jedinice HSZ u tim krajevima. Jedan od lokalnih prvaka HSS dr. Karlo Žunjević, dobivši zadatak, na jednom skupu HSZ rekao je: „Ja sam komandant Hrvatske seljačke zaštite za kotar Preko. Kad jedamput dobijem naređenje od vrhovnog komandanta dr. Mačeka (...) onda ću narediti svima rojnicima i vodnicima šta treba da rade. To će biti kada jedanput zazvone zvona sa svih crkava i pozovu narod na skup, tada će se raditi po dobivenim uputama HSZ. Najvažnija u našoj borbi je HSZ, i ona će nam uskoro trebati“. Slične govore dr. Žunjević je održao u okolini Preka, a dr. Josip Berković iz Splita je na terenu osnivaio nove organizacije HSZ u srednjoj Dalmaciji.³⁹³ Na otoku Visu zastupnik HSS Ivo Farolfi pozvao je provjerene članove HSS Petra Vojkovića i Berislava Zamberlina i naredio im da u što skorije vrijeme rade na osnivanju HSZ na Visu.³⁹⁴

Tijekom 1938. godine pokret HSZ se i dalje širio Dalmacijom obuhvaćajući i najdalje krajeve. Izvješće komandanata II. i IV. armijske oblasti vojske Kraljevine Jugoslavije iz veljače 1938. godine govori da širenje HSZ konstantno raste, a u ovoj fazi se širi na otoke. Tako komandant Mornarice Kraljevine Jugoslavije Marjan Polić (1876-1958) upozorava na

³⁹¹ AJ, fond 37., 49-313., Pismo Josipa Jablanovića bana Primorske banovine Milanu Stojadinoviću 16. III. 1937. (podcrtao autor).

³⁹² VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-21., Oblasni centar Split, 21. VII. 1937.

³⁹³ VAS, Popisnik-17., 90-1/3., Mjesečni izvještaj načelnika Glavnog generalštaba za prosinac 1937. predsjedniku Ministarskog savjeta.

³⁹⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.42., Građanske stranke za kotar Split, 196.

„vješte agitatore HSS“ koji putuju po otocima „zalazeći u najzabačenija sela“ i uz propagandu osnivaju postrojbe HSZ „koja sve većma raste“. Prema podacima iz ovoga izvješća do sada je izvršena organizacija HZS u 181 mjestu Primorske banovine pri čemu je za sada poznato 4.600 članova koji redovito obavljaju vježbe, no „za sada je najveći deo bez oružja“.³⁹⁵ Vojni krugovi su sve više upozoravali Stojadinovića na rast i sve bolju organiziranost formacija HSZ. U izvješću iz polovice 1938. godine stoji da su u unutrašnjosti središnje Dalmacije održani „manevri HSZ“ u mnogim mjestima: Vodicama, Bilicama i dr. U Bilicama izvođena je vođena obuka oko 300 ljudi pri čemu je smotru izvršio „pukovnik HSZ“ zastupnik HSS iz Šibenika Dane Škarica koji je najavio velike manevre HSZ u Grebaštini. Na kraju se napominje da ako uskoro ne dođe do raspuštanja ovih formacija: „onda neće biti isključeni pokušaji ovih političara, da pomoću zavedenih seljaka silom izvojuju sebi tražena prava“.³⁹⁶ Od sredine 1939. godine vlasti Primorske banovine primjećuju sve bolju organiziranost Zaštite. Pojedini vodovi HSZ pojavljuju se sa svojim zastavama. Na otoku Krku (mjesto Krk) je povodom Mačekovog rođendana 20. srpnja 1939. godine organizirana smotra 3. voda HSZ na čelu s „svršenim pravnikom Ivanom Justićem iz Garice“ pri čemu je na čelu kolone išao zastavnik s zastavom „S.Z. kotar Krk“.³⁹⁷ Navodno je HSZ u Splitu tijekom veljače 1939. prema izvješću Primorske banovine od 6. veljače 1939. pripremala tkz „trojke“ od članova HSZ koje su trebale da se obračunaju s Hrvatima na visokim državnim funkcijama kao „izdajicama hrvatskog naroda“.³⁹⁸ Međutim, iz svih krajeva Primorske banovine su stizale negativne vijesti po pitanju „trojki“ HSZ.

U Kninskoj krajini postrojbe HSZ bile su dobro organizirane u drniškoj, obrovačkoj i prominskoj općini. Njihov utjecaj na seljake bio je snažan te je omogućavao „mačekovcima

³⁹⁵ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 9., 574. Ministarstvo vojske i mornarice predsjedniku vlade M. Stojadinoviću, veljača 1938.

³⁹⁶ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 9., 427. Ministarstvo vojske i mornarice predsjedniku vlade M. Stojadinoviću 1938.

³⁹⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2029., Kotarsko načelstvo u Krku Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 20. VII. 1939. Predmet: HSZ osnivanje i nastup u Krku.

³⁹⁸ Državni arhiv u Splitu (DAS), fond 5.2.3.4. Kotarsko načelstvo Split, kut. 5., 280/39. Kraljevska banska uprava Primorske banovine – okružnica svima. Predmet: Akcija HSZ.

koji su stajali na staklenim nogama“ jači nastup i propagandu. Krajem 1940. godine HSZ na ovim prostorim raspolaže s oko 1400 ljudi, pri čemu je bio naistaknutiji drniški vod Seljačke zaštite pod komandom „rojnika Nikice Pilića“.³⁹⁹ Na području južne Dalmacije HSZ u Imotskom je bila najrazvijenija i najmasovnija organizacija. Od 400 članova u početku organizacija dolazi do 1500 članova. Osnovan sredinom 1937. godine pod političkim vodstvom HSS-ovca dr. Mile Vukovića imotski HSZ se dijelio u četiri sektora (Imotski vodi satnik Bartul Cicilijani, Lovreć satnik Marko Zaradić, Zagvozd Stipe Kristić i područje Novaka pod Stjepanom Kujundžićem). Kotarski zapovjednik do 1938. godine je Bogašin Šoić da bi ga naslijedio Petar Zaradić kada je 1940. završio tromjesečni kurs u Časničkoj školi HSZ u Zagrebu. Tijekom 1937. i 1938. na područje Imotskog se vraća oko 150 ustaških emigranata iz imotske krajine te mnogi od njih zauzimaju važne položaje u odredima HSZ.⁴⁰⁰

U nekim općinama na području Dalmacije lokalne postrojbe HSZ osnovane su tek nakon osnivanja Banovine Hrvatske. Takav je bio slučaj na području općine Stankovci gdje je tada u svim selima osnovana HSZ osim u selu Morpolachi (naselje sa srpskom većinom). Glavni organizator HSZ na području općine bio je lokalni prvak HSS Mihovil Deur koji je od zapovjedništva HSZ dobio čin pukovnika. Ovdje je također bilo prisutan element ustaške infiltracija u redove HSZ. U neke postrojbe HSZ ušli su očite ustaške pristalice i postali lokalni zapovjednici Zaštite, poput Mijata Polegubića ustaškog emigranta koji je rukovodio Zaštitom u selu Banjevcima.⁴⁰¹ U redovima HSZ bilo je i imućnih ljudi. U Sinju i Trilju su lokalna rukovodstva HSS i općinske skupštine u kojima je HSS imao većinu izabrala vođe HSZ Ivana Župića i Marka Čokotu, ali se nad njima kao Kemfeljin prijatelj uzdigao Pavao Britvić koji je uskoro nakon tečaja u Zagrebu početkom 1940. postao kotarski zapovjednik

³⁹⁹ Dušan, PLENČA, *Kninska ratne vremena 1850-1946.*, Globus: Zagreb, 1986., 135.

⁴⁰⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 79.

⁴⁰¹ Stipe, MORIĆ, NOP 1941 godine na području općine Stankovci, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split, 1972., 573.

HSZ.⁴⁰² Pred početak rata na dalmatinskom području prisutna je preprodaja vojne opreme članovima HSZ. Štab Primorske armijske oblasti javlja Istostavi Banske vlasti u Splitu u veljači 1941. da se u posljednje vrijeme u zemlji razvila nedopuštena trgovina vojnom opremom, koja na taj način dolazi do građanskih lica i članova HSZ što je nedopušteno zakonom.⁴⁰³

Iako sa određenim zakašnjenjem zaštitarski pokret na području Primorske banovine potpuno je uhvatio zamah s istim djelovanjem HSZ na području Savske banovine što izravno pokazuju podaci Ispostave Banske vlasti u Splitu kada je Primorska banovina postala 1939. godine dijelom Banovine Hrvatske.

8. Vojni znakovi identiteta Hrvatske seljačke i građanske zaštite

Vojni znakovi identiteta pojedine nacije su jedan od temeljnih motiva nacionalnog subjektiviteta, premda svi znakovi iskazuju strukturu i stupnjeve vojne hijerarhije. Kao takvi, oni su i elementi nacionalnog identiteta države u nastajanju i izgradnji. Zbog svoga konspirativnog djelovanja sve do osnivanja Banovine Hrvatske jedinice Zaštite nisu smjele imati nikakve vidljive oznake svojih (para)vojnih postrojbi ili svog identiteta. Stoga je „uniforma“ pojedinog zaštitara uglavnom bila njegovo uobičajeno seljačko odijelo. Ipak tijekom vremena vodstvo HSZ počinje da svojim jedinicama određuje neka pravila o njihovoj jednoobraznosti. Počinju da se uvode određene oznake čina, ali na prikriveni način. Prve vidljive oznake dobivaju jedinice zagrebačke Hrvatske građanske zaštite tek za vrijeme Banovine Hrvatske. Identitet HSZ je dvostruki – nacionalni i seljački. On izražava pretenzije

⁴⁰² DAS, Zbirka memoarske građe, kut 35a., MGII/fas. 1., Djelovanje građanskih stranaka između dva svjetska rata i u NOB-u., Razgovor s Nikolom Sikiricom i ostalima vodila Fikreta Jelić-Butić, 21. II. 1980.

⁴⁰³ DAS, kut. 5., 3185/41., Fond kotarskog načelnstva Hvar, Istostava Banske vlasti u Splitu – okružnica svima, 5. III. 1941.

HSS da se predstavlja kao svehrvatska stranka koja predstavlja hrvatski seljački narod koji čini veliku većinu hrvatske nacije.

Većina pripadnika HSZ nikada nije bila propisno uniformirana ili nosila odore, već su uglavnom nosili civilnu odjeću ili prepoznatljive dijelove narodne nošnje. Primjerice, u Slavoniji su nosili šarene pletene kaputiće sa škrljakom, šeširom koji im je dugo vremena bio svojevrsan zaštitni znak, dok je na području Dalmacije prevladavala prigodna narodna nošnja s ličkom kapom (crvenkapom). U izvješću Petrinjskog žandarmerijskog puka od 21. lipnja 1937. godine spominje se „uniforma HSZ“: „gaće od bijelog domaćeg platna, na gaćicama našiveni narodni vezovi kao lampasi na čakširama viših časnika, na košuljama vezovi pod vratom u obliku latice, na glavi šubara s trobojkom kao kokarda. Preko košulje kožni pojas.“⁴⁰⁴ Prema jednom dokumentu s kraja 1936. godine Maček je tražio od svih članova HSZ da obavezno služe vojsku Kraljevine Jugoslavije da bi stekli bar neka osnovna znanja o vojnoj vještini, ali ujedno da i prenose informacije lokalnim vođama HSZ o garnizonima u njihovoj blizini. Prema istom dokumentu tipična „uniforma“ jednog zaštitara bilo je obično seljačko odijelo, a jedini znak koji su nosili neki zaštitari bio je mali metalni ili drveni hrvatski grb koji se nosio na grudima. Za razliku od njih starješine su nosile bijeli ili zlatni gajtan okačen o lajbek (prsluk). Prilikom stupanja u redove HSZ polagala se zakletva:

„Ja....zaklinjem se svemogućim bogom da neću nikome kazati tajnu za koju se zaklinjem, da ću biti vjeran i poslušan našem vrhovnom zapovjedniku dr. Mačeku, da ću čuvati i braniti hrvatsku zastavu, da ću slušati svog rojnika i zapovjednika. Koji izda ovu tajnu organizacije, taj neka bude ubijen.“ Zakletva se polagala u klečećem položaju sa uzdignuta tri prsta jedne ruke i sa svijećom u drugoj. Upis u HSZ i neopravdani izostanci sa vježba su se

⁴⁰⁴ Milutin, GROZDANIĆ, *Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom dijelu suvremene historiografije, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 200.

plaćali, doduše simbolično. Zaštitari su također plaćali simbolično i mjesečnu članarinu HSZ.⁴⁰⁵

Podrobniji opis „uniforme“ zaštitara dale su vlasti prilikom velikog zbora HSS u Velikoj Gorici 6. lipnja 1938. godine na kojem je sudjelovalo oko 2.500 zaštitara. Radilo se o: „Uskoj kratkoj bijeloj košulji i uskim gaćama. Na gaćama sa strane dva prsta široki lampas od crvenog narodnog veza. Na ovratniku košulje nalaze se oko 2 cm široke parole od crvenog narodnog veza, preko ramena desnog bela platnena torba, oko pasa kožnati pojas širok 4 do 6 cm, na glavi posebni smeđji šešir s napred spuštenim obodom, oko šešira dve žnore spojene na levoj strani; na tom mjestu pričvršćena oko 3 cm dugaška i 2 cm široka metalna tamna ploha koja pokazuje u reljefu srp, a na srpu slova HSZ, unutar zavoja srpa nalazi se hrvatski grb, a preko njega nekoliko klasova pšenice.“⁴⁰⁶ Pojačanu jednoobraznost jedinica HSZ vodstvo HSS pripremao je prije izbora 1938. godine što se očitovalo i u pokušajima djelomičnog uniformiranja. Žandarmerijska stanica u Jasenovcu je 8. prosinca 1938. godine uhvatila stanovitog Nikolu Vidakovića iz Uštice koji je iz Zagreba dopremio 48 šešira sa značkom HSZ i uniformi za postrojbe HSZ u Uštici, Tanjcu i Višnjici općine Jasenovac.⁴⁰⁷ Kao prepoznatljiv simbol HSZ relativno brzo uvode se malene značke koja su nastale tiještenjem iz bijeloga/srebrnog lima na kojima je reljefno urezan grb Zaštite stiliziran sa velikim srpom na desnoj strani na kojem se nalaze velika slova H.S.Z., dok se na suprotnoj strani nalazi blago uvijeni hrvatski grb. U sredini grba se nalazi snop pšeničnog klasja dok se oko njega uvija vinova loza s plodom grozda te listovima lipova lišća. Ove se značke stavljaju

⁴⁰⁵ VAS, Popisnik-17., kut. 95., fascikl 6., dok. 10., 1936. Na području Karlovca 4. studenog 1937. održan je zbor HSS. Na njemu je uz 4.000 ljudi sudjelovalo oko 600 članova HSZ od kojih je 260 bilo uniformirano, „crvena kapa, bela bluza i plave pantalone“.

⁴⁰⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 944., Banska uprava Savske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu - ODZ, 6. VI. 1938. Predmet: Izvješće s skupštine b. HSS u Velikoj Gorici.

⁴⁰⁷ HDA, fond 891., kut. 66., Razni kazneno-pravni spisi, Kotarska oblast Đurđevac i Novska (1936-1941), Sresko načelstvo u Novskoj Bansknoj upravi Savske banovine, 24. XII. 1938. Vidaković je kažnjen s 30 dana zatvora. Zanimljivo da Vidaković nije skrivao da je po nalogu vodstva HSS iz Zagreba prenosio opremu za HSZ i branio je aktivnost Zaštite i njenu korist u otkrivanju raznih zločina i pljački na selu. On je istaknu u svom iskazu da je HSZ neophodna i potrebna za sigurnost naroda.

kod zvaničnih nastupa Zaštite na lijevu stranu šešira, ali nosile su se i na laticama ovratnika ili prsima.

Uniformiranje HGZ za razdoblja Banovine Hrvatske provodi se postepeno pri čemu su uglavnom bili uniformirani građanski zaštitari kojih je bilo znatno manje od seoskih, ali im je zato organizacija bila čvršća. Uniforma se sastojala od: šešira, bluze, hlača i kožnatog opasača, sve kestenjaste (braun) boje i kratkih crnih čizama. To je bila propisana odora HGZ koja je nalikovala tradicionalnom izgledu civilnog lovačkog odijela, a uključivala je lovački šešir – škrljak na kojemu je s lijeve strane bilo zataknuo malo bijelo pero ili značka Zaštite. Bluza vojničkog kroja imala je tri džepa (jedan na lijevoj strani prsa s preklopcem i dva veća na bokovima bez preklopca) i dubokim ovratnikom koja se zakopčavala s tri mala gumba, zatim široke hlače – pumperice i visoke čizme.⁴⁰⁸ Nakon provedenog „uniformiranja“ propisuju se oznake za činove. Jedina vidljiva oznaka jest na vrpama (žnorama) signalnih zviždaljki. Zaštitnik bez čina ne nosi vrpcu. Rojnik ima vrpcu crvene boje. Vodnik crveno-žutu vrpcu i jedan privjesak u obliku hrastovog žira, koji se nalazi na gornjem kraju vrpce. Narednik istu vrpcu sa dva žira. Stožerni narednik sa tri žira. Poručnik ima vrpcu ispletenu srebrnastim i pozlaćenim nitima i jedan žir iz istog pletiva. Natporučnik isto sa dva žira. Satnik isto sa tri žira. Podzapovjednik ima vrpcu ispletenu od pozlaćenih niti i jedan žir istog pletiva. Zapovjednik isto sa tri žira. Kasnije postavljeni inspektori Zaštite imaju iste vrpce, samo mjesto žira nose pozlaćene kičanke (snopić pozlaćenih niti).⁴⁰⁹ Prema nekim izvorima radilo se o akselbenderu (njem. *achselbänder*) dekorativnoj oznaci na uniformi koja se izrađivala od gajtana raznih boja i nosila se na vojničkoj bluzi često oko lijevog ili desnog ramena.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Tomislav, ARALICA, Višeslav, ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća. Oružane snage NDH i druge postrojbe na osovinskoj strani 1941-1945.*, Znanje: Zagreb, 2010., 7-8.

⁴⁰⁹ KARAUŁA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite, n. dj., 211-212.

⁴¹⁰ Tomislav, ARALICA, Višeslav, ARALICA, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, n. dj., 7.

Zagrebačka Konjanička Zaštita dobiva relativno brzo uniforme, veoma slične svojedobnim husarskim, samo umjesto kapa nose šubare. Za oružje dobiva sablje konjaničkog tipa. To je čisto paradna formacija određena za pratnju Mačeka, za dočeke i mimohode. Nasuprot zagrebačkoj Konjaničkoj Zaštiti Konjanička Seljačka zaštita nije bila uniformirana, a sudjelovala je samo kod većih parada (Mačekov rođendan, doček princa Pavla i sl.). Za vrijeme Banovine Hrvatske prve uniforme za zagrebačku HGZ, odnosno njenu Jurišnu satniju, dolaze iz tvornice „Tivar“ iz Varaždina, gdje je vodstvo HSZ naručilo izradu oko 2.500 uniformi.

Dopisnik CPB iz Zagreba u rujnu 1940. godine javlja da je Zaštita dobila nove uniforme „braon boje“. Iako su mnogi zaštitnici tražili da dobiju vojničke kape, po nalogu Mačeka, odlučeno je da šeširi ostaju. Osim toga svaki zaštitnik dobio je visoke čizme sa sarama „dok su njihove šarže obeležene sa vrpcama odnosno šnorama na bluzi koja se na okovratniku prekriva sa kragnom bele košulje“. U takve uniforme bilo je obučeno oko 1.500 ljudi iz zagrebačke HGZ, dok su nekoliko stotina uniformi dobile postrojbe HGZ u Splitu, Slavonskom Brodu, Vinkovcima i dr. Prvi puta Zaštita je defilirala u njima na godišnjici obilježavanja Banovine Hrvatske 28. kolovoza 1940. godine. Uz to postojala je posebno uniformirana postrojba sa šubarama i dugačkom sabljom glazba HGZ. Prema dopisniku „sve ove uniforme sličile su bivšem mađarskom domobranstvu“.⁴¹¹ Naredbu vodstva HSS s kraja 1939. godine da se ide u uniformiranje postrojbi zagrebačke „Građanske zaštite“ javlja i komunistički „Politički vjesnik“. Prema „Vjesniku“ novac za uniforme se skupljao od zagrebačkih obrtnika i trgovaca koji su bili dužni financirati HGZ. U sličnom tonu protiv HSZ komunistički „Vjesnik“ piše da su se „zaštitnici“ da dođu do novca služili prijetnjama i ucjenjivanjem prema zagrebačkim obrtnicima, pri čemu su stalno povećavali iznos koji im je potreban. Zanimljivo da „Vjesnik“ javlja da su se čizme za HGZ izrađivale u zatvoru u

⁴¹¹ AJ, fond 38., fasc. 16., br. 54., Centralni presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, dopisništvo iz Zagreba, rujan 1940.

Lepoglavi umjesto da ih izrađuju zagrebački obrtnici, a „Politički vjesnik“ optužuje vođe HSZ „generala“ Đuku Kemfelju i Josipa Reberskog za korupciju.⁴¹²

Kao znak jedinstva među zaštitarima postala je pjesma „Marširala Mačekova garda“ ili „Mačekova koračnica“ vojnog kapelnika i skladatelja Ive Muhvića (1876-1942) kao svojevrsna himna HSZ, koja je bila popularna u Hrvatskoj već tijekom 1935. godine.⁴¹³ Ona se pjevala u mnogim neslužbenim i službenim manifestacijama HSS, a u početku je njeno pjevanje od strane režima bilo kažnjavano. Dana 8. prosinca 1936. u Pleternici se održavala svečanost u čast hrvatske himne „Lijepa naša“. Na svečanosti su sudjelovala brojna HSS-ova seljačka udruženja. Nakon povratka s proslave skupine seljaka su počele pjevati: „Marširala Mačekova garda, korak ide za korakom, a ja mlad – za barjakom. Boj se bije, zastava se vije za slobodu sviju nas...“ Zbog toga je lokalni župnik Franjo Radović, koji je bio zadužen za pjevačka seljačka društva osuđen na 10 dana zatvora ili 500 dinara globe.⁴¹⁴ Za Banovine Hrvatske ova pjesma postaje službenom pjesmom jedinica HSZ.

Što se tiče činova oni su također posve preuzeti iz tradicije hrvatskog domobranstva austro-ugarskog razdoblja. Komandanti bataljuna Građanske zaštite, a te formacije u HSZ nije bilo, nose naziv „podzapovjednik“. Satnijom zapovijeda satnik. Komandanti vodova imaju naziv prema činu u koji su proizvedeni i to: natporučnik, poručnik, stožerni narednik. Podčasnici u vodovima (češće) su narednik, vodnik, rojnik. Vrhovni vođa HSZ nosi titulu zapovjednika HSZ, a krajem 1939. godine uvodi se posebna titula inspektora HSZ. Za vrijeme travanjskog rata mnogi pripadnici Zaštite uzimaju dijelove odbačenih ili predanih uniforma vojnika jugoslavenske vojske, te nastaje prava mješavina u odijevanju pripadnika Zaštite. To

⁴¹² Zaštitničke čizme, *Politički vjesnik*, br. 9.-10., kolovoz 1940. U: *Politički vjesnik – Vjesnik radnog naroda 1940.-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta: Zagreb, 1965., 136-137.

⁴¹³ Ivo Muhvić (Rijeka, 1876. - Zagreb, 1942.), hrvatski skladatelj, vojni kapelnik i dirigent. Za vrijeme Austro-Ugarske od 1901. bio je kapelnik raznih vojnih postrojbi u Zagrebu. Najviše je poznat kao vojni kapelnik vojničke domobranske glazbe 53. domobranske zagrebačke pukovnije. U Kraljevini Jugoslaviji Muhvić je postao viši kapelnik glazbe Savske divizijske oblasti, dok je za NDH kratko vrijeme bio kapelnik glazbe bojnog zrakoplovstva.

⁴¹⁴ Ljudevit, PETRAK, *Pleternica vjekovima*, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda: Pleternica, 1979., 144-145.

se nije odnosilo na *Hrvatske zaštitne lovce*, kako su preimenovana jedinice HGZ u NDH, koji su u svojim tradicionalnim uniformama braon boje naoružani standardnim oružjem jugoslavenske vojske krenuli u preuzimanje vlasti na prostorima Bosne i Hercegovine.

9. Čelni ljudi Hrvatske seljačke i Hrvatske građanske zaštite

Nakon stvaranje nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u razdoblju do kraja 1923. godine primljeno je u novu vojsku Kraljevine SHS ukupno 2.335 austrougarskih časnika. Najviše ih je primljeno u rodu pješništva, njih 1.047, i činili 29,6% njenog ukupnog časničkog kadra, dok su u ostalim rodovima vojske činili manji postotak u topništvu 10,92%, inženjeriji 11,87%, nešto veći u konjaništvu 30,4%, te najviši u mornarici 58%.⁴¹⁵ Primljenih bivših austro-ugarskih časnika sa višim činovima bilo je vrlo malo, ukupno su primljena tri generala (*Milan Uzelac, Rudolf Majster, Ante Plivelić*) te tri admirala (*Metoda Koh, Viktor Wikerhauser, Dragutin Prica*) s time da su sva trojica generala umirovljena 1923. godine.⁴¹⁶ Tako su krajem 1928. godine od nešto više od 150 generala njih samo dvojica bili Hrvati, što svjedoči o očiglednoj prevlasti Srba među vojnim časnicima.⁴¹⁷

Na tu činjenicu često su prozivali vladu hrvatski zastupnici u Narodnoj skupštini poput dr. Ladislava Polića: „Gospodo, još imam nešto istaknuti, a to je ono nepovjerenje, koje još i danas postoji, koje još i danas postoji prema Hrvatima. Mi poslanici vazda čujemo da se povjerljiva naređenja izdaju da treba paziti na starješine ako je Hrvat.“⁴¹⁸ Srpski časnički kor lakše je prihvaćao u vojsci hrvatske dobrovoljce sa Soluskog fronta ili zarobljenike austro-

⁴¹⁵ Detaljnije u: Hrvoje, ČAPO, Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2008., 1087.-1103., Jovan, VASILJEVIĆ, Stvaranje ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije (oktobar 1918–septembar 1923), *Istorija XX. veka*, 11., 1970., 121-221.

⁴¹⁶ Mile, BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, Institut za novu istoriju Srbije: Beograd, 2004., 13.

⁴¹⁷ U svom dnevniku krajem ožujka 1936. godine zagrebački nadbiskup-koadjutor Alojzije Stepinac piše: „Koliko znače ta dva generala Hrvata u našoj vojsci, vidi se i iz toga što je jedan liječnik, a drugi administrativne struke“. Dva generala, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (20), *Danas*, 5. XII. 1989., 65.

⁴¹⁸ BJELAJAC, n. dj., 18.

ugarske vojske koji su tijekom Prvog svjetskog rata prešli na stranu srpske vojske. Ipak, da i to nije bio često slučaj govori i sudbina poručnika austro-ugarske vojske Oskara Jelačića-Bužimskog koji je nakon što je zarobljen na ruskom frontu, pristupio Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji u Odesi, što je za srpsku diplomaciju bio veliki uspjeh jer je Oskar bio potomak slavne obitelji Jelačić, kao varaždinski ogranak obitelji. Iako je primljen u novu jugoslavensku vojsku 1921. i dobio čin majora, prema vlastitom iskazu iz 1958. on je u toj vojsci „proganjan, zapostavljan i kao nepoćudan oficir 1929. godine umirovljen.“⁴¹⁹ Također bivši bojnik austro-ugarske vojske Pero Blašković istaknuo je u svom članku u *Jutarnjem listu* 1940. godine: „Više od polovice današnjih građana Kraljevine Jugoslavije borilo se pod zastavom vojske Austro-ugarske monarhije. Sigurno je da je 90% tih građana ispunjavalo svoje građanske i vojničke dužnosti. Kultus zaveden poslije Ujedinjenja da se govori ogavno o svima nama koji smo se borili na raznim ratištima pod Monarhijom, kao da smo radi toga izdajice i crno-žute hijene mora neminovno prestati.“⁴²⁰ Osim u vojsci sličan položaj imali su Hrvati i u žandarmeriji. Žandarmerijski kaplar Bernardo Bolić se žalio banu Šubašiću da je od 1925. do 1934. godine 15 puta molio da bude upućen na kurs Podoficirske škole, ali je uvijek bio odbijen. Sličan je bio slučaj žandarmerijskog narednika Luke Špranjca koji nakon što je odbio kao komandant žandarmerijske stanice u Kutini da vrši nasilje nad pristašama HSS, biva premješten u žandarmerijsku četu Vranje kraj Skoplja.⁴²¹ Koliko je austro-ugarska uniforma bila omražena među srpskom elitom i pukom govori i predizborni plakat Jeftičeve vlade na izborima 1935. koja prikazuje Vlatka Mačeka u uniformi austro-ugarskog časnika „kako se ustremio pred nekoliko vješala i na njima visećim ljudima, okružen jatom gavranova“. Ispod plakata je pisalo: „Dragi prijatelju, ako želiš propast jugoslavenskog

⁴¹⁹ http://www.moljac.hr/biografije/jelacic_oskar.htm (12. III. 2014.). Izgleda da je Jelačić-Bužimski kasnije pristupio i boljševicima te se zbog toga protiv njega vodio postupak pred sudom od 1919. do 1921. godine.

⁴²⁰ Uzbuna *Srpskog glasa* zbog Blaškovićeve knjige *S Bošnjacima u svjetskom ratu*. Izjava autora Pere Blaškovića, *Jutarnji list*, br. 10079., 1940., 5.

⁴²¹ BARIĆ, O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon Sporazuma Cvetković-Maček, n. dj., 183. U ovom radu nalazi se mnoštvo primjera nepravdi koje je komanda žandarmerije izvršila nad žandarmima hrvatske nacionalnosti, od onemogućavana napredovanja u službi do otvorene nesnošljivosti kod pretpostavljenih.

naroda, ti glasaj 5 maja za austro-ugarskog oficira Vlatka Mačeka. Ti dobro znaš, ko je vešao i ubijao jugoslavenski narod za vreme okupacije u Srbiji.“⁴²²

Prema Matkoviću nove vlasti otpočetka su imale izraženu nesklonost prema časnicima propale Monarhije te su „već glavni organi Države SHS radili na razgradnji domobranskog sustava, jer u njemu nisu vidjeli vjeran izraz povjerenja “narodnoga jedinstva”. Optužbe o zločincima i izdajicama nagovještavale su mnogima zlu sudbinu. Stoga nije nimalo čudno što su pojedini časnici, istaknuti tijekom Prvoga svjetskog rata, nakon osnivanja Kraljevstva SHS morali otići u susjedne zemlje, gdje su pokrenuli organizaciju hrvatske političke emigracije, koja je pokušala okupiti sve nezadovoljnike novim poretom.“⁴²³

Očigledno je da je dio hrvatskih časnika bivše austro-ugarske vojske ušao u časničku službu vojske Kraljevine SHS nerado prihvaćen od pripadnika dotadašnje vojske Kraljevine Srbije. Sudbina Jelačića-Bužimskog upravo je paradigma mnogih hrvatskih bivših austro-ugarskih podčasnika i časnika koji su ubrzo po primanju u novu vojsku dali ostavke ili su umirovljeni jer su novu vojsku smatrali pretežno srpskom ustanovom. Zbog toga je poziv vodstva HSS sredinom 1936. godine bivšim austro-ugarskim ili jugoslavenskim podčasnicima i časnicima da se uključe u organizaciju i formiranje Hrvatske seljačke zaštite bio od određenog broja tih bivših časnika dobro prihvaćen. Treba primjetiti da to često nije uključivalo visoke hrvatske časnike bivše austro-ugarske vojske koji su bili neprijateljski nastrojeni prema jugoslavenskoj državi i općenito politici HSS te koji su se uglavnom priklanjali prohabsburškoj odnosno profrankovačkoj opciji ili HSZ nisu smatrali pravom vojskom. Osim dvojice prvaka HSS predsjednika stranke Vlatka Mačeka i potpredsjednika Augusta Košutića koji su bili više politički uključeni u stvaranje i organizaciju Seljačke zaštite, konkretni zapovjednici HSZ na terenu bili su uglavnom niži časnici bivše austro-ugarske vojske. Sam zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja u austro-ugarskoj vojsci dostigao je

⁴²² Benjamin, ŠUPERINA, *Hrvatsko pitanje*, Tipografija d.d.; Zagreb, 1939., 33.

⁴²³ Stjepan MATKOVIĆ, Životopis časnika Stjepana Duića, *Politički zatvorenik*, I. dio, br. 145, 2004., 19.

tek čin narednika. Treba spomenuti da su nakon Radićeve smrti HSS pretežno vodili upravo ratni veterani (Maček, A. Košutić, I. Šubašić...) pri čemu je teško utvrditi koliko su njihova iskustva tijekom 1. svjetskog rata utjecala na stvaranje Seljačke zaštite.⁴²⁴

Iako je predsjednik HSS dr. Vladko Maček od početka bio stvarni zapovjednik HSZ ona mu je više služila u svrhu političke borbe HSS protiv beogradskog centralizma i unitarizma. Službeno je postao njen Vrhovni zapovjednik kada je HSZ legalizirana za vrijeme Banovine Hrvatske početkom 1940. godine, ali i onda je za Mačeka prvenstveno bila bitna politička borba u Jugoslaviji. **Vladko Maček** rođen je 20. srpnja 1879. u Jastrebarskom, a umro u emigraciji u Washingtonu 1964. godine. Maček se već kao mladić odlučio za stranku braće Radića, koja je promovirala interese hrvatskog sela i mirotvornom politikom željela ostvariti jedinstvo hrvatskog naroda i njegov ravnopravni položaj u Austro-Ugarskoj, a kasnije i u Jugoslaviji. Poslije Radićeve smrti od posljedica atentata u Narodnoj skupštini 1928. godine Maček preuzima vodstvo HSS. Tijekom šestosiječanjske diktature u dva navrata biva zatvaran od strane režima u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici. Nakon ublažavanja diktature na izborima 1935. godine kao nositelj liste Udružene oporbe, dobiva gotovo sve hrvatske glasove. Taj uspjeh ponovio je i na izborima 1938. godine što je potaknulo kneza namjesnika Pavla Karađorđevića da u interesu konsolidacije jugoslavenske države pred prijetećom opasnošću Drugog svjetskog rata i moguće Stojadinovićeve diktature napravi sporazum s hrvatskim vodstvom i riješi konfliktno „hrvatsko pitanje“. Zbog toga je stvorena vlada Cvetković-Maček, koja je uspostavila Banovinu Hrvatsku, autonomnu jedinicu koja je obuhvaćala prostore prijašnje Savske i Primorske banovine s dijelovima središnje Bosne i

⁴²⁴ Detaljnije o hrvatskim ratnim veteranima 1. svjetskog rata u: Filip, HAMERŠAK, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Naklada Ljevak: Zagreb, 2013. Pacifistička politika HSS i Radićevo „mirotvorstvo“ poslije 1918. u širim slojevima stanovništva Hrvatske koje je postalo izborna baza stranke zacijelo nije bez određene korelacije prema iskustvima većine njenih pristaša prema ratu i ratnim traumama. To se vidi i u politici HSS poslije Radića u poznatoj Mačekovoj izreci „kad se veliki tuku mali su pod stolom“. No, Maček je ipak pokrenuo stvaranje HSZ, te je 8. travnja 1941. pozvao hrvatski narod na otpor protiv sila Osovine.

Hercegovine, te bosanske Posavine i dijela Srijema. Nema sumnje od svih prvaka HSS nitko nije uživao takav ugled kao dr. Maček.

Vojni puč od 27. ožujka 1941. pod krinkom odbacivanja Trojnog pakta, dobrim dijelom je bio usmjeren protiv daljnje reorganizacije države i Banovine Hrvatske. Iako je Maček pristao da sudjeluje u pučističkoj vladi generala Simovića ratni vihor koji je pogodio jugoslavensku državu u travnju 1941. godine onemogućio je bilo kakve daljnje planove dr. Mačeka i vodstva HSS. Tijekom presudnih dana pred rat Maček je odbio ponude njemačkih emisara za preuzimanje vlasti u Hrvatskoj jer je smatrao da nacistička Njemačka ne može pobijediti u ratu protiv anglosaksonskih sila i SSSR-a. Nakon povlačenja na svoje imanje u Kupinac ustaški režim uskoro internira Mačeka u logor Jasenovac, a poslije biva interniran u Zagrebu. Smatrajući da mu nema budućnosti u novoj komunističkoj Jugoslaviji Maček 1945. godine odlazi u inozemstvo gdje je bio jedan od osnivača Međunarodne seljačke unije, ali sav njegov dotadašnji politički utjecaj nestaje, osim za ostatke HSS u emigraciji.⁴²⁵

Za Mačeka je zanimljivo spomenuti s obzirom na tradiciju i utjecaj hrvatskog domobranstva u redovima Zaštite da je u svojim memoarima *In the Struggle for Freedom* svoje vojevanje za vrijeme Prvog svjetskog rata uglavnom pozitivno opisao. Razdoblje 1. svjetskoga rata u njima je prilično iscrpno obrađeno, od improvizirana okupljanja 25. pučko-ustaške pukovnije, preko borbi u Srbiji i – nakon ranjavanja u nogu – inženjerijskih dužnosti u Puli, Budimpešti i Albaniji, odakle je na vlastiti zahtjev prebačen k 26. domobranskoj pješačkoj pukovniji na talijanskom bojištu. Nakon promaknuća u pričuvnoga satnika 28. listopada 1918. godine pobunjeni su ga hrvatski vojnici tražili da ih odvede kući, što je Maček i učinio. Da je Maček sa iskustvom člana „Hrvatskog sokola“ te domobranskog časnika austro-ugarske vojske u Prvom svjetskom ratu bio dobro upoznat s vojnom vještinom i

⁴²⁵ Detaljnije o Mačekovoj biografiji vidi u: Ivo, PERIĆ, *Vladko Maček. Politički portret*, Golden marketing – Tehnička knjiga: Zagreb, 2003.

pravilima vojne službe potvrđuje i Batušić.⁴²⁶ Drugi prvak HSS **August Košutić** (1893.-1964.) tek se 1940. godine uključuje u organizaciju HSZ, poglavito u njeno financiranje, kao potpredsjednik HSZ, odnosno pomoćnik Vrhovnog zapovjednika HSZ dr. Mačeka. Košutić je kao maturant bio stenograf u hrvatskom Saboru prije Prvog svjetskog rata i tada se upoznao s učenjem braće Radića. Tijekom Prvog svjetskog rata Košutić služi u austro-ugarskom zrakoplovstvu kao časnik i tamo se prema vojnim izvješćima naročito istaknuo. Poslije rata postaje inženjer i asistent Katedre za toplinske strojeve na Češkoj visokoj tehničkoj školi u Brnu, te se 1921. godine ženi mlađom kćerkom Stjepana Radića, Mirom Radić. Uskoro se vraća u domovinu i uključuje u rad stranke vrlo rano upoznavši teror režima kada je u Kaštel Starom na njega 1924. godine izvršen atentat koji je jedva preživio. Nakon kraćeg zatvorskog iskustva zbog toga što su odredbe *Obznane* prenesene i na djelovanje HRSS te sporazumom Radić-Pašić 1925. godine postaje kratkotrajni ministar građevine, a zatim dalje djeluje kao zastupnik HSS u parlamentu u Beogradu.

Za vrijeme diktature, uz dr. Jurja Krnjevića, Košutić postaje emisar HSS u inozemstvu držeći zapažena predavanja u Velikoj Britaniji i pišući o borbi hrvatskog naroda. Posebno je bio efektan njegov uspjeh kod znanstvenika svjetskog glasa Alberta Einsteina i njemačkog književnika Henricha Manna koji su na njegovu molbu uputili kao članovi *Lige za prava čovjeka*, povodom mučkog ubojstva dr. Milana Šufflaya 1931. godine od režimskih ljudi, protest protiv diktatorskog režimu u Jugoslaviji. Godine 1930. prilikom putovanja u SAD na traženje jugoslavenskih vlasti Košutić je zatočen na otoku Ellis pod izmišljenom optužbom da je izvršio pronevjeru kao direktor jedne banke u Zagrebu. Očito je namjera jugoslavenskih vlasti bila u tome da Košutića onemogući u njegovoj američkoj turneji među hrvatskim iseljeništvom, koju je ipak izveo slijedeće 1931. godine. Košutić se u zemlju vraća 1937. godine i uključuje u zahuktali hrvatski seljački pokret posebno u rad „Hrvatskog radničkog

⁴²⁶ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za poviest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 36.

saveza“ i „Gospodarske sloge“. Među pristašama stranke Košutić je bio poznat kao konzervativac, po svom temperamentu i sklonostima pripadao je desnom krilu stranke s kojim je dijelio strah srednje klase od svakog pokreta koji bi bilo blizak komunizmu.⁴²⁷

Kao zamjenik Vrhovnog zapovjednika HSZ dr. Mačeka za vrijeme Banovine Hrvatske brine se za financijsku stranu i opremanje Zaštite preko svojih bankarskih veza u Gradskoj štedionici Zagreb, te u strukturama HSZ zauzima i podupire oštar kurs prema Beogradu. Za vrijeme NDH ostaje u zemlji zastupajući osnove Mačekove „politike čekanja“ te je više puta zatvaran od strane ustaških vlasti u Zagrebu i Lepoglavi.

U sklopu preslagivanja ratne situacija na europskim ratištima gdje njemačka vojna snaga snažno slabi Pavelić inicira pregovore s neformalnim vođom HSS Košutićem tijekom 1943. godine u cilju uključivanja HSS u vladu radi dobivanja legitimiteta pred zapadnim Saveznicima. Košutić se u pregovorima zauzima za prijelaznu „činovničku vladu“, ali ih tijekom rujna 1943. godine prekida nakon savjetovanja s ostalim prvacima HSS I. Pernarom, Lj. Tomašićem i B. Smoljanom. Pregovori s ustaškim krugovima nastavljeni su u lipnju 1944. u vezi potencijalnog prelaska NDH na stranu Saveznika. No, sve kombinacije propadaju Pavelićevim odustajanjem od pregovora i uhićenjem mnogih tkz zavjerenika (*puč Vokić-Lorković*). Košutić, bojeći se zatvaranja ili smaknuća, bježi u Topusko na partizanski teritorij gdje počinje pregovore s partizanskim vodstvom koje zastupaju Andrija Hebrang, Ivan Gošnjak i Rade Žigić. Na temelju svoje pregovaračke platforme *Temeljna načela i konstatacije* Košutić traži participaciju HSS u NOP-u, dogovor o poslijeratnim slobodnim izborima, te stvaranje Saveza jugoslavenskih naroda u kojem bi Hrvatska zadržala bitne komponente svoje samostalnosti poput vojske ili vanjskog predstavništva. Ne pristajući na Košutićeve uvjete IO JNOF-a postavlja vlastite uvjete koji ne odgovaraju Košutićevim namjerama. No, s obzirom na skori sporazum Tito-Šubašić na Visu partizanskom vodstvu

⁴²⁷ Ljubo, BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 1., Školska knjiga-Stvarnost: Zagreb, 1989., 270. Radi se elaboratu koji je britanski obavještajac S. Clissold napravio 1944. godine o vodećim ljudima HSS.

Košutić predstavlja samo smetnju, te zbog opasnost njegovog povezivanja s Britancima (Košutićeva promemorija o djelovanju HSS nakon napada na Jugoslaviju predana sinu britanskog premijara W. Churchilla Randolphu Churchillu koji se nalazi na partizanskom teritoriju u sklopu britanske vojne misije) početkom listopada 1944. godine Košutić biva uhićen i zatočen. U zatvoru ostaje do 1946. godine. Tada u suradnji s Šubašićem počinje zagovarati izravni ulazak HSS u vladajuće strukture nadajući se da će nova komunistička vlast zbog teškog gospodarskog i vanjsko-političkog stanja pristati na kompromis s HSS. Međutim, sve te kombinacije su propale, komunistička vlast je posve učvršćena, a Košutić sve do smrti ostaje pod nadzorom sigurnosnih službi.⁴²⁸

Glavni inicijator i zapovjednik Zaštite na terenu bio je **Đuka Kemfelja** koji se rodio se u mjestu Šagudovac kraj Donje Stubice u Hrvatskom zagorju 12. kolovoza 1895. godine. Završio je samo četvorogodišnju pučku školu i nastavio raditi na obiteljskom poljoprivrednom imanju. Početkom 20-ih godina uključuje se u redove HRSS Stjepana Radića pri čemu aktivno djeluje na donjostubičkom području i okolici. Njegov aktivni rad i umješnost u agitaciji među seljacima je primjećena u vodstvu stranke te je Kemfelja postao kandidat na izborima za Narodnu skupštinu na listi HSS 1925, 1927, 1935. i 1938. godine. O svojoj izbornoj aktivnosti u Zagorju Kemfelja je pisao u listu HSS *Narodni val*. Prema nedokumentiranom zapisu Eugena Dide Kvaternika Đuka Kemfelja je nakon ubojstva hrvatskih narodnih zastupnika u Narodnoj skupštini u Beogradu 1928. godine tražio radikalan raskid s Beogradom, dizanje općeg ustanka i odcjepljenje od Srbije i proglašenje samostalne

⁴²⁸ Detaljnije o Augustu Košutiću vidi u: Milan, MARTINOVIĆ, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića, *Kalendar Hrvatski glas*, 1956., vol. XXVI., 35.-59., Dino, MUJADŽEVIĆ, Košutić, August, *Hrvatski biografski leksikon*, 7., Leksikografski Zavod Miroslav Krleža: Zagreb, 2009., 713-716.

Hrvatske.⁴²⁹ Ovim navodima određenu potkrijepu daje tekst Ivana Ribara koji Kemfelju 1928. stavlja, uz Pernara, Košutića i Reberskog, u radikalnu struju HSS.⁴³⁰

Kemfelja je poput mnogih prvaka HSS za vrijeme diktature uhićen 28. rujna 1932. te je nakon kratkog pritvora u Zagrebu preseljen u Beograd. Pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu 7. ožujka 1933. godine počelo je suđenje dr. Ivanu Pernaru, Đuki Kemfelji, Viktoru Košutiću i drugima, pod optužbom za rasturanje i širenje letaka „Hrvatski seljački narode“ koji je potpisala Ujedinjena hrvatska revolucionarna-seljačka omladina. U spomenutom letku osuđivan je zločin u selu Brasovju, nedaleko od Samobora, gdje su žandari ubili jednog seljaka, a njegovu ženu i još četvoricu seljaka teško ranili. Prema Horvatu vodstvo HSS se odlučilo na tiskanje letka jer je režim pomoću cenzure spriječio da hrvatska javnost sazna za ovaj tragičan događaj.⁴³¹ Letci su pozivali na obračun s „krvoločnim žandarima“. Kemfelja je na sudu bio drugooptuženi i opisan kao „bivši narodni poslanik, inače trgovački posrednik kojega brani zagrebački odvjetnik Toma Jančiković“. U svom iskazu Kemfelja je tvrdio da nije kriv za ono što ga se optužuje. Na izjavu predsjedavajućeg suca Ljubomira Arnerića da je pred isljednicima priznao, Kemfelja je istakao: „Jest, ja sam to rekao, ali to nije bila istina. Ja sam rekao sve što hoćete kazat ću vam, ali ću pred sudom da govorim istinu, pa neka sud vjeruje ako hoće.“ Odgovarajući na pitanje rekao je da paket s letcima nije otvarao, da je njihov sadržaj vidio tek kasnije u optužbi, te da ih on nikada ne bi dalje širio jer se to protivi „Radićevoj seljačkoj organizaciji koja je uvijek bila za legalnu borbu...“ Kasnije, u iskazu na sudu, Kemfelja je priznao da je paket dobio od njemu poznate

⁴²⁹ Eugen, Dido KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945.*, Nakladničko Društvo Starčević: Zagreb, 1995., 200. Slično tvrdi i Ante, SELAK, *Hrvatska zauvijek – prilozi hrvatskoj državotvornoj misli*, Školske novine: Zagreb, 1996., 445.

⁴³⁰ Ivan, RIBAR, *Politički zapisi*, I., Nolit: Zagreb, 1949., 219., Zvonimir, KULUNDŽIĆ, *Sabrana književna djela: Miškina : presjek kroz stvarnost hrvatskog sela od Khuen-Héderváryja do Poglavnika*, sv. 4., Ogranak MH Koprivnica: Koprivnica, 1968., 340.

⁴³¹ Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, n. dj., 523. Horvat napominje da su letci bili tajno tiskani u Hrvatskoj, ali je na njih stavljeno da su otisnuti u Beču 28. VIII. 1932. Nekoliko tisuća letaka razdjeljeno je na području Hrvatskog zagorja, dok je paket s letcima poslan Paški Kaliterni u Split presretnut od strane režima, te su počela uhićenja.

osobe, ali da je neće imenovati.⁴³² Dana 14. ožujka 1933. godine Sud je osudio dr. Pernara na godinu dana, a Kemfelju na godinu i pol strogo zatvora. Svima optuženicima je kao olakšavajuća okolnost, osim priznanja, uzeta činjenica da su letci otkriveni prije nego su rašireni.⁴³³ Presuda i suđenje dr. Pernaru, Đuki Kemfelji i ostalima odvijala se u sjeni „zagrebačkih punktacija“ koje su donesene u vodstvu HSS krajem studenog 1932. te je režim želio iskoristiti i ovo suđenje da prikaže „separatistički“ karakter kako punktacija tako i vodstva HSS (Maček je uhićen 31. siječnja 1933.) da izazove razdor između HSS i SDS i doprinese razdoru u redovima SDK, te kompromitirati oporbu u Srbiji da je suradnjom s SDK pomagala u „razbijanju države“.⁴³⁴

Na izborima 5. svibnja 1935. godine Kemfelja je kandidiran u donjostubičkom srezu u kojem trijumfira sa 10.020 glasova (97,57%), dok je kandidat s Jeftićeve liste dobio svega 132 glasa. No, zbog tadašnjeg izbornog zakona prema kojem pobjedničkoj listi pripada 2/3 zastupničkih mandata kandidat JRZ M. Belinić je izabran za narodnog zastupnika.⁴³⁵ Prije nego što je od Mačeka 1936. godine dobio mandat za ustrojavanjem Hrvatske seljačke zaštite Kemfelja je bio angažiran u akcijama „Gospodarske sloge“ protiv prekupaca stoke, pri čemu je bio regionalni koordinator akcija i organizator među povjerenicima „Sloge“.⁴³⁶ U drugoj polovici 30-ih godina Kemfelja postaje član užeg vodstva HSS-a sa specijalnim zadatkom ustrojavanja i organiziranja postrojbi Hrvatske seljačke zaštite, a kasnije i Hrvatske građanske zaštite koja djeluje u gradovima. Zbog te svoje uloge Kemfelja se uspinje u hijerarhiji vodstva

⁴³² Suđenje dr. Pernaru i drugovima, *Politika*, br. 8915., 7. III. 1933., 4.

⁴³³ Dr. Ivan Pernar osuđen na godinu dana strogo zatvora, *Politika*, br. 8923., 15. III. 1933., 5. Kemfelji je od kazne odbito vrijeme provedenu u pritvoru od 28. rujna 1932. godine. Vidi i: Bosiljaka, JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935.*, Zagreb, 2002., 268.-269., Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, *Država represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935.*, n. dj., 249. Zanimljivo da se na suđenje osvrnuo i list KPJ „Proleter“ koji je držanje Kemfelje na sudu okarakterizirao „kao kukavičko i izdajničko“. Istina da je Kemfeljin iskaz na sudu (prema novinskim izvješćima) bio u mnogo čemu proturječan, da se Kemfelja branio i svojim slabim obrazovanjem (samo četiri razreda pučke škole), no, nije jasno zašto je okvalificirano kao „izdajničko“, možda zato jer je Kemfelja pred isljednicima sve priznao prije suđenja. Osudjeni pristaše Mačeka, *Proleter*, br. 4., april 1933., 12.

⁴³⁴ Franjo, TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918-1941.*, II., Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1993., 96.

⁴³⁵ *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5 maja 1935.*, Beograd, 1938., 41.

⁴³⁶ Akcija organiziranih seljaka dolazi sve više do izražaja, *Jadranski dnevnik*, br. 50., 29. II. 1936., 3.

HSS, te uz dr. Pešelja i Pernara sudjeluje 16. siječnja 1937. godine na pregovorima između Mačeka i Stojadinovića u lovačkoj kući industrijalca Deutsh-Maceljskog u blizini Brežica. Nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac bilježi u svom dnevniku uspon Kemfelje u Mačekomom krugu kojeg također kritizira, prije svega zbog izvanbračne zajednice: „Osim toga mnoge stare Hrvate dr. Maček nije privukao u svoju okolinu, nego njega većinom okružuju ljudi koji su sumnjivi sa framazunstva i marksizma ili su pak konkubinarci (Kemfelja, dr. Jakovljević) etc“.⁴³⁷ Vrlo zanimljiv psihološki portret Kemfelje dao je Milan Pribanić u svom iskazu iz 1948. godine komunističkim vlastima. Prema Pribaniću, Kemfelja je sebe smatrao seljakom, koji je u austro-ugarskoj vojsci dostigao čin narednika. Vrlo brzo se uključio u redove HPSS kao „agitator i korteš, po naravi bistar, brzog shvaćanja lukav i osvetoljubiv“. Pribanić ističe i njegovu jako dobru memoriju za imena i dar za organizaciju, ali isto tako da mu je ophođenje s ljudima bilo neuravnoteženo i hirovito. Iako je bio dobar govornik na skupovima, seljačke mase ga nisu voljele. Njegovo vojničko obrazovanje bilo je sukladno „njegovom naredničkom činu u bivšoj vojsci“, a nije se ni trudio da ga čitanjem podigne. Prema Mačeku je pokazivao puno poštovanje, dok se prema drugima odnosio „malo s visoka“.⁴³⁸ Usprkos zauzetosti Kemfelja je posebnu pažnju posvećivao svom kotaru Gornjoj Stubici te je ondje kao zastupnik toga kotara često presjedao na kotarskoj i općinskoj organizaciji HSS iz Gornje Stubice.⁴³⁹ Također Kemfelja je izrazito djelovao na razbijanju štrajkova koje su organizirali komunisti i URSS i radio na osnivanju „Hrvatskog radničkog saveza“ posebno u sjevernim djelovima zemlje. Jedan od tih nastupa bio je u Oroslavlju sredinom 1939. godine kada je pozivajući radnike da napuste URSS i prijeđu u HRS, došlo do podvajanja u radničkim redovima.

Međutim, nije bilo svugdje uspjeha. Generalni štrajk radnika pod vodstvom URSS u ciglarsko-keramičarskoj tvornici u Bedekovčini koji je započeo 1. kolovoza 1939. bio je vrlo

⁴³⁷ Razgovor s Mačekom, Alojzine Stepinac: Nepoznati dnevnik (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 7. XI. 1989., 62.

⁴³⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁴³⁹ Sastanak općinske organizacije HSS u Gornjoj Stubici, *Hrvatsko zagorje*, br. 10., 5. III. 1939., 4.

uspješan po savezu radnika i seljaka, koji su radnicima davali hranu. Ni nakon intervencije vodstva HSS i Kemfelje koji je posebno želio razbiti štrajkaške redove i nagovoriti radnike da osnuju HRS napuštanjem prokomunističkog sindikata URSS, štrajk je uspješno nastavljen i okončan, pri čemu je porastao ugled lokalnom ogranku KPH.⁴⁴⁰ Isto tako Kemfelja je često bio od vodstva HSS slan na zadatke da uvjeri hrvatske vojne obveznike da trebaju ići na vojne zborove jugoslavenske vojske i odazivati se mobilizacijama i vježbama, da je to politika HSS i da su je dužni poštovati. Ponekad nije imao uspjeha, kako to bilježi ljevičarski književnik August Cesarec, u svom dnevniku: „Pred neki dan sam čuo, da u Rudešu kraj Velike Gorice, rezervisti nisu htjeli na vojni zbor, a kad je došao šef Seljačke Zaštite, da im održi govor, Kemfelja, isfućkali su ga.“⁴⁴¹

Početak rata nakon neuspješne intervencije u Bjelovaru da smiri pobunu 108. puka podnosi ostavku na svoju dužnost zapovjednika HSZ. Nakon nastupa ustaških vlasti kratkotrajno vrijeme provodi u zatvoru, ali je ubrzo pušten. Međutim, potkraj 1941. ponovno je uhićen i zatvoren u logor Stara Gradiška zajedno s Ljudevitom Tomašićem, Androm Pavličem i Ante Budimirovićem. Ovdje provodi stanovito vrijeme sa zatočenim prvacima HSS pod povoljnim uvjetima zatočeništva i odvojen od ostalih logoraša. Jedno vrijeme su prvaci HSS bili u dodiru s masonima, zatvorenima također u Staroj Gradiški, pri čemu je Kemfelja uspostavio prijateljske odnose s grofom Bombellesom „jer su zajedno ložili peći“.⁴⁴² Iz logora je pušten krajem siječnja 1942. i prebačen u zatvor ustaškog redarstva na Trgu N u Zagrebu, vjerovatno radi saziva Hrvatskog Državnog Sabora. Prema svjedočanstvu komunista Mladena Ivekovića, koji je također bio u uzama ustaškog redarstva, Kemfelju su u zatvoru često posjećivali njegovi bivši kolege „zaštitari“ tada agenti u ustaškoj službi i tu Kemfelja pokazuje svoj moralni pad kada u zatvorskim uvjetima na Trgu N „nije propuštao

⁴⁴⁰ Marko, BELINIĆ, *Put kroz život*, August Cesarec: Zagreb, 1985., 112.

⁴⁴¹ Zorica, STIPETIĆ, *August Cesarec – argumenti za revoluciju*, Naklada CDD: Zagreb, 1982., 390.

⁴⁴² Antun, BARAC, *KZSTG*, Jasenovac, 1978., 122.

da svojim prijateljima (...) podiže ruku na pozdrav: „Spremni!“, očito se bojeći za svoj život.⁴⁴³

Nakon puštanja iz zatvora povlači se na svoje imanje u Dugom Selu. Očito se pod ustaškim pritiskom pojavio na zasjedanju Hrvatskog državnog sabora u kojem postaje član Odbora za rizničarske i Odbora za saborske poslove. Kao zastupnik Kemfelja je potpisnik peticije 39 zastupnika u kojoj se traži puštanje na slobodu dr. Mačeka koji je tada bio zatočen u logoru Jasenovac.⁴⁴⁴ Navodi o njegovoj političkoj djelatnosti za vrijeme rata su često šturi i proturječni. Početkom 1943. od strane jugoslavenska vlade u emigraciji širila se priča koju su prenijele neke južnoslavenske novine u SAD-u da Đuka Kemfelja nekadašnji vođa Mačekove Hrvatske seljačke zaštite vodi gerilsku borbu protiv Talijana u Dalmaciji i Hrvatskoj uz pomoć drugih članova Mačekove organizacije, što je očito bila netočna vijest.⁴⁴⁵ Istovremeno u partizanskom tisku i britanskim izvješćima u ljeto iste godine za Kemfelju se navodi da radi na organizaciji posebnih protupartizanskih odreda „Zaštite“, pri čemu se „otvoreno uortačio s ustašama“.⁴⁴⁶ Zbog takve njegove orijentacije prema ustaškom pokretu prvak HSS koji se pridružio partizanima Božidar Magovac se javno izjasnio da takva Kemfeljina politika i „prljava posla“ nemaju Mačekovu podršku niti se mogu pozivati na njega. Zbog toga je proglašen otpadnikom od HSS u rujnu 1943. godine u HSS-ovom listu *Pravica* te opet u jesen 1944. godine u Magovčevom pismu Randolphu Churchill, te u Nacrtu poslanice hrvatskom narodu Augusta Košutića.⁴⁴⁷

Nasuprot tome, prema izvješću instruktorice CK KPH Lepe Perović od 10. listopada 1943. godine Zvonko Kovačević (*bivši vođa HGZ iz Zagreba*) je počeo naoružavati

⁴⁴³ Vladimir, DEDIJER, *Dnevnik*, I., Prosveta-Svjetlost: Sarajevo-Beograd, 1970., 442.-443. Radi se o prilogu Mladena Ivekovića s naslovom „Logor u Jasenovcu“.

⁴⁴⁴ Ljubo, BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943: izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Globus: Zagreb, 1985., 476.

⁴⁴⁵ Hrvaški guerilci, *Glas naroda – list slovenskih delavcev v Ameriki*, New York, br. 30., 15. II. 1943., 1

⁴⁴⁶ Zbirka izvornog gradiva Nezavisne Države Hrvatske (ZIG NDH), I-2., br. 1487. Partizanski letak „Upozorenje hrvatskim rodoljubima“. U partizanskom letku stoji da Kemfelja naoružava postrojbe „bijeke garde“ oružjem iz ustaških skladišta. Vijest je prenijela radio-stanica *Slobodna Jugoslavija*.

⁴⁴⁷ Odmetnik seljačke stranke Đuro Kemfelja, *Slobodni dom*, br. 1., 15. VII. 1943., 2., Što su „bijeke garde“ i tko ih vodi?, *Slobodni dom*, br. 11., 2. IX. 1944., 2-3.

nekadašnje „zaštitare“ na području Sv. Ivana Zeline. U toj organizaciji ponovne aktivacije HSZ sudjeluju i Ilija Rešković, Milan Pribanić i stanoviti Miler, pri čemu se pozivaju na odobrenje Košutića i Kemfelje. Međutim, prema izvješću, izgleda da Kemfelja nije u tome sudjelovao niti je dao svoju privolu za te akcije, te je upozorio Košutića da se te akcije odvijaju mimo njih. Košutić se distancirao ili nije želio uplitati u to pitanje.⁴⁴⁸ Stvari dodatno kompliciraju vijesti da je u kolovozu 1943. godine sekretar CK KPH Andrija Hebrang zamjerio Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu što nije prihvatio Kemfeljinu navodnu ponudu da sa sinom prijeđe u partizane. U prilog tomu svjedoči i niz partizanskih delegacija (Milan i Bara Koberac predsjednica AFŽ, Tomo Rudan predsjednik NOO Dugog Sela) i članova lijevog dijela HSS (Nada Poteški i Jušić, bivši načelnik Dugog Sela) kod Kemfelje u listopadu 1944. godine, očito s ciljem da ga privole da prijeđe u partizanske redove.⁴⁴⁹ Nasuprot tomu neki izvori javljaju da je Kemfelja sklopio u rujnu 1944. godine načelan sporazum s Otom Belanićem, izaslanikom Draže Mihailovića o suradnji jedinica Zaštite i četničkih jedinica protiv partizana.⁴⁵⁰ Nakon ulaska partizana u Dugo Selo Kemfelja je uhićen i nad njim je provedena istraga, pri čemu je sastavljen zapisnik.⁴⁵¹ Dana 8. svibnja 1945. smaknut je u

⁴⁴⁸ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji. Građa 1941.-1945.*, VI., Zagreb, 1987., 114; 438. Pokušaj reaktiviranja „zaštitara“ odnosno „bijele garde“ bio je način određenih krugova iz vodstva HSS u previranjima na samom kraju rata krajem 1944. godine da stvore neke svoje oružane jedinice. Ostaje otvorenim pitanje jesu li ti pokušaji bili stvarno izraz samostalnog nastupa HSS ili pokušaj povezivanja određenih krugova u HSS s ustaškim vodstvom u cilju spašavanja hrvatske države od nadirućih partizanskih jedinica. Njihov odnos prema ustašama i partizanima ovisio o posebnostima situacija u pojedinim krajevima. Ideja stvaranja vlastitih oružanih jedinica izvan formacija ustaške vojske i partizanskog pokreta očigledno je vezana uz pokušaje pojedinih vođa HSS Đure Kemfelje, Pernara, Reberskog, Tomašića i Torbara, da osnuju jedinice pod utjecajem HSS-a, a po uzoru na jedinice stranačke vojske HSS u 30-im godinama. Njihovo organiziranje često je provedeno u dosluhu s režimom i okupacijskim snagama. One su bile malobrojne i osnivane radi obrane vlastitih naselja i s težnjom da se izbjegne mobilizacija koju su provodile bilo ustaške, bilo partizanske snage. Postoji i teza da su ustaše dozvoljavale osnivanje takvih jedinica zbog jačanja obrane NDH, ali i određeni pokušaj preoblikovanja NDH od saveznice sila Osovine u saveznicu antifašističke koalicije. Međutim, takve pokušaje partizanske jedinice nisu dopustile te je nastupio drastičan obračun s organizatorima takvih jedinica, a inače nije bila riječ o pojavi koja bi izazvala veće posljedice. Partizansko vodstvo nije moglo dopustiti stvaranje bilo kakvih novih oružanih jedinica koje bi dovele u pitanje njen monopol na oružanu silu kao glavni preduvjet planirane revolucionarne preobrazbe društva. Više u: Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus: Zagreb, 1983., 278-280.

⁴⁴⁹ ZIG NDH, I-10., br. 598., Gjuka Kemfelja i drugovi – djelovanje lijevog krila HSS. Na Kemfelju je navodno utjecao pokolj ustaša u jednom selu kraj Dugog sela gdje je ubijeno 42 osobe među njima žene i djeca.

⁴⁵⁰ Mirko, GALIĆ, *Politika u emigraciji*, Globus: Zagreb, 1990., 162.

⁴⁵¹ Marko, BELINIĆ, *Put u život*, n. dj., 140.

Dugom Selu od strane partizanskih jedinica. Kasnije je dopuštenjem vlasti njegovoj obitelji omogućeno da njegove posmrtno ostatke prenese na Mirogoj (1977.).

Nakon Kemfelje ključnu ulogu u organiziranju Zaštite imao je **Zvonimir Kovačević**, rođen 8. studenog 1890. u Lovincu, kotar Gračac, od oca Stjepana i majke Katarine rođ. Obradović. Nakon završene osnovne škole u Iloku i Mostaru gdje mu je otac radio kao učitelj završava trgovačku školu u Bihaću (1906.). Rano se odlučio na vojnu karijeru, završava Kadetsku školu u Karlovcu (1910.). Služio u austro-ugarskoj vojsci u Sarajevu do 1914, a Prvi svjetski rat provodi na frontovima u Srbiji i Italiji. Nakon završetka rata prelazi u vojsku Kraljevine SHS u činu kapetana II. klase gdje služi do 1923. godine.⁴⁵² Nakon toga se vraća ocu u Celje i radi s njim u radionici za izradu sanduka. Od 1926. do 1931. služi kao viši policijski nadzornik u Zagrebu kada je umirovljen.⁴⁵³ Preko svoga rođaka bivšeg ministra Karla Kovačevića upoznaje Stjepana Radića i Vladka Mačeka te ulazi u HSS. Godine 1935. bio je kandidat HSS na izborima u kotaru Radovljica u Sloveniji (*zamjenik Krunoslav Batušić*) po prijedlogu prvaka HSS i odvjetnika dr. Žige Scholla. Poslije napuštanja policije i umirovljenja bavi se trgovačkim poslovima, da bi potom preuzeo radionicu svoga oca u izgradnji drvenih sanduka.⁴⁵⁴

Kovačević je bio dobar poznanik Slavka Kvaternika još iz austro-ugarske vojske te zajedničkog druženja u Celju gdje su obojica imali imanje, te s njim sudjeluje u radu *Hrvatskog radiše*. Preko ovih veza postaje blizak domovinskom ustaštvu, ali ne ulazi u njihove redove. Izgleda da je na preporuku Slavka Kvaternika 1938. godine predložen Mačeku kao izgledni kandidat za organizatora HGZ u Zagrebu, što je i postao. Osim toga

⁴⁵² Ostavština Zvonimira Kovačevića (OZK), Molba Z. Kovačevića Komandi Savske divizijske oblasti za prijem u vojsku Kraljevstva SHS, 3. III. 1919.

⁴⁵³ OZK, br. 2758., Ukaz Njegovog Veličanstva Kralja od 19. ožujka 1926. o imenovanju Kovačevića nadzornikom redarstvene straže u Zagrebu, 9. IV. 1926. Od 1930. Kovačević se nalazi na mjestu nadzornog činovnika policijske straže na Cetinju, Rješenje Ministarstva unutarnjih poslova o određenu mirovine Z. Kovačeviću, br. 14959., 25. III. 1932. Mirovina je iznosila 10.200 dinara za 25 godina radnog staža u vojsci i policiji.

⁴⁵⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonka Kovačevića 25. IX. 1948., OZK, Iskaz pred sudom Ljerke Ćorić, Kovačevićeve sestre, 3. IX. 1947.

imenovan je i rajonskim zapovjednikom za postrojbe HSZ na širem području Zagreba. Kao organizator i koordinator prvih postrojbi HGZ u Zagrebu postaje vrlo popularan kod gradske sirotinje jer se trudio ublažiti njihove tegobe. Prema ocjeni Pribanića stečeno znanje u vojsci je primjenivao dobro i temeljito, ali jedina mana mu je bila prevelika ambicioznost, što mu se osvetilo kada je privremeno suspendiran s mjesta zapovjednika HGZ u Zagrebu sredinom 1940. godine, ali je vraćen na isti položaj neposredno pred rat.⁴⁵⁵

Prvih dana NDH stavio se na raspolaganje Kvaterniku te postaje komandant grada Zagreba, i jedan od najzaslužnijih vođa Zaštite za učvršćenje vlasti NDH. Dana 22. travnja imenovan je zapovjednikom postrojbi Zaštite koje su imale zadatak da uspostave vlast nove države na prostoru Bosne i Hercegovine, posebno u gradu Sarajevu. Nakon toga daje ostavku na svoj položaj na čuđenje Kvaternika. Godine 1942. promaknut je u čin ustaškog pukovnika te postavljen za stožernika u Ustaškom stožeru Prigorje. U svom iskazu Kovačević napominje da je to imenovanje provedeno protiv njegove volje, što na neki način potvrđuje i Pribanić navodeći da se Kovačević nastojao izvući iz ustaškog zagrljaja, ali nije uspijevao.⁴⁵⁶ S dužnosti ustaškog stožernika razriješen je u veljači 1943. (*navodno zbog bolesti*) te više nije obavljao dužnost u strukturama vlasti.⁴⁵⁷ Uskoro kupuje trgovinu Židova Bele Birgnera u Zagrebu za 2.300.000 kuna koji je odveden u logor i tamo ubijen. Početkom 1945. godine odlikovan od strane Poglavnika za učinjene zasluge pri stvaranju NDH. Nakon bijega u Austriju uhićen po austrijskoj policiji te predan Britancima koji ga zatvaraju u logor Wolfsberg da bi zatim 16. VI. 1948. bio izručen jugoslavenskim vlastima koje ga na sudskom procesu osuđuju na smrt strijeljanjem.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948. Vidi i: ZIG NDH, fond 1549., II-25., br. 1058. Kovačević Zvonko.

⁴⁵⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁴⁵⁷ Iako je Kovačević tvrdio da je bio razriješen dužnosti stožernika zbog nepovjerenja, utvrđeno je da mu je ravnatelj RAVNSIGUR-a dr. Mladen Jurčić nudio dužnost zapovjednika policijske straže grada Zagreba.

⁴⁵⁸ Ratni zločinci Zvonko Kovačević i Živan Kuveždić osuđeni na smrt strijeljanjem, *Vjesnik*, br. 1215., 28. III. 1949., 3., HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., presuda Okružnog suda u Zagrebu protiv Zvonimira Kovačevića i Živana Kuvedžića 27. III. 1949., HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma, Mate, RUPIC, Kovačević, Zvonimir, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 201. OZK,

Vidnu ulogu u Zaštiti imao je i *Zvonimir Pelz* rođen 21. kolovoza 1896. u Osijeku. Roditelji su ga dali u vojne škole, te je osim realne gimnazije u Osijeku završio Kadetsku školu u Pečuhu. U austro-ugarsku vojsku stupio je iz Kadetske škole i bio raspoređen kao zastavnik u 25. domobranskoj pješačkoj pukovniji. Nakon sloma Austro-Ugarske prelazi u vojsku Kraljevine SHS te 1920. godine stječe čin satnika. Prema svojoj izjavi iz 1941. godine u vojsci je bio šikaniran i progonjen kao „ispravni Hrvat“ te dva puta suđen zbog neposluha krajem 1924. i 16. ožujka 1924. pred Vojnim sudom u Šapcu. Presudom istog suda 26. studenog 1926. godine razriješen dužnosti i stavljen u mirovinu. Tada se seli u Slavonski Brod gdje postaje vlasnik lokalnog kina.

Od početka politički orijentiran na liniji HSS i glasovao na izborima za HSS. Prema nekim podacima bio je od 1939. godine zapovjednik HGZ u Slavonskom Brodu.⁴⁵⁹ Rješenjem Banske vlasti Banovine Hrvatske 20. svibnja 1940. godine reaktiviran u svojstvu redarstvenog nadzornika kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu. Ovdje je radio do 20. prosinca 1940. godine kada je imenovan i za zapovjednika HGZ grada Zagreba istovremeno ostajući u policiji.⁴⁶⁰ Prema vlastitoj izjavi upravo je za njegovog vremena u redovima HGZ provedeno radikalno čišćenje od „nepoželjnih elemenata“ sklonih nedisciplini i incidentima. Uz pomoć zapovjednika redarstvene straže u Zagrebu Milana Geroča naoružao postrojbe Zaštite s 250 pušaka i velikim brojem „suznih“ bombi. Zbog toga je tražena njegova odgovornost od strane jugoslavenske vojske, ali sve je smirio potpredsjednik vlade dr. Maček izjavivši da je naoružanje Zaštite izvedeno na njegov nalog. Za svog mandata u HGZ radio je i vježbao sa zaštitarima ulične borbe. Za vrijeme travanjskog rata inzistirao da se postrojbe HGZ ne odazivaju pozivima u vojsku i tražio da HGZ ostane u Zagrebu i osigurava red i mir. Dana 6 travnja naoružava postrojbe HGZ s još 217 pušaka te je pod svojom ingerencijom imao oko

Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. U svojoj ostavštini Kovačević tvrdi da mu je stanoviti Pavle Horvat „povjerljiva osoba anglo-amerikanaca“ nudila da organizira HSS za cijelu englesku zonu u Austriji, što je on odbio.

⁴⁵⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića, 3. VIII. 1948.

⁴⁶⁰ ZIG NDH, fond 1549., II-25., br. 1052., Zvonimir Pelz.

500 ljudi s puškama i oko 800 s kratkim oružjem, ukupno oko 1300 zaštitnika. Zajedno sa Zvonkom Kovačevićem i zapovjednikom prve pukovnije HGZ Krunom Matošićem 10. travnja priklanja se ustaškom pokretu. Pelz se sastao s nadirućom njemačkom vojskom (tenkovskom jedinicom) u Dugom Selu i omogućio joj da nesmetano prođe savske mostove i uđe u Zagreb. Nakon 10. travnja vlasti NDH imenuju ga djelatnim oružničkim bojnikom u Hrvatskom oružništvu, da bi uskoro postao potpukovnikom.⁴⁶¹ Daljna sudbina nepoznata. Vrlo agilna u organizaciji HGZ bio je i **Krunoslav Batušić** po zvanju činovnik, koji je završio učiteljsku preparandiju. Jedan od osnivača prvotne „Mačekove garde“ 1935. godine, a kasnije zapovjednik elitne zagrebačke Jurišne satnije HGZ. Prema Pribaniću iako nije bio „vojnici po struci pokazivao dobro shvaćanje za vojnu izobrazbu i disciplinu.“ Zbog toga jer je bio bez namještenja silno se posvećuje svojoj Jurišnoj satniji te ona s vremenom postaje najbolja satnija zagrebačke HGZ. Po prirodi šutljiv i povučen, ali vrlo egzaktna u provođenju naredbi. Prema policijskom izvješću Batušić je bio visok i jak, malo prosjed sa crvenim licem te malo pognut u hodu. Nakon što je Jurišna satnija uspostavila bliske veze s zagrebačkom policijom Batušić dobiva mjesto u policiji.⁴⁶² U zapovjedništvu HGZ Batušić se redovno nalazio kao zapovjednik Jurišne satnije HGZ te je imao privilegiran položaj osobnog Mačekovog pratitelja, a odsutan je bio samo u slučajevima Mačekovog putovanja u Beograd ili po skupovima u Banovini Hrvatskoj. Batušić ima stalni pristup k Mačeku i s tim u vezi uvijek povjerljive informacije iz vodstva stranke.

Za vrijeme uspostave ustaške vlasti jedan od ključnih ljudi Zaštite u osiguranju vlasti NDH na području Bosne i Hercegovine. Uskoro prelazi na stranu ustaškog pokreta i postaje policijski činovnik u Zagrebu, da bi početkom 1942. postao šef župskog redarstva u Varaždinu. Vrlo strogo je provodio naredbe te je po izvješću Državne komisije za ratne zločine bio naredbodavac mnogih pljački i ubojstava u varaždinskom kraju. Nakon rata

⁴⁶¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., Djelatni oružnički bojnik Zvonimir Pelz Zapovjedništvu I. Hrvatske oružničke pukovnije, Molba za napredovanje, Bjelovar 24. VIII. 1941.

⁴⁶² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

emigrira u Italiju u izbjeglički logor Fermo, a zatim Bagnoli kraj Napulja. Kasnije živi u Španjolskoj i Njemačkoj. Njegovi tekstovi sjećanja o radu u Zaštiti i ustaškom razoružavanju i rasformiranju Zaštite napisanim u munchenskoj *Hrvatskoj državi* i madridskoj *Drini* rijetka su svjedočanstava u emigrantskoj publicistici o kratkotrajnom djelovanju Zaštite u NDH.⁴⁶³

Jedan od značajnih vođa Zaštite bio je **Milan Pribanić**, rođen u selu Vukovju kraj Garešnice 6. srpnja 1889. godine. Zanimanjem je bio časnik austrougarske vojske i vojske Kraljevine SHS (umirovljen 1923. u činu kapetana). Istaknuo se u oslobođenju Međimurja 1918. godine kao član dobrovoljne Hrvatske legije, kada je teško ranjen. Nakon umirovljenja počinje se baviti trgovinom. Po Kemfeljinom nagovoru 1936. godine postaje inspektor HSZ za središnju Hrvatsku i odgovorna osoba za rad organizacija Zaštite na tom području.⁴⁶⁴ Pribanić je odigrao značajnu ulogu i u osnivanju NDH na prostoru BiH. Deset dana nakon Kvaternikovog proglašenja o osnivanju NDH pukovnik Pribanić je krenuo s 800 pripadnika Hrvatskih zaštitnih lovaca (*kako su po ustaškim vlastima preimenovani članovi HSZ*) u Sarajevo, Mostar i Nevesinje radi uspostavljanja nove vlasti. U Sarajevu su se njegovi odredi spojili s već pristiglim Kovačevićevim jedinicama *Zaštitnih lovaca* te su njegovi odredi bili smješteni u „velikom logoru“ i održavali red na ključnim pozicijama u gradu, kolodvoru, glavnim cestama koje vode iz grada i dr. Kasnije je jedan veći odred HSZ pod njegovom komandom otišao u Mostar, a potom u Nevesinje gdje su dočekani od naroda „svih triju vjera“ kao spasitelji od ustaških „Sudarovih bandita“. Na Pribanićevu naredbu njegov zamjenik Batušić je naredio puštanje svih pritvorenih osoba u nevesinjskom zatvoru.⁴⁶⁵ Nakon povratka u Sarajevo general Pero Blašković rasformirao je njegov odred. U lipnju 1941. godine rasformirani su cjelokupni Hrvatski zaštitni lovci, Pribanić se ne uključuje u

⁴⁶³ AJ, fond 110., Zemaljska komisija za ratne zločine, br. 17159., Krunoslav Batušić. Batušić je umro u Španjolskoj 16. IV. 1984. godine.

⁴⁶⁴ Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Delta-pres: Beograd, 1973., 405-407. Defacto je HSZ neformalno priznata od vlasti nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine. Njeni pripadnici su već 1940. dobijali odlikovanja od kraljevskog namjesništva. U Zagrebu je juče ban g. dr. Šubašić predao odlikovanja većem broju zapovednika Hrvatske seljačke zaštite i policajaca, *Politika*, 6. V. 1940., 8.

⁴⁶⁵ «Hrvatski zaštitni lovci» priznanje seljačkoj i građanskoj zaštiti, *Hrvatski narod*, 20. IV. 1941., 15., Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 49.

novu vlast već se vraća trgovačkim poslovima. U emigraciju u Italiju odlazi slomom ustaške vlasti 1945. godine i tu se povezuje s vodstvom HSS i djeluje projugoslavenski. Pri pokušaju da se ilegalno ubaci u Jugoslaviju uhićen je, osuđen na smrt i strijeljan u Zagrebu vjerovatno krajem 1948. godine.⁴⁶⁶ Izgleda da se u emigraciji u Italiji Milan Pribanić angažirao na političkom povezivanju raznih grupa haesesovaca i četnika radi pružanja otpora komunističkim vlastima, ali na projugoslavenskoj liniji. Prema nekim podacima njega je četnički vojvoda potpukovnik Siniša Ocočoljić Pazarac prihvatio kao organizatora «hrvatskog dijela» jugoslavenske vojske u domovini, o čemu se složilo i vodstvo HSS u emigraciji.⁴⁶⁷

10. „Naš vođa“ – stvaranje kulta Vladka Mačeka

Prema njemačkom sociologu Maxu Weberu karizmom odnosno kultom treba nazvati osobinu neke ličnosti na osnovu koje ona vrijedi kao iznimna i zahvaljujući njoj njezini sljedbenici smatraju je obdarenom nekim natprirodnim, ne svakom, dostupnim moćima ili sposobnostima. Takva osoba smatra se uzorom i stoga se tretira kao vođa.⁴⁶⁸ Za naš slučaj važan je model „institucionalnog kulta“ Alberta Schweitzera u kojem je vođa poglavar jasno definiranog položaja ili funkcije. Vođa se natječe za političku podršku i javno se bira. Ugrađena u izborni sustav, kao u Mačekovom slučaju, funkcija je centar „demokratske karizme“. Vođa je, naime, podložan redovitim izborima i legitimnost svoje vlasti izvodi iz većina glasova. Na taj način institucionaliziran kult postaje dio demokratski konstruiranog

⁴⁶⁶ Mato RUPIC, Pribanić, Milan, *Tko je tko u NDH*, Minerva: Zagreb, 1997., 331.

⁴⁶⁷ Zdenko, RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet: Zagreb, 2002., 92-93., Milenko DODER, *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, CIP: Beograd, 1989., 109., Ustaško-četnički zločinci pred sudom naroda, *Varaždinske novosti*, br. 125., 22. VII. 1948., 2. Ovdje vidi suđenje Milanu Pribaniću.

⁴⁶⁸ Max, WEBER, *Privreda i društvo*, sv. II., Prosveta: Beograd, 1976., 229. O Weberovom sustavu karizmatske vladavine i kulta ličnosti vidi: Max, WEBER, *Sociologija religije*, Kruzak: Zagreb, 2000., Max, WEBER, *Gesammelte Politische Schriften*, J.C.B. Mohr: Tübingen, 1958.

političkog poretka. Prema Schweitzeru takve su osobe „lučonoše“ svoga kulta.⁴⁶⁹ U hrvatskom slučaju tridesetih godina 20. stoljeća u razdoblju uznapredovale nacionalne integracije u razvoju nacionalnih zajednica nacionalni heroji tijekom svog života, ali i nakon njega, služe kao svojevrsno “kulturno ljepilo” koje veže razne sfere i interese pojedinaca ili grupacija unutar zajednice u jedinstvenu cjelinu. Takav sustav nacionalne homogenizacije u ulozi pojedinca kao vezivnog elementa nacije i nacionalne ideologije provodila je i Hrvatska seljačka stranka u osobi svoga predsjednika dr. Vlatka Mačeka. Upravo tijekom razdoblja djelovanja Hrvatske seljačke zaštite počinje uznapredovati proces stvaranja kulta Vlatka Mačeka kao vođe hrvatskog seljačkog pokreta, dakle u razdoblju između petosvibanjskih izbora 1935. do sloma Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. godine.

Kao vrhovni zapovjednik HSZ, Mačekov kult je posebno bio razvijen unutar te organizacije koja je često sama sebe nazivala „Mačekova garda“. Nakon smrti Stjepana Radića čiji je kult heroja također stvoren već za njegova života, počinje stvaranje kulta ličnosti Vlatka Mačeka kao neospornog „vođe svih Hrvata“.⁴⁷⁰ Njegovo izdizanje nad običnim smrtnicima u okviru hrvatskog seljačkog pokreta bilo je vidljivo po velikim seljačkim manifestacijama u njegovu čast, proslavama njegovog rođendana i imendana u svim gradovima Hrvatske. Također, bile su neizostavne smotre seljačke kulture u Zagrebu kada se Maček pojavljuje na bijelom konju praćen odredima HSZ te tako „kaska“ ulicama Zagreba. Hrvatska seljačka zaštita najviše je u cilju javne promocije koristila proslave održavanja rođendana i imendana predsjednika HSS dr. Vlatka Mačeka. Tako je prva proslava održana već u srpnju 1935. godine kao spontana demonstracija podrške politici HSS i otpora posrnuloj diktaturi koja je zabranjivala isticanje hrvatskih nacionalnih simbola u kojoj Zaštita nije

⁴⁶⁹ Detaljnije u: Albert, SCHWEITZER, *Verfassung. Präsident und Oberster Gerichtshof Formen desinstitutionalisirten Charisma in den USA*, *Charisma: Theorie-Religion-Politik*, Walter de Gruyter: Berlin-New York, 1993., 185-200. Važno je dodati da, iako je Maček bio demokratski političar, njemu je demokracija kao politička ideja i praksa uvijek bila iza rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja. Hrvatsko pitanje je Mačeku uvijek bilo na prvom mjestu, te je u cilju njegovog rješavanja bio spreman na sporazum s nedemokratskim institucijama poput Dvora, ako je u njemu bila sadržana prava moć.

⁴⁷⁰ O stvaranju kulta Stjepana Radića vidi u: Stipica, GRGIĆ, Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928.-1934.), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2010., 723-748.

sudjelovala jer tada nije ni postojala. No, zato u proslavama idućih godina kada su manifestacije Mačekovog rođendana poprimile masovan karakter i osobine kulta ličnosti, Zaštita je među predstavnicima brojnih seljačkih udruga vidno sudjelovala. Tako je u zagrebačkoj proslavi 1937. godine sudjelovalo preko 11.000 ljudi, a od toga u povorci Seljačke zaštite 5.280 pješaka, 298 konjanika, 56 biciklista, 5 seljačkih glazbi, 23 zastave i dr.⁴⁷¹ Prema povjerljivom izvješću IV. Armijske oblasti o proslavi Mačekovog rođendana u Zagrebu stoji. Pred Mačekom stanom su postavljene tribine čuvane „Mačekom gardom“. Oko 9.30. ujutro Maček se pojavljuje pred stanom na Prilazu i uzjaše bijelog konja te u pratnji četiri konjanika HSZ „otkasa“ na Marulićev trg, gdje su bile postrojene postrojbe HSZ. Maček je dočekan trubljama, pri čemu ga dočekuje zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja, također na konju sa svojom pratnjom, i daje mu raport. Nakon što je rekao koliko je članova HSZ je u stroju, čestitao je Mačeku rođendan i imendan. Poslije toga Maček je održao govor u kojem je naglasio da hrvatski narod ne može doći samo pregovorima do svojih prava, te da je zbog toga HSZ i osnovana. Potom je uslijedila parada HSZ u „dvojnim redovima“ koja je s trubačima „prodefilovala pored tribine na kojoj je bio dr. Maček, Košutić, Pernar i neki drugi.“ Na kraju izvješća pomalo ironično piše da su prvaci SDS Savica Kosanović i Većeslav Vilder „bili okićeni slikom dr. Mačeka i hrvatskim trobojkama“.⁴⁷²

Maček je bio „živi vođa“, a ne „mrtvi vođa“ poput Stjepana Radića. Do stvaranja Mačekova kulta došlo je u vrijeme autoritarnih tendencija u Europi. Mačekov kult postao je personifikacija borbe, žrtve i uspjeha hrvatskog naroda (Banovina Hrvatska) u hrvatskoj seljačkoj memoriji koja je služila učvršćenju redova u tada homogenom općehrvatskom pokretu u otporu prema beogradskom režimu. Početak stvaranja Mačekova kulta naznačio je u svom nacrtu pisma Mačeku iz 1939. godine ljevičarski, ali neosporno hrvatski nacionalno orijentirani književnik Miroslav Krleža, koji piše: „U šestojanuarskoj moralno-političkoj

⁴⁷¹ HDA, Grupa VI, inv. br. 662. Izvješće s proslave rođendana dr. Mačeka 1937. godine.

⁴⁷² VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-22., IV. Armijska oblast od 21., 23., VII do 2. VIII. 1937.

bijedi, tajna političkog uspjeha Vladimira Mačeka nije bila samo u tome jer je naslijedio mrtva Radića, nego i u tome što je imao lične smionosti da udari šakom po stolu u svom Kupincu i da izjavi: ovako ne ćemo. Strpan zbog toga u Mitrovicu taj čovjek dobio je svoj moralno-politički plebiscit tog istog dana.⁴⁷³ Da nisu samo hrvatski ljevičarski krugovi spoznali Mačekovu žrtvu i njegovu odlučnost govori i podatak da su se predstavnici srbijanske Udružene oporbe Ljubomir Davidović i Jovan Jovanović-Pižon divili njegovom hrabrom i dostojanstvenom nastupu na suđenju pred beogradskim Sudom za zaštitu države. Uostalom, to je bio i jedan od razloga zašto je Mačeku od strane Udružene oporbe ponuđeno da bude nosilac zajedničke liste na izborima 1935. godine.⁴⁷⁴

Koliku su snagu imali osnivači HSS i njihov nasljednik pokazuje govor jednog od prvaka bjelovarskog HSS i vođe lokalnih odreda HSZ Fabijana Antoljaka u Bjelovaru sredinom 1940. godine na zboru HSS na bjelovarskom sajmištu: „Antun Radić bio je učitelj hrvatskog seljačkog naroda, naš voljeni Stjepan Radić bio je Mesija i pronositelj njegovih poruka, a dr. Maček je stvoritelj naše države, naše Banovine i naš veliki vođa.“⁴⁷⁵ Iste godine u izvještaju veleposlanstva Velike Britanije o stanju u Jugoslaviji za godinu 1940. opisuje se kako je Maček stvarni vođa zapadnog djela južnoslavenske države. Britanski lord Lloyd koji je posjetio Mačeka 27. studenog 1939. godine ga opisuje: „Dr. Maček me je primio u svojoj

⁴⁷³ Jere, JAREB, Miroslav Krleža o hrvatskoj političkoj situaciji od 1929. do 1939., *Zbornik radova u čast Hrvoje Matkovića*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb, 2005., 145. Inače je odnos Krleža-Maček bio slojevit. Krleža i Maček su 30-ih godina na hrvatskoj političkoj sceni bili istaknuti predstavnici suprostavljenih ideoloških koncepcija. Povremeno približavanje dijela ljevice Mačekom bloku, odnosno Mačekovo uvažavanje njihove hrvatske orijentacije, bilo je u suštini samo taktiziranje bez nekih dalekosežnih prožimanja. Uglavnom su se njihovi kontakti svodili na Krležine intervencije kod Mačeka za zatvorene odnosno pritvorene komuniste. Poslije rata Krleža je odnos sveo na razinu osobnog animoziteta smatrajući da je Mačeku ponestajalo „bistrine“, dok je Maček u emigraciji smatrao da je Krleža licemjerstvom izdao vlastitu literaturu. Jedan takav primjer je Krležina intervencija za uhićenog komunistu Božidara Adžiju nešto prije parlamentarnih izbora 1938. godine. „Otišao sam dr. Vlatku Mačeku. Molim ga da osloboda Adžiju. A on će mi isto što i Košutić: Pa on je komunist“. Na to sam mu rekao: „Znadete, gospodin Maček, vi i ja možemo jednog dana zajedno da visimo na Zrinjevcu. Takvo je vrijeme. Maček će. Shvatite, gospod Krleža, da ja nemam vlasti. Sve rješava Beograd i beogradska policija. Naravno, lagao je. Ali, dva dana kasnije ipak su oslobodili Adžiju.“ *Krležijana*, II, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Zagreb, 1999., 2., Ivan, OČAK, *Krleža-Partija*, Spektar: Zagreb, 1982., 241.

⁴⁷⁴ Todor, STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.*, Prosveta: Beograd, 1969., 295.

⁴⁷⁵ Državni arhiv Bjelovar (DAB), fond 22., Gradsko poglavarstvo Bjelovar, kut. 14., Govor Fabijana Antoljaka na zboru HSS na bjelovarskom sajmištu sredinom 1940. godine.

kancelariji, ispred koje je bila postavljena Seljačka zaštita da me pozdravi i koja me je pozdravila dubokim grlenim uzvikom. Popeo sam se gore i vidio da me Maček očekuje. On je nizak, stamen čovjek, sa sedim brkovima i veoma svjetlucavim očima – veoma atraktivna ličnost sa izraženom mimikom lica dok govori“.⁴⁷⁶

Ipak u retrospektivi između Stjepana Radića kojega je krasila darovitost govora i vizionarstvo djela; od „karizmatičnog Poglavnika“⁴⁷⁷ do komunističkog vođe Josipa Broza - Tita koji je osim na svoje sljedbenike, ostavljao dojam na sve osobe s kojima je dolazio u kontakt, Maček je imao svojstveni kult ličnosti prilagođen njegovoj osobi.⁴⁷⁸ Poznato je kako su Titovi ratni protivnici i saveznici (ili i jedno i drugo) poput britanskog premijera Winstona Churchilla ili nacističkog ministra za propagandu Josepha Goebbelsa pisali o Titu kao karizmatiku i snažnom komunističkom vođi, dok su knez Pavle Karađorđević ili predsjednik vlade Milan Stojadinović kod Mačeka vidjeli samo ono seljačko nasuprot uzvišenim aristokratskim vrijednostima.⁴⁷⁹ Maček nije bio jaki vođa koji stvara i pokreće događaje, on je bio vođa koji strpljivo i uporno čeka pogodan trenutak. U skladu s time Maček je gajio određenu političku tajanstvenost koja je uznemiravala njegove političke neprijatelje, ali i saveznike. Tomu su primjer Mačekovi politički prijatelji i prvaci srbijanske Udružene oporbe kojima je Maček bio nejasan „zato što je malo govorio i bio tajanstven“, što je samo povećavalo uznemirenost u njihovim redovima.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941.*, III., n. dj., 312.

⁴⁷⁷ Goran, MILJAN, „Karizmatični“ Poglavnik? Poglavnik i formiranje karizmatičke zajednice -primjena i korisnost Weberova koncepta karizme, *Historijski zbornik*, 2013., br. 1., 121-147.

⁴⁷⁸ O karizmi i kultu ličnosti Josipa Broza Tita vidi u: Robert, BLAŽEVIĆ, *Karizma*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006., 199-205.

⁴⁷⁹ Stojadinović u svojim memoarima prenosi riječi kneza Pavla: „Sa Mačekom sam imao duge razgovore, ali mi je trebalo mnogo strpljenja da njegovu posjetu do kraja izdržim... Za vrijeme našeg razgovora Maček je s vremena na vrijeme otvarao svoju kutiju s križanim duhanom, vadio paketić cigaret-papira, polako zavijao cigaretu i pošto bi je prevukao lijevo i desno preko jezika, zaljepio bi je i počeo pušiti. Te njegove gestove mi je bilo najteže da promatram...“. STOJADINOVIĆ, n. dj., 466. Maček se očito u svom ophođenju nije skrivao svoje seljačko podrijetlo. Knez Pavle je britanskom veleposlaniku Campbellu opisao Mačeka kao „finog malog čovjeka“, pri čemu se požalio i na njegovo neprikladno ponašanje za stolom.

⁴⁸⁰ Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 48 umrlih savremenika*, Izdanje pišćevo: Beograd, 1975., 61. U svojoj kritici Mačekovih memoara Bogdan Krizman je 1964. godine donio nekoliko razmišljanja o Mačeku o kojima ga je kao političara prikazao uglavnom u negativnom svjetlu. „M. nije bio govornik, ni pisac, ni intelektualac, ni po svom habitusu, političar (...) bez nekih ideja, u politici suhoparan, lišen kombinatorike,

Nakon ublažavanja diktature počinje stvaranje kulta ličnosti Vladka Mačeka kao neospornog *vođe svih Hrvata*. Već 1937. godine počinje se romansirati njegova biografija.⁴⁸¹ Problemi nastaju u tome što Maček nije dojmpljiva fizička pojava niti je darovit govornik. To se pokušava pretvoriti u prednost. Tako njegov biograf Petanjek piše: „Kod velikih ljudi u historiji biografi traže nešto mistično ili demonsko poput karaktera Mussolinija i Hitlera, ali dr. Maček je jednostavan, čovjek, čovjek iz naroda, on govori doista rijetko, u govoru je jednostavan bez velikih riječi, bez nametljivosti, često se služi govorničkim figurama - simbolima – ali sve što kaže sve je jasno. Mačekova snaga je u ustrajnosti i postojanosti, filozofski mir kojim promatra svoju okolinu je metoda njegova rada koju unosi u svoje političko djelo.“⁴⁸² **U sličnom tonu govori i drugi Mačekov biograf Mirko Glojnarčić: „Oni koji ga prvi puta vide, kažu: „Izgleda nesalomiv u svojoj nepomirljivosti i potpun gospodar samoga sebe. U njegovim odgovorima nema popuštanja ni diplomacije...“. Drugi opet kažu: „malen skorman čovjek. Prvi dojam: jednostavnost i otvorenost. Oči i lice privuku čovjekovu pažnju i ne puštaju je. (...) Bijela kosa, prerano posijedila,**

statičan, bez većeg znanja, uvijek spreman da sve svede na neke jednostavne formule, zapravo malograđanin, ukočen i tvrdoglav, vjeran „Predsjedniku“ (op. a. Radiću). U svojoj političkoj taktici često je koristio termin „ušančen“ pozivajući se pri tome na ruskog generala Kutuzova i njegovu taktiku iscrpljivanja Napoleona. Također prema Krizmanu „nije se pojavljivao pred publikom, nije agitirao, nije se micao s Prilaza, primajući samo pojedince u svom stanu; nije nastupao na sastancima i skupštinama, nije se borio za pristaše, znajući da mu ih režim masovno stvara“. Na izborima 1938. na „skupštinama su nastupali uvijek njegovi izaslanici, a ne on“. Stalno je pokazivao „zamjernu upornost i tvrdoglavost; u vladi s Cvetkovićem ostajao je povučen, više zabavljen Kupincem nego državnim poslovima. Iako Krizman daje donekle točan Mačekov portret i smjernice njegove političke taktike, u nečemu ipak pretjeruje. Maček nije bio Stjepan Radić niti je to želio ili mogao biti, kao što je to Krizman očekivao. Nije se pojavljivao često na skupštinama ili držao duge govore, ali ih je ipak držao. Što se tiče njegove, po Krizmanu, neaktivnosti u vladi sa Cvetkovićem to ne možemo smatrati točnim. Maček je u vladi bio aktivan na svim poljima, toliko da je puno vremena provodio u Beogradu tijekom 1939. i 1940. godine. Vidi samo spomenutu knjigu Mihajla Konstantinovića „Politika sporazuma“ pa će se vidjeti koliko je ta Krizmanova tvrdnja u osnovi netočna. Dok je Stjepan Radić stvarao hrvatski politički pokret, Maček ga je kasnije gradio i nadograđivao, polako i postepeno pri čemu nije odustajao. Osim toga Maček je bio politički oprezniji od Radića. Nije bio sklon političkim preokretima, koliko oni bio oportuni, kada je donio neku odluku čvrsto je stajao iza nje. Bogdan, KRIZMAN, Osvrt na autobiografiju V. Mačeka, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2., 1964., 74-76. Koliko je Maček bio suzdržan, rezerviran i škrt na riječima da su se iz njega moraje „čupati“ govori i ova anegdota s Radićem. Nakon Mačekovog povratka s jedne izborne skupštine, priča Mačekov sin Andrej, Radić ga je pitao: „No, koliko je bilo ljudi?“ tata bi uzvratilo: „Pa, bilo ih je dosta“. Radić: „Pa, reci mi, koliko, dvije, tri hiljade?“ Tata: „Pa, tak nekak, jedno tri hiljade“. Radić: „No, i kaj se dogodilo na skupštini?“ Tata: „Pa, znaš već kaj se događa, ko obično“. Radić: „A ko je govoril?“ Tata: „Taj i taj“... Radić: „kaj je govoril?“ Tata: „pa dobro, on je pametan seljak“. Radić: „A ti nisi govoril?“ Tata: „Jesam, jesam, kak ne“. Radić: „Kaj si rekel?“ Tata: „pa znaš, kaj se već veli“. Radić: „I onda je bila nekakva gozba?“ Tata: „je, je...“.

⁴⁸¹ Maksimilijan, PETANJEK, *Dr. Maček. Čovjek-djelo-narod*, Binoza – Nakladni zavod Z.S. O.J., Zagreb, 1937.

⁴⁸² PETANJEK, n. dj., 105.

govori o tamnicama, o putevima medju bajunetama, na kraju kojih puteva je mogla čekati sloboda ili smrt.⁴⁸³

Njegovi govori objavljuju se u posebnim publikacijama, njegove slike krasi korice mnogih knjiga i periodika u izdanju HSS-a itd. On je živi vođa, a ne *mrtvi vođa* poput Stjepana Radića. Prema Mačekovom hagiografu Murgiću: „U dr. Mačeku i seljak i radnik gleda ne samo vođu hrvatskog naroda i domovine, nego i oca i zaštitnika sirotinje, svih potlačenih, izrabljivanih, obespravljenih i nezaštićenih. – naš vođa dr. Maček nosi u sebi sve ono najbolje što je hrvatski seljački pokret stvorio.“⁴⁸⁴ Prema elaboratu komunističkih vlasti „Razvoj mačekovštine“ iz 1948. godine nije bilo godišnje skupštine „bilo nogometnog kluba, bilo pjevačkog društva, industrijskog poduzeća, velebanke da se nije slalo pozdravne telegrame „vodji hrvatskog naroda“.⁴⁸⁵ **I pojedini visoki predstavnici Katoličke crkve poput sarajevskog nadbiskupa Ivan Šarića 1936. pozivaju na jedinstvo crkve i naroda svojevrsnu simbiozu crkve i politike (kakve nije bilo za Radićevog vremena) i veličaju „vođu“ Mačeka: „Ja vam kao vaš nadpastir i katolički nadbiskup svečano izjavljujem da ne samo da odobravam sve izjave, svaku riječ dra Mačeka, nego kažem još i to, da dr Maček govori onako kako treba da govori svaki naš svećenik i svaki naš biskup. Zato ja pozdravljam našeg velikog narodnog Vođu, želim da ga Bog sačuva živa i zdrava na pomos našeg naroda“.**⁴⁸⁶

Možda je najbliži karizmatički model sličan Mačekovom kultu predstavila sociologinja Ann Ruth Willner. Prema modelu Ruth Willner „nekarizmatičkog vodstva“ Mačekov kult nalazi se negdje između karizme demokratskog političara i autoritarca.⁴⁸⁷ Maček je vođa u sjeni s dezintegriranom karizmom, on je nasljednik rezidualne karizme (ostataka) iz veze s

⁴⁸³ *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad Vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka*, (sabrao M. Glojnarčić), Tiskara Danica: Zagreb, 1936., 43.

⁴⁸⁴ Božidar, MURGIĆ, *Dr. Vlatko Maček – Vođa Hrvata*, Biblioteka današnje ličnosti: Zagreb, bez godine, 37

⁴⁸⁵ HDA, 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“.

⁴⁸⁶ **Katoličko svećenstvo je uz svoga Vođu jedinstveno s hrvatskim narodom, *Evolucija*, br. 2-3., veljača-ožujak 1936., 72.**

⁴⁸⁷ Ann Ruth, WILLNER, *The Spellbinders, Charismatic Political Leadership*, Yale University Press: New Haven, 1984., 38. Više u: BLAŽEVIĆ, n. dj., 111-140.

karizmatiskim vođom (Radić-Maček). To potvrđuju i Mačekove riječi: „Da je ličnost pokojnika (misli se S. Radića op. a) za njega i za njegov narod program, simbol, zastava i putokaz (...) veliki pokojnik poslije svoje mučeničke smrti postao je još veći, jer kao što je iz krvi prvih apostola nicala kršćanska crkva sve veće i jača, tako je i krv mučenika hrvatskog seljaštva, ideologiju njegovu učinila religijom“.⁴⁸⁸ Nasuprot tome hrvatski novinar Krsto Cvijić napominje da je Maček bio čovjek autoriteta „kojemu nisu trebale kulise moći jer je taj autoritet iz njega strujao“.⁴⁸⁹ Mnogo prozaičniji Mačekov portret dosta kasnije dao je također jedan novinar Marko Grčić opisujući Mačeka više kao „hijeratičnu ikonu“ nego uzbudljivo ljudsko biće. Prema karizmatičnom pučkom tribunu Radiću Maček se, prema Grčiću, više doima kao neki državni činovnik nego „moderna seljački Matija Gubec“.⁴⁹⁰ No, to su bile više kasnije reminiscencije.

U hrvatskom narodu Maček tada uživa status spasitelja. Maček podnosi i osobnu žrtvu svojim dugogodišnjim tamnovanjem u beogradskim „kazamatima“ ističući svoju osobnu hrabrost i predanost cilju. Murgić u svom djelu naglašava epizodu kada je Maček u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici obolio: „Vođa bolestan, da fizički pati, mi smo gutali naše gorke hrvatske suze, u grudima nas je stezalo, hvatala nas je panika, očaj. Zar i njega da izgubimo (...) O, kako bismo rado bili naše nevrijedne, neznatne živote dali za Njega, stotinu hiljade...“.⁴⁹¹ Mačekov kult postao je personifikacija borbe, žrtve i uspjeha hrvatskog naroda (Banovina Hrvatska) u hrvatskoj seljačkoj memoriji koja je služila učvršćenju redova u tada homogenom općehrvatskom pokretu u otporu prema beogradskom režimu. **Tomu svjedoče i riječi jednog od ideologa seljačkog pokreta Ive Šarinića koji Mačeka opisuje gotovo hagiografski kao „strogog, ali pravednog oca“: „(...) Maček je čovjek neobično jakog i bistrog uma, velike naobrazbe, vesele i vedre ćudi, čvrstog značaja, nepopustlive volje, a**

⁴⁸⁸ MURGIĆ, n. dj., 31-32.

⁴⁸⁹ Andrej, MAČEK, Nino, ŠKRABE, *Maček izbliza*, Disput: Zagreb, 1999., 178.

⁴⁹⁰ Zvonimir, BERKOVIC, *Vlatko Maček– tri razgovora*, EPH-Liber: Zagreb, 2009., 129.

⁴⁹¹ MURGIĆ, n. dj., 22.

plemenita srca (...) duhovit u svakoj svojoj izjavi, prirodan i demokratičan do skrajnosti, pošten, pravedan i blaga duha, čovječan i milosrdan, prema sirotinji, a strog i oštar prema svemu, što je ružno, zlo i neistinito; on je slobodarac i narodni borac; on je u najvišem smislu riječi čovjek i Hrvat, pa nije ni čudo, da se njime danas ponosi sav hrvatski narod“.⁴⁹²

Treba naglasiti da do stvaranja Mačekova kulta dolazi u vrijeme autoritarnih tendencija u Europi koja obiluje raznim *vođama*, kako fašističke tako i agrarne provenijencije. Naime, demokracija tada u Europi nije bila na visokoj cijeni. Poslije *Velikog rata* srušila su se velika carstva i nastao je niz novih država. Ali u velikom broju zemalja, demokracija, jednostavno, nije funkcionirala. Prema britanskom povjesničaru Mazoweru: „teško da se mogla pronaći neka država u Europi u kojoj je nakon 1918. prosječno trajanje kabineta bilo duže od godine dana; u Njemačkoj i Austriji bio je prosjek osam mjeseci, u Italiji pet, u Španjolskoj nakon 1931. manje od četiri“. Nefunkcioniranje demokratskog modela u nizu europskih država (koji ne uspijeva izvući europske zemlje iz depresije i gospodarske krize) dovodi do zavođenja diktatura; osim boljševičke Rusije, uglavnom su prevladavale desničarske diktature. Zbog toga, također prema Mazoweru: „Mnijenje koje je vladalo u Europi krajem 30-ih godina ni na koji se način nije suprostavljalo ideji autoritarne rekonstrukcije kontinenta pod njemačkim vodstvom. Potencijalni temelji novog poretka, koji je odbacio naslijeđe iz Versaillesa, proširili su se i daleko izvan pronacističkih i fašističkih ekstremista.“⁴⁹³ U skladu s prilagođavanjem i oponašanjem „političke mode“ toga vremena koju su tridesetih godina uveli na europskom tlu Mussolinijev fašizam i Hitlerov nacionalsocijalizam, prilagođavao se i HSS. Neosporno je da je Maček s vremenom pokazivao znatne autokratske sklonosti i manire; on je bio prvi hrvatski političar koji je otkrio u praksi priličnu sklonost totalitarističkim formama. Sve je to dosta bio proturječno, uzimajući

⁴⁹² Ivo, ŠARINIĆ, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Nakladnik Jos. Čaklović: Zagreb, 1935., 189.

⁴⁹³ Mark, MAZOWER, *Mračni kontinent, europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej: Zagreb, 2004., 31., 143.

u obzir njegovu narav, prozapadnu orijentiranost, neodlučnost, sklonost da se odgađaju odluke što je više moguće, što nije bilo obilježje nekog autokrata.

U hrvatskoj historiografiji se rijetko obrađivao fenomen autoritarnosti vladavine HSS i utjecaj fašističke ideologije na HSS kao stranku.⁴⁹⁴ Proslave Mačekovog rođendana (20. srpnja) pretvaraju se od 1935. u pravu nacionalnu manifestaciju u cijeloj Hrvatskoj. Na proslavi njegovog 60. rođendana u Splitu 1939. sudjeluje 30.000 ljudi dok povorka s raznim hrvatskim društvima i postrojbama HSZ broji 4-5000 ljudi. Proslava je počela 15. srpnja u predvečerje zvonjavom svih splitskih zvona i pucnjavom prangija. Grad se već tada počeo kititi hrvatskim zastavama, dok je na obali bio istaknut svjetleći natpis ŽVM (op.a. *Živio Vlatko Maček*). Tisuće građana upisuju se u „posebnu knjigu čestitaka“ i šalju pozdrave „hrvatskom vođi“. Prvaci HSS dr. Kaliterna i Berković poslije vatrometa drže govore na Botičevoj poljani koji su bili „vrlo oštri“ poput Kaliternina „vidjeli ste da je vrug odnio Stojadinovića, tako će i JRZ i vladu u Beogradu“.⁴⁹⁵ U Zagrebu su proslavu započeli „hrvatski lakoatletičari trkačom štafetom još u petak iz Zagreba do Kupinca s izmjenom trkača svakih 2-3 kilometara. Posljednji je od njih predao dr. Mačeku u Kupincu umjetnički izgrađen štapić s poveljom na kojem je bila napisana čestitka dr. Mačeku“. Sutradan je na Prilazu održan mimohod zagrebačkih glazba i bakljada, a na Sljemenu je upaljen svečani krijes.⁴⁹⁶

Vrlo detaljan pregled proslave Mačekova rođendana u Zagrebu poslao je u britansko veleposlanstvo u Beogradu zagrebački konzul T. C. Rapp, pri čemu je u svom izvješću istaknuo da je manifestacija bila veličanstvena, osobito po velikom broju „lica svih klasa, osobito radnika i seljaka“ njih 200.000 koji su na ovaj ili onaj način došli da odaju „poštu dr. Mačeku“. Rapp spominje da je Maček na svom uobičajenom bijelom konju izvršio smotru

⁴⁹⁴ Izuzetak je rad: Mira, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941., *Zbornik Fašizam i neofašizam*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu-CDDSSOH: Zagreb, 1976., 221-232.

⁴⁹⁵ AJ, fond 38., Predsjedništvo Ministarskog saveta – Centralni Presburo, 42-12., Dopisnik CPB Split, 17. VII. 1939.

⁴⁹⁶ Proslava 60-godišnjice dra Mačeka, *Nova riječ*, br. 136., 20. VII. 1939., 9.

jednica Zaštite kojih je bilo ravno 15.000 na broju, te da je ukupan dojam impozantan jer daje utisak da je stranka „snažna, disciplinovana i jedinstvenog duha, koji nadahnjuje njene članove.“ Na kraju manifestacije, prema Rappu, Maček je u svom poslovično kratkom govoru na kraju rekao: „Molim boga da mi dozvoli da okončam veliko djelo koje je započeo Stjepan Radić“.⁴⁹⁷ U cilju stabilizacije Kraljevine Jugoslavije kao hrvatsko-srpskog kondominijuma i potajnog saveznika Velike Britanije u aktualnom europskom ratu britanska politika je zanemarivala pojavljivanje autoritarnih tendencija kod vodstva HSS i Mačeka, odnosno mnoga izvješća su govorila o priznanju za njegov politički uspjeh. Poslovično dobro obavješteni Rapp tvrdi početkom 1940. godine da su i mnogi Mačekovi sljedbenici priznali „da nisu nikad očekivali da će taj čovječuljak dostići svoju sadašnju veličinu“. Prema Rappu „sjajne osobine su mu u svakom slučaju nedostajale (...) ali to je nadoknadilo strpljenje, čvrstina pogleda i ciljeva, odsudstvo podluklosti i lične gramzljivosti kao i temeljna odanost jugoslavenskoj ideji i trajno povjerenje u kneza Namjesnika“. Na kraju Rapp zaključuje da je Maček kao političar imajući iza sebe „dobro organiziranu i discipliniranu stranku“ nadmašio sve svoje kolege političare, „a i premijer je njegov dužnik i zavisi od njegove podrške.“⁴⁹⁸

Nasuprot Rappu, nešto ranije, američki veleposlanik A. B. Lane ujesen 1939. godine opisuje Mačeka u nešto drugačijim bojama u svom izvješću Washingtonu. Lane ističe, iako podupire sporazum, da su hrvatske težnje za proširenjem vlasti u Banovini velike, a sam Maček je na njega ostavio dojam blijede osobe: „šef hrvatskog pokreta možda je dobrodušni farmer, pa čak i lukavi političar, ali zapravo loše poznaje međunarodne prilike i nema veću

⁴⁹⁷ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941.*, III., n. dj., 188. Zanimljivo da je Rapp također spomenuo da je nadbiskup Stepinac posvetio novi dom „Gospodarske sloge“ u Zvonimirovoj ulici „zbog humanih ideala koje ona otjelovljuje“, iako je u svom govoru naglasio da nije uloga crkve da sudjeluje i stupa u političkoj areni ili da se poistovjećuje s političkim sistemom.

⁴⁹⁸ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941.*, III., n. dj., 372.

intelektualnu težinu“. Na Mačekovo nepoznavanje vanjsko-političke situacije upozoravali su i britanski diplomati.⁴⁹⁹

Neki pripadnici građanske hrvatske inteligencije nisu povoljno gledali na takve tendencije unutar HSS koje su forsirale stvaranje stranačke milicije ili proslavljale Mačekov rođendan. Direktor zagrebačkog novinskog koncerna „Tipografije“ Milivoj Dežman (1873-1940) koji je podupirao politiku HSS „s stanovitom rezervom“ osuđivao je osnivanje Seljačke zaštite i i za njega je trenutak kada je „dr. Maček na bijelom konju inspicirao Zaštitu (...) bilo komično i prvi korak k totalitarizmu svoje vrste“.⁵⁰⁰ Jedan od srbijanskih lidera Demokratske stranke Milan Grol, „apostol demokracije“ kako su ga zvale zagrebačke Novosti, govorio je da HSS postaje totalitarna stranka „ne više partija u narodu, nego narod u partiji“ uokviravajući „hrvatstvo, njegovu državnost i sav njegov javan život“ u Banovini Hrvatskoj nazivajući ideologiju HSS preko odreda Zaštite specifičnim „hrvatskim nacional-agrarizmom“.⁵⁰¹ Nasuprot tome, Zvonimir Berković (1928.-2009.), kasnije poznati hrvatski filmski redatelj, u svojim sjećanjima opisuje zagrebačke „veličanstvene Mačekove povorke i simpatičnu narodsku rođendansku proslavu. U „beskrajno dugačkoj povorci prolazili su, što pješice što na konju, ispred njegove kuće Građanska i Seljačka zaštita, seljaci i seljakinje u narodnim nošnjama, te obični građani“.⁵⁰²

Poneki hrvatski intelektualci, poput đakovačkog odvjetnika Ivana Ribara, unutar vodstva srbijanske Demokratske stranke s nelagodom su gledali takve Mačekove nastupe.

⁴⁹⁹ JONJIĆ, n. dj., 119. Preuzeto iz: Branko, PEŠELJ, Serbo-Croat Agreement of 1939 and American Foreign Policy, *Journal of Croatian Studies*, 11-12., 1970-1971., 3-82.

⁵⁰⁰ Josip, HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisi iz nepovrata 1900-1941.*, SNL: Zagreb, 1984., 329-330.

⁵⁰¹ Milan, GROL, *Iskušenja demokratije*, Naučna knjiga: Beograd, 1991., 50.-58. Grol u svom djelu ističe da je to bio i proizvod novog vremena u kojem je Maček djelovao. Grol piše: „Vođa HSS dr. Maček sudio je o stvarima trezvenije i realnije, ali se mnogo šta razvijalo pod utjecajem prilika jačih od njegove volje (...) Vreme u kome je Maček predsjednikovao bilo je nespravljeno teže no ono u kome je Stjepan Radić poveo svoju borbu prvih godina u novoj državi (...) Nakon pogibije Radića njegovi naslednici nepoverljivo se uvlače u nacionalni kavez – koji Radić nije želeo. Sa širokog državnog polja oni se povlače na jedno uže teritorijalno, duboko ošaćeno. Iznad svih ideja prva je sada misao – zahvatanje čvrstog tla pod nogama. (...) S totalitarnim principom jedne jedinstvene stranke, koja uokviruje hrvatstvo, njegovu državnost i sav njegov javan život, HSS u punom posedu vlasti u Hrvatskoj, nesvesno je otvarala vrata neprijateljima svojim i Jugoslaviji.“

⁵⁰² Zvonimir, BERKOVIĆ, *Vlatko Maček– tri razgovora*, EPH-Liber: Zagreb, 2009., 7.

Ribar u svojim sjećanjima bilježi da je često puta obavještavao vođu Demokratske stranke Ljubomira Davidovića o proslavama Mačekovog rođendana u Zagrebu pri čemu je vidno mjesto imala HSZ, Mačekovo jahanje bijelog konja na čelu povorke i njegovo primanje raporta od strane zapovjednika HSZ. Određenu nevjericu, te nelagodu u vezi tih izjava Ribara izrazio je Ljubomir Davidović, koji, prema Ribaru, nije mogao vjerovati u te vijesti, na šaljivi način: „Zamislite, što bi meni ljudi kazali da pojašem bijelog konja po Beogradu, recimo na čelu Glavnog odbora Demokratske stranke, - pa u šali dodao, - i da mi s desne strane bude Grof, a s lijeve Boka Vlajić. Sigurno bi ja na konju izazvao više smjeha nego nekada Nušić, koji je na čelu povorke jahao na konju bijelcu ulicama Beograda (...) ispred Narodne obrane povodom aneksije Bosne 1908. godine“.⁵⁰³ I samostalni demokrat iz Varaždina Hinko Krizman, blizak HSS, primjećuje u svom dnevniku da se Maček često izražava vojnički pred svojim političkim sudrugovima i voli vojnički rječnik. Također piše da mu se Maček hvalio kako često čita Tolstojev "Rat i Mir" i sebe uspoređuje sa ruskim generalom Kutuzovim.⁵⁰⁴

Neosporan demokratski legitimitet HSS ne može osporavati klizanje pojedinih struktura stranke u polaganu fašizaciju ili „imitaciju fašizma“ (korporativizam, potpisivanje radničkih kolektivnih ugovora samo u okviru HRS, radni sudovi i povjerenici rada, otvaranje logora za internaciju itd).⁵⁰⁵ Prilikom posjete njemačkog izaslanika Urlicha von Hassela Beogradu i Zagrebu polovinom studenog 1940. godine dužnosnici vlade i predstavnici krune su se utrkivali ko će izraziti veću lojalnost i simpatije prema Trećem Reichu, kada je prvak

⁵⁰³ Ivan, RIBAR, *Politički zapisi*, III, Kultura: Beograd, 1951., 63-65.

⁵⁰⁴ AJ, fond 84, Osobni fond Hinka Krizmana, Dnevnik Hinka Krizmana, 31. veljače 1938.

⁵⁰⁵ Odlukom vlade Cvetković-Maček od 15. prosinca 1939. donesena je Uredba o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi kojom je omogućeno organima vlasti da osobe koje „remete javni red i mir“ upute na prinudan boravak u logore za internaciju (koncentracijske logore). Ta Uredba je 19. prosinca 1939. po odluci bana Šubašića protegnuta i na područje Banovine Hrvatske. Problem je bio u tome što se na taj način, bez sudske odluke, prostom odlukom policijske vlasti veliki broj ljudi mogao nesmetano internirati. U početku su to većinom bili komunisti i njihovi pristaše, a kasnije i ustaše i ustaški simpatizeri, pa i članovi Hrvatske nacionalsocijalističke stranke. Najveći logori nalazili su se u Bileći te u Lepoglavi, kasnije su otvoreni još neki drugi logori za internaciju na području Banovine poput logora Kruščica kraj Travnika. Više u: Slavoljub, CVETKOVIĆ, Bilećki koncentracijski logor, *Istorija XX veka*, II., 1961., 267.-307.

HSS August Košutić naglasio da se HSS „sve više organizira prema njemačkom uzoru (jedna vrsta SA i SS).⁵⁰⁶ Kako je naglasila Kolar-Dimitrijević i dalje ostaje otvoreno pitanje u kolikoj mjeri se vodstvo HSS opredjelilo za, uvjetno rečeno, „fašizaciju“ i u kolikoj mjeri je taj postupak bio svjestan.⁵⁰⁷ Koliko je on utjecao i na stvaranje kulta ličnosti Vlatka Mačeka. Nasuprot ovom pitanju Kolar-Dimitrijević u hrvatskoj historiografiji se uvriježila sintagma o Mačekovom pacifizmu koja uglavnom ima svoga temelja. Maček je u svojim memoarima istaknuo epizodu kada mu je u bolnici Stjepan Radić u naslijeđe ostavio HSS i „pacifistički način borbe, kako sam je i ja vodio“.⁵⁰⁸ Njegova nastojanja da se po svaku cijenu izbjegne rat s nacističkom Njemačkom i kasnije neprihvatanje uloge njemačkog kvislinga te njegove izjave u zatočeništvu takvu predstavu o Mačekovom pacifizmu su samo pojačale.⁵⁰⁹

Međutim, Maček je vođa i zapovjednik stranačke milicije HSS Hrvatske seljačke zaštite koja postaje posebno za vrijeme Banovine Hrvatske brutalnom i militantnom

⁵⁰⁶ Živko, AVRAMOVSKI, Izvještaji Urlicha von Hassela o putu u Beograd i Zagreb, *Historijski pregled*, br. 2., 1963., 143.

⁵⁰⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, n. dj., 231. Vlada Cvetković-Maček nastavila je s antisemitskom politikom prošle Stojadinovićeve vlade. Suradnja s nacističkom Njemačkom podrazumijevala je prihvaćanje niza zakona, odnosno uredbi koje su svojim antisemitskim sadržajem bili kopija onih nacističkih. Radi se o *Uredbi o mjerama koje se odnose na Židove u pogledu obavljanja radnji s predmetima ljudske ishrane* i *Uredbi o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola* koje su donesene 5. X. 1940. godine. Prva zakonska uredba poznatija kao *numerus clausus* ograničavala je broj učenika židovskog porijekla za upis učenika prvih razreda svih škola s obzirom na postotak Židova u ukupnom broju židovskih stanovnika države. Ovom odredbom također u jugoslavenske škole nisu mogli biti upisana djeca Židova iz stranih zemalja. Druga uredba zabranila je poslovanje svim veletrgovinama s ljudskom prehranom, ako su bile u većinskom ili suvlasničkom dijelu vlasnika Židova ili židovskog kapitala, ako je uprava poduzeća bila sastavljena od osoba židovskog porijekla ili ako se na čelu poduzeća nalazio Židov. Ban Banovine Hrvatske mogao je temeljem ove antisemitske zakonske uredbi postaviti povjerenika nad poduzećem. Za kršenje ove uredbi određene su stroge novčane kazne i konfinacija u logorima. Ivo, GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi Liber: Zagreb, 2004., 504. Goldstein navodi da su spomenuti zakoni bili doneseni na pritisak Njemačke, te citira izvješće veleposlanstva SAD u Beogradu da će te mjere „vrlo vjerojatno biti primjenjivane bez prevelike gorljivosti i bez prekomjerne strogosti“. Ipak neka su židovska poduzeća zatvorena, dok se izgleda *numerus clausus* nije toliko poštovao. Sve je to, prema Goldsteinu, bilo skretanje politike HSS udesno, iako se „nije radilo ni o kakvom svjesnom potezu (pogotovo o Mačekovu, koji je i dalje ostao uvjereni demokrat), nego o prilagođavanju unutaršnjim i vanjskim prilikama, o konformizmu i kompromiserstvu“. Maček u svojim memoarima piše da se oštro suprostavljao novim antižidovskim zakonima u vladi.

⁵⁰⁸ MAČEK, *Memoari*, n. dj., 77-78.

⁵⁰⁹ Ivo, PERIĆ, *Vlatko Maček. Politički portret*, Golden marketing-Tehnička knjiga: Zagreb, 2003., 242-259. Često se previđa epizoda u vrijeme vojnog puča od 27. ožujka 1941. godine kada je Maček predložio knezu Pavlu, koji se slučajem zatekao u Zagrebu u vrijeme puča na putu u Sloveniju, da se uhiti komandant IV. armije general Nedeljковиć i na njegovo mjesto postavi njegov zamjenik Hrvat general August Marić i da se hrvatske trupe u zapadnom dijelu Jugoslavije suprostave pučistima. Doduše i tu postoji politički rezon, jer se Maček silno bojao za sudbinu svog djela Banovine Hrvatske, s obzirom da su elementi koji su sudjelovali u vojnom puču bili izrazito protusporazumaški i protubanovinski nastrojeni, od kojih su neki bili vodeći članovi „Srpskog kulturnog kluba“ koji su se upravo zalagali za takvu politiku.

organizacijom sklonom osvetničkim pohodima. Na pitanje političara SDS Hinka Krizmana Mačeku što radi Zaštita, Maček odgovara da u njoj: „ima i dobra i zla“, a nešto kasnije, da je takva politika sada neophodna.⁵¹⁰ Time Maček prihvaća politiku nasilja kao sredstvo u političkim obračunima. Tomu je neosporno uvelike pridonijela represivna politika beogradskog režima, progoni, ubojstva, stalna ilegalnost HSS kao stranke, te je nasilje postalo nešto uobičajeno u političkoj borbi. Zbog takve politike Beograda Maček napušta glomazna vodeće tijela stranke poput „Glavnog odbora“, koji je u vrijeme Radića mogao funkcionirati, te stvara vrlo autoritativni i efikasniji uži organ „Hrvatsko narodno zastupstvo“ kojega su činili izabrani i neizabrani kandidati stranke na parlamentarnim izborima (oko 70 osoba). Iz toga kruga je birano i najuže operativno vodstvo stranke, sastavljeno ad hoc, od ljudi Mačekova povjerenja i po njegovom izboru. Sjednice „Hrvatskog narodnog zastupstva“ bile su zapravo manifestacionog karakera na kojima su se prihvaćale odluke koje su već bile donesene na Prilazu 9. Cijeli taj proces doprinio je tomu da je glavne stranačke odluke donosilo tek nekoliko ljudi na čelu s dr. Mačekom. Pojam „vodstva HSS“ nije „nikakav formalan ili oficijelan“ nego je bio unutar stranke uobičajeni naziv „za faktičnu okolinu Mačekovu“. Prema elaboratu iz 1948. Maček je izbjegavao stranačke forume, te je odluke donosio na autoritarni način konzultirajući samo svoju okolinu, „izbjegavao je diskucije u većem krugu, nije podnosio protuslovlja“.⁵¹¹ Sastanci toga najužeg kruga oko Mačeka bili su manje-više svakodnevni, raspravljalo se o aktualnim događajima i prema njima usmjeravala stranačka politika. Međutim, konačnu odluku, poslijednu riječ, donosio je uvijek Maček.

Ipak indikativno je da je za vrijeme Banovine Hrvatske kult Mačeka u svojevrsnom opadanju, jer je na neki način cilj ostvaren, ali i stranačke diferencijacije i socijalna raslojavanja unutar seljačkog pokreta pogodovala su tomu. Stoga nije čudno da je proslava „Mačekovog dana“ 1940. godine organizirana samo u Zagrebu na kojoj su sudjelovali samo

⁵¹⁰ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 22-24. II. 1940.

⁵¹¹ HDA, 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“

članovi HSS iz Zagreba. Proslava je organizirana navečer i posve je decentralizirana na više lokacija, tako da nije postojala jedna centralna proslava. To je i brojčano najslabija predstava kako primjećuje dopisnik CPB, u njoj sudjeluje samo 7.769 sudionika, za razliku od 1936. kada sudjeluje 18.000 ili 1939. njih 15.000. Dopisnik CPB piše da je tome razlog i ratna situacija u Europi, ali i veliki protesti zagrebačke javnosti protiv organiziranja neke velebne proslave.⁵¹² Poslije 10. travnja 1941. kult Vladka Mačeka je naprasno prekinut „Poglavnikovim kultom“, a u emigraciji se ne obnavlja.

V. ORGANIZACIJSKA STRUKTURA I DJELOVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE

1. Vojni ustroj paravojsnih jedinica Hrvatske seljačke zaštite

Vojni ustroj paravojsne organizacije HSS Hrvatske seljačke zaštite bio je prilagođen kako političkim prilikama u zemlji gdje su represivne strukture režima vršile stalno kažnjavanje pripadnika HSZ zatvorskim ili novčanim kaznama do osnivanja Banovine Hrvatske te je organizacija kao takva egzistirala u ilegali, tako i specifičnom utjecaju, rasprostranjenosti i moći HSS kao stranke na pojedinim područjima Savske i Primorske banovine, u osnivanju i organiziranju jedinica HSZ. Prema Pribaniću, izgleda da je Đuka Kemfelja prvi iznio prijedlog da se postrojbe HSZ osnuju u svim dijelovima Hrvatske kako bi se zaštitili interesi stranke i sigurnost članstva. Nakon što je vodstvo HSS prihvatilo njegovu inicijativu prišlo se izgrađivanju strukture ove paravojsne organizacije na tada jedino moguć ilegalni ili poluilegalni način. Pribanić navodi da je Maček izvršio određene konzultacije sa

⁵¹² AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, srpanj 1940. Dopisnik napominje da je u posljednje vrijeme „veoma mnogo građanskog elementa prišlo frankovcima“ te da se vodstvo HSS boji atentata na Mačeka.

Slavkom Kvaternikom oko vodećih ljudi HSZ, ali Kvaternik nije dalje sudjelovao u organizaciji Zaštite „bar vidljivo ne“.⁵¹³

Nakon kraćeg razdoblja improvizacije tijekom 1936. negdje početkom 1937. u Zagrebu je ustanovljen Stožer HSZ na čelu s Đukom Kemfeljom i njegovim pobočnicima Đurom Maršićem i Danom Belanićem te „još nekoliko lica koja su se često mijenjala“. U početku se Stožer nalazio u prizemlju Mačkove kuće na Prilazu, da bi se kasnije preselio u prostorije u Frankopanskoj ulici u Zagrebu. Stožer HSZ je bio skup bivših austro-ugarskih časnika članova Hrvatske seljačke stranke, čija je glavna zadaća bila pomoći zapovjedniku HSZ u provedbi njegovih zapovijedi. Osim toga Stožer HSZ je pripremao planove za zapovjednika i prenosio naredbe postrojbama HSZ na području Hrvatske. U početku su časnici Stožera bili okupirani ustrojem jedinica HSZ i praćenjem njihova djelovanja.

Zapovjednik HSZ Kemfelja uglavnom je sam upravljao cijelom organizacijom HSZ pri čemu je počeo sa organiziranjem jedinica HSZ u zagorskim kotarevima oko Zagreba. Prema Pribaniću temeljni uvjeti za uvrštenje u Zaštitu bili su: članstvo u HSS, odsluženje vojnog roka, neporočnost u kriminalnom pogledu (kazne radi šumskih i lovnih prekršaja nisu utjecale na neporočnost), tjelesna sposobnost i dobro vladanje. Lokalni stranački dužnosnik HSS je predlagao aspiranta i odgovarao za ispravnost u ispunjenju gornjih uvjeta.⁵¹⁴

Od početka organiziranja strukture HSZ središte svake organizacije HSZ bilo je u njenom kotaru, a vojni ustroj HSZ prilagođavao se upravno-teritorijalnom ustrojstvu pojedine banovine. Lokalni prvaci HSS, uglavnom narodni zastupnici, u suradnji sa zapovjednikom HSZ Kemfeljom birali su lokalnog zapovjednika kotarske HSZ, pri čemu mu je Kemfelja davao upute i povjeravao mu daljnji rad i izbor ostalog zapovjednog osoblja. Snaga određenog kotarskog zapovjedništva HSZ ovisila je prema brojčanoj snazi članstva i dobrovoljnog pristupa u redove Zaštite. Razlike u brojčanom stanju pojedinih kotarskih

⁵¹³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁵¹⁴ HDA, Fond 1561., SDS RSUP SRH, Mikrofilm ZM 86/22, DD-127, 118. Elaborat Milana Pribanića o HSZ, kolovoz 1948.

jedinica HSZ su bile velike: variraju od 800 do 2500 ljudi. Službeni naziv ostao je kroz cijelo vrijeme Kotarska seljačka zaštita (prema imenu kotara).

Viša vojna organizacijska struktura kod HSZ u prvo vrijeme nije ustanovljena jer se podjela na bataljune ili pukove vršila samo u vrijeme mimohoda ili parada radi izjednačenja pojedinih jedinica. No, satnije, vodovi i rojevi bili su od početka uvedeni i za stalno ustanovljeni. Zapovjedništvo kotarske HSZ nastojalo je da satnije, vodovi i rojevi Zaštitarskih jedinica budu po mogućnosti iz istih ili međusobno najbližih mjesta, sela ili zaselaka. Radi toga mnoge jedinice HSZ nisu bile brojčano izjednačene. Bilo je satnija i sa 5 vodova, ali i s 2 voda, a pojedini vodovi imali su između 3-5 rojeva. Prosječna norma za satniju bila je 200 ljudi, ali to je uglavnom bila preporuka vodstva HSZ. Zapovjedno osoblje satnija, vodova i rojeva, birali su uglavnom sami članovi lokalnog ogranka HSS u dogovoru sa zapovjednikom HSZ. Pribanić navodi da su se te osobe vrlo rijetko kasnije mijenjale ili bile smjenjivane, ali i to da je cijelo postavljanje strukture HSZ bilo samo principijelno jednoobrazno, dok je ustrojstvo samih zapovjedništava, što se tiče broja ljudstva i jedinica uz uvaženje glavnih smjernica, prepušteno zapovjedniku, da ga prilagodi lokalnim mogućnostima i prilikama.⁵¹⁵ Stožer za zapovjedništvo Kotarske HSZ nije bio propisan od strane Stožera HSZ, ali se tolerirao. Njega su obično činili pobočnik, ordonans i trubač. Dok u izboru zapovjednika satnija, vodova i rojeva nije bilo sporova jer su ih birali sami članovi HSS, prema Pribaniću često se događalo da je zapovjednik HSZ Kemfelja izbor zapovjednika kotarske HSZ vršio čisto subjektivno, po svom osobnom raspoloženju prema pojedincima, što je za cijelo vrijeme postojanja Zaštite dovodilo do žalbi kod vodstva HSS i Mačeka protiv Kemfelje i protiv znatnog broja po njemu imenovanih zapovjednika.⁵¹⁶ Pribanić ističe da je Kemfelja imao jedini pravo izbora zapovjednika HSZ u raznim kotarevima Hrvatske, ali pri tome kritizira

⁵¹⁵ KARLAU, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 209.

⁵¹⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH. Mikrofilm ZM 86/22, DD-127, 119. Elaborat Milana Pribanića o HSZ, kolovoz 1948.

njegov odabir kotarskih zapovjednika jer je s vremenom nastajala velika razlika u vrijednosti pojedinih postrojbi, koja je ovisila baš od toga izbora zapovjednika.

Pribanić u svom iskazu napominje da se u Zapovjedništvu Zaštite nisu slagali po mnogim pitanjima tekuće politike. Za Dragutina Belaka Pribanić kaže da je njegova uloga u konjaničkoj Zaštiti bila predimenzionirana, jer je Zaštita u konačnici imala slabo razvijeno konjaništvo. Zanimljivo da napominje i to da je Belak bio veliki protivnik „frankovaca i ustaša“.⁵¹⁷ Pribanić također napominje da Kemfelja svoju političku orijentaciju nije nikome otkrivao, ni pred svojim drugovima u Zaštiti, ali primjetno je bilo da o „Hitleru i Paveliću nije želio govoriti ni slušati“.⁵¹⁸

Krajem 1939. godine na cijelom području Banovine Hrvatske djeluje oko 100 kotarskih zapovjedništava HSZ, 15 zapovjedništava HGZ, jedan eskadron konjaničke Zaštite zagrebačke HGZ i 10 eskadrona konjaništva HSZ. Većina eskadrona konjaničke HSZ osnovano je u prigorskim, posavskim i turopoljskim selima. Brojno stanje motoriziranog odjela bilo je „nezatno i labilno“. Najvjerodostojnije podatke o veličini HSZ dao je u svom iskazu Milan Pribanić. Prema njemu ni vodstvo HSZ nije raspolagalo s točnim podacima o veličini HSZ, već samo približnim. U iskazu napominje da zapovjednik HSZ nije nikada navodio „jednu točnu cifru nego je govorio o preko četvrt milijuna (250.000) zaštitnika.“ Prema Batušiću jedinice Konjaničke seljačke zaštite su brojile oko 100 jedinica uz ostale manje jadinice. Kao solidan prosjek jakosti Konjaničke SZ moglo se uzeti 1700 ljudi. Batušić je prema svojoj procjeni iznio podatak da je sveukupna Zaštita početkom 1941. godine imala oko 200.000 članova, što uz ostale brojčane podatke treba uzeti kao najvjerodostojniji broj.⁵¹⁹

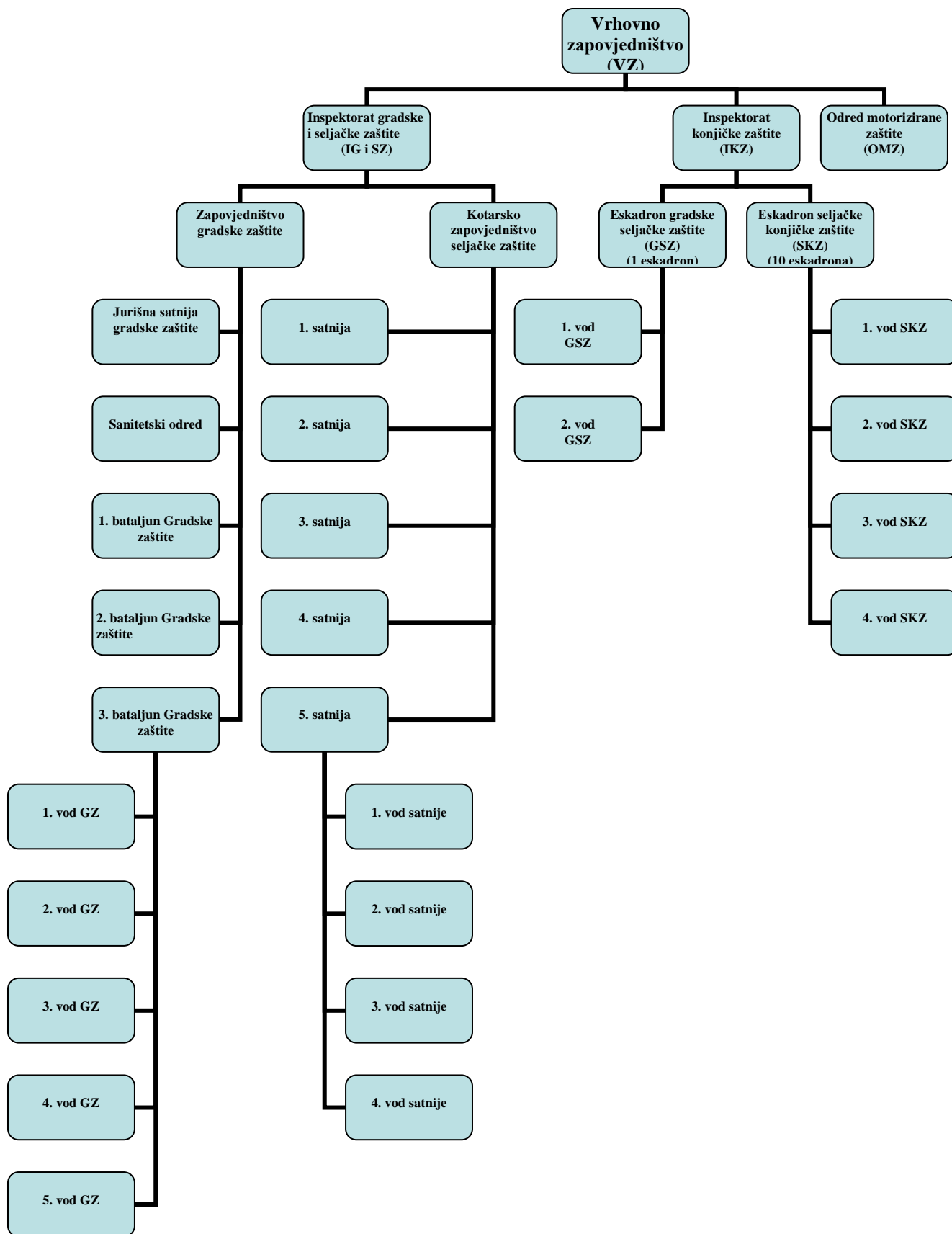
Cijelom Zaštitom upravlja Vrhovno zapovjedništvo (VZ) Zaštite na čelu s Đukom Kemfeljom, koji je politički „podčinjen Mačeku“. Sve veća brojnost i razgranatost jedinica

⁵¹⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁵¹⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁵¹⁹ KARAUŁA, Elaborat pukovnika Hrvatska seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 216.

HSZ onemogućavala je pravodobnu kontrolu VZ HSZ te su zbog toga krajem 1939. godine uvedeni rajonski inspektorati s inspektorima HSZ na čelu kojima je bio cilj „odteretiti

SHEMATSKI PRIKAZ ORGANIZACIJE ZAŠTITE⁵²⁰

⁵²⁰ HDA, fond 1561. SDS RSUP SRH, Mikrofilm ZM 86/22, DD-127, 118. Elaborat Milana Pribanića o HSZ,

VZ“.⁵²¹ Za prva dva inspektora HSZ imenovani su Zvonimir Kovačević za područje grada Zagreba i zagrebačke regije, dok je Dragec Belak imenovan inspektorom Konjaničke zaštite za cijelo područje Banovine. Kao inspektori HSZ Kovačević i Belak osnivaju svojs stožere HSZ, okružuju se sa svojim suradnicima, te osnivaju „propagandni, obavještajni i kulturni odsjek HSZ“. Daljni inspektorati HSZ uspostavljeni su u Slavonskom Brodu, Vukovaru, Mostaru, Splitu i u još nekim gradovima. Prema Pribanićevom elaboratu postoji sumnja o tome da li su oni stvarno djelovati.⁵²² Cijelo područje Banovine Hrvatske je bio podijeljeno u XXII rajona HSZ, no nije poznato koja područja su obuhvaćali.

U isto vrijeme pri VZ HSZ osnovan je Obavještajni odjel Zaštite, te je taj dio vojne formacije HSZ dobivao i veće novčane svote od Banskih vlasti.⁵²³ U tom obavještajnom odjelu HSZ nalazili su se najpovjerljiviji Kemfeljini ljudi, poput Pavla Brnabića „tajanstvenog intelektualca rodom iz Virovitice“ koga je Kemfelja često slao u povjerljive misije, Josipa Belanića⁵²⁴ činovnika u Merkurovom sanatoriju u Zagrebu koji je bio Kemfeljin vozač i Đure Maršića domobranskog časnika za vrijeme Austro-Ugarske i predsjednika Udruženja invalida za Banovinu Hrvatsku, Mačekovog ađutanta i prisnog Krnjevićevog prijatelja. Svi oni su bili i stranački dužnosnici, uglavnom predsjednici kotarskih organizacija HSS i zamjenici narodnih zastupnika HSS.⁵²⁵ Izgleda da taj Obavještajni odjel nije bio jedinstven, jer je HGZ imao svoju službu, HSZ svoju, dok je najbolji Obavještajni odjel imala Jurišna satnija HGZ pod Krunoslavom Batušićem koji je bio povezan s policijom. Velika zasluga ovog odjela bila je npr. otkrivanje četničke zavjere o atentatu na Mačeka u blizini „Jašione“, gdje je Maček često

kolovoz 1948. Uz elaborat priložen je ovaj shematski prikaz strukture HSZ.

⁵²¹ KARAULA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 212.

⁵²² KARAULA, n. dj., 212.

⁵²³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 6. X. 1948.

⁵²⁴ Belanić je za NDH morao pobjeći u Bugarsku jer je svjedočio u korist dr. Mačeka kada je ovaj podigao tužbu protiv dr. Branka Benzona za klevetu 1940. godine. Benzon je u NDH postao diplomata u Berlinu, Bukureštu i Budimpešti. Slaven, RAVLIĆ, Benzon, Branko, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 34.

⁵²⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 8. X. 1948.

dolazio.⁵²⁶ Prema Reškoviću Obavještajni odjel bavio se uglavnom skupljanjem informacija iz komunističkih redova te iz redova vojske Kraljevine Jugoslavije. Osim toga radilo se i na tome da se sazna raspoloženje i moral unutar jedinica Zaštite posebno kod onih članova za koje se sumnjalo da su politički kolebljivi, o dolasku i kretanju nepoznatih ljudi na određenom području i njihovim eventualnim sastancima, o provjeravanju ljudi koji su završili vojnu obuku ili se vratili doma nakon dužih sezonskih radova.⁵²⁷

Netom prije travanjskog rata vodstvo HSS donijelo je odluku da se ide u stvaranje posebne vojarne HSZ za jedan bataljun Zaštite, koju su trebala izdržavati Banske vlasti, preko Banovinske štedionice, pri čemu su u početku banovinske vlasti odredile 5 miliona dinara subvencije. Bataljun Zaštite trebao je po planu koordinirati buduće akcije sa zagrebačkom policijom. Vojarna je i formirana, ali je kratko trajala. Pripadnici bataljuna su se hranili u gradskoj kuhinji (Supilova ulica) a sve troškove je podmirivao grad Zagreb ili Banska vlast. Oni zaštitari koji su vršili stražu i patrole zajedno sa policijom imali su osiguranu plaću te obrok u policijskoj kantini. HSZ u Zagrebu naoružavala je policija, pri čemu je svaki zaštitar morao potpisati da je primio oružje i municiju. Intendantu HSZ Iliji Reškoviću nije bilo poznato da li je HSZ imala na području Zagreba neko svoje skladište oružja.⁵²⁸ Prema Pribaniću početkom ožujka 1941. godine jedinice Zaštite se smještaju u „nastambe za smještaj ljudstva“ na više lokacija u gradu Zagrebu, poput Radničke komore, na Kaptolu, na Savskoj i Selskoj cesti: „Po tim ubikacijama raspoređuju se ljudi i oružje tako da je uvijek oko jedna trećina ljudi na okupu, koji se izmjenjuju po turnusu.“

⁵²⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁵²⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁵²⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 14. VI. 1948.

2. Krijumčarenje i putevi nabavljanja oružja i opreme za Hrvatsku seljačku zaštitu

Nakon Prvog svjetskog rata neki relevantni hrvatski oporbeni političari protujugoslavenskog raspoloženja razmišljali su o talijanskoj potpori u rješavanju hrvatskog pitanja u čemu im je fašistička Italija bila spremna pomoći. Najbolji primjer toga je Pavelić i ustaško-domobranski pokret koji početkom 1930. svoje stalno utočište nalazi u Mussolinijevoj Italiji koja pruža mjesta za obuku (vojne logore) i financijsku potporu. Za vrijeme šestosiječanjske diktature vodstvo HSS održava određene veze s pristašama ustaško-domobranskog pokreta smatrajući to korisnim kao prijetnju beogradskim vlastodržcima.⁵²⁹ Međutim, situacija se nakon ublažavanja diktature krajem 1935. mijenja i Maček se počinje riješavati ustaških pristaša u svojim redovima.

Stanje je sredinom 1936. na međunarodnoj sceni Europe i u Jugoslaviji bilo i dalje nestabilno, no, talijanska politika usprkos približavanja Beogradu, nije napuštala svoje veze s Mačekom i HSS. Da se suprostavi agresivnim ustašama i zaštititi seljake od režimskog nasilja HSS je osnivanjem postrojbi HSZ djelomično napustio svoju pacifističku politiku. Mussolini je smatrao da HSS sve više gubi bitku u nadmetanju s ustašama i komunistima koji se uvlače u njegove redove, što je znatno slabilo Mačekove pozicije. Prema Bobanu, ustaška emigracija i emigracija HSS nalazila su se u stalnom sukobu oko utjecaja na hrvatske iseljenike, ali i zbog toga tko će predstavljati hrvatske interese prema inozemstvu. Po tom pitanju predstavnik HSS u emigraciji August Košutić (1893-1964), po nalogu vodstva HSS, zadužen je za fašističke zemlje Italiju i Njemačku da suzbije ustašku propagandu koja je tvrdila da su ustaše jedini zaduženi za predstavljanje hrvatskih interesa.⁵³⁰ Smatrajući da s Italijom treba i dalje

⁵²⁹ Enes, MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1987., 65. Maček u kolovozu 1932. preko talijanskog konzula u Zagrebu Umilite javlja Paveliću da s otoka Lastova povuče svoga povjerenika, koji je tamo poslan radi organizacije prebacivanja oružja iz Italije u Jugoslaviju, s obzirom da je otkriven od jugoslavenskih agenata. Maček također preporučuje drugu osobu od svoga povjerenja za taj zadatak.

⁵³⁰ BOBAN, *Maček i politika HSS 1928-1941*, I., n. dj., 401-402.

održavati veze Maček je preko talijanskog konzulata u Zagrebu ishodio razgovor Košutića s Mussolinijem u srpnju 1936. godine. Iako je glavna tema razgovora Mussolini-Košutić bilo razjašnjavanje pozicije i politike HSS, te njen odnos prema ustašama, neke informacije govore da je tijekom razgovora pokrenuto i pitanje financiranja HSS od strane Italije. Možemo pretpostaviti, na osnovu nekih naznaka, da se radilo i o pitanju naoružavanju iz talijanskih arsenala nedavno osnovanih postrojbi HSZ. U razgovoru s Mussolinijem Košutić je izjavio da HSS prekida odnose s ustaškim pokretom zbog terorističkog djelovanja, iako je naglasio da u „trenutku kada počne konačna bitka“ njihov savez neophodan da bi izborili slobodu i nezavisnost Hrvatske.⁵³¹

S obzirom da je Italija bila u neposrednom susjedstvu Hrvatske, a imala je i dijelove svoga teritorija na istočnoj obali Jadrana, komunikacijski kanali i emigrantska komunikacija sa domovinom odvijala se preko Rijeke, Zadra ili Lastova. Jedna od prvih karika naoružavanja HSZ krijumčarenim oružjem bio je Vinko Komadina, trgovac sa Sušaka, koji je tajno prebacivao manje količine oružja iz Italije u Jugoslaviju. Tako je navodno sredinom kolovoza 1936. u zemlju uvezaio sedam pištolja i predao ih vodstvu HSZ u Koprivnici.⁵³² Prema dopisniku CPB iz Zagreba u kolovoza 1936. godine vodstvo HSS radi da na svaki način dođe do oružja za potrebe opremanja HSZ. Iako u narodu postoji dosta oružja (pušaka, revolvera i municije) iz proteklog rata radi se na dobavljanju novog oružja iz Italije, Austrije i Mađarske. Prema istom dopisniku Maček je tijekom srpnja i kolovoza 1936. godine u

⁵³¹ James J. SADKOVICH, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden markering-Tehnička knjiga: Zagreb, 2010., 308. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 404. Izjavu Košutića Mussoliniju potvrđuju i Trumbićeve bilješke od 27. IX. 1936. U isto vrijeme Maček se sastaje s ustaškim emisarom, bivšim austro-ugarskim časnikom Adolfom Sabljakom, koji nudi Mačeku ustašku pomoć pri upadu u zemlju ustaških trupa koje Maček treba samo pozvati, ali i pomoć u naoružavanju „pograničnih kotareva“ pri čemu Maček odgovara: „Predviđam i taj slučaj, ali je ta stvar za sada preuranjena (...).“ Prema Bobanu tijekom 1936. godine Mačeku stižu poruke iz ustaške emigracije koje Maček prihvaća. Radi se o Mačekovom omogućavanju uvida u njihove ciljeve i planove ustaške emigracije i na „neki način „kontrolu“ nad njom. Tako će Mačekovi kontakti s tom emigracijom ići paralelno s konfrontacijom prema njoj.“ O „subverzivnom financiranju Italije“ HSS piše i Mile, BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1935.*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 1994., 259.

⁵³² VAS, fond Popisnik -17., 95/32., 1-1., Dosije „Oružje u narodu“ 1936. Predmet: Prebacivanje oružja iz Italije u našu državu.

Kupincu primio niz (stranih?) agenata za nabavu oružja i municije pri čemu je stvar načelno dogovorena da se u akciju krene u dogledno vrijeme i stvore mreže krijumčara. Naoružavanje počinju posebno podupirati talijanske vlasti novčano i materijalno preko svojih konzula u Jugoslaviji.⁵³³ Banske vlasti Savske banovine krajem srpnja 1936. javljaju da Mačekova garda u Zagrebu ima već oko 2000 ljudi, te da su naoružani s 700 revolvera koji su stigli iz Njemačke. Nabavu ovog naoružanja proveo je činovnik socijalnog osiguranja zagrebačkog gradskog poglavarstva stanoviti Ivan Gržan.⁵³⁴ Ove vijesti su očito bile pretjerane jer je uprava zagrebačke policije uskoro javila da u redovima Mačekovih gardista može biti oko 350 osoba, od kojih su samo neki naoružani pištoljima, ali ne u tolikom broju kako navodi izvješće Banskih vlasti.⁵³⁵ Dojave o naoružavanju HSZ stizale su u Bansku upravu u Zagrebu sa više strana. Kotarski načelnik u Pisarovini šalje dopis da je dobio dojavu o uniformiranju i naoružavanju lokalne HSZ, ali dok je prvu činjenicu mogao potvrditi „o naoružanju zasad nisam mogao ništa stvarnijeg saznati“. Navodno su prvaci HSS često davali izjave o skorom naoružavanju i uniformiranju postrojbi HSZ da bi potakli seljake da se aktivnije uključe u rad te organizacije.⁵³⁶

Kasnije se, do 1938. godine mreža krijumčara znatno raširila. Prema dosad najiscrpnijem izvješću Odjela za državnu zaštitu Savske banovine od 10. veljače 1938. glavni krijumčarski pravci oružja iz Italije išli su preko Zadra, Senja, Metkovića i dubrovačkog primorja, pri čemu se glavno krijumčarsko središte nalazilo u Zadru. Preko Zadra vodio je krijumčarski lanac do Senja, koji je vodio vođa HSS u Senju i narodni zastupnik HSS Matija

⁵³³ PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919-1940., Gradivo iz političkog delovanja, kut. 3. Izvještaj dopisnika CPB iz Zagreba, kolovoz 1936.

⁵³⁴ Ivan Gržan rođen 11. XI. 1906., iz kotara Perušić u Lici, gradski činovnik. Od rana pristaša HSS. Dana 25. XII. 1935. uhićen u hotelu Dubrovnik zbog političkog govora, na sebi je imao kapu bivšeg Hrvatskog sokola. Zatražio kod policije oružje, ali mu je prijava odbijena. Pretpostavlja se da ima veze s zagrebačkim oružarima. Pod stalnom prisotrom od 2. III. 1936. godine.

⁵³⁵ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 67./1936., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 4. VIII. 1936. Predmet: Mačekova garda bivše HSS na području grada Zagreba, HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 246./1937., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Upravniku policije u Zagrebu, 31. VII. 1937.

⁵³⁶ HDA, Grupa VI., građanske stranke i društva, br. 2002., Kotarski načelnik iz Pisarovine Kraljevskoj Banskoj vlasti Savske banovine, 9. IX. 1937., 21. IX. 1937.

Moguš.⁵³⁷ Oružje je dolazilo motornim čamcima do otoka Cresa s tovarom posebnih omotabala da voda ne naškodi oružju. Zatim su se te bale polagale na predviđena mjesta u more, a hrvatski ribari ih posebnim spravama izvlačili i prenosili u Senj. Kojim putevima se oružje iz Senja prenosilo i na koji način, to istraga nije utvrdila. Otkriveno je samo da je jedan krijumčarski lanac toga oružja išao prema Jezeranama preko Brinja. Ovdje ga je preuzimao stanoviti iskusni krijumčar Marko Perković (1902.) zvani „Vuk“ koji je transportirao oružje prema unutrašnjosti.⁵³⁸

Važan put krijumčara oružja išao je direktno iz Zadra kopnenim putem u nekoliko pravaca za Nin, Plaški i u Gospić preko Velebita, te ponekad Novigradskog mora. Glavni čovjek isporuke oružja u Zadru prema zaleđu bio je stanoviti zadarski trgovac Krnjević, koji je također bio i veza s pripadnicima ustaškog pokreta u Jugoslaviji. Jugoslavenske vlasti su stalnim kontrolama i inspekcijama pokušavale otkriti oružje upućeno iz Zadra u unutrašnjost, ali sve akcije su bile neuspješne. Oružje koje je išlo preko Metkovića kretalo je dalje za Ljubuški te se tamo dijelilo. Krijumčarski lanac preko dubrovačkog primorja kretao je od otoka Lastova na otok Glavat te se taj koristio uglavnom noću kada se roba iskrcavala na

⁵³⁷ Matija Moguš (23. II. 1896.-1945.), gostioničar iz Senja, narodni zastupnik HSS na izborima 1938. i vođa HSS u Senju. Zbog rada protiv države i skrivanja bjegunaca bio je osuđen 1933. pred Sudom za zaštitu države na 4. mjeseca zatvora. Odlukom Vojnog suda JA – Vijeće na Sušaku osuđen na kaznu strijeljanjem 2. VII. 1945. HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2009., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine ODZ, 21. I. 1938. Predmet: Krijumčarenje oružja iz inostranstva u cilju naoružavanja HSZ – podaci i provjera, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1939., 3. Ante, GLAVIČIĆ, Strijeljani Senjani 22. travnja u Gornjoj Kozici, *Senjski zbornik*, 23., 275., Karlo, MIRTH, Svjetionik pod Nehajem, *Senjski zbornik*, 19., 1992., 146., Tomo, JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939., 60.

⁵³⁸ Kolika je bila bojazan u vojsci Kraljevine Jugoslavije i Ministarstvu unutarnjih poslova u vezi naoružavanja HSZ govori i podatak komandanta IV. armijske oblasti da je iz „pouzdanog izvora“ doznao da dr. Maček već regrutira 200.000 ljudi, od kojih njih 100.000 ima oružje prokrijumčareno iz Italije i Mađarske. I samom Ministarstvu vojske i mornarice se taj podatak učinio sumnjivim te su poslali upit banu Savske banovine i Odjelu za državnu zaštitu Savske banovine da se ti podaci provjere. U odgovoru ODZ stoji da su ti podaci preuveličani i netočni, ali da nesumnjivo postoji dosta oružja u narodu još od svjetskog rata gdje ga „seljaci vješto kriju“. Da su neke postrojbe HSZ naoružane novim oružjem pokazuje i napad na žandare kod Staroga Gradca (kotar Virovitica) 1. studenog 1937. te napad članova HSZ na pograničnu patrolu kod Novog Gradca početkom prosinca 1937. pri čemu je ustanovljeno da je pucano novim karabinima „Manliher“. Vidi: HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2009., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine, 12. II. 1938., HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2009., Kraljevska uprava Savske banovine ODZ Ministarstvu unutarnjih poslova, 26. II. 1938.

stijenama u Konavlima, gdje se i preuzimala. Manji krijumčarski pravac išao je preko Boke kod mjesta Molunat.⁵³⁹

Drugi krijumčarski lanac oružja iz Austrije vodio je trgovac oružjem Ivan Šijan iz Zagreba, pri čemu su u istom lancu sudjelovali drugi trgovci oružjem iz Zagreba: Pastuović, Borovik i Vrbanić. Prema spomenutom izvješću HSZ u okolici Zagreba je dobro naoružana puškama sistema „Mauzer“ s potkraćenim kundacima i cijevima. Osim toga postrojbe HSZ raspolažu za sada većim brojem pištolja belgijskog i španjolskog podrijetla kal. 7.65. mm. tipa Browning. Prema podacima, koji prema navodima u izvješću nisu posve provjereni, s početka 1938. godine paravojne formacije HSZ su imale oko 5000 pušaka Manliher i 30 komada mitraljeza i nebrojeni broj lovačkih pušaka. Jugoslavenski istražni organi izvješćuju o uhićenju Andrija Relje⁵⁴⁰ u Zadru od strane talijanskih vlasti te da je tom prilikom kod njega zaplijenjena veća količina oružja, najviše pištolja „Azur“ i „Mauzer“ te nešto pušaka koje su bile spremne da se prokrijumčare za ustaše i HSZ. Prema podacima jugoslavenskog konzulata u Zadru braća Relja bili su zavedeni u posebnu kartoteku „sumnjivih lica“ kao „separatisti“ još od 1932. godine. Povezani s ustašama u Italiji krijumčarili su oružje i opremu i za HSZ istim tajnim ustaškim kanalima. Njihova veza u zaleđu bio je prof. Andrija Luetić (1907.), povezan s HSS, ali također proustaški nastrojen.⁵⁴¹ Prema iskazu jednog od vođa HSZ Josipa Semena HSS je od kraja 1938. godine dobivao izravnu financijsku pomoć za HSZ od Mussolinijeve Italije u iznosu od 1.500.000 lira. Da bi se prikrio trag novca on je bio deponiran u Rijeci kao kredit industriji drva Fagginea pod vodstvom generalnog direktora Pape koji je izvršavao sve potrebne transakcije. Glavni operativci tako kupljenog oružja u talijanskoj Rijeci bili su Mario Šarinić, tajnik kotarske organizacije HSS na Sušaku, te Oršić

⁵³⁹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., bb., Krijumčarenje oružja iz inostranstva u našu državu u cilju naoružavanja HSZ – podaci, 10. II. 1938. Ista vijest u: VAS, Popisnik-17., 6/11/1-8., Ministarstvo unutarnjih polova dostavlja Ministarstvu vojske i mornarice, 8. III. 1937.

⁵⁴⁰ Andrija Relja bio je iz poznate pravaške obitelji iz Arbanasa kraj Zadra.

⁵⁴¹ Državni arhiv u Zadru (DAZ), fond 130., Jugoslavenski konzulat u Zadru 1921-1941., sign. 1.2.6.2., Registar sumnjivih lica 1927-1937., Str. Pov., 291/32., braća Relja, Andrija Luetić, Pov. br. 96/35., br. 497.

komandant Zaštite za Primorje, a oružje je prenašano tako iz slobodne zone u Rijeci kamionima za prijevoz ribe, a ponekad i mahuna.⁵⁴²

Na drugoj strani granice prema Mađarskoj prema izvješću 62. pogranične čete s sjedištem u Koprivnici navodno su važnu ulogu u naoružavanju HSZ trebali odigrati Hrvati iz prekodravskog dijela Hrvatske iz sela Gotalovo, Gola i Ždala koji su trebali tajno prevesti oružje za Zaštitu koje je nabavljeno iz emigracije i od Hrvata u Mađarskoj.⁵⁴³

Za krijumčarenje oružja za komuniste i HSZ jugoslavenske službe osumnjičile su sredinom 1937. godine barona Fredericha Borna, mađarskog državljanina sa posjedom u mjestu Sv. Ana kotar Kranj u Dravskoj banovini, a koji je imao utjecajne veze s najvišim krugovima u Jugoslaviji. Osim toga, postojao je pravac Rijeka-Sušak koji je vodio vlasnik trgovine „Coltellerie“ Moderini Francesco trgovac oružjem u Rijeci, te je uz dozvolu talijanskih vlasti često trgovao s „našim ljudima“ sa Sušaka. Njegovi pištolji se većinom krijumčare za područje Sušaka i okolice. Značajan pravac krijumčarenja oružja tijekom 1938. godine dolazio je i iz Belgije (Anvers, Rotterdam) koje prenose „razni mornari skriveno na brodovima, a koji su članovi HSZ ili drugi koji su s njima u vezi.“ Postojao je i stanoviti kurir Maks Košat rodom iz Borovlja u Austriji koji je krijumčario lovačke puške preko svojih pouzdanika u Pilberku i okolnim mjestima, koje su se zatim prenosile u Jugoslaviju.⁵⁴⁴ Vojne vlasti su vodile istragu na granici s Mađarskom u Baranji zbog sumnje da i tamo postoji lanac šverca oružja prema Osijeku, ali je iz kotara Osijek došlo izvješće: „ (...) da nakon najsvestranije i najintenzivnije provjere nije se moglo ustanoviti da (...) postoji krijumčarenje oružja iz inostranstva u cilju naoružavanja HSZ“.⁵⁴⁵ Istraga je utvrdila da su neke pojedine

⁵⁴² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.11., Put izdaje Mačeka i drugova, izjava Josipa Semena, 325.

⁵⁴³ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5005., IV. Odsek granične trupe banu Savske banovine, 10. I. 1937.

⁵⁴⁴ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., b.b., Krijumčarenje oružja iz inostranstva u našu državu u cilju naoružavanja HSZ – podaci, 10. II. 1938.

⁵⁴⁵ HDA, Savska banovina, kut. 782., Izvješće Kotarskog načelstva osijek 12. IV. 1938.

vođe HSZ poput Ivana Zakšeka iz Križevaca pokušavali samoinicijativno uz financijsku potporu lokalne „Gospodarske Sloge“ kupiti oružje u Mađarskoj samo za svoj odred HSZ.⁵⁴⁶

Krajem 1937. i početkom 1938. godine jugoslavenske obavještajne službe otkrile su pravac krijumčarenog oružja iz Austrije u Jugoslaviju iz tvornice Kaindorf koji se vršio kamufliranim teretnim kamionima do rijeke Mure kamo se teret čamcima prebacivao u Kotoribu. Prema izvješću pogranične policije u Mariboru taj kanal je duže vrijeme bio aktivan. Međutim pogranična policija u Kotoribi je negirala to izvješće, odnosno prihvaćala je mogućnost da takav kanal postoji, ali da dosad nisu uhvaćeni nikakvi tereti krijumčarenog oružja.⁵⁴⁷ O određenim kontaktima „mačekovaca“ s krijumčarima oružja iz Mađarske svjedoče i izvješća iz Dravske banovine (Slovenija) načelnika u Šmarju pri Jelšah i načelnika u Brežicama iako se ovdje spominju i „frankovačke“ veze.⁵⁴⁸ O krijumčarenju oružja za HSZ javlja i Uprava gradske policije grada Zagreba Banskoj upravi Savske banovine 3. siječnja 1939. godine. Policija prema svojim izvorima smatra da iako nema sumnje da su neki članovi HSZ naoružani, ali „nikako u tolikoj mjeri, da bi ovu moglo smatrati ovu organizaciju kao naoružanu“. Isto tako potvrđuje se navodno krijumčarski lanac oružja iz Mađarske, ali o tome zagrebačka policija nema nikakve detaljnije podatke.⁵⁴⁹ Prema vojnim izvorima, poznati zagrebački krijumčar oružja za HGZ bio je stanoviti Velanić, tehničar društva „Merkur“ u Zagrebu, te se o njemu vodi istraga.⁵⁵⁰

Da bi se omogućila kupovina oružja u inozemstvu za HSZ, ali i za stranačke potrebe HSS, koji nije imao vlastitog novca, oslanjao se na svoje mecene i stranačke financijere.

⁵⁴⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., Str. pov. 29/1938., Kotarsko načelstvo Križevci Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 9. V. 1938.

⁵⁴⁷ HDA, fond. 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., br. 1477/38., Komesarijat željezničke i pogranične policije Kotoriba Kralj. Upravi Savske banovine 22. II. 1938., Predmet: Krijumčarenje oružja iz inostranstva u našu državu u cilju naoružavanja HSZ. U prilogu se nalazi i karta s mogućim kanalima oružja krijumčara.

⁵⁴⁸ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 20., str. pov. 94/1936., Kraljevska Banska uprava Dravske banovine Banskoj vlasti Savske banovine, 27. VIII. 1936. Predmet: Tajno oboružavanje u Savskoj banovini

⁵⁴⁹ HDA, fond 145., KBUSB – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 27., Str. pov. br. 161/1938. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita – organizacija po vojnom uzoru, 3. I. 1939.

⁵⁵⁰ VAS, Popisnik – 17., 95/25/13-1., Glavni generalštab, obavještajno deelenje – II., kraj 1939. godine, Predmet. Za dosije izradio kapetan panta Aleksić. Podaci o radu ilegalne organizacije HGZ i HSZ:

Glavni financijeri HSS još od Radićevog vremena bili su Antun Janeković i braća Milan i Josip Prpić⁵⁵¹ svo troje poduzetnici u industriji drvetom i teksilom. Janeković je spadao u tzv. „patrijarhe HSS“ s obzirom da je sudjelovao u osnivanju stranke 1904. i bilo je član glavnog odbora HSS. Braća Prpić, pripadnici ugledne zagrebačke obitelji s kojom se Maček zbližio, bili su između dva rata zagrebačka financijska elita, posebno Milan Prpić koji je imao veze s glavnim industrijalcima u zemlji i političkim vrhovima. U razdoblju od 1935. do 1941. godine njihovo financiranje HSS nije više bilo na razini Radićevog razdoblja s obzirom da su njihove industrije bile u krizi, ali su još pridonosili stranačkom fondu, iako je njihov utjecaj u stranci opao. Veliki financijer HSS za vrijeme Mačeka postao je zagrebački veletrgovac Ivan Penić koji je za vrijeme diktature pomagao HSS i Mačeku, a kasnije je davao velike iznose novca u stranački fond. Upravo je njegovom zaslugom i kapitalom pokrenut stranački dnevnik HSS „Hrvatski dnevnik“ 1935. godine. Penić je bio vrlo utjecajan u Trgovačko-industrijskoj komori u Zagrebu i po svemu dio tadašnje zagrebačke gospodarske elite. Osim Penića tu je bio veletrgovac i industrijalac Leonard Grivičić, predsjednik popularnog zagrebačkog nogometnog kluba „Građanski“.⁵⁵² Osim njih tu se nalazio i Mačkov prijatelj u redovima „Hrvatskog sokola“ iz mladosti dr. Stjepan Krasnik koji je imao veze na carini te je pomagao koliko je mogao svojim utjecajem. Iako nema neposrednih dokaza da su oni bili uključeni u naoružavanje HSZ očito je barem dio njihovih donacija i veza poslužio tomu.⁵⁵³ Sve organiziranije naoružavanje HSZ spominje i Ramet, kada napominje da je potkraj 1938. godine formiran u Mačkovom uredu Odjel za vojne poslove.⁵⁵⁴ Ipak u seljaštvu je velikim dijelom prevladavalo oružje iz austro-ugarskog razdoblja. Prema izvješću načelstva u Mostaru

⁵⁵¹ Vlado, SAFTIĆ, Industrijalac Milan Prpić i ZIVT 1874-1954., *Hrvatsko zagorje*, XI., br. 1., 2005., 84-106. Vidi i: Rudolf, HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, AGM: Zagreb, 1994.

⁵⁵² Grivičić je kasnije počeo podržavati ustaški pokret uglavnom zbog toga jer ga Maček nije podržao na izboru za generalnog sekretara zagrebačke Trgovačko-industrijske komore, već je podržao izbor dr. Krasnika.

⁵⁵³ HDA, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 33., materijali iz saslušanja Slavka Kvaternika i elaborat Rudolfa Bićanića, HDA, Grupa VI, Građanska stranke, Inv. br. 2026. Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine, 23. I. 1939. Organizacija HSZ vršila je i samofinanciranje jer su članovi HSZ kupovali značke HSZ za jedan dinar, te šesir HSZ za nekoliko dinara. Iako se mora reći da su se ta obilježja HSZ ponekad i besplatno dijelila.

⁵⁵⁴ RAMET, *Tri Jugoslavije*, n. dj., 148.

krajem 1939. godine hrvatski narod ovog kraja je dobro naoružan „oružjem iz doba prevrata, ali i pljačkom vojnih magazina iz istog razdoblja pri čemu je odnijeto „mnoštvo oružja“. Tijekom 1938. godine na mostarskom području je zaplijenjeno 20 pušaka, 24 vojnička pištolja, 29 lovačkih pušaka i 23 građanska pištolja, uglavnom od članova HSS.⁵⁵⁵ Pitanje nemogućnosti šireg naoružanja postrojbi HSZ bila je prisutna cijele 1939. godine. Vježbe su se i dalje izvodile osobnim oruđem samim seljaka. Vodstvo HSS je stalno obećavalo da će se naoružavanje provesti u najskorije vrijeme, međutim, to se teško provodilo. Na pritiske zaštitara odgovaralo se da će oružje dobiti kada bude pogodan trenutak. Npr. nakon sastanka HSZ u Velikoj Kopanici 22. ožujka 1939. godine gdje je obećano brzo naoružavanje iste noći je napravljena vježba odnosno test-uzbuna oko 23. sata od lokalnog vođa HSZ Antuna Filipovića pri čemu su se zaštitari „sakupili s željeznim vilama, sjekirama, kolcima i raznim drugim oruđem“ i vježbali.⁵⁵⁶ Da je tako bilo i prije pokazuje slučaj iz 12. travnja 1937. u selu Brezovica virovitičkog kotara kada je žandarmerijska patrola vršila pretragu sela u vidu istrage HSZ. Kada je počela pretraživati seljaka Milka Viljenca, inače rojnika HSZ, on je povikao „Opkoli, opkoli“ na što je žandare opkolilo oko 200 ljudi, žena i djece „naoružano sa motikama i poljskim oruđem“.⁵⁵⁷ To ne znači da neke postrojbe HSZ nisu bile bolje naoružane. Da su članovi HSZ često nabavljali oružje individualno akcijama i raznim putevima svjedoče i povjerljive informacije kotarskog načelstva u Pregradi da je većina članova HSZ „navodno naoružana oružjem raznog sistema“ pri čemu se porijeklo oružja ne može ustanoviti.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ HDA, Grupa XXVI, Vojska i žandarmerija, kut. 20., 44787/39., Poziv na predaju oružja u Mostaru, 5. XII. 1939.

⁵⁵⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2029., Kotarsko načelstvo u Slavonskom Brodu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 28. III. 1939. Sutradan je Filipović zbog vježbe HSZ od nadležnih vlasti kažnjen globom od 400 dinara.

⁵⁵⁷ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 4965., Mjesečni obavještajni izvještaj Savskog žandarmerijskog puka za mjesec travanj 1937., 27. IV. 1937.

⁵⁵⁸ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5239., Mjesečno izvješće o političkim prilikama u kotaru Pregrada za mjesec veljaču, 2. III. 1938.

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske stvari oko financiranja HSZ se stubokom mijenjaju, odnosno olakšavaju. Za HSZ su bile značajne personalne promjene u *Gradskoj štedionici Zagreb* kada su tijekom listopada 1939. godine od strane gradskog zastupstva, sada pod kontrolom HSS, svi članovi uprave štedionice koji su bili delegirani iz gradskog zastupstva za Stojadinovićeve vlade, zamijenjeni ljudima iz Seljačko-demokratske koalicije. Umjesto smjenjenog upravitelja štedionice Peičića na čelo upravnog odbora stupio je August Košutić, jedan od prvaka HSS i kasniji zamjenik vrhovnog zapovjednika HSZ dr. Mačeka. Ubrzo potom Gradska štedionica počinje pomagati ustanove HSS kojima do sada nije odobravalala nikakve kredite ili davala donacije. Na sjednici uprave štedionice u studenom 1939. godine odobreno je 40.000 dinara Hrvatskoj građanskoj zaštiti u Zagrebu pod vodstvom Ilije Reškovića, kapetana Milana Pribanića i stanovitog Müllera dok je prosvjetnom fondu dr. Mačeka Hrvatskoj seljačkoj gospodarskoj zadruzi darovano 25.000 dinara. Kasnije je Gradska štedionica postala glavni financijer organizacija HSS pri čemu prilikom osnivanja Povlaštenog gospodarskog društva d.d. (POGOD) uprava Štedionice odobrava sudjelovanje u tom podhvat s 2. miliona dinara kao početni ulog.⁵⁵⁹ Od tada se HSZ financira iz državne blagajne i njoj pridruženih raznih odbora. Tako zimski odbor za pomoć u Zagrebu odobrava 50.000 dinara HGZ Zagreb u studenom 1940. godine. Osim toga naredbom bana Šubašića na raspolaganju HGZ moraju biti sva državna i privatna poduzeća u smislu mehanizacije i prometnih sredstava.⁵⁶⁰

Njemačka politika nakon aneksije Austrije (1938.), okupacije Češke i proglašenja neovisnosti Slovačke (1939.), prepušta Mussoliniju i Italiji Jugoslaviju u njenu interesnu sferu utjecaja, naglašavajući da Njemačka nema nikakvih interesa u zoni Mediterana te da nije zainteresirana za hrvatsko pitanje, pri čemu je njemački ministar vanjskih poslova Joachim

⁵⁵⁹ Državni arhiv Zagreba (DAZ), Zapisnici sjednica upravnog odbora Gradske štedionice, knjiga 5 (1937-1941.), sjednica 22. XI. 1939., 13. IX 1940.

⁵⁶⁰ DAZ, fond 1020 – Zbirka memoranduma, Dopis HGZ za pomoć u kamionskom prijevozu, Zimska pomoć, *Politički vjesnik*, br. 20-21., sredina prosinca 1940. u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta: Zagreb, 1965., 300.

von Ribbentrop nakon sporazuma s talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeazzom Cianom (dopis Ribentropa njemačkom veleposlaniku u Rimu von Mackensenu od 20. III. 1939.)⁵⁶¹ izričito zabranio njemačkim službama kontakte s hrvatskim organizacijama i pojedincima. No, ipak je njemačka obavještajna služba odnosno Služba sigurnosti – Sicherheitsdienst (SD) nastavila održavati kontakte s pojedinim članovima HSS-a, hrvatskim nacionalistima i ustašama u zemlji i emigraciji. To se također nije odnosilo ni na Glavni ured sigurnosti Reicha (RSHA) koji je također nastavio sa svojom obavještajnom djelatnosti u Jugoslaviji. Zbog blizine granice s Jugoslavijom najaktivniji je bio centar SD – Abschnitt u Grazu. Iz ovog centra u studenom 1940. je bio upućen u Jugoslaviju izvanredni opunomoćenik Uprave VI. RSHA SS-poručnik Rudolf Kob, predstavljajući se kao novinar, upravo sa zadatkom da proučava autonomistički (HSS) i ustaški separatistički pokret. Kob je i prije radio u odjelu VI RSHA E3 u kojem su se obrađivale informacije pristigle iz Jugoslavije.⁵⁶²

Vodstvo HSS je nakon osnivanja Banovine Hrvatske poduzelo akciju da se do naoružanja za HSZ dođe i preko Njemačke. Zbog toga je angažiralo Marijana Dolanskog (1904.), bivšeg jugoslavenskog umirovljenog časnika, HSS-ovca i imućnog veleposjednika iz Vinice kraj Varaždina, da stupi u vezu s njemačkim organima, odnosno agentima. Marijan Dolanski je bio rajonski zapovjednik HSZ za kotareve u Međimurju te je još od 1933./34. imao veze s austrijsko-njemačkim krugovima.⁵⁶³ Od tada Dolanski počinje održavati

⁵⁶¹ Istu takvu potvrdu da Njemačka nije zainteresirana za hrvatsko pitanje dao je i Hermann Goring na sastanku u Rimu s Mussolinijem i Cianom 15. travnja 1939. godine.

⁵⁶² Dušan, BIBER, Ustaše i Treći Reich, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2., 1964., 54. Vidi I: Slavko, KOMARICA, Slavko, ODIĆ, *Noć i magla. Gestapo u Jugoslaviji*, II., Rijeka, 1977., 57.-59. Vidi odlomak «Gestapo u Kraljevini Jugoslaviji» 21.-75. te također «Gestapo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj» 227.-361., *Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. dio., Zagreb, 2011., 21. Kob je u svom radu uspostavio odnos s Slavkom Kvaternikom, vođom domovinskih ustaša, ali Kob je zapravo prvenstveno zastupao liniju njemačkog oslanjanja na HSS, smatrajući da ustaše treba iskoristiti samo u slučaju neuspjeha kombinacija s HSS-om. Po tom pitanju s sukobio s šefom odjela za Jugoslaviju u Uredu VI RSHA Wilhemom Beissnerom, koji nije dijelio takvo Kobovo stajalište.

⁵⁶³ Radilo se zapravo o vremenu kada je u Austriji pokušao nacistički puč koji nije uspio. Zbog toga je mnogo nacista iz Austrije zajedno s obiteljima emigriralo van zemlje. Jedan dio je našao sklonište u Jugoslaviji, odobrenjem jugoslavenskih vlasti. Za izbjeglice stvoreni su izolirani kampovi u okolici Varaždina, Bjelovara i još nekih hrvatskih gradova. Kasnije su svi prebačeni u Njemačku. Jedna od osoba koja je uspostavila vezu s

sporadične veze s njemačkim obavještajnim centrima, posebno nakon što je nakon Anshlusa Austrije 1938. godine u Grazu uspostavljen centar Gestapa Nest I Graz pod vodstvom majora Radtkea. Na nalog vodstva HSS Dolanski uspostavlja vezu s Abwehrom, te često putuje po nalogu Đuke Kemfelje po Njemačkoj. Njegov prvobitni zadatak bio je nabavljanje truba (oko 3000 komada) za postrojbe Hrvatske seljačke zaštite, ali očito da je to bilo ispitivanje terena, jer je ubrzo dobio nalog da pokuša nabaviti vojnu opremu i oružje.

Uskoro je Dolanski uspostavio vezu s stanovitim Gregorićem, posjednikom u Judenburgu, koji je bio austrijski nacistički emigrant 1934. godine u Varaždinu. Gregorić je Dolanskog direktno povezoao s majorom Radtkeom koji je od Dolanskog kao protuslugu za dobavu oružja tražio informacije o događajima u Jugoslaviji i podatke o određenim osobama. Dolanski je Radtkeu s kojim se sastajao u Grazu, Beču i Salzburgu donosio određene povjerljive informacije uglavnom preko Kemfelje i Tomašića direktno iz kancelarije dr. Mačeka, od kojih su neke bili vojnog karaktera. Usprkos tome Radtke je odugovlačio s bilo kakvim isporukama oružja izgovarajući se da Njemačka želi neutralnost Jugoslavije i dobrosusjedske odnose te da Jugoslavija spada u talijansku interesnu sferu. Napokon Radtke je uputio Dolanskog na svoga agenta trgovca Uraya u Redkensburgu. Uray je dobio zadatak da se pobrine za dobavu oružja i njegov transport u Hrvatsku. Međutim, sve te pošiljke su bile vrlo „mršave“. Radilo se mahom o automatskim pištoljima i nekoliko „šmajsera“ koji su podijeljeni Mačekomim tjelohraniteljima. Očigledno je Radtke namjerno sabotirao veću dopremu oružja zbog spomenute njemačke politike prema Jugoslaviji, ali je svakako želio održati i ovu vezu s Dolanskim, koji mu je davao povjerljive informacije iz kancelarije dr. Mačeka, koji je tada bio potpredsjednik jugoslavenske vlade. Zato je preko Radgone i

austrijskim nacistima u Varaždinu bio je i Marijan Dolanski. Zbog toga Dolanski dobiva dosje u jugoslavenskoj obavještajnoj službi. Nakon što je 1935. provaljen njemački obavještajni centar u Varaždinu pod vodstvom hotelijera Franje Baumanna pala je cijela njegova špijunska ćelija, a s njim i Dolanski. Organizirano je suđenje pred Državnim sudom za zaštitu države iste godine, ali je Dolanski nakon nekoliko mjeseci u zatvoru pušten. Od tada se nalazi u evidenciji jugoslavenske policije. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 9. II. 1949., AJ, fond 135., Državni sud za zaštitu države, 1/234., Marijan Dolanski. Vidi i: Milorad, JANKOVIĆ, *Rat špijuna u Kraljevini Jugoslaviji*, NIGRO „Zadružna štampa“: Zagreb, 1982., 191.-192.

Radkensburga stvorena stalna veza, ali je usprkos obećanjima oružje pristizalo jako sporo i u malim količinama. Navodno je bilo problema pri prebacivanju velikih količina oružja u zemlju, te se stoga pribjeglo postepenom prebacivanju manjih količina oružja.⁵⁶⁴

Kasnije je major Benesch iz istog centra preuzeo vezu s Dolanskim, dolazio u Zagreb na sastanke s ljudima iz vodstva HSS Torbarom i Pernarom, ali je Maček odbijao da se s njim sastaje. U svojim razgovorima s Torbarom i Pernarom major Benesch je pokazao puno razumijevanja za pitanje naoružavanja HSZ, ali da li je što konkretno dogovoreno nije poznato.⁵⁶⁵

O krijumčarenju oružja za HSZ govori i dopisnik Centralnog presbiroa iz Zagreba u travnju 1940. kada navodi da je u Zagreb stigla vijest da je velika količina oružja za HSZ otkrivena na granici i zaplijenjena. Osim toga u istom izvješću stoji da sada zagrebačka policija otvoreno naoružava Zaštitu, a u planu je i nabavka „nekoliko blindiranih automobila“.⁵⁶⁶ U isto vrijeme Zapovjedništvo HSZ uspostavilo je veze i sa jugoslavenskim

⁵⁶⁴ *Njemačka obavještajna služba*, II., Beograd, 1955., 335.-340. Radi se o tajnoj internoj publikaciji jugoslavenske obavještajne službe (UDBE) koja je bila dostupna samo povjerljivim pojedincima. Svi podaci u knjizi su napravljeni pomoću materijala UDBE, zaplijenjene njemačke arhive, arhiva stare Jugoslavije i Arhiva državne komisije za ratne zločine. U vezi ovog postoji zanimljiva priča. Za vrijeme NDH kada se Maček nalazio u internaciji na svom imanju u Kupincu ustaški vrh je odlučio da ga premjesti u logor Jasenovac zbog straha da s njim u kontak ne dođu određeni njemački ili talijanski emisari. Dana 15. listopada 1941. godine došao je u Kupinec Vjekoslav Luburić na čelu dva samovoza ustaške bojnice. Prilikom premetačine i selidbe Luburić je primjetio zanimljiv revolver na Mačekomom noćnom ormariću, posebno stoga jer je na njemu bila posveta Adolfa Hitlera Mačeku. U svojim memoarima Luburić spominje tu epizodu, koju neki povjesničari smatraju neistinitom pisanom sa ciljem da je Maček bilo usko povezan s Trećim Reichom. No, prema zapisniku koji su ustaše napravili prilikom uhićenja Mačeka u zapisniku se spominje „samokres sistema Walter cal 7,65, broj 174.871.“ koji se nalazi kod povjerenika Luburića. Zbog ove priče s Dolanskim i tih podataka izgleda da postoji mogućnost da je oružje stvarno darovao od strane Hitlera Mačeku. Prema drugom izvoru možda je to bio pištolj koji je njemački izaslanik Malletke poklonio Mačeku prilikom pokušaja da ga odgovori od stupanja u Simovićevu vladu. Hrvoje, MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić d.o.o.: Zagreb, 1999., 429., HDA, šif. 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“.

⁵⁶⁵ Dolanski je imao veze i s mnogim Hrvatima u jugoslavenskoj vojsci koji su bili nezadovoljni položajem hrvatskog naroda u državi, a politika dr. Mačeka im se činila neuvjerljivom i nepodesnom (iako je Kren jedno vrijeme služio za vezu dr. Mačeka s Krnjevićem i Košutićem kada su se oni nalazili u inozemstvu). Dolanski je povezao sa centrom Nest I Graz zrakoplovne časnike Vladimira Krena i Androvića. Grupi oko Krena pripadali su topnički časnici Kurelac, časnici Čanić te zrakoplovni časnici Džal i Čulinović i ostali. Osim toga uspostavljene su i veze ove grupe s njemačkim generalnim konzulom u Zagrebu Doppfelom tako i Upravom VI RSHA koja se nalazila u konzulatu. Kasnije su svi ovi časnici zajedno s Dolanskim postali visoki časnici u vojnim strukturama NDH. Dolanski je ušao u zrakoplovstvo NDH, da bi kasnije postao vojni ataše u veleposlanstvu NDH u Berlinu. Vidi u: HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.11., elaborat „Razvoj mačekovštine“ (poglavlje: Mačekovska vojna organizacija u staroj jugoslavenskoj vojsci).

⁵⁶⁶ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940. da je naoružavanje HSZ tijekom 1941. napredovalo pokazuje i naoružavanje Građanske

časnikom Mirkom Androvićem koji je bio upravnik Savskog vojnog slagališta u Zagrebu, te je od njega traženo da tajno naoružava Zaštitu.⁵⁶⁷ Prema svim ovim podacima može se zaključiti da je vodstvo HSS u navedenom razdoblju nastojalo nabaviti oružje u inozemstvu za postrojbe Zaštite uglavnom iz Italije, Mađarske i Njemačke, ali da nije uspijevalo nabaviti neke veće količine oružja. U početno vrijeme koristili su se starim ustaškim kanalima za krijumčarenje oružja iz Italije. Zbog toga je HSZ i dalje tijekom Banovine Hrvatske uglavnom naoružavana preko policijskih magazina. Osim toga postojale su i neke samoinicijativne akcije pojedinih vođa HSZ, ali većina oružja članova HSZ i dalje je ostala iz razdoblja Prvog svjetskog rata, uz određenu iznimku HGZ Zagreba koja je imala na raspolaganju modernije oružje.

3. Vojska Kraljevine Jugoslavije prema djelovanju Hrvatske seljačke zaštite

Vojni vrh jugoslavenske vojske s iznenađenjem je primio prve vijesti o osnivanju odreda Hrvatske seljačke zaštite. Veliki broj izvješća obavještajnih i drugih organa vojske Kraljevine Jugoslavije tijekom druge polovice 1936. godine svjedoči kako se u velikom dijelu kotara Savska banovine, uglavnom koncentriranim na području Hrvatskog zagorja, počinju osnivati seljačke milicije na čelu s lokalnim vođama HSS. U dokumentima se pominju različiti nazivi tih poluvojnih organizacija poput: Hrvatska milicija, Mačkova garda, Garda HSS, Hrvatska narodna obrana, Hrvatska seljačka zaštita itd. U prvi mah obavještajne službe vojske Kraljevine Jugoslavije nisu znale da li su to različita imena za stranačke postrojbe HSS ili se radilo o nekoliko ilegalnih vojnih formacija različitog profila. U jednom dosjeu vojske

zaštite u varaždinu mitraljezima. Oni su naoružani i mitraljezima, *Politički vjesnik*, br. 3., siječanj 1941., u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 408

⁵⁶⁷ HDA, 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“ (poglavlje: Mačekovska vojna organizacija u staroj jugoslavenskoj vojsci).

Kraljevine Jugoslavije iz listopada 1936. pod nazivom „Dosije hrvatsko pitanje“, koji je zapravo sumiranje raznih vojnih izvješća od svibnja do listopada 1936. godine, nalazi se dokument s tabelom na kojoj se nalazi popis svih naselja u Savskoj banovini u kojim je formirana *Hrvatska milicija*. Također je zabilježeno brojno stanje i imena četnih starješina, ukoliko su poznata.

U isto izvješće je umetnut dokument na kojem se nalazi popis svih kotareva u kojima je formirana HSZ. U prvi mah podaci su ukazivali na dvije organizacije, ali ako se pažljivo usporede ti popisi jasno je da se zapravo radi o jednoj organizaciji, usprkos različitim imenima. Tako je u popisu pod nazivom *Hrvatska milicija* za kotar Sv. Ivan Zelina navedeno da ova organizacija postoji u 10 naselja pri čemu su ona imenovana. Istovremeno u popisu kotareva gdje se nalazi HSZ kod Sv. Ivana Zeline također s spominje 10 naselja (ovdje neimenovana). Ova podudarnost se zapaža u podacima za još 25 kotareva Savske banovine, od njih 29 (koliko je priloženo u popisu). Iz svega se vidi da je iz početne zbrke izveden ispravan zaključak da se usprkos različitim imenima (HSZ, Hrvatska milicija, Hrvatska narodna obrana) zapravo radi o istoj organizaciji. Prema izvješću Štaba IV armijske oblasti od 25. rujna 1936. godine Hrvatska seljačka zaštita je nastala u okviru razgranatog hrvatskog seljačkog pokreta HSS nakon smrti kralja Aleksandra te je već do kraja iste godine bila formirana u skoro svakom kotaru Savske banovine. Prema istom izvješću jedan od zadataka joj je bio spriječavanje ili onemogućavanje organima vlasti u sprovođenju zakona u selima gdje su te formacija bili uspostavljene. Osim toga one su stvorene i zato da paraliziraju rad organizacija s jugoslavenskim predznakom te da jugoslavenski opredjeljenim Hrvatima učine život neodrživim u hrvatskoj sredini. Na kraju izvješća se spominje da je krajnji zadatak HSZ dizanje ustanka ako to dozvole povoljne međunarodne političke okolnosti.⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ VAS, fond Popisnik -17., k. 95., fascikl 7, dok. 9., Štab IV. armijske oblasti 25. IX. 1936. (Prva rimska brojka označava broj popisnika, zatim slijedi broj kutije, onda broj fascikla, a na kraju broj koji označava broj dokumenta u fasciklu).

U početku su vojne strukture isprva borbene formacije HSS zamjenjivale s određenim oružanim grupicama koje su stvorene oko frankovačkog lista „Hrvatska zemlja“. Oko ovog lista se skupilo nekoliko omladinskih frankovačkih manjih grupa koje su planirale izvođenje atentata na predstavnike režima. Tome je pomogao i prvi veći okršaj s policijom u Zagrebu 30. ožujka 1936. godine kada je jedna grupa tih omladinaca počela pucati na prostorije zagrebačkog ogranka JRZ. Pri intervenciji policije bilo je ranjenih s obje strane, a jedan od napadača je poginuo.⁵⁶⁹ Još krajem kolovoza 1936. vojne vlasti nisu bile posve sigurne tko stoji iza postrojbi HSZ. Vjerovalo se na osnovu nekih povjerljivih podataka da iza HSZ, s obzirom da te formacije predvode bivši austro-ugarski časnici, stoji zagrebačka „Udruga K. u. K. časnika“ koja je raspuštena početkom šestosiječanjske diktature, ali su vlasti vjerovale da i dalje djeluje. Prema vojnim izvješćima „Udruga K. u. K. časnika“ bila je blisko povezana s sličnim organizacijama u Austriji i Mađarskoj te je 20-ih godina djelovala na obnovi neke vrste habsburške države. Sada ono stoji po strani od konkretne akcije, ali dirigira događajima i daje direktive na terenu. Navodno je svakom takvom bivšem austro-ugarskom podčasniku i časniku bilo obećano da će svojim angažmanom dobiti mjesto u budućoj hrvatskoj vojsci adekvano stečenom činu, te će mu se priznati ove godine za mirovinu. Mnogi od bivših časnika ovog udruženja nisu htjeli primati mirovinu od jugoslavenskih vlasti. Na čelu „Udruge K. u. K. časnika“ stajali su bivši visoki austro-ugarski časnici Ante Matasić Vrkljan, Slavko Kvaternik, Petar Kvaternik, Leo Vomačka, Zvonimir Kovačević i drugi.⁵⁷⁰ Približno u isto vrijeme drugi podaci Ministarstva unutarnjih poslova govorili su da su zapovjednici HSZ stanoviti Milan Geroč, Karlo Sedlar, Đuro Keler i Mato Crnko, pri čemu se navodi da su osim Geroča svi ostali imali vojno iskustvo, osim u austro-ugarskoj službi i unutar „bosanskih

⁵⁶⁹ VAS, Popisnik-17., 95-5/13., Izvješće Savske divizijske oblasti komandantu IV armijske oblasti, 31. III. 1936.

⁵⁷⁰ VAS, Popisnik-17., 95-6/37., Izvješće načelnika Glavnog generalštaba ministru vojske i mornarice Ljubomiru Mariću, 3. IX. 1936. Da oko 80 časnika bivše austro-ugarske vojske nije htjelo ili moglo dobivati mirovinu pokazuje njihova molba za vrijeme Banovine Hrvatske banu Šubašiću da ime se omogući primanje zaslužene mirovine jer „ovu penziju nisu do sada htjeli da primaju od ugnjetača hrvatskog naroda“. AJ, fond 38. Izvještaj Centralnog presbira iz Zagreba, srpanj 1940.

šuckora“. Tako je Karlo Sedlar navodno bio vođa „šuckora“ u Zvorniku, a Đuro Keler u Foči.⁵⁷¹

Vojska Kraljevine Jugoslavije, odnosno njeno obavještajno odjeljenje, pozorno je pratilo sve vijesti koje su govorile o osnivanju postrojbi Zaštite na prostoru Hrvatske tijekom 1936. godine. Na osnovu sakupljenih izvješća obavještajnog odjeljenja Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije i drugih mnogobrojnih izvješća raznih vladinih organa u razdoblju od travnja do kolovoza 1936. godine napravljen je „ekspoze“ pod naslovom: „O organizacijama vojničkog tipa u Hrvatskoj“ za ministra vojske i mornarice armijskog generala Ljubomira Marića (1878.-1960.) koji je on trebao obrazložiti na sjednici Ministarskog savjeta 11. kolovoza 1936. godine.⁵⁷² Na osnovu toga ekspozea odnosno prvih preliminarnih izvješća obavještajno odjeljenje Glavnog Generalštaba Kraljevine Jugoslavije donijelo je nekoliko zaključaka.

⁵⁷¹ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, br. 2003., Ministarstvo unutarnjih poslova u Beogradu Kraljevskom Banskoj upravi Savske banovine, 9. IX. 1937. Na dopis Ministarstva unutarnjih poslova u slučaju Geroč odgovorilo je kotarsko načelstvo u Novskoj njegovom kratkom biografijom. S obzirom da je Geroč kao osoba srpske nacionalnosti kasnije na neki način bio uključen u organizaciju HSZ evo njegove kratke biografije. Milan Geroč (12. VI. 1883., Zagreb), pravoslavne vjere porijeklom iz Otočca, žandarmerijski potpukovnik u mirovini. U Novskoj živi od 1934. na posjedu svoje žene rođene Ljevačić, kćerke dr. Bogoslava Ljevačića. Za vrijeme okupacije Srbije u Prvom svjetskom ratu vršio je dužnost žandarmerijskog časnika na okupiranoj teritoriji Srbije, te je kasnije u poznatom slučaju „Geroč“ bio optužen zbog određenih zločina u to vrijeme, ali je oslobođen krivnje te postavljen na mjesto žandarmerijskog inspektora u Zetskoj banovini. Navodno je zbog zapostavljanja u službi zbog toga što nije dobio čin pukovnika napustio žandarmeriju, da bi se 1935. opredjelio za listu dr. Mačeka i općenito za HSS. Na seoskim izborima 1936. izabran je na listi HSS za predsjednika općine Novska. Prema izvješću Geroč do kraja 1937. nije bio povezan sa HSZ. HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, br. 2003., Kotarsko načelstvo u Novskoj Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 16. IX. 1937. Što se tiče ostalih postoji izvješće Uprave policije u Zagrebu gdje stoji da se na osnovu sadašnjih uvida ne može se dokazati da su navedeni (Sedlar, Keller i Crnko) vođe HSZ, a od njih samo je Crnko aktivan u HSS, a i član je uporave Hrvatskog društva „Napredak“. Dalje se navodi da će Uprava zagrebačke policije pratiti njihov rad. HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, br. 2003., Uprava Policije Zagreb Kraljevskoj upravi Savske banovine, 10. X. 1937. Šuckori (njem. *Schutzkorps*) zaštitne čete, granični pokretni dobrovoljački odredi je naziv za specijalne odrede austrougarske vojske sastavljene prvenstveno od pretežno lokalnog bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni (bilo je i Hrvata). Ove vojne odrede je austrougarska vlast organizirala nakon proglašenja ratnog stanja 1914. godine za osiguranje granice prema Srbiji i Crnoj Gori. Za vrijeme Prvog svjetskog rata spriječavali su četničke upade u Bosnu i Hercegovinu iz pravca Srbije. Mnogi bosanskohercegovački Srbi su se pridružili srbijanskim i crnogorskim snagama za vrijeme njihova prodora u BiH, pri čemu su mnogi uhvaćeni na djelu te prijemkim sudom osuđeni na smrt. Izvršioi kazne bili su pripadnici Schutzkorpsa, te su u srpskoj povijesnoj memoriji poistovjeđeni s zločinom. Zijad, ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 2007., 86.

⁵⁷² **Da li je smjena ministra vojske i mornarice Petra Živkovića 7. ožujka 1936., a koji je obećavao vodstvu HSS da će se odnosi u vojsci što se tiče „hrvatskog pitanja“ promijeniti, između ostalog, potaklo vodstvo HSS da krene u osnivanje HSZ, za sada je nemoguće odgovoriti.**

Prvo: da se na području Savske i Primorske banovine, za sada sa nedefiniranim početkom, sa određenim planom i sistematski naoružava narod da bi se u određenom trenutku mogla stvoriti „autonomna Hrvatska“. Drugo: ovu organizaciju provodi izravno ili u suradnji HSS zajedno s frankovcima i komunistima i „drugim destruktivnim elementima“. Treće: moralna podrška i organiziranje tih postrojbi izvodi se u širim seljačkim slojevima, a djelomično i građanskim pod upravom „upravnih i samoupravnih vlasti“ na tim područjima. Četvrto: Materijalna pomoć za organiziranje tih postrojbi uglavnom dolazi od strane HSS, te djelomično iz inozemstva (hrvatsko iseljništvo u SAD-u) te zagrebačkih „materijalno dobro situiranih građama“.

Dalje u elaboratu navodi se da se te postojbe za sada zovu „Hrvatska seljačka zaštita“ i da su to postrojbe koje pretendiraju da budu vojničkog tipa te potpuno usmjerene za osiguravanje ciljeva HSS. Cilj ovih postrojbi, prema spomenutom elaboratu, je da u dogledno vrijeme na tim područjima „parališe“ svaki rad državnog aparata i postepeno osigura HSS preuzimanje tako derogirane i urušene vlasti. Prema elaboratu postoji nekoliko ciljeva zbog organiziranja HSZ: kao obrana i zaštita hrvatskih sela od napada „nepodesnih elemnata“, prvotno pasivno djelovanje HSZ bilo bi prisutno do nastupa pobune protiv države koja bi bila inicirana iz inozemstva i kao zadnje postrojbe HSZ bi na znak vodstva HSS krenule u preuzimanje vlasti u Hrvatskoj na osnovu pomno razrađenih popisa – „jedne postrojbe HSZ imaju zauzeti srez, drugi poštu, treći izvršiti napad na žandarmerijske stanice i dr.“ Na osnovu iznesenog „svi nacionalno orijentirani elementi“ u Hrvatskoj zbog masovnog organiziranja i širenja HSZ zauzimaju stav „pasivne rezistencije“ jer gube vjeru u upravne vlasti i svoju građansku sigurnost što predstavlja opasnost za stabilnost države u tim krajevima.⁵⁷³

Prema do sada prikupljenim podacima iz zagrebačke regije (do kolovoza 1936.) u gradu Zagrebu je izvršena organizacija omladine HSS po vojničkom principu. Ona je

⁵⁷³ VAS, Popisnik -17., 95-6/1., elaborat „O organizacijama vojničkog tipa u Hrvatskoj“ pripremljen za sjednicu Ministarskog savjeta 11. kolovoza 1936. godine.

podijeljena na 14 reiona od čega u svakom reionu postoje „tri jurišna odreda“. Privremeni štabovi tih odreda nalaze se u svratištima pristaša HSS, koji su povezani telefonima, a u slučaju neuspostavljanja veze osigurano je 120 biciklista HSZ. Prvotni pokušaj vodstva HSS da se napravi privremena vojarna za neke jurišne satnije nije za sada provedena „jer bi predstavljala opasnost“. U okolini Zagreba u selima potpuno su organizirane postrojbe od 10-30 „pouzdanih ljudi“. Za sada Zagreb s neposrednom okolinom ima uspostavljeno 34 pukovnije s 4-500 ljudi koji nose naziv „puškaši“. U globalu svim pukovnijama zapovjedaju bivši austro-ugarski podčasnici i časnici, iako političko vodstvo tih postrojbi čine stranačke „starješine“. Agitacija se vrši tako da posebni agitatori HSS i lokalni prvaci stranke dolaze na selo i nagovaraju ljude“ da se uključe u „hrvatsku vojsku“ jer se sa srpskim vodstvom ne može ništa postići sporazumom, te treba stvoriti oružanu silu koja će uspostaviti granice Hrvatske prema istoku. U nastavku elaborata ističe se da je većina takvih postrojbi za sada nenaoružana, postoji tek određeni broj lovačkih pušaka, ali da se uskoro očekuje „oružje iz Italije“. Za sada u svim selima gdje je uspostavljena HSZ postoje mjesne straže koje tobože sprečavaju „ekstremne elemente“, ali uvelike vrše „kontrolu nad radom i kretanjem državnih organa“. Kotarski načelnici javljaju da te formacije budno paze na „pojavu četnika“ jer se boje njihova trovanja bunara ili nekog četničkog upada u selo za vrijeme noći. Neki članovi HSZ na straži nose limene značke sa hrastovim listom preko kojega se „nalazi mala hrvatska trobojka“. Utvrđeno je da ove se ove značke proizvode kod limara u Čakovcu Stjepana Pejaka i u Đakovu kod limara Petra Kpleta iz Vrpolja.⁵⁷⁴

Prema izvješću Banske vlasti Savske banovine iz svibnja 1936. prema zapovjedi vodstva HSS za sada postrojbe HSZ trebaju djelovati konspirativno u skladu sa svojim mogućnostima. Tako se prikupljanje veće skupine vrši grupno, od dva do tri člana kako ne bi vlastima upali u oči. Tako je npr. u jednom šumi nedaleko od Zagreba skupljena postrojba

⁵⁷⁴ VAS, Popisnik -17., 95-6/1., elaborat „O organizacijama vojničkog tipa u Hrvatskoj“ pripremljen za ministra vojske i mornarice arm. generala Ljubomira Marića za sjednicu Ministarskog savjeta 11. kolovoza 1936. godine.

„Hrvatske garde“ od oko 200 ljudi, a da to policija uopće nije primjetila. Visoki stupanj prikupljanja postrojbi HSZ pokazale su se već tijekom imendana i rođendana dr. Mačeka u vidu jedne „probne mobilizacije“ kada je u povorci sudjelovalo nekoliko tisuća zaštitara. Prema istom izvješću glavni instruktori Zaštite su dr. Josip Reberski, odvjetnik Toma Jančiković, rezervni topnički poručnik Tot, stanoviti profesor Frinrik, neki Romić i Volf.⁵⁷⁵ U završnim riječima ekspozee navodi se da mnoga hrvatska društva, ustanove i korporacije pod vodstvom ili utjecajem HSS sudjeluju u postavljanju čvrste osnove „organizacija HSZ koja je jedina garancija za sigurnost, uzdanica i nada svih Hrvata“.⁵⁷⁶ Očito je vojni vrh želio impresionirati vladine predstavnike o svojoj informiranosti o razvoju HSZ u Hrvatskoj, ali nije zabilježeno nikakvo traženje vojske odobrenja od vlade za možebitnu intervenciju. Po svemu sudeći takvu akciju nije odobravano ni predsjednik vlade Milan Stojadinović ni kraljevski dvor.

Krajem srpnja 1936. godine o stanju u Savskoj i Primorskoj banovini izvještava general Pantelija Jurišić pri čemu navodi da je u „spomenutim banovinama teško stanje, poreznici ne smiju u sela, kao ni opštinski organi, žandari (...) pri svakoj pojavi su predmet napada, a vlasti su izgubile svaki autoritet. Sve ovo čini se slobodno jer su politička popuštanja shvaćena kao kapitulacija Jugoslavije pred „hrvatskim pitanjem“.⁵⁷⁷ Vojska je često intervenirala kod lokalnih vlasti na granici prema susjednim državama da ih obavijesti da li u kotaru postoje postrojbe HSZ bojeći se kontakta članova HSZ s inozemnim agentima. Zapovjednik 52. pogranične čete u Jelenju zahtijevao je od kotarskog načelnika da zabrani HSZ u neposrednoj blizini granice (do 2 kilometra), odnosno ako se ne može spriječiti rad

⁵⁷⁵ VAS, Popisnik -17., 95-6/1., elaborat „O organizacijama vojničkog tipa u Hrvatskoj“ pripremljen za sjednicu Ministarskog savjeta 11. kolovoza 1936. godine. Ovaj dio ekspozee napravljen je pomoću izvješća Generalštaba Četvrte armijske oblasti u Zagrebu Str. Pov. 1157/36.

⁵⁷⁶ VAS, Popisnik -17., 95-6/1., elaborat „O organizacijama vojničkog tipa u Hrvatskoj“ pripremljen za sjednicu Ministarskog savjeta 11. kolovoza 1936. godine. Kao dodatak ovom zaključku dodan je dnevni izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova od 8. VIII. 1936.

⁵⁷⁷ VAS, Popisnik -17., kut. 88., fasc. 6., 40.

HSZ u kotaru, ona ne smije djelovati neposredno blizu granice.⁵⁷⁸ Odmah u početku formiranja HSZ vojne vlasti koje su pomno pratile rad i djelovanje HSZ nisu imale dopuštenje za bilo kakvu intervenciju. Tako je 11. kolovoza 1936. održana vježba HSZ u šumi s oko 200 ljudi u neposrednoj blizini Zagreba, a policiji i vojsci je naređeno da ne djeluju.⁵⁷⁹

Vojni vrh vojske Kraljevine Jugoslavije s posebnom pažnjom je postavljao komandanta IV Armijske oblasti sa sjedištem u Zagrebu. Nakon što je tu službu obavljao general Ljubomir Marić (1930.-1935.), on po svom odlasku na mjesto ministra vojske i mornarice 7. ožujka 1936. na ovo mjesto u Zagrebu potvrđuje svog kolegu generala Panteliju Jurišića. Prema Anti Trumbiću general Jurišić je postavljen na to mjesto zato što je bio umjeren i nesklon nepromišljenim reakcijama, a takvi generali su u Zagrebu trebali. Dokaz tomu, kako navodi Trumbić, je zaustavljenje njegova auta nedaleko od Zagreba od strane HSZ sredinom 1936. od čega general Jurišić nije napravio nikakav „incident“.⁵⁸⁰ Vodstvo HSS često je vršilo pritisak na vojne organe jer je slalo tajne naputke o neodazivanju Hrvata na vojne manevre što je išlo preko kanala HSZ. Tako kada su u okolici Zagreba 15. rujna 1937. održavani veliki manevri s oko 50.000 vojnika Maček je dao stroge upute da se „komora i goniči stoke“ ne smiju odazvati pozivu, a rezervisti neka se ne odazivaju po pozivu odmah. Cilj takvoj opstrukciji bio je da se pokaže vojsci kako bez Hrvata ne može staviti vojsku u pokret, a također da i strani vojni predstavnici koji su nazočili manevrima budu upoznati s tim.⁵⁸¹

Ipak s vremenom vodstvo HSS je primalo povjerljive informacije da vojni vrh želi obračunati s paravojnim odredima HSS. Zbog toga je Maček početkom 1937. godine preko

⁵⁷⁸ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 1999., 52. četa granične trupe načelniku kotara, 13. III. 1937.

⁵⁷⁹ VAS, Popisnik -17., kut. 95., fascikl 6, dok. 1., 11. VIII. 1936.

⁵⁸⁰ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka od 22. IX. 1937. Zanimljivo da Trumbić raspravlja u svojoj bilješci da je general Jurišić hrvatskog porijekla. Vidi također: Dušica, BOJIĆ, *Memoari generala i ministra Ljubomira Marića (1878-1960.)*, Beograd-Kosjerić, 2012., 259-260.

⁵⁸¹ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka 4. XI. 1937.

SDS (uglavnom Većeslava Vildera) slao poruke ministru vojske i mornarice Ljubomiru Mariću da se „Seljačke straže“ organiziraju samo protiv komunista i frankovaca. Prema Krizmanu general Ljubomir Marić nije bio zadovoljan širenjem domobranskog vježbenika seoskih straža širom Hrvatske „koji gleda sa sumnjom“ i samo je čekao priliku da onemogući nekakav ispad HSZ.⁵⁸²

Početakom 1937. bilo je očito da vojni krugovi vrše sve veći pritisak na Stojadinovića te je povjerljivi Stojadinovićev pouzdanik na tajnom sastanku u Zagrebu 15. ožujka 1937. upozorio Mačeka da ta organizacija unosi nepovjerenje u vojne krugove te da „zajednički politički protivnici“ to naročito koriste upravo u tim krugovima, a osim toga HSZ otežava i sporazum sa Stojadinovićem. Maček se složio te rekao da je upravo prije nekoliko dana dao nalog za njihovim ograničavanjem. I ovdje je Maček ponovio da HSZ služi za suzbijanje komunizma i frankovaca.⁵⁸³ Srbijanski vojni povjesničar Bjelajac se pita, u jednom novinskom članku, zašto vojska nije energičnije reagirala na osnivanje HSZ 1936. godine „pogotovo kada se raspolagalo informacijama da im se na čelu najčešće nalaze frankovci i K. U. K. oficiri i podoficiri, znalo se i za namjenu i planove, te da postepeno pritiče sve više naoružanja“.⁵⁸⁴ Svakako da je časnički kor vojske Kraljevine Jugoslavije bio uznemiren, posebno kada su se organizirale proslave Mačekova rođendana na kojima je vidno učešće uzimala HSZ (primjerice 17. srpnja 1937. godine održana je parada HSZ i HGZ pri čemu je sudjelovalo 10.500 pješaka, 1000 konjanika, 175 biciklista, 24 automobila, 11 muzikaša i 78 zastava) zbog toga je pomalo u šali general Ratko Rakić komandant I konjičke divizije u Zagrebu zapitao generala Panteliju Jurišića i Vladislava Kostića da li razmišljaju kada će se evakuirati iz Hrvatske.⁵⁸⁵ Zamah pokreta HSZ i nestabilna politička situacija u Hrvatskoj prisilila je vojsku Kraljevine Jugoslavije, na poticaj Odjela za državnu zaštitu Savske

⁵⁸² AJ, fond 84., kut. 1., Krizmanov dnevnik, 14. III. 1937.

⁵⁸³ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 1., 84. Pismo povjerljivog pouzdanika M. Stojadinoviću o sastanku s Mačekom u Zagrebu 15. III. 1937., BOBAN, *Maček i politika HSS*, n. dj., 267.

⁵⁸⁴ Mile, BJELAJAC, Rat i sećanja. Ideje separatizma i jugoslovenska vojska, *Nin*, 1. II. 1991., 12.-13.

⁵⁸⁵ BJELAJAC, Rat i sećanja. Ideje separatizma i jugoslovenska vojska, n. dj., 12.-13

banovine, da prije parlamentarnih izbora 1938. počinje povlačiti oružje koje je prošle 1937. godine bilo dostavljeno svim upravnim općinama na području Savske i Primorske banovine. Da se radi o značajnim količinama pokazuje podatak da je samo na području novogradiškog kotara bilo raspoređeno po općinama oko 100 pušaka i 2000 naboja municije. S takvom odlukom neka kotarska načelstva su se složila poput načelstva u Novoj Gradiški: „Držim da bi bilo uputno na podesan način pod vidom navodne zamene ili pregleda i opravka svo ovo oružje od opštinskih uprava, bez razlike kakav element općinu naseljava, povući i do zgodnijeg časa držati u pohrani u vojnom magazinu (...)“ dok se kotarsko načelstvo u Dugom Selu načelno suprostavilo oduzimanju oružja jer je ono potrebno općinskom redarstvu.⁵⁸⁶ Mjesečno izvješće obavještajnog odjela vojske Kraljevine Jugoslavije o događajima iz prosinca 1937. godine pripremljeno za predsjednika vlade i ministra vojske i mornarice nagovještava širenje HSZ prema istoku. Tako se navodi da je u mjestu Hrtkovci, kotar rumski, 21. studenog 1937. godine održana smotra „Hrvatske zaštite“, dok je pravi šok izazvala informacija krajem 1939. godine da su jedinice HSZ osnovane u Beogradu (Zemun). Naime, vojne vlasti su znale da se u prostorijama HSS u Dečanskoj ulici i u hotelu „Bristol“ u Beogradu održavaju sjednice funkcionera HSS pri čemu neki ministri HSS i dr. Maček imaju „lično obezbeđenje“ od članova HGZ iz Zagreba. No, širenje organizacija HSZ u Zemunu je bilo iznenađujuće. Prema vojnim izvorima u Zemunu sredinom 1939. godine organizirane jedinice HSZ i HGZ od „malobrojnih Hrvata, Nemaca, Slovaka i Mađara“ pri čemu se kao njihove vođe ističu Mirko Lamešić, Stjepan Katinčić, Filip Brešković i ostali viđeniji zemunski HSS-ovci. Sjednište zemunske HGZ nalazi se u kavani „Dalmacija“. Prema istoj vijesti vođe zemunske HGZ su ogorčeni prema vojnim krugovima i Ministarstvu vojske i

⁵⁸⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 603., 17544/1938., Kraljevska Banska uprava Savske banovinu MUP-u Beograd, 15. X. 1938. Predmet: Vojničkih pušaka oduzimanje podaci. U istom spisu: Pov. br. 896/38., Kotarsko načelstvo u Novoj Gradiški Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 1. VIII. 1938., Pov. br. 877/38., Kotarsko načelstvo u Dugom Selu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 28. VII. 1938. Inicijativa za oduzimanjem oružja pokrenuta je od strane Odjela za državnu zaštitu Savske banovine u srpnju 1938. godine. Da li je oružje stvarno preneseno iz općinskih uprava u vojna skladišta djelomično ili u potpunosti iz ovog izvora nije bilo moguće ustanoviti.

mornarice koje krive da su odgovorni „što je usporen razvoj HGZ“ u ovom kraju i što isti krugovi žele „tihu likvidaciju“ postrojbi Hrvatske seljačke zaštite.⁵⁸⁷

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske za razliku od redarstva i žandarmerije, vojska nije mijenjala svoju politiku i zadaće, te je sada bila glavnim obavještajno-represivnim osloncem vladajućeg režima u Beogradu. Novom civilnom vodstvu nije se vjerovalo, već je vojska povećala svoju obavještajnu službu na njenim područjima. U Generalštab vojske Kraljevine Jugoslavije su tijekom ovog razdoblja i dalje dostavljana povjerljiva izvješća o HSS i HSZ. To nije bilo slučajno jer je tada počeo pritisak na Hrvate časnike u vojsci Kraljevine Jugoslavije „da je vrijeme da ispune svoju dužnost za hrvatsku stvar“, a pojačavaju se i vojni incidenti s pojedinim odredima i pojedincima iz redova HSZ, iako oni nikada nisu bili visokog intenziteta.⁵⁸⁸ Noću 2/3. rujna 1939. u Splitu sukobila su se četvorica mornaričkih podčasnika s grupom HSZ u kafani „Zelen dvor“. Članovi HSZ su pjevali „Marširala Mačekova garda“, da bi mornari uzvratili s pjesmom „Marširala Kralja Petra garda“. Nakon toga su članovi HSZ istukli spomenute mornaričke podčasnike i pitali ih „pod prijetnjom revolvera“ da li su „Hrvati ili Srbi“, na što su ovi slagali da su Hrvati, pa su ih pustili.⁵⁸⁹ Dana 20. prosinca 1939. godine pripadnici 3. konjičkog puka stacionirani u Virovitici pretukli su sabljama pripadnika HSZ Franju Šerbedžiju zbog obostranog vrijeđanja.⁵⁹⁰ Na području središnje Hrvatske i istočne Slavonije u nekim općinama (Čazma, Križ, Semeljci) pojedini općinski predstojnici iz redova HSS počeli su početkom 1940. godine naoružavati postrojbe HSZ oružjem iz arsenala općine koje im je bilo podijeljeno od strane vojske za slučaj mobilizacije. Zbog toga je reagirao Štab IV. armijske oblasti u Zagrebu tražeći od Banske

⁵⁸⁷ VAS, Popisnik-17., 95-1/3., Mjesečni izvještaj načelnika Glavnog generalštaba za prosinac 1937. predsjedniku Ministarskog savjeta. VAS, Popisnik-17., 95-12/33. Informacija o HSZ u Beogradu. Izgleda da su prvu informaciju o jedinicama HSZ i HGZ u Beogradu i Zemunu otkrila njemačka obavještajna služba, a odatle je informacija proslijeđena u vojne krugove jugoslavenske vojske.

⁵⁸⁸ HDA, Grupa XVIII, Cenzura i zabrana tiska, Inv. br. 2811., Zabrana plakata „Hrvati časnici“. 20. IX. 1939.

⁵⁸⁹ VAS, Popisnik-17., Izvješće IV. Armijske oblasti za 1939. godinu, 6/24/2-24., IV. Armijska oblast.

⁵⁹⁰ HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 13., 1517/1939., Predstojništvo gradskog redarstva u Virovitici Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 26. I. 1939.

vlasti da se takvi slučajevi više ne dozvoljavaju i ubuduće spriječavaju.⁵⁹¹ Poslije nacističkog osvajanja Francuske 1940. godine ova istupanja, prema vojnim izvorima, postaju sve drskija. Kako je i od strane najviših predstavnika HSS na skupovima počelo da se govori o postavljanju “svoje puške na svom ramenu“ ministar vojske i mornarice Milan Nedić je u srpnju 1940. molio da se sa time u ovom delikatnom trenutku ne ide u javnosti „dok naša vojska počiva na sadašnjim osnovama“.

U vladi Cvetković-Maček za ministra vojske i mornarice bio je izabran armijski general Milan Nedić. Nedić se od početka žestoko sukobljavao s ministrom financija Jurjem Šutejem (HSS) po pitanju ratnih kredita i novog proračuna za 1939. i 1940. godinu jer je smatrao da je nedovoljno sredstava izdvojeno za potrebe vojske i obrane zemlje. Naprotiv tomu Šutej smatrao da vojni predstavnici materijalno uništavaju zemlju. Njihov sukob u vladi opet je izbio u veljači 1940. godine oko pitanja novog proračuna, pri čemu je Nedić i nudio ostavku na svoj položaj. O pozadini sukoba Nedić-Šutej osim Nedićeve težnje za povećanje sredstava za vojsku stajale su i određene indicije koje je u svom izvješću Washingtonu iznio američki vojni ataše u Beogradu Luis J. Fortier. Na osnovu informacija od strane oficira za vezu majora Teodorovića Fortier izvještava: „Vjerovatno je prijetio (Nedić op. a.) ostavkom da bi od vlade dobio potreban proračun za obuku rezervista i za izgradnju utvrđenja, ali i također da osujeti svaki pokušaj „Mačekove milicije“ (Hrvatska seljačka i građanska zaštita).“ U svom izvješću Fortier navodi izjavu Teodorovića da vlasti Banovine Hrvatske traže od vlade tri milijarde dinara ili povećanje od 50% u odnosu na prošlu godinu.⁵⁹² Teodorović je također iznio

⁵⁹¹ HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 27., 1666/1940., Banskog vlasti Banovine Hrvatske, 4 I. 1940., Predmet: Predstojnici općina, nedozvoljen rad., HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 27., 1666/1940., Štab IV. armijske oblasti Banskog vlasti Banovine Hrvatske, 9. I. 1940. Na osnovu izvješća iz kotareva iz veljače 1940. veći dio oružja je ponovno vraćen u prostorije općinskih kotarstva. Isto: VAS, Popisnik – 17., 32/13/1-3., Štab Osečke divizijske oblasti Komandantu IV. armijske oblasti, 6. I. 1940. U dopisu stoji: „Predsjednik opštine Semeljci, sreza Djakovačkog bez ičijeg znanja i odobrenja izdao je vojničke puške članovima HSZ, a koje je oružje dato pomenutoj upravi opštine od strane komande Osiječkog vojnog okruga na čuvanje i imaju se upotrebiti samo za službene svrhe u slučaju mobilizacije i rata“.

⁵⁹² Misli se na teritorij Savske i Primorske banovine.

bojazan vojske da bi se jedan dio te dodatne sume koju traži B. Hrvatska mogla upotrijebiti za preobražaj Mačekove HSZ i HGZ u neku vrst hrvatske vojske.⁵⁹³

Knez Pavle je pokušavao svojim političkim utjecajem da se broj hrvatskih visokih časnika poveća i da se oni rasporede na vojne položaje u Hrvatskoj. Stoga je imenovanje divizijskog generala Augusta Marića za zapovjednika Savske divizije 23. listopada 1940. godine izazvalo zadovoljstvo u vodstvu HSS i HSZ. General August Marić bio je blizak HSS. Njegovo dopuštanje nadzorniku HSZ da sudjeluje kao promatrač velikim vojnim vježbama na padinama Zagrebačkog gorja 9. i 10. listopada 1940. godine bio je, makar privremeni, pokazatelj nekih promjena u vojsci u odnosu prema HSZ.⁵⁹⁴

4. „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“ i Hrvatska seljačka zaštita

Poslije parlamentarnih izbora 1935. dolazi do sustavnije i čvršće organizacije seljačkog pokreta HSS. Osim „Gospodarske sloge“ koja je trebala seljačkom pokretu odrediti njegov gospodarski sadržaj, reaktivira se i „Seljačka sloga“ masovno društvo za prosvjećivanje i kulturu seljačkih masa – odnosno društveni život seljaštva. Upravo tada u drugoj polovici 1930-ih počeli su se u sklopu seljačkog pokreta odnosno „Seljačke sloge“ osnivati tzv. „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“, zamišljeni kao svojevrsna nepravnička arbitraža kojom bi se sporovi između seljaka rješavali bez skupih i dugotrajnih sudskih postupaka. Skoro svaka organizacija „Seljačke sloge“ je osnovala takav sud.⁵⁹⁵ Sve te organizacije zajedno su pokrenule brojne inicijative i kampanje, koje su trebale ublažiti zaoštrene

⁵⁹³ Mile, BJELAJAC, Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918-1941., *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2., 1993., Beograd, 112.-128. General Milan Nedić je smijenjen s položaja ministra vojske i mornarice poslije sjednice vlade od 6. studenog 1940. godine koja je održana u povodu talijanskog bombardiranja Bitolja. Kao razlog smjenjivanu uzeta je nefikasnost protuzrakoplovne obrane na tom području. Međutim, pravi razlozi bili su u neslaganju kneza Pavla i Nedića u pitanju odnosa s HSS i Zagrebom, jer je Nedić bio izraziti predstavnik onih vojnih krugova koji su zastupali velikosrpsku opciju, a bilo je i sukoba u vezi jugoslavenske vanjsko-političke orijentacije.

⁵⁹⁴ Velika vojna vježba svih rodova vojske u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik*, br. 1599., 11. X. 1940., 8.

⁵⁹⁵ Sud dobrih i poštenih ljudi mora izabrati svaki ogranak Seljačke sloge, *Seljačka sloga*, br. 9., 1939., 297.

društvene i gospodarske probleme, pri čemu je njihova borba za samoupravu i „seljačko sudstvo“ mimo službenih državnih tijela na neki način stvarala seljačku „državu u državi“. Prema određenim podacima tijekom 1939. godine konstatirano je da su ti sudovi raspravili i riješili oko 12.000 sporova među seljacima.⁵⁹⁶ Iako su ti sudovi u svom radu postigli određene uspjehe, oni nisu mogli promijeniti realne gospodarske odnose u pojedinom kraju, te su prema ocjeni Engesfeld rezultati suđenja bili dosta skromni.⁵⁹⁷

Maček u svojim memoarima piše da su u svakom selu osnovani takvi sudovi. Oni su trebali rješavati seljačke sporove tako da nitko od strana u sporu nije tražio svoja prava pred državnim sudovima. Napominje da su ti seljački arbitražni sudovi relativno brzo riješili sporove koji su se na državnim sudovima „vukli po nekoliko godina“ te su neki kotarski sudovi ostali gotovo bez posla.⁵⁹⁸ Takvi sudovi su uz pomoć cijelog sela za kratko vrijeme nalazili krivca koji je zatim pred cijelim selom bio osramoćen, te prisiljen da vrati ukradenu stvar ili plati ustanovljenu štetu. Prema Mačeku takvi sudovi su bili vrlo efikasni jer nije bilo slučajeva da se takvoj odluci suda netko ne bi pokorio, jer je to za njega značio bojkot cijelog sela „najgore što jednog seljaka može snaći“.⁵⁹⁹ Mnoge izjave seljaka isticale su prednost takvih sudova, a nepovjerenje i zazor od tkz. „gospodskog sudstva“. Tako je npr. seljak Fabijan Hrvačić iz Kuća izjavio: „Nećemo više da nam sude gospoda, jer ona ne sude nama, nego sebi u korist i ne misle da nas pomire, nego da nas još bolje zavade, samo da oni sebi stvaraju kapital i grade palače na naše teške i tvrde žulje“.⁶⁰⁰

Nema sumnje da je takvo seljačko sudstvo bilo važna sastavnica HSS-ovske seljačke ideologije i seljačke države. Primjer te ideologije se vidi u izjavi odvjetnika Stjepana Hefera (1897.-1973.) jednog od zastupnika HSS, gdje naglašava da: „sudovanje naših seljačkih

⁵⁹⁶ KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 102.

⁵⁹⁷ Neda, ENGESFELD, Promišljanje o primjeni Zakona o odvjetništvu odnosno Zakona o advokatima od 19. ožujka 1929. u Kraljevini Jugoslaviji, *Vladavina prava*, br. 2., 2001., 21.

⁵⁹⁸ MAČEK, n. dj., 118.

⁵⁹⁹ MAČEK, n. dj., 118.

⁶⁰⁰ (I.Politeo), Sud dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 6., 1937., 119.

sudova treba postati sredstvo za upoznavanje i za manifestaciju pravnog osjećaja sačuvanog u hrvatskom seljačkom kolektivu“.⁶⁰¹ U početku je odvjetnička profesija, posebno krug oko renomiranog pravničkog časopisa „Odvjetnik“ imala pozitivan stav prema takvim seljačkim sudovima. Upravo je ugledni zagrebački odvjetnik Ivo Politeo pisac članka „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“ u „Odvjetniku“, istaknuo da su neki odvjetnici članovi i stranački dužnosnici HSS poput Stjepana Hefera, Nikole Matanića, Mihovila Katanca i Rikarda Flogela pomogli osnivanje seljačkih sudova u okviru „Seljačke sloge“.⁶⁰² Politeo rezimira da će mnogi odvjetnici pomisliti da ih ti sudovi lišavaju clijenata i zarade, te da bi zbog toga trebali biti protiv njih. No, Politeo dalje piše da nijedan „svijestan odvjetnik ne može biti protivan institucijama koje predusreću sporovima, parnicama i deliktima, pa makar slabio posao njegovog odvjetničkog ureda“, jer će od tih sudova na kraju imati „korist cjelina, seljaci, sam narod, a to je ono glavno.“⁶⁰³ Na prosvjetnom saboru u Zagrebu početkom prosinca 1939. godine iznijeto je da je to tada proradilo 900 sudova dobrih i poštenih ljudi „koji unose slogu i ljubav u naša sela, a prišteđuju mnogo novca“.⁶⁰⁴ Međutim, izgleda da se stav hrvatskog odvjetništva prema „Sudovima dobrih i poštenih ljudi“ počeo mijenjati posebno nakon ustroja Banovine Hrvatske i naglog širenja djelatnosti seljačkih sudova. Tako komentator članka „Sud dobrih i poštenih ljudi“ u „Odvjetniku“ počinje negativno pisati o radu tih sudova jer je istina da su oni spriječili da novac odlazi u „gospodske sudove“ ali to nije donijelo pravicu, te da rad tih sudova u poslijednje vrijeme „širi razdor i mržnju“.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Stjepan, HEFER, Sudovi dobrih i poštenih ljudi sude po – pravici, *Seljačka sloga*, br. 9., 1939., 295.

⁶⁰² Vidi: Stjepan, HEFER, Niko, MATANIĆ, Sud dobrih i poštenih ljudi. Mišljenje dvaju stručnjaka, *Seljačka sloga*, br. 3., 1936., 55.-57. Pravila „Sudova dobrih i poštenih ljudi“ vidi u: Niko, MATANIĆ, O sudu dobrih i poštenih ljudi, *Seljačka sloga*, br. 4., 1937., 78.-81. Suzana Leček je u svom radu donijela neobjavljeni Heferov tekst koji govori o ideološkoj podlozi rada „Sudova dobrih i poštenih ljudi“, i koji sadrži i prijedlog pravilnika za njihov rad. Vidi: Suzana, LEČEK, Stjepan, HEFER o Sudovima dobrih i poštenih ljudi, *Scrinia Slavonica*, br. 8., 2008., 429-439.

⁶⁰³ (I. Politeo), Sud dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 6., 1937., 118. Politeo u svom članku donosi mnoštvo primjera pozitivnog rada „Sudova dobrih i poštenih ljudi“. Tako seljak Valent Ganzi iz Zvekovca utvrđuje da je „seljački sud dobrih i poštenih ljudi za dva sata riješio stari spor, koji redovni sudovi – ili, kako se on izražava: „gospoda“ - nijesu mogla riješiti ni kroz dvadeset godina.“

⁶⁰⁴ ENGESFELD, n. dj., 27.-28.

⁶⁰⁵ Sudovi dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 2., 1940., 55.

Očito je da su glavni provoditelji odluka seljačkih sudova bili članovi HSZ, odnosno postrojbe HSZ koje su uredovale ako se pojedini osuđeni odupirao presudi ili je odbijao da plati predviđenu naknadu za učinjenu štetu. Često se događalo da su članovi HSZ upravo birani na skupovima ili u kući predsjednika „Sudova dobrih i poštenih ljudi“ pošto su oni u jednom dijelu bili vezani za rad tih sudova.⁶⁰⁶ Sredinom 1937. i čehoslovački diplomati u Jugoslaviji primjećuju značaj HSZ u stvaranju seljačke države u Jugoslaviji pri čemu se ističe da su pod njenim pokroviteljstvom i zaštitom hrvatski seljaci isključeni iz redovne procedure državnih sudova, te su usmjereni na tkz „seljačke sudove“.⁶⁰⁷

Na udaru odvjetništva posebno su bili slučajevi kada je HSZ spriječavala provedbu pravomoćnih sudova. Upravo je njihovo djelovanje u provođenju odluka seljačkih sudova i onemogućavanju provedbe pravnih sudskih rješenja osudilo hrvatsko odvjetništvo. Isticali su niz primjera o samovolji tih militantnih postrojbi.

Iako su optužbe odvjetništva prema HSZ vjerovatno istinite, one su očito pristrane i javljaju se u trenutku kada hrvatsko odvjetništvo više ne treba biti „nacionalno osjetljivo“ jer je osnivanjem Banovine Hrvatske postignut nacionalni cilj, a u njima se i zrcali građanska borba protiv seljačke države i seljačke ideologije kakvu je zamišljala i sprovodila vladajuća stranka HSS. Osim toga treba biti svjestan da je HSZ preuzela ulogu koju je prije na selu imala žandarmerija, te je fizička sila u slučaju neprovođenja odluka seljačkih sudova bila u njihovoj „ingerenciji“. Druga je stvar koliko su se pojedini lokalni šerifi HSZ miješali u odluke službenih pravosudnih pa ponekad i seljačkih sudova oko imovinskih i obiteljskih pitanja i usmjeravali ih u svoju korist.

⁶⁰⁶ HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 2006., Sresko načelstvo u Krapini banskoj upravi Savske banovine 17. XI. 1937. Bedeniković Ljudevit iz Zab. Huma održavanje sastanka i spremanje narodne zaštite za rad. Kasnije je ustanovljeno da HSZ u općini zabočkoj postoji, ali da nije aktivna. Prema povjerljivim izvorima žandarmerija je dobila obavjest da su se članovi HSZ spremali za skidanje državnih simbola sa općina i škola da ih zamijene „Hrvatskim grbovima“.

⁶⁰⁷ *Československá zahraniční politika v roce 1937: (1. leden-31. červenec 1937)*, Praha, 2007., 232.

Do 1940. pobrojeno je mnoštvo nepravilnih odluka seljačkih sudova i neprovođenja službenih sudskih odluka, uključujući i neovlašteno tjelesno kažnjavanje od strane HSZ. Tako je u selu Desni Štefanki u zadrugi Spišić seljački sud i HSZ prisilio jednu udovicu da svoju sinovku „priženi“ za jednog seljaka protiv njene volje. Ima mnogo slučajeva gdje je HSZ upotrebljavala svoj utjecaj i silu nasuprot odluka službenih sudova. U naselju Gladovcu prema pravomoćnoj presudi suda trebala se iz zadruge Antolović odstraniti (deložirati) Jaga Antolović kao „nečlan zadruge“, što se nije svidjelo lokalnoj postrojbi HSZ te su jedne noći provalili u zadrugu izvukli iz kuće gospodara zadruge Janu Medved, pretukli ju i prisilili da povuče zahtjev za deložaciju.⁶⁰⁸ U selu Jamnica je po odluci suda provedena dražba pokretnina kod Jele Marcetić zbog krivičnog djela. Njene pokretnine su na dražbi predane zetu vjerovnika te ih je on otpremio u svoju kuću. Jedne noći došli su ljudi iz HSZ i oduzeli su mu te pokretnine. U selu Bratina sudsko povjerenstvo izašlo je da deložira iz posjeda seljaka Stjepana Midjana i posjed nekretnina preda Lovri Puheku. Postupak deložacije spriječili su, na zvuk trublje, skupljenih 200 zaštitara te je državna vlast uzmakla.⁶⁰⁹

Isto se dogodilo i u selu Prelogu, livanjski kotar, sredinom ožujka 1940. godine kada je 50-60 zaštitara pod vodstvom Marka Petrova spriječilo sudskog činovnika i žandarmerijsku patrolu da zapljene stvari iz kuće dužnika Bože Kasala, pod navodom da se mogućnost oduzimanja stvari odgađa za početak rada Hrvatskog sabora i ondje donesenih zakona o izvršenju.⁶¹⁰ HSZ je uredovala i u nesređene obiteljske odnose. U spomenutom selu Bratini predstavnici suda dobrih i poštenih ljudi praćeni s 50 ljudi (očito HSZ op. a) prisilila je seljaka Gjuru Gjumiju „koji se pred njima sakrio“ da prisilili svoju kćer da se rastavi, pri čemu će dobiti „svoje pokretnine“ nazad, ali ne i miraz, a Gjumija za svoja ulaganja neće također

⁶⁰⁸ Sudovi dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 2., 1940., 56.

⁶⁰⁹ Sudovi dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 2., 1940., 56.

⁶¹⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2097., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 20. III. 1940., Predmet: HSZ u Prelogu sreza livanjskog, nastupanje. Povodom toga slučaja kod kotarskog načelnika su pozvani vođe HSS i HSZ te zastupnik HSS Čelan da se dogovori posredovanje zbog poštovanja zakona i upozori na odredbe bana Šubašića po tom pitanju. Komanda Primorskog žandarmerijskog puka prijavila je kažnjivo zbog toga slučaja 50 osoba.

dobiti ništa „u ime troškova liječenje njegove žene“ itd. Zanimljivo da se Gjumija išao žaliti dr. Mačeku, ali nije navedeno kakvu je odluku dr. Maček donio. Sličan događaj se zbilo u selu Rečici kraj Karlovca kada su članovi HSZ sudjelovali u zadružnoj diobi braće Žunac, pri čemu jedan brat nije htio pristati na njihove prijedloge te su mu zbog toga zaštitari zavezali ruke i maltretirali ga.⁶¹¹

Nerijetko su od strane seljačkih sudova dosuđivane i fizičke kazne. U selu J. je jedan seljak ukrao „lagvić vina“ koji je opazio u polju. Uhvaćen je i odlukom seljačkog suda morao je četiri puta proći kroz selo noseći „ukradeni lagvić“. Ova javna kazna provedena je tako da su osuđenika pratila četiri člana Zaštite sa štapovima u rukama.⁶¹² U naselju Lekeniku vodnik HSZ Josip Muša vršio je saslušanje seljaka Ivana Antoleca i kaznio ga s 175 dinara i dva dana zatvora zbog uvrede Zaštite. S obzirom da Antolec kaznu nije želio platiti Muša ga je ponovno htio uhititi, ali to su spriječili lokalni seljaci.⁶¹³ Zaštita je vršila i poslove iz nadležnosti žandarmerije. Tako je dana 19. prosinca 1939. godine u selu Žabnici (kotar Bjelovar) 150 članova HSZ na čelu s vodnikom Nikolom Perčecom izvršilo pretres kuće Jose Pukovića pri čemu je brutalno izbačena iz kuće na dvorište cijela obitelj, navodno radi potrage za razbojnikom Dušanom Pavlovićem koji je nešto prije pokušao ubojstvo u selu Predavcu.⁶¹⁴

Osim toga Zaštita često zadire i u privatne odnose na selu, u slučajevima privatnog dugovanja, gdje posreduje među sukobljenim stranama i slično. Ponekad u tom posredovanju postupa vrlo surovo i očito pristrano. Tako je npr. progonila jednog seljaka iz Sv. Klare sve dok nije platio Zaštiti 3.000 dinara. Seljak je potom uputio sudu preko odvjetnika dr. Zdunića tužbu protiv Zaštite, ali ona ne uspijeva. Na nagovor odvjetnika dr. Zdunića seljakova žena se

⁶¹¹ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 6071., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Mjesečni obavještajni pregled za mjesec studeni 1940., 24. XI. 1940.

⁶¹² Sudovi dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 2., 1940., 56.

⁶¹³ BOBAN, O političkom previranju..., n. dj., 245. Radi se o Izvješću štaba IV. armijske oblasti.

⁶¹⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2052., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 27. XII. 1939., Predmet: Nezakoniti rad HSZ u selu Žabnica. Napadnuti Puković se žali žandarima da je u pretresu kuće od strane HSZ opljačkan. Međutim prema izvješću Kotarskog načelstva u Bjelovaru od 6. I. 1940. sami žandari tražili su pomoć od HSZ u hvatanju razbojnika Dušana Pavlovića i Ivana Habijanca. Koje je izvješće točno nije se moglo utvrditi.

išla žaliti i zapovjedniku HSZ Đuki Kemfelji, ali on ju je jednostavno otjerao i „izgrdio na pasja kola“ prijeteći njenom suprugu.⁶¹⁵ Težak slučaj dogodio se kada su članovi HSZ posredovali u svađi seljaka Stjepana i Mije Šnajdera oko duga. Zaštitari su uhitili Stjepana Šnajdera te ga pretukli, a zatim ga izuli i svukli „tako da su ga samo u košulji i gaćama, vukli po selima u zimi i snijegu, uslijed čega je obolio“. Kada su saznali da se Šnajderova žena ide žaliti i prijaviti slučaj u žandarmerijsku stanicu uhvatili su je i „tukli je kundacima puške po glavi, od čega je pala u nesvjest“ te je prebačena u bolnicu.⁶¹⁶ Imamo i niz slučajeva nedopuštenog ponašanja HSZ u vezi obiteljskog nasljedstva zbog imovine. Tako su članovi HSZ u Desniću Trnovac (kotar Pregrada) oduzeli stoku (kravu) udovici Justi Šuberk koja je živjela vanbračno s Jurom Krivecom. Stoku je potraživao njegov sin Jure Krivec. Članovi HSZ oduzeli kravu vrijednu 2000 dinara i odveli je Krivecu, pri čemu je udovica Šuberk lakše ozlijeđena jer se opirala odvođenju stoke.⁶¹⁷

Česti su bili i upadi Zaštite po noći u kuće seljaka, kao u slučaju sela Đurđekovac kada zaštitari upadaju u kuću seljaka Lovre Vrbana te ga prisiljavaju, „da hoda bos po vodi i da se moli Bogu pod nekom vrbom.“⁶¹⁸ Isti slučaj izvršenog pretresa kuće od strane HSZ pod vodstvom „satnika“ Alojza Benceka zbog krađe vina (250 litara) dogodio se u Brezničkom Humu kada je 40 zaštitara upalo u kuću Stjepana Mužaka. Mužak je odveden na saslušanje u zapovjedništvo HSZ sela Vinično i priznao krađu, ali je kao supočinitelja okrivio i stanovitog Dragutina Šimuneca, lovočuvara iz Ladešića. Postrojba HSZ je odmah pošla kod Šimuneca da

⁶¹⁵ AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, lipanj 1940. Odvjetnik dr. Zdunić, inače prijatelj dr. Mačeka i član HSS, teško je napadao Kemfelju osobno. Prema dr. Zduniću: „On je primitivan čovjek (...) dakle bez veće naobrazbe. On je silom prilika bio biran za narodnog zastupnika i organizovao je Zaštitu. On je veoma agresivan (...) Njegov život je razuzdan i od njega u posljednje vrijeme zaziru i sami članovi HSS pa i sam Maček.“

⁶¹⁶ BOBAN, O političkom previranju..., 246.

⁶¹⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2061., Savski žandarmerijski puk Banskej vlasti Banovine Hrvatske, 15. XII. 1939., Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ u selu Desnić.

⁶¹⁸ BOBAN, O političkom previranju..., n. dj., 246.

ga uhiti, ali on je pružio otpor pucajući na članove HSZ te je pritom dvojicu ranio.⁶¹⁹ Da su zaštitari bili neposredni izvršitelji odluka „sudova dobrih i poštenih ljudi“ potvrđuje i specijalno izvješće banu Savske banovine od 2. ožujka 1937. godine u kojem se navode primjeri tjelesnih kazni, bojkota određenih osoba i novčane kazne.⁶²⁰ Najbolji primjer je Sud dobrih ljudi i postrojba HSZ u kotaru somborskom koju je osnovao Stjepan Rubinić, predsjednik lokalne „Gospodarske sloge“, 21. veljače 1937. godine. Vojne vlasti javljaju da jedinica ima 25 ljudi i da ova „seljačka žandarmerija“ uhićuje i privodi ljude za „razna dela, a sud bi ih sudio“.⁶²¹

Između Banskih vlasti Banovine Hrvatske i zagrebačke Odvjetničke komore po pitanju nadležnosti odnosi su se pogoršavali posebno kada je na spomenutom Prosvjetnom saboru seljak Jozo Radiniković iz Donjeg Miholjca predložio oštre kazne za svakog seljaka koji sa seljačkog suda ide na „gospodski“, a HSZ je konstantno zabranjivala seljacima da se odazivaju sudskim pozivima.⁶²² Takva stajališta podržavao je i ideolog HSS Rudolf Bičanić (1905-1968) koji je isticao da „se seljaci u izricanju pravde moraju držati svojih pravnih shvaćanja, koja su različita od pozitivnog prava“.⁶²³ Posebno je odjeknula u odvjetničkim krugovima prijetnja zapovjednika HSZ u jednom kotaru lokalnom odvjetniku da mora otići iz mjesta i zatvoriti svoju pisarnu, jer će ga inače likvidirati Zaštita.⁶²⁴ Prema pisanju „Odvjetnika“ Seljačka zaštita je čak nekoliko puta dvojbene ovlaštenike uvodila u posjed uporabom sile, a znala je mnogim pojedincima zabranjivati odziv redovnim sudovima.

⁶¹⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2031., Kotarsko načelstvo u Novom Marofu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 10. III. 1939. Predmet: Telefonski izvještaj kotarskog načelnika Novog Marofa.

⁶²⁰ HDA, fond 145., Savska banovina – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 25., b.b. Prijepis. Specijalno izvješće Banskoj upravi Savske banovine i banu Savske banovine o djelovanju Hrvatske seljačke zaštite, 2. III. 1937., HDA, RSUP SRH SDS, šif. 10.22., Građanske stranke za kotar Đurđevac, elaborat, 37.

⁶²¹ VAS, Popisnik-17., Dosije hrvatsko pitanje, 6/11/1-9., IV. Armijska oblast, 12. III. 1937.

⁶²² Marija, BELČIĆ, Razvoj i djelatnost advokature na području Socijalističke Republike Hrvatske, *Odvjetnik*, br. 9., 1968., 79.

⁶²³ HDA, fond 1005., F-VIII., Osobni fond Rudolfa Bičanića, elaborat povijest HSS.

⁶²⁴ BELČIĆ, n. dj., 79.,

Navodi se također kako se nekolicinu odvjetnika ozbiljnim prijetnjama pokušalo primorati da zatvore pisarne, a što je značilo derogiranje državne vlasti, bar u njezinoj sudačkoj funkciji.⁶²⁵

Latentni sukob vodstva HSS, koje je osnovalo i podržavalo instituciju „Sudova dobrih i poštenih ljudi“ i poteza HSZ i odvjetništva je konstantno trajao. U vodstvu HSS je tinjala netrpeljivost prema odvjetništvu (usprkos tome što su većina vođa HSS bili odvjetnici) kao postulatu ideologije u kojoj se oštro dijeli seljaštvo i gospoda, u kojoj se išlo za formiranjem seljačke države, u kojoj bi institucije i sudstva i odvjetništva bile promijenjene, lišene korupcije i naknade za rješavanje sporova koja su tištala seljački svijet.⁶²⁶ To je djelomično i ostvareno kada se nakon osnivanja Banovine Hrvatske među gradske ustanove grada Zagreba uključuje „Sud dobrih i poštenih ljudi“ kao ured III-B Obrtnog odsjeka Gradskog poglavarstva te je kao takav i financiran iz gradskog proračuna. Ta je ustanova bila zadužena za rješavanje sporova do vrijednosti od 12.000 dinara te je tijekom 1939. primila 927 tužbi i 810 drugih podnesaka. U pokušajima posredovanja između štrajkaša i poslodavaca bila je manje uspješna.⁶²⁷ Iako je do izvjesnog izgladivanja sporova između Banske vlasti i Odvjetničke komore došlo na sjednici komore od 27. listopada 1940. godine sukob između HSS i njegove ideologije i pravosudnih tijela potrajao je do sloma Kraljevine Jugoslavije.

5. Parlamentarni izbori 11. prosinca 1938. i uloga Hrvatske seljačke zaštite

Parlamentarne izbore 1938. godine obilježile su pogoršane vanjsko-političke prilike. Nakon što je s karte Europe nestala Austrija, u rujnu je započelo komadanje Čehoslovačke, donedavno glavnog partnera Jugoslavije u Maloj Antanti. Povlačenje usporedbe s

⁶²⁵ Sudovi dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 2., 1940., 57., ENGESFELD, n. dj., 28.

⁶²⁶ O sudovima dobrih i poštenih ljudi, *Odvjetnik*, br. 1., 1941., 22. Ovdje vidi govor dr. Krnjevića na Prosvjetnom saboru u prosincu 1939. u kojem Krnjević brani rad seljačkih sudova. Na to mu je odgovoreno da je „G. dr. Krnjević malo pretjerao. Nevjerujemo da njemu kao tajniku HSS pored vrlo lijepih slučajeva iz prakse sudova dobrih i poštenih ljudi nijesu poznati i takvi ne baš rijetki, koji govore protiv njegovih tvrdnja, ne dakako u cijelosti, ali protiv njihove apsolutnosti.“ Vidi i: Trpimir, MACAN, Prilog poznavanju povijesti hrvatskog odvjetništva (V). Odnos prema sudstvu, *Odvjetnik*, br. 1-2., 1983., 3.-4.

⁶²⁷ *Obzor*, 5. I. 1940., 3.

autonomijom koju je stekla Slovačka dalo je veću težinu glavnom unutrašnjem političkom problemu - „hrvatskom pitanju“. U takvim je prilikama premijer Milan Stojadinović procijenio kako je bolje ne čekati istek četverogodišnjeg skupštinskog mandata pa su izbori raspisani za 11. prosinca 1938. godine. Iako su prilike za oporbu bile znatno povoljnije nego u prethodnim 1935., bili su još daleko od demokratske prakse kakvu poznajemo danas. Za oporbu je bilo sporno već i to što su se održavali po izbornom zakonu iz vremena diktature, osmišljenom tako da je vladinoj listi bilo zapravo nemoguće izgubiti izbore. Sustav je s pravom okarakteriziran kao legalizirana prevara, jer lista se morala postaviti u cijeloj državi (što je u tadašnjem stranačkom sustavu mogla samo vlada, a ostali su bili prisiljeni na neobične koalicije), izborne jedinice su bile skrojene tako da je raspored glasača išao na ruku vladi, za nju su morali glasovati svi zaposleni u državnom aparatu ili poduzećima, a osim toga glasovalo se javno. Napokon, listi koja bi dobila najviše glasova (makar i 1 više od drugih) automatski je pripadalo tri petine mandata, a preostale su se dvije petine dijelile prema rezultatima (relativnoj većini). Javno glasovanje je otvorilo vrata i „dodatnim“ sredstvima (toleriranim nelegitimnim sredstvima), nasilju ili kupovanju glasova.⁶²⁸

Imajući u vidu nasilje koje je režim provodio na prethodnim izborima vodstvo HSS se posebno pripremalo za predstojeće izbore. Kontrola izbora od strane HSZ bila je uvelike olakšana zbog toga što su stranačke strukture HSS kontrolirali značajan broj općina u Savskoj i Primorskoj banovini na kojima su osvojili vlasti na općinskim izborima 1936. godine. Upute o ponašanju i organiziranosti HSZ i njenim zadacima na predstojećim izborima uputio je Maček tajnom okružnicom negdje sredinom studenog 1938. godine. U njoj se navodi potreba da članovi HSZ na dan izbora budu u blizini biračkog mjesta i „spremni na svaku akciju“, jer samo njihova nazočnost može učiniti izbore regularnim. Dalje se navodi da treba osigurati red i mir uoči izbora i na samim izborima, pri čemu treba izbjegavati sukobe s političkim

⁶²⁸ Vidi: BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 45-48., ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, n. dj., 131-132.

protivnicima, ali isto tako ako je sukob neizbježan da treba nastupiti „energično“. Dalje u okružnici stoji da se pomno prati i kontrolira kretanja organa vlasti. U slučaju da dođe do nepravilnog rada biračkog odbora i pokušaja prijevare birački odbor HSZ treba odmah odstraniti i silom ako je potrebno. U jednom drugom dokumentu Maček napominje da je mir i red prijeko potreban na izborima, ali da se to „ne smije shvatiti tako da se seljački narod daje streljati poput zečeva“. To se sada mora spriječiti. Isto tako Maček inzistira da HSZ samim svojim prisustvom mora spriječiti žandare da vrše zloporabe na izborima, te se bezuvjetno traži izlazak na izbore, pri čemu se naglašava da oni koji ne postupe po ovoj naredbi više se ne smatraju pristašama HSS. Svi birači su od strane HSZ trebali biti prebrojani prije glasovanja dok one koji iz raznih razloga nisu pristupili glasovanju HSZ ima privesti milom ili silom „i ubjediti ih da glasuju za listu dr. Mačeka.“⁶²⁹

Nakon završetka glasovanja HSZ je trebala pratiti birački odbor do nadležnog suda da ne bi tijekom puta došlo do izborne prijevare, odnosno falsificiranja izbornih rezultata. Osim toga, prema navedenom dokumentu nije potvrđeno da su članovi HSZ trebali izvršiti razne vrste pritisaka i prijetnji prema svojim političkim protivnicima i „nepoćudnim državnim službenicima“ za vrijeme izbora i poslije njih, ali došlo je do takvih slučajeva u znatnom broju, pri čemu se pretpostavlja da je HSZ dobijala usmena uputstva o postupanju od „partijskih funkcionera“. Pritisak je bio prvenstveno usmjeren prema članovima i pristašama JRZ te bivšim članovima HSS koji su apstinirali od izbora.⁶³⁰ Posebne postrojbe HSZ bile su organizirane na raznim punktovima i raskršćima putova u blizini birališta radi legitimiranja prolaznika. Ta aktivnost se provodila tijekom izborne kampanje, kao i na dan izbora. Koliku je kontrolu teritorija neposredno prije izbora omogućio HSZ na području Hrvatskog zagorja svjedoči i izvješće povjerenika štaba IV. armijske oblasti koji se početkom prosinca 1938.

⁶²⁹ AJ, fond 37., fasikl. 19., Uputstvo Vlatka Mačeka organizacijama HSS o ponašanju na izborima.

⁶³⁰ HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 695., Misija Hrvatske seljačke zaštite. Ovdje vidi izvješće Banske uprave Savske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP) Odjeljenje za državnu zaštitu (ODZ) od 27. XII. 1938. i dokument MUP-ODZ Banskoj upravi Savske banovine od 22. XII. 1938. o izvodu iz okružnice Mačeka koji je dobiven iz jednog „pouzdanog izvora“.

provozao pravcem: Zabok – Krapina – Pregrada - Novi Marof –Zlatar - Donja Stubica - Marija Bistrica – Sv. Ivan Zelina – Zagreb i bio zaustavljen čak 17 puta od članova HSZ i legitimiran.⁶³¹

Politički je teror režima imao izrazitu ulogu u takvoj akciji HSZ, jer je silom pokušavao spriječiti svaku oporbenu misao i djelovanje. Međutim, u odnosu na izbore 1935. izborni teror nije bilo izražen u masovnoj mjeri, iako je bilo nekoliko ubojstava neposredno prije izbora, teških nepravilnosti, falsificiranja rezultata u nekim kotarevima, svakovrsnog nasilja i kupovanja glasova. Tako je 8. prosinca 1938. stradala jedna djevojčica od bombe koju je bacila Omladina JRZ, a kasnije je utvrđeno da su bombu bacili „otpušteni“ policijski stražari i agenti Belošević, Stanko Pokrajac, Vaso Gujanović i Avdo Avdić. Do teške tragedije došlo je neposredno prije izbora u Primoštenu kod Šibenika 27. studenoga 1938. godine kada su žandari nakon sukoba ubili četiri seljaka i mnoge ranili.⁶³² Na dan izbora policija je na jednom biračkom mjestu u Splitu omogućila falsificiranje izbornih popisa osoba za koje je znala da će glasovati za Stojadinovićevu listu. Kada su ostali birači primjetili prijevaru policija je pucala u masu i lakše je ranjeno 12 ljudi.⁶³³ Izborna prijevara dogodila se i u šibenskom kotaru (Varivode) kad su pristaše JRZ kasno uvečer nakon zatvaranje birališta dovodile na glasovanje izbornike čiji su glasovi bili kupljeni od strane režima. Isto se

⁶³¹ Bojan, SIMIĆ, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007., 282.

⁶³² Franjo, TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.*, II, Zagreb, 1993., 194. Tog 27. studenog 1938. godine oko 14 sati po odobrenju kotorskog načelnika u Primoštenu se održavao narodni zbor HSS-a. Prema sačuvanim izvorima, okupilo se oko 1500 HSS-ovaca primoštenskog i šibenskog kraja. Skup je predvodio tadašnji vođa stranke u Šibeniku Dane Škarica, koji je u obraćanju okupljenim HSS-ovcima poručio da se ne daju tlačiti manjini Jugoslavena. Masa nacionalno svjesnih HSS-ovaca je klicala: ‘Živjela samostalna Hrvatska’, ‘Živio Hrvatski sabor u Zagrebu’, ‘Dolje krvava vlada Stojadinovića’. Pjevali su: ‘Mi imamo u Zagrebu kralja, ne trebamo beogradskog pelenara’. Sukob se očekivao, jer je od ranog jutra bilo prijetnji. HSS-ovci su tražili da žandari, koji su bili naoružani puškama, sabljama i pištoljima, odu, a ovi su pak tražili da se makne ‘Seljačka zaštita’, naoružana drvenim štapovima. Po jednoj verziji gomila je opkolila žandare i u jednom momentu netko je iz gomile viknuo: ‘Zaštita naprijed, na žandare!’ Napali su patrolu kamenjem i golim rukama. U naguravanju su žandari zapucali. Na mjestu su poginuli Ante Gaćina Paškin (32) i Vice Bolanča Jakovljević (42), a Jere Radić (36) i Jere Petrina Ivin (18) i Josip Škorić izdahnuli su u bolnici. Još četvero ih je ranjeno. Verzija događaja prema Neovisnom novinskom portalu: <http://tris.com.hr/2013/11/> (preuzeto 11. 12. 2013.)

⁶³³ Policija puca na goloruki narod u Splitu – 12. ranjenih, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1939., bez paginacije. Radi se o ilegalnom listu HSS u kojem su se pojavljivale vijesti koje režim nije dopuštao da se objavljuju u dnevnom tisku. Osim toga „*Politički vjesnik*“ bio je važno informativno i ideološko glasilo HSS sa obiljem statističkih rezultata, političkih razmatranja dnevno-političkih događaja, izvoda iz stranog tiska i dr.

dogodilo i u kotaru Gospić (Medak) kada je jedan činovnik pomoću žandara odstranio predstavnike HSS i SDS i lažirao rezultate izbora upisujući na vladinu listu na biralištima Raduč, Vrebac, Medak i Ostrovica glasove koji nisu postojali ili brisao glasove za HSS. Slične prijevare su se događale u Srijemu i u Korenici. Oštro je nastupala i omladina JRZ te sami „Jerezovci“. Učitelju u Dugoj Rijeci Milenku Ivanoviću 8. prosinca 1938. godine pucano je u kuću. U kotaru Dvor pristaše JRZ vršile su nasilja nad pristašama HSS i tada je ranjeno nekoliko ljudi.⁶³⁴ U kotaru Jaska (Sošice) omadina JRZ je opkolila biralište „oboružana revolverima“ i nije puštala pristaše HSS da glasuju. Izbacivanje predstavnika kandidatske liste Vladka Mačeka sa birališta od strane žandarmerije dogodilo se u šidskom, banjalučkom i kotorvaroškom kotaru. Sav taj teror režima nad biračima HSS naveo je prvaka HSS Tomu Jančikovića da zaključi: „Ukratko, predstavnici su liste Dra. Mačeka, u mjestima, gdje nije bilo Hrvatske seljačke zaštite, bili zatvarani, tjerani s birališta i onemogućeno im je da na izborima prisustvuju“.⁶³⁵

Režim je prije izbora pojačao oružničke postaje u Hrvatskoj, naročito u Hrvatskom zagorju. Da bi parirao HSZ organizirani su tkz „leteći odredi“ žandara koji su noću dolazili i provaljivali u kuće hrvatskih seljaka, pristaša HSS odvođeći ih u zatvor. Na onim glasačkim mjestima gdje nije bio HSZ žandari su predstavnike Mačekove liste jednostavno protjerali sa biračkih mjesta, da im onemoguće kontrolu.⁶³⁶ Također režim nije dozvoljavao objavu izbornih rezultata koji nisu njemu išli u prilog, te je zbog objave rezultata zabranjen list „Jadranski dnevnik“, a njegov tiskar Vidović uhićen. Zbog toga se HSS služio okružnicama i plakatima koje je masovno dijelio među stanovništvom. Vodstvo HSS nije moglo dopustiti da vlada ponovno terorom kontrolira i falsificira izbore, kao one iz 1935. godine. U svom pozivu

⁶³⁴ Vidi članke: „Novosti“ i „Vreme“, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1939., b. p., Teror i falsifikati u gospićkom kotaru, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938., b.p., Teror u Srijemu i Vojvodini, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1939., b. p., Svakovrsne prijetnje, nagovaranja i zastrašivanja, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938., b. p.

⁶³⁵ Tomo, JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939., 18. Ovdje također vidi razmjere režimskog nasilja, korupcije i falsificiranja rezultata na izborima (16.-24.)

⁶³⁶ Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, n. dj., 596-600.

od 4. prosinca 1938. godine „Sveukupnom hrvatskom činovništvu“ Maček upozorava hrvatsko činovništvo na mnoštvo bezakonja koje sprovodi Stojadinovićeve vlada i njegov činovnički aparat. Maček naglašava da se Stojadinovićeve vlada i dalje „uzdaje najviše u falsifikat glasovanja“ koje misli provesti po uzoru na izbore iz 1935. godine, a računa i na pomoć glasova činovnika. Tome mora doći kraj, upozorava Maček, jer i „činovnici moraju slijediti svoj narod u borbi za narodna prava“. Ali i dodaje da oni koji se budu oglušili na taj njegov poziv, da to neće ostati bez posljedica „takovi ljudi neće naći kruha u hrvatskoj narodnoj sredini“.⁶³⁷

Prema izvješću načelnika kotara Koprivnica stoji da je prije, za vrijeme i poslije izbora nad pristašama režima i Stojadinovićeve vlade vršen psihološki teror. Prema njegovom mišljenju, provođenjem pritiska nad političkim protivnicima i politički neopredjeljenim osobama HSS i HSZ uspjeli su staviti pod kontrolu sve slojeve stanovništva. Napadi „mačekovaca“ vršeni su na neupadljiv način i bez svjedoka, čime je onemogućeno pokretanje kaznenog postupka protiv krivaca. Psihološki teror HSZ snažno je utjecao na općinske činovnike i učitelje u selima koji su redom glasovali za oporbu. Prema izvješću učitelji i činovnici su se žalili da vlasti nisu dovoljno učinile da ih zaštite od HSZ te su bili pod stalnim prijetnjama fizičkih napada i opasnosti da će im općinski odbor dati otkaz.⁶³⁸ Naredbu Mačeka da odredi HSZ osiguraju za vrijeme izbora sva biračka mjesta dosljedno su sprovodili lokalni prvaci HSS. Tako je zastupnik HSS Filip Markotić iz Slavonskog Broda na nizu političkih sastanaka broskog HSS upozoravao i tražio da se HSZ organizira za izbore što je bolje moguće, pri čemu je bio oštar, ali i tražio da se ne ide kada to nije potrebno u sukob sa

⁶³⁷ HDA, Grupa XXIII, br. 173., Izvješće sreskog načelnika u Slunju 1938. Prilog plakat dr. Mačeka od 4. XII. 1938. „Sveukupnom hrvatskom činovništvu“. U prilogu vidi i pismo Nikole Radočaja predsjednika HSS iz jednog obližnjeg sela oko Slunja tamošnjem učitelju: „Dragi prijatelju, na učitelje je pala ljaga, da bez obzira na narodne i opće interese služe svakom režimu. U javnosti vlada mišljenje da će učitelji koji su predsjednici biračkih odbora omogućiti falsifikovanje rezultata izbora u tom mjestu. Na žalost, izvjesni slučajevi iz prošlosti daju opravdanje ovoj sumnji. Kako ste Vi sada postavljeni za predsjednika biračkog odbora (...) skrećemo vam pažnju da svoju dužnost najsavjesniju izvršite i da ne dozvolite (...) da se dogode kakve zloupotrebe, za koje ćete ne samo Vi lično, nego i cijeli stalež snositi posljedice (...)“.

⁶³⁸ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 128., Izvješće sreskog načelnika iz Koprivnice

žandarmerijom.⁶³⁹ Na političkom skupu 26. studenog 1938. godine u „Radničkom domu“ u Slavonskom Brodu Markotić je naglasio: „Mi ne prihvaćamo teror, i nismo za njega, ali ako nam se on nameće. Mi ga moramo prihvatiti. (...) mi ćemo voditi računa o tome tko glasa i svakoga tko to ne učini proglasiti izdajicom“.⁶⁴⁰ Zanimljivo, da je primjetivši angažiranost dr. Markotića oko Zaštite u brodskom kraju, pomoćnik bana Savske banovine Stanoje Mihaldžić zaprijetio istomu ako ne prestane „izazivati nered“ da će mu vlasti protjerati tasta po nacionalnosti Židova koji „kao stranac živi u našoj zemlji“, a dozvola boravka mu istječe.⁶⁴¹

I u đurđevačkoj Podravini aktivisti HSZ po nalogu HSS iz Zagreba kontrolirali su na cijelom području rad biračkih odbora. Na biračkim odborima su držali stražu „po nalogu predsjednika općine iz HSS“, te su pratili „u posebnim kolima“ nakon izbora predsjednike biračkih odbora kada su nosili izborni materijal u Kotarski sud u Đurđevcu. Ističe se da su te straže HSZ bile prisutne cijelo vrijeme izbora na biračkom mjestu. Načelnik susjedne đurđevačke općine također je u svom izvješću spomenuo da su „mačekovci“ kontrolirali situaciju u općini uoči i za vrijeme izbora. Tako se navodi da su nakon izbora članovi HSZ širili alarmantne vijesti da se 11. prosinca 1938. održava plebisit za samostalnu Hrvatsku i da su to zadnji izbori koje Beograd raspisuje u Hrvatskoj, a da će 18. prosinca biti osnovan Hrvatski sabor i hrvatska vlada u Zagrebu. Članovi HSZ prijetili su svakom službeniku koji neće glasovati za Mačeka da će izgubiti namještenje, umirovljenik koji neće glasovati za Mačeka izgubit će mirovinu i da će svi biti protjerani u Srbiju. Pritisak je također vršen i na učitelje i željezničare. Članovima JRZ u dvorište u ime HSZ su bacani letci sa porukom da će biti izbatinani i uništeni njihovi posjedi ako glasuju za JRZ, dok su radnicima na Pitomačko-črešnjevačkim ugljenicima upućivane „grožnje“ od strane HSZ da će biti otpušteni ukoliko ne

⁶³⁹ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 172., Sresko načelstvo u Slavonskom Brodu 30. XI. 1938., Politički sastanak dr. Markotića Filipa advokata iz Slavenskog Broda. U izvješću se napominje da je dr. Markotić prije bio radikalniji te sada nije tražio razoružanje žandara od strane HSZ ukoliko bi se ovi miješali u izbore.

⁶⁴⁰ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 172., Predstojništvo gradske policije u Slavonskom Brodu 5. XII. 1938., Dr. Markotić Filip, advokat ovdašnji, održanje sastanka.

⁶⁴¹ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 50-691. Pismo pomoćnika bana Savske banovine M. Stojadinoviću 17. XI. 1938.

glasuju za listu dr. Mačeka. Za naselja naseljena srpskim stanovništvom, poput Velike i Male Črešnjevica, za koje se znalo da tradicionalno glasuju za režimsku listu HSZ je upućivao poruke da će „osam dana nakon izbora svi Srbi biti protjerani u Srbiju“ namjeravajući ih zaplašiti kako ne bi pristupili izborima.

Članovi HSZ su na izbore vozili stare, nemoćne i invalide, te su obilazili obližnja romska naselja i govorili im da ukoliko ne izađu na izbore i ne glasaju za Mačeka, neće smjeti dolaziti prosjačiti te će ih se protjerati na Kosovo. Nakon izbora prijetnje HSZ su se i ostvarivale, te su mnogi pristaše JRZ fizički napadnuti. Napadnuti su i pristaše HSS poput Ivana Šerbedžije kojemu su na kuću ispaljeni hici iz lovačke puške, jer nije pristupio izborima.⁶⁴²

I okružno načelstvo u Garešnici javlja da su članovi HSZ pratili „u istim kolima“ do zgrade kotarskog suda sve predsjednike biračkih odbora te da su ušli u sud zajedno s njima i bili nazočni predaji „zapečaćenog omota s izbornim materijalom.“⁶⁴³ U Dugom Selu su članovi HSZ pratili predsjednike biračkih odbora „marširajući u četvororedu“. Ovakvo praćenje predsjednika biračkog odbora pri predaji izbornog materijala na sudu bili je pažljivo organizirano od strane HSZ širom Savske i Primorske banovine, skoro u svakom mjestu.⁶⁴⁴ Na postupke Zaštite u Beograd su upozoravali i zastupnici JRZ. Tako Slavko Grubiša, zastupnik JRZ za kotar Šibenik piše: „Svakome u kotaru je poznato, jer je opozicija na sva usta priča, da će dan na izbora na svakome biračkom mjestu po četa Mačekove zaštite prisiliti sve glasače, da glasuju za Mačeka. Da su oni kadri to i izvršiti, pokazuju i danas dijelom, a

⁶⁴² HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 112., Izvješće sreskog načelnika Đurđevac od 24. XII. 1938. za razdoblje od 1. X. do 20. XII. 1938.

⁶⁴³ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 115., Izvješće sreskog načelnika Garešnica od 22. XII. 1938.

⁶⁴⁴ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 119., Izvješće sreskog načelnika u Gospiću 23. XII. 1938., HDA, Grupa XXIII, br. 110., Izvješće sreskog načelnika u Dugom Selu 22. XII. 1938., HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 91., Izvješće sreskog načelnika u Đakovu od 25. XI. 1938., HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 123., Izvješće sreskog načelnika u Ivancu od 22. XII. 1938.

nitko ne reagira“.⁶⁴⁵ Slično su reagirali i pristalice JRZ iz Metkovića u svom pismu Milanu Stojadinoviću: „Organizirane su terorističke bande pod firmom Seljačke zaštite po svim selima ovoga kotara. (...) Groze se svakome ko ne bude glasovao za Mačeka. Sprečavaju svaku našu agitaciju i svako kretanju u kotaru. Vlast to ne suzbija. (...) Sve više se širi osjećaj nesigurnosti za živote i imovinu (...) pa čak i kod onih koji bi apstinirali kod glasovanja.“⁶⁴⁶

Red. br.	Prezime i ime oštećenog	Zanimanje	Mjesto stanovanja oštećenog	Kojoj političkoj grupi pripada ili simpatizira	Datum oštećenja	U čemu se sastoji oštećenje	Procjena štete (u dinarima)	Da li je krivac pronađen	Da li je proveden postupak po uredbi o naknadi štete
1.	Branković Dušan	seljak	Potnjani općina Bračevci	JRZ	11/XI I. 1938.	isječeni prozori	50	nije	poveden
2.	Katić Petar	v.d. opć. blagajnika	Paljevina Općina Bračevci	JRZ	11/XI I. 1938.	pucano iz lovačke puške u kuću	600	nije	poveden
3.	Polić Kuzman	upravnik pošte	Đakovo	JRZ	12.XI I. 1938	umazana kuća mastilom	50	nije	poveden
4.	Lovrić Tom	posjednik i gostioničar	Đakovo	JRZ	12.XI I. 1938	umazana kuća mastilom	50	nije	poveden
5.	dr. Spitzer Žiga	odvjetnik i javni bilježnik	Đakovo	JRZ	12.XI I. 1938.	umazana kuća mastilom	50	nije	poveden
6.	Polić Kuzman	Upravnik pošte	Đakovo	JRZ	13.XI I. 1938	polupani prozori	50	nije	poveden
7.	Stjepan Rak	posjednik	Đakovo	JRZ	13.XI I.	polupani prozori	100	nije	poveden

⁶⁴⁵ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 9-53., pismo Slavka Grubišića generalu Milutinu Stefanoviću, komandantu žandarmerije, 3. XII. 1938. O izbornoj situaciji u brinjskom kotaru i nasilju HSZ nad članovima JRZ vidi: HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 603., 789/1939., Kotarski odbor JRZ Brinje uredništvu „Vremena“ Beograd. U istom spisu kotarsko načelstvu Brinju pobija navode o nekom teroru nad JRZ, 21.I. 1939.

⁶⁴⁶ AJ, fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića, 59-373., pismo grupe pristaša JRZ iz Metkovića, Primorska banovina, 6. XII. 1938. Neka od pisma jugoslavenskih nacionalista u Hrvatskoj u kojima se tuže na teror Mačekove Zaštite prenio je velikosrpski *Balkan*. Mačekov teror, *Balkan*, br. 393., 21. I. 1939., 4.

					1938				
8.	Vuksanović Ivan	gostioničar	Đakovo	JRZ	14. / 15 XII 1938.	omazana kuća	50	nije	poveden
9.	Stojčević Dušan	posjednik	Bračevci, kbr. 123.	JRZ	15.XI I 1938.	20 stabala šljiva posječeno	2000	nije	poveden
10.	Stojčević Vaso	posjednik	Bračevci	JRZ	15. XII 1938.	200 čokota Vinove loze uništeno	1600	nije	poveden
11.	Neško Štefan	posjednik	Bračevci	bivši HSS	12.XI I 1938.	27 mladih šljiva posječeno	340	nije	poveden
12.	Kocurek Tomo	posjednik	Bračevci, kbr. 130	bivši HSS	14. XII. 1938.	isječeni i polupani prozori	800	nije	poveden
13.	Ivanović Stjepan	posjednik	Bračevci, kbr. 9	bivši HSS	14. XII. 1938.	isječeni i polupani prozori	600	nije	poveden

Tablica 2: Popis osoba kojima je oštećena imovina na području đakovačkog kotara.⁶⁴⁷

Vlasti su ipak nastojale ograničeno reagirati. U onim kotarevima gdje je režimska lista očekivala bolji izborni rezultat, kao kod njemačke manjine u kotaru Đakovo, komandant žandarmerijske čete iz Osijeka pokušao je osigurati da neka biračka mjesta u tom kotaru osigurava žandarmerija kako bi se zaštitili glasovi za režimsku listu. Međutim, prema izvješću Kotarskog načelstva u Đakovu takovo što je bilo nemoguće provesti zbog velikog dijela područja koje bi se moralo pokriti, za što je nedostajalo žandara, dok je naprotiv HSZ organizirana u svakom selu đakovačkog kotara i nastupa prema smjernicama za izbore dr. Mačeka. Načelnik je ipak dao popis onih mjesta gdje bi žandari trebali biti nazočni na dan

⁶⁴⁷ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, Inv. br. 42., skupštinski izbori Đurđevac i Đakovo

izbora, ali ne vjeruje u uspjeh.⁶⁴⁸ S obzirom da nisu mogli osiguravati područje cijele Savska banovine organi vlasti usredotočili su se na suzbijanje HSZ tijekom izbora na mješovitim hrvatsko-srpskim oblastima i na područjima s hrvatskom većinom za koja su smatrali da bi mogla glasovati za vladinu listu. Tako je predsjednik vlade M. Stojadinović u posebnoj poruci pomoćniku bana S. Mihaldžiću napominje da treba na području Sušaka spriječiti agitaciju i djelatnost HSZ i HSS „mačkovaca“ i osigurati sigurnost glasačima vladine liste odnosno da „banovinski aparat pokaže po tom pitanju energiju i odlučnost“ da se takve pojave suzbiju.⁶⁴⁹

Odredi HSZ počeli su se sakupljati već 10. prosinca na biračkim mjestima u đakovačkom kotaru, a na dan izbora došlo je do teških incidentnih situacija te su predsjednici biračkih odbora u kotaru Đakovo dopustili da na nekim mjestima uz žandare stoje i predstavnici HSZ kao „privatna lica“.⁶⁵⁰ U nemogućnosti da pokriju većinu biračkih mjesta određenog kotara žandari su npr. po napatku Kotarskog načelstva u Jastrebarskom pokrivali ona mjesta za koja se zna da se priklanjaju režimskoj listi, dok je većina kotara prepuštena HSZ. Zanimljivo da je načelnik u Jastrebarskom također izrazio strah Stojadinovićevih birača još od izbora 1935. godine: „kada još HSZ nije postojala (...) da će ovoga puta osveta biti još jača, kada te ilegalne organizacije već javno nastupaju.“⁶⁵¹ To je bilo primjetno, da je nastup HSZ u onim mjestima gdje su ljudi glasovali za režimsku listu na prošlim izborima, bio žešći.

⁶⁴⁸ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, Inv. br. 91., Izvješće sreskog načelnika u Đakovu, 25. XI. 1938.

⁶⁴⁹ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, br. 50-675-676., Predsjednik vlade M. Stojadinović pomoćniku bana Savske banovine Stanoju Mihaldžiću, 27. X. 1938.

⁶⁵⁰ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, Inv. br. 91., Izvješće sreskog načelnika u Đakovu od 24. XII. 1938. Opis psihološkog terora i pritiska vršenog tokom skupštinskih izbora 11. decembra 1938. na teritoriju sreza đakovačkog. Poslije izbora HSZ se „osvetio“ onima koji su glasovali za režimsku listu na području đakovačkog kotara. Mačekovačka osveta u Đakovu, *Jugoslavenska zastava*, br. 10., 14. I. 1939., 9.

⁶⁵¹ HDA, Grupa XXIII, Inv. br. 124., Izvješće sreskog načelnika u Jastrebarskom od 1. XII. 1938., Pojačanje žandarmerije za vrijeme izbora, HDA, Grupa XXIII, br. 124., Izvješće sreskog načelnika u Đakovu od 26. XII. 1938., Podaci o političkom teroru od 1. listopada do 20. prosinca 1938. Najbolji primjer toga su događaji u kotaru Đakovo, gdje je režim uspio dobiti neke glasove na izborima. Zbog toga se HSZ spremala na osvetu, pri čemu je planiran napad i na žandarmerijsku stanicu u Vrpolju te pristaše režima. Pri dojavu očekivanog napada žandari su dobili pojačanje iz Osijeka (10 žandara), a kot. načelnik je alarmirao zastupnika HSS Stjepana Balentovića da se napad HSZ mora spriječiti. Iako se već na rubu Vrpolja skupilo oko 200 zaštitara Balentović je izgleda uspješno otklonio sukob. Kasnije su članovi HSZ koji su pripremali napad kažnjeni s 500 dinara globe, odnosno 10 dana zatvora. Vidi: HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5417., Izvješće o pripremanom napadu na žandarmerijsku stanicu u Vrpolju, 13. XII. 1938.

To dokazuje i nastup pristaša oporbe i HSZ na otoku Krku u općini Aleksandrovo (selo Kornica) gde je došlo do zastrašivanja pristaša režimske liste, te ometanja njihovih predizbornih skupova i zaprečavanja njihovog dolaska na te skupove „preprekama od kamenja.“⁶⁵² Na predizbornim skupovima Udružene oporbe u kotaru Našice (Koški, Feričancima i dr.) masovno su sudjelovali uniformirani članovi HSZ, a tih dana održavale su se i njihove brojne vježbe.⁶⁵³ U Solinu na dan izbora član HSZ uperio je pištolj u predsjednika biračkog odbora i prisilio ga da radi po uputama Zaštite; u Šibeniku je mecima napadnut kandidat JRZ Slavko Grabašić, dok je dr. Hugu Werku, pristaši režima, HSZ podmetnula u stan bombu.⁶⁵⁴ Ponegdje je Zaštita poslužila i za smirivanje napetosti između sukobljenih strana. Tako je u Splitu na dan izbora zbog pripremane prijevare dvostrukog glasovanja svjetina zatvorila gradska birališta omladincima JRZ i napala ih, da su se ovi sklonili u policijsku postaju. Svjetina je napala i policijsku stanicu kamenjem te je policija počela pucati u masu te je veći dio građana lakše ranjen u noge. U revoltu masa je počela razbijati trgovačke radnje i izloge te pljačkati, te je vodstvo HSS, odnosno Paško Kaliterna, ne želeći da izazove još težu reakciju režima poslalo članove HSZ ta silom smiri stanje, spriječi pljačku

⁶⁵² HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, Inv. br. 130., Izvješće sreskog načelnika na Krku od 21. XII. 1938. Vidi i: HDA, Grupa XXIII, br. 91., Izvješće sreskog načelnika u Križevcima od 26. XII. 1938. Ovdje vidi opis dana izbora od strane učitelja u Sv. Petru Orehovcu Aurera Bolta: „Bio sam imenovan pretsjednikom biračkog odbora Sv. Petru Orehovcu biračko mjesto I. Pošto sam poznat u narodu kao dobar Jugoslaven, kod primanja izbornog materijala i spremanja u školu – pratilo me oko 30 ljudi iz Seljačke zaštite. U njihovom bahatom ponašanju prema meni i - prijetnjama indirektno na svakoga koji će glasovati za zemalj. listu dr. Milana Stojadinovića – nije bilo kraja. Kad smo pisali zapisnik netko je u to vrijeme napisao na školskoj ploči: Ko na daje Mačku glasa, neće imati na glavi nijednog lasa“. Poslije zapečaćenja školske sobe onda je istom nastalo zlo. Opć. straža od 4. člana i Seljačka zaštita od 20 ljudi cijelu noć su bili u hodniku i u kuhinji učiteljskoj, nastala je graja i vika: „Vidjet ćemo sutra koji će se ufati da ne glasuje za Mačeka“. (...) Cijela moja obitelj nije mogla spavati i djeca su plakla. Pod takvim terorom s obzirom na svoju žemu i djecu nisam mogao da izvršim svoju građansku dužnost (da glasuje za listu dr. Stojadinovića op.a.). Sva mjesna inteligencija glasovala je za dr. Mačeka. Što sam mogao da činim. (...) U ponedjeljak isto raspoloženje Seljačke zaštite. Morao sam čekati njihova kola koja im je naručio g. Mikec, opć. načelnik i pod tom pratnjom ići u Križevce. Ta rulja došla je i pred zgradu sreskog suda i vikala i klicala dr. Mačeku, samnom ušla u sud kod gosp. Puka sudije razumije se pod hrvatskim zastavama i pratila me dok nisam predao glasačke spiskove.“

⁶⁵³ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, Inv. br. 147., Izvješće sreskog načelnika u Našicama od 26. XII. 1938., Psihološki teror. U izvješću se pominje da je u mjestu Klokočevcu zapovjednik HSZ koja je dopratila izborni materijal bio starokatolični župnik Šercar.

⁶⁵⁴ Teror Mačekove zaštite u Splitu i Primorskoj banovini za vrijeme izbora, *Država*, br. 61., 15. XII. 1938., 3. Kako je vršen Mačekov izborni teror, *Država*, br. 62., 20. XII. 1938., 3., Teror Mačekovaca u Mučkoj krajini prigodom decembarskih izbora, br. 63., 25. XII. 1938., 4.

i umiri nezadovoljne mase. Ipak je na kraju reagirala i žandarmerija i rastjerala masu s Narodnog trga.⁶⁵⁵

Opće raspoloženje u narodu za „Seljačku zaštitu“ tijekom izbora 1938. godine opisao je hrvatski pisac Đuro Vilović u jednom malom dalmatinskom mjestu. Vilović piše da je mnogo oružja ušlo u hrvatska sela u ruke „Mačekove zaštite“ i da se po selima čuju „silni pucnji“ i prijetnje: „Budu li nam krali glasove opet“. Vilović također spominje: „Otkada se pojaviše pucnji po selima, ne pojavljuju se žandari“ (...) Selo s radošću gleda na seljačke zaštite. One marširaju selom uz austrijsku komandu (...) To su naši žandari to je naša hrvatska seljačka vojska. (...) Neki križarski maloljetnik popratil prolaz Seljačke zaštite s povikom: „Moja puška o mom ramenu“. Na sam dan izbora žandari su šetali uz seosku školu koja je biralište, ali „oni sada imaju jednu brigu da ništa ne vide i da ništa ne čuju.“⁶⁵⁶ Očigledno je da je HSZ svojim prisustvom i djelovanjem doprinjela da žandari više nisu imali laki pristup hrvatskom selu, posebno za vrijeme izbora.

Usprkos tome, nasilja žandara su se u nekim mjestima i dalje događala, te su neki zastupnici HSS poslije izbora tražili aktivniji pristup HSZ u slučaju žandarskih nasilja, jer su ta „vremena sada prošla“. Poslije izbora mnogi hrvatski seljaci su se žalili zastupniku HSS dr. Filipu Markotiću iz Slav. Broda da ih žandari maltretiraju i tuku pri čemu je Markotić na skupu u „Građanskom kasinu“ pred 700 seljaka upozorio: „Kada sam došao iz Zagreba čuo sam da su žandari tukli neke naše seljake i isti su došli k meni i žalili se. A ja Vam kažem neka se još jedan dođe žaliti ja ću ga baciti iz kancelarije napolje, jer Vi dobro znate da mi

⁶⁵⁵ AJ, fond 38., fasc. 12., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Splita, 12. XII. 1938. Izvještavanje na dan izbora. Prema dopisniku u sukobu s policijom troje omladinaca je lakše ranjeno, dva građana također, te i dvije djevojčice od 14-18 godina. Svi su preneseni u državnu bolnicu.

⁶⁵⁶ Đuro, VILOVIĆ, *Pucikare*, Zagreb, 2010., 226.-227. Iako Vilović u svom djelu dobro oslikava stvarnost jednog dalmatinskog mjesta u prosincu 1938. godine i veliku želju za pobjedom Mačekove liste, on se ipak kritički osvrće na djelatnost HSZ, posebno na njezino nasilje nad političkim protivnicima. Inače Vilović je bio izrazito projugoslavenski pisac, koji je tijekom Drugog svjetskog rata završio u četnicima. Detaljnije o teroru HSZ u Primorskoj banovini vidi: Teror Mačekove zaštite u Splitu i Primorskoj banovini za vrijeme izbora, *Država*, br. 51., 15. XII. 1938., 3.

imamo našu Zaštitu i takove slučajeve treba protusilom odbiti“.⁶⁵⁷ Za razliku od situacije u Savskoj i Primorskoj banovini gdje se režim u slučaju HSZ povukao, u drugim banovinama je zatražen oštar kurs prema HSZ. U pismu bana Dunavske banovine Svetislava Rajića od 4. prosinca 1938. svim organima vlasti u toj banovini od načelnika gradskih policija do kotarskih načelnika jasno je naglašeno da treba sve napraviti za pobjedu vladine liste M. Stojadinovića od kontrole činovnika do izbornog procesa pri čemu je posebno spomenut teror odozdo, odnosno HSZ „oštro progoniti Hrvatsku seljačku zaštitu kao nelagalnu terorističku organizaciju. Najenergičnije suzbijati njezin rad svim sredstvima koja vam stoje na raspolaganju (...).“⁶⁵⁸

Nakon izbora Stojadinović je tražio objašnjenja od banova Savske i Primorske banovine zbog velikog uspjeha liste Udružene oporbe. Ban Primorske banovine Josip Jablanović mu u pismu od 18. prosinca 1938. godine tumači razloge neuspjeha vladine liste: „Vlasti nisu mogle zauzeti prema b. HSS jasan stav. Tri godine se ova stranka toleriše, dozvoljava joj se organizovanje zborova, sastanci, a stranka pravno ne postoji. Osim toga dozvoljuje se rad raznim filijalama te stranke kao Gospodarskoj i Seljačkoj slozi te Seljačkoj zaštiti. (...) one su doprinele da se stranka tako razvila. Seljačka sloga svojim prosvjetnim radom u seljaštvu mnogo je doprinela da seljaku prikaže našu historiju i naš kulturno politički razvitak drugačije, nego što se ona prikazuje, (...) zahvatila je školsku djecu, roditelje, a i same nastavnike. (...). Jablanović posebno ističe uspjeh knjige Rudolfa Bićanića „Ekonomska podloga hrvatskog pitanja“ među inteligencijom koja pokazuje gospodarsko eksploatiranje hrvatskog kapitala na štetu hrvatskog naroda „(...) na što nitko nije reagirao od vlasti (...) te

⁶⁵⁷ HDA, Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, br. 172., Predstojništvo gradske policije u Slavanskom Brodu, 23. I. 1939., dr. Filip Markotić. Održanje zbora sa pristašama b. HSS. U kasnijem izvješću sreskom načelstvu u Slav. Brodu žandarmerijska stanica u Sibinju negirala je da su žandari tukli seljake, u što je teško vjerovati.

⁶⁵⁸ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 4., 254. Kraljevska uprava Dunavske banovine svim kotarskim načelstvima, predstojnicima gradske policije i dr. 4. XII. 1938. Stojadinović je prije izbora poslao banovima instrukcije o ponašanju vlasti tijekom predizborne kampanje s kojim su upoznati i svi niži organi vlasti. Naime, radilo se o spiskovima glasovanja svim činovnika i službenika, bez obzira na struku, te da se ti spiskovi poslije izbora imaju dostaviti Stojadinoviću. Ovo se odnosilo i na sve radnike privatnih poduzeća koji su radili za državu.

je shvaćena kao istinita“. Jablanović je posebno istaknuo HSZ kao ključan čimbenik pobjede Mačekove liste u Primorskoj banovini jer je „teror“ Zaštite „potpuno uspeo u svim srezovima“ posebno u Splitu, kotaru biogradskom, kotaru Nin i na otocima Braču, Hvaru, Korčuli, Preko i dr.⁶⁵⁹

Svoj osvrt na izbore dalo je i britansko veleposlanstvo u Beogradu pri čemu je istaknuto da: „Nema nikakve sumnje da je HSS izvršila znatan pritisak na birače u Hrvatskoj. S druge strane, ni vlada se u tom pogledu nije ponašala besprijekorno, mada nisu ponovljeni sramni postupci koji su bacili sjenku za izbore održane 1935. godine“.⁶⁶⁰ Da je Stojadinović uvelike krivio teror HSZ nad pristašama JRZ na prostoru Savske i Primorske banovine za svoj izborni poraz u tim banovinama primjetili su i vodeći HSS-ovci braneći HSZ i napadajući Stojadinovića za izborni teror JRZ i žandara nad hrvatskim narodom. Predsjedništvo vlade je preko Centralnog presbira znakovito objavilo službenu vijest da je Stojadinovićeve lista osvojila apsolutnu većinu, izuzev Savske i Primorske banovine: „u ove dve banovine su pristaše (zaštitari) dr. Mačeka razvile veliki teror, držeći svu vlast na biralištima u svojim rukama.“⁶⁶¹ U svojim memoarima *Ni rat ni pakt*, koje je pisao kasnije u emigraciji u Argentini, Stojadinović je također naglašavao da su pristaše njegove vlasti bile izložene pravom teroru Mačkovih „fašističkih poluvojnih organizacija“, da se Maček pravi demokratom, a ustvari ima u svojim rukama „udarne trupe kao Hitler i Musolini.“⁶⁶²

⁶⁵⁹ AJ, fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića, 49-313., Izvješće bana Primorske banovine Josipa Jablanovića Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odjeljenje za zaštitu naroda, 18. XII. 1938.

⁶⁶⁰ AVRAMOVSki, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., n. dj., 682.

⁶⁶¹ Ivan, RIBAR, *Politički zapisi*, IV, Beograd, 1952., 26. Ovdje također vidi o teroru režima nad oporbom u Hrvatskoj i Jugoslaviji (32-33.). Prema ukupnim izbornim rezultatima Stojadinovićeve lista dobila je 1.637.000 glasova, dok je Mačekova lista dobila 1.337.000 glasova. Međutim, u odnosu na izbore 1935. godine Maček je u Savskoj banovini dobio 106.841 glasova više, dok je Stojadinović izgubio 64.666 glasova. Mršava pobjeda vladine liste s 54% glasova pokolebala je vladinu poziciju jer je većina postignuta zbog saveza s Mehmedom Spahom i Antonom Korošcem, dakle bez ozbiljne većine u srpskom glasačkom tijelu te bez ikakva oslonca u hrvatskom narodu. Oporbeni blok je na izborima 1938. potvrdio svoju snagu, dok je režimska koalicija u odnosu na izbore 1935. znatno oslabila. Listovi HSS su naglašavali da je Stojadinović pobjedio zahvaljujući glasovima narodnih manjina uglavnom Nijemaca i Mađara. TUDMAN, n. dj., 233-234., Stojadinovićeve većinu čine narodne manjine, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938.

⁶⁶² STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, n. dj., 562.

Prema statističkim podacima Savska i Primorska banovina zabilježile su veću izlaznost u odnosu na izbore 1935. (više od 100.000 glasača) što je posljedica organizacija HSS i HSZ, njenih pritisaka i veće odlučnosti. Prema podacima čak 96% Hrvata glasovalo je za Mačekovu listu, u čemu se vidi težnja hrvatskog naroda za promjenom postojećeg stanja, ali i izvrsna kontrola koju su nad glasačima uspostavili pripadnici HSS i Zaštite.⁶⁶³ Izbori u Hrvatskoj bili su svojevrsan referendum gdje je HSS istupio kao hrvatski nacionalni front nasuprot Beogradu.

6. Milan Stojadinović nakon izbora i njegov pokušaj udara na Hrvatsku seljačku zaštitu

Vlada Milana Stojadinovića usprkos proklamiranoj pobjedi na izborima ustvari je iz njih izašla znatno oslabljena. Stojadinović se prema njemačkom veleposlaniku u Beogradu Viktoru von Heerenu u borbi protiv federalističkih snaga počeo jače oslanjati i tražiti podršku u vojnim krugovima.⁶⁶⁴ Slično je razmišljao i britanski veleposlanik Ronald Ian Campbell koji je smatrao da izborni rezultati u Hrvatskoj traže brz izlaz iz neprilika, a Stojadinović zna da Maček neće promijeniti svoja stajališta za preuređenjem države na federalističkim načelima. To prema Campbellu vodi Stojadinovića i vladu prema „jednoj formi vojne diktature da bi se izbjegao kaos.“⁶⁶⁵ Prema svemu sudeći pokoleban i razočaran izbornim rezultatima Stojadinović se odlučio na politiku čvrste ruke. Na vanjskopolitičkom planu potpisivanjem paktova s Italijom i Bugarskom⁶⁶⁶ te s njemačkom podrškom Stojadinović je izolirao vodstvo

⁶⁶³ Mira, RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935-1939.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1994., 74. Detaljnije u brošuri *Hrvati u izborima 1938. godine*.

⁶⁶⁴ BOBAN, knjiga I., n. dj., 369. Von Heeren smatra gledajući najprije njemačke interese da je Stojadinović i dalje najpogodnija osoba za kneza Pavla, jer oporba nema njegovog dostojnog nasljednika, dok Stojadinović ima formalnu većinu u Skupštini, te i nadalje sve izglede da provodi autoritarni režim.

⁶⁶⁵ BOBAN, knjiga I., n. dj., 369.-370. Međutim Campbell je smatrao da su takva predviđanja možda ipak dosta mračna i nepouzdana i da je Stojadinović i dalje jedino sredstvo kneza Pavla i da nema dostojnog nasljednika.

⁶⁶⁶ Pakt prijateljstva između fašističke Italije i Jugoslavije potpisan 25. ožujka 1937. na pet godina pri čemu se ojačane političke veze između dviju zemalja, a ustaška emigracija prisiljena da se vrati u Jugoslaviju. Sličan

HSS i doprinio njegovom slabljenju na unutanjopolitičkoj pozornici države te se spremio da riješi hrvatsko pitanje na svoj način. Postoje mnoge indicije, iako ne potpuno do kraja eksplicitno formirane, da je Stojadinović nakon izbora 1938. godine pripremao autoritarno rješavanje hrvatskog pitanja. Uvjeren da je knez Pavle i dalje na njegovoj strani, osokoljen razgovorima s ministrom vanjskih poslova Italije grofom Cianom od siječnja 1939. godine,⁶⁶⁷ te većinom u Narodnoj skupštini Stojadinović je naumio pojačati svoju politiku represije u Hrvatskoj. No, najprije je morao riješiti svoj spor s ministrom unutrašnjih poslova Antonom Korošcem (1872.-1940.) za kojeg je smatrao da nije bio dovoljno energičan prema oporbi, odnosno da u Hrvatskoj vladini organi nisu vršili onakav pritisak kao u ostalim dijelovima države, uglavnom zbog organiziranog otpora HSZ i HGZ. Stojadinović je za svoj izborni poraz u Hrvatskoj krivio Korošca.⁶⁶⁸ Stoga je na prvoj sjednici vlade nakon izbora, založivši se za politiku čvrste ruke prema Hrvatskoj i HSS, tražio Koroščevu ostavku koju je i dobio, a na njegovo mjesto imenovao Milana Aćimovića, dotadašnjeg upravnika grada Beograda.⁶⁶⁹ Nakon smjene Korošeca, koja je uzrokovala i pad vlade i njezinu rekonstrukciju, Stojadinović je tražio čvrstu ruku od budućeg ministra unutarnjih poslova što je označilo radikaliziranje represivnih mjera prema potencijalnim protivnicima njegove nove vlade.

sporazum o vječnom prijateljstvu sklopljen je 24. I. 1937. s Bugarskom. Bogdan, KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1975., 92-102.

⁶⁶⁷ Sastanak grofa Čana i g. Dr. Stojadinovića na Belju, *Glasnik JRZ za Savsku banovinu*, br. 137., 28. I. 1939., 1.

⁶⁶⁸ BOBAN, knjiga I., n. dj., 370., 387., STOJADINOVIĆ, n. dj., 507. U svojim memoarima Stojadinović piše: „Knez očevidno nije bio oduševljen. (misli se na broj glasova kojije dobila vladina lista op. a.). Uostalom i ja bih volio da je naš broj bio veći, ali to što nije bio slučaj velikim delom pada odgovornost na dr Korošeca, čiji su organi štitili samo opoziciju da ima slobodu agitacije i glasanja, ali nije štitio vladine pristalice protiv terora Mačekove Seljačke zaštite“. U razgovoru s Stojadinovićem njemački veleposlanik von Herren iznio je mišljenje da je Korošec kao ministar unutarnjih poslova vodio izbornu borbu tako da ojača svoj položaj, a Stojadinovićev oslabi. Pasivnost vlasti u hrvatskim krajevima može se samo tako objasniti, zaključio je von Herren, s čime se Stojadinović složio.

⁶⁶⁹ HSS ilegalni list „Politički vjesnik“ javlja da je jedan od razloga odlaska dr. Korošca njegovo odbijanje da preuzme odgovornost za raspuštanje Hrvatske seljačke zaštite i svojih slovenskih fantova. Rekonstrukcija vlade, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938., 1.

Poslije rekonstrukcije vlade Stojadinović je smatrao da treba „odlučnim mjerama nadoknaditi ono što je svojom popustljivošću na izborima izgubio Korošec“.⁶⁷⁰ Vladi je za vrijeme izbora i poslije njih bila jasna uloga HSZ te se moralo nešto poduzeti. Milan Aćimović, bivši šef beogradske policije, je odmah po imenovanju na mjesto ministra unutrašnjih poslova izjavio u *Politici* da će se poduzet odlučne mjere kako bi se spriječili izgredi protiv poretka, imovine i osobne sigurnosti: „Moji podređeni organi imaju dužnost da pruže punu zaštitu svuda gdje budu ugroženi bitni elementi svakog nacionalnog, političkog i ekonomskog života“.⁶⁷¹

Da se nešto sprema bilo je jasno i vodstvu HSS te je „Politički vjesnik“ krajem prosinca 1938. donio izjavu: „Čuje se iz vladinih krugova, da se vlada bavi mišlju, da raspusti Hrvatsku seljačku zaštitu. Kada je čuo za tu vijest, izjavio je predsjednik dr. Maček svojom poznatom smirenošću: „No, pa kad imamo bivšu Hrvatsku Seljačku Stranku, zakaj ne bi imali i bivšu Hrvatsku Seljačku Zaštitu.“⁶⁷² U prilog tome govori i činjenica o znatno većim izdacima za policiju,⁶⁷³ amandmanima da se upravnoj vlasti daju ovlaštenja da može po svom nahođenju raspuštati općinske odbore i postavljati komesare, te Aćimovićevo izvješće Stojadinoviću „da je izdao najstrože naređenje“ da se izgrednici protiv JRZ i organa vlasti „moraju bezuslovno biti pronađeni i pohapšeni“, te da je poslao svoje organe u Savsku i

⁶⁷⁰ BOBAN, knjiga I., n. dj., 371. O njegovim namjerama govori i naredba ministru narodnog zdravlja i socijalne politike Dragiši Cvetkoviću, koji je po nalogu princa Pavla otišao u Zagreb da uspostavi kontak s Mačekom, da se odmah vrati i „prekine svaki politički kontakt s Hrvatima“.

⁶⁷¹ Pred Nj. Kr. Vis. Knezom Namesnikom juče je položio zakletvu predsjednik vlade g. Dr. Milan Stojadinović, *Politika*, br. 10982., 23. XII. 1938., 4. Namjere Aćimovića potvrđuje i razgovor sa Šutejem: „To je pravac naše unutrašnje politike, od koga mi nećemo odstupati. Organi će tačno postupati po mojoj izjavi i mi nećemo stati pred nikakvim žrtvama. Vi vodite računa što radite, mislim da to isto treba da savetujete i vašim pristalicama“. BOBAN, n. dj., 371. Aćimović je 1. siječnja 1939. Stojadinoviću poslao izvješće da je hitno poslao svoje ljude na terene u Savsku i Primorsku banovinu koji su „do sada obišli 34 sreza“ i naredio banovima spomenutih banovina da predlože što treba učiniti. Također je ista akcija provedena preko stranačkih organizacija JRZ gdje je g. Kabalina po nalogu Aćimovića prikupljao podatke od stranačkih organizacija o postupcima HSS i HSZ. AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 46-299., Izvješće Milana Aćimovića ministra unutrašnjih poslova M. Stojadinoviću, 1. I. 1939. Listovi režimske orijentacije odmah su podržali Aćimovićevo inicijativu protiv HSZ: Potreba autoriteta, *Jugoslavenska zastava*, br. 2., 3. I. 1939., 2.

⁶⁷² Prijetnja s raspuštanjem Hrvatske seljačke zaštite, *Politički vjesnik*, br. 8., prosinac 1938., 1.

⁶⁷³ Dragiša, CVETKOVIĆ, *Njim samim, članci, govori, intervjui, polemike, memoari*, Puna-Niš, 2006., 381. Cvetković napominje da je Stojadinović prijedlogom novog financijskog zakona za 1939.-1940. spremao jedan režim sličan fašističkom.

Primorsku banovinu da ispitaju situaciju.⁶⁷⁴ Osim toga u vladine organe su dolazila izvješća, uglavnom potkrepljena samo glasinama, ako vladina lista dobije „većinu u narodu“ da će se u Zagrebu sastati hrvatski sabor i hrvatska vlada, a jedinice HSZ će po planu zauzeti sve žandarmerijske stanice na prostoru Savske i Primorske banovine.⁶⁷⁵ Slične vijesti o pripremama HSZ o zauzimanju žandarmerijskih stanica u Savskoj i Primorskoj banovini stigle su iz Vrbovskog, Siska, Nove Gradiške i ostalih mjesta. Žandarmerijska stanica u Sisku predviđjela je organizirani napad i preuzimanje žandarmerijskih stanica od strane Zaštite „poslije pravoslavnog Božića“ 15. ili 16. siječnja, pri čemu se napominje da u narodu vlada „psihoza elektriciteta“, dok iz Vrbovskog stižu vijesti da je napad osobno naredio dr. Maček. Slične vijesti dolaze i iz novogradiškog kotara gdje su žandarmerijske snage zbog toga pojačane. Doduše, sve te vijesti bile su dosta nepouzdana i iz neodređenih izvora, kao što se i navodi u izvješćima, ali očigledno da su neki dijelovi HSZ očekujući saziv hrvatskog narodnog zastupstva za 15/16. siječnja u Zagrebu, očekivali neke revolucionarne odluke.⁶⁷⁶ Sve to pogodovalo je Stojadinoviću koji je bio spreman da uđe u oštro autoritarno suzbijanje svake akcije HSS smatrajući da mu ne treba nikakav kompromis s Hrvatima, pri čemu je naročito na udar trebala do dođe paravojna struktura HSZ i HGZ koja je tada prema izvješćima vlasti imala oko 150.000 članova.

Niz političkog i fizičkog nasilja HSZ nakon izbora 1938. nad svojim političkim protivnicima koji se više nije mogao kontrolirati počeo je zabrinjavati i vodstvo HSS. Iz povjerljivih izvora radikalska „Samouprava“ piše u sklopu kampanje protiv HSS i HSZ

⁶⁷⁴ BOBAN, n. dj., 371. Vidi i: Ilija, JUKIĆ, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, Hrvatska politička biblioteka: London, 1965., 115.

⁶⁷⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 880., Sresko načelstvo u Kninu Kraljevskoj banskoj upravi Primorske banovine, 18. XII. 1938.

⁶⁷⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 982., Kotarsko načelstvo u Vrbovskom MUP-ODZ (telefonom), 9. I. 1939. Predmet: Napadaj na žandarmerijske stanice, Kotarsko načelstvo Sisak Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine-ODZ, 11. I. 1939. Predmet: Priprema HSZ, Kotarsko načelstvo Nova Gradiška Kraljevskoj upravi Savske banovine – ODZ, 15. I. 1939. Predmet: Napadaj na žan. stanice – pripreme po pristašama bivše HSS. Kružile su nevjerovatne vijesti. Tako MUP javlja Upravi zagrebačke policije da je vodstvo HSS poslalo dr. Šuteja da zajedno s dr. Krnjevićem pridobije francuske političare da priznaju vlast HSS. HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 694., Min istarstvo unutarnjih poslova Upravi policije Zagreb, 27. XII. 1938. Predmet: HSS preuzimanje vlasti.

opravdavajući Stojadinovićeve poteze, da se teror „Seljačke zaštite“ nastavlja i poslije izbora sugerirajući da vodstvo HSS više nema moći nad ovom organizacijom koja postaje uvelike samostalna: „Izgleda da ovo što se sada posle izbora radi ne dolazi kao posledica naredbi iz pisarne (misli se ne Mačekovu odvjetničku kancelariju op. a.) već je to spontana akcija ljudi koji smatraju da politika ima bliske srodnosti sa paljevinom, otimačinom i nasiljem (...) Ima mnogi simptoma da g. dr. Mačeku i njegovoj užoj okolini ovo nije prijatno. Verovatno osećaju da oni sami nisu u stanju da potpuno gospodare masama, da se Seljačka zaštita pokazuje sve više nezavisna i da postoji opasnost da uskoro, nemajući drugog objekta, sve svoje napore i snage usredsredi protiv same pisarne“. Iako politički usmjerena protiv politike HSS i ističući da HSS nema više ovlasti nad HSZ te da je potrebna intervencija vlade i policije „Samouprava“ dobro primjećuje da i list HSS „Hrvatski dnevnik“ u posljednje vrijeme opominje svoje pristaše da se uzdrže od nasilja. (...) jer sada oni više nemaju nikakve vlasti nad ovom razularenim terorističkim odredima (...) koji sada najviše štode samo dr. Mačeku i njegovom pokretu.⁶⁷⁷ Ta izvješća potvrđuje i britansko veleposlanstvo navodeći da je vladina štampa poslije izbora objavila niz napisa u kojima se osuđivao «teror Mačkovih sljedbenika, naročito Seljačke straže».⁶⁷⁸

Iako političko propagandistički članci u radikalnoj „Samoupravi“ pogađali su u bit problema vodstva HSS, te se može zaključiti da su se već sada ispoljili elementi koji će na političkoj sceni uskoro postati snaga za sebe, odnosno da se već sada nazirao proces koji će uvjetovati razgraničenje između onih dijelova hrvatskog društva koje će slijediti politiku HSS i onog koje će se od njega odmetnuti. I ranije je Maček priznavao da Zaštita ponegdje prelazi

⁶⁷⁷ Iz dana u dan. Opasna igra, *Samouprava*, br. 859., 21. XII. 1938., 3.

⁶⁷⁸ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938.*, n. dj., 682.

svoje granice, ali je nakon izbora 1938. godine njena nezavisnost poprimila takav karakter da su očito dijelovi Zaštite svojim akcijama potpuno izmicali kontroli vodstva HSS.⁶⁷⁹

No, uz probleme sa Zaštitom vodstvo HSS je više bilo zabrinuto zbog sve većeg nestrpljanja hrvatskih masa kojima je nakon izbora trebalo dati zadovoljenje njihovom neraspoloženju i nadama, posebno zbog toga jer je u predizbornoj agitaciji od strane vodstva HSS izborima od 11. prosinca 1938. godine davan značaj odlučne prekretnice. Stvorena je situacija koju ni samo vodstvo HSS nije moglo u potpunosti kontrolirati. U već spomenutom izvješću ministra Aćimovića Stojadinoviću u kojem stoji da će vlada sve poduzeti da se spriječe izgredi stoji odgovor prvaka HSS Juraja Šuteja da će i vodstvo HSS nastojati napraviti sve da se „mir očuva i izbjegnu sukobi i da mi (misli se na HSS op. a.) možemo surađivati i sve što Vam treba, ako Vi to želite (...)“.⁶⁸⁰

Očito su elementi ne samo u HSZ nego i mnogo šire vršili pritisak na Mačekovu okolinu i tražili donošenje dalekosežnih odluka sve do sazivanja Sabora i preuzimanja vlasti. Zbog toga je sazvana sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva za 15/16. siječnja 1939. godine na kojem se trebala donijeti određena rezolucija koja je bila iskušenje za vodstvo HSS u tom političkom trenutku. Poslovično dobro obavještena Uprava policije u Zagrebu javlja o naelektriziranoj situaciji u gradu i mnogim glasinama o sazivanju „Hrvatskog sabora i otcjepljenju od Jugoslavije“, ali prevladava ocjena da se ipak radi o jednoj političkoj konferenciji na kojoj će vodstvo HSS donijeti jednu „oštru“ rezoluciju o političkoj situaciji i daljnjim smjernicama djelovanja.⁶⁸¹ No, usprkos svemu sjednica je prošla u mirnom tonu,

⁶⁷⁹ Napadi na osobe koje su glasovale za Stojadinovićevu listu od strane HGZ i u Zagrebu bili su stalni. Na ulici je teško napadnut univerzitetski profesor dr. Vuk od strane HGZ i teško ozlijeđen. Vidi: AJ, fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića, fascikl 9., 880., Izvješće dopisnika CPB iz Zagreba za siječanj 1939.

⁶⁸⁰ BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 375.

⁶⁸¹ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 27., Str. pov. 161/1938., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 3. I. 1937. Predmet: HSZ – organiziranje po vojničkom uzoru. Ovdje se navodi da je Zvonimir Kovačević zapovjednik HGZ uhićen već 3. siječnja 1939. godine, očito preventivno u očekivanju nadolezećih događaja. Nasuprot tomu Ministarstvo unutarnjih poslova šalje banu Savske banovine 18. prosinca 1938. uznemirujuće vijesti da Maček uz pomoć HSZ planira odcjepljenje od Jugoslavije, i da pri tome računaju da će Hrvati-časnici u vojsci u tom slučaju ostati pasivni. HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 27., Str. pov. 88027/1938., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine, 18. XII. 1938.

iako je bilo mnogo razočaranja među zastupnicima, ali Mačeka je hrabrilo to što su počeli tajni pregovori o sporazumu s knezom Pavlom preko dr. Ivana Šubašića pri čemu je knez Pavle bio spreman na koncesije i to mu je davalo razloga za pozitivne prognoze.⁶⁸² Upravo je nakon izbora 1938. godine postalo jasno da je HSS zajedno sa samostalnim demokratima, a uvelike zahvaljujući postrojbama HSZ umnogome kontrolirala hrvatske teritorije, čega je Stojadinović bio svjestan i na to ukazivao i knezu Pavlu. No, Maček nije bio spreman da slijedi Korošćev i Spahin primjer zadovoljavajući se samo kontrolom teritorija, Maček je želio zvanično stvaranje autonomne Hrvatske unutar Jugoslavije. Zbog toga je pristao i napravio kompromis oko Ustava iz 1931. za koji nije više tražio da se ukine ili revidira, ali nije želio prihvatiti ideologiju integralnog jugoslavenstva.

No, početkom 1939. godine Stojadinovićeva vlada je krenula u akciju protiv HSZ. Na njezin nalog od 11. siječnja 1939. godine, dakle prije sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva, dana 12. siječnja 1939. izvršena su spektakularna uhićenja vođa jedne „ilegalne organizacije“ u Zagrebu pod imenom „Hrvatska građanska zaštita“, što su javili svi listovi u Jugoslaviji. Tom prilikom uhićeno je osam osoba: Zvonimir Kovačević, umirovljeni redarstveni pomoćnik, Franjo Vuković, privatni činovnik, Franjo Čelik, privatni namještenik, Josip Podprečak, radnik, Ignac Firm, nadkonobar, Ilija Rešković, gradski činovnik, Andrija Gmajnić, obrtnik i Stjepan Poici, gradski činovnik.⁶⁸³ Splitska „Država“ list banovinskog odbora JRZ javlja da se istraga nastavlja i da će se protiv uhićenih postupiti „strogo po zakonu“.⁶⁸⁴ Da je to bio pokušaj šire akcije svjedoče i potezi u nekim lokalnim sredinama Savske banovine, također na osnovu telefonskog naređenja iz Beograda. U kotaru Vojnić su

⁶⁸² BOBAN, I., n. dj., 381.

⁶⁸³ Uhićeni članovi Hrvatske građanske zaštite u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik*, br. 969., 13. I. 1939., 5., Hapšenje vođa „Hrvatske zaštite“ u Zagrebu, *Glasnik JRZ za Savsku banovinu*, br. 135., 14. I. 1939., 4. AJ, fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića, fascikl 9., 880., Izvješće dopisnika CPB iz Zagreba za siječanj 1939. Prema izvješću uhićeni vođe HSZ su ubrzo „u sporazumu s višim pretpostavljenim“ poslani u bolnice na liječenje te je takvu praksu omogućio policijski liječnik dr. Rokotov. Krajem siječnja 1940. svi vođe Zaštite nalazili su se po zagrebačkim bolnicama najviše u Bolnici milosrdnih sestara. Ostavština Zvonimira Kovačevića (OZK), Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. Prema Kovačevićevim bilješkama nakon mjesec dana u „zatvoru“ je pušten.

⁶⁸⁴ Hapšenje vođa „Hrvatske zaštite“, *Država*, br. 4., 15. I. 1939., 2.

22. siječnja 1939. uhićene vođe HSZ Jure Mihalić i Ivan Trgovčić glavni organizator HSZ na području općine Barilović.⁶⁸⁵ Osim spomenutih uhićenja zagrebačka policija upala je u mnoge obrtničke radnje zagrebačkih obrtnika za koje se sumnjalo da rade opremu za HGZ ili krijumčare oružje. Tako su kod gravera Blaža Turčina zapljenjeni kalupi na kojima se radile značke za HSZ i HGZ, a koje je izradio po Mačekovom nalogu, pri čemu je Turčin uhićen.⁶⁸⁶ Usprkos tome novi ministar unutarnjih poslova Milan Aćimović nije bio zadovoljan „mlakim“ postupanjem zagrebačke policije prema HGZ te je pripremao smjene vodećih ljudi policije u Zagrebu od načelnika dr. Josipa Vragovića nadalje jer je bio upoznat s bliskim vezama zagrebačke policije s vodstvom HSS.⁶⁸⁷

Na uhićenje nekih vođa Zaštite posebnom izjavom reagirao je Maček otvoreno negirajući da je policija tek sada „otkrila“ HGZ u Zagrebu jer ta organizacija djeluje u gradu već tri godine „gotovo jednako dugo koliko djeluje HSZ po selima“. Maček brani ulogu Zaštite i njenog zapovjednika Zvonka Kovačevića na izborima u Zagrebu jer su svojom pravodobnom intervencijom zaštitili od demoliranja Nadbiskupski dvor i samostan dominikanaca kada je Stojadinovićeva vlada lažno obavjestila javnost da je nadbiskup Alojzije Stepinac glasovao za vladinu listu.⁶⁸⁸ Isto tako Maček u izjavi navodi na je HGZ spriječila u Zagrebu ispade provokatora na dan izbora i nekoliko dana prije. Na kraju Maček

⁶⁸⁵ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 27., Str. pov. 134./1939., Kotarsko načelstvo u Vojniću Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 22. I. 1939. Predmet: Uhićenja u kotaru Vojnić. Da se radi ozbiljno govori i podatak da ja kaznena prijava prosljeđena Sudu za zaštitu države i zatraženo 30 dana pritvora radi okončanja istrage.

⁶⁸⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 2026., Uprava policije u Zagrebu, 17. I. 1939., Predmet: Blaž Turčin, izrada značaka za HSZ i HGZ. Kako će izgledati značka HSZ odredio je Maček (srp, klas, djelomični hrvatski grb, oznake HSZ i HGZ) te naglasio da značke ne smiju biti skuplje od jednog dinara kako bi ih dvaki član HSZ mogao nabaviti. Graver Turčin napravio je 8.000 znački HSZ i 550 znački HGZ.

⁶⁸⁷ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fascikl 9., 880., Izvješće dopisnika CPB iz Zagreba za siječanj 1939.

⁶⁸⁸ Stojadinovićeva propaganda je lažno na dan izbora preko službenih radio-stanica Beograd, Zagreb i Ljubljana javila da je dr. nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac glasovao za vladinu listu. S obzirom na njegov ugled u hrvatskom narodu vodstvo HSS i Stojadinovićeva vlada se interesirala da li će nadbiskup izaći na izbore. Predstavniku HSS dr. Lockertu Stepinac je dan prije izričito kazao da uopće neće izaći na izbore, pri tomu zamjerajući Mačeku da ga zabrinjavaju ljevičarski i protucrkveni elementi unutar HSS, te njegov civilni brak. Međutim, na dan izbora nadbiskup Stepinac je „nakon dugog razmišljanja“ odlučio da ipak izađe na izbore i da svoj glas HSS listi. To je iskoristila Stojadinovićeva propagandna mašinerija i samo pola sata kasnije objavila da je Stepinac glasovao za Stojadinovića. Nakon intervencije Mačeka da će HSS demantirati tu vijest s tim se složio Stepinac i dao svoju pismenu izjavu. Detaljnije u: Papa naslućuje rat, Dnevnik Alojzija Stepinca., *Danas*, 12. VI. 1990., 65.

izjavljuje da „olaška policiji daljnje otkrivanje“ da je HGZ kao i HSZ osnovana upravo po njegovoj inicijativi i da je on osobno imenovao uhićenog Zvonka Kovačevića zapovjednikom HGZ u Zagrebu.⁶⁸⁹ Nakon Mačeka o tom slučaju se oglasio i Stojadinović na sjednici zastupničkog kluba JRZ 17. siječnja 1938. pri čemu je naglasio da su ovi izbori prošli „kao najslobodniji do sada“, ali da su mu predstavnici JRZ u glavnom odboru naglasili da izbori za članove JRZ Savskoj i Primorskoj banovini nisu bili slobodni.⁶⁹⁰ Pri tome je Stojadinović kazao da je vlada uhitila Zvonka Kovačevića i drugove, jer smatra da „HGZ ne može postojati jer je ilegalna organizacija. U nizu mjera koje su poduzete uhapšeno je šest komandanata HGZ“, te se osvrno na Mačekov proglas od 13. siječnja naglasivši da je vlada složna i da program vlade ostaje isti.⁶⁹¹

Međutim, taj potez Stojadinovića prema HSS i udar na HSZ je bio samo jedan oštar potez vlade radi „smekšavanja“ Mačekove pozicije, Stojadinović ipak nije odustajao od pokušaja sporazuma s Mačekom, zapravo je želio nametnuti Mačeku takav sporazum u kojem prepušta vlast Hrvatima u hrvatskim krajevima i nad pokrajinskom upravom, ali pod svojim uvjetima na bazi postojećeg ustava, dakle ništa s pravno-državnog aspekta. To je osim prve solucije Stojadinovićevog uvođenja svoje autoritarne vlasti bila izglednija opcija njegove vlade. Nakon uhićenja članova zagrebačkog HGZ jedno izvješće o političkoj situaciji iz vojnih krugova od 14. siječnja 1939. godine govori da je prva mjera vlade (uhićenje članova HGZ) proizvela samo djelomično dobar utisak, pošto se tvrdi da to nisu glavni i istaknuti članovi, već neke sporedne osobe.⁶⁹²

⁶⁸⁹ Dr. Maček i Zaštita, *Politički vjesnik*, br. 9., siječanj 1939. Letak proglaša nalazi se u: HDA, fond 891., kut. 75., Razni kazneno-pravni spisi, Zbirka Ivana Dominića.

⁶⁹⁰ Vidi izvješće dva člana JRZ i članova Državnog biračkog odbora Stojadinoviću: Još o izbornom teroru dra Mačeka, *Država*, br. 6., 25. I. 1939., 3.

⁶⁹¹ Dr. Stojadinović o HSZ i glasovanju dra Stepinca, *Hrvatski glasnik*, br. 15., 18. I. 1939., 3. Na Stojadinovićev govor osvrnuo se i *Politički vjesnik* br. 9., u članku „Stojadinovićev govor“. Splitska *Država* prenosi Stojadinovićeve riječi „da Hrvatska građanska zaštita ne može da postoji, jer je ilegalna organizacija. I u nizu mjera koje su preuzete uhapšeno je šest komandanata, vođa ili komandira kako se već zovu te Građanske zaštite u Zagrebu“. Ilegalne organizacije u Hrvatskoj, *Država*, br. 5., 20. I. 1939., 1-2.

⁶⁹² BOBAN, I., n. dj., 389.

Na kraju da rezimiramo da je nakon izbora 1938. godine Stojadinović nastavio oštrom politikom u Hrvatskoj, te je žurno opozvao Dragišu Cvetkovića, koji je bio upućen u Zagreb po nalogu kneza Pavla radi uspostavljanja veze s Mačekom (22. prosinca 1938.). Uskoro je smijenjen i Korošec zbog „blagog“ odnosa prema oporbi u Hrvatskoj. Takva Stojadinovićeve politika koja je onemogućavala pregovore s hrvatskim vodstvom, usprkos izbornim rezultatima, uvjerila je kneza Pavla da Stojadinovićeve vlada nema budućnosti. Stojadinovićeve politika nije dovela do smanjenja hrvatsko-srpskog razdora niti do učvršćenja državnog poretka, a zapadne sile su sve više izražavale svoje nezadovoljstvo sve prisutnijom Stojadinovićeve politikom oslanjanja na osovinski tabor. Uzimajući i činjenicu sve veće distanciranje i osamostaljivanje Stojadinovića od kneza Pavla i njegovo koketiranje s „fašističkim eksperimentima“ koje se moglo pokazati pogibeljno za krunu Karađorđevića, knez Pavle donosi iznenadnu odluku o njegovom smjenjivanju.⁶⁹³ Dva dana kasnije 6. veljače 1939. godine mandat za sastav nove vlade od Namjesništva dobiva Dragiša Cvetković sa ciljem da istraži načine za rješavanje „hrvatskog pitanja“. Prema izjavi u Narodnoj skupštini 10. ožujka 1939. godine novi predsjednik vlade Cvetković je naglasio da se „Hrvatima mora dati puna i lojalna jednakost u granicama ove državne zajednice, koju oni, ni jednim političkim aktom, nisu osporavali“.⁶⁹⁴ Zapravo je od samog početka Cvetkovićeve vlada bila zamišljena kao „slaba“ vlada prijelaznog karaktera koja neće smetati knezu Pavlu u njegovim političkim kombinacijama, jer je upravo knez Pavle u rješavanju hrvatskog pitanja želio da igra odlučujuću ulogu, dok bi Cvetković preuzeo puku ulogu posrednika između njega i Mačeka. Knez Pavle izrazio je spremnost da u okviru postojećeg Ustava u što većoj mjeri

⁶⁹³ Detaljnije u: Dušan, BIBER, O padu Stojadinovićeve vlade, *Istorija XX veka*, VIII., Beograd, 1967., 5-73., TUĐMAN, n. dj., 235., ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, n. dj., 133-134. Veliki ulogu u padu Stojadinovića odigrao je Anton Korošec koji je pružao sve veći otpor Stojadinovićevoj unitarističkoj politici i njegovom oslanjanju na nacističku Njemačku, jer to nije odgovarao slovenskim interesima. I Dragiša Cvetković svjedoči da mu je u svojim razgovorima knez Pavle tijekom 1938. godine napominjao da obavjesti Stojadinovića „da se njegova nastojanja za uvođenje totalitarnih metoda ne mogu tolerirati (...) da treba srediti unutrašnje prilike, a naročito rješavanje srpsko-hrvatskih odnosa“. Dragiša, CVETKOVIĆ, *Njim samim. Članci. Govori. Intervjui. Polemike. Memoari*, Punta: Niš, 2006., 411.

⁶⁹⁴ CVETKOVIĆ, n. dj., 363.

zadovolji zahtjeve HSS. Tomas Rapp, britanski konzul u Zagrebu, javio je početkom travnja 1939. godine u London da je minimum koji Maček sada može prihvatiti: priznanje hrvatske nacionalnosti, stvaranje autonomne Hrvatske u okviru Jugoslavije i ravnopravnost Hrvata i Srba.⁶⁹⁵

Kontrola izbora 1938. godine od HSZ bila je ključna, broj glasova za HSS je povećan je time HSZ dala značajan doprinos pobjedi HSS, koja je bila ključna za pad Stojadinovića i u konačnici za stvaranje Banovine Hrvatske - jer su ljudi izgubili strah od režima, dok su protivnici HSS strahovali od poteza HSZ. Priznanje hrvatskog pitanja pod M. Stojadinovićem i potreba njegovog hitnog rješavanja pod Cvetkovićevom vladom te preliminarni potezi koji su vučeni s obje strane u cilju sklapanja sporazuma uvjetovali su već potvrđenu liniju vlade prema HSS i njezinim organizacijama.

7. Politika Samostalne demokratske stranke prema HSS i HSZ (1936.-1941.)

Važan partner Hrvatske seljačke stranke od uvođenja šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra do ostvarivanja sporazuma Cvetković-Maček i sloma jugoslavenske države 1941. godine bila je Samostalna demokratska stranka (SDS). Samostalna demokratska stranka kao stranka Srba u Hrvatskoj nastala je 1924. godine izdvajanjem Pribićevićeve frakcije iz Demokratske stranke koja se 1920. godine sjedinila s nekadašnjom političkom organizacijom prečanskih Srba, Srpskom samostalnom strankom, osnovanom 1903. godine u Austro-Ugarskoj. Ta je stranačka formacija bila vezana uz ime prvaka i ideologa stranke Svetozara Pribićevića (1875-1936), a u trenutku stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca čvrsto je stajala na poziciji narodnog ujedinjenja i centralističko-unitarističkoj koncepcije nove države. Međutim, nakon sukoba Pribićevića s Nikolom Pašićem i dvorom Pribićević je shvatio da je

⁶⁹⁵ AJ, FO, 371/23875., Rapp Campbellu Zagreb, 7. IV. 1939.

zapravo srpski nacionalizam glavna prijetnja njegovoj ideji jedinstvene i demokratske jugoslavenske države te iz temelja mijenja svoja politička uvjerenja. Promjenom politike došao je do stanovišta da je upravo rješenje hrvatskog pitanja ključno za demokratizaciju zemlje i preuređenje Jugoslavije u zajednicu ravnopravnih naroda.

Nakon Pribičevićevog sporazuma s predsjednikom HSS Stjepanom Radićem 1927. stranka se priklanja ideji federalističkog uređenja zemlje i borbi protiv srbijanske hegemonije, napušta ideju centralizma i integralizma i prelazi u oporbu te zajedno s Radićevom HSS stvara Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK). Od tada prvaci samostalaca blisko surađuju (nakon ubojstva Radića u beogradskom parlamentu 1928.) s novim vođom HSS Vladkom Mačekom i vodstvom HSS na parlamentarnim izborima 1935. i 1938. godine te SDK postaje čvrsta hrvatsko-srpska prečanska osovina protuteže beogradskom centralizmu. Njihova uska suradnja na principima federalističkog preuređenja države i hrvatsko-srpskog sporazuma, koji je po mišljanju samostalaca neminovan radi osiguranja budućnosti i stabilizacije države, nastavlja se bez prekida i nakon Pribičevićeve smrti 1936. godine u emigraciji u Pragu. Novi predsjednici SDS Pribičevićev brat Adam Pribičević i poslije njega dr. Srđan Budisavljević (1883.-1968.) nastavljaju istu politiku suradnje s HSS koja traje neprekinuto sve do sloma Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. godine.⁶⁹⁶

Međutim, važno je naglasiti određenu slojevitosti i suprotnost u njihovim međusobnim političkim odnosima, posebno nakon osnivanja Banovine Hrvatske. Nakon toga u politici SDS treba razlikovati aktivnost samostalaca u populariziranju Sporazuma i zalaganje za hrvatsko-srpsku suradnju od pravog odnosa SDS prema vladi Cvetković-Maček te prema HSS i Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici. Samostalci su s rezervom prihvatili spregu odnosno savez između HSS i JRZ kao i samu Banovinu Hrvatsku. Rezerve prema HSS

⁶⁹⁶ Hrvoje, MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić: Zagreb, 1999., 229-237., Franjo, TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918-1941.*, II., Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 273. Detaljnije o Pribičeviću i njegovoj politici u: Hrvoje, MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević – ideolog-stranački vođa-emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1995.

i Banovini Hrvatskoj odnosile su se na činjenicu da se vodstvo HSS nije izjašnjavalo o svojim krajnim ciljevima smatrajući rezultate Sporazuma samo prvom etapom na putu osamostaljenja Hrvatske. Prvaci samostalnih demokrata nisu izražavali bojazan o mogućnosti proširenja teritorija Banovine Hrvatske kao što je Maček isticao: „da današnji opseg Banovine Hrvatske nije definitivna i da će se to mijenjati, ali ne na njezinu štetu“, nego jakim tendencijama unutar HSS u prilog hrvatske samostalnosti.⁶⁹⁷ Takve tendencije u politici vodstva HSS bile su u potpunoj opreci sa pogledima samostalnih demokrata na integritet državne jugoslavenske zajednice. No, to nisu bili jedini nesporazumi između HSS i samostalaca. Odnos organa vlasti Banovine Hrvatske prema Srbima i nastojanje da HSS vodi politiku u Banovini mimo ili bez suglasnosti samostalaca doprinio je slabljenju njihove suradnje unutar Seljačko-demokratske koalicije. Usprkos tome Mačekovi koalicijski partneri nisu željeli da ostave dojam kako manje podržavaju sporazum iz 1939. godine nego Cvetkovićeve Jugoslavenska radikalna zajednica.

U cilju ostvarenja svojih bitnih stranačkih ciljeva vodstvo SDS nije iznosilo u javnost svoje rezerve prema Banovini Hrvatskoj i HSS smatrajući da stranačke razmirice ne smiju prevladati pred osnovnom orijentacijom politike samostalnih demokrata na davanju podrške hrvatsko-srpskoj suradnji čime doprinosi i afirmaciji stranke i njenoj popularnosti među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj. Prvaci samostalnih demokrata bili su svijesni da bi eventualni raspad Seljačko-demokratske koalicije umnogome oslabio njihov politički položaj.

Na skupu SDS u Osijeku početkom studenog 1939. godine predsjednik SDS dr. Budisavljević je istaknuo: „Mi samostanci nismo odustali od svoje političke linije i u najtežim časovima zastupali smo solidarnost Srba i Hrvata, te preuređenje države na demokratskoj osnovi (...) Danas je banovina Hrvatska stvorena, pa neka ona živi i cvijeta! U njoj se

⁶⁹⁷ Ivan, JELIĆ, O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj, *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, br. 3., 1965., 152.

manifestira istinska i bratska suradnja Srba i Hrvata.“⁶⁹⁸ Zagrebačka *Srpska štampa* list SDS naglašava da SDS predstavlja za Srbe u Hrvatskoj „nacionalni i politički kontinuitet“, osobito poslije Sporazuma za čije sklapanje je ona bila vrlo zaslužna.⁶⁹⁹ Priznanje takvom stavu SDS dao je i dr. Maček na sjednici glavnog odbora SDS 22. listopada 1939. godine kada je istaknuo zasluge SDS za postizanje Sporazuma i stvaranje Banovine Hrvatske: „ali ja kažem“ istaknuo je Maček, „otvoreno da uspjeha ne bi bilo, kada tu ne bi s nama stajao srpski narod. Tiče se to ne samo Srba organiziranih u SDS, nego cijelog srpskog naroda na teritoriju Kraljevine Jugoslavije“.⁷⁰⁰

Još u vrijeme borbe protiv šestosiječanjske diktature i beogradskog centralizma i stranački dužnosnici SDS bili su na meti članova četničkog udruženja. Zbog toga je o zločinima četnika progovorio Savica Kosanović, jedan od ondašnjih lidera Srba u Hrvatskoj, u jednom letku iz siječnja 1936. godine naslovljenog „Srbima seljacima“. U njemu stoji da je: „Od 5. maja 1935. do danas poginulo u Hrvatskoj i Dalmaciji dvadesetšest ljudi u raznim sukobima od žandarske ili četničke ruke (...) A sve to pod vladavinom proglašene „ere smirivanja“. Nigdje nije saopšteno kako su ispale određene istrage, jeli gdje krivac kažnjen?“ Kosanović se posebno osvrnuo na teror četnika koji provode ubijanja: „Stoji, međutim činjenica da postoje četnička udruženja sastavljena iz žandarskih poverenika u narodu. Da su oboružani puškama, revolverima, bombama, da ih je štitila vlast. Neke je vlast morala raspustiti, ali nekima je i posle toga ostavljeno oružje. Ali, samo to, da se kraj policije, žandara i vojske podržavaju na selu i ovakve čete, govori najporaznije za režim.“⁷⁰¹ Ban Savske banovine Marko Kostrenčić je sutradan zabranio rasturanje toga letka širom

⁶⁹⁸ Okružna konferencija SDS u Osijeku, *Nova riječ*, br. 152., 9. XI. 1939., 6.

⁶⁹⁹ JELIĆ, O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj, n. dj., 155.

⁷⁰⁰ *Misija Samostalne demokratske stranke*, Glavni sekretarijat SDS Zagreb: Zagreb, 1939., 21.

⁷⁰¹ Jovo, POPOVIĆ, Marko, LOLIĆ, Branko, LATAS, *Pop izdaje-Momčilo Đujić*, Zagreb, 1988., 12., AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 50-343. Ovdje vidi cijeli plakat Kosanovića. Plakat je tiskan u zagrebačkoj tiskari Grafika kod S. Kovačića.

banovine.⁷⁰² S obzirom da je HSZ štitila skupove Seljačko-demokratske koalicije ona je time štitila i čelnike SDS-a koji su na njima sudjelovali kao govornici, a koji su također bili meta režima. Mnogi čelnici SDS bili su također izloženi nasilju režima zbog njihovog bliskog odnosa s HSS-om i Mačekom. Tako je npr. jedan od prvaka SDS-s Sava Kosanović u veljači 1936. napadnut od pristaša Milana Stojadinovića na jednom skupu u Korenici pri čemu su leđa napadaču, po svjedočenju samog Kosanovića, čuvali žandari i četnici. Kosanović je s leđa napadnut sjekirom pri čemu mu je teško ozlijeđena glava.⁷⁰³

No, usprkos teroru režima i nad pristašama SDS prvaci samostalaca teško su prihvatili stav HSS na izgradnji Hrvatske seljačke zaštite. Prema dnevniku Hinka Krizmana (1881-1958), jednog od vodećih ljudi u vodstvu SDS, u jednom razgovoru s njim Kosanović mu se povjerio po pitanju osnivanja HSZ. Krizman piše: „Dobio sam ovaj popis pisama o Hrvatima samostalcima u vinkovačkom kotaru, koji je uputio Gjuro Kemfelja 5/4 38. Alojzu Stiviću, tajniku organizacije HSS. „Dragi prijatelju, vaše pismo od 3. travnja ovoga mjeseca pročitao sa g. Predsjedniku Dr. Mačeku on mi je kazao da vam odgovorim slijedeće: pustite te vaše samostalce neka idu svojim putem sa budalama se nije vrijedno gnjaviti i gubiti vremena, a imamo mnoga pametna i važna posla. Predsjednik kaže da se uhvatite posla oko Zaštite, pa kad ih osposobite kako treba onda će i ovakovi mijenjati mišljenje, jer će naučiti ono što dolazi. Sa hrvatskim uljudnim pozdravom Tvoj odani Gjuka Kemfelja“. Dalje u dnevniku Krizman prenosi Kosanovićeve riječi: „Sa ovakovim shvaćanjima ne može biti ni saradnje ni politike. Ako i nije Kemfelja istinito citirao Mačekove riječi i možda li ipak je istina da Zaštita fiksna ideja M. koja je ludost, a može biti nesreća??.“⁷⁰⁴ Očito su na terenu postojali politički nesporazumi između ogranaka HSS i SDS i sumnje u iskrene i dobre namjere između

⁷⁰² AJ, fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića, 50-343, Pismo bana Savske banovine Milanu Stojadinoviću, 24. I. 1936.

⁷⁰³ AJ, Ostavština Save Kosanovića, 83-4-180., 182. Vlasti su pljenili svaku vijest koja je govorila o atentatu na Kosanovića. Da je atentator Milan Rapajić to uradio u sprezi s režimom dokazuje činjenica da iako je osuđen na dvije godine zatvora raznim pravnim tumačenjima i primjenom zakona o amnestiji Rapajić nije odsjedio ni dan u zatvoru. Vidi: Izigravanje suda, *Politički vjesnik*, br. 9., siječanj 1939.

⁷⁰⁴ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 4. VII. 1938. Upitnici na kraju dodatak Krizmana.

jednih i drugih za razliku od najviših dužnosnika koji su svoje političke nesporazume uspješno rješavali. Izgleda da su se ipak određene veze SDS s članovima HSZ izuzetno uspostavile na području Petrinje zbog bliskosti odvjetničkog pripravnika Josipa Vukičevića u odvjetničkoj kancelariji dr. Rade Pribićevića, s lokalnim vodstvom HSS, gdje su se razmatrale mogućnosti zaštite članova SDS i HSS od terora režima.⁷⁰⁵

I listovi SDS su prikazivali distancu prema djelovanju HSZ. Inače detaljna izvješća sa predizbornih skupova Seljačko-demokratske koalicije pred izbore 1938. godine u Bjelovaru, Varaždinu, Vinkovcima i Virovitici u glasilu SDS *Novoj riječi* nema spomena o HSZ, iako su odredi HSZ masovno sudjelovali na tim predizbornim skupovima, posebno u Bjelovaru gdje je sudjelovalo 1.200 članova HSZ.⁷⁰⁶ Kada se vijest nije mogla zaobići, poput incidenta u Primoštenu 27. studenog 1938. gdje sudjeluje HSZ, prenose se samo izvješća službenih agencija iz Beograda.⁷⁰⁷ Izuzetak je bila proslava Mačkova 60. rođendana 1939. godine kada i *Nova riječ* nije mogla zaobići veliku povorku HSZ „kojih je samo pješaka bilo skoro 20.000, a više stotina na konjima, kao i na motociklima i automobilima“ ili prijenosi Mačkovih okružnica početkom Drugog svjetskog rata u Europi tijekom rujna 1939. godine u kojima Maček traži od svakog Hrvata „da bude u pomoći i Hrvatskoj građanskoj zaštiti i našim vlastima“.⁷⁰⁸

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske odnos SDS prema Zaštiti se još više produbio. Samostalci su bili zabrinuti zbog položaja Srba u Banovini Hrvatskoj zbog terora HSZ jer je zbog toga padao utjecaj samostalaca, ali o tome nisu govorili javno. Ne smije se ispustiti iz vida da su samostalni demokrati sami progonili i smjenjivali predstavnike bivših vlasti uglavnom članove JRZ. Radilo se o nadmetanju s Jugoslavenskom radikalnom zajednicom za

⁷⁰⁵ HDA, fond 145., KBUSB-ODZ, kut. 20., str. pov. 94/1936., Kotarsko načelstvo Petrinja Banskoj vlasti Savske banovine, 2. X. 1936.

⁷⁰⁶ Manifestacija misli narodne sloge, *Nova riječ*, br. 92., 15. IX. 1938., 3.

⁷⁰⁷ Sukob s žandarskom patrolom kraj Šibenika, *Nova riječ*, br. 103., 1. XII. 1938., 7.

⁷⁰⁸ Proslava 60-godišnjice dra Mačkova, *Nova riječ*, br. 136., 20. VII. 1939., 9., Okružnica dra Mačkova, *Nova riječ*, br. 149., 19. X. 1939., 6.

prevlast u srpskim područjima Hrvatske.⁷⁰⁹ Na konferencijama SDS stranački dužnosnici uvjeravali su banovinske Srbe da će „čistke“ biti upotrebljene samo protiv onih koji su zloupotrijebili svoj položaj za prošlih režima.⁷¹⁰ Novine samostalaca *Nova riječ* podržavale su smjenu policijskih činovnika bivšeg režima u Banovini Hrvatskoj „koji su radili protuzakonito i zvjerski mučili uhapšeničke“, a podržana su i uhićenja onih koji su ubijali hrvatske političare.⁷¹¹ Samostalski tisak prenosi vijesti o priredbama HSZ, ali bez komentara. Izgleda da su jedino podržavali akcije zagrebačke HGZ na zagrebačkom Sveučilištu radi odstranjenja ustaški nastrojenih studenata i „Šimrakovih gojenaca“.⁷¹² Prema dopisniku CPB sa Sušaka jedan od rijetkih prvaka samostalaca dr. Ljubo Leontić iz Splita bio je u vrlo bliskim odnosima s lokalnim prvakom HSS Paškom Kaliternom te je očito pod njegovim utjecajem podržavao pretvaranje HSZ u hrvatsku vojsku, a posebno je uzdizao otvaranje Časničke škole HSZ u Zagrebu jer će samo izučeni časnici „dostojno da brane slobodu, dostojanstvo i čast hrvatskog naroda“.⁷¹³ Ali glasovi poput Leontićevih u redovima samostalaca su bili posve rijetki.

I predsjednik SDS Srđan Budisavljević na sjednici vlade u svibnju 1940. u Beogradu napomenuo je da je bilo dosta grešaka i ekscesa prilikom osnivanja Banovine Hrvatske „jer je

⁷⁰⁹ Treba spomenuti da su članovi JRZ u Hrvatskoj uglavnom pripadali Stojadinovićevoj frakciji unutar JRZ, te novi predsjednik JRZ Dragiša Cvetković tolerira njihovu smjenu u cilju zauzimanja što čvršćih pozicija u stranci.

⁷¹⁰ Mihajlo, KONSTANTINOVIĆ, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945.*, Agencija MIR: Novi Sad, 1998., 85., 90. Došao red i na policiju, *Nova riječ*, br. 147., 5. X. 1939., 6., Izjava predsjednika SDS dr. S. Budisavljevića, *Nova riječ*, br. 182., 6. VI. 1940., 5., HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 1389., Izvješće kotarskog načelstva Pakrac Kraljevskoj Banskoh upravi Banovine Hrvatske, 3. IX. 1939. Predmet: Danilo Podunavac prota i predsjednik SDS Pakraca održao konferenciju u Bučju.

⁷¹¹ Došao red i na policiju, *Nova Riječ*, br. 147., 5. X. 1939., 6.

⁷¹² Priredba konjaništva HGZ u kazalištu, *Nova Riječ*, br. 149., 19. X. 1939., 4., Teroristi na Sveučilištu, *Nova Riječ*, br. 151., 2. XI. 1939., 5.

⁷¹³ AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo sa Sušaka, veljača 1940. Ljubo Leontić je bio izrazito jugoslavenski orijentirani političar, stoga je ovaj podatak CPB sumnjiv, ali ne i nemoguć. Leontić je pozdravio pregovore Cvetkovića i Mačeka i stvaranje Banovine Hrvatske, zbog toga je za njega taj sporazum značio „pretpostavku jugoslavenske održivosti.“ Leontić je poslije sporazuma činio neformalno lijevo krilo SDS svojim povezivanjem s komunistima. Kasnije se nakon Kaliternina „disidentstva“ približio spiltskom HSS dr. Josipa Berkovića. Vidi: Stjepan, MATKOVIĆ, Ljubo Leontić i njegovi politički pogledi (1939-1947)., *Desnički susreti*, Zagreb, 2012., 74-75., HDA, grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660., Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939.

preokret veliki „narodni odisaj“. Budisavljević kritizira Mačeka da takvi potezi Zaštite samo idu na korist „Srpskom kulturnom klubu“ i njegovoj protusporazumaškoj politici jer njemu dolaze Srbi iz Donjeg Lapca i traže izdvajanje iz Banovine Hrvatske. Nato je Maček rekao da je grešaka bilo, ali poteze ove vlade treba da provode „ljudi prijašnjih režima“. Morali bismo se pozabaviti tom stvari. (...) Nama je u Zagrebu pomogla građ. zaštita.⁷¹⁴ Krizman u svom dnevniku ističe da neki u vrhu HSS poput dr. Josipa Torbara (1889-1963), tada ministra pošta u vladi Cvetković-Maček, nisu odobravali rad i ustroj Zaštite te da bi ju trebalo „što prije raspustiti.“⁷¹⁵ S postupcima Zaštite bio je nezadovoljan i dr. Ivan Pernar koji je rekao Krizmanu da treba uvesti „stroge mjere“.⁷¹⁶ S određenom ironijom Krizman spominje da je pri otvaranju novog željezničkog mosta u Zagrebu bio i predsjednik vlade Dragiša Cvetković, te da je kasnije otišao s Mačekom na zabavu HGZ u prostorijama Zagrebačkog zbora: „Bio sa Mačekom na zabavi Građanske zaštite do 4 sata ujutro. Plesali kolo. Cvetkovića za Zaštitu ljudi u sali pitali kakovi je čin dobio Cvetković u Zaštiti. Netko je rekao „kaplar“, a Maček odgovorio „ne kaplar nego „inhaber“ (austrijski vlasnici pukovnija op. a).“⁷¹⁷.

No, to ne znači da Krizman ponekad ne piše pozitivno o Zaštiti, posebno u vezi njene borbe protiv komunističkih i ustaških pristaša. Pri ustoličenju bana Šubašića u Banskim dvorima sudjeluju i jedinice HGZ i HSZ. Krizman komentira u svom dnevniku: „Na Markovu

⁷¹⁴ Mihajlo, KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 584. Pri tome je Budisavljeviću upao u riječ Maček: „Aparat koji smo preuzeli bio je loš. Sa Univerziteta bacili su Kraljevu sliku, a policija je gledala. Seljačka zaštita je došla i suzbila to.“ „Narodni odisaj“ je jedna epizoda iz srpske političke povijesti 19. stoljeća. Radi se o razdoblju kada je Narodna radikalna stranka u Srbiji došla na vlast 1887. godine te je provela represiju nad svojim političkim protivnicima iz Srpske napredne stranke pod vodstvom Milutina Garašanina. U tim obračunima u razdoblju od 1887. do 1896. je stradalo oko 400 ljudi iz redova Srpske napredne stranke, pri čemu je najviše ljudi stradalo u prva tri tjedna kada su radikali preuzeli vlast, ali i kasnije je bilo mnogo ubojstava. U tadašnjem radikalskom tisku „narodni odisaj“ objašnjavao je i opravdavao kao čin eskalacije pravednog gnjeva, pomješanog sa izljevima nekontrolisane radosti zbog odlaska mrskih naprednjaka. Mirko, POPOVIĆ, „Narodni odisaj“ i dolazak Narodne radikalne stranke na vlast, *Hereticus*, br. 1., 2007., 37.-47. Vrlo je zanimljivo da je Budisavljević upotrijebio upravo ovu analogiju.

⁷¹⁵ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 3. XII. 1939.

⁷¹⁶ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 7. XI. 1939

⁷¹⁷ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 3. XII. 1939. Inhaber (vlasnik) bio je izraz koji se koristio u habsburškoj vojsci za označavanje posebne počasti prema plemenitim ili aristokratima. Habsburška vojska je bila ustrojena na načelima razvijenim u feudalizmu u kojoj su određene pukovnije financijski pomagali i opsrblijavali opremom bogati plemići, te su stoga dobivali naslov Inhaber, koji se koristio u smislu počasnog pukovnika.

trgu postrojena seljačka i gradska zaštita. Suviše militaristički, ali ipak disciplinirana snaga protiv frankovačkih ispada.“⁷¹⁸ Prigodom posjete dr. Jurja Krnjevića Varaždinu 17. prosinca 1939. godine spominje dvostruku politiku unutar HSS. Dok Krnjević, prema Krizmanu, na skupu istupa protiv „komunista i hrvatske gospode – čistih Hrvata“ dotle neki prvaci HSS „jedne i druge puštaju u svojim uslovima i baš ta neodređenost omogućuje da iznutra truju HSS“ dok vodstvo HSS baš njihovo istupanje želi spriječiti djelovanjem „stranačke policije – građanske i seljačke zaštite.“⁷¹⁹ Krizmanu se u kritici nasilja HSZ pred Mačekom pridružio i prvak samostalaca Većeslav Vilder koji je tek u emigraciji javno napao bivšu vlast Banovine Hrvatske da je dozvolila „ustaška ulična ubojstva, bez istrage i kazne“.⁷²⁰ I lokalna vodstva SDS žalila su se vodstvu stranke poput dr. Dragutina Martinjaka iz Križevaca na rad i teror HSZ ističući da će to iskoristiti komunisti i frankovci.⁷²¹ Na osnovu tih izvješća Krizman je 23. veljače 1940. spomenuo Mačeku i upozorio ga na HSZ „kao elemenat nereda“ koji se treba suzbiti, pri čemu mu je Maček odgovorio: „da u njoj ima i dobra i zla“.⁷²²

Samostalci su pokušavali držati ravnotežu između „hrvatskih i srpskih ekstremista“ pri čemu su hrvatske ekstremiste vidjeli u HSZ te neizravno pozivali vodstvo HSS da jače radi na njihovom obuzdavanju. *Nova riječ* piše: „Ne sastoji se hrvatstvo i srpstvo u tome da pogodujemo svaku ludost, jer se pojavila na hrvatskoj ili na srpskoj strani, da svaku ekstremističku parolu bilo hrvatsku bilo srpsku primamo s blagohotnošću do nemoći.“⁷²³ Ubojstvo dr. Zdravka Lenca, očigledno od strane HSZ, iako su ga samostalci otvoreno optuživali da je Ljotićev zboras i „četnik i tu legitimaciju je i dalje svakom pokazivao“, su

⁷¹⁸ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 29. VIII. 1939

⁷¹⁹ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 17. XII. 1939. Istovremeno 16. I. 1940. godine Krizman piše: „Prigodom boravka Kneza-Namjesnika legalizirana Seljačka i građanska zaštita. U njoj hoće Maček izgraditi instrument protiv komunista i frankovaca, ali ta stranačka policija postat će elemenat nereda i smutnje demokratskog političkog života. (...)“

⁷²⁰ Većeslav, VILDER, *Bika za rogove*. Gdje je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje? Demos: London, 1957., 110. Očito tu Vilder misli i na Zaštitu.

⁷²¹ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 3. II. 1940.

⁷²² AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 22-24. II. 1940.

⁷²³ Protiv ekstremista s hrvatske i srpske strane, *Nova riječ*, br. 154., 23. XI. 1939., 6. Da se vjerovatno radi o „ekstremistima“ HSZ govori i činjenica da za ustaše „Nova riječ“ otvoreno govori da su fašisti.

osudili jer takav poredak gdje se „čovjek jednostavno ubije na ulici“ nije prihvatljiv nikomu.⁷²⁴ Ipak, određeni krugovi u SDS su tolerirali teror Zaštite i zbog suzbijanja pokreta *Srbi na okup* u režiji *Srpskog kulturnog kluba* koji je otvoreno radio na provedbi velikosrpske politike i izdvajanju kotareva s srpskom većinom iz sastava Banovine Hrvatske. Taj pokret je tangirao i interese samostalaca koji su protiv njega povelili političku bitku, jer se uglavnom radilo o pridobijanju hrvatskih Srba koji su činili glavnu glasačku bazu SDS.⁷²⁵ Savica Kosanović na Izvršnom i Glavnom odboru SDS 22. listopada 1939. godine govori da se šire glasine o tobožnjim progonima Srba u Banovini Hrvatskoj, ali takve glasine šire: „naši politički protivnici, koji se ne mogu pomiriti s time što su uklonjeni s vlasti i što ne mogu više da je zloupotrebljavaju“, da bi nastavio da ih također šire destruktivni elementi koji ne žele slogu Hrvata i Srba, i završio govor: „Danas je Srbima u Hrvatskoj bolje, nego što im je bilo pod režimom diktature“.⁷²⁶

Na iste optužbe i propagandu JRZ i Cvetkovića da su u Hrvatskoj „Srbi međusobno dijele i proganjaju“ osvrnuo se i predsjednik SDS Srđan Budisavljević na konferenciji SDS u Osijeku. Budisavljević tvrdi da je to točno jer su upravo samostalci takvu politiku nasilja upravo iskusili: „a ta se politika nastavlja i danas sa agitacijom da smo izdajice srpstva i neprijatelji države jer smo za politiku sporazuma i tim se zbilja slabi srpska snaga.“⁷²⁷ SDS je uz potporu HSS i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve iskoristio političku razjedinjenost banovinskih Srba za potpuno političko uništenje gotovo svih ostalih srpskih stranaka u Banovini Hrvatskoj. To se uništenje provodilo otpuštanjem, premještanjem i umirovljenjem članova i pristaša konkurentskih stranaka iz svih tijela Banske vlasti Banovine

⁷²⁴ Dva žalosa događaja, *Nova riječ*, br. 175., 18. IV. 1940., 5.

⁷²⁵ JELIĆ, O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj, n. dj., 159-162. Osim toga u novoj vladi Cvetković-Maček resor ministra socijalne politike dobio je Srđan Budisavljević. U strukturama vlasti u banovini Hrvatskoj SDS se također visoko pozicionirao. Položaj unutrašnjih poslova preuzeo je B. Bojkić, a zdravstva Milutin Kosanović (brat Savice Kosanovića), dok je kasnije na položaj podbana izabran Svetozar Ivković.

⁷²⁶ *Misija Samostalne demokratske stranke*, n. dj., 23.

⁷²⁷ Izjava predsjednika SDS dr. Budisavljevića, *Nova riječ*, br. 182., 6. VI. 1940., 5. Slično je govorio i Hinko Krizman: „ (...) SDS će se na srpskoj strani raskrinkati one, koji naokolo šire razne laži o progonima Srba u Hrvatskoj“.

Hrvatske te fizičkim zlostavljenjem njihovih članova i pristaša od strane Hrvatske seljačke i građanske zaštite.

Prvaci SDS nikada nisu javno progovorili o nasilju HSZ nad srpskim stanovništvom, ali su zato u internim razgovorima s dr. Mačekom i prvacima HSS tražili da se odredi Zaštite obuzdaju. Nereagiranje SDS na nasilje HSZ posebno je koristila režimska osječka *Jugoslavenska zastava* koja piše da je sada vidljivo da ovi političari iz „štaba pok. S. Pribičevića, moraju da odobravaju čak i rad terorističke „Seljačke zaštite“ i da pljeskaju kada one vrši teror nad srpskim seljacima u Lici i na Kordunu“.⁷²⁸ U sličnom tonu piše i unitaristička *Narodna odbrana* četničkog vojvode Ilije Trifunovića-Birčanina koji se zaprijetio Hrvatima „četničkim metodama u borbi protiv sporazuma“ jer su njemu poznati „izvesni žalosni događaji“ u Zagrebu, pri čemu su glasila SDS reagirala na Trifunovićevo pozivanje na „prijetnju građanskim ratom“.⁷²⁹

Zbog silnih napada beogradskog tiska na samostalce zbog njihovog nereagiranja na teror HSZ uzvratila su glasila SDS tvrdnjom da ti beogradski „emigranti“ i „mučenici“ ta „velika hrpa smijenjenih političara i konjunkturista“ pripadnika JRZ i bivših režima ne može shvatiti da svaka njihova politička akcija i „prepričavanja“ neće im pomoći da se ponovno domognu vlasti, jer oni ne shvaćaju da „nije provedena samo smjena jednog režima (...) nastupila je puna smjena jedne naopake politike“.⁷³⁰ Na svom oproštajnom govoru na konferenciji SDS reagirao je i podban Banovine Hrvatske dr. Svetozar Ivković: „Bilo je dosta puta od pojedinaca izneseno, kako se Srbi u Hrvatskoj progone. Međutim, o takvim progonima ne može biti govora, nego samo pojedinci svoje osobne slučajeve generaliziraju. Da progona Srba u Hrvatskoj nema, najbolje je jamstvo to, što se HSS založila, da mjesto podbana dobije Srbin samostalac“.⁷³¹

⁷²⁸ Naličje Seljačko-drmokratske koalicije, *Jugoslavenska zastava*, br. 28., 7. II. 1939., 2,

⁷²⁹ Odgovor Novoj riječi, *Narodna odbrana*, br. 20., 18. V. 1940., 251.

⁷³⁰ Jeli ugroženo srpstvo u banovini Hrvatskoj, *Srpska štampa*, br. 2., 27. I. 1940., 4.

⁷³¹ Nema progona Srba u Hrvatskoj, *Hrvatske novine*, br. 9., 1. III. 1941., 2.

Očito je vodstvo SDS prema djelovanju HSZ imalo dvostruku politiku. U javnosti se nisu iznosili sporovi SDS s HSS u vezi djelovanja Zaštite, dok su u internim razgovorima prvaci SDS upozoravali HSS da Zaštita postaje sve veća prepreka za normalno funkcioniranje reda i zakona u Banovini Hrvatskoj. Izražavali su određeno razumijevanje za istupe Zaštite protiv komunista i ustaša te pristaša prijašnjih režima jer su u njihovim smjenama vidjeli i vlastitu korist. Razumljivo je i da su u tadašnjoj međunarodnoj situaciji, kada u Europi traje Drugi svjetski rat, koja je postajala sve ozbiljnija po položaj Jugoslavije, politički vrhovi SDS nastojali da ničim ne naruše postignuti hrvatsko-srpski sporazum i državno jedinstvo. Ipak je u vodstvu SDS sve više rastao strah što HSS u konačnici želi s odredima Zaštite, bojeći se da se oni neće upotrijebiti u borbi za hrvatsku samostalnost, što nikako nije bilo u interesu politike samostalaca.

8. Humanitarna djelatnost postrojbi Hrvatske seljačke zaštite

Prema tajnim okružnicama vodstva HSS Zaštita je osim obavljanja i čuvanja sigurnosti i reda na hrvatskom selu trebala biti spremna i u slučaju različitih prirodnih nepogoda da pomogne pogođenom stanovništvu. Takvih je slučajeva i prilika bilo doista mnogo. Pomoć u katastrofalnoj poplavi u Samoboru krajem svibnja 1939. godine pružile su i jedinice samoborskog HSZ koje su pružile najkritičnija mjesta. Prvi je stigao vod HSZ iz sela Gradne koji je počeo graditi veliki nasip kod teksilne tvornice Setelana, dok su drugi odredi HSZ bili raspoređeni po cijelom Samoboru, a ponajviše u Gornjem Kraju. S obzirom da je cijela privreda samoborskog kraja bila potpuno uništena poplavom list „Samoborac“ traži da se cijeli kraj na određeno vrijeme oslobodi plaćanja poreza. Pomoć je pružila i *Gospodarska sloga* nizom sabirnih humanitarnih akcija.⁷³² Slijedeći dan došli su u grad zastupnici HSS

⁷³² Odjeli HSZ rade, *Samoborac*, br. 8., 25. V. 1939., 3.

Ljudevit Tomašić i August Košutić, pri čemu je Tomašić nadzirao rad HSZ, a Košutiću su predstavnici HSZ dali izvješće o postignutom.⁷³³ Osim toga u Samoboru su odredi HGZ često služili i za potrebe sigurnosti. Naime, kada je 30. studenog 1939. u gradu nestalo struje, a u cilju da se spriječe krađe vodstvo HGZ poslalo je u ophodnju gradom „pet jakih ophodnja HSZ“ pri čemu je uhićeno nekoliko pljačkaša.⁷³⁴

Tijekom travnja 1940. godine kod velikih poplava rijeke Vuke stradalom stanovništvu grada Vukovara i okolice pomagale su brojni odredi XIII rajona HSZ. Osim evakuacije stanovništva i osobne imovine odredi HSZ regulirali su promet, postavljali skele, ali i vršili sigurnosnu službu nad imovinom građana. *Srijemski Hrvat* piše: „Čim se je naime pokazalo da će poplava poprimiti neuobičajene razmjere i da će biti potrebno evakuirati stanovništvo iz pojedinih kuća u poplavljenim ulicama preuzela je Hrvatska građanska zaštita inicijativu u tom pravcu (...)“. Zbog izuzetnih zasluga u spašavanju stanovništva grada Vukovara od strane rajonskog nadzorništva XIII rajona HSZ i kot. zapovjednika Augustina Halasa pohvaljeni su svi požrtvovani zaštitari.⁷³⁵ Postrojbe HSZ pod nadzorom ing. Augusta Košutića sudjeluju i u ponovnoj izgradnji, odnosno obnovi, izgorjelog sela Kolarec na prostoru općine Gornja Rijeka koje je zamišljeno kao budući „idealni tip seljačkog naselja“ u novoj seljačkoj državi.⁷³⁶

Osim toga Zaštita po zahtjevu drugih HSS-ovskih gospodarskih organizacija preuzima i razne službe čuvanja i osiguranja te borbu protiv krijumčara. Zbog velikog razvoja krivolovstva u Banovini Hrvatskoj koje je uzelo velikog maha, jer se „nemilosrdno i zlonamjerno harači lovina-divljač“ i u doba relativnog lovostaja, Hrvatski seljački lovački pokret donio je na svojoj sjednici zaključak da se pozove Zapovjedništvo HSZ da zaštitari

⁷³³ Narodni zastupnik Ljudevit Tomašić nadzire rad HSZ, *Samoborac*, br. 8., 25. V. 1939., 4.

⁷³⁴ Uspješan rad HGZ, *Samoborac*, br. 36. 7. XII. 1939., 3. Uskoro je vodstvo HGZ nabavilo za svoje pripadnike u kišne kabanice.

⁷³⁵ Požrtvovanost Hrvatske građanske zaštite kod spašavanja imovine građanstva prilikom poplave u Vukovaru, *Srijemski Hrvat*, br. 15., 13. IV. 1940., 2.

⁷³⁶ Jasenka, KRANJČEVIĆ, Obnova izgorjelog sela Kolarec, *Cris*, br. 1., 2002., 44-51.

preuzmu kontrolu nad lovištima i nad suzbijanjem krivolovstva.⁷³⁷ Tako u časopisu *Gospodarske sloge* piše: “Mi se sada nalazimo u doba relativne lovostaje, kada se ne smiju loviti zečevi, fazani, srne; jeleni itd. Sa svih strana stižu nam vijesti, da je krivolovstvo uzelo velikog zamaha, te da se nemilosrdno i licnamjerno harači sva lovina-divljač, a time se ne nanosi šteta samo sebi nego i svom hrvatskom seljačkom narodu kao cjelini.“ Stoga je *Gospodarska sloga* pozvala Zapovjedništvo HSZ da obavjesti postrojbe HSZ da pomognu u suzbijanju krivolova.⁷³⁸ Isto tako Ispostava Banske vlasti u Splitu angažirala je odrede HSZ kao „pomorsko redarstvo“ jer neki ribari „dinamitom i mliječom“ uništavaju pomorsku floru i faunu „da se na opustošenim mjestima ne može više obnoviti ribarstvo“, a u cilju da se regulira cijena ribe na tržištu.⁷³⁹ Zaštita je sprječavala i krijumčarenja brašna kada su zaštitari 2. satnije HSZ na Kustošiji uhitili krijumčara Milana Bašića i zaplijenili su cijeli tovar kamiona punog brašna koji je odveden u Hrvatski narodni dom u istom naselju i čuvan „pod paskom Zaštite“.⁷⁴⁰

VI. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U BANOVINI HRVATSKOJ

1. Slučaj „satnika HSZ Ivana Morića“ i legalizacija Hrvatske seljačke zaštite

Osnivanjem Banovine Hrvatske karakter HSZ se drastično promijenio. Iako i dalje ilegalna organizacija njena moć je sve više rasla nasuprot žandarmerijskim organima. Mnogi

⁷³⁷ Lovačke vijesti, *Gospodarska sloga*, br. 4., 15. II. 1940., 8.

⁷³⁸ Seljaštvo protiv zvjerohradica, *Varaždinske novosti*, br. 537., 14. III. 1940., 6.

⁷³⁹ Razvoj ribarstva uz suradnju Gospodarske Sloge i Seljačke zaštite, *Hrvatski dnevnik*, br. 1379., 3. III. 1940., 5.

⁷⁴⁰ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 6329., Zapovjedništvo HSZ za kotar Zagreb vanjski Vrhovnom zapovjedništvu HSZ Zagreb, 11. IX. 1940. Milan Bašić je uhićen od strane HSZ i odveden u zagrebačko redarstvo, ali su ga oni „nakon pola sata pustili na slobodu“.

vođe Zaštite pa i mnogi zaštitari bili su naoružani i kao takvi izvor moći u pojedinom kraju. Koliko su neki žandari bili frustrirani osnivanjem Banovine Hrvatske i djelovanjem HSZ govori događaj od 17. rujna 1939. godine na željezničkoj stanici u Generalskom stolu kada se nekoliko stotina seljaka vojnih obveznika bunilo da ih kao vojne obveznike trpaju u vagone za stoku. Na to je žandarmerijski kapetan Mane Zobenica u bijesu izjavio: „To Vam je sve kriv vaš dr. Maček i vaš ban Šubašić. (...) Što se bunite, morate ići. Gdje Vam je sada Seljačka zaštita. Tu se sada bunite i mislite da ste jaki, ali čekajte kada tamo dođete bit ćete mekani kao ovčji rep“.⁷⁴¹ Očito da je u nekim redovima žandarmerije još samo vojska smatrana kao institucija koja brani centralističke interese Beograda. S obzirom da se žandari nisu usuđivali razoružavati zaštitare u čisto hrvatskim krajevima, pokušali su to činiti na mješovitim hrvatsko-srpskim područjima Banovine Hrvatske. Upravo je slučaj razoružavanja satnika Ivana Morića iz naselja Stankovci (benkovački kotar) kraj Zadra potaknuo vodstvo HSS da pokrene službeni proces legalizacije HSZ u okviru Banovine Hrvatske.

U nekim slučajevima, uglavnom u miješanim hrvatsko-srpskim krajevima na području Banovine Hrvatske, žandarmerija je pokušavala razoružati postrojbe HSZ, kao na području Benkovca kada je 16. prosinca 1939. godine u iznenadnoj noćnoj akciji razoružan satnik HSZ Ivan Morić u Stankovcima. Uslijedila je brza reakcija lokalnog vodstva HSZ te je 19. prosinca kotarska organizacija HSS u Benkovcu u pismu komandi žandarmerije u Benkovcu poslala zahtjev za vraćanjem oružja HSZ. U pismu stoji da su iz vodstva HSS iz Zagreba dobili upute da je HSZ posve legalna organizacija koja ima „karakter javne straže“ te kao takve one moraju biti naoružane. Stoga, navodi se u pismu, komanda žandarmerije je dužna o tome obavjestiti svoje podčinjene i vratiti zaplijenjeno oružje.⁷⁴²

⁷⁴¹ HDA, Grupa XXVI, Vojska i žandarmerija, kut. 20., 55394/39., Držanje žandarmerijskih organa u kotaru Ogulin.

⁷⁴² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2060., Kotarska organizacija HSS Benkovac Komandi žandarmerijske čete u Benkovcu, 19. XII. 1939. Komanda žandarmerije je u svom pismu od 21. prosinca 1939. tražila obješnjenje od kotarskog načelstva u Benkovcu pri čemu je navela naredbu Banskih vlasti BH od 4. studenog 1939. da postrojbe HSZ ne smiju ništa poduzimati bez znanja žandarmerije. Isto tako moli se kotar da

Na upit komande žandarmerije kotarskom načelstvu u Benkovcu kako postupiti u ovom slučaju načelstvo odgovara: „Opseg i način rada HSZ reguliran je do sada samo naredbom gospodina bana Banovine Hrvatske od 4. studenog 1939. godine po kojoj naredbi HSZ na svoju ruku i samostalno ne smije poduzimati nikakvo uredovanje pod prijetnjom zakonskih posljedica, već može da bude pri ruci organima vlasti, odnosno to joj je u dužnosti, ali samostalno uredovanje u nikom slučaju ne smije poduzimati dok na saradnju nebi bila pozvana. Pitanje značaja HSZ to jest jesu li oni organi vlasti odnosno organi javne straže pomenutom naredbom nije regulirano, dok se iz iste naredbe može razabrati koga ona subsumira pod pojam organa vlasti i koji su to organi, koji mogu na saradnju pozvati članove HSZ. Isto tako nije pomenutom naredbom regulirano niti pitanje držanja i nošenja oružja po članovima HSZ kako je to pitanje regulirano specijalnim propisima primjerice kod lugara, poljara itd. kao organa javne straže. Slijedom toga ovo je načelstvo mišljenja, da se na članove HSZ odnosno držanje i nošenje oružja imaju primijeniti samo odredbe zakona o držanju i nošenju oružja pa je prema tome postupak žandarm. organa žandarmerijske stanice u konkretnom ovom slučaju bio u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima i ispravan, jer član HSZ Morić Ivan iz Stankovaca prema ovoj sreskoj evidenciji nije bio niti je u posjedu dozvole za držanje oružja niti oružanog lista za držanje i nošenje oružja.“⁷⁴³

Slučajevi razoružavanja časnika HSZ kao i „slučaj satnika Morića“ prislili su Zapovjedništvo HSZ da izvrši pritisak na vodstvo HSS da se hitno donese takav pravilnik da se postrojbe HSZ na prostoru Banovine Hrvatske legaliziraju. Postupak je potaknuo i komandant žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske Kvintilijan Tartaglia (1884.-1968.)⁷⁴⁴

im se javi da li su te upute u međuvremenu promijenjene u skladu s pismom kotarske organizacije HSS iz Benkovca.

⁷⁴³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2060., Kotarsko načelstvo Benkovac Benkovačkoj žandarmerijskoj četi, 22. XII. 1939. Predmet: HSZ – nošenje oružja.

⁷⁴⁴ Kvintilijan (Quintino) Tartaglia (1884-1968), žandarmerijski brigadni general. Osnovnu i srednju školu završio u Splitu, te se opredjelio za vojnu službu. Vojnu školu završava u Trstu te postaje kadet u 22. dalmatinskoj pukovniji. Nedugo zatim prelazi u bosansko-hercegovačku žandarmeriju, gdje ga 1918. zatiče stvaranje nove države Kraljevine SHS. Tada prelazi u žandarmeriju Kraljevine SHS pri čemu u Bosni služi do 1924. godine. Kasnije je po službenoj dužnosti položaj žandarmerijskog zapovjednika vršio u Novom Sadu,

koji je informiran o događajima u benkovačkom kotaru u dopisu Banskoj vlasti 3. siječnja 1940. godine sugerirao da se treba donijeti „jedno principijelno rješenje o držanju i nošenju oružja od strane HSZ da bi se na taj način izbjegli neželjeni nesporazumi“.⁷⁴⁵ Svi ti slučajevi poklopili su se s posjetom kneza Pavla Zagrebu koji je indirektno odobrio rad i djelovanje HSZ.

Najvažnija odluka Banske vlasti Banovine Hrvatske što se tiče HSZ bila je njezina službena legalizacija, što je značilo da nakon više od četiri godine ilegalnog djelovanja HSZ više ne može biti meta represivnih organa Kraljevine Jugoslavije. Pravilnik o legalizaciji HSZ napisao je 12. siječnja 1940. godine dr. Vladko Maček kao vrhovni zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite. Maček je u pravilima o legalizaciji HSZ naveo da je HSZ „pomoćna postrojba Hrvatske seljačke stranke“ koja čuva „ustavna prava Hrvatske“ te služi „za suzbijanje prevratničkog i hrvatskom seljačkom pokretu protivnog, protuzakonitog i uopće rušilačkog djelovanja“. Naglašena je njena vojnička komponenta jer se HSZ dijeli se na: pješačke, konjaničke, motorističko-povozne odjele. Pravilnikom se uvode „aktivni zaštitari“ u svrhu „aktivne službe“, iako ta služba nije precizirana. Kako slijedi: „iz odreda HSZ izlučuje se u svakom kotaru (gradu) prema odredbi vrhovnog komandanta potreban broj najsposobnijih zaštitnika, koji se formiraju u svrhu stalne službe, dočim se ostali dio Zaštite drži u i prema potrebi saziva.“ Ona je organizirana po kotarevima, a njeni posebni odjeli pojavljuju se pod imenom „Hrvatska građanska zaštita“. Članom Zaštite može postati svaki pristaša HSS s navršениh 25 godina. Pravila određuju i stvaranje „Omladine HSZ“ u kojoj se nalaze „pripravnici“ mladići od 16. do 25. godina, koji se po potrebi upotrebljavaju u

Cetinu i Ljubljani. Ženi se Paolom Tartaglia, damom na dvoru kralja Aleksandra i ulazi u beogradsku elitu. Godine 1937. dobiva čin brogadnog generala te biva postavljen za zapovjednika Žandarmerijske škole u Kamenici, a zatim za inspektora u Beogradu. S tog položaja odlazi na dužnost zapovjednika žandarmerije u Banovini Hrvatskoj. Žandarmerijska brigada imala je dvije žandarmerijske pukovnije: Savsku s sjedištem u Zagrebu i Primorsku s sjedištem u Splitu. Brigada je brojala ukupno 4.500 oružnika. U početku sudjeluju u nastanku NDH, ali brzo odlazi u mirovinu i ostaje živjeti u Zagrebu. Vidi u: Siniša, TARTAGLIA, *Obitelj Tartaglia i Split – neraskidive veze (1150-2010)*, Književni krug: Split, 2011., 130-131.

⁷⁴⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2060., Štab žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940.

„glasničke službe“. Predsjednik HSS je ujedno zapovjednik HSZ, a zamjenjuju ga potpredsjednici. Vrhovni zapovjednik imenuje zapovjednike kotareva (gradova), nad nekoliko kotareva (gradova) imenuje nadzornike. Kotarske podzapovjednike HSZ imenuje vrhovni zapovjednik na prijedlog kotarskih odnosno gradskih zapovjednika dok niže funkcionere (vodnike i rojnike) imenuje kotarski zapovjednik.⁷⁴⁶

Sve je to samo značilo uvod u daljnje jačanje i organizacijsku izgradnju HSZ, a zapravo potvrđivalo je stanje koje je već dugo bilo stvarnost. Pravilnik očito nije namjerno sasvim jasno napisan, ali vidljiva je Mačekova namjera, da se osim formalne legalizacije HSZ, utvrdi da ona počinje djelovati ako bi beogradski centar kršio prava tek ustanovljene Banovine Hrvatske. Dana 13. siječnja 1940. godine ban Šubašić i Banske vlasti potvrdile su Pravilnik HSZ.⁷⁴⁷ Vijest o legalizaciji HSZ, osim glavnih zagrebačkih listova, prenijela je većina lokalnih novina u Banovini Hrvatskoj. Tako *Posavska Hrvatska* iz Slavenskog Broda donosi vidljivu vijest „Hrvatska seljačka zaštita ozakonjena“.⁷⁴⁸ Međutim, iako je sada Zaštita i formalno legalizirana, problem njenog naoružanja je i dalje ostao neriješen s pravne strane gledišta, ali je to sada predstavljalo manji problem nego prije.

2. Časnička škola Hrvatske seljačke zaštite u Zagrebu

⁷⁴⁶ COLIĆ, n. dj., 405-407. Također vidi: JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus: Zagreb, 1983., 34-35.

⁷⁴⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., Pravila Hrvatske seljačke zaštite s potpisom V. Mačeka predana u pet primjeraka Banskim vlastima.

⁷⁴⁸ Primljena na znanje prvaila Hrvatske zaštite, *Hrvatski dnevnik*, br. 1330., 14. I. 1940., 5., Ivan, ĆOSIĆ-BUKVIN, Hrvatska seljačka zaštita, *Hrašće*, br. 32., 2007., 77. S obzirom da su većinu časnika HSZ činili bivši niži i viši austro-ugarski časnici u javnosti Banovine Hrvatske, a uzevši u obzir i nove političke okolnosti, počeo je polagani proces njihove rehabilitacije, s obzirom da je u jugoslavenskom društvu Austro-Ugarska kao država i društvo, a tako i njezina vojska, bila posve „demonizirana“. Bivši austro-ugarski časnik Pero Blaškov piše ovako u Jutarnjem listu 1940. godine: „Više od polovice današnjih građana Kraljevine Jugoslavije borilo se pod zastavom vojske Austro-ugarske monarhije. Sigurno je da je 90% tih građana ispunjavalo svoje građanske i vojničke dužnosti. Kultus zaveden poslije Ujedinjenja da se govori ogavno o svima nama koji smo se borili na raznim ratištima pod Monarhijom, kao da smo radi toga izdajice i crno-žute hijene mora neminovno prestati. Ne samo to, nego ne može biti ni da se veliča samo Kajmakčalan, Crni Vrh i Mačkov Kamen, a da se zaboravi na Soču, na Karpate ili na Volhiniju, gdje su se pripadnici našega naroda često borili kao lavovi i ostavili tamo svoje kosti. Nisu se borili za Habsburga ili crno-žute zastave, već za svoj život i radi svoje građanske dužnosti.“ <http://www.forum.tm/vijesti/izmedu-amnezije-i-mita-1580#sthash.dpuf> (preuzeto 4. III. 2014.)

Nakon Sporazuma Cvetković-Maček i osnivanja Banovine Hrvatske te posjete kneza Pavla Zagrebu uz naglašenu manifestaciju HSZ u njegovom osiguranju i vojničkom paradom HSZ u čast njegova posjeta, počeo je uznapredovati proces legalizacije HSZ na prostorima Banovine Hrvatske. Nakon što je odlukom Banske vlasti Banovine Hrvatske 13. siječnja 1940. godine Hrvatska seljačka i građanska zaštita legalizirana kao poluvojna pomoćna organizacija HSS, upravo pred spomenuti posjet kneza Pavla gradu Zagrebu, nekoliko dana prije u Fijanovoj ulici u Zagrebu u dvorišnoj zgradi (vatrogasno spremište) 10. siječnja 1940. službeno otvorena je Časnička škola HSZ, odnosno časnički tečaj.⁷⁴⁹

Međutim, prema provjerenim podacima škola je djelovala i ranije. Prvo je to bila škola za Konjaništvo HSZ koje je tijekom vremena slabije napredovalo u vojničkoj poduci, a taj izobrazni tečaj naredio je sam Maček. Uglavnom, zimskih mjeseci 1938./39. već su počela redovita predavanja, dok je godinu dana prije zapovjednik HGZ Zvonimir Kovačević na istom mjestu također održavao vojničku izobrazbu za zapovjednike rajonskih HSZ i HGZ svoga zagrebačkog područja barem jednom tjedno, dok je nedjeljom i blagdanima prije podne skupljao svoje ljude iz HGZ Zagreba za razne vježbe. Isto tako, prema određenim podacima, već sredinom 1937. zaslužni pojedinci HSZ upućivani su u Zagreb na tromjesečni vojnički tečaj, da bi pri povratku preuzimali dužnosti zapovjednika kotarske HSZ. Tako su npr. iz Donjeg Miholjca poslani u Zagreb Jozo Mikić i Stjepan Lovak, da bi pri povratku preuzeli

⁷⁴⁹ Zgrada vatrogasnog doma i spremišta sagrađena je 1933. godine u Fijanovoj ulici br. 6. Gradska općina Zagreb sagrađila je tada prvi rajonski vatrogasni dom za vatrogasno društvo (četu) Maksimir za istočni dio grada, da se tako decentralizira obrana grada od vatre. Taj se dom nalazio se u središtu svoje rajonske čete. Novi je dom bio moderno uređen. U njemu su se nalazile dvije velike garaže za smještaj vatrogasnih strojeva. Pored garaža nalazilo se spremište za odijela i odore. U prizemlju se nalazila i soba za tajnika, u kojoj su se držale sjednice. U sredini zgrade podignut toranj za penjačke vježbe, a u pozadini su prostorije za sušenje vatrogasnih cijevi. Iznad garaža i prostorija za tajnika nalazi se velika terasa za razne društvene potrebe. Na vrhu tornja bila je sirena za uzbunu. Zgrada je sagrađena u duhu moderne hrvatske arhitekture tridesetih, u čistom i jasnom volumenu s ravnim krovom i zidnom platnu bez dekorativnih elemenata. Taj prostor je upotrebljavala i HSZ odnosno HGZ za svoje potrebe, obuku i vježbe te kao prostorije za učenje vojnih vještina.

visoke dužnosti u redovima HSZ.⁷⁵⁰ Uostalom, kratki tečaji za pripadnike Zaštite postojali su i u drugim gradovima. U Kutini je također formirana škola/tečaj za osposobljavanje časnika HSZ koji vodi austro-ugarski časnik Josip Bilg iz Potoka zapovjednik HSZ za kotar Kutina. Tečaj je završilo 15 polaznika (4 satnika, 3 poručnika i ostali vodnici). Sličan tečaj je održan i u Garešnici koji je vodio kot. zap. Tomo Rogulja (1894-1944.) iz kojeg je izašlo 20 podčasnika HSZ.⁷⁵¹ Da to nije bila nikakva tajna svjedoči i godišnje izvješće britanskog veleposlanstva u Beogradu vladi u Londonu 1936. godine, hvaleći Mačekovu sposobnost na uspostavljanju «odlične discipline» u redovima svoje stranke i «seljačke straže», sastavljene od njegovih «mlađih sljedbenika». Britanci ističu da su ti odredi još nenaoružani, ali da pohađaju poluvojnu obuku, što uznemirava vojne vlasti, s obzirom na mogućnost da «straža bude upotrebljena u slučaju «pobune».⁷⁵² Jedan od razloga osnivanja škole bila je raznolika izobrazbenost pojedinih lokalnih zapovjednika HSZ, te je zbog njihovog ujednačavanja Maček naredio osnivanje „izobraznog kursa“ odnosno Časničkog tečaja HSZ.⁷⁵³

Na izobrazbi često su se izvodile i noćne vježbe, a glavni poligon za vježbe „zaštitnika“ nalazio se na Kulmerovim livadama u Zagrebu.⁷⁵⁴ Časnička škola je osim kao proces legitimizacije HSZ imala i praktičnu svrhu, izobrazbu časnika HSZ u svrhu njihova discipliniranja i stvaranje vojničke stege među već iskusnim bivšim austro-ugarskim časnicima, ali posebno članovima HSZ koji su prošli samo osnovnu obuku u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Radilo se zapravo o pokušaju transformiranja karaktera Zaštite iz u prvoj fazi poluvojničke organizacije u vojnu organizaciju. Sam čin otvaranja škole vidno je popraćen u glavnim hrvatskim dnevnicima, pri čemu je pri otvaranju škole prisustvovao odred

⁷⁵⁰ HDA, SDS RSUP SRH, 01.33. elaborat Građanske stranke u kotaru Donji Miholjac, 39.

⁷⁵¹ HDA, SDS RSUP SRH, šif. 01.31., Građanske stranke za kotar Kutinu, 137. Isti tečaj održavan je i u općini Ludina koju vodi satnik HSZ Alojz Požgaj. Požgaj sudjeluje u razoružavanju jug. vojske 1941., te neko vrijeme surađuje s ustašama, ali se kasnije priklanja NOP-u, da bi poslije rata bio biran na različite društveno-političke funkcije. Rogulja je 1941. pristupio ustaškom pokretu i postao ustaški tabornik, te kao takav ubijen od strane partizana 1944. godine.

⁷⁵² AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938.*, II., n. dj., 472.

⁷⁵³ KARLAULA, *Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića...*, n. dj., 212.

⁷⁵⁴ Krunoslav, BATUŠIĆ, *Prilozi za poviest stvaranja Hrvatskih oružanih snaga, Drina*, br. 4.-6., Madrid, 1962., 43.

konjaništva HSZ u novim odorama.⁷⁵⁵ Škola je osnovana u svrhu vojničke izobrazbe uglavnom kotarskih zapovjednika te satnika i rojnika HSZ sa ciljem da ova organizacija dobije adekvatno vojnički izobraženo lokalno vodstvo. Prema Imeniku polaznika časničkog tečaja HSZ primjećuje se da je svako veće mjesto u Banovini Hrvatskoj bilo zastupljeno svojim predstavnikom uglavnom predsjednikom kotarske HSZ po naređenju vođe HSZ Đuke Kemfelje, koje su u slučaju bolesti zamjenjivali najstariji satnici. Ukupno je u prvom tečaju bilo zastupljeno 102 polaznika škole, dok je sam tečaj trajao između 4. do 6. tjedana (prema Pribaniću 8-10 tjedana). Bilo je predviđeno da svaki nastavni predmet ima oko 20-30 sati obuke.⁷⁵⁶ Polaznici su bili smješteni u dvorišnoj zgradi škole gdje su imali stan i hranu. Od polaznika osim seljaka tu su se nalazili: „dva odvjetnika, dva pravnika, zatim veći broj činovnika i trgovaca te posjednika“. Po dobi polaznici su varirali, ali ih se najviše bilo između 30-te i 50-te godine života.⁷⁵⁷ Prema Pribaniću: „Bilo ih je iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Bilo je najviše seljaka, ali ima i ponegdje koji pravnik, učitelj, trgovac i obrtnik. Svi su služili u vojsci ponajviše u pješaštvu, dijelom još u austrougarskoj vojsci, no većinom u jugoslavenskoj. Nekolicina bili su rezervni oficiri, ostali su postigli razne podoficirske činove. Stari su bili između 30-55 godina. Držanje, stega i međusobno slaganje na tečaju bili su im odlični.“⁷⁵⁸ Polaznike tečaja je jednog dana posjetio i Vlatko Maček u

⁷⁵⁵ Časnička škola Hrvatske seljačke zaštite, *Jutarnji list*, 21. I. 1940., 10.

⁷⁵⁶ HDA, fond. 155., Banovina Hrvatska, Kabinet bana, kut. 1., Imenik polaznika časničkog tečaja HSZ, b.b. Ovdje se prilaže prema Imeniku selektivno imena i prezimena polaznika škole da bi prikazala raširenost HSZ na području Banovine Hrvatske koja je početkom 1940. godine bila vrlo velika: Antun Babić, Nova Gradiška (Laze), rojnik, Pero Bakić, Dubrovnik (Čilipi), kotarski zapovjednik, Marko Božić, Split I (Zvečanje), kot. zap., Petar Baričević, Sl. Požega (Pož. Sesvete), kot. zap., August Bartol, Klanjec (Ravnice), satnik, Nikola Bazijanac, Grubišno Polje (Dražica), kot. zap., Franjo Brajković, Otočac (Prozor), satnik, Mijo Dodig, Stolac (Trapežet), kot. zap., Mijo Draganac, Karlovac (Stolčić), kot. zap., Pavao Lacko, Krapina (Galovac), vodnik, Josip Matoša, Čakovec (Gornj. Kraljevac), kot. zap., Mile Puškarić, Slunj (Rakovica), vodnik, Ivan Štir, Osijek, vodnik, Stjepan Štilić, Konjic, vodnik, Viktor Toth, Ludbreg (Grabačevac), kot. zap., Slavko Pipinić, Zagreb, kot. zap., Stjepan Šarković, Đakovo (Novi Perkovci), kot. zap., Đuro Šokičić, Županja, vodnik, Frane Šale, Korčula (Zrnovo), kot. zap., Antun Vuletić, Vukovar, vodnik, Ivan Rupčić, Udbina, vodnik, Stjepan Strujić, Bugojno, satnik, Filip Novaković, Solin, satnik, Pero Kuhar, Glina, vodnik, Petar Zaradić, Imotski, podzapovjednik itd. Cijeli popis vidi u prilogu.

⁷⁵⁷ Časnička škola Hrvatske seljačke zaštite, *Jutarnji list*, 21. I. 1940., 10.

⁷⁵⁸ KARAUŁA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 214.

pratnji bana Ivana Šubašića i tom prilikom im održao govor u kojem je naglasio da HSZ „mora i nadalje držati red i poredak“ u Banovini Hrvatskoj.⁷⁵⁹

Zapovjednik škole bio je nadzornik III. rajona HSZ za Hrvatsko zagorje Zlatan Fabijanec, zamjenik narodnog zastupnika za kotar Stubicu.⁷⁶⁰ Predavači na školi bili su osim nadzornika Fabijanca, bivši kapetani Milan Pribanić, Franjo Leaković te Milčić, redarstveni savjetnik dr. Topalla, redarstveni perovođa Zlatko Obertynski, zapovjednik redarstvene straže u Zagrebu Milan Geroč, dr. Ante Cividini koji predaje hrvatsku povijest te dr. Silobrčić narodni zastupnik i zapovjednik GZ u Splitu, koji predaje higijenu. Glavni predmeti su iz vojničke struke, te civilno-upravne službe. Osim toga, sluša se zemljopis hrvatskih zemalja, te njega životinja i voćarstva. Prema Pregledniku nastavnog gradiva za zaštitnike koji su sastavili predmeti su bili slijedeći: Državna uprava, Krivično pravo, Administrativni propisi i redarstvena pravila, Prometni propisi, Službovni naputak za stražarsku službu i zakon o redarstvenim službenicima, Sustav prijava i izvještaja, Naoružanje, eksplozivi i bojni otrovi, Praktična stručna sprema, Veterinarstvo, Higijena, Tjelesna kultura itd.⁷⁶¹ Zanimljivu vijest javlja dopisnik Centralnog presbira iz Zagreba da je Časnička škola preuzela knjige bivšeg Ugarsko-hrvatskog domobranstva koje su 20 godina ležale u nekom skladištu zagrebačke knjižare „Kugli“ i da su sve prodate Zaštiti.⁷⁶²

Polaznici tečaja žive pravim vojničkim životom: u 6.30 svira se budnica, nakon zbora sve do 7.30 traje tjelovježba, a nakon kratkog doručka u 8.00 počinju predavanja. U 12.30 počinje zajednički objed, da bi do 15.00 imali slobodno, te bi poslije do 18.00 opet trajala predavanja. Od 18.00 do 19.00 traje odmor, a zatim slijedi čitanje dnevne zapovijedi. Nakon večere u 19.30. slijedi polaznici su slobodni do 21.00 sati kada trubač daje znak za počinak.

⁷⁵⁹ *Seljački dom*, 22. II. 1940. Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983., 34.

⁷⁶⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma. Kovačević napominje da je on predavao: Organizaciju i pravila službe.

⁷⁶¹ HDA, fond. 155., Banovina Hrvatska, Kabinet bana, kut. 1., Pregled nastavnog gradiva koji se ima obraditi u tečaju za polaznike-Zaštitnike, b.b., HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 27. IX. 1948.

⁷⁶² AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940.

Glasi HSS „Hrvatski dnevnik“ povremeno promovira školu prenoseći npr. brzojav čestitke dr. Vjeke Vučića polaznika škole i nadzornika HSZ za „dalmatinsku Hrvatsku“ u ime dalmatinskih polaznika škole HSZ ministru Juraju Šuteju zastupniku za grad Split.⁷⁶³ Ovdje treba spomenuti da je Juraj Šutej kao ministar financija u vladi Cvetković-Maček bio zadužen za proračun Kraljevine Jugoslavije te Banovine Hrvatske pri čemu je vodstvo HSS nastojalo osigurati sredstva preko proračuna Banovine Hrvatske i za naoružanje i opremanje HSZ.

Otvaranje Časničke škole HSZ izazvalo je pozornost i stranih diplomata u Zagrebu. Tako je talijanski generalni konzul u Zagrebu Giovanni Gobbi u svom izvješću od 30. siječnja 1940. ministru vanjskih poslova Italije grofu G. Cianu između ostalog naglasio: „On (Maček op.a.) više želi da učvrsti svoj položaj u Banovini Hrvatskoj (i u vezi tim i u državnom aparatu) bilo konstituiranjem hrvatskog parlamenta, bilo boljim tehničkim i organizacijskim uređenjem hrvatskih formacija vojnog tipa (aktualno je otvaranje jedne vojne škole za pripremu časnika Seljačke zaštite, kao i početno naoružavanje same Seljačke zaštite), bilo poboljšanjem izvršenja sporazuma dobijanjem potrebnih financijskih kompetencija, bilo dobivanjem uprave nad javnom prometnom službom (...)“.⁷⁶⁴ Vrlo zanimljiv pogled na školu HSZ dao je Vladimir Kren, tada zrakoplovni kapetan u vojsci Kraljevine Jugoslavije. U jednom razgovoru s Krenom, Zvonko Kovačević mu je predložio da u školu HSZ uputi jednog vojnog časnika. Kren je tada zamolio svog prijatelja umirovljenog majora Antuna Rigija, da u dogovoru s Kovačevićem krene u školu, pripremajući ga za nastavnika. Međutim, u jednom kasnijem susretu s Krenom Rigi se nepovoljno izrazio o školi HSZ koju je pohodio nekoliko puta, kao „neozbiljnu i diletantsku“. Također je spomenuo da je Kemfelja bio nezadovoljan njegovom nazočnošću u školi „jer on ne želi da se drugi mješaju, jer da on ne

⁷⁶³ Časnički tečaj HSZ i HGZ, *Hrvatski dnevnik*, br. 1354., 7. II. 1940., 8.

⁷⁶⁴ *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, knjiga 1., Beograd, 1969., 563., dok. 172. Izvještaj talijanskog generalnog konzula u Zagrebu od 30. siječnja 1940. Cianu o daljim planovima HSS i Mačeka. Vidi i: Ljubo, BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928.-1941.*, II., Zagreb, 1974., 160.

treba gospodu“.⁷⁶⁵ Očito da su profesionalni časnici imali visoke kriterije o izobrazbi vojnika, što nije mogao biti slučaj sa „seljačkom milicijom“, ali može se također zamijetiti kod časnika Hrvata vojske Kraljevine Jugoslavije određeni antagonizam i podcijenjivanje dometa HSZ. Slično se dogodilo i sa inicijativom prvaka HSS i Mačekovog zamjenika u hijerarhiji HSZ A. Košutića koji je želio u vodstvo HSZ radi profesionalizma i discipliniranja „seljačkih postrojbi“ (ali i zbog jačanja svoje kontrole nad HSZ) dovesti niz bivših visokih austro-ugarskih časnika, koji su bili bliski vodstvu HSS-a, poput Pere Blaškovića,⁷⁶⁶ koji se zbog toga na Košutićev poziv preselio iz Beograda, gdje je vodio „Hrvatski klub“, u Zagreb, ali je tu inicijativu također Kemfelja onemogućio.

⁷⁶⁵ HDA, fond 1049. Bogdan Krizman, kut. 60., Zapis saslušanja Vladimira Krena, 3-4.

⁷⁶⁶ Pero, Blašković, (1883. - 1945.) general. Završio je kadetsku školu u Trstu. Bio je vojni časnik u Beču, Budimpešti, Segedinu, Temišvaru i Beloj Crkvi. Tijekom Prvog svjetskog rata kao austrougarski časnik sudjelovao s bosansko-hercegovačkom pukovnijom u borbama te bio zarobljen na Piavi, što je opisao u knjizi sjećanja „Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu“ (1939.). Nakon rata bio je kratko u jugoslavenskoj vojsci. Dugogodišnji je tajnik predstavništva jugoslavenskih cementnih tvornica u Beogradu. Jedan je od osnivača *Hrvatskog kluba* u Beogradu i njegov predsjednik. Nakon proglašenja NDH preuzima zapovjedništvo Bosanske divizijske oblasti u Sarajevu. Kao domobranski časnik sukobljava se s predstavnicima Ustaške vojnice zbog njihovih „zuluma“ i remećenja mira, a u kolovozu 1941. nakon sukoba s Andrijom Artukovićem, uklonjen je s položaja. Do umirovljenja u proljeće 1942. obavljao dužnost "nadzornika pješništva" u MINDOM-u. Blizak Augustu Košutiću i vodstvu HSS-a u emigraciji. Pripadao je skupini domobranskih časnika koji su izlaz iz nedaća u koje je zapala NDH vidjeli u HSS-u i zapadnim Saveznicima. Uhićen u noći 31.kolovoza 1944. i interniran na Sljemenu, potom zatvoren u Lepoglavi pod optužbom da je sudjelovao u puču Vokić-Lorković. Razbolio se od tifusa te je prevezen u Zagreb gdje umire 3. travnja 1945. godine. Slaven, RAVLIĆ, Pero Blašković, *Tko je tko u NDH*, Minevra: Zagreb, 1997., 40.

Br.	Prezime i ime	Kotar	Mjesto	Čašće
1.	Babić Antun	Nova Gradiška	Laze	Rojnik
2.	Bakić Pero	Dubrovnik	Ćilipi	Kot. zapov.
3.	Božić Marko	Split I	Zvečanje	Kot. zapov.
4.	Baričević Petar	Sl.Požega	Pož. Sesevete	Kot. zapov.
5.	Bartol August	Klanjec	Ravnice	Satnik
6.	Bazijanac Nikola	Grubišno Polje	Dražica	Kot. zapov.
7.	Begović Jakob	Đurđevac	Pitomača	Kot. zapov.
8.	Brajković Franjo	Otočac	Prozor	Satnik
9.	Britvić Pavao	Sinj	Sinj	Kot. zapov.
10.	Crnjak Mato	Virovitica	Turanovac	Satnik
11.	Čiković Đuro	Koprivnica	Koprivnica	Vodnik
12.	Dodig Mijo	Stolac	Trapežet	Kot. zapov.
13.	Domović Valentin	Daruvar	Dežanovac	Kot. zapov.
14.	Draganac Mijo	Karlovac	Stolčić	Kot. zapov.
15.	Fajdić Milan	Senj	Senj	Satnik
16.	Ferenčak Stjepan	Novi Marof	D.Rijeka	Kot. zapov.
17.	Fundek Antun	Prelog	Kotoriba	Satnik
18.	Gilg Josip	Kutina	Potok	Kot. zapov.
19.	Gerovac Franjo	Ogulin	Cerovnik	Satnik
20.	Horvat Stjepan	Pregrada	Klupci	Kot. zapov.
21.	Jeličić Stanko	Travnik	Travnik	Kot. zapov.
22.	Jurković Adam	Vinkovci	Ivankovo	Kot. zapov.
23.	Kareber Julius	Samobor	Brezja	Kot. zapov.
24.	Klaričić Mato	Makarska	Vrgovac	Kot. zapov.
25.	Knežević Stanko	Mostar	Ilići	Vodnik
26.	Kobetić Marko	Pakrac	Preko-Pakra	Satnik
27.	Kolak Josip	Perušić	Perušić	Kot. zapov.
28.	Krasnik Franjo	Varaždin	Sračinec	Kot. zapov.
29.	Krznar Đuro	Dugo Selo	Oborovo	Zaštitnik
30.	Lacko Pavao	Krapina	Galovac	Vodnik
31.	Levak Nikola	Donji Miholjac	Rakitovica	Vodnik
32.	Luketić Petar	Nova Gradiška	Vrgovac	Kot. zapov.
33.	Magzan Pavao	Metković	Metković	Vodnik
34.	Magušić Marko	Valpovo	Brođanci	Kot. zapov.
35.	Mašina Božo	Preko	Preko	Vodnik
36.	Mateša Josip	Čakovec	G.Kraljevac	Kot. zapov.
37.	Mikić Jozo	Donji Miholjac	D.Miholjac	Vodnik
38.	Mikša Ivan	Pisarovina	Lučenica	Rojnik
39.	Mraović Ivan	Gospić	D.Novoselo	Kot. zapov.
40.	Olujić Ante	Split	Opanci	Raj. zapovjednik
41.	Pipinić Slavko	Zagreb	Zagreb	Kot. zapov.
42.	Puškarčić Mile	Slunj	Rakovica	Vodnik
43.	Rogulja Tomo	Garešnica	Kaniška Iva	Kot. zapov.
44.	Rus Tomo	Prelog	Cirkovljani	Kot. zapov.
45.	Stepanović Petar	Novska	-	-
46.	Stepinac Josip	Jastrebarsko	Brezarić	Kot. zapov.
47.	Šarčević Stjepan	Đakovo	Novi Perkovci	Kot. zapov.
48.	Šarić Stipe	Gračac	Vranik	Kot. zapov.
49.	Šilić Stjepan	Konjic	Konjic	Vodnik
50.	Šoić dr. Bogašin	Imotski	Imotski	Kot. zapov.
51.	Šale Frane	Korčula	Zrnovo	Kot. zapov.
52.	Šokičić Đuro	Županja	Županja	Vodnik

53.	Štir Ivan	Osijek	Osijek	Vodnik
54.	Toth Viktor	Ludbreg	Grbašavac	Kot. zapov.
55.	Vučić dr. Vjekoslav	Split	Omiš	Kot. zapov.
56.	Mihalić Juraj	Vojnić	Belaj	Kot. zapov.
57.	Dužević Ivan	Hvar	Donji	Vodnik
58.	Deur Mihovil	Benkovac	Stankovci	Kot. zapov.
59.	Valentić Antun	Vukovar	Vukovar	Vodnik
60.	Marušić Ivica	Split I	Omiš	Satnik
61.	Džaja Jure	Split I	Mitlovinovac	Kot. zapov.
62.	Akmađić Martin	Derventa	Šušnjari	Kot. zapov.
63.	Mamuza Mate	Livno	Lipa	Kot. zapov.
64.	Bečarević Stjepan	Našice	Zoljan	Rojnik
65.	Udovčić Roko	Našice	Stara Jašava	Kot. zapov.
66.	Jagetić Karlo	Sl. Požega	Ugarci	Satnik
67.	Rupčić Ivan	Udbina	Udbina	Vodnik
68.	Muža Josip	Lekenik	Sisak	Kot. zapov.
69.	Genc Josip	Bednja	Ivanec	Satnik
70.	Jelić Paško	Potkanje	Knin	Satnik
71.	Troskot Ante	Zemnik	Biograd n/m	Kot. zapov.
72.	Karalić Tadija	Tišina	Brčko	Rojnik
73.	Pavić Franjo	Vrkna	Gradačac	Rojnik
74.	Gruber Marko	Nebojan	Petrinja	Satnik
75.	Medarić Juraj	V.Gorica	V.Gorica	Kot. zapov.
76.	Rešković Ilija	Zagreb	Zagreb	Zamj.zapovjed.
77.	Škorić Ante	Milena	Brač	Satnik
78.	Budimirović Marko	Travnik	Travnik	Bat.zapov.
79.	Smojver Mile	Cesavica	Gospić	Satnik
80.	Zaradić Petar	Imotski	Imotski	Podzapov.
81.	Planinić Petar	Cerno	Ljubuški	Zaštitnik
82.	Posavić Tomo	Zlatar	Zlatar	Bat.zapov.
83.	Hećimović Ivan	Prvan	Perušić	Vodnik
84.	Markuš Tomo	Kopelšćak	D.Stubica	Bat.zapov.
85.	Novaković Filip	Solin	Solin	Satnik
86.	Penga Jakob	Split	Split	Rojnik
87.	Strujić Stjepan	Bugojno	Bugojno	Satnik
88.	Šubarić Nikola	Joševica	Joševica	Rojnik
89.	Benko Vladimir	Križevac	Križevac	Rojnik
90.	Kazanac Stjepan	Zabrđe	Bjelovar	Kot. zapov.
91.	Terković Dragutin	Gor. Stubica	G.Stubica	Bat. zapov.
92.	Buneta Petar	Piljenice	Novska	Vodnik
93.	Kuhar Pero	Glina	Glina	Vodnik
94.	Radić Stjepan	Dubica	Gradiška	Zaštitnik
95.	Antolković Stjepan	Pretoki	Sv. Ivan Zelina	Pod. zapov.
96.	Jarec Ivan	Nespeš	Sv. Ivan Zelina	Pod. zapov.
97.	Židak Dragutin	Nespeš	Sv. Ivan Zelina	Satnik
98.	Deverić Josip	Lomnica	V.Gorica	Satnik
99.	Hagljan Đuka	Prnjarovac	Čazma	Kot.zapov.
100.	Bradić Ante	Novi Grad	Benkovac	Satnik
101.	Lučić Petar	Gorice	Gorice	Vodnik

--	--	--	--	--

Tablica 1. Imenik polaznika časničkog tečaja HSZ u Zagrebu, Fijanova ulica 6. (primljeni do 26. I. 1940. do 12. sati)⁷⁶⁷

Svakako da takav događaj nije mogao promaknuti ni u Beogradu. Beogradski „Srpski glas“, list Srpskog kulturnog kluba (SKK) koji je tražio reviziju granica Banovine Hrvatske i sporazuma Cvetković-Maček,⁷⁶⁸ najoštrije napada otvaranje škole HSZ u Zagrebu postavljajući niz pitanja Ministarstvu vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije, na kojim zakonskim osnovama je HSZ otvorila svoju školu, čemu i kome služe „uzorni vojnici“ koji završe takve škole, te između ostalog pozivajući aktualnog ministra vojske da ne zaboravi da postoji država Jugoslavija i „zato u Jugoslaviji nema mesta nijednoj drugoj vojsci sem jugoslavenskoj. To je jasno i to mora biti najviši zakon (...).“⁷⁶⁹ Mjesec dana kasnije „Srpski glas“ se još jednom okomio na školu HSZ i samu organizaciju: „mi pokrećemo danas pitanje HSZ s tim da ćemo nepomirljivo i s neiscrpnom istrajnošću nastojati da ovu nezdravu pojavu (..) još u njenom korenu onemogućimo.“ List navodi da je HSZ danas možda nepripremljen, ali da će u budućnosti postati „preteća sila“ za svoje neprijatelje, tj. Srbe. „Srpski glas“ oštro kritizira vladu odnosno njezin srpski dio „kojoj nedostaje smjelost“ da sve to prekine i izražava negodovanje jer se u posljednje vrijeme u HSZ pozivaju i regrutiraju i manjine.⁷⁷⁰ Svoje stanovište protiv HSZ i njegove Časničke škole izrazio je i „Srpski borac“ početkom

⁷⁶⁷ HDA, fond. 155., Banovina Hrvatska, Kabinet bana, kut. 1., Spisak polaznika časničkog kursa HSZ u Zagrebu.

⁷⁶⁸ Pokret „Srbi na okup“ nastao je u okviru Srpskog kulturnog kluba (SKK) iz Beograda kao reakcija na sporazum Cvetković-Maček i stvaranje Banovine Hrvatske. Taj pokret nije naišao samo na odobravanje u srpskim ekstremističkim krugovima već i među pristašama oporbenih stranaka u Srbiji. Sve su te grupacije unosile u taj pokret svoje koncepcije o daljnjem političkom razvitku zemlje, u kojem je, dakako, pitanje položaja srpskog naroda u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj i uopće pitanje Srba u Jugoslaviji zauzimalo centralno mjesto. Stoga je kao propagandno glasilo SKK u Beogradu u studenom 1939. pokrenut list Srpski glas koji je razvio jaku propagandu, zaoštravajući i onako postojeća akutna pitanja.

⁷⁶⁹ Je li ovo moguće? Gospodinu Ministru vojske i mornarice, *Srpski glas*, br. 12., 1. II.1940., 5.

⁷⁷⁰ Kuda ovo vodi? Gospodinu ministru vojske i mornarice, *Srpski glas*, br. 15., 22. II. 1940., 1.

veljače 1940. apelirajući na hitno zatvaranje škole i ukidanje HSZ kao „najbolnije tačke naše unutrašnje politike“ jer je ta organizacija „defetistička, razorna i negativna po državu... koja vrši progon i teror nekažnjeno nad nacionalistima...te stoga nema razloga da se ova kao tulumaška, teroristička i zloglasna hajka uzurpatora ne rasturi.“⁷⁷¹ Očito su se srpski intelektualci i beogradska srpska elita okupljena oko SKK žestoko suprostavljali svakoj mogućnosti da se vojska Kraljevine Jugoslavije reformira i da se usvoje hrvatski prijedlozi o njenoj rekonstrukciji. SKK je tu težnju vodstva HSS vidio kao najveću opasnost za srpske interese u zemlji, posebno stoga jer bi jačanje HSZ uvelike onemogućilo u praksi stavove SKK o reviziji granica Banovine Hrvatske koje su garantirane sporazumom CvetkovićMaček.

Nasuprot tome, prema izvješću dopisnika Centralnog Presbiroa sa Sušaka iz veljače 1940., vodstvo HSS-a u Dalmaciji na čelu s Paškom Kaliternom i drugima je u euforiji te smatra da će „slobodna Hrvatska imati uskoro svoju odličnu vojsku, organiziranu u Zaštiti, i da su prvi hrvatski oficiri uspješno završili svoje kurseve“.⁷⁷²

Nakon završenog tečaja polaznici su polagali zaključni ispit pri čemu je sudjelovao i vrhovni zapovjednik HSZ Vladko Maček koji se u školu dovezao s banom Hrvatske Ivanom Šubašićem u pratnji nadzornika HSZ Drage Belaka i Tošića. Zvonimir Kovačević, zapovjednik zagrebačke HGZ, napomenuo je u svom iskazu iz 1948. da je taj posjet bio sasvim po protokolu jer je HGZ vršila javnu službu sigurnosti u gradu sa zagrebačkom policijom.⁷⁷³ Nakon što je Maček polaznicima postavljao razna pitanja, održao je znakovit govor, čiji je cilj bio znatno šire usmjeren, posebno prema aktualnim vođama HSZ. U prvom djelu govora Maček je naglasio razloge osnivanja HSZ pri čemu je naglasio njezin značajan doprinos u osiguravanju reda i zakona u hrvatskom selu i pri održavanju izbora kada HSZ nije

⁷⁷¹ Hrvatska seljačka zaštita, *Srpski borac*, br. 3., 6. II. 1940., 7. Srpski borac pokrenut je također u okviru Srpskog kulturnog kluba i njegovog pokreta „Srbi na okup“ krajem 1939. godine u Beogradu po uredništvom Brane M. Stepanovića.

⁷⁷² AJ, fond 38., Predsjedništvo Ministarskog savjeta Centralnog presbiroa, fasc. 14. Izvješće CPB Sušak za veljaču 1940., 2.

⁷⁷³ HDA, SDS RSUP SRH, 010.28., Zaštita – Izjava Zvonimira Kovačevića jednog od zapovjednika HSZ i HGZ, 32.

dozvoljavala manipulaciju kuglicama i ljudima navodeći: „Hrvatska seljačka zaštita mora držati i dalje red i poredak, sada kao dio naroda (...) ona mora paziti jer ima kojekakvih ljudi i elemenata koji žele učiniti smutnju. (...)“. U zadnjem dijelu govora nakon što je spomenuo neke nemile događaje Maček je naglasio novim vođama HSZ: „Držite zaštitu u strogom zaptu (...) da HSZ ne smije nigdje nastupiti kao sudac koji kažnjava. (...) ona se neće miješati u političke stvari jer hrvatski narod ima svoje političko vodstvo. HSZ ima danas mnogo članova, ali ih ne mora toliko imati, ako svi ne budu na svom mjestu. Može se i polovica brisati. (...) Ono što ostane mora biti disciplinirano. Bolje imati pet discipliniranih ljudi, jer oni više vrijede, nego bataljun nediscipliniranih.“⁷⁷⁴ Mačekov govor u stvari je bio uvod u veliku reorganizaciju HSZ koja je provođena više puta te godine.

Prema svemu sudeći Maček nije bio zadovoljan dosadašnjim radom HSZ, smatrao je da su se mnogi članovi pa i vođe HSZ oteli kontroli vodstva HSS, te zaprijetio njihovim izbacivanjem iz redova HSZ. Prema Pribaniću, formalno zbog nezadovoljstva Mačeka znanjem polaznika, daljnih namjeravanih tečajeva više nije bilo,⁷⁷⁵ iako je i dalje postojao veliki interes, čemu u prilog govore brojne prijave koje su stizale u stožer HSZ, te je Kemfelja kao vođa HSZ morao preko tiska intervenirati da će svi prijavljeni pravodobno biti obavješteni kada će otvoriti novi vojni tečaj izobrazbe časnika HSZ.⁷⁷⁶ O zatvaranju vojnog tečaja HSZ izvještavaju i jugoslavenski vojni organi Savske divizijske oblasti konstatirajući da je 16. veljače 1940. završen prvi tečaj HSZ, ali da je najavljeni drugi iznenada otkazan 21.

⁷⁷⁴ Zaštita hrvatskog naroda, *Hrvatski dnevnik*, br. 1365., 18. II. 1940., 9. Vidi i: Častnički tečaj Hrvatske seljačke i građanske zaštite, *Seljački dom*, br. 8., 22. II. 1940., 4. Cijeli Mačekov govor prenio je i Mahmud Konjhodžić u svojoj seriji reportaža o hrvatskom seljačkom pokretu. Zanimljivo da je njegova knjiga objavljena na ćirilici. Mahmud, KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1940., 108.-109.

⁷⁷⁵ HDA, fond 1561., Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), mikrofilm ZM 86/22, D.D.-127, 121.

⁷⁷⁵ HDA, fond 1561., Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), mikrofilm ZM 86/22, D.D.-127, 121.

⁷⁷⁶ Tečaj za časnike Hrvatske seljačke zaštite, *Hrvatski dnevnik*, br. 1369., 22. II. 1940., 5.

veljače 1940. dopisom u „Hrvatskom dnevniku“ „da će sledeći tečaj otpočeti kada vodstvo HSS nađe za potrebno i da se prema tome neće primati prijave članova za drugi tečaj“. ⁷⁷⁷

Nema sumnje da je otvaranje ovakve škole trebalo pridonositi organizacijskoj izgradnji i jačanju HSZ. Bio je to značajan korak koji je od dosadašnje „milicije seljačkog pokreta“ namjeravao postepeno napraviti pravu vojničku strukturu, odnosno dati organizaciji „pravi vojnički karakter“. Iako Milan Pribanić u svom elaboratu navodi da je inicijativa za zatvaranje škole došla od strane Mačeka, možemo pretpostaviti da to nikako nije bilo u interesu vodstva HSS-a kao vladajuće stranke u Banovini Hrvatskoj. Stoga možemo za sada, u nedostatku izvora, samo nagađati koji su bili pravi uzroci zbog kojih je škola zatvorena, odnosno zbog čega daljnji tečajevi izobrazbe polaznika nisu nastavljeni. Zanimljivo da je talijanski konzul u Zagrebu u svom već spomenutom izvješću grofu Cianu napomenuo da Maček u posljednje vrijeme niže same uspjehe „naročito zbog manifestacije zasnovane na Seljačkoj zaštiti“ da bi na kraju znakovito spomenuo „pitao sam se nisu li pomenute prilike prouzrokovale izvjesna reagiranja od strane Srba“. ⁷⁷⁸

Dopisnik Centralnog presbiroa iz Zagreba u siječnju 1940. javlja da su kursevi zatvoreni zbog oštrog reagiranja beogradske javnosti. ⁷⁷⁹ U sličnom tonu govori i izvješće Centralnog presbiroa za mjesec veljaču 1940. gdje se spominje da je protiv ovih „hrvatskih oficira Zaštite, njihovog rukovodstva i tome slično Glavni generalštab preduzeo potrebne korake na najvišem nivou.“ ⁷⁸⁰ Potrebno je naglasiti da je knez Pavle za svog posjeta Zagrebu 14.-17. siječnja 1940. bio vrlo zadovoljan osiguranjem i nastupom HSZ te se stoga može pretpostaviti

⁷⁷⁷ VAS, Popisnik -17., 32-14/1-30., Izvješće Savske divizijske oblasti.

⁷⁷⁸ *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, knjiga 1., Beograd, 1969., 563., dok. 172. Izvještaj talijanskog generalnog konzula u Zagrebu od 30. siječnja 1940. Cianu o daljim planovima HSS i Mačeka.

⁷⁷⁹ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, siječanj 1940.

⁷⁸⁰ AJ, fond 38., 16-54., Mjesečno izvješće Centralnog presbiroa iz Zagreba za veljaču 1940. godine. VAS, Popisnik – 17., 32/14/1-27., Izvješće IV. armijske oblasti za veljaču 1940. godine. Prema ovom izvješću tečaj je završen 16. veljače 1940. godine i 21. veljače donesena je vijest da će vodstvo HSS kasnije odlučiti o ponovnom aktiviraju „Časničke škole“ „kada se nađe za potrebno“, te da se zbog toga neće primati prijave članova za drugi tečaj.

da on nije odobravao takve poteze vojske. No, ako je vodstvo HSS bilo i prisiljeno zatvoriti školu, prema nekim podacima izgleda da je nasuprot tomu došlo do disperzije škola i tečajeva HSZ na cijelom području Banovine Hrvatske u manjim hrvatskim gradovima baš nakon otvaranja odnosno zatvaranja zagrebačke škole HSZ.⁷⁸¹

3. „Mačekova garda“ ili Hrvatska građanska zaštita

Zametak Hrvatske građanske zaštite bila je mala grupica «Mačekove garde» od 50 gardista osnovana krajem 1934. i početkom 1935. koja je služila za njegovu osobnu zaštitu. Prvi put se taj odred javno mogao vidjeti na godišnjoj skupštini „Gospodarske sloge“ 1936. godine. Maček je stigao kroz špalir „Mačekove garde u velikom stilu“. Prema svjedočanstvu Andreja Mačeka, Vlatkova sina, gardisti su od 1931./1932. pa do travnja 1941. godine neprekidno dežurali kraj Mačekovog stana u Prilazu. Kada je Maček odlazio u Kupinec uvijek su ga pratila njih trojica-petorica. Među njima stalni su bili Tomo Tošić rodom iz dalmatinska Zagore, Josip Semen koji je bio i među značajnim HSS-ovcima i Zvonko Polić zamjenik zastupnika HSS za grad Zagreb koji je posjedovao željeznariju u Ilici, te je prema Andreju bio jedan od rijetkih „ imućnih gardista“. Osim te trojice često su na Prilazu i Kupincu bili „gardisti“ Mika Kovač iz Pitomače, po zanimanju krojač, Viktor Rožić stalni Mačekov šofer, da bi kasnije postao šofer bana Ivana Šubašića. Od gardista bio je napoznatiji Predavec, sinovac Josipa Predavca koji je s ocem vodio trgovačku tvrtku. Prema Andreju Mačeku svu ovu službu oko njegova oca gardisti su obavljali dobrovoljno, pri čemu im je Maček davao kasnije preporuku za posao ili ako su bili studenti stipendije.⁷⁸²

⁷⁸¹ Sastanak časništva HGZ, *Srijemski Hrvat*, br. 7., 10. II. 1940., 2. U vukovarskom kotarskom zapovjedništvu HGZ donijeta je odluka da će se jednom tjedno održavati tečajevi za stručnu časnika i podčasnika vukovarske satnije.

⁷⁸² Nino, ŠKRABE, Andrej, MAČEK, *Maček izbliza*, Disput d.o.o.: Zagreb, 1999., 81.-82.

Ante Trumbić, političar tada blizak Mačeku i HSS, primjećuje da Mačekovi tjelohranitelji imaju veću ulogu nego što bi imali po svom zadatku. S obzirom da je Đuka Kemfelja bio glavni tajnik u Mačekovoj kancelariji s Ivom Ivičićem, te određivao koji ljudi imaju pristup k Mačeku, slično je bilo i s neposrednim Mačekovim tjelohraniteljima. Npr. kada je Mačeka u Kupincu sredinom 1936. godine posjetio Vladimir Košak pristaša ustaškog pokreta, Mačekovi tjelohranitelji posebno Mika Kovač iz Pitomače, su bili ogorčeni i sumnjivo ga gledali što po Košakovim riječima: „ne iz toga što imaju sumnju da bi on mogao učiniti što zla, već iz zavisnosti što razgovara na samu s Mačekom, a da ta najintimnija okolina koja redovito odlučuje ko će uopće doći do Pretsjednika, ne zna o čemu se vodi razgovor“.⁷⁸³ O bliskom odnosu Mačeka sa svojim tjelohraniteljima, većinom lokalnih zapovjednicima HSZ, svjedoči i Rudolf Bičanić u elaboratu jugoslavenskim vlastima kada napominje da su Mačeka svakodnevno pratila dva tjelohranitelja, pregledavali prije svakog puta njegova kola, pomagali mu pri svlačenju i oblačenju, „vršeći jednu mješovitu dužnost tjelohranitelja, privatnog sekretara i ličnog sluge“. Stoga nije čudno da se kod Mačeka „koji je bio slabašna rasta i slabog zdravlja“ s vremenom razvio jedan osjećaj uzajamnog povjerenja spram tih ljudi te je između njih i Mačeka, prema Bičaniću, „postojao izvjesni uži kontakt.“⁷⁸⁴ I jedan od vođa Zaštite Pribanić je u svom iskazu iz 1948. ukratko objasnio osnivanje „Mačekove garde“ kao inicijativu vodstva HSS da se Mačeku nakon njegovog puštanja iz mitrovačke kaznionice omogući sigurnost s obzirom na mnoge prijetnje o njegovoj likvidaciji. Tako je stvorena grupa njegovih tjelohranitelja pod imenom „Mačekova garda“ koja je konstantno dežurala kod njegove odvjetničke kancelarije na Prilazu i na imanju u Kupincu. Jedan do dvoje gardista je stalno bio u njegovoj blizini.⁷⁸⁵ Mačeka je njegova Garda pratila prilikom svakog njegovog kretanja iz Zagreba. Mladi ljevičar Dvoržak u svom dnevniku opisuje jutarnji posjet i izlazak Mačeka sa mise zadušnice 8. kolovoza 1935. za Stjepana Radića u zagrebačkoj

⁷⁸³ AHZU, Zbirka Trumbić, bilješka od 26. VII. 1936. Razgovor s K. Jandom.

⁷⁸⁴ HDA, fond, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 33., Elaborat R. Bičanića

⁷⁸⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

katedrali: „Prije 11 sati svrše zadušnice. Začas klicanje Mačeku. On izlazi s pratnjom. „Batinaši“ prave red. Maček ulazi u auto. Ovaj polazi. Masa hoće da pritisne auto. „Batinaši“ mašu palicama po masi i krče put autu dok ovaj ne izađe na cestu i kroz gusti špalir, praćen klicanjem, odbrza prema Mirogoju.“⁷⁸⁶ Ban Savske banovine Marko Kostrenčić javlja o posjetu Mačeka početkom studenog 1935. godine dr. Ivanu Šubašiću u Vukovu Goricu, kada Mačeka gardisti budno štite zbog opasnosti od četnika, a to su „lica koja imaju dozvole za držanje i nošenje oružja“.⁷⁸⁷

Pojavu „Mačekove garde“ u Zagrebu sastavljenu od „omladinaca HSS“ od oko 150 ljudi od srpnja 1936. godine registrira i zagrebačka policijska uprava, pri čemu se napominje da je ona prvenstveno osnovana radi zaštite vodstva HSS kao tjelohranitelji, ali i zbog obračuna s sličnim organizacijama političkih protivnika. „Omladinci-gardisti“ su pod vodstvom Josipa Medveška, radnika Zagrebačke pivovare, već izvršili nekoliko napada na zagrebačke četnike, odnosno pristaše Bogoljuba Jeftića, a proveden je i bojkot njihovih trgovina i radnji. Vježbe Mačekovih gardista se provode u dvorani bivšeg „Hrvatskog sokola“ ili na poljani bivšeg motocikličkog trkališta na Črnomercu. Već nakon dva mjeseca ova postrojba je brojala 350 omladinaca i kao takva sudjelovala na proslavi Mačekova rođendana 1936. sa stijegom „Garda HSS“ u sedam četa.⁷⁸⁸ Do sličnih podataka došli su i vojni obavještajci jugoslavenske vojske. Prema tim podacima sjedište „Mačekove garde“ je bila zgrada bivšeg „Hrvatskog sokola“ te je na teritoriju grada bila podijeljena na 14 rajona, a svaki rajon držala dva do tri jurišna odreda. Svaki rajon je imao svoj štab, a štabovi su bili povezani telefonskim linijama,

⁷⁸⁶ DVORŽAK, *Studentski dani...*, n. dj., 59.

⁷⁸⁷ PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Gradivo iz političkog delovanja, kut. 4., Pismo bana Savske banovine M. Kostrenčića Korošcu, 10. XI. 1935. Samo nekoliko dana kasnije dr. Pernar izvjestio je bana Kostrenčića da četnici spremaju atentat na Mačeka prilikom žalobnih svečanosti na grobu Stjepana Radića. Navodno je 60 četnika trebalo izazvati metež, dok su izabrani atentatori Đorđe Jovičić i Stanko Krnajić trebali ubiti Mačeka. Na osnovu prijave zagrebačka policija je pred stan Mačeka postavila policajca, a policija je pratila Mačeka i na groblje Mirogoj. PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Gradivo iz političkog delovanja, kut. 4., Pismo bana Kostrenčića A. Korošcu 2. XI. 1935.

⁷⁸⁸ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 67./1936., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 4. VIII. 1936. Predmet: Mačekova garda bivše HSS na području grada Zagreba. Slične podatke o Mačekovim gardistima dao je i Ilija Rešković. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 22. X. 1948.

a često je kao sredstvo komunikacije služio i odred od 120 bicikista. Izvori navode opasnu postrojbu gardista zvanu „Oštar nož“ koja je okupljala isključivo omladince iz Bosne i Dalmacije.⁷⁸⁹

Prije osnivanja Građanske zaštite u gradovima HSS je pokušavao preko omladine HSS stvoriti neke omladinske stranačke formacije koje bi djelovale među zagrebačkim građanstvom (gdje je HSS imao malo pristaša) i pomoću kojih bi mogao imati neku poslušnu polugu u svojim rukama. Upravo zbog toga za popunjavanje „Mačkovih gardista“ u prvo vrijeme vodstvo HSS se služio omladincima stranke. No, prije nego je to učinjeno trebalo je pročistiti zagrebačku omladinsku organizaciju HSS jer je veliki broj zagrebačke studentske omladine pa i redovi omladine HSS bio frankovački orijentiran. Prema nekim podacima vodstvo HSS bilo je krajem 1935. godine nezadovoljno radom omladine HSS u gradu Zagrebu koju je vodio dr. Josip Reberski. Krajem 1935. godine ova organizacija mladih HSS prešla je brojku od 1000 članova, ali su se u nju po mišljenju prvaka HSS dr. Žige Sholla i Ljudevita Tomašića uvukli mnogi „građanski frankovački elementi“ po nalogu frankovaca dr. Mateja Mintasa i dr. Marijana Dražića.

Naime, vodstvo HSS je u načelu prihvaćalo državno zajedništvo i dinastiju Karađorđevića, te je zahtijevalo ukidanje postojećeg ustava i uređenje Jugoslavije kao federalne države, što je bilo neprihvatljivo za frankovačku omladinu i njima bliske pristaše omladine HSS koji su zagovarali „čisti separatizam“, dakle odvajanje Hrvatske od Jugoslavije. Zbog toga je još početkom studenog 1935. godine počeo obračun s frankovačkim studentima kada se Maček „prihvatio radikalnog sredstva i sve frankovačke studente, omladinske organizacije, koje su imale svoja sjedišta u Hrvatskom seljačkom domu, izbacio iz doma“.⁷⁹⁰ Isto tako vodstvo HSS je na Godišnjoj skupštini omladine HSS u proljeće 1936. godine raspustilo omladinsku zagrebačku organizaciju HSS koja se suprostavila potezima

⁷⁸⁹ VAS, Popisnik -17., kut. 95., fascikl 6., dok. 1., 11. VIII. 1936.

⁷⁹⁰ BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 406.

vodstva stranke i osnovalo sebi lojalnu zagrebačku „Gardu HSS“.⁷⁹¹ Likvidacija ove organizacije je bila skrivena od javnosti.⁷⁹² Nakon toga je omladina HSS postala pouzdana za vodstvo HSS. Prema podacima zagrebačke policije starješina „Mačekove omladinske garde“ postao je Mačekov šofer Vlatko Rožić, a sjedište Garde bila je gostionica „Branica“ na Novoj Vesi br. 2. Vlasti su napravili i popis HSS kotarskih predstavnika i omladinskih starješina „Mačekovih gardista“ po izbornim kotarevima.

1. I. izborni kotar Stjepan Tomašević, stolar
2. II. izborni kotar Marko Branica, gostioničar
3. III. izborni kotar Juraj Futivić, užar
4. IV. izborni kotar Matija Očić, poljodjelac-posjednik
5. V. izborni kotar August Dolenc, bravarski majstor
6. VI. izborni kotar Ivan Pfeifer, trgovački poslovođa
7. VII. izborni kotar Milutin Mayer, tajnik Zanatske komore
8. VIII izborni kotar Ilija Rešković, poštarski podvornik
9. IX izborni kotar Mihajlo Završki, radnik
10. X izborni kotar Franjo Vuković, knjigovođa
11. XI izborni kotar Franjo Barčanac, vojni oficijal
12. XII izborni kotar Josip Pučko, tesarski majstor
13. XIII izborni kotar Franjo Čelik, podvornik
14. XIV izborni kotar Ivan Pregrad, privatni činovnik
15. XV izborni kotar Zvonko Polić, trgovac
16. XVI izborni kotar Ladoslav Lorković, inženjer
17. XVII izborni kotar Franjo Leskovar, bankarski činovnik
18. XVIII izborni kotar dr. Petar Pleša, odvjetnik
19. XIX izborni kotar dr. Jospi Reberski, posjednik
20. XX izborni kotar Ivan Pernar, odvjetnik
21. XXI izborni kotar dr. Žiga Šol, odvjetnik⁷⁹³

⁷⁹¹ Kako je Prilaz razjurio omladinu, *Nezavisnost*, br. 5., 26. III. 1938., 2.

⁷⁹² PAM, Osobni fond Antuna Korošca 1919.-1940., Građivo iz političkog delovanja, kut. 4. Pismo bana Savske banovine M. Kostrenčića A. Korošcu, 29. X. 1935.

⁷⁹³ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2009., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 23. X. 1937. Predmet: HSZ – podaci. Popis se nalazi u prilogu.

Već krajem 1935. na otkrivanju spomenika poznatom hrvatskom arheologu don Frani Buliću u Zagrebu u organizaciji „Hrvatske žene“ sudjeluje i „Hrvatska građanska omladina“ kao omladinska organizacija HSS. Prema upućenoj zapovijedi za sudjelovanjem vidi se da je HGO bila podjeljena na članove, prednjake, vođe i zapovjednike.⁷⁹⁴ Jedna od prvih intervencija „Mačekovih gardista“ u Zagrebu bila je akcija 30. studenog 1936. godine u uredu lista *Hrvatska istina* pod uredništvom dr. Mate Hanžekovića, pri čemu su „omladinci“ HSS na čelu s Đukom Kemfeljom zapljениli određenu količinu novina kao upozorenje, jer je list kritički pisao o HSS. Nakon intervencije policije članovi HSZ su se razišli, a list je slijedeće godine prestao izlaziti.⁷⁹⁵

„Garda HSS“ se tijekom ožujka 1937. godine počela sukobljavati na zagrebačkim ulicama s ustaškom mladeži koja je upala i uništila prostorije Košutićevog *Hrvatskog dnevnika*.⁷⁹⁶ U lipnju 1937. godine Uprava policije u Zagrebu dolazi do podataka da tu postrojbu po procjeni čini oko 300 ljudi, uglavnom radnika i trgovačkih pomoćnika, vodi dr. Josip Reberski, dok organizacijsku i faktičnu vlast na terenu kod ove organizacije provodi Vlatko Rožić. Ova garda nije uniformirana, ali njeni pripadnici nose na lijevoj ruci traku s hrvatskim grbom i natpisom „Grada“, a u „zapučku kaputa“ isti takav znak samo manji.⁷⁹⁷ Nekoliko mjeseci kasnije prema izvješću Uprave policije u Zagrebu od 23. listopada 1937. godine potvrđeno je da HSS u gradovima u početnom razdoblju koristi omladinu HSS za svoje građanske postrojbe. U izvješću stoji da HSS „vrbuje“ omladinu u Zagrebu dosta uspješno, te da sada postoji 21 grupa te omladinske garde HSS koji su raspoređeni po izbornim kotarevima, a ukupno broje oko 650 omladinaca.⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, 50-183. Zapovijed!

⁷⁹⁵ Omladinci i dr. Hanžeković, *Jadranski dnevnik*, br. 280., 30. XI. 1936., 2. Novine tada javljaju o omladincima HSS, dok se zapravo radi o članovima HSZ. Tek kasnije tijekom 1938. u Zagrebu biti osnovana Hrvatska građanska zaštita.

⁷⁹⁶ SADKOVICH, n. dj., 312.

⁷⁹⁷ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 22., Str. pov. 19/1937., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 4. VI. 1937. Predmet: HSZ – građanska garda.

⁷⁹⁸ Ivan, JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Zagreb, 1972., 34.

Do saznanja da se stranačka milicija HSS počinje osnivati i u ostalim gradovima Hrvatske vlasti su došle krajem 1937. godine, kada „prema izvjesnim podacima“ postaje očigledno da „opozicione grupacije“ pripremaju osnivanje gradskih postrojbi tkz „Hrvatske garde“. U dopisu stoji da „po svemu izgleda, da bi to imao biti pandan Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, koja se organizuje po selima.“⁷⁹⁹ S obzirom da je baza HSS uglavnom bila seljačka u gradovima HSS nije imao takav utjecaj kao na selima. To je bilo uvjetovano socijalnom strukturom gradova i činjenicom da je u njima bio koncentriran aparat vlasti, što je sve davalo šire manevarske mogućnosti i drugim političkim strankama. Uostalom i seljačka ideologija HSS koja je davala primat seljaštvu u svim sferama društva je odbijala dobar dio građanskih intelektualaca. Tako je HSS u znatno većoj mjeri imala stranačke konkurente u gradovima nego u selima. Upravo je ta činjenica uvjetovala kasnije pojavu i ustroj Hrvatske građanske zaštite o odnosu na jedinice Seljačke zaštite.

Odluku o osnivanju HGZ u gradu Zagrebu donijelo je vodstvo HSS i gradski odbor HSS na čelu s dr. Josipom Reberskim negdje sredinom srpnja 1938. godine. Kao glavni čovjek koji će u ime vodstva stranke voditi organizaciju HGZ imenovan je bivši austro-ugarski časnik Zvonko Kovačević. Prema Kovačeviću, njega je u srpnju 1938. pozvao Kemfelja i zamolio ga da se primi toga zadatka. Po Kovačevićevom pristanku Kemfelja ga je idući dan odveo Mačeku na razgovor pri čemu je Maček naglasio Kovačeviću da „to nije nikakva vojska za dizanje kakove revolucije“ već postrojbe hrvatskog seljačkog pokreta za zaštitu seljaštva od upada protuhrvatskih organizacija i za zaštitu hrvatskih glasova kod izbora. Maček je također naglasio da iako HSZ i HGZ nisu nikakva vojska u strogom smislu riječi, ipak je potrebno da u njoj vlada „željezna disciplina i red kako bi se spriječilo samovoljno istupanje pojedinca“.⁸⁰⁰ Nakon razgovora uručen mu je dekret o imenovanju, a

⁷⁹⁹ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2005., Kraljevska Banska uprava Savske banovine upravniku policije Zagreb i svim policijskim upravama u banovini, 12. XI. 1937. Predmet: Hrvatska garda – osnivanje.

⁸⁰⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma.

tajnik HSS Josip Jelašić dao mu je upute o organizaciji, te detaljna uputstva o već organiziranim postrojbama HSZ.⁸⁰¹ Organizacija HGZ u Zagrebu provodila se preko kotarskih odbora HSS na kojima je Kovačević objašnjavao svrhu i cilj osnivanja HGZ. Kovačević je organizirao sastanke u kotarskim odborima HSS u večernjim satima u Zagrebu na kojima se raspravljalo o modalitetima osnivanja postrojbi u pojedinom rajonu, dok bi nedjeljom i blagdanima obilazio zagrebačku okolicu.

Prema Reškoviću, HGZ je osnovan kao protuteža organizacijama koje formira režim odnosno Stojadinovićeva vlada. Upisivanje u HGZ vršilo se preko kotarskih odbora HSS, a svaki kotarski odbor se formirao prema upisanom članstvu pojedine satnije HGZ. Kovačević iznosi da je postojalo pravilo prema kojem je svaki sedmi pristaša HSS trebao biti kotarski zaštitnik. Prema tome sedam zaštitnika je činilo jedan roj sa rojnikom, četiri roja jedan vod s vodnikom, četiri voda jednu satniju plus satnik, četiri satnije jedan bataljun s zapovjednikom i trubačem.⁸⁰² No, to je bio samo idelani tip organiziranja, na terenu se većinom improviziralo. Tako je npr. VIII kotarski odbor HSS upisao 64 čovjeka koji su činili 1. satniju HGZ toga kotara. Zajedno s IX. kotarskim odborom HSS koji je osnovao dvije satnije HGZ od 130 ljudi činili su jedan bataljun HGZ jačine 200 ljudi na čelu s Ilijom Reškovićem.⁸⁰³ Kasnije se taj broj povećavao. Centar II bataljona HGZ nalazio se u prostorijama kotarskog odbora HSS gdje su se dobivale naredbe za djelovanje i vježbanje na Kulmerovim livadama. Za svaku satniju, odnosno bataljun HGZ određena su zborna mjesta i znakovi uzbune (usmeno, dozivanjem ili trubom).⁸⁰⁴ Sve naredbe dolazile su od zapovjedništva HGZ, odnosno od

⁸⁰¹ OZK, Žalba Okružnom sudu Zagreb, K 60/49., 2. IV. 1949. U svojoj ostavštini Kovačević napominje također da je HGZ bila već organizirana i ustrojena prije njegovoga dolaska „ujesen 1938“ te da je on izabran kao „stručno lice“.

⁸⁰² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma.

⁸⁰³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 11. VI. 1948.

⁸⁰⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma.

Zvonka Kovačevića, koji je osim što je bio Zapovjednik HGZ, bio i zapovjednik HSZ za samoborski, dugoselski, zagrebački-vanjski i zelinski kotar.⁸⁰⁵

Velike vježbe HGZ u Zagrebu su se od početka 1938. izvodile javno. Policija je zaobilazila područje vježbi. Jedini značajniji incident između HGZ i zagrebačke policije te godine izbio je 21. listopada kada je iz Pariza u Beograd preko Zagreba prevoženo tijelo kneza Arsena Karađorđevića. Očito je tada s višeg mjesta naređeno da se vježba HSZ, koja se taj dan održavala na Kulmerovim livadama, „rasturi“. Tom prilikom eskadron konjičke policije na čelu s policijskim nadzornikom Popovićem uz pomoć policijskih službenika koji su došli automobilima pod zapovjedništvom nadzornika Đermanovića nije uspio u svojoj zadaći jer je Zvonko Kovačević naredio da se policija opkoli te rekao da on ovdje vježba hrvatsku vojsku i da će se ona povući tek kada izvrši naređene vježbe. Policija se po nalogu šefa policije uskoro povukla.⁸⁰⁶

U gradu Zagrebu za vrijeme Banovine Hrvatske postojalo je pet bataljona HGZ: I. bataljon pod vodstvom Krunoslava Batušića nalazio se na prostoru od Rebra, Vlaške, Laščine, Maksimirke do Peščenice, II. bataljon pod vodstvom Stjepana Vlahovića⁸⁰⁷ pokrivaio je IV rajon, III. bataljon pod vodstvom Franje Vukovića nalazio u V. rajonu područje Trešnjevke, IV. bataljon je vodio Josip Gmajnić koji je vodio VI. rajon, i stanoviti Očko kao zapovjednik V. bataljona HGZ koji je pokrivaio područje Gornjeg grada.⁸⁰⁸ Brojčano stanje bataljuna predviđeno je sa 800-1000 ljudi, formiranih u četiri satnije, a satnije po 200-220 ljudi sa 4-5 vodova, svaki sa 4 roja. Bilo je planirano i osnivanje posebnog sanitetskog odreda HGZ.

⁸⁰⁵ U kotaru sv. Ivan Zelina postojalo je 4 bataljuna sa zapovjednikom Jožom Popovićem seljakom i vincilirom iz Popovca. Kotar samoborski je imao dva bataljona, a kotar Zagreb vanjski jedan bataljona na čelu sa Golubićem, kojega je kasnije zamijenio Slavko Pipinić privatni činovnik iz Zagreba.

⁸⁰⁶ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za poviest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 45.

⁸⁰⁷ Prije Vlahovića zapovjednik bataljuna bio je Ilija Rešković, a prije Reškovića stanoviti Boltek, a sam bataljon je imao tri satnije. Na čelu prve nalazio se satnik Branko Mikulić činovnik u engleskoj parobrodarskoj tvrtci, drugoj satnik Stepan Vlahović gradski namještenik, a trećoj satnik Ivan Mustać namještenik. Sva trojca su bila u odboru kotarskog HSS, tako daje Mustać bio predsjednik kotarskog odbora HSS VIII kotara.

⁸⁰⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma. Prema Kovačeviću Vuković je vodio 4. bataljon, a Majnić 3. bataljon.

Postojala je i sveučilišna satnija HGZ, „ali stvarno samo na papiru, jer u stroju nije nastupala.“⁸⁰⁹

U Stožeru HGZ je osim zapovjednika HGZ Zvonimira Kovačevića bio pobočnik Lav Mance, pomoćnik Krunoslav Batušić, te blagajnik, gospodarski časnik i željeznički činovnik radi potrebe transporta vlakom nekih postrojbi HGZ. Prema Pribaniću Stožer zagrebačke HGZ sastojao se od pobočnika, 3-4 ordonansa, a kasnije i od jednog intendantskog časnika, 2 liječnika i nekoliko obavještajnih podčasnika, a naknadno je osnovan propagandni i kulturni odsjek stožera. HGZ grada Zagreba brojila je oko 4000 zaštitara „ali je u stroju nastupalo njih oko 3000“. Svaku bataljon imao je svoj rajon i zbornu mjesto za satnije i bataljon, pri čemu: „zapovjednik bataljuna ima pobočnike i jednog ordonansa ili biciklistu.“⁸¹⁰ Zapovjedno osoblje za formiranje jedinica HGZ birali su Kovačević i Batušić u sporazumima s stranačkim funkcionarima HSS u pojedinim izbornim okruzima, s time da je zapovjednik HSZ Kemfelje za svaki izbor morao dati svoju potvrdu.

Kasnije je zbog potrebe hitnih intervencija stvorena elitna Jurišna satnija HGZ koju je također vodio Krunoslav Batušić, a zamjenik mu je bio Stjepan Šebešić. Ona je sjedište imala u Frankopanskoj, ali se ubrzo preselila u Ilicu 44. u glavno Zapovjedništvo HSZ, a sačinjavali su je uglavnom mlađi ljudi u dobroj fizičkoj snazi. Batušić tvrdi da je satniju uglavnom činila omladina HSS oko 200 ljudi „koji su izabrani između najpovjerljivijih, najmlađih i tjelesno najposobnijih od članova bivše Mačekove Garde i ostalih satnija GZ“, a njenoj organizaciji „je posvećena naročita pažnja i postupak“.⁸¹¹ Upravo je zbog toga Jurišna satnija HGZ (I. bataljon) imala najviše intervencija u suzbijanju i rastjerivanju raznih demonstracija protiv vlasti u Zagrebu (uglavnom komunističkih).

⁸⁰⁹ KARLA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj, 210.

⁸¹⁰ KARLA, Elaborat...n. dj, 211.

⁸¹¹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Priozi za poviest stvaranja hrvatskih oružanih snaga, *Drina* (Madrid), br. 4-6., 1962., 39., KARLA, Elaborat...n. dj., 211.

Svaki bataljon HGZ bio je dužan uputiti u Jurišnu satniju 10-15 dobrovoljaca „dobrih članova HSS“ koji su vodili neporočan život, bili u dobroj fizičkoj snazi, te imali takav posao da su mogli odmah reagirati na poziv.⁸¹² Jurišna satnija HGZ je bila povezana s policijom jer je ona davala većinu zaštitnika za zajedničke patrole policije i HGZ, a mnogi njeni pripadnici su primljeni na stalnu službu u policiji kao stražari, a neki i u školu za izobrazbu detektiva.⁸¹³ Iz Jurišne satnije otišlo je u policiju oko 100, a iz cijele ostale HGZ oko 50 osoba. Ona je prva postrojba HGZ koja je bila i potpuno naoružana „pistolama, puškama i bajunetima“. Iako je formalno pripadala pod ingerenciju HGZ, pomalo se s vremenom odvojila u posebnu postrojbu. Značaj Jurišne satnije HGZ bio u tome što je veći dio satnije bio „kaserniran“ i potpuno opremljen oružjem, uniformom i ostalom opremom, te kao takva bila je spremna za hitne intervencije. Ta satnija HGZ, prema Pribaniću, imala je jedina pravi „vojnički izgled“.⁸¹⁴

Konjaničku zaštitu HGZ vodio je Dragutin Belak sa sjedištem u Ulici Kršnjavoga, a potom je sjedište preseljeno na Samoborsku cestu. Sve do 1938. godine postojalo je društvo „Konjanik“ pod Belakovim vodstvom, koje je bilo legalno. Negdje sredinom 1938. to društvo postalo dio HSZ kao konjanička Zaštita.⁸¹⁵ Belak je inače bio osobni tjelohranitelj Mačekov i u vrlo bliskim odnosima s Mačekovom obitelji. Prema Reškoviću Belak je bio Krnjevićev čovjek i kao takav suprostavljen Kemfelji, te su se njih dvojica neprestano takmičila pred vodstvom HSS, u tolikoj mjeri da je Belak imao čak svoje posebno obavještajno odjeljenje unutar HKZ.⁸¹⁶ Motoriziranu jedinicu HGZ vodio je Franjo Leaković, inače ravnatelj „Hrvatskog dnevnika“⁸¹⁷ sa sjedištem u Frankopanskoj ulici, a njeni pripadnici su uglavnom

⁸¹² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 6. X. 1948.

⁸¹³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

⁸¹⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948. Detaljan popis „Mačekovih zaštitnika“ u Zagrebu vidi u: HDA, šif. 01.47., SDS RSUP SRH, Spisak lica pripadnika Zaštite organizacije HSS u Zagrebu.

⁸¹⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Vjekoslava Dinagla 28. V. 1947.

⁸¹⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 22. X. 1948.

⁸¹⁷ Leaković je bio i jedan od financijera HSS te je kao osnivač lista HSS „Hrvatskog dnevnika“ dao polog od 30.000 dinara.

bili članovi HSS koji su imali vlastiti motocikl i slična motorna vozila.⁸¹⁸ Leakovića je kao bivšeg austrijskog časnika vezanog uz motorna vozila u austro-ugarskoj vojsci na to mjesto predložio dr. Josip Reberski. Sjedište HGZ u Frankopanskoj ulici br. 7. naredbom bana Šubašića početkom 1940. godine seli se u Ilicu br. 44. u sjedište zagrebačke policije, koja je Zapovjedništvu HGZ ustupila tri prostorije. Policijski inpektor zagrebačke policije Zvonimir Pelz 1939. godine bio imenovan časnikom HGZ te je neformalno uz Kovačevića bio drugi zapovjednik zagrebačkog HGZ. Pelz je imao plan (koji zbog rata nije ostvaren), da grad Zagreb pokrivaju dvije pukovnije HGZ, a koje bi zamijenile jugoslavensku vojsku. Od tada počinju zajedničke patrole HGZ i policije po gradu od 8. do 12. sati navečer (dva zaštitara i jedan policajac). Zaštitari su bili plaćeni s 15 dinara dnevno.

Nakon osnivanja zagrebačke HGZ zapovjednik HSZ Kemfelja „na svojim organizacionim putovanjima po kotarevima, obilazi i gradove“, u konzultaciji s lokalnim prvacima HSS izabire pojedince, kojima stavlja u dužnost osnivanje jedinica Građanske zaštite, imenovavši ih ujedno zapovjednikom tih postrojbi. Tako nastaju jedinice HGZ u Bjelovaru, Osijeku, Vukovaru, Brodu, Karlovcu, Sušaku, Sinju, Splitu i u još nekim gradovima. Prema Pribaniću, veze između zapovjedništva HSZ i tih postrojbi nisu bile čvrste, već su te jedinice postupale dosta autonomno. Pribanić također napominje da: „O jakosti i radu tih GZ, kao i o licima koja su ih vodila, čulo se i znalo u Zagrebu veoma malo. Kemfelja ih vrlo rijetko spominje i ne pridaje im važnosti.“⁸¹⁹

Ponegdje su jedinice HGZ osnovane i prije sporazuma Cvetković.-Maček. Tako se dr. Ljudevit Ban već 1937. istakao kao zapovjednik IV. rajona HGZ Varaždin.⁸²⁰ Dana 21. listopada 1939. godine HGZ Varaždin pojavljuje se patrolirajući na ulicama grada. Odredbom Banske vlasti stavljena je na raspolaganje povjereniku za grad Varaždin, kao ispomoć

⁸¹⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 14. VI. 1948.

⁸¹⁹ KARAUŁA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića..., n. dj., 212.

⁸²⁰ Varaždinska građanska zaštita u Zagrebu, *Hrvatsko jedinstvo*, br. 112., 2. XII. 1939., 3.

policiji.⁸²¹ Nakon izbora 1938. vodstvo HSS počinje forsirati organiziranje postrojbi HGZ u gradovima gdje one još nisu organizirane. Početkom 1939. godine organizacija HGZ osnovana je na Sušaku, a krajem listopada počinju se organizirati na području grada Slavonskog Broda na čelu s umirovljenim oružničkim kapetanom Šimom Blaževićem.⁸²² Već 19. studenog 1939. održana je smotra, na koju su došli zaštitari iz cijelog kotara, a iz nekih sela (Kobaš, Kaniža i dr.) cijeli bataljuni. Zapovjednicima je u Kasini govorio Đuro Kemfelja, a potom su on, Filip Markotić i Šime Blažević održali govore okupljenom mnoštvu na Jelačićevom trgu. Kemfelja je započeo riječima «Brodsko pukovništvo!» i podsjetio na slavnu graničarsku tradiciju, o važnosti HSZ, disciplini (kako trebaju slušati samo vodstvo HSS i da državna uprava nema nad njima nikakve ingerencije) i o protivnicima nove vlasti (posebno komunistima, koji su se uvukli u seljački pokret i «šire komunu i ruju»). Na kraju su zaštitari svrstani u šest bataljuna prošli u mimohodu pred oduševljenim građanstvom. U prosincu 1939. godine članovi slavonskobrodskog HGZ bili su dodijeljeni kao ispomoć gradskoj policiji, koja je radi smjena ostala bez dovoljno ljudi. Predstojniku policije Ljubičiću to je i službeno odobrio šef Kabineta bana Vladimir Šipuš u telefonskim razgovorima 4. i 5. prosinca 1939. Privremenu redarstvenu službu vršili su zapravo od 16. studenog 1939., a trebali su na njoj ostati do siječnja 1940. dok se ne popune mjesta otpuštenih stražara. Kako su primani stalni redarstvenici, članovi HGZ su prestajali s privremenom službom i krajem prosinca 1939. bilo ih je još samo deset.⁸²³ U Osijeku je, prema vojnim izvorima, svoju bojnu HGZ 15. lipnja 1939. osnovao Ivan Štir, trgovac i rezervni „pešadijski poručnik“, po činu u HGZ vodnik. On je organizirao nastavu za svoje zaštitnike, a vježbe se izvode iza dvorca

⁸²¹ Hrvatska građanska zaštita na djelu, *Hrvatsko jedinstvo*, br. 107., 28. X. 1939., 5.

⁸²² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 27., Str. pov. 72/1938., Kotarsko načelstvo Sušak Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 15. I. 1937. Predmet: HSZ – osnivanje.

⁸²³ Suzana, LEČEK, Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske, *Scrinia Slavonica*, 5., 2005., 243-244.

„Mačka Mama“. U izvješću se preporučuje da se Štir zbog toga razriješi službe rezervnog časnika.⁸²⁴

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske zagrebačke Banske vlasti počele su bolje opremiti ogranke HGZ. Pomoć pri reorganizaciji HGZ u Splitu zatražio je od Ispostave Banske vlasti u Splitu 2. prosinca 1939. godine zapovjednik HGZ Split, bivši umirovljeni kapetan austro-ugarske vojske Marijo Rigi. Prvi zapovjednik HGZ u Splitu bio je Slavko Silobrčić, ljekarnik i zastupnik HSS, ali kratko vrijeme dok ga nije zamijenio dr. Edo Bulat.⁸²⁵ Njegovi prioriteti su bili uvođenje mlađih i borbenijih pripadnika Zaštite u organizaciju kao i bolju organizaciju obavještajne službe u Splitu i okolici s obzirom na jačinu komunističkog pokreta u gradu. Osim toga Rigi traži prostorije za HGZ u centru grada i materijalnu pomoć od 10.000 dinara.⁸²⁶ Ispostava u Splitu je brzo reagirala te je već 5. prosinca 1939. godine usvojila Rigijeve prijedloge. U obrazloženju Kabinetu bana u Zagrebu stoji da se kredit HGZ Split u iznosu od 10.000 dinara odobrava jer je spomenuta organizacija omogućila lagani prijelaz u novo stanje i „bez dvojbe napravila neprocjenjive usluge vlastima“, posebno je organizacija obavještajne službe HGZ doprinijela uspješnom uredovanju državnih organa, posebno u slučaju komunističke opasnosti i njegovih agitatora i spriječavanju nedavnog štrajka lučko-obalnih radnika. HGZ Split je svojim radom pomogla vlastima da ne dođe do jačih izgreda u gradu te omogućila i slabljenje komunističkog utjecaja u URS-ovim sindikalnim organizacijama koje su i dalje u rukama komunista. Zbog toga će Ispostava Banske vlasti Split omogućiti rad HGZ podupirući omladinu HGZ pri čemu će se osigurati i adekvatna predavanja u vojnom smislu. S obzirom da spomenuta svota nije dovoljna za bolje organiziranje obavještajne službe HGZ Split Ispostava u Splitu moli Banske vlasti da osiguraju kredite za rad obavještajaca HGZ u Splitu, ali i bolju opremu za cijelu organizaciju

⁸²⁴ VAS, Popisnik -17., 95-2/13-2., Gospodinu ministru vojske i mornarice – Đeneralštabno odelenje.

⁸²⁵ HDA, ZIG NDH, fond 1549., II-25., br. 1048. Silobrčić.

⁸²⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 1993., HGZ Split Ispostavi Banske vlasti u Splitu, 2. XII. 1939.

koja „je neophodna u sadašnjem stanju“.⁸²⁷ HGZ se brinula za svoje ljude i po pitanju njihova redovna zaposlenja. Stoga je Zapovjedništvo HGZ poslalo Banskoj vlasti popis nezaposlenih zaštitara s molbom ako „se ukaže namještenje u ustanovama podložnim naslovu da se prvenstveno uzmu u obzir imenovani“.⁸²⁸ Primjetno je da za vrijeme Banovine Hrvatske po sugestijama vodstva HSS odvija proces spajanja redarstvene službe i HGZ što je posebno vidljivo u premještanju uglednih redarstvenih agenata u Zapovjedništvo HGZ poput agenta Zvonimira Pelza koji jedno vrijeme postaje zapovjednik zagrebačke HGZ ili obrnuto. Isti je slučaj s odvjetnikom dr. Vjekoslavom Vučićem zapovjednikom i nadzornikom HSZ za područje Dalmacije. Dr. Vučić je zbog potrebe službe na zapovijed Zapovjedništva HSZ morao biti premješten iz Omiša, gdje je imao odvjetničku ured, u Split radi lakše kontrole, opremanja i organizacije HSZ. Uskoro je dr. Vučić na molbu gradske organizacije HSS Split dobio visoko mjesto u redarstvenom ravnateljstvu Splita.⁸²⁹

Velika smotra HSZ održana je u Sisku 10. prosinca 1939. gdje sudjeluje 1.500 zaštitnika pod vodstvom kotarskog zapovjednika HSZ Miška Jakopovića. Mimohod kroz grad je pratilo građanstvo Siska pri čemu se najorganiziranija činila Građanska zaštita Sisak Novi – Caprag.⁸³⁰

S obzirom na svoj novostečeni položaj ugled članova Zaštite je porastao. Koliko se ugled HGZ branio čak i u odnosu na druge organizacije HSS govori slučaj uhićenja dr. Dragana Višehrada koji je bio utjecajan član „Gospodarske sloge“ i još četvorice ljudi 10. prosinca 1939. koji su napali jednog zaštitara (Slavko Domjanić iz Čazme) u jednoj zagrebačkoj gostioni bacivši mu šešir s glave. Uskoro su ih članovi HGZ uhitili i odveli na

⁸²⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 1993., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Kabinetu bana, 5. XII. 1939.

⁸²⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2081., Zapovjedništvo HGZ Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Predsjednički ured, 22. II. 1940. Radi se o popisu 32 zaštitara od kojih su većina po zanimanju radnici, a ima i zidara, krojača i trgovačkih pomoćnika. Skoro svi su završili osnovnu školu i većina je u braku s djecom. Također većina je odslužila vojni rok u jugoslavenskoj vojsci.

⁸²⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2105., Gradska organizacija HSS Split glavnom tajniku HSS dr. Jurju Krnjeviću, 6. VI. 1940.

⁸³⁰ Smotra Hrvatske građanske i seljačke zaštite za kotar Sisak, *Hrvatske novine*, br. 50., 18. XII. 1939., 1.

policiju gdje su ekspresno osuđeni na kaznu zatvora od 10 dana.⁸³¹ Utjecaj i moć HGZ dovela je do falsificiranja iskaznica Gradske straže. Zbog toga je u Sinju žandarmerija zatražila od vodstva sinjskog HGZ da obustavi noćne patrole gradom i uvede „uredne legalne legitimacije“ kako bi se spriječio rad ilegalnih zaštitara.⁸³²

Mnoge organizacije Građanske zaštite u svrhu svoga financiranja osnovale su „Zaštitne fondove“ kojim se omogućuje imućnijim građanima da financijski pomognu napore HGZ. U Samoboru je ravnatelj najveće banke u gradu Marko Bahovec dao prvi prilog od 200 dinara, a nije bila rijetkost da je pomoć stizala i u robi.⁸³³ Najveću priredbu za potrebe „Zaštitnog fonda“ organizirala je HGZ Zagreb u prostorijama *Zagrebačkog zbora* početkom prosinca 1939. na koju je došlo više tisuća građana iz Zagreba i okolice.⁸³⁴

Kolika je bila moć Građanske zaštite pokazuje i vijest da je Odjeljenje za državnu zaštitu Banske vlasti u Splitu po nalogu povjerenika ispostave Mataka Bulića moralo biti posve koordinirano sa zapovjedništvom Zaštite u Splitu koje je bilo odmah poznato s svim tekućim događajima. Prema dopisniku CPB iz Splita: „Pravi gospodar u Odjeljenju za zaštitu države jeste Hrvatska zaštita“.⁸³⁵ Početkom 1941. ban Šubašić dobio je i službeno tjelesnu stražu HGZ u Banskim dvorima od 36 pješaka i 6 konjanika. Odredi HGZ će osnovati i saborsku stražu koja će biti u funkciji u „hrvatskoj sabornici“.⁸³⁶

4. Teror Hrvatske seljačke zaštite nakon stvaranja Banovine Hrvatske

⁸³¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2058., Ministarstvo unutarnjih poslova Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 20. XII. 1939. Predmet: Napad na HGZ u Zagrebu. Cijeli slučaj prenio je i *Zagrebački list* 11. XII. 1939.

⁸³² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2073., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 9. XII. 1939. Predmet: HSZ u Sinju.

⁸³³ Podporni fond Hrvatske građanske zaštite, *Samoborac*, br. 33. 18. XI. 1939., 3.

⁸³⁴ Zabava HGZ u Zagrebu, *Samoborac*, br. 35. 30. XI. 1939., 2.

⁸³⁵ AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, ožujak 1940.

⁸³⁶ Telesna straža gospodina bana, *Narodna odbrana*, br. 59., 12. I. 1941., 3.

Euforija u vodstvu Hrvatske seljačke stranke sklapanjem sporazuma Cvetković-Maček i ostvarenjem autonomne jedinice Banovine Hrvatske unutar unitarističkog ustroja Kraljevine Jugoslavije potaknula je želju za revanšizmom nad pripadnicima starog režima i prorežimskih organizacija koje su godinama pristaše i vodstvo HSS terorizirali i proganjali. Sve to dovelo je do inicijative, odnosno odluke dr. Mačeka, o „čišćenju svih sumnjivih tipova u Zagrebu“. Kako prenosi list HSS iz Splita „Hrvatski glasnik“: „za vrijeme prošlih režima u Zagreb se doselilo mnogo takvih tipova, koji su se pod okriljem četničkog udruženja, i ostalih anacionalnih udruženja isprsavali i vršili teror. Kako su se međutim prilike promijenile (...) oni sada žele da se snadju i u novom stanju (...) i prikažu sebe kao žrtve ranijih režima (...) i da se plasiraju po raznim položajima.“ Istovremeno, kako stoji u spomenutom članku, vodstvo HSS je primjetilo da se pojedine osobe predstavljaju lažno kao članovi HSZ i „prijete ispravnim građanima“. Zbog toga je ban Šubašić 18. listopada 1939. godine donio odluku da će Zagrebom patrolirati jake ophodnje redarstva i „Hrvatske zaštite“ koje će racijama „svako sumnjivo lice zatvoriti ili izgnati u zavičajnu općinu“.⁸³⁷ Prema zapovjedniku zagrebačke HGZ Zvonku Kovačeviću bilo je to i zbog toga jer su nakon Sporazuma uslijedili napadi na policiju u Zagrebu kao na preostalu režimsku ustanovu te je Maček u vezi s tim pozvao Kovačevića. Kovačević je predložio da se organiziraju zajedničke patrole zaštite i policije da patroliraju gradom, što je Maček prihvatio. Nakon dogovora Maček je pozvao načelnika zagrebačke policije dr. Vragovića te s njim dogovorio spomenutu suradnju HGZ i policije i poslao Kovačevića da s Vragovićem dogovori detalje.⁸³⁸ Potraga za „sumnjivim licima“ potencirana je kada je 23. listopada iste godine u Stupniku kod Zagreba ubijen povjerenik „Gospodarske sloge“ Stjepan Vojvodić.. Uskoro je u velikoj raciji policije i Zaštite u Zagrebu

⁸³⁷ Hrvatska zaštita zajedno s organima vlasti održavat će red u Zagrebu, *Hrvatski glasnik*, br. 244., 18. X. 1939., 2., VAS, Popisnik -17., 95-25/12-1., Štab IV. Armijske oblasti načelniku Glavnog đeneralštaba, 18. X. 1939. Isto javljaju i vojni organi navodeći Šubašićevu naredbu: „Usled incidenata koji su se desili u posljednje vreme i koje su izazvale neke zlonamerne osobe, pozvao je ban Hrvatske organizaciju Hrvatske građanske zaštite da organima policije za vreme njihovog patroliranja na području grada Zagreba pomogne sa stanovitim brojem svojih članova, koji će u saradnji sa organima policije preduzeti sve potrebno da se najradikalnije pristupi suzbijanju ove defetističke akcije i da se mirnom građanstvu pod svaku cenu osigura osobna i imovinska sigurnost.“

⁸³⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 25. IX. 1948.

protiv skitnica i „bivših konfidenata“ uhićen stanoviti Šolman koji je osumnjičen za ubojstvo Vojvodića.⁸³⁹ Međutim, takvu odluku koja je Zaštiti dala određeni legitimitet vlasti uskoro će iskoristiti neki pojedinci unutar HSZ koji će ubrzo zadati probleme vodstvu HSS.

Sporazum iz 1939. kao prekretnica u međuratnoj povijesti Jugoslavije u početku nije znatno promijenio hrvatsko-srpske odnose na terenu. Kao i u razdoblju prije 26. kolovoza 1939. incidenti između Hrvata na jednoj strani i Srba i integralistički orijentiranih Hrvata su se nastavili. Međutim, poslije sklapanja sporazuma neke stvari su se ipak promijenile. U područjima gdje su Hrvati činili većinu pojačano je zastrašivanje pojedinaca i organizacija naklonjenih bivšim režimskim strankama bilo da su posrijedi Srbi ili Hrvati. Napadi na žandare i poznate pristaše ranijeg režima dobili su drugačije značenje u novom kontekstu. Tako se prema jednom izvješću stanovništvo Splita i okolice moglo podijeliti u dvije skupine: Mačkove pristaše čija su prava zaštićena i koji se sada osjećaju slobodno i sigurno i „Srbe i jugoslavenske sokole“ koji ne mogu računati na nikakvu zaštitu jer im prijete i napadaju pojedini pripadnici HSZ i HSS.⁸⁴⁰ Paravojna vojska HSS nije po svojoj funkciji bila samo branitelj seljačke države već i politička, društvena i kulturna institucija (uglavnom za Banovine Hrvatske) koja se aktivno uključuje u učvršćenje osjećaja o nacionalnoj zajednici. U redovima HSZ se novim članovima-regrutima usađuje nacionalna svijesnost i smisao nacionalne misije.

Neosporno je to da je u političkom životu u Banovini Hrvatskoj Hrvatska Seljačka zaštita dobivala sve veću političku ulogu. Prema dopisniku Centralnog presbiroa iz Zagreba iz travnja 1940. „nije tajna da se Zaštita smatra da je ona iznad političke organizacije Mačeka Ona se sastaje i donosi odluke bez ikakovog obavještenja Mačeka (...) ona ih uzima do znanja

⁸³⁹ U tragu ubojici Stjepana Vojvodića. Velika racija policije i Građanske zaštite u Zagrebu, *Hrvatski glasnik*, br. 248., 23. X. 1939., 1. Protivnici Sporazuma Cvetković-Maček odmah su počeli širiti lažne vijesti i glasine da je „na Jelačićevom trgu obješeno 30 Srba, a u Lici zapaljeno 30 sela gdje žive Srbi“. Glasine koje šire agenti provokatori, *Hrvatski glasnik*, br. 248., 23. X. 1939., 1. Napeta situacija dovela je do jače aktivnosti i u redovima splitske HSZ i HGZ. Hrvatska zaštita na straži, *Hrvatski glasnik*, br. 248., 23. X. 1939., 7.

⁸⁴⁰ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, br. 5734. Izvješće o političkoj situaciji, Primorski žandarmerijski puk ispostavi Banske vlasti u Splitu, 10. X. 1939.

ili ne.“⁸⁴¹ Pripadnici Zaštite izjavljaju da će to drugačije biti kada oni jednom preuzmu vlast. Onda će „mnogi njihovi prvaci visiti na stablu, a među njima prvima spominju dr. Reberskog“.⁸⁴² Dopisnik zagrebačkog Centralnog presbira zaključuje da „je organizacija Zaštite država u državi i da joj već danas Maček i njegovo političko vodstvo ne može ništa i da ona radi svojevolutno“.⁸⁴³ To potvrđuje i slučaj ubojstva odvjetnika dr. Zdravka Lenca, jugoslavenski orijentiranog političara člana Ljotićevog „Zbora“ ubijenog 10. travnja 1940. godine, pri čemu je sumnja pala na Zaštitu. Inače dr. Lenac je usprkos svojoj političkoj orijentaciji bio obiteljski prijatelj dr. Mačeka. Maček je nakon ubojstva posjetio njegovu obitelj i izrazio saučešće. U istom izvješću dopisnika stoji da svi „vjeruju da ovo nije bila želja Mačeka pa se svi čude svemoćnosti izvesnih članova Zaštite“ u sprovođenju terora te se „čitav Zagreb pita: na čiji račun i po čijem nalogu Zaštita sve ovo radi“.

Da HSZ štite neki visoki politički krugovi i da njena moć postaje sve veća dokazuje i podatak da nakon što je policija uhitila izvjesnog zaštitara Ivana Stančića na koga je pala sumnja zbog ubojstva dr. Zdravka Lenca, od strane Zaštite je zapriječeno načelniku zagrebačke policije daljnje postupanje nakon čega je osumnjičenik pušten i obustavljena svaka istraga.⁸⁴⁴ To je bio udarac za policiju u čijim redovima je rastao strah da se vrše bilo

⁸⁴¹ AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940.

⁸⁴² AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940. Vidi i: Ljubo, BOBAN, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX veka*, II., Beograd, 1961., 244. Boban u svom radu ne spominje da su te izjave zaštitnici davali u pijanom stanju i da im je na meti bio dr. J. Reberski kao predsjednika gradskog HSS koji je često rješavao socijalna i kadrovska pitanja u Zagrebu.

⁸⁴³ AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940. Građane Zagreba također je iznenadilo ubojstvo Božidara Areneckog, bivšeg Mačekovog gardiste, koji je nađen pod sumnjivim okolnostima, te se također sumnjalo da su ga likvidirali članovi Građanske zaštite.

⁸⁴⁴ AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940. Maček je bio kum dr. Lenca i namjestio je njegova sina u Beogradu u Hipotekarnoj banci, a njegovoj obitelji darovao 2.000 dinara za troškove. Ovdje treba spomenuti da se dr. Lenac mnogima zamjerio svojim radom u Jugoslavenskom sokolu i „Zboru“ te da nije skrivao svoje izrazito jugoslavensko opredjeljenje. Protv „Zbora“ i njegovih ljudi represijom je postupala i beogradska vlada. Zanimljivo je spomenuti da je dr. Zdravko Lenac bio branitelj Josipa Broza Tita na ogulinskom procesu 1927. godine.

kakve istrage o zločinima i kriminalnim radnjama u kojima su upetljani članovi Zaštite.⁸⁴⁵ To potvrđuje i izvješće IV. Armijske oblasti da zagrebačka policija prisilno „tapka u mraku“, da u takvim slučajevima napadači ostaju „nepoznati“, pri čemu se širi panika među onima koji „osećaju da mogu doći na red“.⁸⁴⁶ Drugi slučaj svemoći Zaštite je ubojstvo stanovitog Ivana Radića-Crnog od zaštitara, koji su odmah bili uhićeni od strane policije. Međutim na intervenciju Đuke Kemfelje kod bana Šubašića počinitelji su brzo pušteni iz zatvora. To je prema dopisniku CPB bila prava „kapitulacije legalne vlasti pred Zaštitom“.⁸⁴⁷ Mnogi činovnici su zbog toga što su od strane HGZ bili „osuđeni na smrt“ pobjegli u Beograd.⁸⁴⁸ Osim toga Zaštita je izvršila niz uhićenja pristaša prijašnjeg jugoslavenskog režima u Zagrebu nakon čega su uhićenici zatvarani u policijske zatvore i većinom osuđeni na izgon iz grada.⁸⁴⁹

Prema Bobanu nakon osnivanja Banovine Hrvatske nastupila je osveta i teror pripadnika Zaštite nad političkim protivnicima, čiji je krug bio dosta širok – od nositelja ranijeg režima, preko nezadovoljnika iz vlastitih redova do ustaša i komunista. Zaštita je u razdoblju od kolovoza 1939. do veljače 1940. bila odgovorna za oko preko 200 ubojstava i ranjavanja ljudi. Prema riječima dopisnika Centralnog presbira iz Zagreba iz veljače 1940. u Hrvatskoj i Zagrebu se „vrši strahovit teror. Ubijaju se i napadaju, maltretiraju i prebijaju ljudi

⁸⁴⁵ Policija je kasnije ustanovila prema dipisniku CPB iz Zagreba da je ubojica bio brat od Ivana Stančića. Međutim sva tri brata Stančića su bila odana Zaštiti te je protiv njih bilo nemoguće poduzuzeti bilo kakav postupak.

⁸⁴⁶ VAS, Popisnik-17., Izvješće na teritoriju IV. Armijske oblasti, 6/24/2-5. U izvješću se spominje i ubojstvo policijskog stražara Save Nikšića 23. rujna 1939. godine i stanovitog Domitrovića. Naglašava se da o tim slučajevima ne postoje nikakvi policijski izvještaji Uprave policije u Zagrebu, iako je to ranije uvijek učinjeno.

⁸⁴⁷ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, lipanj 1940. Istu u: Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska država*, g. III., (1957.), br. 20-21. (srpanj). Batušić tvrdi da je mnogo puta tijekom 1940. dolazio kod ravnatelja zagrebačke policije Vikerta po svoje ljude koji su bili u zatvoru.

⁸⁴⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2063., Ministarstvo unutarnjih poslova Banskej vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, Predmet: Jovanović-Mihalović Milan, čin. željezničke radionice u Zagrebu – žalba zbog terora HGZ. Čini se da su se mnogi od ljudi koji su pobjegli zamjerili svojim protuhrvatskim izjavama i postupcima. Vidi i: Još jedan „podvig“ Hrvatske seljačke zaštite, *Srpski glas*, br. 16., 29. II. 1940., 9. Srpski glas donosi priču Sime Grubara, dobrovoljca Balkanskih ratova i solunskog dobrovoljca, po zanimanju privatnog namještenika, koji je napadnut u Zagrebu od strane HGZ zadobio 14 rana te se dugo liječio u bolnici. Nakon oporavka napustio je Zagreb s porodicom.

⁸⁴⁹ Gojko, JAKOVČEV, *Sokolska organizacija u borbi za bratstvo jugoslavenskih naroda do 1918. godine*, Zagreb, 1970., 69. (Posebno poglavlje koje je dodato na kraju knjige: Progon Sokolske organizacije u Hrvatskoj)

dok se ubice i napadači ne mogu da pronađu.“⁸⁵⁰ Američki konzul u Zagrebu John James Meily tijekom travnja 1940. javlja u Washington o nizu političkih ubojstava u Zagrebu koje se uopće ne spominju u novinama.⁸⁵¹ U svom iskazu pred jugoslavenskim istražiteljima 1948. godine jedan od vođa Zaštite, njen intendant Ilija Rešković spominje da je HGZ često uhićivala ljude po Zagrebu tijekom 1939.-1941. zbog njihovog političkog rada. Po Reškoviću određeni pojedinci iz Zaštite su izvršili i niz ubojstava političkih protivnika, među njima dr. Lenca u Vinogradskoj ulici i te „Babića u Maksimiru“. Rešković napominje u svom iskazu da su ti zločini Zaštite kompromitirali vrh HSS, pa i samu HSZ, te je ban Šubašić niz puta intervenirao raznim smjenama i apelima.⁸⁵² Valovi terora HSZ ponekad su se pojačavali i gubili. Dopisnik CPB za mjesec travanj 1940. piše: „Iako je prošlog mjeseca marta izgledalo da je teror nestao ipak je ovoga mjeseca zapaženo da teror vlada i dalje u čitavoj Hrvatskoj banovini“.⁸⁵³ Treba naglasiti činjenicu da treba razlikovati između onoga što dolazi s vrha kao naredba i onoga što se događa na lokalnoj razini, jer su lokalni moćnici HSZ često puta bili i puno okrutniji i osvetoljubljiviji jer su dobili vlast u svoje ruke.

I Britanci su ukazivali na poteškoće prijelaznog razdoblja i za to krivili Beograd koji odugovlači s imenovanjem generala Tartaglie za komandanta žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske, iako je sve dogovoreno. U izvješću otpravnika poslova britanskog veleposlanstva u Beogradu T. Shona državnom sekretaru lordu Halifaxu od 29. rujna 1939. stoji: „Da treba da se izvrše neke mjere i u komandovanju i ljudstvu žandarmerije jasno su

⁸⁵⁰ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, veljača 1940.

⁸⁵¹ <http://www.archives.gov/atlanta/finding-aids/microfilm/diplomatic.html> - NARA microfilm M-1203 (pristup 2. XII. 2013)

⁸⁵² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 6. X. 1948. Prema izvješću IV. Armijske oblasti već krajem rujna (28. IX.) u jednom dnevnom listu pojavio se članak „Tko vrši teror u Zagrebu“ s izjavom Đuke Kemfelje da Zaštita ne vrši nikakav teror te da to čine pojedinci koji sa Zaštitom nemaju veze. Istih dana i ban Šubašić je izdao službeno upozorenje da „izvesni zlonamjerni ljudi izazivaju incidente sa namerom da škode sređivanju prilika i zavođenju reda u Banovini“. Tih dana su zabranjene sve manifestacije i zborovi te je prema vojnim podacima počelo „tihu čišćenje“ u organizacijama HSZ i HGZ jer je određenom broju članova oduzeto oružje i članske značke. VAS, Popisnik-17., , 6/24/2-15., Izvješće s teritorija IV. Armijske oblasti za 1939. godinu.

⁸⁵³ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940.

pokazali razni incidenti koji su se u posljednje vrijeme odigrali, a kojima je išlo na ruku labavljenje discipline, što je karakteristično za prelazni period. Podjeljenja odgovornost za održanje reda također je doprinijela četiri-pet političkih ubistava – vjerovatno prečišćavanje starih računa – za koje neki smatraju odgovornu Seljačku zaštitu, a neki frankovce.“⁸⁵⁴ Zaštita je pribjegavala i nasilju nad stanodavcima u Zagrebu prijeteci im da moraju otkazati stanove Srbima i Hrvatima jugoslavenskog opredjeljenja i da obavjeste svoje stanare da odmah napuste Zagreb.⁸⁵⁵

Članovi Zaštite su svojim političkim protivnicima preporučivali „da se gube iz Zagreba, jer će inače biti ubijeni“. Na svako političko neslaganje s političkim stanjem odgovaralo se terorom.⁸⁵⁶ Teror HSZ nad Hrvatima jugoslavenske orijentacije i Srbima pristašama bivših režimskih stranaka konstatira se i u izvješću francuskog vojnog atašea iz Beograda od 20. ožujka 1940. gdje je naglašeno da se Srbima prijeti, uznemirava ih se, a događaju se i ubojstva.⁸⁵⁷ I pripadnici lijevog krila HSS bila su ponekad napadnuti od strane HSZ. Seljački književnik i predsjednik HSS iz Kozinščaka Slavko Vurić (1905.-1942.) napadnut je kraj Dugog Sela od pripadnika HSZ navodno zato jer je držao komunističke sastanke na kojima se raspravljalo o „ubijanju nekih prvaka HSS u Dugom Selu“.⁸⁵⁸

Prema dopisniku Centralnog presbira iz Splita Edo Bulat, prvak ustaša iz Dalmacije, koji je prije bio jedan od zapovjednika HSZ u Splitu, izjavio je da se teror Zaštite uglavnom provodi nad Srbima i Hrvatima jugoslavenskog opredjeljenja. Zanimljivo da Bulat spominje da Zaštita ne napada „na nas frankovce (...) ni na komuniste, jer mi i jedni i drugi imamo u

⁸⁵⁴ Živko, AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941*, III., Arhiv Jugoslavije-Jugoslavenska knjiga: Beograd, 1996., 257.

⁸⁵⁵ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5958., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Šubašiću, 4. X. 1939.

⁸⁵⁶ BOBAN, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, n. dj., 245.

⁸⁵⁷ Service Historique de L Armee de Teere (SHAT), 7N 3194. u: Mile, BJELAJAC, *Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2., 1993., 122., bilješka 30. Ti događaji se više nisu mogli sakriti te su uzeli masovne razmjere o kojim je Zagreb „brujao“. Mete su uglavnom bili jugoslavenski nacionalisti i članovi JRZ.

⁸⁵⁸ Rad HSS gospode i Zaštite u Dugom Selu, *Vjesnik radnog naroda*, br. 4-5., ožujak 1941., u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1041.*, n. dj., 434.

Zaštiti mnogo svojih prijatelja“.⁸⁵⁹ Ova Bulatova izjava očito nije točna, jer je Zaštita napadala i jedne i druge, no, vjerojatno su neki ljudi iz tih krugova zbog svojih prijašnjih veza sa Zaštitom bili izuzeti od toga.

Na udaru Zaštite su posebno bili članovi Jugoslavenske radikalne zajednice. Tako je na skupu HSS za vrijeme govora Jurja Krnjevića jedan član JRZ htio napraviti neku upadnicu, zbog čega je na njega odmah navalilo „nekoliko članova HSZ, oborili ga na zemlju, gazili ga nogama, a jedan od njih ga ubo nožem nanjevši mu tešku tjelesnu ozljedu“.⁸⁶⁰ Prema Gligorijeviću netom nakon uspostave Banovine Hrvatske teško je povređeno 34 pripadnika JRZ, neki su ubijeni, a 12 obitelji je dobilo prijeteća upozorenja da će u slučaju da ne napuste Hrvatsku biti ubijeni.⁸⁶¹ Ovakvi slučajevi su bili vrlo česta pojava. Stoga su i Srbi na području Dalmatinskog Kosova i drugdje gdje su činili većinu počeli s osnivanjem „srpske zaštite“.⁸⁶² Prema nekim naznakama u tome je sudjelovalo zagrebačko srpsko društvo „Krajina“ koje je iniciralo tu aktivnost kritizirajući srpske samostalce da ništa ne rade na zaštiti Srba. Međutim, nema detaljnijih podataka kako je ova akcija završila. I Britanci su primijetili da velikosrpski elementi koriste vijesti o „lošem tretmanu Srba i Hrvata srbofila u Hrvatskoj od kada je zaključen sporazum“.⁸⁶³ Prema dopisniku CPB iz Zagreba Budakovu suprugu Ivku Budak, koja je službeno 11. travnja 1940. godine izvršila samoubojstvo bacivši se u bunar Budakovom vinogradu, ubili (otrovali) su članovi Zaštite. Njezin pogreb na kojem je sudjelovalo 15.000 ljudi i položeno 150 vjenaca bilo je važan znak Banskim vlastima. Na

⁸⁵⁹ BOBAN, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, n. dj., 245. Boban prenosi podatak iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu – Izvješće IV armijske oblasti.

⁸⁶⁰ BOBAN, O političkim previranjima..., n. dj., 245.

⁸⁶¹ Branislav, GLIGORIJEVIĆ, Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927-1941)., *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1., 1997., 92; 111.

⁸⁶² AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, veljača 1940.

⁸⁶³ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III., n. dj., 296.

sprovodu je bio nazočan i njezin suprug dr. Mile Budak koga su Banske vlasti pustile iz internacije „jer je ogorčenje na vlast i na Zaštitu bilo neizmerno.“⁸⁶⁴

Međutim, uz teror kojim je jačala njihova konkretna moć, posebno kod zapovjednika Zaštite, pojavile su se tendencije koje su često prelazile njen „vojni“ djelokrug. U postupcima Zaštite posebno se ispoljavala težnja za potpunim preuzimanjem policijske vlasti u državi, što se poklapalo i sa shvaćanjem vodstva HSS. Ali, njihovo miješanje u kompetencije državne, upravne i sudske vlasti vodstvo HSS je nastojalo suzbijati. Neposlušnost Zaštite je sve više zabrinjavala i Mačeka.⁸⁶⁵ Boban piše da se: „Zaštita vrlo često uplitala u različita pitanja svakodnevnog života, primjenjući nasilje i teror nad protivnicima politike HSS. Kod toga se najčešće ispoljavala samovolja i neobuzdanost pripadnika Zaštite. Sve su se više ispoljavali znakovi koji su ukazivali na to da se Zaštita želi izdignuti kao samostalan faktor ne samo policijskog nego i političkog života. Opasnost od toga je uočavala Banska vlast, kao i vodstvo HSS (...) koji su davali uputstva radi sprečavanja samovolje Zaštite, ali je to najčešće bilo bez efikasnih rezultata.“⁸⁶⁶ HGZ postaje moćna organizacija u Zagrebu, grupa dobro organiziranih opasnih ljudi, spremnih na sve. Na scenu stupaju mlađi ljudi, radikalniji, pogodni za konspirativniji rad, borci spremni za sve.

Bez ikakvih naredbi odozgo, i bez ikakve koordinacije, napadi HGZ u Zagrebu na pristaše bivšeg režima, posebno članove JRZ Hrvate ili Srbe i njihovo premlaćivanje, postali su svakodnevna pojava. Zaštita krajem 1939. provodi mnoge premetačine stanova «članova nacionalnih organizacija (sokola, četnika, JRZ-a) gdje su se događaju fizički napadi pa i pljačka.⁸⁶⁷ O mnogima od brojnih takvih incidenata govori se u povjerljivom izvješću

⁸⁶⁴ AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940. Zbog velikog ogorčenja Zagrebčana zbog sudbine Ivke Budak izbile su velike demonstracije na kojima se krivio režim da su imali svoje prste u njenom ubojstvu. Zbog toga je hitno izvršena obdukcija preminule, pri čemu su nalazi pokazivali da se spomenuta bacila u bunar.

⁸⁶⁵ AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, kolovoz 1940.

⁸⁶⁶ BOBAN, *Maček i politika HSS*, II., 178.

⁸⁶⁷ TERZIĆ, n. dj., 178. Terzić prenosi dio izvješća njemačkog povjerenika iz Beograda od prosinca 1939. vladi u Berlinu povodom vojnih nemira u Karlovcu.

Ministarstva unutrašnjih poslova o napadima na službenika željeznice. Dana 11. rujna 1939. godine napadnuti su na Frankopanskoj ulici u Zagrebu strojovođa Jovan Petrović i njegova supruga te su sa teškim ozljedama završili u bolnici. Također strojovođa Rade Dokmanović i njegova supruga napadnuti su od članova HGZ 8., 10., 15. listopada pretučeni i unakaženi pod prijetnjom da se hitno isele iz Zagreba. Stanoviti Mile Vučinić, kondukter stanice u Trnju je 10. X. u svom stanu ubijen, dok je istog dana Ivan Lemeta kondukter napadnut od HGZ kada se noću vraćao kući i završio u bolnici. Zvonimir Hibner, bravar, ubijen je u svom stanu, Đorđu Jačiću 10. X. pucano kroz stan u kome su stradali njegova žena i djeca. Anton Telić nadzornik stroja ubijen u lokomotivi Zagreb-Sava, član sokola Dragutin Kramer ubijen 1. IX. 1939., 8. IX. član sokola Jovo Rabljenović na smrt pretučen, Sava Nikšić ubijen 22. IX. 1939., Nikola Stejić ubijen 2. X. 1939. itd. Prema izvješću uglavnom su svi napadnuti, premlaćeni ili ubijeni od strane HGZ.⁸⁶⁸ Zašto su na udaru HSZ posebno bili državni službenici *Jugoslavenskih željeznica* govori činjenica da su prema sporazumu Cvetković-Maček izvan nadležnosti vlasti Banovine Hrvatske i dalje ostali službenici u državnim tijelima (žandarmeriji) i poduzećima (željeznici). Osim toga neprestano su se u Zagrebu od strane HGZ provodila uhićenja članova sokolske organizacije i pristaša bivšeg režima pod optužbom da su „nepouzdana za Banovinu Hrvatsku“.⁸⁶⁹ Koliko je taj teror Zaštite išao na štetu interesa HSS govori i činjenica da se o tom problemu govorilo u najvišim vladinim krugovima u Beogradu, pri čemu je knez Pavle bio „posebno uzrujan“.⁸⁷⁰ Neka očito politički motivirana ubojstva dogodila su se izvan Zagreba, kao ubojstvo Ivana Brkića, predsjednika

⁸⁶⁸ AJ, fond 37., Zbirka Milana Stojadinovića, fascikl 9., 735-736. Izvješće bez potpisa. Vidi i: AJ, fond 38. fasc. 14. Centralni presburo Ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije, dopisnik iz Splita, veljača 1940. Prema dopisniku zapovjednik HSZ za Dalmaciju dr. Vučić potvrdio je u Omiču dr. Fančekom da sva politička ubojstva u Banovini Hrvatskoj dolaze od strane Zaštite. Vidi i: HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 3., Sokolske vijesti iz Banovine Hrvatske, okružnica br. 1., rujan-listopad 1939.

⁸⁶⁹ Gojko, JAKOVČEV, Stvaranje i rad organizacija KPJ na području sjeverne Dalmacije, *Istorija XX veka*, XIII., Beograd, 1975., 451. Tako su sokolašu Ivici Vranješiu iz Zagreba zaštitari 19. II. 1940. upali u stan pod zapovjedništvom satnika Ivana Lajvora. Izvršen je pretres i Vranješ je uhićen i zatvoren na zagrebačkoj policiji. Treći dan mu je saopćena da nije kriv, ali da je dobio izgon iz Zagreba na tri godine. Istoga dana je deportiran iz Zagreba praćen agentom.

⁸⁷⁰ Mihajlo, KONSTANTINOVIĆ, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945.*, Agencija MIR: Novi Sad, 1998., 97.

bivše omladinske unitarističke organizacije „Mlade Jugoslavije“ u Sisku 5. veljače 1940. godine. Iako napadači nisu otkriveni, sumnja je pala na HSZ.⁸⁷¹ Ubojstvo poznatog pristaše JRZ Franje Železnika (iz Cernika) od strane sušačke HGZ pod vodstvom Jure Oršića u Sušaku također je uznemirila javnost.⁸⁷² Manji diplomatski incident dogodio se u noći 23/24. rujna 1939. kada su članovi HGZ u Zagrebu napali na ulici bivšeg „policiskog poverenika“ Bakušu pri čemu je teže ranjen njegov prijatelj koji ga je pratio, a mnogi ispaljeni meci su završili u zgradi njemačkog konzulata u Zagrebu.⁸⁷³

Ubojstva pojedinih Srba u Zagrebu od strane HSZ koristili su članovi društva „Krajina“ na glinskom području za propagiranje svoga velikosrpskog programa, odvajanje kotareva sa srpskom većinom od Banovine Hrvatske. U ovoj akciji izdvajao se posebno paroh iz Velikih Šušnjara Jovo Obrenović koji „istupa i radi protiv politike sporazuma“. Pripadnici društva „Krajina“ u Glini šire glasine i govore da je u „Zagrebu ubijeno 400 Srba i da je Zaštita za to dobila 80.000 dinara“, te zbog tih vijesti dolazi do sukoba s Hrvatima i pristašama SDS.⁸⁷⁴ Srpsko stanovništvo, s obzirom da je četničko udruženje u Glini raspušteno, organizira tkz. „Željeznu gardu“ koju vode velikosrpski elementi. Zbog toga kod kotarskog predsjednika HSS u Glini Janka Balajca dolazi Đuka Kemfelja, te mu ovaj daje popis članova „Željezne garde“. Na udaru velikosrpskih elemenata našli su se i članovi SDS koje članovi društva „Krajina“ maltretiraju i „pale njihova sijena“ te stoga službenici srpske nacionalnosti surađuju s HSZ pri čemu daju informacije o članovima „Željezne garde“.

⁸⁷¹ Ubijen Ivan Brkić, predsjednik bivše „Mlade Jugoslavije“, *Hrvatske novine* (Sisak), br. 6., 10. II. 1940., 2.

⁸⁷² VAS, Popisnik – 17., 32/23/1-72., Savski žandarmerijski puk Komandantu IV. armijske oblasti, mjesečni obavještajni izvještaj za mesec april 1940. godine. Treba spomenuti da je zapravo došlo do sukoba članova JRZ i HGZ Sušak pri čemu je i nekoliko članova HGZ ranjeno ubodima noža.

⁸⁷³ VAS, Popisnik – 17., 6-24/2-14., Unutrašnje stanje na području II. armijske oblasti za mesec septembar 1939.

⁸⁷⁴ HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1., Pov. br. 72/1940., Kotarsko načelstvo u Glini Banskog vlasti Banovine Hrvatske – Kabinet bana, 22. I. 1940. „Točno je da ekstremni elementi na srpskoj strani eksploatišu netačne glasine o pogibiji Srba iz Zagreba, ali ta se fama širi od usta do usta, i nije joj moguće pronaći sam izvor“. Načelnik također javlja i o situaciji koja je izbila u srpskom selu Kraljevčani u noći s 1/2. prosinca 1939. kada je u selu nastala uzbuna kada se proširila glasina da će HSZ iz obližnjih hrvatskih sela napasti žandarmerijsku stanicu i mještane Srbe u Kraljevčanima. Ljudi u selu se se skupili na obranu. Do napada nije došlo, glasina je bila izmišljena.

Situacija u Glini je napeta i stanovništvo nervozno iščekuje događaje te Balajac traži od bana Šubašića da on umiri narod ili da intervenira kod vojske u Sisku da ga puste s rezerve da ode u Glinu „jer će se dogoditi mnogo žrtava“.⁸⁷⁵ Takvu situaciju oko HSZ koristili su srpski unitaristički krugovi. List *Srpski borac* hitno poziva državne organe da djeluju „jer neograničena vlast Hrvatske građanske i seljačke zaštite i njeno terorisanje srpskog i hrvatskog stanovništva jugoslavenski orijentiranog izaziva zabrinutost“, na cijelom području Banovine Hrvatske „oseća se neizvesnost, zebnja i strah“ stoga se hitno odredi Zaštite moraju raspustiti, smijeniti upravnika zagrebačke policije i oduzeti žandarmerijsku brigadu Banovine Hrvatske iz vlasti bana i Banske vlasti u Zagrebu i vratiti je komandi „celokupne žandarmerije“.⁸⁷⁶ Velikosrpskim krugovima posebno je smetalo stavljanje žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske pod nadležnost bana Šubašića. Uz *Srpski borac* protiv Zaštite su ustale i druge razne srpske patriotske organizacije poput beogradsko organizacije „Saveza patriotskih, ratničkih i viteških organizacija“ koji su javnim pozivom vlastima tražili oštre sankcije protiv „zločinačkih napadaja Zaštite“.⁸⁷⁷

Slično stanje terora Zaštite nad bivšim pristašama režima bilo je i u Splitu. Dana 29. siječnja 1940. godine u Viškoj ulici od strane zaštitara napadnut zastupnik JRZ Ivan Čakić koji je teško ozljeđene glave završio u bolnici. Prema dopisniku CPB takvi napadi su se svakodnevno događali u gradu Splitu i cijeloj Primorskoj banovini.⁸⁷⁸ Prijelazno razdoblje, derogiranje vlasti i svojevrsna anarhija je u ožujku 1940. godine uzela i na području Splita tolikog maha da je Ispostava Banske vlasti u Splitu poslala pismo komandantu Primorskog žandarmerijskog puka u cilju ponovne uspostave povjerenja u organe vlasti. U svom odgovoru komandant je istaknuo da Ispostava Banske vlasti mora dati svakom na znanje da

⁸⁷⁵ HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1, Pismo kotarskog predsjednika HSS u Glini i zamjenika narodnog zastupnika za kotar Glina Janka Balajca banu Šubašiću, 11. XII. 1939.

⁸⁷⁶ Obezbedite red i poredak u Banovini Hrvatskoj, *Srpski borac*, br. 5., 18. IV. 1940., 1.

⁸⁷⁷ Jedna rezolucija protiv Hrvatske zaštite, *Hrvatske novine*, br. 11., 16. III. 1940., 1.

⁸⁷⁸ AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, siječanj 1940.

žandarmerija danas nije „režimski organ“ nego organ države koji treba da bude izvan političkih sukoba. Također je istaknuto da HSZ ne smije prekoračivati one ovlasti koje je dobila odredbom bana Šubašića od 4. studenog 1939. godine.⁸⁷⁹

Prema izvješću štaba IV. armije članovi Zaštite su: „uzurpirali ne samo pravo egzekutive, već su vrlo često postali, odnosno postavili se kao upravna i neka vrsta sudske vlasti, te vrše čak i pritisak kojem se ne mogu sasvim oprijeti i organi upravne vlasti“.⁸⁸⁰ U nekim oblicima teror HSZ postao je masovan i podržan od nekih struktura HSS. Zbog vladajućeg komunističkog opredjeljenja u nekim selima kotara Samobor provedena je šira akcija HSZ pod vodstvom tajnika kotarske organizacija HSS Levina Fresla iz Samobora, predsjednika mjesne organizacije HSS Vida Čakanića iz sela Novaki i Josipa Gabriša iz Sv. Nedjelje protiv onih „koji su se nepovoljno izražavali o politici HSS i o radu organizacije HSZ“. U pretresima kuća i stanova zaštitnici su zlostavljali „na razne načine seljake“ oduzimajući im imovinu pri čemu je nekoliko osoba uhićeno. Pred kućom Martina Deščaka HSZ je ispalila nekoliko metaka „polupala mu vrata, vršila pretres stana, zavezala mu ruke konopcem, izbacila iz koljevke njegova šestomjesečnog sina“, oduzela mu novac i druge predmete, istovremeno nanoseći niz tjelesnih povreda Deščaku i njegovom sinu.⁸⁸¹ Da su i Hrvati pristaše režima bili žrtve napada Zaštite pokazuje primjer Ante Ruljančića, predsjednika pravoslavne zajednice na otoku Visu i nekadašnjeg gradonačelnika Visa. Ruljančić nekadašnji radikal koji je pristupio JNS bio je oštar prema Mačekovim pristašama, a posebno se zamjerio HSS i Zaštiti kada je poticao prekrštavanje Hrvata na pravoslavlje i

⁸⁷⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2064., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 3. IV. 1940. Predmet: Prilike javne sigurnosti i mjere za podizanje autoriteta organa vlasti.

⁸⁸⁰ BOBAN, O političkim previranjima..., n. dj., 245.

⁸⁸¹ BOBAN, O političkim previranjima..., n. dj., 246. Radi se o izvješću Savske divizijske oblasti za travanj 1940. godine.

tako pogorčavao odnose između Hrvata i „pravoslavniH Hrvata“ na ovom jadranskom otoku.⁸⁸²

Sve samostalnije postupanje Zaštite i njen teror zabrinjavao je vodstvo HSS. Neki narodni zastupnici HSS, poput Andrije Pape, nezadovoljni radom HSZ smatrali su da su se u njene redove uvukli ljudi kompromitirajuće prošlosti. Na niz osobnih intervencija prema vrhu stanke, prema svemu sudeći 1939. i 1940. godine, mu je odgovoreno (J. Krnjević) da će uslijediti reorganizacija HSZ te da će takvi pojedinci biti odstranjeni. Prema Papi, Zaštita je kao organizacija bila odvojena od rukovodstva HSS na lokalnoj razini, te oni na nju nisu imali nikakav utjecaj. Prema njegovim riječima kao narodni zastupnik on nije imao nikakve ingerencije nad Zaštitom jer „da je to vojnička formacija i da mi kao političari nemamo da se miješamo u te stvari“.⁸⁸³ I zastupnik HSS dr. Ante Odić iz Čakovca nevoljko je pratio osnivanje i teror Seljačke zaštite. Odić je smatrao da su glavni osnivači seljačkih postrojbi u Međimurju upravo ljudi koji nemaju ništa zajedničko s „duhom radićevske politike“. Odić spominje kada su se početkom 1940. zapovjednici HSZ vratili s tečaja iz Časničke škole HSZ u Zagrebu u Čakovec, krenuli su u obračun s nekim ljudima koji su im smetali, sa šefom porezne uprave u gradu, ravnateljem bolnice dr. Blažićem i drugima. Dr. Odić je intervenirao preko bana Šubašića da se takvo što spriječi. Zbog toga jer se zamjerio vođama HSZ i HSS u Čakovcu, ali i njegovih bliskih veza s prvakom samostalaca Hinkom Krizmanom, vodstvo HSS povuklo je dr. Odića na mjesto šefa kabineta dr. Mačeka.⁸⁸⁴ I visokopozicionirani HSS-

⁸⁸² HDA, Grupa XXI, kut. 83., Str. pov. 5660., Izvješće Ispostave Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939. Na Visu je oko 200 Hrvata prešlo na pravoslavlje. Neposredni povod prekrštavanju bila je kronična talijanska opasnost, pri čemu se prekrštenici mislili da će ih Beograd jače štiti ako prijeđu na pravoslavlje kao neformalnu „državnu religiju“.

⁸⁸³ Članovi ustaške vlade pred pred Vrhovnim sudom NR Hrvatske, *Novosti* (Toronto), br. 1091., 1. VII. 1947., 1. Ovdje treba biti oprezan jer radi se o iskazu Andrije Pape pred sudom.

⁸⁸⁴ HDA, SDS RSUP SRH, Zapisnik saslušanja dr. Ante Odića, 8. XII. 1944. Vojno izvješće Savske divizijske oblasti potvrđuje ovaj događaj. Prema njemu dana 27. veljače 1940. okupilo se pred poreznom upravom u Čakovcu oko 250 članova HSZ koji su tražili hitnu ostavku šefa porezne uprave Ivana Bolaka. Pri tome je njih 150 ušlo u zgradu i prisililo Bolaka i neke činovnike da se „udalje“. Kotarski načelnik dr. Ante Odić pokušao je intervenirati, ali bez uspjeha. Tek nakon što je nazvao Mačeka telefonski, a koji je naredio da se skupljeni narod i članovi HSZ raziđu „jer inače diže ruke od njih“, HSZ se razišla u miru. VAS, Popisnik-17., 32714/1-28., Važniji događaji na teritoriju Savske divizijske oblasti, vijest od 27. II. 1940.

ovac dr. Ivan Andres, ministar trgovine i industrije u vladi Cvetković-Maček, tvrdio je poslije 1945. u svom iskazu, da je Mačekov instinkt za političku akciju tada zatajio jer je dopustio da se: „veliki seljački pokret izživljava u seljačkim i građanskim zaštitama i hipernacionalnim manifestacijama.“⁸⁸⁵ I prvak samostalnih demokrata Hinko Krizman u svom dnevniku od 31. siječnja 1940. primjećuje da narod postaje se više nezadovoljniji Zaštitom koja postaje „elemenat nereda i nasilja“.⁸⁸⁶

Nasuprot tomu neki prvaci HSS i kotarski načelnici imali su razumijevanja za nasilne postupke HSZ prema političkim protivnicima HSS te stoga kotarski načelnik Dugog Sela sugerira banu Šubašiću da spriječi podnošenje kaznenih prijava protiv HSZ kod državnog tužioca „jer trebalo bi državnom tužiocu skrenuti na ove slučajeve naročitu pažnju i pozvati ga kratkim putem, da po prijavama ove vrsti određuje daljni postupak s naročitim oprezom (...)“.⁸⁸⁷ Određena nemoć HSS da kontrolira Zaštitu ogleda se i na ironičan način u jednom slučaju kada su hrvatski seljaci u kolovozu 1940. godine, provalili na Mačekovo imanje u Kupincu da posjeku drveće. Maček je bio prisiljen da pozove žandarmeriju jer su pripadnici lokalne HSZ odbili da interveniraju protiv tih seljaka. U zaključku dopisnik CPB iz Zagreba dodaje: „Kada se to dešava Mačeku koji bi trebao da bude vrhovni autoritet u Banovini Hrvatskoj onda se može zamisliti kako izgledaju stvari u drugim krajevima gdje Zaštita tobože održava red. Ovaj slučaj bezvlašća (...) u mnogome je zabrinuo vodstvo HSS.“⁸⁸⁸

Srpski krugovi oko vladajućeg JRZ, predsjednika vlade Cvetkovića i dvora šutke su prelazili preko događaja u Banovini Hrvatskoj, reagirajući samo u internim razgovorima s predstavnicima HSS. Iako su pojedini dužnosnici sokolskih udruga, banovinskog odjela JRZ

⁸⁸⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., Zapisnik saslušanja dr. Ivana Andresa, 15. V. 1945., 26.

⁸⁸⁶ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik Hinka Krizmana, 31. I. 1940.

⁸⁸⁷ HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1., Pismo kotarskog načelnika Dugog Sela Petra Žderića banu Šubašiću, 18. I. 1940. Isti P. Žderić pisao je tjedan dana kasnije šefu kabineta bana da on u hrvatskom interesu skriva od javnosti postupke HSZ „koji nisu u skladu s pozitivnim zakonima“ da za njih ne bi „doznala beogradska čaršija i njihove novine“ pa danas napadnu. Ja te postupke, kako piše Žderić, „čuvam kao tajnu i našu hrvatsku sramotu“. Vidi u istom spisu: Pismo Petra Žderića šefu Kabineta bana, 22. I. 1940

⁸⁸⁸ AJ, fond 38., Centralni presbiro, fasikl 16., br. 56. Izvješće dopisnika Centralnog presbiro iz Zagreba za kolovoz 1940., BOBAN, O političkim previranjima..., n. dj., 238-239.

za Savsku banovinu i pripadnici prijašnjeg režima u Banovini Hrvatskoj i Banska Vlast mogli pretpostavljati o mogućnosti intervencije vojno-policijskih postrojbi Kraljevine Jugoslavije na područje koje je sporazumom bilo dano pod jurisdikciju Banske Vlasti zbog golemog broja incidenata u kojima su sudjelovali pripadnici HSZ, ta opasnost nije bila realna. Iako je središnja vlada pisala u Zagreb da se takve akcije zaustave, a njihovi počinitelji kazne, ta je njihova intervencija više bila iznuđena pritiskom srpske političke javnosti na središnju vladu i Dragišu Cvetkovića kao njezina predsjednika, jer ne postoji nikakav dobar politički razlog koji bi naveo Cvetkovića da zbog tih incidenata, u kojima su u većini stradavali samo pripadnici društva Sokol, neki državni službenici i pristaše bivšeg režima iz redova banovinskih Srba, koji su se otvoreno očitovali kao njegovi politički suparnici i uglavnom bivše pristaše JRZ iz Stojadinovićeve frakcije, riskirao sukob sa strankama SDK, eventualni raskid te koalicije i pad s vlasti.

Srpski pravni stručnjak Mihajlo Konstantinović, blizak Cvetkoviću i JRZ, je u razgovoru s vladikom Nikolajem Velimirovićem objasnio da su nasilja nad Srbima u Banovini Hrvatskoj sporadični slučajevi „to nije sistem. I mi smo gonili njih. 6.000 kazni zbog nošenja hrvatske zastave, za dve godine.“⁸⁸⁹ Slično je razmišljao i predsjednik srpskih zemljoradnika Dragoljub Jovanović u razgovoru s vođom Srpskog kulturnog kluba Slobodanom Jovanovićem kada mu je rekao da su iz Hrvatske morali da pobjegnu samo oni koji su se o „bivšem režimu ogriješili o Hrvate, a većina shvaća da nema razloga da bježi (...) otišli su oni koji su koristili prevlast Srba“.⁸⁹⁰ I Dragiša Cvetković je braneći svoju poziciju istakao da je poslije Sporazuma bilo u Hrvatskoj „nemilih pojava (...) namjesnički režim činio je sve da se prilike stabiliziraju (...) ali poslije svega onoga što se dvadeset godina zbivalo, i svaki na svoj način srbovao, nije bilo lako državnim vlastima da u smislu novog

⁸⁸⁹ KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 197.

⁸⁹⁰ Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Političke uspomene*, V., Kultura-Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1997., 305. Zanimljivo da je i Slobodan Jovanović rekao Dragoljubu: „Ja razumem hrvatski „narodni odisaj“ samo se bojim pretjerivanja i oštre reakcije od strane Srba“.

političkog kursa zavede jedan potpuno normalan život“.⁸⁹¹ Demokratski srpski političar republikanac Jaša Prodanović u svojoj knjizi „Sporazum s Hrvatima“ konstatirao je da su se poslije sporazuma: „Pojavljivale su se veće ili manje zloupotrebe dugo očekivane i teško zadobivene hrvatske autonomije – upotreba grube sile, prekoračivanje prava, što je bio logičan rezultat dvadesetogodišnje borbe raznih režima protiv Hrvata.“ Neizbježne učinke dugog trpljenja namjerno su podsticali frankovački elementi. Prodanović je vjerovao da će navedene „nemile pojave iščeznuti“ ukoliko i kod hrvatske i srpske strane prevlada „rodoljublje, trpeljivost i takt“.⁸⁹²

Nakon niza provala nasilja od strane HSZ u Banovini Hrvatskoj neki prvaci HSS žele „smekšati“ vodstvo HSZ te se počinju slati signali da će Zaštita biti potpuno reorganizirana. Prve signale u tom smislu uputio je prvak HSS Tomo Baburić na skupu u Bjelovaru početkom prosinca 1939. najavom da „naše političke borbene organizacije moramo pretvoriti u radne“ jer prošla su vremena vježbanja i učionice treba pretvoriti u prosvjetne ustanove, a ne vojarnje.⁸⁹³ Međutim, to stajalište nije zaživjelo, prevladalo je mišljenje da je Zaštita kao takva neophodna za stranku, ali da ju treba disciplinirati školovanjem njenih lokalnih zapovjednika.

U cjelokupnom spletu događaja ne mogu se zanemariti ni vijesti o čestim osobnim osvetama pojedinih zaštitnika i obračuni unutar HSZ. Tako je 15. kolovoza 1940. ubijen po zapovijedi HSZ u Ivancu seljak Cvetko Martinjak zbog nekog spora s vođom Zaštite.⁸⁹⁴ Sredinom rujna 1940. u redovima HSZ ponovno je izvršena velika reorganizacija „dano mu je autoritativno vodstvo“ nakon provedenog čišćenja „da bi se odstranili svi oni članovi koji iz bilo kojih razloga nisu u njih spadali“. To je izgleda bila uspješna akcija jer je prema

⁸⁹¹ CVETKOVIĆ, n. dj., 371.

⁸⁹² Jaša, PRODANOVIĆ, *Sporazum s Hrvatima*, s.n: Beograd, 1940., 14.

⁸⁹³ Seljačka zaštita bit će iz borbene organizacije pretvorena u radnu organizaciju, *Srpski glas*, br. 5., 14. XII. 1939., 3.

⁸⁹⁴ Mačekovi četnici ubijaju hrvatske seljake, *Politički vjesnik*, br. 19-20., studeni 1940., u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 264.

dopisniku CPB iz Zagreba iz rujna 1940. godine „teror u Zagrebu definitivno je prestao i potpuni mir vlada ne samo u Zagrebu već i u provinciji“.⁸⁹⁵

Prema nekim podacima sredinom listopada 1940. na osnovu pritiska iz vladinih krugova u Beogradu zbog teških incidenata i zločina Zaštite nad „projugoslavenskim“ civilima u Zagrebu i drugim područjima Banovine Hrvatske tijekom 1940., te reakcije zagrebačke javnosti koja je također bila nezadovoljna incidentima Zaštite, a s obzirom da dotadašnji zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja nije uspio napraviti red u njezinim redovima, Maček je sam preuzeo vodstvo Hrvatske seljačke zaštite kao njegov Vrhovni zapovjednik sa novoimenovanim zamjenikom Zaštite dr. Augustom Košutićem. Đuka Kemfelja je ipak ostao sada samo zapovjednik Zaštite. Osim toga redovi HSZ su se u nekim krajevima počeli osipati i zbog razočaranosti seljaštva gospodarskom politikom HSS nakon Sporazuma, te mnogih iznevjerenih obećanja. Vodstvo HSS povodom toga objavilo je službeno izvješće u kojem stoji: „Osjećalo se, da je potrebno HSZ dati autoritativno vodstvo, koje će uživati potporu i poslušnost cijeloga članstva.“⁸⁹⁶

To je već bio treći pokušaj discipliniranja postrojbi zagrebačkog HGZ od strane vodstva HSS. Prvi pokušaj da se disciplinira zagrebački HGZ izveo je dr. Maček u siječnju 1940. godine. To potvrđuje i dopisnik zagrebačkog CPB kada piše da je sjedište zapovjedništva HSZ po Mačekomom naređenju preseljeno u policijsku stanicu u Ilici 44/II, a privremeni povjerenik Zaštite postao je policijski inspektor Zvonimir Pelc. Protiv takve odluke pobunili su se neki policajci „zbog kompromitacije policijske vlasti“, ali ostalo je po

⁸⁹⁵ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, rujna 1940. Ovdje treba spomenuti da se poslije Sporazuma očekivalo naglo poboljšanje položaja Hrvata u Banovini Hrvatskoj. No do toga nije došlo, jer novac iz Beograda nije decentraliziran, pa je Banska vlast u Zagrebu bila vlada s vrlo malo mogućnosti da djeluje na gospodarskom planu, a i početak Drugog svjetskog rata i skupe vojničke vježbe su učinile svoje. Seljački dugovi bankama i lihvarima još uvijek mnoge opterećuju jer Agrarna banka koja je preuzela njihovo dugovanje posluje isto kao i privatne banke, a nestrpljivo seljaštvo očekuje odluke u njihovu korist. Na neki način je smirenje u redovima HSZ i HGZ došlo kada su u jesen 1940. počela pristizati prva sredstva iz centralnih beogradskih fondova za poslove koji su prešli na Banovinu Hrvatsku.

⁸⁹⁶ Hrvatski četnici pod novom komandom, *Politički vjesnik*, br. 16-17., početak studenog 1940. U: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, IHRP, Zagreb, 1965., 228.

Mačekovoj odluci.⁸⁹⁷ O tome svjedoči i povjerljivo izvješće obavještajnog odjeljenja glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije u kojem se navodi da se početkom 1940. priprema reorganizacija HSZ „navodno zbog toga, što su se u organizaciju uvukli kao članovi razni nepouzdana ljudi frankovački i komunistički elementi.“⁸⁹⁸ Drugi pokušaj je uslijedio u srpnju 1940. kada je Đuka Kemfelja na neodređeno vrijeme odstranio Zvonka Kovačevića s mjesta zapovjednika HGZ, jer je postojala, prema iskazu Kovačevića, sumnja da ga Kovačević želi zamijeniti na mjestu Glavnog zapovjednika HSZ. Da je Kovačević želio postati cjelokupni zapovjednik HSZ i bio zbog toga u zategnutim odnosima s Kemfeljom svjedoči i Vladimir Kren.⁸⁹⁹

Iako u svom iskazu Kovačević tvrdi da je to bio jedini razlog njegove smjene neki neizravni dokazi upućuju na to da je zapravo Kovačević smijenjen od strane vodstva HSS zbog toga jer je dozvolio teror HGZ u Zagrebu i zbog svojih veza s Kvaternikom.⁹⁰⁰ Zbog toga je drugu polovicu 1940. godine Kovačevića na mjestu zapovjednika po naredbi Kemfelje zamjenio Ilija Rešković.⁹⁰¹ Iako je Kovačević intervenirao kod Mačeka nije vraćen na dužnost. Bio je u Kemfeljinoj i Mačekovoj nemilosti sve do početka ožujka 1941. godine kada je ponovno preuzeo svoje dužnosti, ali samo kao vođa HSZ za zagrebački kotar.⁹⁰²

Prema novim pravilima HSZ iz listopada 1940. pravo upotrebe HSZ ima samo vrhovni zapovjednik dr. Maček i to samo u izvanrednim prilikama kada organi službenih vlasti ne

⁸⁹⁷ AJ, fond 38., fasc. 16., br. 54., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, siječanj 1940.

⁸⁹⁸ VAS, Popisnik -17., 26/1/24-2., Obaveštajno odeljenje Glavni generalštab KJ Ministarstvu unutrašnjih poslova, kraj 1939. god., Predmet: Podaci o reorganizaciji HSZ.

⁸⁹⁹ HDA, fond 1049. osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 60., Zapis saslušanja Vladimira Krena, 3. Kren u svom iskazu tvrdi da je preko Kovačevića stupio u vezu s vodstvom HSZ i dr. Mačekom tek početkom 1939. godine. Međutim u svom iskazu Rožić jedan od prvih zapovjednika HGZ u Zagrebu, svjedoči da je Kren pristupio njemu već 1937. i nudio svoje usluge HSZ i Mačeku oko stavljanja na raspolaganje „aeroplana“ i drugih stvari. OZK, Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. U svojim spisima Kovačević tvrdi da je smijenjen s položaja tijekom svibnja 1940. godine.

⁹⁰⁰ Kovačević je kasnije rekao da mu se Kamfelja ispričao zbog toga kada mu je bio vjenčani kum, i da ga je Belanić po zapovjedi Kemfelje špijunirao.

⁹⁰¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 6. X. 1948.

⁹⁰² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma. Kovačević tvrdi da je dobio pod svoju kontrolu samo postrojbe HSZ iz vanjskih kotareva Zagreba, a da je HGZ Zagreba preuzeo Zvonimir Pelc.

moгу garantirati red.⁹⁰³ Ban Šubašić je uskoro službeno potvrdio izmjenjena pravila Zaštite. Ovu vijest prenijeli su gotovo svi lokalni listovi u Banovini Hrvatskoj.⁹⁰⁴ Kovačević navodi da je operacija „čišćenje“ bila radikalna, broj zaštitnika HGZ u Zagrebu bio je oko 2.500 ljudi, dok je kasnije nakon provednog čišćenja i uvida u kriminalnu i političku evidenciju broj pao na 1350 zaštitnika.⁹⁰⁵ Čistke i nepovjerljivost u redovima Zaštite bila su konstantna pojava, intenzivnija i prisutnija nego u bilo kojoj organizaciji HSS. Prema dopisniku CPB tijekom rujna 1940. Zaštita u Zagrebu je zahvaćena teškim unutrašnjim odnosima njenih članova i međusobnim sukobima.⁹⁰⁶ Zbog vrlo malo podataka o tome može se pretpostaviti da su tako iz redova HSZ maknuti određeni kriminalni elementi, ali nesumnjivo i politički protivnici i oni koji nisu „stajali na liniji HSS“. Prema jednom dokumentu stanoviti Vatroslav Boltek, satnik i podzapovjednik HGZ u Zagrebu, otpušten je iz organizacije jer se na jednom sastanku časnika HGZ nije složio u nekim socijalnim pitanjima. Izgleda da otpušteni iz Zaštite nisu dobivali neko pismeno rješenje, jer je Bolteka nazvao zapovjednik V. bataljona HGZ Stjepan Očko te mu saopćio da je isključen iz HGZ te da preda „insignie časti HGZ te odoru“.⁹⁰⁷ Nisu sva isključenja iz redova Zaštite prolazila mirno. Neki pojedinci koji su isključeni kao „nepodesni“ često se nisu mirili s tim činom te su izazivali članove HSZ pri čemu su nastali sukobi. U selu Petrovskom (Kotar Krapina) zbog vrijeđanja čete HSZ koja je na Božić osiguravala red u crkvi povicima „Što će Vam ti šeširi, Zaštita je u Zagrebu propala, fuj Zaštita...“, napadnut je bivši zaštitar Josip Poslončec i lakše ranjen od skupine

⁹⁰³ Reorganizacija Hrvatske seljačke zaštite, *Srijemski Hrvat*, br. 43. 19. X. 1940., 2. *Srijemski Hrvat* prenosi vijesti iz zagrebačkog Jutarnjeg lista.

⁹⁰⁴ Reorganizacija Hrvatske seljačke i građanske zaštite, *Samoborac*, br. 43. 24. X. 1940., 3.

⁹⁰⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma.

⁹⁰⁶ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, rujan 1940.

⁹⁰⁷ HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 1070., Pismo Zapovjedniku Hrvatske Građanske zaštite 11. XII. 1940. Ovo pismo je zapravo žalba Vatroslava Bolteka zbog svoga otpuštanja iz redova HGZ upućena banu Banovine Hrvatske I. Šubašiću, zamjeniku Vrh. Zap. HG i SZ A. Košutiću, Vrhov. Zap. SZ. Đ. Kemfelji i predsjedniku gradske organizacije HSS J. Reberskom. Boltek se na početku pisma ovako titulira: „Vatroslav Boltek, privatni činovnik, aktivni poručnik u ostavci, bivši A.U. leutnant 16. p.p., bivši zaštitnik, satnik i podzapovjednik HGZ, predsjednik 6. birališta HSS, podpredsjednik III. Kot. HSS i td.“

zaštitara.⁹⁰⁸ U vezi čišćenje redova HSZ njen intendant Ilija Rešković je izjavio: „zna se da se unutar Zaštite provodilo čišćenje, a to čišćenje se tumačilo tako da je nastankom Banovine Hrvatske u nju ušlo puno nepoćudnih elemenata, koji su se provjeravali kroz kartoteku kriminalaca“ te su takvi ispadali. Prema Reškoviću odstranjenje iz Zaštite nikad nije otvoreno iznijeto, nisu se iznosile pojedinosti i pravi razlozi, „kako je bilo s politički nepoćudnima to neznam, no sigurno su komunistički orijentirani također čišćeni.“⁹⁰⁹

Dana 20. svibnja 1940. reaktiviran je od Banskih vlasti u policijsku službu Zvonimir Pelz da bi 2. prosinca 1940. ponovno postao povjerenik/zapovjednik HGZ Zagreba. On je izričito postavljen po naređenju dr. Maćeka u svrhu discipliniranja HGZ, uklanjanja nepoželjnih elemenata i „uklanjanja svih nesporazuma i incidenata koji su se ranije događali“.⁹¹⁰ Dr. Maćek je ponovno 30. siječnja 1941. donio naredbu da „se pojedinačna nedozvoljena akcija izvjesnih članova HSZ ima spriječiti i po zakonu postupati“.⁹¹¹ Izgleda da je Pelz po naređenju dr. Maćeka izvršio prvo veće naoružanje HGZ krajem 1940. godine kada je HGZ dobio ukupno 717 pušaka i oko 800 pištolja. Ova naredba dr. Maćeka o naoružanju je skrivana od bana Šubašića i jugoslavenske komande. Protiv je bio i ravnatelj zagrebačke policije dr. Vikert, ali ipak opremu oružjem osigurao je policijski službenik povezan s HGZ Milan Geroč.⁹¹²

Boban napominje da je istraživanje strukture HSZ kako po socijalnim tako i po političkim strujama, njihova evolucija, kao i uloga u političkom životu HSS i Banovine Hrvatske dosta složeno pitanje. Navodi i to da raspoloživa arhivska građa ne dopušta da se to

⁹⁰⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2051., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 29. XII. 1939. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u Petrovskom.

⁹⁰⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića 8. X. 1948.

⁹¹⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Zvonimira Pelca zapovjedništvu I. hrvatske oružane pukovnije, 24. VIII. 1941.

⁹¹¹ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 6522. (7437/1941), Banska vlast Banovine Hrvatske – svima, 30. I. 1941.

⁹¹² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Zvonimira Pelca zapovjedništvu I. hrvatske oružane pukovnije, 24. VIII. 1941. Milan Geroč stupa na dužnost zapovjednika redarstvene straže u Zagrebu kao žandarmerijsku potpukovnik u mirovini odlukom bana Šubašića 19. prosinca 1939. godine. Državni arhiv Zagreba, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, kut. 2., Povjerljivi spisi – Dnevna zapovijed, br. 75.

pitanje potpunije zahvati. Na kraju je zaključio da „ostaje činjenica da je politička struktura Zaštite bila složena, da su se u njoj vršila intenzivna politička pregrupiranja“.⁹¹³

Treba spomenuti da su u napadima Zaštite stradavali i Hrvati koji su podržavali prethodni režim i bili su izloženi napadima koliko i njihove pristalice na srpskoj strani. Razlozi za zastrašivanje bili su često složeni i uvjetovani lokalnim kontekstom i ponašanjem žrtava kao što pokazuju gore navedeni slučajevi. U tom smislu naročito je znakovito izvješće koje je poslala zagrebačka policija Odjelu za državnu zaštitu Banovine Hrvatske povodom procjene toga odjela da su Srbi i jugoslavenski opredjeljeni Hrvati izloženi „državnom teroru“. U izvješću se govori da je točno da se od uspostavljanja hrvatske banovine bilo mnogo incidenata, ali oni nisu imali antisrpski i antijugoslavenski karakter niti su se mogli posmatrati kao neka organizirana akcija protiv svih Srba i Hrvata jugoslavenske orijentacije naprosto zato što su u većini slučajeva napadi HSZ bili motivirani osobnom osvetom, mržnjom i potrebom da se izravnaju prijašnji računi. Isto tako prema izvješću napominje se da su se incidenti događali najčešće u predgrađima „među prostim ljudima“ da se psihoza koja se osjećala od 1935. godine sada ponavlja i usmjerena je protiv „takozvanih četnika“. Ova „psihoza“ je sada pojačana zbog međunarodne krize koja zahtjeva djelomičnu mobilizaciju vojnih obveznika, a doprinose joj i razne glasine čiji je cilj stvaranje panike.⁹¹⁴

U izvješću je istaknuta i tvrdnja da se nakon stvaranja autonomne Hrvatske oko dvjesto ljudi preselilo iz Zagreba u Beograd. I ako je ta činjenica točna na osnovu svega ne može se zaključiti da se nad Srbima i jugoslavenski opredijeljenim Hrvatima u Zagrebu sprovodi teror jer je poznato da u Zagrebu živi veliki broj Srba raznih zanimanja, kao i veliki broj Hrvata jugoslavenski nastrojenih, i da se nikome od njih ništa nije desilo, nego da rade u

⁹¹³ Ljubo, BOBAN, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX veka*, II., Beograd, 1961., 245.

⁹¹⁴ HDA, grupa XXI, Politička situacija, br. 5724., Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 26. X. 1939.

miru i redu.⁹¹⁵ Na osnovu ovog izvješća možemo zaključiti da je uprava policije u Zagrebu imala izvjesno razumijevanje za postupke počinitelja, uglavnom članove Zaštite. No, usprkos tomu izvješće pokazuje nešto važno: konflikti u Banovini Hrvatskoj bili su u mnogo čemu osobni i ideološki, a ne nužno etnički, Hrvati različitih ideoloških uvjerenja, naročito oni koji su sudjelovali u prethodnim režimima, bili su meta kao i Srbi. Fizički napadi i pojedini zločini bili su ograničeni isključivo na lokalni nivo. Prema svim podacima u te incidente nije bilo direktno umiješano vodstvo HSS. HSS je imao prvenstveni interes da sačuva red iako su mnogi stavovi te stranke odbijali srpsko stanovništvo sklono bivšem režimu.

Mačekova neposlušna stranačka vojska, HSZ, nadživjela je svoj cilj – HSS osvajanje vlasti i stvaranje Banovine Hrvatske. Što će uslijediti nakon osvajanja vlasti? Što će biti svrha i funkcija HSZ u novoj banovini, kakve će povlastice biti dodjeljene običnim zaštitnicima-jurišnicima, da li će srpski centar dozvoliti stvaranje domobanstva, nove hrvatske vojske - nikad neće biti razjašnjeno. Sada, više mjeseci nakon HSS-ova preuzimanja vlasti, HSZ „politika huliganstva“ bila je dezorganizacijska sila u banovini. Osobito po militarističkim ambicijama svojih vođa, Đuke Kemfelje, Zvonka Kovačevića, Krunoslava Batušića, HSZ je sve više postajala remetilački faktor, prije svega u odnosima prema vojnom jugoslavenskom faktoru. No, uklanjanje ili razvlašćenje dosadašnjih ovlasti HSZ nije bilo jednostavno. HSZ je postala golema organizacija, skoro jednako velika kao i sama stranka. U njoj su se nalazili žestoki, ali „provjereni ljudi“, HSS-a. Ujedno je bio i kičma nove banovine na koju se vodstvo HSS moglo osloniti u slučaju nevolja, ali mnogi zapovjednici HSZ su forsirali nacionalnu revoluciju, za njih nije bilo dovoljno da je Maček potpredsjednik vlade, oni su htjeli „vođu“ u samostalnoj državi. Velika paravojna organizacija, koja kako je vrijeme odmicalo više nije prihvaćala svoje podčinjavanje političkom krilu stranke, stvarala je napetost unutar stranačke organizacije i oprez Beograda. No, kakve god krize bile, Maček je uvijek uspijevaao sačuvati

⁹¹⁵ HDA, grupa XXI, Politička situacija, br. 5724., Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske 26. X. 1939.

neupitnu odanost HSZ. Sukob sa HSZ vodstvom nosio je u sebi rizik gubitka te odanosti. Nije se moglo postupati jednostavno niti pristupiti olako. Očito je Maček bio suočen sa dilemom što učiniti sa HSZ, kako ju disciplinirati, kako joj omogućiti svrhu, kao se obračunati s njom kada je ona jedini kakav-takav oslonac protiv srpske vojne prevlasti u državi. Svojim destruktivnim potezima pokret HSZ sve više postaje „ahilova peta“ politike HSS.

5. Sukob Hrvatske seljačke zaštite sa Sokolom Kraljevine Jugoslavije

Sokolski pokret kao tjelovježbeni pokret nastao je u drugoj polovici 19. stoljeća u Češkoj (1862) da bi se kasnije razvio u ostalim slavenskim zemljama, osobito unutar Austro-Ugarske. Obzirom da je sokolski pokret predstavljalo i simboličku borbu protiv germanizacije i mađarizacije, istoimene organizacije osnivaju se i u ostalim dijelovima Habsburške Monarhije u kojima živi slavensko stanovništvo. Sokolstvo je u svim slavenskim zemljama u kojima se razvilo obilježilo društveni život na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Nositelji pokreta bili su liberalni građanski slojevi koji su se suprotstavljali odnarođivanju te se zauzimali za veća prava slavenskih naroda u okviru Monarhije. Ideja sokolskog pokreta brzo je zahvatila i hrvatske zemlje te je *Hrvatski sokol* utemeljen 1874. godine u Zagrebu. Prvi vođa bio je učitelj tjelovježbe F. M. Singer. Nakon toga sokolski pokret se širi Hrvatskom te je prvi mjesni ogranak hrvatskog sokolskog društva osnovan 1877. godine u Varaždinu, 1884. u Bjelovaru i Krapini, 1885. u Zadru, Karlovcu i Vukovaru i dr. Prvo javno međusokolsko natjecanje održano je 1878. u Zagrebu. U hrvatskim zemljama Austro-Ugarske osnovan je i Srpski soko (1905), najprije u Srijemskim Karlovcima, a zatim u Zagrebu. Stvaranjem nove države Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca došlo je do ujedinjenja hrvatskog, srpskog i slovenskog sokola u *Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca* 1919. godine osnivačkom skupštinom u Novom Sadu, koji je 1920. preimenovan u *Jugoslavenski sokolski savez*. Zbog nezadovoljstva uvođenjem centralizma i zbog toga prouzročеног stanja u jedinstvenoj

organizaciji jugoslavenskog sokolstva *Hrvatski sokol* se 1922. osamostalio i razvio raznoliku djelatnost sve dok nije raspušten nastupom monarhističke šestosiječanjske diktature, pri čemu je opet osnovan jedinstveni *Sokol Kraljevine Jugoslavije* (SKJ).⁹¹⁶

Kako je okosnica sokolskog djelovanja promicanje sporta i sportskih vrijednosti, ta je sintagma u okviru šestosiječanjske diktature vješto iskorištena u cilju promocije sporta i tjelesnog odgoja kada je 5. prosinca 1929. potpisan Zakon o osnivanju *Sokola Kraljevine Jugoslavije*. SKJ je postao organizacija pod pokroviteljstvom dvora, a kralj Aleksandar Karađorđević i predsjednik vlade general Petar Živković osobno su se angažirali u radu ove organizacije. Sve je to značilo osiguranje potrebnih financija i infrastrukture, pri čemu je SKJ prepušten cjelokupan tjelesni odgoj mladih naraštaja. Poslije tih događaja *Sokol Kraljevine Jugoslavije* prolazit će do 1935. kroz svoju najuspješniju fazu. Razlog tomu leži u činjenici da je ovim društvima, uz četnička udruženja i Ministarstvo fizičkog vaspitanja naroda, povjerena vodeća uloga u tjelesnom odgoju mladeži i promicanju ideje jugoslavenskog unitarizma. Trebalo se osigurati „vojničko vaspitanje sokola i sokolsko vaspitanje vojnika“, a jugoslavensko sokolsko društvo težiti će ostvarenjima integralnog jugoslavenstva ukorporiravši u svoje redove članove i simpatizere centralističkog državnog poretka i dinastije Karađorđevića.⁹¹⁷ Za vrijeme diktature, SKJ politički nastupa posve politički s režimskim strankama JRSD (JNS) i „sa svim pokretima i grupama, koji su nastupali sa pozicije jugoslavenskog nacionalizma“.⁹¹⁸ Članovi režimskih stranaka poput JNS često su istovremeno bili članovi sokolskih društava i djelovali posve sinkronizirano. Međutim, dolazak Milana Stojadinovića 1935. na vlast odrazio se i na jugoslavensko sokolstvo koje gubi položaj kojeg je imao u razdoblju diktature. SKJ više nije privilegirana organizacija, jer njegova odgojna

⁹¹⁶ O povijesti sokolstva vidi u: Dušan M. BOGUNOVIĆ, *Pregled telesnog odgoja i sokolstva*, Hrvatski štamparski zavod: Zagreb, 1925., Ante, BROZOVIĆ, *Istorija sokolstva. Sveslavensko sokolstvo*, Vreme: Beograd, 1930.

⁹¹⁷ Nikola, ŽUTIĆ, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941.*, Angotrade: Beograd, 1991., 42-47.

⁹¹⁸ ŽUTIĆ, n. dj., 48.

politika, točnije sve što je to udruženje predstavljalo, nije odgovaralo Stojadinovićevoj politici koja je postupno odustajala od politike integralnog jugoslavenstva.⁹¹⁹ Usprkos tome što više nije u milosti režima jugoslavenski Sokol i dalje ostaje nositelj ideje integralnog jugoslavenstva i jugoslavenske nacije. S takvom ideologijom i praksom jugoslavenskog sokolskog udruženja sukobila se narastajuća snaga hrvatskog nacionalizma, Hrvatska seljačka zaštita za vrijeme Banovine Hrvatske.

Prva faza sukoba Zaštite s jugoslavenskim sokolom počela je sredinom 1938. i uglavnom se radilo o težnji vodstva HSZ da prisile lokalne sokolske organke u Hrvatskoj da prijeđu u redove HSZ. Ribar u svojim memoarima ističe da je Maček još 1936. naredio svim Hrvatima da istupe iz redova *Jugoslavenskog Sokola* i da stupe u organizacije HSZ. Također napominje da je Anton Korošec, tada ministar unutrašnjih poslova vlade Jugoslavije „trpio“ ovu akciju vodstva HSS da bi na taj način opravdao osnivanje novog gimnastičkog društva u Sloveniji „fantova“.⁹²⁰

Vodstvo HSZ u početku je upravo radilo po toj Mačekovoj uputi. Sokolsko društvo u Rogoznici kraj Šibenika javlja 22. srpnja 1938. godine Savezu Sokola Kraljevine Jugoslavije u Beogradu da se njihovo članstvo nalazi pod konstantnim pritiskom Zaštite koja je dala rok od osam dana svima koji još nisu prešli u njihove redove.⁹²¹ Slično je bilo i u Primoštenu gdje je sokolska uprava dobila pismo bez potpisa od „Seljačke zaštite“ da do 28. srpnja 1938. sokolska uprava mora prijeći u „njihove redove“ inače će preko noći „biti uništeni“.⁹²² Da bi

⁹¹⁹ ŽUTIĆ, n. dj., 108. Stojadinovićevo vlada je formalno odustala od provedbe politike integralnog jugoslavenstva iz prošlog razdoblja diktature. U programu JRZ stoji „da će JRZ imati u vidu da su teritorije iz kojih je naša država sastavljena živjele u prošlosti svojim posebnim životom i u toku dugog vremena stekle posebne navike: administrativne, političke i druge“. U programu se odbacuju „političko iskustvo i preživjeli metodi“ autoritarnog režima. Prema novom programu prosvjeta je trebalo da „gaji ideju jugoslavenstva, ali kao sinteze svih pozitivnih osobina i stvaralačkih snaga svih dijelova jugoslavenskog naroda“. Stojadinovićevo polaganje odustajanje od ideologije jugoslavenskog unitarizma iz prošlog razdoblja nije odgovaralo jugoslavenskom sokolstvu koje je i dalje stajalo na stanovištu „o jedinstvu jugoslavenske nacije“. Sve to je dovelo o raskola između Stojadinovića i jugoslavenskog sokolstva.

⁹²⁰ Ivan, RIBAR, *Politički zapisi*, III, Kultura: Beograd, 1951., 65.

⁹²¹ Gojko, JAKOVČEV, *Sokolska organizacija u borbi za bratstvo jugoslavenskih naroda do 1918. godine*, Zagreb, 1970., 56.

⁹²² JAKOVČEV, n. dj., 57. Uoči proslave rođendana dr. Mačeka u Splitu izgorio je sokolski dom na Klisu koji se nalazio u kliškoj tvrđavi. Nečovječna djela, *Država*, br. 31., 25. VII. 1938., 4.

se spriječilo osnivanje novih sokolskih udruženja u pojedinim mjestima u istim naseljima se istovremeno osnivaju odredi HSZ da bi se privukli ljudi, kao u naselju Pušća (kotar Zagreb), zaštitari djeluju i sprječavaju nova udruživanja sokolaša pismima vođama sokola u kojima im prijete smrću.⁹²³ Međutim, do prijelaza sokolskih uprava na stranu HSZ nije dolazilo, stoga se vodstvo HSZ odlučilo na radikalne mjere.

Brojne akcije koje je jugoslavenski Sokol provodilo na teritoriju nekadašnje Savske i Primorske banovine tijekom tridesetih godina 20. stoljeća i na području Banovine Hrvatske neposredno nakon njezine uspostave, te brojne izjave i rezolucije njezinih najviših dužnosnika iz središnjice iz Beograda protiv započete državne reforme kojima je bila stvorena Banovina Hrvatska, moralo je imati odjeka na terenu.⁹²⁴ Prvi incidenti između pripadnika HSZ i sokolaša bili su zabilježeni još tijekom pregovora između Mačeka i Cvetkovića, kada su njezini članovi u tri navrata napali članove Sokola u Zagrebu.⁹²⁵ Svemu tome pogodovale su izjave Sokola Dubrovnika i dubrovačkog primorja od 24. svibnja 1939. u kojima se kritizira „državno priznanje triju individualiteta“ jer je po Sokolu svako cijepanje države po administrativno-plemenskom i vjerskom ključu početak raspada države. Osim toga vodstvo dubrovačkog Sokola reagiralo je na odredbe i izjave u medijima u kojima je grad Dubrovnik i uopće teritorij od Neretve prema jugu, trebao ući u sastav Banovine Hrvatske što je za dubrovački Sokol bilo neprihvatljivo jer: „Dubrovnik ne može bez svoga hercegovačkog zaleđa“ s kojim čini jednu nerazdvojivu zemljopisnu, gospodarsku i stratešku cjelinu. Sve ovo je bilo samo dio kampanje jugoslavenskog sokolstva protiv preuređenja države, što je

⁹²³ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., Str. pov. 277/1938. U spisu vidi prijeteće pismo vođi sokola u selu Pušća, 6. V. 1938.

⁹²⁴ Jedan kralj, jedan narod, jedna država, jedno sokolstvo., *Nova srpska riječ*, br. 2., 18. IV. 1940., 4., Rezolucija uprave Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije, *Nova srpska riječ*, br. 23., 12. IX. 1940., 3.,

⁹²⁵ JAKOVČEV, n. dj., 61. Dana 25. lipnja 1939. godine bili su napadnut na župskom sletu u Zagrebu sokolaši Branko Lončar i Branimir Kovačević. Nekoliko tjedana kasnije 16. srpnja napadnut je Miladin Nenadović član sokolske organizacije Zagreb-2 za vrijeme vatrometa koji je priređen u čast dr. Mačeka. Mjesec dana kasnije 29. kolovoza 1939. pretučen je Đuro Bukarica u Bogovićevoj ulici, a istog dana napadnut i Šime Lovrić član Sokola Zagreb-5. Kada je Bukarica napad prijavio policiji bilo mu je rečeno: „Čuvajte se, biće toga još i više“.

organizaciju Sokola Kraljevine Jugoslavije učinilo neprijateljem nove hrvatske banovinske vlasti i HSZ.⁹²⁶

Ogorčenje takvim djelovanjem Sokola izrazio je i Maček, izjavljujući da Sokoli prave ispade zaklanjajući se iza Kralja te je tražio da Sokoli postanu „privatna organizacija“.⁹²⁷ Međutim, reakcija HSZ prema Sokolu je brzo nastupila. Samo nekoliko dana nakon uspostave Banovine Hrvatske 4. rujna 1939. u prostorije „Sokolskog društva Zagreb 7“ došli su članovi HSZ sa zahtjevom da se ove prostorije ustupe HSZ za održavanje sastanaka i predavanja, pri čemu su imali navodno i odobrenje gradskog poglavarstva Zagreba.⁹²⁸ Krajem kolovoza 1939. sokolsko društvo u Gospiću dobiva prijetnje lokalnog vodstva HSZ da će im oduzeti Sokolski dom i da će „starešina sokola dr. Petar Zec biti uklonjen „na neki način“.⁹²⁹ Istog dana u mjestu Pagu „HSZ i hrvatski omladinci“ skinuli su ploču sa lokalnog Sokolskog doma i uništili „koplje za isticanje zastave“, a „od strane nepoznatog lica“ razbijeni su prozori na kući Juraja Usmijana, starješine sokola s Paga.⁹³⁰

Ubrzo su krenuli sukobi i napadi HSZ na pripadnike i prostorije jugoslavenskog sokolstva. Dana 10. rujna 1939. HSZ je napala sokolski dom u Kustošiji-Vrapče, a samo tri dana poslije upala je s policijskim savjetnikom u „Sokolsko društvo Zagreb 4“ u društvene prostorije u Tmju, pri čemu je izvršen pretres prostorija i oduzeto oružje koje je upotrebljavao streljački odsjek sokolskog društva, a koje su sokoli dobili od Ministarstva vojske i mornarice.⁹³¹ Zbog napada zaštitara vodstvo sokolskog društva Zagreb odustalo je od javne manifestacije povodom kraljeva rođendana 6. rujna 1939. te je poslalo obavijest da se takva

⁹²⁶ AJ, fond 71-3-8., Ministarstvo za fizičku kulturu Kraljevine Jugoslavije, Riječ Sokola grada Dubrovnika i dubrovačkog primorja povodom govora o sporazumu 24. V. 1939.

⁹²⁷ KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 72.

⁹²⁸ AJ, fond 71-3-8., Ministarstvo za fizičku kulturu Kraljevine Jugoslavije, Izvješće Sokolske župe Zagreb od 16. IX. 1939.

⁹²⁹ VAS, Fond Popisnik – 17., 6-24/2-6., Unutrašnje stanje na području II. armijske oblasti za mesec kolovoz-rujan 1939.

⁹³⁰ VAS, Fond Popisnik – 17., 6-24/2-6., Unutrašnje stanje na području II. armijske oblasti za mesec kolovoz-rujan 1939.

⁹³¹ JAKOVČEV, 1970., 60. Sutradan je policija obavjestila sokolsku župu Zagreb da je oružje predano vojnim vlastima po naređenju bana te uputio obavjesti starješini sokolske župe Zagreb O. Gavrančiću da obavjesti sve sokolske župe da jednako postuke sa svim puškama koje imaju u pohrani. Vidi: ŽUTIĆ, n. dj., 232.

svečanost skromno proslavi bez javnih svečanosti kako ne bi došlo do nereda. Slična se situacija ponavlja tijekom rujna 1939. i u drugim dijelovima Banovine Hrvatske. Tako su dana 24. rujna 1939. pripadnici odreda HSZ-a napala dva člana Sokola u gradu Hvaru i s njihove im odjeće skinula značke te udruge, da bi u prosincu iste godine sokoli bili napadnuti u mjestu Brusju (Hvar) i pretučeni sokolaši Stjepan Jeličić, Petar Jeličić i Luka Miličić zbog postavljanja plakata na „dan ujedinjenja 1. XII. 1918“.⁹³² Dolazi i do ubojstva. Član sokola Zagreb IV Dragutin Kramer ubijen je pred svojom kućom od nepoznatih napadača, dok je istog dana napadnut „brat Lovre Šime“ u Preradovićevoj ulici od grupe ljudi sa bokserima. Sestrama Budrović, članicama sokolskog društva „Zagreb 3“, idućeg su dana na Jelačićevom trgu od strane članova HSZ silom oduzete sokolske značke.⁹³³ Posljednji mjeseci godine 1939. bili su još nesigurniji za članove i simpatizere društva Sokol, jer izvješće upućeno Banskoj vlasti bilježi brojne sukobe pripadnika HSZ s članovima i simpatizerima jugoslavenskog Sokola.⁹³⁴

Tako su pripadnici HSZ-a 8. listopada 1939. spriječili održavanje sokolske zabave u kući Stipe Glavine iz Klisa, pri čemu se Glavina suprostavio, ali kada su mu zaprijetili oružjem bio je prisiljen da zatvori zabavu. Istovremeno je zatvorena gostiona Špire Bobana,

⁹³² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2050. Kotarsko načelstvo Hvar Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 19. XII. 1939. Predmet: Incident u Brusju između HSZ i sokola. HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066., Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu za Kabinet Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 3. I.1940. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

⁹³³ ŽUTIĆ, n. dj., 233., JAKOVČEV, 1970., n. dj., 61. Žutić prenosi podatke iz izvješća Sokolske župe Zagreba od 16. IX. 1939.

⁹³⁴ „Kod HSZ primjećena je u toku mjeseca listopada jača aktivnost, ali sa tendencijom da prisvoji svojstva javnih organa sigurnosti; tako se registrirani slučajevi, gdje su članovi HSZ vršili lične pretrese i kućne pretrese i legitimirali nekoliko navodno sumnjivih lica, što je nepovoljno djelovalo uopće po autoritet vlasti i njenih organa. Posredovanjem vlasti kod vodstva HSS i HSZ u duhu primljenih uputstava od Banske Vlasti u Zagrebu i vodstva HSS u Zagrebu prestalo je nezakonito uredovanje HSZ i njen rad se više kanalizira u granicama zakona.“ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660. Ispostava Banske Vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939., Predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. U fondu 155. Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1., postoji mnogo pisama banu Šubašiću od poznatih članova Sokola u kojem mu javljaju o maltretiranjima i progonima od strane HSZ. Za slučaj u Vinkovcima kada su razbijeni prozori na Sokolskom domu i prozori na kući dr. Šumanovca vidi pismo Paje Šumanovca odvjetnika i javnog bilježnika iz Vinkovaca ujedno i starješine Sokola od 3. prosinca 1939. godine. No, očito je ban tražio pouzdane podatke o događajima u Vinkovcima te je 23. siječnja 1940. dobio izvješće gradskog redarstva Vinkovci u kojemu je dr. Šumanovac opisan kao žestoki pristaša starog režima kojemu tada „nije stalo do bratskoga smirivanja i ravnopravnosti“.

također iz Klisa.⁹³⁵ Istoga dana 200 članova HSZ Senj pod vodstvom zapovjednika Ante Dobrile preuzimaju ondašnji Sokolski dom razoružavajući pritom stražara.⁹³⁶ Napadaju 12. listopada 1939. godine iz zasjede kamenjem učitelja Antuna Bojku i dvije učiteljice iz Klisa jer je istaknuti jugoslavenski nacionalist i član Sokola,⁹³⁷ potom 15. listopada 1939. teroriziraju selo Dočane i Jesenice jer su tražili ne samo članove društva Sokol nego i frankovca inž. Ivana Jurina Bulića zbog dijeljenja ustaških letaka zbog čega su izvršili niz pretresa kuća i pojedinaca (dvore Frane Bulića) koji su se našli „pred uperenim bajunetima HSZ“.⁹³⁸ Dana 27. siječnja 1940. HSZ je u selu Kupinovac kraj Bjelovara pokušao rastjerati zabavu sokolskog društva koja se održavala prilikom prosleve Sv. Save. Lokalni zapovjednik HSZ Božo Miroš došao je na zabavu sa još 3 zaštitnika, tražeći od organizatora dozvolu za „držanje zabave“. Ipak nazočni soklaši su se tome suprostavili tvrdeći da HSZ nisu organi vlasti, pri čemu im je spomenuti Miroš rekao „da su oni seljačka zaštita i da su veći od žandarma i da oni jesu sada žandarmi“.⁹³⁹

Dana 26. studenog 1939. izazvali su tučnjavu s članovima Sokola na Visu da bi 31. prosinca spriječili sokolsku zabavu na otoku kada su pretukli neke sokolaše koji su krenuli prema zgradi gdje se zabava trebala održati. Nekoliko dana prije napadnut je u Zagrebu na Sveticama član Sokola Zagreb-3 Luka Rabljenović, dok je istog dana u Paromlinskoj ulici

⁹³⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi

⁹³⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, Inv. br. 2046., Predstojništvo gradske policije u Senju Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 8. X. 1939. Predmet: Zauzeće Sokolskog doma po HSZ u Senju. Izvješće i žalbu banu Šubašiću je 10. listopada 1939. uputila i Sokolska župa „Sušak-Rijeka“.

⁹³⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi. Radi se o zaštitarima Petru Valentu i Feliciju Radiću koji su imali „poitičke razloge“ za obračun s učiteljem Bojkom. Vidi i: HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5606., Kotarsko načelstvo Split Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 28. X. 1939. Predmet: Mjesečni izvještaj o unutrašnjoj situaciji za mjesec listopad 1939.

⁹³⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2048. Kotarsko načelstvo Split Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 19. X. 1939. Predmet: HSZ - vršenje pretresa. Kotarski načelnik u Splitu obavijestio je prvaka HSS Paška Kaliternu i zapovjednika HSZ za Dalmaciju dr. Vjeku Vučića iz Omiša o nasiljima HSZ pri čemu su mu oni obećali da će ih disciplinirati. Ošto je reagirao i ban Šubašić pismom povjereniku Ispostave Banske vlasti u Splitu od 23. X. 1939. tražeći da se to mora odmah spriječiti i da stupi u kontakt s nadležnima u vodstvu HSZ da se stane na kraj samovolji pojedinaca iz redova HSZ. Zanimljivo da 4. XII. 1939. povjerenik Banske ispostave javlja u Zagreb da je dr. Vučić posredovao, te da nema svrhe prijavljena lica kažnjavati.

⁹³⁹ VAS, Fond Popisnik – 17., 32-14/1-47., Mesečni obaveštajni izvještaj za veljaču 1940. komandantu IV. armijske oblasti.

pretučen još jedan sokolaš.⁹⁴⁰ U noći s 2. na 3. prosinca 1939. HSZ je oblijepio Trg kralja Tomislava u Sinju „pogrdnim“ plakatima uperenim protiv Sokola.⁹⁴¹ Dana 7. prosinca 1939. HSZ napada preglednika financijske kontrole Nikolu Šegu u Sinju dok je išao na sokolsku zabavu, a žandari koji su intervenirali bili su bespomoćni protiv napadača, članova HSZ jer su bili u velikom broju.⁹⁴² Dana 10. prosinca 1939. zaštitari su upali u Primoštenu u kuću Felicija Marinova-Opare zbog toga što je član JRZ-a i Sokola navodno da posreduju između njega i njegova brata, koji je član HSZ, u nekom sporu.⁹⁴³

Dana 1. siječnja 1940. godine u Jesenicama (kotar Omiš) Zaštita preuzima u svoje ruke zgradu sokolskoga doma zbog toga što njezini članovi nisu htjeli ukloniti s pročelja jugoslavensku zastavu i istaknuti hrvatsku. Uskoro 40 zaštitara zauzima dom i radi popis inventara i ugovor o preuzimanju doma od strane HSZ koji pod pritiskom potpisuje sokolaš Dragan Ercegović.⁹⁴⁴ Nekoliko dana kasnije, 6. siječnja 1940. članovi HSZ su pretukli četiri sokolaša na cesti Šibenik-Široko.⁹⁴⁵ Teško stanje bilo je i među sokolašima u Crikvenici gdje su vodeći ljudi organizacije pretučeni, a prozori na njihovim kućama razbijani. Počelo je i preuzimanje sokolskih domova. Prostorije Sokolskog doma u Crikvenici preuzete su 3. rujna 1939. godine od strane općine uz intervenciju HSZ, pri čemu je predsjednik općine i vođa HSZ bio Ljubo Škiljan, a sve je izvedeno „po naređenju bana Hrvatske“. Od strane općinskih predstavnika popisan je inventar i zapečaćena vrata doma, a ključ je predsjednik općine predao jednom pripadniku HSZ. Zbog takvih postupaka i napada broj članova Sokola u

⁹⁴⁰ JAKOVČEV, n. dj., 60., HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2057., Ispostava Banske vlasti Split Banskog vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 3. I. 1940. Predmet: Nezakoniti postupak HSZ na Visu.

⁹⁴¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

⁹⁴² HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066., Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi

⁹⁴³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi

⁹⁴⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2065., Dr. Vjekoslav Vučić – nadzornik HSZ i HGZ iz Omiša Kotarskom načelstvu spliti Ispostavi Banske vlasti u Splitu, 3. I. 1940. Dr. Vučić tvrdi u svom pismu da je preuzimanje sokolskog doma u Jesenicama dogovorene sporazumno između HSZ i Sokola, ali očito je na osnovu drugih izvješća ipak spomenuti dom preuzet nasilno od strane HSZ.

⁹⁴⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2072., Predmet: Kotarsko načelstvo Šibenik Banskog vlasti Banovine Hrvatske – telegram, 6. I. 1940. Prema telegramu satnik HSZ Stipe Mihelin s šestoricom zaštitara pretukli su četvoricu sokolaša štapovima, od lege dvoje teže, a dvoj s lakšim ozljedama.

Crikvenici počeo je naglo opadati, od 230 na 140 „koliko ih ima na papiru“, dok se na sokolskim sastancima u Crikvenici od tada jedva skupljalo 30-40 ljudi.⁹⁴⁶ Nesumnjivo da je osipanje članova Sokola u hrvatskim krajevima očito i bio glavni zadatak HSZ.

Većina napada i svakovrsnog nasilja članova HSZ-a protiv članova društva Sokol događa se u prvim mjesecima postojanja Banovine Hrvatske, te su uglavnom te akcije, osim onih koje su otvoreno usmjerene na pljačku sokolske imovine,⁹⁴⁷ u dobrom dijelu slučajeva uperene protiv hrvatskih članova toga društva,⁹⁴⁸ iako tih maltretiranja ili drugih oblika zlostavljanja nisu bili pošteđeni ni srpski članovi Sokola.⁹⁴⁹ To se ponajbolje vidi iz Izvješća o političkoj situaciji i raspoloženju naroda Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenog 1939. u kojem se opisuju neki incidenti, kao i politički motivi ili uzroci koji su doveli do njih.⁹⁵⁰ Banska Vlast i njezina kotarska, gradska i općinska tijela nisu mogla tolerirati takve brojne nasilne ispade pripadnika HSZ-a prema članovima Sokola, što se jasno vidi izvješća u povodu incidenta na Visu koji su: „... svi objektivni odličniji građani Visa osuđivali (...) a i

⁹⁴⁶ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, br. 5729., Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu tjelesnog odgoja, 7. IX. 1939., ŽUTIĆ, n. dj., 233. Kasnije je uspostavljeno da ban Šubašić nije dao nikakvo naređenje za preuzimanje doma, te je cijeli postupak bio protupravan. Zbog toga je Sokolska župa u Crikvenici podnijela kaznenu prijavu protiv počinitelja napada na dom u noći od 3. na 4. rujna 1939. Žutić sugerira da je niz napada HSZ i preuzimanje sokolskih domova početkom rujna 1939. koordinirano uz znanje upravnih vlasti Banovine Hrvatske da se spriječe bilo kakve javne svečanosti za kraljev rođendan, ali i pošalje poruka Sokolu da su njihove privilegije koje su imali u prošlom razdoblju sada nestale.

⁹⁴⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2064., Izvješće Savskog žandarmerijskog puka Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 15. XI. 1939., Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ u selu Maloj Solni., HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066., Izvješće Ispostave Banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu Kabinetu bana Banovine Hrvatske, 3. I. 1940. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

⁹⁴⁸ Hrvatska seljačka zaštita proganja hrvatske narodne učitelje, *Srpski glas*, br. 27., 16. V. 1940., 9. Vidi također: U banovini Hrvatskoj Zaštita terorise opštinske beležnike, *Srpski glas*, br. 29., 30. V. 1940., 5. „U opštini Klinča sela, sreza Jastrebarskog, već deset godina je sa službom opštinski beležnik g. Franjo Jug (...) Bio je Hrvat koji je iskreno voleo Jugoslaviju, i uz to, bio je član Sokola. Zbog toga je posle Sporazuma stavljen van zakona. Otada počinje njegova golgota.“ List navodi da je u selu vođa Zaštite stanoviti Janko Ribar „svemoćan kao dahija“ i da kotarski načelnik radi sve kao „Zaštita diktira“.

⁹⁴⁹ Progon i nasilja u Banovini Hrvatskoj, *Srpski glas*, br. 31., 13. VII. 1940., 3. Žarko Kiždobranski, sokol iz Sombora, poslan je na liječenje na Krk po sokolskoj organizaciji. Kada je stigao na otok napadan je najpogrdnijim izrazima od lokalnog stanovništva jer nosi sokolsku značku, a pri jednom pretresu sokolskih prostorija je uhićen od strane HSZ po sumnjom „za rad protiv banovine Hrvatske“. Kiždobranski je napustio Krk najbrže što je mogao. Ovo je Hrvatska, a ne Jugoslavija, *Srpski glas*, br. 13., 8. II. 1940., 3. Listu se javio jedan đak srpske nacionalnosti iz naselja u blizini Ogulina, član sokolske organizacije: „Đak Srbin, sa sokolskom značkom, sedi u klupi; profesor-frankovac - sa značkom „ABC“ i hrvatskom trobojkom, sedi za katedrom, gleda ga, pozove napolje, postavi pitanje, a đak tek što počne da odgovara, već čuje reč svoga nastavnika: “Putuj na mesto, sokole! Ne valja! Znaj da si u Hrvatskoj, a ne u Jugoslaviji!”

⁹⁵⁰ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660., Izvješće Ispostave Banske Vlasti u Splitu Banskoj vlasti banovine Hrvatske, 16. XI 1939., Predmet: Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda.

sada osudjuju ovu pojavu koja je samo donijela štete našem narodu i državi ...“;⁹⁵¹ ali i zbog sve širih glasina i reakcija banovinskih Srba na te događaje.⁹⁵²

Zbog toga Banska Vlast bila je prisiljena na uvođenje reda u ponašanje HSZ i zbog mogućnosti da zbog „nemoći“ u sprječavanju njihovih akcija, od kojih su neke bile uperene ne samo protiv službenih policijskih snaga Kraljevine Jugoslavije odnosno protiv žandara, nego i protiv Srba sa Banije.⁹⁵³ Tako se u glinskom kotaru tristotinjak zaštitara iz Male Solne i okolice spremalo da pod vodstvom HSZ napadne selo Jama, većinski naseljeno banovinskim Srbima. Naime, bila je puštena glasina da su se stanovnici toga sela naoružali u Glini za napad na Hrvate. Zbog toga je u Maloj Solni i okolici nastala uzbuna, zvonila su crkvena zvona, glasnici HSZ oglasili se trubama te se brzo skupilo 300 zaštitara od koji je nekoliko bila naoružano lovačkim puškama, a ostali hladnim oružjem, te su pošli u obližnje selo Hadjer da dočekaju seljake-Srbe iz Gline. Na kraju je ustanovljeno da je glasina bila lažna.⁹⁵⁴

Sve to bi dalo povoda središnjoj vladi da pod izlikom uvođenja reda u Banovini Hrvatskoj intervenira vojno-policijskim snagama i tako zbaci SDK s vlasti. Da je tomu tako, jasno svjedoči pismo Ministarstva „fizičkog vaspitanja“ od 22. rujna 1939. godine u kojem se poziva Bansku Vlast „da biste izvoleli narediti područnim Vam organima da ne dozvole u

⁹⁵¹ Isto.

⁹⁵² HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5477., Izvješće kotarskog načelstva Bjelovar Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 31. VIII. 1939., Predmet: Političke prilike i događaji u mesecu augustu 1939., „Ovdašnji Srbi nisu još zauzeli stav prema sadašnjoj političkoj situaciji i polučenom sporazumu. Oni su u stavu iščekivanja daljnjeg razvoja događaja. Razgovarao sam sa mnogima i oni su mi izjavili, da će njihovo držanje ovisiti od postupka Hrvata prema njima. Ako Hrvati budu korektni prema njima oni će biti lojalni saradnici. Ako bi Hrvati počeli da ih proganjaju i šikaniraju oni će nastupiti oštru borbu.“, HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5734., Izvješće o političkoj situaciji Primorskog žandarmerijskog puka, 15. IX. 1939., „od dana sporazuma pa do današnjeg dana, Srbi u daruvarskom srezu osjećaju i vide gole činjenice, da je sav rad i u svim pravcima našeg, a naročito nacionalnog života uperen protiv srpskog imena i Srba kao takvih. Nije nikakvo čudo, ako se ovakvim metodama sa strane Uprave banovine Hrvatske i drugih političko stranačkih organizacija, izaziva negodovanje među Srbima u ovoj banovini i vjera u slovo sporazuma, riječi i svečana obećanja vodja bratskog nam hrvatskog naroda ...“.

⁹⁵³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi, HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2054., Izvješće Ispostave Banske Vlasti Banovine Hrvatske u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 2. XII. 1939. Predmet: Nezakonit postupak HSZ u Prisoju sreza livanjskog prilikom prolaska bana.

⁹⁵⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2064., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske-ODZ, 15. XI. 1939. Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ u selu Maloj Solni izveštava. Čini se da je povod bio zaustavljanje dvoje seljaka srpske nacionalnosti iz sela Jame od strane HSZ zbog sumnje u krađu drva.

odnosu na Sokolstvo nikakve protivzakonite akcije, a pre svega da se spreči zatvaranje sokolskih domova (...).⁹⁵⁵ Da je Banska Vlast ozbiljno shvatila to pismo, kao i druga upozorenja koja su stizala iz Beograda, vidljivo je iz činjenice da je HSS po hitnom postupku preko osobe bana uputilo svim HSZ-ovcima naputak o ponašanju. U dopisu bana od 4. studenog 1939. godine stoji da se odmah pozovu funkcioneri HSZ i da im se u ime bana izda naređenje da ne smiju na svoju ruku samostalno poduzimati nikakvo uređivanje pod „prijetnjom zakonskih posljedica“. Dopusća se da „u zlu i nevolji pomaže svoje bližnje“, ali HSZ mora biti pri ruci organima vlasti, a ne da samostalno donosi odluke, sve dok na suradnju ne bi bila pozvana.⁹⁵⁶ Da su na neki način neredi i napadi HSZ u Banovini Hrvatskoj odgovarali pojedinim vođama sokolskih udruženja vidljivo je iz pisma zastupnika HSS Paška Kaliterne upućena banu dr. Ivanu Šubašiću 8. studenog 1939., u kojemu je optužio sokolske vođe da hoće: „da izazovu nered, te stvaraju štimung kako je ovo stanje prolazno i kako se s neredima može lako i srušiti“. Kaliterna predlaže banu da se protiv Sokola treba oštro istupiti s mjerama „koje će onemogućiti takav rad“ da bi činovnike koji drže Sokol u Splitu „trebalo otpustiti ili premjestiti u dalake i zapuštene kotareve“.⁹⁵⁷ Da se pripadnici Sokola nisu mirili s postojećim stanjem pokazuje situacija u Mostaru gdje su pripadnici mostarskog Sokola posve prešli na stranu unitarističkog Ljotićevog Zbora.⁹⁵⁸

Prema dopisniku Centralnog presbira iz Zagreba izgleda da su se nakon Šubašićevog upozorenja incidenti i teror HSZ smanjili, ali su se tijekom travnja 1940. ponovno pojavili u

⁹⁵⁵ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 63.

⁹⁵⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2064., Hrvatske seljačke zaštite, držanje i rad. Naredba bana Banovine Hrvatske dr. I. Šubašića o pravima i obvezama HSZ od 4. XI. 1939. Dostavljena je povjereniku Ispostave Banske Vlasti Banovine Hrvatske u Splitu, Redarstvu ravnatelja policije u Zagrebu i Splitu, kotarskim načelnicima, starješinama kotarskih ispostava i predstavništvima gradske policije na prostoru cijele Banovine Hrvatske.

⁹⁵⁷ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, Političke prilike na području Ispostave banske vlasti u Splitu 1939-1940. godine. Izazivači iz Sokola, *Slobodna Dalmacija*, 19. X. 1990., (14), 23.

⁹⁵⁸ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, Političke prilike na području Ispostave banske vlasti u Splitu 1939-1940. godine. Generali bez vojske, *Slobodna Dalmacija*, 14. X. 1990., (9), 25.

to u jačoj mjeri.⁹⁵⁹ Međutim, to ne znači da se u međuvremenu nisu i dalje događali incidenti, posebno u onim sredinama u Dalmaciji gdje je sokolski pokret bio razvijeniji i jači, a i članovi JRZ imali pristaše. Primjerice, blizu Primoštena je došlo do teškog incidenta kada je straža HSZ brutalno pretukla četvoricu sokolaša na putu Primošten-Široko (kotar Šibenik) te su dvojica sokolaša s teškim ozljedama završila u bolnici u Šibeniku.⁹⁶⁰ Isto tako nedaleko mjesta Pašmana u selu Kraji krajem 1939. godine straža HSZ je srušila sokolski stijeg koji je bio prišvršćen na betonskom stupu na morskoj obali i spalila ga.⁹⁶¹ Važno je spomenuti da su obično sokolske vođe u vrijeme prošlih režima bili uglavnom mjesni prvaci režimskih stranaka posebno na Visu, Hvaru, Donjim Kaštelima, Korčuli, Veloj Luci, Tijesnom i ostalim mjestima. Nije bila rijetkost da su upravo po njihovim prijavama organi vlasti proganjali pristaše HSS i seljačkog pokreta.⁹⁶²

Osim fizičkih napada na članove društva Sokol, brojna izvješća kotarskih načelstva bilježe, kao što je već spomenuto, napade HSZ-a i na njihovu imovinu, što se ponajprije odnosi na napade na Sokolske domove, poput slučaja iz Kotoribe, u kojoj su pripadnici HSZ-a 30. kolovoza 1939. napali Sokolski dom da bi spriječili bilo kakvu aktivnost Sokola u tome gradu. U Sinju je kotarski načelnik Aničić naredio sokolskom starješini Branku Tripalu da Sokolski dom preda s cjelokupnom imovinom načelstvu, pri čemu je ovaj to odbio, te je dom od „organa vlasti banovine Hrvatske“ zapečaćen. Vojni izvori javljaju da su se sokolaši obratili žalbom na Ministarstvo unutarnjih poslova, ali da ništa po tom pitanju nije učinjeno.⁹⁶³ Sličan slučaj se ponovio i u selu Tkonu kod Biograda na moru, u kojemu je u

⁹⁵⁹ AJ, fond 38., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, travanj 1940.

⁹⁶⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2072., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 7. I. 1940. Predmet: Telefonski izvještaj savjetnika Banske vlasti u Splitu Tecilazića o incidentu u Primoštenu.

⁹⁶¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2074., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 7. I. 1940. Predmet: HSZ u Pašmanu nezakoniti postupak.

⁹⁶² HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660., Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda – Ispostava banske vlasti u Splitu, 16. XI. 1939.

⁹⁶³ VAS, Fond Popisnik – 17., 6-24/2-29., Unutrašnje stanje na području II. armijske oblasti za mesec septembar 1939., JAKOVČEV, 1970., n. dj., 67. Branko Tripalo, veliki sinjski posjednik, bio je otac poznatog hrvatskog

noći s 2. na 3. ožujka 1940. bio napadnut i opljačkan Sokolski dom.⁹⁶⁴ I varaždinski Sokol javlja o prijetnjama njegovim članovima od strane HGZ Varaždin te „otimačini“ njegovih prostorija.⁹⁶⁵

Ponekad je Zaštita djelovala iz predostrožnosti kao u već spomenutom slučaju u Senju 8. listopada 1939. kada je doznala da ovdašnji frankovci namjeravaju upasti u Sokolski dom i oduzeti oružje koje se u njemu nalazilo. Zapovjednik HSZ u Senju Ante Dobrila naredio je hitnu akciju Zaštite, te je Dom zauzet, stražar Stojan Leko razoružan, a svo oružje i ključ Doma predani gradskoj policiji.⁹⁶⁶ Slične situacije ponavljale su se i u drugim dijelovima Banovine Hrvatske. Tako su npr. 16. listopada 1939. članovi HSZ i „Gospodarske sloge“, odnosno „veća grupa seljaka i žena provalila u Sokolski dom u Betini, sreza šibeničkog, i razbila vrata, prozore i namještaj, a sutradan dio razbijenog namještaja iznijeli su na ulicu i spalili. Sokolskom društvu je nanjeta šteta oko 15.000 dinara.“⁹⁶⁷ No, ne samo da je dolazilo do napada na sokolske domove i krađe njihove imovine nego je bilo i slučajeva njihove protupravne zapljene, kao što je to bio navedeni slučaj u Crikvenici.⁹⁶⁸

Hrvatski listovi su pokušali opravdati postupke HSZ koji su počeli uzimati sve većeg maha. List „Hrvatsko jedinstvo“ iz Varaždina obavještava javnost o otpuštanju nekih državnih činovnika koji su bili i članovi Sokola. List piše o unitarističkim ciljevima Sokola u prijašnjem režimskom razdoblju, o prisili režima da državni činovnici postaju članovi Sokola, te ističe da su spomenuti činovnici otpušteni kao činovnici režima, a ne kao članovi Sokola.

komunističkog političara Mike Tripala koji je bio jedan od predvodnika „Hrvatskog proljeća“ 1968-1972. godine. Branko Tripalo je bio izrazito jugoslavenski orijentiran, član upravnog odbora „Jadranske straže“ i nosilac partizanske spomenice.

⁹⁶⁴ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 67. Odnosno je koplje za zastavu, zapaljeno sijeno i drva trojci članova JRZ i razbijen crijep na kućama.

⁹⁶⁵ Ivan, KRISTOFIĆ, *Varaždinski sokol i plakatom kroz povijest*, Muzeja grada Varaždina: Varaždin, 2009., 151.

⁹⁶⁶ HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 4., Pov. br. 1789/1939., Pismo zastupnika HSS Matije Moguš dr. Vlatku Mačeku, 8. X. 1939. S obzirom na povezanost Moguš s HSZ u Senju na neke tvrdnje u ovom pismu se može sumnjati. Moguš piše da je Dobrila kažnjen od dr. Mačeka, ali je ipak ostao na položaju zapovjednika HSZ Senj.

⁹⁶⁷ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 68., HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660., Izvješće Ispostave Banske Vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939., Predmet: Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda.

⁹⁶⁸ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 59.

Na kraju se progon sokolskih udruženja u Varaždinu i okolici pokušava opravdati zato što je Sokol mnoge činovnike kao članove HSS smatrao „antidržavnim neprijateljima“, te kao takve nepodesnima za članstvo u Sokolu i javnom životu grada.⁹⁶⁹ Isto tako „Srijemski Hrvat“ javlja o slučaju u Lovasu u kojem su pripadnici HSZ-a izbacili društvo Sokol iz njihova doma i uselili u njega Marka Balića koji je tvrdio da je taj dom odnosno kuća u kojoj se on nalazio, bio njemu nepravедno oduzet od prijašnjih općinskih vlasti.⁹⁷⁰ Unatoč opravdanjima koje za to djelo navodi *Srijemski Hrvat*, nepobitna je činjenica da su pripadnici HSZ-a nelegalno izbacili sokolaše iz te kuće koju je bila kupila lovaska općina za Sokolski dom, te da su zbog tog protuzakonitog čina bili protiv počinitelja toga djela podignute optužnice. Iako list tvrdi da su taj čin počinili pojedinci posve samovoljno, a ne HSZ, svejedno je da li su oni postupali po zapovjedi zapovjednika kotarskog odreda HSZ-a ili na svoju ruku, apsolutno ništa ne mijenja na stvari da su članovi HSZ-a protupravno izbacili sokolaše iz njihove imovine. Vlasti su lišavale i sokolaše bilo kakve financijske potpore. U Velaluci je općina bila u rukama HSS te je zbog javnih radova dobila sedam miliona dinara, ali iz tih poslova su bili isključeni svi članovi velelučkog sokola. Istodobno 300 članova zaštite u mjestu svakodnevno „teroriše“ članove Sokola, te zbog toga njihov broj rapidno pada.⁹⁷¹

Da su vlasti u Beogradu u konačnici bile dosta indiferentne prema nevoljama Sokola u Banovini Hrvatskoj govori i podatak iz Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije koji su na tužbu Saveza Sokola KJ u slučaju otimanja dijela zgrade sokolskom društvu u Kraljevici odgovorile: „Pravni odsek Ministarstva prosvete je mišljenja da, s obzirom na Uredbu o uređenju Banovine Hrvatske, Ministarstvo nije nadležno da išta radi po sporu koji je nastao između sokolskog društva u Kraljevici i Banske vlasti (...).“⁹⁷² Da su pritisak Banskih vlasti Banovine Hrvatske na jugoslavenski Sokol tolerirale i najviše vlasti pokazuje i činjenica da je

⁹⁶⁹ Tendenciozno izvještavanje Jugo-sokola o prilikama u Banovini Hrvatskoj, *Hrvatsko jedinstvo*, br. 108., 4. XI. 1939., 1

⁹⁷⁰ Potpišite se, gospodo!, *Srijemski Hrvat*, br. 1., 18. XI. 1939., 3.

⁹⁷¹ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 71.

⁹⁷² ŽUTIĆ, n. dj., 234.

knez Pavle odustao od toga da na proslavi kraljeva rođendana na paradi 6. rujna 1939. u Zagrebu sudjeluju sokolska i sportska udruženja, već je odobrio samo sudjelovanje vojnih trupa, iako „je sve bilo ranije predviđeno i odobreno“.⁹⁷³ Početkom 1940., prema dopisniku CPB iz Banja Luke, napadi HSZ na sokolstvo dogodili su se i u Vrbaskoj banovini, uglavnom tako da su pojedinci iz Banovine Hrvatska prelazili na područje Vrbaske banovine i tamo vršili agitaciju i napadali pojedine sokolaše, uglavnom po selima, s ciljem da HSZ u tim mjestima preuzme „pasivnu obranu“ koju je dosad imalo sokolstvo.⁹⁷⁴

Konačno u svom izvješću o radu *Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije* iz 1940. godine konstatira da: „naši protivnici upotrebljavaju sva sredstva da onemoguće naš sokolski rad. Zatvaraju se i oduzimaju sokolski domovi i uništava sokolska imovina (...) Zato je jasno, da je mnogo jedinica na području Banovine Hrvatske moralo smanjiti ili potpuno obustaviti svoj rad“.⁹⁷⁵ Svi ovi podaci pa i konačno izvješće Sokolskog saveza pokazuju da je HSZ svojim nasilnim akcijama uspjela potpuno paralizirati i onemogućiti rad jugoslavenskog sokolstva i bilo kakvih javnih sokolskih manifestacija na prostoru Banovine Hrvatske, što je konačno i bio cilj vodstva HSS i HSZ.

6. Pokušaj bana Ivana Šubašića za uspostavom kontrole nad Hrvatskom seljačkom zaštitom

Paradoksalna je činjenica da je u početku ban Ivan Šubašić bio uvjeren da incidente u Zagrebu provode ustaški elementi, te je zbog toga angažirao HGZ Zagreba 18. listopada 1939. da zajedno s policijskim organima vrše patroliranje gradom „te da se suzbiju incidenti i

⁹⁷³ ŽUTIĆ, n. dj., 233.

⁹⁷⁴ Arhiv Srpske akademije znanosti i umjetnosti (ASANU), 14449-IV/168, Povjerljivi izvještaji dopisnika CPB iz Banja Luke iz 1940. godine

⁹⁷⁵ JAKOVČEV, 1970., n. dj., 77.

defetističke akcije.“⁹⁷⁶ No, prema više izvora upravo je ban Ivan Šubašić najviše inzistirao da se HSZ ima disciplinirati i dovesti u red, pri čemu je često dolazio u sukob s vodstvom HSZ i njegovim zapovjednikom Đukom Kemfeljom. Šubašić je od ljudi u vodstvu Hrvatske seljačke stranke bio najviše projugoslavenski orijentiran te mu je teško padao svaki jači sukob u vladi Cvetković-Maček između hrvatskih i srpskih predstavnika.⁹⁷⁷ Prema Krizmanu Šubašić je zamjerao vodstvu HSS progon „jugoslavenštine“ te je na jednoj večeri u Banskim dvorima održao govor krajem kolovoza 1940. „pred odjelnim predstojnicima (...) i rekao da nikoga se ne smije progoniti radi jugoslavenstva, jer kad bi se radi jugoslavenstva trebalo progoniti onda bi trebalo najprije njega samoga.“⁹⁷⁸ Osim toga, prema Konstantinoviću, Šubašić je pred predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem neizravno iskazao određene rezerve i sumnje prema Mačeku i njegovim stvarnim ciljevima prema Jugoslaviji, posebno stoga jer nije shvaćao zašto Maček toliko inzistira na postojanju Zaštite i koja je konačna svrha te stranačke organizacije.⁹⁷⁹

⁹⁷⁶ Banov poziv Hrvatskoj građanskoj zaštiti, *Hrvatske novine*, br. 42., 21. X. 1939., 2. Tu vijest je komanda IV. armijske oblasti odmah prosljedila u Beograd. VAS, Popisnik – 17., 95/25/12-1., Štab IV. armijske oblasti načelniku glavnog generalštaba, 18. X. 1939. U dopisu stoji: „Usred incidenata, koji su se desili u posljednje vreme i koje su izazvale neke zlonamerne osobe, pozvao je ban Hrvatske organizaciju HGZ, da organima policije za vreme njihovog patroliranja na području grada Zagreba pomogne sa stanovitim brojem svojih ljudi, koji će u saradnji sa organima policije preduzeti sve potrebno da se najradikalnije pristupi suzbijanju ove defetističke akcije i da se mirnom građanstvu pod svaku cenu osigura osobna i imovinska sigurnost“.

⁹⁷⁷ Ivan Šubašić (Vukova Gorica, 28. V. 1892. – Zagreb, 22. III. 1955.), hrvatski ban, odvjetnik i političar. Studirao teologiju, ali je početkom Prvog svjetskog rata kao austrougarski novak bio poslan na bojište u Srbiju, gdje je zbog veleizdaje bio osuđen na smrt. Nakon pomilovanja otišao je na talijansko bojište, pa na bojište u Galiciji, gdje je pao u rusko zarobljeništvo. Potom je kao dobrovoljac „Jugoslavenške legije“ sudjelovao u bitkama na Solunskoj fronti. Nakon završetka rata diplomirao je pravo u Zagrebu, a zatim u Vrbovskom otvorio odvjetničku pisarnicu (1924.). Bio je u užem vodstvu HSS-a, a kao solunski dobrovoljac bio je blizak i dvoru Karađorđevića. Kao Mačekov suradnik posredovao je 1930-ih u pregovorima između dvora i HSS. Bio je biran za zastupnika HSS-a na izborima 1935. i 1938. u kotaru Delnice. Na posebnu molbu kneza Pavla kod Mačeka nakon sporazuma Cvetković – Maček postao je banom Banovine Hrvatske. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije u ratu emigrirao kao „ban Hrvatske“ i predstavnik HSS s vladom Dušana Simovića. Tijekom rata protivio se politici jugoslavenške emigrantske vlade te se približio NOP-u. Na inicijativu britanskog premijera W. Churchilla postao je predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije (1944). Postigao je sporazum s Josipom Brozom - Titom (u lipnju i rujnu 1944) te se s članovima kraljevske vlade vratio u zemlju u veljači 1945. U ožujku 1945. u Privremenoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) zauzeo mjesto ministra vanjskih poslova, ali je uskoro nezadovoljan ostvarivanjem sporazuma i komunističkim monopolom, u listopadu 1945. podnio ostavku. Detaljnije u: Dragovan, ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, Globus: Zagreb, 1983.

⁹⁷⁸ AJ, fond 84., kut. 1., Dnevnik H. Krizmana, 28. VIII. 1940.

⁹⁷⁹ Hrvatski povijesni muzej (HPM), Dokumentarna zbirka (DZ) II, Inv. br. 81.187. letak „Svima koji prijete nacionalistima ubojstvom“. Sukobi između bana Šubašića i Đuke Kemfelje nisu bili nepoznati ni ustaškom vodstvu, KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 175-176.

Niz teških prekršaja HSZ nad pojedinim osobama i njihovom imovinom od stvaranja Banovine Hrvatske, prosvjedi pojedinih kotarskih načelstva i žandarmerijskih organa, prisilili su bana Šubašića da dana 4. studenog 1939. donese posebno odredbu: „U posljednje vrijeme desilo se nekoliko incidenata koje su izazvala neka lica sva pod vidom HSZ. Da bi se izbjegli nepotrebni nesporazumi i spriječio rad destruktivnih elemenata – šefovima sviju naslovnih vlasti naređujem:

1. da odmah pozovu lokalne prvake i funkcionare Hrvatske seljačke /građanske/ zaštite i da im u moje ime narede, da na svoju ruku i samostalno ne smiju poduzimati apsolutno nikakovo uredovanje pod prijetnjom zakonskih posljedica. Njihova je dužnost da u zlu i nevolji pomažu svoje bližnje, a ukoliko se kakva sumnjiva lica ili sumnjaju na koga da se bavi nedozvoljenim radom – dužnost im je da o tome odmah obavijeste organe vlasti, koji će dalje po zakonu uredovati. Hrvatska seljačka zaštita može dakle da bude pri ruci organima vlasti, odnosno to joj je i dužnost, ali samostalno uredovanje u nikom slučaju ne smije poduzimati.(...)“. Dalje u dopisu ban dr. Ivan Šubašić navodi da kotarski načelnici uspostave što bliže kontakte sa komandantima žandarmerijskih stanica ne u cilju bolje obavještenosti nego radi kontrole rada i nadzora nad radom žandara. Također se naglašava da žandarm. organi ne smiju u svom djelovanju prema strankama pokazivati nikakve vjerske ili nacionalne isključivosti, već trebaju imati pred sobom interes naroda i države.⁹⁸⁰

Međutim, banova odredba od 4. studenog 1939. godine nije odmah djelovala. Najteži su bili slučajevi koji su uznemiravali vodstvo HSS kada je HSZ sela Lekenika i Letovanića (50-60 članova HSZ naoružanih vojničkim i lovačkim puškama) pokušala uredovati u srpskom selu Srpski Palanjak, ali su se seljaci Srbi naoružali i dočekali Zaštitu pred selom i tada je počelo „puškaranje“. Svemu tome bilo je povod obostrano razoružavanje i upadanje u

⁹⁸⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2064., Banska vlast Banovine Hrvatske Ispostavi Banske vlasti u Splitu, Ravnateljstvima policije u Zagrebu i Splitu, Kotarskim načelnicima – svima, starješinama kotarskih ispostava – svima, predstojništvima gradskih policija – svima, 4. XI. 1939., Predmet: Hrvatske seljačke zaštite, držanje i red.

hrvatska sela Srba-četnika i članova HSZ u srpska sela. Ban Šubašić je hitno, po telefonskom izvješću iz Siska, iz Zagreba poslao policijskog inspektora da utvrdi situaciju. Na teren je došao i Đuka Kemfelja koji je također dao upute članovima HSZ i naredio da moraju predati oduzeto oružje kotarskom načelstvu u Sisku.⁹⁸¹ Da bi disciplinirao Zaštitu od sredine 1940. ban Šubašić forsira određenu fuziju HGZ grada Zagreba sa zagrebačkom policijom. Zbog toga dovodi policijskog inspektora Zvonimira Pelza, nakon smjene Zvonka Kovačevića, na mjesto novog zapovjednika zagrebačke HGZ. Fuziji HGZ i policije žestoko se opire Kemfelja, jer tako polako gubi HGZ iz svojih ruku i ona prelazi pod ingerenciju Banske vlasti, odnosno bana Šubašića. Konačno Šubašićevu kombinaciju o spajanju HGZ s policijom prihvaća i Maček i to je bila pobjeda bana Šubašića nad Kemfeljom.

Ipak prema Pribaniću: „Iz toga nastaje za Pelza i HGZ složena situacija, jer sada ima da se služe dva gospodara, koji nisu uvijek složni.“ Pelz je kao redarstveni činovnik podložan Banskim vlastima, a kao zapovjednik zagrebačke HGZ Zapovjedništvu HSZ i Kemfelji. Pribanić navodi da ta „povezanost GZ s policijom i ovisnost od upravne vlasti djeluje negativno na članstvo, te jedan dio prestaje dolaziti na zborna mjesta, te se tako automatski

⁹⁸¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2068. Kotarsko načelstvo u Sisku Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu – ODZ, 7. XI. 1939. Telefonsko izvješće kotarskog načelnika u Sisku, 7. XI. 1939. Prema izvješću niko u „puškaranju“ nije poginuo. O ovom slučaju postoje mnoga kontradiktorna izvješća. Navodno prema izvješću iz MUP Beograd neki Srbi iz sela Srpski Palanjak su bili uhićeni zbog krađe svinja te da već duže vrijeme traje bojkot ovog sela od strane obližnjih katolika kojima HSZ sprječava trgovinu i zabranjuje mljevenje žita Srbima iz Srpskog Palanjaka. HSZ tvrdi da se samo radi o bojkotu trgovaca koji su glasovali za Stojadinovićev režim. Također navodno prema izvješću Savskog žandarmerijskog puka radilo se o krađi svinja koje su napravili seljaci iz Srpskog Palanjaka Đuro Čerkez i Bogdan Pandurović zbog čega je Zaštita nakon što je uhitila spomenute pokušala uredovati u tom selu. Članovi HSZ tvrde da su ih pred ulazom u selo napali Srbi četnici koji su i prije upadali u katolička sela (Cerje i Cerski Vrh), maltretirali seljake i oduzimali oružje. Prema izvješću Savskog žandarmerijskog puka međunacionalne napetosti i „stara mržnja između katolika i pravoslavnih“ na ovom području potencirala je ovaj sukob. Posebno su se Hrvati osnažili osnivanjem HSZ te se pokušavaju revanširati na zla četnika iz prijašnjih vremena. Obe strane su upadale u kuće u razoružavale svoje protivnike, pri čemu je prednjačila HSZ. Također HSZ na zahtjev žandarmerijskih organa nije htjela predati svoje ni oduzeto oružje, da bi 26. studenog lokalni zapovjednik HSZ Josip Muža iz Lekenika na kraju predao 8 pušaka i 15 pištolja oduzetih od strane HSZ kotarskom načelstvu u Sisku. O svemu je izvješten i general Petar Nedeljković, komandant IV. Armijske oblasti u Zagrebu koji je dobio iscrpno izvješće s popisom razoružanih osoba s toga područja od strane HSZ, ali ne i četnika. Vrlo je zanimljivo pismo vodstva HSS iz Siska (zastupnik HSS Ivan Martinčić) Srbima sela Srpski Palanjak u kojemu se pozivaju stanovnici tog sela „da se smire“ i da se lopovi moraju uhititi, te da treba raditi na hrvatsko-srpskoj slozi u ovim krajevima. Vodstvo HSS bilo nezadovoljno „samovoljnim“ radom lokalnog zapovjednika HSZ Josipa Muže, te je on privremeno „sklonjen u školu Zaštite u Zagrebu“ te sada (7. veljače 1940.) na tom području vlada mir. Vidi: HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2068. Kotarsko načelstvo u Sisku Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 7. II. 1940.

izdvaja iz redova, a drugi dio drži se pasivno prema novom stanju, dolazi doduše na pozive, ali bez prijašnjeg elana.“⁹⁸² Ovaj potez bana Šubašića da preuzme određenu kontrolu nad Zaštitom koincidirao je s njegovim uputstvom iz lipnja 1940. svim državnim službama podređenima Banskim vlastima Banovine Hrvatske. Svjestan da je politički motivirano smjenjivanje državnih činovnika i drugog osoblja unutar državnog aparata Banovine Hrvatske otišlo predaleko, ban Šubašić šalje uputstvo svim državnim i policijskim službama da prekinu otpuštanja ljudi pod izgovorom da to čine u „interesu naroda“, „iz političkih razloga“ ili „zbog sumnje da je netko komunista“ iako se pritom ne prilažu nikakve činjenice. Prvi puta ban nastupa oštro, jer u naredbi stoji, da oni koji ne budu poštovali ovo uputstvo biti odgovorni za ozbiljniji prekršaj i rizikovati smjenu sa svoga položaja.⁹⁸³

Da bih spriječio teror Zaštite i uspostavio efikasnu kontrolu nad njom ban Šubašić imenovao je na mjesto banovinskog Odjela za državnu zaštitu policijskog službenika Alberta Platzera, ali pod Platzеровim uvjetom da se taj Odjel zbog omraze u narodu ukine i sva njegova ovlaštenja prenesu na Kabinet bana, a njega da ban imenuje za najvišeg činovnika iza svoga šefa Kabineta Vladimira Šipuća. U povjerljivom razgovoru s banom Platzer svjedoči da je ban bio izrazito nezadovoljan korupcijom u HSS i terorom Zaštite jer da „se nasiljima ništa ne može polučiti“. Platzер dalje navodi da je teror Zaštite bacio lošu sliku na HSS, a upravo taj teror, prema banu Šubašiću, provodi manjina u HSZ „i to baš najlošiji dio“ te time odbija sve od HSS.⁹⁸⁴

Platzer iz kabineta bana Šubašića navodi da su frankovački elementi ulazili na važna mjesta u upravnom aparatu Banovine Hrvatske, a da je ban Šubašić pritom bio nemoćan.⁹⁸⁵

Svjedoči i o razmimoilaženjima u vodstvu HSS i unutrašnjim sukobima u vodstvu stranke

⁹⁸² KARAULA, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića, n. dj., 214-215.

⁹⁸³ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, kut. 88., Str. Pov. 6054., Ban Šubašić svim državnim organima Banovine Hrvatske, 7. VI. 1940.

⁹⁸⁴ HDA, fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945. Platzер je preuzeo dužnost početkom travnja 1940. godine.

⁹⁸⁵ Platzер navodi u svom saslušanju da je vodstvo HSS bilo svjesno da ing. Frković, dr. Lamer, dr. Košak, dr. Debelić i drugi rade za ustaše, ali nisu po tom pitanju ništa poduzimali, zbog čega to Platzер nije mogao odgovoriti. U travnju 1940. kao inspektor zaposlen je i brat Ante Pavelića.

između Šubašića (karađorđevićeva i anglofilska linija), Košutića (germanofilska linija), Krnjevića (radikalna hrvatska linija i veza s masonima), Kemfelje „nasilnika i korupcioniste“ od kojih je svaki vukao na svoju stranu, da Maček nije mogao ujediniti stranku „nadajući se da će vrijeme i vlast već prilike srediti“.⁹⁸⁶ Platzer dalje navodi da je kasnije prevladala radikalna linija na čelu s dr. Jurjem Šutejem koja je osloncem na zagrebačko redarstvo (dr. Šutej iz Sarajeva dovodi za šefa zagrebačke policije dr. Rikarda Vikerta)⁹⁸⁷ i HSZ željela slomiti sve protivnike Banske vlasti i protivnike Sporazuma. Prema Platzeru i Maček, je usprkos terora Zaštite, smatrao da u HSZ pruža sigurnu podršku vlasti HSS i Banovini Hrvatskoj.⁹⁸⁸ Tada su policijski organi i odredi HSZ počeli masovna uhićenja ustaša i komunista, te njihovu internaciju u logor u Lepoglavi, a kasnije (većinom ustaše) u logor Krušćicu kraj Travnika. Osim tih dviju grupacija odredi HSZ su u listopadu 1940. godine, po policijskom nalogu, zbog širenja letaka hrvatskih nacional-socijalista uhitili svo vodstvo zabranjene „Hrvatske nacional-socijalističke stranke rada“ na čelu sa Slavkom Govedićem (1894.), odvjetnikom dr. Jurajem Veselićem (1904.) te Milanom Govedićem (1904.) te su oni istog mjeseca otpremljeni u logor u Lepoglavi, da bi kasnije početkom 1941. bili također internirani u Krušćici. Među njima bio je uhićen i dr. Milan Vomačka-Rakovački koji se po nalogu Gestapa približio Govedićevoj grupaciji podnoseći izvješća RSHA da je „Govedićev program radikalniji od ustaškog i bliži Njemačkoj“. Svi oni su oslobođeni ulaskom njemačkih trupa tijekom travnja 1941. u Jugoslaviju.⁹⁸⁹

⁹⁸⁶ ZIG NDH, fond 1549., I-79., br. 115. Porijeklo koncentracijskih logora Banske vlasti. U ovom zapisniku stoji da su Krnjević i Kemfelja bili usko povezani te da su zajednički radi na pitanju javne sigurnosti u vezi s Zaštitom. Također stoji da je Krnjević „sklon strogim mjerama“ u zaštiti hrvatskih interesa.

⁹⁸⁷ Dolazak Vikerta spominje i nadbiskup Stepinac u svom dnevniku. „I nered je u našoj domovinisve veći. Autoritet vlasti spao je na nulu. Zato evo zovu u Zagreb novog šefa policije iz Sarajeva, čovjeka „jake ruke.“ Kaos na sve strane, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 7. VIII. 1990., 67.

⁹⁸⁸ HDA, fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945. Platzer navodi da je ban Šubašić usred sukoba u HSS i zbog svoje bolesti (šećerna bolest) često mijenjao svoj stav „jedan dan je bio krajnje liberalan, drugi dan krajnje reakcionaran“.

⁹⁸⁹ Prema Platzeru logor u Krušćici je gradio dr. Ante Budimirović, koji je za taj posao dobio kredit od 160.000 dinara. No, umjesto da taj logor bude „strogog tipa“, interniranim ustašama u njemu nije „ništa falilo“. Detaljnije o logoru u Krušćici i interniranim ustašama i hrvatskim nacional-socijalistima u njemu vidi: HDA, fond 891. Razni kazneno-politički spisi, kut. 68., RKP - Materijal o logoru Krušćica kraj Travnika. Vidi i: JANKOVIĆ, n. dj., 198.

Usprkos tome Platzer je na osnovu svojih informacija bio upućen da „frankovci čine prevladavajući element u redovima Zaštite“, te je preko bana Šubašića u ljeto 1940. u cilju da se ograniči naoružavanje Zaštite uspio „progurati“ dopis nižim vlastima kojim je bio određeno da svi pripadnici HSZ moraju zatražiti i dobiti dozvolu za nošenje oružja od vlasti u nadležnim kotarevima. Tako bi kotarske vlasti, prema Platzeru, barem imale neki utjecaj na lokalne odrede HSZ.⁹⁹⁰

Naime, od početka srpnja 1940. godine u zagrebačku Bansku upravu počinju dolaziti dopisi iz raznih kotareva Banovine da pojedini članovi HSZ javno nose oružje ili traže od kotarskih načelstva da im se oružje hitno izda. Zapovjednik II. satnije HSZ u Varaždinu Antun Zavrtnik iz Zamlache na prijavu žandarmerijske stanice u Varaždinu da nelegalno posjeduje oružje na raspravi odgovara: „da je oružje dobio od Vrhovnog zapovjednika HSZ i da to oružje može nositi“.⁹⁹¹ Istovremeno predstavnici HSZ u načelstvu u Vinkovcima traže dozvole za nošenje oružja, pri čemu navode primjer iz obližnje Županje gdje kotarsko načelstvo izdaje samo iskaznice za nošenje oružje za članove HSZ s potpisom zamjenika načelnika.⁹⁹² Takvo konfuzno stanje u vezi nošenja oružja kada kotarska načelstva ne znaju da li smiju davati dozvole članovima HSZ za nošenje oružja ili je to pitanje viših vlasti, iskoristio je predstojnik Albert Platzer i preko bana Šubašića donio poseban dopis u kojem stoji „da ni članovi HGZ i HSZ nisu izuzeti od Zakona o držanju i nošenju oružja, pa prema tome samo članstvo u tim organizacijama ne daje pravo na nošenje i držanje oružja “ i da moraju imati dozvolu od nadležnih vlasti.⁹⁹³ Ta odredba izazvala je pravu uzburu u Zapovjedništvu HSZ.

⁹⁹⁰ HDA, fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945.

⁹⁹¹ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Kotarsko načelstvo u Varaždinu Banskoj vlasti, 18. VII. 1940. Predmet: Članovi HSZ nošenje oružja bez odobrenja vlasti.

⁹⁹² HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Kotarsko načelstvo u Vinkovcima Banskoj vlasti, 19. VII. 1940. Predmet: Zaštitnici, nošenje vatrenog oružja. Također su Banskoj vlasti poslana pitanja u vezi da li se članovima HSZ može odobriti oružje većeg kalibra nego što je to slučaj za civilna lica.

⁹⁹³ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Banska vlast Banovine Hrvatske Redarstvenom rabnateljstvu Zagreb-Split, Kotarskim načelstvima – svima, predstojnicima gradskih redarstva – svima, 25. VII. 1940. Predmet: Članovi HSZ pravo držanja i nošenje oružja. Zanimljivo da u dopisu stoji da ne treba od žandarmerijskih organa tražiti podatke o pojedinim članovima HSZ „gdje postoji potpuna sigurnost u njihovu

Odmah nakon što je primio gore spomenuti dopis, zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja intervenirao je sutradan kod dr. Mačeka i tražio da se taj dopis opozove. Ban Šubašić je hitno po nalogu dr. Mačeka nazvao Platzera da dođe u Rogašku Slatinu gdje se ban trenutno nalazio. Platzer mu je objasnio svoje razloge i smisao dopisa o kontroli Zaštite preko organa Banske vlasti te uspio svojim utjecajem da dopis ne bude posve povučen, već je dopis protumačen tako da dozvole za nošenje oružja neće tražiti svaki pojedini član HSZ, već će kotarski zapovjednik HSZ kotarskim načelnicima dostaviti popis zaštitnika kojima je potrebna dozvola za oružje. Povodom toga, 3. kolovoza 1940. upućen je dopis Banske vlasti svim načelstvima da „prvostepene vlasti neće oružane listove izdavati neposredno na molbu pojedinih članova HSZ i HGZ“ nego na pismenu molbu kotarskog zapovjednika HSZ.⁹⁹⁴

Platzer u svom iskazu tvrdi da je to bila kapitulacija Banskih vlasti pred HSZ jer kotarski zapovjednici HSZ po nalogu Kemfelje uopće nisu dostavljali takve spiskove, jer nisu dopuštali kotarskim načelstvima da vrše bilo kakvu kontrolu na članovima HSZ.⁹⁹⁵ Ipak u izvorima su se sačuvali pojedini popisi zaštitara koje je načinio nadležni kotarski zapovjednik HSZ u cilju dobivanja oružanih listova. Važno je primjetiti da se svi sačuvani dokumenti odnose na ožujak 1941. godine kada je rat bio na pomolu, te se i potreba za oružjem povećavala. Tako je zapovjednik HSZ na Visu tražio 6. ožujka 1941. da njegovi ljudi koje je naveo u popisu i priložio nadležnim tijelima moraju imati dozvolu za nošenje oružja većeg kalibra od 6.35., jer da je takvu odluku donijelo Redarstveno ravnateljstvo u Splitu.⁹⁹⁶ Popis 160 zaštitnika kojima je potrebna dozvola za oružje podnio je 21. ožujka 1941. kotarski zapovjednik HSZ iz Odžaka Ivo Oroz s zahtjevom da to treba biti oružje velikog kalibra i

ispravnost“. Isto tako napominje se da ukoliko neki član HSZ ili HGZ posjeduje oružje treba ga pozvati da preda molbu za nošenje oružja kod nadležnih vlasti.

⁹⁹⁴ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Kabinet bana Banovine Hrvatske, 3. VIII. 1940. Predmet: HSZ-HGZ – oružani listovi. Napominje se da bi članovima HSZ koji bi oružje zlorabili oružje mora biti oduzeto. Ukoliko bi kotarski zapovjednik HSZ tražio da im se oružje ostavi „prvostepene vlast bi bila dužna napraviti u pojedinačnom slučaju iscrpsna izvještaj“.

⁹⁹⁵ HDA, fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945.

⁹⁹⁶ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Kotarska ispostava Vis Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 7. III. 1941. Predmet: Članovi HSZ – kalibar oružja.

„vojničkog značaja“. Kotarska ispostava u Odžaku hitno je poslala popis zaštitnika žandarmerijskoj stanici Odžak koja je odobrila uporabu oružja trećini zaštitara s popisa, s napomenom ukoliko se ukaže potreba može se naknadno odobriti oružje i za ostale zaštitare.

997

Zbog opetovane samovolje i prelaženja ovlašćenja postrojbi HSZ prema redovnim organima vlasti ban Ivan Šubašić bio je prisiljen 30. siječnja 1941. ponovo uputiti posebnu obavijest svim kotarskim načelstvima u Banovini Hrvatskoj: „Da ne bude sukoba sa javnom vlašću određujem, da imade HSZ nastupiti u svrhu zaštićivanja reda i sigurnosti u svom kotaru samo na zahtjev i u sporazumu sa predsjednikom kotarskog odbora. U vrlo hitnim slučajevima nastupiti pojedini odjeli HSZ i sporazumno sa općinskim načelnikom, ali treba o tom što prije moguće obavjestiti kotarskog zapovjednika, a ovaj predsjednika kotarskog odbora.“⁹⁹⁸ Konstantni pritisak bana Šubašića i Banskih vlasti da dovede HSZ pod svoju kontrolu doživio je svoj privremeni uspjeh tijekom vojnog puča u Beogradu 27. ožujka 1941. kada se nametnula potreba da se postrojbe HSZ naoružaju većim količinama oružja. Da bi dobili oružje Zapovjedništvo HSZ je pristalo na Šubašićeve uvjete da se u Zapovjedništvo HSZ prime „njegovi ljudi“ koji će jamčiti da to oružje neće biti upotrebljeno protiv volje bana. Šubašić je tražio da se na mjesto zapovjednika HGZ u Zagrebu stavi također osoba u koju on ima potpuno povjerenje. Kada je Zapovjedništvo HSZ pristalo na Šubašićeve uvjete HGZ u Zagrebu dobio je od strane zagrebačkog žandarmerijskog puka 1.200 pušaka s 100.000 nabojâ. Koliko je bilo nepovjerenje vodstva HSZ prema Šubašiću govori i podatak da ga je Zaštita prisluškivala.⁹⁹⁹ Ban Šubašić se tek nakon što je dobio pravne ovlasti nad žandarmerijom Banovine Hrvatske 5. travnja 1941. mislio konačno obračunati s vodstvom

⁹⁹⁷ HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2117., Ispostava kotara Gradačac Banskog vlasti, 21. III. 1941. Zapisnik potvrde Ive Oroza s spiskom zaštitnika kojima je potrebno oružje. Vidi i: Kotarska ispostava Odžak žandarmerijskoj stanici Odžak, 22. III. 1941. s naznakom: Hitno. Kotarska ispostava je 3. IV. 1941. javila Banskog vlasti da bi bila u mogućnosti za sada dati najviše oko 100 dozvola, ali ako je potrebno, odnosno ako to odobre Banske vlasti, izdat će se svih 160 dozvola za nošenje oružja.

⁹⁹⁸ AJ, fond 14., 21-49., Raspis Kabineta bana Banovine Hrvatske, br. 74377/1941., 30. I. 1941.

⁹⁹⁹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Hrvatska Gradjanska i Seljačka Zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina*, br. 1., 1963., 210.-211.

Zaštite „koja je prema njemu bila neprijateljski raspoložena“, a žandarmeriju pretvoriti u zametak hrvatske vojske pod svojom kontrolom da zauzda Seljačku zaštitu, ali je tada bilo prekasno.¹⁰⁰⁰

Sve navedeno ukazuje na svojevrsnu podjeljenost u načinu na koji je u Banovini Hrvatskoj vođena unutrašnja politika. Šubašićeva taktična politika prema HSZ nailazila je na razumijevanje i potporu dr. Mačeka i vodstva HSS, te su tijekom 1940 godine povučeni mnogi potezi u cilju smirivanja stanja u Banovini i stvaranja snošljivog i discipliniranijeg odnosa HSZ prema političkim protivnicima HSS, što je diktirao i pritisak iz Beograda. Ipak je istovremeno s navedenim i dalje postojalo razumijevanje za postupke HSZ, iako je ona bila kompromitirana zbog događaja od osnivanja Banovine. Kemfelja je očito imao dovoljno utjecaja na Mačeka da spriječi smanjenje kompetencija i nadležnosti Zaštite. Svemu tomu je „kumovalo“ i izrazito nepovjerenje Mačeka i vodstva HSS prema vojnim vlastima i rastućem pokretu Srpskog kulturnog kluba „Srbi na okup“ te se vrhovi HSS nisu usuđivali ući u izravan sukob s vodstvom HSZ kao glavnom osloncu obrani opstojnosti i prava Banovine Hrvatske. Maček je bio svjestan da nema ovlasti nad drugim državnim represivnim aparatom, žandarmerijskim i vojnim organima, te se morao držati HSZ. Treba reći i to da je Šubašić pokušavao spriječiti jačanje separatističkih tendencija u HSZ, ali u tome nije baš uspijevaao, jer su mnogi dužnosnici banovinskog aparata intimno naginjali stvaranju neovisne Hrvatske, te je zbog toga padao ionako ograničeni Šubašićev ugled. Očito je da je politika Sporazuma i Beograda koja nije dozvoljavala ravnopravnu participaciju hrvatskih interesa u vojnim stvarima prisiljavala Mačeka i vodstvo HSS da podržava HSZ jer drugog represivnog aparata pod svojom nadležnošću nisu ni imali.

¹⁰⁰⁰ HDA, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945.

7. Hrvatska seljačka zaštita i komunistički pokret

Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) se nastupom šestosiječanjske diktature 1929. godine našla u vrlo teškom položaju. Vodstvo KPJ je istaknulo revolucionarnu parolu priprema za podizanje oružanog ustanka, bez temeljite analize i pravog uvida u karakter nastale situacije. Njena revolucionarnost i želja za rušenjem režima bila je posve u neskladu s njenom osjetnom slabom organiziranošću i potpunim nedostatkom masovne baze. Zbog svega toga je pokušaj dizanja oružanog ustanka bio promašaj koji će upravo najviše osjetiti KPJ i zbog toga biti izložena teškim udarcima šestosiječanjskog režima. Zbog policijskog progona i terora KPJ je počela naglo gubiti veliki dio najsposobnijeg rukovodećeg kadra. Usprkos tome vodstvo KPJ je i dalje inzistiralo na revolucionarnim načinima borbe, pomoću kojih je trebalo srušiti šestosiječanjski režim i Kraljevinu Jugoslaviju. Po riječima člana CK KPJ Josipa Broza Tita: „temeljna naša parola treba da bude oslobođenje svih naroda Jugoslavije ispod velikosrpskog ugnjetavanja. Mi moramo stati na čelo narodnooslobodilačkog pokreta“.¹⁰⁰¹ Ispod te težnje KPJ da se stavi na čelo pokreta za narodno oslobođenje stajao je prozaični cilj istovremenog izvođenja revolucionarnog preokreta i komunističke revolucije u Jugoslaviji.

Nakon 1935. kada se nakon *Splitskog plenuma* CK KPJ u lipnju iste godine odustalo od razbijanja Jugoslavije i usvojio program njenog federalističkog preuređanja, KPJ pokušava uspostaviti puteve suradnje s HSS, radi stvaranja „političke fronte protiv velikosrpske hegemonije i stvaranje Narodne fronte“. Međutim, vodstvo HSS je odbijalo bilo kakav kontakt i suradnju s komunistima jer je KPJ stajala na stanovištu revolucionarnog preobražaja građanskog društva i time bila politički protivnik HSS. U svojim čestim nastupima Maček se u osvrtu na komunizam i komunističku ideologiju izražavao potpuno negativno: „kao o

¹⁰⁰¹ Josip, BROZ-TITO, *Sabrana djela*, II., Izdavački centar Komunist-BIGZ-Naprijed: Beograd, 1982., 48-49.

opasnosti koja je pogubna za čitav hrvatski narod, te se zbog toga protiv nje treba boriti“.¹⁰⁰² List HSS „Hrvatski dnevnik“ je u svojoj protukomunističkoj kampanji isticao da je seljački pokret nacionalan, dok je marksizam internacionalan. List ističe da marksizam ide za negacijom nacionalne kulture, da se ta dva pokreta u svojoj osnovi sukobljuju i da „među njima ne može biti nikakvog kompromisa“.¹⁰⁰³ U ovom razdoblju HSS u svojoj borbi protiv komunizma nastupa uglavnom idejno, Maček ne želi nikakve akcije i masovne pokrete koje on ne može kontrolirati. Kao što je već spomenuto, jedinice HSZ dobivaju zadatak da spriječe bilo kakvu komunističku agitaciju na hrvatskom selu.

Stoga KPJ u cilju promocije svojih ideja i shvaćanja počinje da prakticira uklapanje svojih pristaša u hrvatski seljački pokret pod vodstvom HSS. CK KPJ uputio je sredinom 1935. godine posebno direktivno pismo svojim organizacijama u kojem se naglašava: „Svi naši drugovi na selu u hrvatskim krajevima moraju da uđu u HSS i da unutar HSS zajedno s lijevim i nacionalno-revolucionarnim elementima rade na pretvaranju HSS u nacionalno-revolucionarni pokret. Ne odvajati se od seljačkih masa, koje hoće HSS, već stupajući i aktivno radeći u HSS, stopiti se s masama. (...) U HSS su danas okupljene osnovne mase hrvatskog seljaštva i mi zato moramo našu djelatnost na hrvatskom selu da prenesemo u HSS“.¹⁰⁰⁴ U istoj direktivi stoji da se u HSS događaju stalna previranja i diferencijacije u kojima važno mjesto ima i lijeva orijentacija pristaša HSS – „koju mi moramo pojačati i preuzeti“.

Infiltraciju komunista u HSS već krajem 1935. potvrđuje izvješće komunista Ivana Krndelja iz kolovoza 1935. u kojem se ističe da je lijevo krilo HSS najjače na području Bjelovara i Križevaca „gdje se cjelokupno rukovodstvo HSS organizacija nalazi u našim rukama“.¹⁰⁰⁵ Tijekom razdoblja 1936/37. godine komunisti u sjevernoj Hrvatskoj ojačavaju

¹⁰⁰² Ivan, JELIĆ, *Komunistička Partija Hrvatske 1937-1945.*, I., Globus: Zagreb, 1981., 81.

¹⁰⁰³ *Hrvatski dnevnik*, 20. IX. 1936.

¹⁰⁰⁴ JELIĆ, 1981., n. dj., 175.

¹⁰⁰⁵ JELIĆ, 1981., n. dj., 177.

svoje položaje u mnogim podružnicama *Gospodarske* i *Seljačke sloge*. O sve jačem utjecaju komunista svjedoči i priznanje zastupnika HSS za virovitički kotar Martina Mesarova početkom 1937. godine koji je na jednom zboru HSS osudio seljake zbog čitanja komunističkog lista „Seljačka misao“, pri čemu je naglasio da treba paziti da se pri osnivanju ogranaka *Gospodarske sloge* ne „uvuku marksisti“. U isto vrijeme kotarsko načelstvo u Prelogu javlja da su se „komunisti i njihovi simpatizeri uvukli pod krinkom pristaša bivše HSS“ u ogranke *Seljačke sloge* u Prelogu i Donjem Kraljevcu, te da je zbog toga „na rad ovih dvaju ogranaka obraćana stalna potrebna pažnja“. Posredstvom *Gospodarske sloge* komunisti su na području općine Vrhovine 1937. proveli uspješan štrajk drvosječa pri čemu su prisilili poslodavce na sklapanje povoljnijeg kolektivnog ugovora za oko 150 radnika.¹⁰⁰⁶ Poseban utjecaj na hrvatsko radništvo imao je Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) koji postaje značajna baza djelatnosti komunista. Da bi spriječio djelovanje URSS-a HSS pokreće osnivanje Hrvatskog radničkog saveza (HRS) koji je trebao spriječiti, a zatim i suzbiti utjecaj KPJ/KPH i njezinih sindikata na radništvo Hrvatske.¹⁰⁰⁷

I Stojadinovićeve vlada je komuniste smatrala opasnim neprijateljima, jer su s jedne strane djelovali kao agentura Moskve, a s druge podržavali separatističke tendencije nesrpskih naroda. Iako je komunista u cijeloj državi bilo manje od 10.000 bili su opasni zbog svoga fanatizma, dobre organiziranosti i raširenosti među elitom (posebno na Sveučilištima među studentima). Tijekom 1936. godine povećavao se broj štrajkova koje su organizirali, pa je stoga opasnost od komunizma često procjenjivana većom nego što je u realnosti bila. Stoga je razumljivo da je ban Savske banovine Viktor Ružić, očito imajući podršku od ministra unutrašnjih poslova A. Korošca, koji je možda i dao intenciju za takvo nešto, predložio Mačeku da radi na osnivanju seljačkih odreda koji bi služili borbi protiv komunizma.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁶ JELIĆ, 1981., n. dj., 183.

¹⁰⁰⁷ JANJATOVIĆ, *Politika* HSS prema radničkoj klasi, n. dj., 249.

¹⁰⁰⁸ Anton Korošec je kao svećenik bio izrazito antikomunistički natrojen i dao je svojim stavovima izraziti antikomunistički stav vladi, gdje sličnih stavova nije nedostajalo, gdje je zauzimao važan resor unutrašnjih

Uostalom i u okviru Generalštaba Kraljevine Jugoslavije postojao je poseban sektor za suzbijanje komunizma u državi.

Kao represivna sila u službi HSS Zaštita se vrlo rano pokazala uspješna u suzbijanju i razbijanju radničkih štrajkova i demonstracija koje su potpomagali URSS i komunisti. Tako je veliki štrajk šumskih radnika (oko 1000 zaposlenih) na šumskom dobru Garjevici kraj Čazme u tvrtci Našička tvornica paropila i tanina d.d. sredinom 1937. godine razbijen pomoću odreda HSZ kojima su zapovjedali iz kotarskog zapovjedništva HSZ Čazma „pukovnik HSZ“ Đuro Hagljan i Josip Blažek. Podzapovjednik HSZ Josip Blažek je tada preuzeo komandu osim nad članovima HSZ i nad žandarmerijom i članovima HRS. U gušenju štrajkova u Garjevici HSZ je više puta intervenirala. Osim toga HSZ je podupirao osnivanje ogranaka Hrvatskog radničkog saveza (HRS) u čazmanskom kraju i potiskivao rad URSS. Tako je uz punu podršku HSZ ogranak HRS osnovan u Garjevici kraj Čazme, u Mikloušima i Samarici. HSZ je također često štutio ljude iz HRS koji su nastupali kao „štrajkolomci“ unutar redova URSS.¹⁰⁰⁹ Slično je bilo kada je podružnica Saveza drvodjelskih radnika Jugoslavije (SDRJ) organizirala štrajk šumskih radnika u Mikleušu kraj Virovitice tijekom kolovoza 1936. godine. U izvješću podružnice stoji da je unatoč radu komunista HRS u porastu, i da unatoč tome što HRS nema mnogo stvarnih pristaša, „uz njih su sela i seljačka milicija“ što onemogućuje djelotvoran rad SDRJ u okolici.¹⁰¹⁰ Borba HSS protiv komunističke agitacije i njihova organiziranja u redovima radnika pojačala se tijekom 1937. godine. Na skupštini pristaša HSS Ivan Pernar

poslova. Posebno se bojao nakon što je u Francuskoj 1936. pobjedila Narodna fronta, u čemu je Korošec vidio širenje komunističke opasnosti. Živko, AVRAMOVSKI, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937.*, Prosveta: Beograd, 1968., 263.

¹⁰⁰⁹ Ivan, KLEPAC, Djelovanje KP i stvaranje prve partizanske ćelije na području općine Čazma, *Zbornik Čazma 1226.-1976.*, Čazma, 1979., 247. Položaj šumskih radnika u šumi Garjevici je bilo vrlo težak i po pitanju uvjeta rada, stanovanja, prehrane te po nadnicama. Sve do kraja 1936. većinu radnika zaposlenih u sječi šuma u Garjevici bili su siromašni seljaci iz pasivnih i šumovitih krajeva Hrvatske i BiH koji nisu imali dovoljno svoga prihoda s imanja ili su bili seljaci bez ikakvog imanja. Kasnije radnici postaju uglavnom seljaci moslavačkog kraja koji su se zbog ekonomske krize našli u dugovima. Šumskih radnika je uglavnom bilo oko tisuću. Više o tome: Mira, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Položaj šumskih radnika u šumi Garjevici kod Čazme u deceniju pred Drugi svjetski rat, *Zbornik Čazma 1226.-1976.*, Čazma, 1979., 225.-240.

¹⁰¹⁰ Mile, KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941.*, Historijski Institut Slavonije i Baranje: Slavonski Brod, 1981., 328.

prvak HSS je istaknuo: „Ta crvena zastava, koja se nameće svijetu iz Moskve, nije naša zastava. Ona znači rat svemu onomu što je hrvatsko, svemu onome što je seljačko.“¹⁰¹¹ Da bi se onemogućilo komunističko djelovanje i prije osnivanja Banovine Hrvatske stvoren je neki vid suradnje Zaštite i žandarmerije. Na području Hlebina u Podravini 1937. komunisti su raspačavali ilegalni komunistički tisak kao letke, brošure i „naprednu literaturu“. Prema iskazu seljačkog slikara Franje Mraza, koji je bio simpatizer komunista, „Mačekova seljačka zaštita pomagala je žandarima sakupljati letke po dvorištima, ulicama i vrtovima.“ Poslije toga je Mraz pozvan kod općinskog načelnika iz redova HSS i zapovjednika HSZ koji su mu pritom zaprijetili „da će ubuduće dozvoliti žandarima hapšenje ako se leci još jednom pojave. Povišenim tonom je naglašeno, da se to više neće trpiti.“¹⁰¹²

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske konfrontacija između komunista i HSS se još više pojačala. Vodstvo CK KPJ je u svojim tezama u listopadu 1939. ukazalo na nedostatke sporazuma Cvetković-Maček, koji se ograničio samo na rješavanje hrvatskog pitanja, a ne i na ostala nacionalna pitanja u Jugoslaviji. Također je istaknuto da je „suština hrvatskog pitanja ostala i dalje neriješena, seljačko pitanje, pitanje zemlje, pitanje narodne demokratije nisu skinute sa dnevnog reda“, da bi uslijedio zaključak u ilegalnom listu KPJ *Proleteru* da se sporazum „tako ispoljio kao prevara radnih masa i ugnjetenih naroda“ kao kompromis „srpske i hrvatske buržoazije, podjela vlasti među njima“.¹⁰¹³

Suradnja Zaštite, sada legalne represivne sile HSS u Banovini Hrvatskoj i HRS oko suzbijanja komunističke agitacije i djelovanja komunista odvijala se i na drugim područjima Hrvatske. Tako je prilikom štrajka 2000 radnika u tvornici „Tivar“ (*danas Varteks*) u Varaždinu, koji je počeo u lipnju 1939., Hrvatska građanska zaštita osiguravala tvornicu, a policija je iz grada protjerala važnog organizatora štrajka, upravitelja Radničke komore u

¹⁰¹¹ KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941.*, n. dj., 197.

¹⁰¹² Rudolf, FILIPČIĆ, *Crte iz historije Komunističke partije Jugoslavije (Novigrad Podravski i njegova okolica), Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revolucij*, Varaždin, 1976., 605.

¹⁰¹³ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 277-278., MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, n. dj., 409.

gradu Marka Belinića. Vlasnik tvornice i ravnatelj Stiasni želio je uz pomoć HSS i Građanske zaštite u tvornicu infiltrirati „štrajkolomce“ da osnuju organak HRS, ali u tome nisu uspjeli, jer su „štrajkačke straže“ bile dobro organizirane. Tvornica „Tivar“ ta „kula marksističkih plaćenika“ bila je trn u oku HGZ. Da bi zaplašila radnike HSZ je 17. studenog 1939. godine organizirala fiktivni pogreb koji se kretao od „Tivara“ prema Radničkom domu. Na praznom crnom lijesu pisalo s jedne strane: „Ovdje počiva URSS“, a s druge: „Ovdje počiva Marko Belinić“.¹⁰¹⁴

Krajem 1939. u Splitu dolazi do velikih radničkih demonstracija protiv skupoće pod vodstvom komunista i URSS, ali koje se defacto pretvaraju u političke demonstracije protiv vlade Cvetković-Maček. Prilikom demonstracija pogiba brodogradlišni radnik Vicko Buljanović. Prema memoarima jednog od vođa splitskih komunista i kasnijeg partizanskog rukovodioca Vicka Krstulovića: „Zbog uskih ulica u Varošu naša snaga bila je veća i policija, kao i Mačekova Zaštita, tamo nisu mogle proći od naših udarnih grupa.“¹⁰¹⁵ Situacija u gradu Splitu je zbog toga bila naelektrizirana i očekivao se skori sukob velikih radničkih masa s državnim organima i policijom. Takav val radničkih demonstracija i „protesnih skupština“ pod vodstvom URSS se širio Dalmacijom. Tako je Gradsko redarstvo u Dubrovniku izvjestilo Ispostavu Banske vlasti u Splitu da su vođe URSS zbog toga „prekoračile svoj djelokrug“.

Nakon uspostave Banovine Hrvatske, krajem kolovoza 1939, vodstvo HSS je bilo zainteresirano da u gradu Splitu ojača stranačku organizaciju s obzirom da gradski odbor HSS nije djelovao od 1936. Uslijedilo je i formalno konstituiranje stranke s vidljivo razgranatom organizacijskom strukturom. Bio je to znak da se uz podršku aparata Banske vlasti ojača politički utjecaj u gradu gdje je osobito snažan bio komunistički i sindikalni pokret. Ona je službeno ponovno konstituirana u prosincu 1939., kada je u tu svrhu u Split došao i glavni tajnik HSS-a, Juraj Krnjević. Prema izvješću Uprave policije u Splitu Banskoj vlasti iz

¹⁰¹⁴ BELINIĆ, *Put kroz život*, n. dj., 46-47, 113.

¹⁰¹⁵ Vicko, KRSTULOVIĆ, *Memoari jugoslavenskog revolucionara*, I., Mostart: Novi Sad, 2012., 102.

prosinca 1939. u gradu jača „komunistička opasnost“, pri čemu se ističe da je veliki dio građanstva i radništva „ljevičarski orijentirano“. Zbog bojazni od jačanja radničkih masa pod vodstvom URSS i komunista koji su dobijali sve veće razmjere te jačanja napetosti među građanstvom Splita, Banska vlast se odlučila na snažnije angažiranje HSZ kao ispomoći policiji u nadziranju situacije u gradovima. To je naročito došlo do izražaja u Zagrebu i Splitu. Ispostava Banske vlasti u Splitu povodom toga savjetovala je 5. prosinca 1939. godine središnjoj upravi u Zagrebu da se HSZ dodijele financijska sredstva u cilju njene reorganizacije. Prema riječima Ispostave Hrvatska seljačka zaštita je u Splitu „prilikom političkih promjena u zemlji bez dvojbe (...) učinila neprocjenjive usluge vlastima (...), te doprinijela u mnogim slučajevima da se održi javni red i mir“, pri čemu je njena naročita zasluga bila u „suzbijanju komunističke propagande“. Prema mišljenju Ispostave Banske vlasti u Splitu postojanje HSZ u Splitu „je od naročite važnosti“ jer je sam grad u regiji važan centar komunističke propagande.¹⁰¹⁶ Prema izvješću Glavnog generalštaba vojske Kraljevine jugoslavije Zaštita je značajno pomogla vlastima da ne dođe do većih izgreda štrajkaša, a naročito „svojom obavještajnom službom o kretanju i vladanju štrajkaša“.¹⁰¹⁷

Nakon štrajka i sprovida ubijenog radnika Vicka Buljanovića, Banske vlasti su odlučile reagirati. Bojeći se velikog radničkog otpora, Ispostava Banske vlasti u Splitu se odlučila pomoći splitskoj policiji i žandarmeriji pravom mobilizacijom Zaštite iz okolice Splita. U noći s 18. na 19. prosinca 1939. u grad Split su stigle postrojbe od 1300 zaštitara iz Zagore i to većinom iz naselja Lećevice i Muća. Većina zaštitara bila je naoružana batinama, a manji dio vatrenim oružjem. Svi zaštitari hranili su se u Gradskoj kuhinji, te je za njihovu prehranu potrošeno oko 15.000 dinara iz gradskog proračuna. Dana 19. prosinca 1939. ohrabrena Banska vlast u Splitu s velikim brojem zaštitara uz policiju i žandarmeriju krenula

¹⁰¹⁶ Ivan, JELIĆ, Komunistički pokret u Dalmaciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji*, br. 2., Split, 1972., 42.

¹⁰¹⁷ VAS, Popisnik - 17., kut. 6., fas. 2., dok. 26. Izvješće načelnika Glavnog generalštaba za listopad 1939. godine.

je u masovna uhićenja splitskih komunista. Toga dana uhićeni su organizatori štrajka i sindikalni funkcioneri Anka Berus, Mate Jukić, Ivan Sirišćević, Vinko Aljinović i mnogi drugi. Uhićenja su trajala nekoliko dana: u Splitu, Solinu, Žrnovnici, Omišu, Kaštelima, Makarskoj i dr. Prema policijskom izvješću ukupno je uhićeno 66 osoba koje su iz splitskog zatvora prebačene u logor za internaciju u Lepoglavi. Poslije ovog teškog udara za splitske komuniste jedan od vođa splitskih komunista Ivo Amulić konstatirao je da je bila velika greška KPH što je zbog svoje slabe aktivnosti na tom području omogućeno HSS da mobilizira tako veliki broj zaštitara iz „najsiriromašnijeg dijela srednjodalmatinske Zagore, s praga samog Splita“. Po Amuliću, jedan od važnih uzroka privremenog sloma komunističkog pokreta u Splitu je neaktivnost KPH među zaposlenima u solinskom industrijskom bazenu zbog toga jer „možda HSS ne bi doveo toliko seljaka, ali te mogućnosti nisu iskorištene, a to nam se kasnije osvećivalo“.¹⁰¹⁸ Navodno se vodstvo HSS, da suzbije komunističke demonstracije i nered u Splitu, poslužilo velikim odredima HSZ zbog toga jer je američki veleposlanik u Rimu Phillips upozorio predstavnike jugoslavenske vlade da se komunistička akcija u Dalmaciji treba suzbiti „jer bi ju Mussolini želio uzeti kao izgovor za upad u Dalmaciju“.¹⁰¹⁹

Zaštita je poslije Sporazuma često intervenirala zajedno s policijskim organima u suzbijanju radničkih štrajkova. Njihova zajednička intervencija na području Sušaka dovela je do razbijanja radničkog pokreta i URSS-ovih sindikata u tvornici „Smith i Maynier“, Tvornici ukočenog drveta „UKOD“ i u brodogradilištu „Lazarus“. Spriječen je i rad Stranke radnog naroda koja je bila aktivna u suzbijanju rada HSS na području Grobinštine i Kastavštine.

¹⁰¹⁸ Ivo, AMULIĆ, Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i Partije u Dalmaciji 1937.-1940. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, Split, 1970., 308.-309. I dopisnik CPB iz Splita potvrđuje dolazak velikog broja zaštitara. U njegovom izvješću stoji: „HSS nakon generalnog štrajka koji su ljevičari priredili i koji je trajao svega jedan dan, dovela je u Split nekoliko stotina članova HSZ. Oboružani lovačkim puškama i štapovima odredi Zaštite kružili su gradom par dana. Ova pojava pored stalne policijske i žandarmerijske službe, neobično je izgledala mirnom stanovništvu Splita, ali je ujedno u izvjesnim krugovima povoljno djelovala u cilju onemogućavanja razorne komunističke akcije“. HDA, fond 155., BH-KB, kut 15., br. 310/1940., Izvješće dopisnika CPB iz Splita, 4. I. 1940.

¹⁰¹⁹ JUKIĆ, n. dj., 123. Da je takva opasnost stvarno postojala govori i podatak da je njemački kancelar Adolf Hitler u svojim razgovorima s ministrom vanjskih poslova Italije Cianom 11. kolovoza 1939. godine napomenuo da kada Njemačka napadne Poljsku Italija iskoristi prvu priliku da raskomada Jugoslaviju, te okupira Hrvatsku i Dalmaciju. *Dnevnik grofa Ciana*, Hrvatska seljačka tiskara: Zagreb, 1948., 100-101.

Vodstvo HSZ zabranilo je vlasniku tvornice „Smith i Meynier“ Hartliebu da prima na posao radnike koji su se isticali u komunističkoj propagandi. U veljači 1940. izvršena su po policiji i Zaštiti na području Sušaka i riječkog zaleđa masovna uhićenja, pri čemu je zatvoreno 60 komunista i njihovih simpatizera među njima i poznati komunista Rade Šupić. Neki od uhićenih završili su u logoru u Kerestincu.¹⁰²⁰ Na suzbijanju komunista kotarsko načelstvo u Slavonskom Brodu se u rujnu 1939. obratilo za suradnju „u pojedinim organizacijama HSZ“ očekujući da će s te strane dobiti pomoć u identifikaciji pojedinih „sumnjivih osoba“ koji rade među radnicima.¹⁰²¹

Zaštita je pokušavala spriječiti skupštine gradskih radnika i namještenika na kojima se predmnijevala komunistička prevlast. Dana 23. kolovoza 1940. godine HSZ brutalnim mjerama pokušava spriječiti sastanak klasnih sindikata u Zagrebu koji su tražili povišicu plaća. S obzirom da im se pridružio povjerenik Hrvatskog radničkog saveza (HRS) Bartolec i sam član zagrebačke HGZ, Zaštita je planirala njegovu likvidaciju.¹⁰²² I Josip Broz Tito kao sekretar KPJ nije mogao u svojim izvješćima zanemariti bojazan u komunističkim redovima od HSZ. Tako je u članku „Situacija u Jugoslaviji“ od sredine srpnja 1940. koji je objavljen u časopisu „Die Welt“ br. 32. 2. kolovoza 1940. u Stokholmu (Švedska) Tito navodi tobožnji povjerljivi cirkular zapovjednika HSZ Kemfelje u kojem on zahtijeva od nižih zapovjednika HSZ da u svom kraju likvidiraju „odnosno ubiju“ sve komuniste koji imaju utjecaj na seljake. Tito navodi da je HSZ upotrebljavana za teror nad seljacima pri ubiranju poreza ili prilikom krađe u šumama. Zanimljivo da Tito ističe slučajeve da je dolazilo do sporova između obližnjih seoskih lokalnih postrojbi HSZ koje su se međusobno obračunavale zbog nanesenih nepravdi pojedinima članovima HSZ, pri čemu je „dolazilo do pravih bitaka između seljaka.“ Tito ističe da seljaci masovno napuštaju redove HSZ zbog gubitka povjerenja. Isto tako

¹⁰²⁰ Mahmud, KONJHODŽIĆ, *Od Kupe do mora*, Epoha: Zagreb, 1963., 47-48.

¹⁰²¹ KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941.*, n. dj., 267.

¹⁰²² Jedinsko gradskih radnika i namještenika, *Politički vjesnik*, br. 11-12. početak rujna 1940. U: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 153.

navodi se u članku da HSZ ima organiziranu špijunsku službu koja pomaže vlastima u otkrivanju „nezadovoljnika“ u vlastitim redovima.¹⁰²³

Postrojbe HSZ izvodile su i masovne racije i premetačine na hrvatskom selu u potrazi za komunističkim materijalima. Pa tako je dana 29. prosinca 1939. oko 200 naoružanih zaštitara pod vodstvom L. F. upada u selo Bestovje kod Sv. Nedjelje te izvodi osumnjičene ljude na cestu, skuplja ih na jednom mjestu, te vrši pretragu njihovih kuća tražeći komunističke letke, ilegalni tisak i dr.¹⁰²⁴ Osobe sumnjive da pripadaju komunističkom pokretu Zaštita prati. Novinar „Hrvatskog dnevnika“ Šime Balen bio je komunistički nastrojen i često sudjelovao na komunističkim sastancima, ali na koje prestaje dolaziti kada je primjetio da ga Zaštita prati po Kemfeljinoj zapovijedi.¹⁰²⁵

U onim krajevima gdje su komunisti bili jaki prvaci HSS dolazili su na zborove praćeni pripadnicima HSZ. U selu Budaševu (kotar Sisak) 6. siječnja 1941. trebao je biti organiziran skup HSS, ali su komunisti organizirali skupinu pod vodstvom Franje Smolčića od oko 300-400 svojih simpatizera koji su ometali zbor, koji je morao biti brzo prekinut. Pripadnici HSZ su procijenili da im sukob u tom slučaju ne bi odgovarao. Takve akcije komunisti su izveli u većem broju na području sisačkog kotara, nakon zбора uslijedila je reakcija. Policija i pripadnici Zaštite su u iznenadnoj akciji uhitili lokalne komuniste Franju Smolčića, Josu Malinu, Josu Selaneca, Josipa Kaurića i druge.¹⁰²⁶ Slično su razmišljali i seljaci komunističke orijentacije šibenskog kraja kada je dr. Krnjević početkom srpnja 1940. posjetio taj grad. Na zboru HSS uz odobravanje ostalih seljaka uzeo je riječ seljak Josip Fabo, predsjednik Seljačke sloge iz Zatona: „Govoreno nam je, da je Seljačka zaštita stvorena zato

¹⁰²³ Josip, BROZ-TITO, *Sabrana djela*, tom. V., Beograd, 1982., 128. Uredništvo *Sabranih djela* na kraju knjige donosi bilješku u kojoj stoji da uredništvo nije uspjelo pronaći takovu povjerljivu okružnicu zapovjednika HSZ Đ. Kemfelje niti su ustanovili datum njenog izlaženja i dostavljanja članovima HSZ.

¹⁰²⁴ Kako Gjuka Kemfelja pomoću Hrvatske seljačke zaštite podiže disciplinu u narodu, *Politički izvještaj radnog naroda Hrvatske*, siječanj 1941. u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940.-1941.*, Zagreb, 1965., 34.

¹⁰²⁵ ZIG NDH, fond 1549., IV-2., br. 839. Zapisnik Josipa Šepaka sastavljen 15. V. 1942. u prostorijama župskog redarstva u Bjelovaru.

¹⁰²⁶ Mahmud, KONJHODŽIĆ, Sisak 1941., *Riječi – časopis MH Sisak*, br. 2., Sisak, 1969., 42.

da narodu bude od koristi, da mu pomogne pri oduzimanju onih bogatstava koja su od naroda oteta, jednom riječju da će ona biti prava narodna vojska. (...) ali dogodio se to da ona za Judine srebrnjake skupa sa žandarmerijom i policijom prebija i baca u koncentracijske logore svoju braću koja traže kruha i slobode“.¹⁰²⁷

U suzbijanju radničkih demonstracija na Varaždinskoj cesti u Zagrebu 28. lipnja 1940. od strane Zaštite teško je ranjen radnik Drago Butković i od zadobivenih rana je preminuo.¹⁰²⁸ Nekoliko dana kasnije razbijen je štrajk građevinara pred Radničkom komorom gdje je također jedan radnik teško ranjen, da bi zatim bila onemogućena skupština željezničara koji su htjeli održati skup u prostorijama bivšeg „Hrvatskog sokola“. Također je rastjeran komunistički skup na kojem su komunističke pristasaše dočekale 1940. sovjetskog predstavnika Plotnikova kada je došao u Zagreb itd.¹⁰²⁹ Teški su sukobi izbili u Zagrebu 7. rujna 1940. godine zbog sve teže socijalne situacije u gradu kada na Trešnjevci nije nekoliko dana bilo kruha. Masa od nekoliko tisuća ljudi demonstrirala je na Trnju protiv vlade Cvetković-Maček, tražeći „kruha i slobode“, likvidaciju oslonca na Sile Osovine i uzajamnu pomoć s SSSR-om. Smatrajući te demonstracije komunističkim, Zaštita je napala demonstrante na Savskoj cesti pri čemu se „razvila krvava borba“. Zbog velikog otpora demonstranata „jer prošlo je vrijeme kada su se ljudi na prvi pucanj razbježali“ Zaštita je upotrijebila oružje pri čemu su četvorica demonstranata teško ranjena, a deseterica lakše. Stradalo je i nekoliko zaštitnika i pripadnika policije.¹⁰³⁰

Usprkos tomu što im je Zaštita bila veliki neprijatelj, komunisti su pokušavali da se ubace i u njene redove da bi kontrolirali njenu aktivnost. Infiltracija komunista u redove HSZ

¹⁰²⁷ Dr Krnjević u Šibeniku, *Politički vjesnik*, br. 9-10., kolovoz 1940. U: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 128.

¹⁰²⁸ Manifestacije za Sovjetski Savez u Zagrebu, *Srp i čekić*, br. 3., srpanj 1940. u: *Dokumenti historije KPH. Srp i čekić 1940-1941.*, Izdanje historijskog odjeljenja CK KPH: Zagreb, 1951., 141-42.

¹⁰²⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., presuda Okružnog suda u Zagrebu protiv Zvonimira Kovačevića i Živana Kuvedžića 27. III. 1949., HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 25. IX. 1948.

¹⁰³⁰ Protiv skupoće i rata u Zagrebu, *Politički vjesnik*, br. 11-12., rujan 1940., u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 156.

bila je značajno izražena na području Gline kada je početkom 1937. glinsku organizaciju HSS ponovno preuzeo stari seljački vođa Mile Butorac. Na izborima je pobijedio poznatog glinskog frankovca Mirka Puka, koji je također imao ambicije da postane glavni u mjesnoj organizaciji HSS u Glini. Iako Butorac nije pokazivao ljevičarske sklonosti u mjesni odbor HSS su ušli mnogi glinski komunisti poput Ante Šešerina, Nikice Prpića, Adama Markovića i ostalih. Tada je za zapovjednika lokalnog glinskog HSZ izabran Adam Marković koji je po zapovijedi Ante Šešerina, odnosno lokalnog ogranka KPJ, opstruirao organiziranje i ustroj HSZ na glinskom području, oglašujući se na pozive iz središnjice HSZ iz Zagreba i pozive Đuke Kemfelje da dođe po uniforme i oružje. Na opetovane primjedbe iz Zagreba zašto se ne izvode vježbe, Marković je javljao da „treba vremena za njihovu izvedbu“.¹⁰³¹ Napokon je Šišerin pozvan u Zagreb pred rukovodstvo HSZ i kritiziran zbog neispunjavanja naredbi, izbacivanja „dobrih i ispravnih Hrvata“ iz HRS i HRZ te samovolje. Kemfelja je bio svjestan infiltracije komunista te je tražio rasformiranje ogranka HSZ, i prijetio Šišerinu: „Doći ću ja u Glinu i rastjerati tu komunističku bandu“. Izgleda da je glavni razlog slabog organiziranja HSZ na području Gline osim komunističke infiltracije u vodstvo HSZ, bio i većinski srpski etnički sastav glinskog kotara te vodstvo HSZ nije htjelo „uzbuđivati tek smirenu političku situaciju“ te je to pitanje s vremenom skinuto s dnevnog reda.¹⁰³² Ubacivanje komunista u redove HSZ na području Hrvatskog zagorja opisao je kasnije ustanički vođa KPH Marko Orešković-Krntija. Komunisti su, prema Oreškovićevom kazivanju, željeli dokazati da HSZ nije stvorena radi seljačke koristi. Zbog toga su izveli akciju pa su kao Zaštitari išli od kuće do kuće i pitali siromašne seljake da li i koliko im treba ogrijeva i građe za popravak kuće. Kada su saznali podatke otišli su u šumu u vlasništvu crkve i počeli je sjeći. Nakon intervencije kotarskog načelnika, lokalnog svećenika pa i Zagreba oni su zaustavljeni, pri

¹⁰³¹ Dragan, ŠTEFANČIĆ, Stevo, KLOBUČAR, Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 442-443.

¹⁰³² Dragan, ŠTEFANČIĆ, Stevo, KLOBUČAR, Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 450.

čemu su se branili da su kao HSZ htjeli zaštititi seljake i pomoći im. Uskoro je za taj slučaj saznalo cijelo selo, te je to prema Oreškoviću bio politički šamar HSZ i „Mačkovom režimu“.¹⁰³³ Na području Osijeka komunisti su također uočili izrazito diferenciranje u redovima HSS uoči rata te su prihvaćali njihove lijevo orijentirane pristaše i radili na previranjima u njihovim redovima. U Osijeku se to izrazito odnosilo na HGZ Osijek, HSZ u okolici te Klub intelektualaca HSS.¹⁰³⁴ I na području osječkog kotara također je od ljevičarskih pripadnika HSS opstruiran rad HSZ. Predsjednik kotarske organizacije HSS ujedno i komandant HSZ na tom području bio je lijevičarski orijentiran Gusta Ostojić iz Osijeka, a njegov zamjenik istog političkog opredjeljenja Jozo Milivojević. Iako je Ostojić formirao postrojbe HSZ u osječkom kotaru one su gotovo bile neprimjetne odnosno neaktivne.¹⁰³⁵ Komunisti su uspjeli i u Kaštelima, kada su za zapovjednika HSZ 1938. u tom naselju progurali komunistu Ivu Burića Aliju, koji je kasnije ubijen od strane talijanskih okupatora.¹⁰³⁶ Ponekad su i zapovjednici Zaštite napadnuti od komunista. Zbog zabrane sastanaka na kojem su se sastajali članovi URS-a zapovjednik HSZ za varaždinski kotar Franjo Krasnik napadnut je u zasjedi kada se vraćao sa sajma od četvorice komunista noževima te je završio s teškim ozljedama u gradskoj varaždinskoj bolnici.¹⁰³⁷ Da bi se koliko-toliko spriječila komunistička infiltracija pripadnici Zaštite su od kraja 1939. temeljito pregledavani kroz policijsku kartoteku na zahtjev Kemfelje, te jednom prilikom Kemfelja rekao Kovačeviću da su postrojbe HSZ u Zaprešiću i Markuševcu posve „črljeni“ tj. komunisti.¹⁰³⁸

¹⁰³³ Jovo, BOGDANOVIĆ, Susreti s Markom Oreškovićem, *Lika u NOB 1941.*, Beograd, 1963., 343-344.

¹⁰³⁴ Ravijola, ODAVIĆ, Djelovanje partijske i skojevske organizacije Osijeka uoči i tokom godine 1941., *Zbornik historijskog Instituta Slavonije*, br. 10., 1973., 108-109.

¹⁰³⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.36., Građanske stranke za kotar Osijek, 35.

¹⁰³⁶ Grupa autora, Kaštela uoči okupacije i u ustanku 1941. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split, 1972., 826.

¹⁰³⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2113., Predstojništvo gradske policije u Varaždinu Banskoj vlasti – kabinet bana, 25. IX. 1940. Predmet: Ivan Majcen i drugovi napadaj na zap. HSZ Franju Krasnika.

¹⁰³⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 25. IX. 1948.

Velike demonstracije pod vodstvom URSS-a i komunista u Zagrebu održane 3. prosinca 1939. godine, zbog teške ekonomske situacije u zemlji, skupoće, produžavanja radnog vremena i smanjenja nadnica, a koje su po vlastima bila zabranjene, rastjerala je Zaštita. Nekoliko dana poslije KPH iskoristila je sazivanje skupštine željezničara za 10. prosinca 1939. te je opet došlo do teških sukoba s policijom i HSZ. Vlasti opet nisu dopustile održavanje skupštine i nakon toga su još pojačane patrole HSZ i policije u Zagrebu.¹⁰³⁹ U nemogućnosti da spriječe održavanje demonstracija Banske vlasti su u drugoj polovici prosinca 1939. zapovjedile zagrebačkoj policiji i Zaštiti da se izvrše masovna uhićenja zagrebačkih komunista. Tada uhićeni komunisti, njih 43., upućeni su u logore u Lepoglavi i Bileći.¹⁰⁴⁰

Nakon tog masovnog uhićenja demonstracije su se u Zagrebu prorijedile. Pripreme za nove demonstracije KPH i URSS počele su približavanjem 1. svibnja 1940. godine kada je donijeta odluka od Mjesnog komiteta KPH da se praznik što masovnije proslavi. Jedan od glavnih zadataka posebno organiziranog Odbora za organiziranje proslave 1. svibnja¹⁰⁴¹ bio je da se u gradu potpuno obustavi rad tramvajskog prometa i time stvore objektivne teškoće onim radnicima organiziranima u HRS za dolazak na posao. Povodom toga je izdan proglas Mjesnog komiteta KPH u kojem se pozivaju svi članovi HRS da „manifestiraju proletersku svijest protiv buržoazije“. Ovaj proglas bio je tiskan u 16.000 letaka i podijeljen po gradu. Upozoreni na rad komunista pred prvosvibanjsku proslavu u pripremi su se našle policijske jedinice i HSZ. Povodom proslave 1. svibnja 1940. godine tramvajski radnici grada Zagreba odlučili su da taj dan bude neradni, no tome se usprotivilo vodstvo HSS, te je naređeno HGZ

¹⁰³⁹ Ivan, JELIĆ, *Demonstracije u Zagrebu 1939.-1941.*, *Iz starog i novog Zagreba*, IV., 1968., 328.

¹⁰⁴⁰ Vlada Cvetković-Maček donijela je 15. XII. 1939. Uredbu o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi na osnovu koje su osnovani logori za internaciju svih osoba koje remete red i mir. Upravo po tom ovlaštenju je zagrebačka policija uz pomoć HSZ provela masovna uhićenja zagrebačkih komunista koji su otpremljeni u spomenute logore. Ova Uredba je donesena radi gušenja političke borbe radničkog pokreta i komunista zbog demonstracija 3. i 10. XII. 1939. U Zagrebu i posebno teških demonstracija održanih u Beogradu 14. XII. 1939. Kada je policija upotrijebila oružje i ubila 14 demonstranata. Vidi: Ljubo, BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965., 328.-329.

¹⁰⁴¹ U odboru se nalazili Rade Končar, Antun Rob, Anka Berus, Stipe Ugarković i Jovica Marković.

da pomaže i štiti one radnike tramvajce koji „slijede liniju HSS“ te su ti radnici uz pomoć HGZ preuzeli tramvaje u gradu od štrajkaša.

Zagrebački komunist Stipe Ugarković piše da je Partija bila svjesna pripreme policije i „njihovih saveznika – Mačekove zaštite – četnika, kako smo mi ih onda zvali“. ¹⁰⁴² Proslave odnosno demonstracija trebale su početi organizirano skupljanjem na četiri lokacije: na Trešnjevci, Trnju, Maksimiru i Črnomercu nakon što je partijska organizacija pomoću svojih ljudi u ZET-u zaustavila tramvajski promet, a zatim su se iz tih dijelova grada radnici trebali skupiti na Kazališnom trgu. ¹⁰⁴³ Prvi sukobi manifestanata s policijom i Zaštitom počeli su u Zvonimirovoj ulici gdje su napadnuti radnici tvornice „Gaon“, te Tvornice ulja i Papirnice kod podvožnjaka na Savskoj cesti. Prema slikovitom opisu Ugarkovića: „Manifestanti su se probijali kroz policijske kordone i kordone Zaštite, a „čuvari reda i mira“, naoružani do zuba, sa isukanim sabljama i pištoljima (...) povlačili su se stopu po stopu.“ ¹⁰⁴⁴ Zaštita i policija su pokušale zaustaviti demonstrante i u Ilici, a osobito u Masarykovoju ulici nadomak Kazališnog trga. ¹⁰⁴⁵ Najteži sukob zbio se na Kazališnom trgu kada su odredi HSZ i policije napali demonstrante (njih oko 6000) koji su pružili otpor. Prema Ugarkoviću „manifestaniti su poput bujice stigli pred kazalište, gdje se razvio pravi sukob. Policajci na konjima i Mačekovi zaštitari su navaljivali na demonstrante. Na njihove navale odgovorili smo kamenjem, ciglama, svim što nam je došlo pod ruku“. ¹⁰⁴⁶ U sukobu s Zaštitom i policijom prednjačila je omladina, koja je na pojavu vođe demonstracija Rade Končara pojačala navalu i počela potiskivati policajce i zaštitare. Snage policije i Zaštite odgovorile su pucanjem u masu demonstranata i tom prilikom su teško ranjena četiri radnika, a mnogo njih je „izmrcvareno

¹⁰⁴² Stipe, UGARKOVIĆ, Proslava prvog maja 1940. u Zagrebu, *Zbornik sjećanja Četrdeset godina*, III., Beograd, 1960., 454.

¹⁰⁴³ Danas Trg maršala Tita.

¹⁰⁴⁴ UGARKOVIĆ, n. dj., 455.

¹⁰⁴⁵ Dušan, ČALIĆ, *Zapisi sveučilištarca*, Lykos: Zagreb, 1960., 51-53.

¹⁰⁴⁶ UGARKOVIĆ, n. dj., 455.

kundacima i ranjeno sabljama“.¹⁰⁴⁷ Komunist Anton Biber svjedoči da je Zaštita bila posebno okrutna te pucala u demonstrante. On je dva puta ranjen, jednom na Kazališnom trgu, a drugi put u Krapinskoj ulici kada su zaštitari zapucali i ranili ga u lijevu nogu te „sam odmah pao na zemlju“.¹⁰⁴⁸ Mnogo zaštitara i policajaca je također bilo ozlijeđeno i ranjeno. Uhićeno je sedamdeset demonstranata, dok su vođe blokade tramvajskog prometa u ZET komunisti Jakov Dugandžić, Tomo Kosovec, Rastislav Buterin i Ivan Šnidaršić uhićeni idući dan i poslani u Lepoglavu.

Nakon demonstracija Mjesni komitet KPH Zagreb uputio je poseban letak građanima Zagreba u kojem prosvjeduje zbog brutalnog nastupa režima, optužujući vlasti da su se udaljile od naroda i da se „potpuno oslanjaju na brutalnu silu vlasti i ološ iz Zaštite – nije drugi za očekivat“.¹⁰⁴⁹ U jednom drugom letku pod nazivom „Nov napad hrvatske gospode protiv hrvatskih radnika“ vodstvo KPH naglašava da je Šubašić kao „seljački narodni ban“ izveo na ulice stotine policajaca i u „policijske uniforme preobučene Kemfeljine zaštitnike“ koji su „kundačenjem i pucanjem“ pokazali hrvatskom radništvu kako gospoda zamišljaju slobodu u „seljačkoj Hrvatskoj“.¹⁰⁵⁰ U ovom sukobu sa zaštitarima na manifestacijama 1. svibnja 1940. znatno su se angažirali komunisti Eduard Leskovar i Rade Končar. Oni su predvolili radnike i težili da razbiju kordon policije i zaštitara. Njihova aktivnost je primjećena u redovima HSZ te je Leskovar ubrzo uhićen u Slavonskom Brodu deset dana kasnije.¹⁰⁵¹ O prvosvibanjskim demonstracijama pisao je i list KPH „Srp i čekić“ osuđujući „krvavi režim vlade Cvetković-Maček“ i teror Zaštite „hrvatskih četnika“ nad zagrebačkim radnicima.¹⁰⁵² Da je vodstvo HSS i Maček smatralo da su takve represivne mjere prema

¹⁰⁴⁷ Ivan, JELIĆ, Demonstracije u Zagrebu 1939.-1941., *Iz starog i novog Zagreba*, IV., 1968., 330. Detaljnije vidi također u: Ivan, JELIĆ, Prvomajske demonstracije u Zagrebu, *Historijski zbornik*, 18., 1965., 189.-201.

¹⁰⁴⁸ Anton, BIBER, Dvije zagrebačke demonstracije, *Zbornik sjećanja Četrdeset godina*, III., Beograd, 1960., 458.

¹⁰⁴⁹ JELIĆ, Prvomajske demonstracije u Zagrebu, n. dj., 200.

¹⁰⁵⁰ JAKOVČEV, n. dj., 74.

¹⁰⁵¹ *Kaj*, br. II-III, 1985., 33.

¹⁰⁵² Krvava proslava prvog maja u Zagrebu, *Srp i čekić*, br. 1., svibanj 1940. U: *Dokumenti historije KPH. Srp i čekić 1940-1941.*, Izdanje historijskog odjeljenja CK KPH: Zagreb, 1951., 10.

komunistima potrebne svjedoči odgovor na pitanje predstavnika beogradske Ujedinjene studentske omladine (čija ga je delegacija posjetila 21. prosinca 1939.), zašto je kao potpredsjednik vlade sudjelovao u donošenju uredbe kojom se pooštrava Zakon o zaštiti države. Maček je odgovorio, da u ovim uvjetima HSS neće dopustiti nikakvu anarhiju ni demonstracije, «ja sam doveo 1000 seljaka naoružanih puškama, doveo sam Zaštitu, pa mora biti red i mir». ¹⁰⁵³

Za vodstvo KPH posebno su bile krvave komunističke „miroljubive“ manifestacije u Zagrebu i drugim mjestima u Banovini Hrvatskoj organizirane za izražavanje simpatija prema SSSR-u 28. lipnja i 9. srpnja 1940. godine, kada je vodstvo HSS i zapovjedništvo HSZ izvršilo niz uhićenja demonstranata pri čemu su pale i žrtve. U letku KPH stoji da su zaštitari po Kemfeljinom naređenju „pucajući iz revolvera napali s leđa goloruke demonstrante /u tome su se naročito istakli četnici Mustač, Ladasić i „gradski zastupnik“ Tončević. Oni su hapsili, tukli i prebijali sve do koga su stigli.“¹⁰⁵⁴ Na uredovanje Zaštite protiv demonstracija koje su se dogodile u Zagrebu 7. rujna 1940. protiv rata svoj proglas uputio je CK KPJ koji je naglasio «da hrvatska gospoda (...) stvaraju uniformisane organizacije »seljačke zaštite» i «građanske zaštite» te četnike koji teroriziraju narod na selu i u gradu (...). U Zagrebu je povodom demonstracija protiv rata intervenirala policija i Zaštita te je ranjeno 10 radnika». ¹⁰⁵⁵

Nakon zabrane URSS-a 31. prosinca 1940. od strane vlade Cvetković-Maček komunisti su nastavili ilegalnu sindikalnu djelatnost. To je dovelo do napada zaštitara na radničke povjerenike i bivše članove istaknutijih URSS-ovih organizacija. Po nalogu vlade imovina URSS-a je zaplijenjena i predana HRS te mnogi bivši članovi URSS-a sada ulaze u HRS, poput komunista Nikole Slatkovića, koji ulazi u Savez kožara HRS. Zaštita reagira

¹⁰⁵³ JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945.*, I., n. dj., 277.

¹⁰⁵⁴ JAKOVČEV, *Sokolska organizacija...*, n. dj., 74.

¹⁰⁵⁵ TERZIĆ, n. dj., 178.

izbacivanjem otkrivenih komunista.¹⁰⁵⁶ Teror je poprimio ozbiljne razmjere te je Mjesni komitet KPH Zagreba letcima obavijestio javnost o nasilju zaštitara i policije nad radnicima i pozvao radnike na još žestiji otpor.¹⁰⁵⁷ KPH je na odluku o zabrani sindikalnog djelovanja za URSS odgovorila tkz. „letećim mitinzima“ pred tvornicama.

Dana 3. siječnja 1941. održan je miting pred Tvornicom duhana, da bi za dva dana održani veći prosvjedi radnika „Hardtmutha“, stolarske radionice Mučnjak, tvornice alata „Braća Ševčik“, a 8. siječnja miting na ulazu u Poduzeće za izradu vojne odjeće pred oko 200 radnika. Zaštita je tek povremeno reagirala prema prilikama, ali često su policija i zaštitari na mitinge stizali kasno.¹⁰⁵⁸ Za Zaštitu su bili posebno neugodni komunistički mitinzi pred kinima „Olimp“ i „Tomislav“ u Ilici 227, pred ljudima koji su izlazili iz kina, nakon izvedenog vojnog puča u Beogradu. Na njima je govorio Nikola Slatković, član VI. Rajonskog komiteta i komunistkinja Rajna Kravar. Nakon što je Zaštita razjurila govornike „leteći mitinzi“ su brzo organizirani na drugom mjestu.¹⁰⁵⁹

Poslijednji sukobi Zaštite i komunista dogodili su se tijekom vojnog „puča“ u Beogradu 27. ožujka 1941. godine kada je vodstvo HSS zabranilo na području Banovine Hrvatske svake demonstracije u prilog „pučistima“. Prema mladom komunisti Ivanu Božičeviću radničke demonstracije od 27. ožujka 1941., povodom pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, nisu mogle biti masovne zbog utjecaja HSS u društvu, ali i zbog „Mačekove građanske zaštite“ koja je zajedno s policijom po zapovjedi Mačeka naoružana puškama patrolirala gradom danju i noći. Manje demonstracije su osim na Jelačićevom trgu održane na nekoliko mjesta u gradu, ali su ih zaštitari i policija brzo suzbili.¹⁰⁶⁰ Prema komunisti Ljubi

¹⁰⁵⁶ Zabrana URSS-a, *Srp i čekić*, br. 1-2., siječanj-veljača 1941., u: *Dokumenti historije KPH. Srp i čekić 1940-1941.*, Izdanje historijskog odjeljenja CK KPH: Zagreb, 1951., 127-129.

¹⁰⁵⁷ Ivan, BOŽIČEVIĆ, Djelovanje Partije u Zagrebu 1941., *Zbornik sjećanja Zagreb 1941.-1945.*, Zagreb, 1982., 78.

¹⁰⁵⁸ Lutvo, AHMETOVIĆ, Najšira podrška građana, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, 1., Zagreb, 1982., 105.

¹⁰⁵⁹ Mira, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Povijesni pregled područja općine Črnomerec do Drugog svjetskog rata, u: *Črnomerec u NOB. Zbornik sjećanja*, Zagreb, 1985., 76.-77.

¹⁰⁶⁰ Ivan, BOŽIČEVIĆ, *Sjećanja*, Globus: Zagreb, 1982., 40.-41.

Faustu, KPH je pokušala organizirati šire demonstracije u Zagrebu, te je manji skup održan u predjelu Kanala, kad su radnici krenuli prema centru, pod vodstvom Bogdana Evića iz SBOTIĆ-a,¹⁰⁶¹ na križanju Jurišićeve i Draškovićeve radničku masu je razbila Zaštita dok su se manje grupice ipak uspjele probiti do Jelačićeva trga, ali su brzo razjurene.¹⁰⁶² Također prema članu KPH Božičeviću u dane 27. ožujka Mačekova Zaštita „brojna i puškama naoružana (...) dane i noći krstarila je zajedno zagrebačkim ulicama s isto tako naoružanom policijom“.¹⁰⁶³ Poznati zagrebački komunist liječnik Pavle Gregorić je zaključio da je Banska vlast po svaku cijenu želi zaustaviti demonstracije „što je uglavnom i uspjela“.¹⁰⁶⁴ Toga dana provedene su i neka uhićenja. Partijskog sekretara u Virju koji je organizirao prikupljanje potpisa protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu 27. ožujka policija i Zaštita su uhitili istog dana.¹⁰⁶⁵ Kobni dani za komuniste u Banovini Hrvatskoj nastupili su 30-31. ožujka 1941. godine kada su policija i Zaštita provele u Zagrebu velika uhićenja kojima je obuhvaćeno više od stotinu komunista. Internirani komunisti, među kojima je bio dio rukovodećega partijskog kadra i neki poznati kulturni i javni radnici, bili su tako prepušteni ustašama nakon njihova dolaska na vlast.

Vodstvo HSS beskompromisno je postupalo s komunistima pokušavajući spriječiti bilo kakvu njihovu političku aktivnost i propagandu te suzbiti njihov utjecaj na seljaštvo i radničke mase. Zbog toga, posebno nakon Sporazuma, HSS masovno upotrebljava postrojbe HSZ kao represivni aparat protiv komunista razbijajući njihove demonstracije i radničke nemire te suzbijajući i spriječavajući bilo kakvu političku i propagandnu djelatnost KPH.

¹⁰⁶¹ Savez bankovnikh osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije. U razvitku SBOTIĆ-a vidbu ulogu nimala je KPJ.

¹⁰⁶² Faust, LJUBA, U rajonskom komitetu, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, I., Zagreb, 1982., 130.

¹⁰⁶³ Ivan, BOŽIČEVIĆ, Djelovanje Partije u Zagrebu 1941., *Zbornik sjećanja Zagreb 1941.-1945.*, Zagreb, 1982., 78.

¹⁰⁶⁴ Pavle, GREGORIĆ, U okupiranom Zagrebu, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, I., Zagreb, 1982., 38.

¹⁰⁶⁵ Savo, VELAGIĆ, *Kronologija događaja na području općine Đurđevac*, Đurđevac, 1972., 15.

8. Hrvatska seljačka zaštita i Ustaško-domobranski pokret

Odnosi između HSS i Ustaškog pokreta bili su vrlo kompleksni i složeni, pri čemu ga još više usložnjava međusobni odnos HSZ i pripadnika Ustaškog pokreta, znatnije na nižoj političkoj razini (terenskoj) nego u sferi visoke politike. Iako je Vladko Maček, vođa Hrvatske seljačke stranke, 1930-ih nesumnjivo uživao potporu velike većine Hrvata, u hrvatskom nacionalnom pokretu počele su se pojavljivati frakcije u kojima su sljedbenici radikalnijih ideologija počeli nuditi alternativne, mahom nasilne, metode u otporu beogradskoj vlasti. Tijekom toga razdoblja razvio se unutarnji konflikt u Hrvatskoj između radikalnih hrvatskih ustaša i HSS zbog različitih pogleda o tome kako Hrvati najbolje mogu pružiti otpor srbijanskoj hegemoniji. Te su razlike izašle na površinu u razdoblju kada se proces hrvatske integracije nalazio u završnoj fazi, u kojoj se veći dio etničke zajednice (u ovom slučaju većinom seljaci) integrira u naciju kroz nacionalno-seljački pokret.

Gledajući u cjelini tridesete i početak 1940-ih godina njihov odnos može se podijeliti na tri razdoblja. U prvom razdoblju do petosvibanjskih izbora 1935. – unatoč razlikama u programima i metodama borbe - među njima postoji određeni partnerski odnos i suradnja. Naime, ono što ih je povezivalo bilo je negativan odnos prema monarhističkoj šestosiječanjskoj diktaturi, beogradski diktatorski režim bio im je zajednički neprijatelj. Stoga je HSS unatoč zalaganju za parlamentarnu i nenasilnu borbu protiv diktature prešutno tolerirao ustaški program za rušenje Jugoslavije i njegove terorističke metode.¹⁰⁶⁶ U vrijeme šestosiječanjskog režima odnosi između HSS i Ustaškog pokreta, kako u domovini tako u

¹⁰⁶⁶ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, n. dj., 365. Usprkos tome HSS je rezolutno odbijao da se pridruži tom ustaškom programu razbijanja Jugoslavije. Prema mađarskim izvorima u travnju 1930. godine u Badenu sastali su se prvaci HSS Krnjević i Košutić s pripadnicima ustaškog pokreta u izgradnji Pavelićem, Perčecom, Duićem, Perčevićem i drugima, pri čemu su Krnjević i Košutić odbili bilo kakvo sudjelovanje u oružanim akcijama i preveliko oslanjanje na vanjsku pomoć. To ne znači da nisu prihvaćali takvu vrstu pomoći. Tako je Krnjević imao mađarsku putovnicu, a izgleda da su Mađari i financirali zajmom u švicarskim francima izlaženje lista HSS „Croatia“ u Ženevi. Isto tako politika HSS za diktature slala je različite signale vanjskim faktorima radi njihovog privlačenja. Također, prema mađarskom izvoru, Maček je sredinom 1930. rekao jednom Mussolinijevom delegatu da se sada „vodi borba za nezavisnu Hrvatsku“. Vuk, VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1971., 430-431.

emigraciji, bili su manje zaoštreni nego što je to bilo nakon parlamentarnih izbora 1935. godine. Za vrijeme diktature Maček se potpuno distancirao od službenog Beograda što je odgovaralo ustaškoj politici koja je inzistirala na konfrontaciji s režimom i srbijanskom oporbom. Drugo razdoblje od petosvibanjskih izbora 1935. do stvaranja Banovine Hrvatske obilježila je Mačekova politika suradnje sa srbijanskom oporbom (Udružena opozicija) i pokušaji rješavanja „hrvatskog pitanja“ u dogovoru s vladom ili dvorom odnosno kraljevskim namjesnikom knezom Pavlom Karađorđevićem. Ustaški pokret ostaje i dalje na svojim polazištima na primjeni svojih metoda od osnivanja. Upravo je Mačekovo napuštanje negativnog odnosa prema Beogradu u odnosu na prvo razdoblje narušavao njegov odnos s Ustaškim pokretom, udaljavao taj pokret od HSS i postupno „odvodio u sve oštrije sučeljavanje“. Takva situacija nije odgovarala ustašama te su s njihove strane počele stizati optužbe za izdaju zajedničke borbe. U ovom razdoblju ustaška strana koristi se političkom pozicijom HSS zbog mnogo povoljnije situacije za stranačko organiziranje nakon ublažavanja diktature. Mnogi članovi ustaškog pokreta ulaze u okvire hrvatskog seljačkog nacionalnog pokreta pod vodstvom HSS, šireći svoj utjecaj i stječući političku afirmaciju. Zbog njihovog utjecaja desno krilo HSS dobiva sve veće značenje, te otvorenije istupa protiv HSS-ovog programa rješavanja „hrvatskog pitanja“ stvaranjem autonomne/federalne Hrvatske u okviru Jugoslavije. Jačanje ustaških redova unutar desnog krila HSS potenciralo je jačanje revizionističkih sila Njemačke i Italije „država za koje je ovo krilo i vezivalo ostvarenje svojih ciljeva“.¹⁰⁶⁷ Prema Matkoviću, iako su ustaše bili „neugodan partner, Maček je izbjegavao otvoreno sučeljavanje s frankovcima, jer bi ono poremetilo jedinstvenost hrvatskog pokreta“.¹⁰⁶⁸

Treće razdoblje, od osnivanja Banovine Hrvatske do sloma jugoslavenske države karakterizira sukob HSS s ustašama koji sve više eskalira u ratom zahvaćenoj Europi. Naime,

¹⁰⁶⁷ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 267.

¹⁰⁶⁸ MATKOVIĆ, n. dj., 366.

ustaše su povele ogorčenu političku borbu protiv sporazuma Cvetković-Maček i stvaranja Banovine Hrvatske optužujući HSS za izdaju nacionalnih interesa, odnosno odustajanje od stvaranja samostalne hrvatske države u njenim „prirodnim i etničkim granicama“. U svojim zamjerkama ustaše su isticale da je sporazum Hrvatskoj dao „neku sićušnu administrativnu autonomiju bez ikakvih garancija“ s napomenom da onaj tko je dao autonomiju, može je i uzeti“. ¹⁰⁶⁹ Ustašku politiku prema osnivanju Banovine Hrvatske opisao je mladi pristaša ustaštva iz Dubrovnika Ivo Rojnica kasnije u svojim memoarima u kojima je oslikao razmišljanja dubrovačkog ustaškog kruga. Rojnica piše da je Banovina imala samo civilnu vlast, dok su vojska, oružništvo, ministarstvo vanjskih poslova, financije „ostale u srpskim rukama“. Osim toga ustaše je zabrinjavao kriterij određivanja granica Banovine te su tvrdili da HSS i Maček nemaju ovlasti da potpisuju takve odluke o teritoriji Hrvatske. Na kraju Rojnica zaključuje: „Osjećao sam nadalje, da će se cijela ta Banovina stropošitati, čim prođe vanjska opasnost za Jugoslaviju“. ¹⁰⁷⁰

Da bi spriječio ustašku borbu protiv Jugoslavije i Banovine Hrvatske HSS u trećoj fazi odnosa s ustašama primjenjuje fizičku silu prema njima i internaciju u logore njihovih viđenijih pristaša i vođa. No, unatoč konfrontaciji taj sukob neće biti oštar, karakterizirat će ga težnja vodstva HSS da Ustaški pokret uguši na što bezbolniji način i spriječi njegov politički rad. Istovremeno, sa konfrontacijom prema ustašama u koji je uključena Zaštita, primjećuje se obrnuti proces, jačanje proustaških elemenata u redovima HSZ. To je naročito bilo primjetljivo u prvo vrijeme nakon osnivanja Banovine Hrvatske, kada su HSZ od strane vodstva HSS date „slobodne ruke“ u obračunu s pristašama bivšeg jugoslavenskog režima.

Kontinuirani porast nezadovoljstva politikom dr. Mačeka poslije 1936. godine, koju karakteriziraju pokušaji „pogađanja“ s Beogradom, utjecao je na pojedine članove HSS da postanu pristašama, a neki i pripadnicima ustaške organizacije. U većini slučajeva ti su

¹⁰⁶⁹ MATKOVIĆ, n. dj., 409.

¹⁰⁷⁰ Ivo, ROJNICA, *Susreti i događaji*, DoNeHa: Zagreb, 1995., 55.

pojedinci i dalje ostajali formalno članovi HSS i Zaštite i proustaški ilegalno djelovali u strukturama stranke. Od početka osnivanja Zaštite u nekim selima, na njeno čelo dolaze frankovačko-ustaški elementi, poput sela Mraclina (kotar Velika Gorica) gdje glavnu riječ nad četom od 90 zaštitara preuzima stanoviti Antun Vezmarović koji je bio na robiji pet godina zbog postavljanja bombe sredinom 1929. godine na željezničkom mostu Lomnica, kraj željezničke stanice Velika Gorica i članstva u Ustaškom pokretu.¹⁰⁷¹ U nekim krajevima Hrvatske Mačekovi sljedbenici su očekivali skoro rješenje hrvatskog pitanja i to u obliku hrvatske neovisnosti. Stoga se u tim krajevima, poput sela Bistričko Podgorje u općini Marija Bistrica, seljaci osnovali u lipnju 1936. godine „hrvatsku vojsku“ te su taj korak opravdali s tvrdnjom „kako se sa Srbima nikamo ne može doći“. Na sličan način je u Vrapču istodobno organizirana „Hrvatska narodna vojska“ sa 60 članova od 25-40 godina.¹⁰⁷²

Takav trend nastupanja radikalnih elemenata unutar HSS posebno u redovima HSZ opaža se i slijedeće 1937. godine. Zapovjednik i inspektor HSZ iz Klokovca kotara Pregrada Maks Čavlek pred okupljenim zaštitarima 9. roja u selu Desnić krajem 1937. održao je govor: „Braćo Hrvati, ova naša vojska koju smo do sada nazivali domobranska Mačkova vojska sada nosi naziv Hrvatska zaštita, nove vježbe izvodićemo samo pod njemačkom komandom jer je ova oštrija nego srpska, a mi smo se i tako odvojili od Srba (...) samo trebamo čekati jedne noći kada će postati samostalna hrvatska država, jer Jugoslavije više neće biti.“¹⁰⁷³ Takav trend proustaškog nastupanja u redovima Zaštite donekle potvrđuje izvješće talijanskog konzula u Zagrebu Carla Umilte Rimu iz veljače 1937. godine gdje Umilta opisujući Mačkova stajališta prema Paveliću spominje, neskriveno favorizirajući proustašku opciju, da

¹⁰⁷¹ HDA, fond 145., Savska banovina – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 21., Str. pov. br. 94/1936. Kotarsko načelstvo u Velikoj Gorici Kraljevskoj upravi Savske banovine, 11. VI. 1936. Predmet: HSZ osnivanje, provjera, izvještaj. Prema izvješću istog načelstva od 17. lipnja 1936. postaje jasno da je velikogoričko područje bilo snažno zahvaćeno zaštitarskim pokretom (općina Dubranec, Kravarsko, Vukovina, Novo Čiče i dr.). Vezmarović je u nekoliko navrata 1936. godine primao novčane iznose od „Gospodarske sloge“, ali policijski organi nisu mogli utvrditi za što je novac potrošen.

¹⁰⁷² RAMET, *Tri Jugoslavije*, n. dj., 148.

¹⁰⁷³ HDA, fond 145., Savska banovina – Odjeljenje za državnu zaštitu, kut. 22., Str. pov. br. 1048/1937., Savski žandarmerijski puk Kraljevskoj upravi Savske banovine, 22. XI. 1937. Predmet: Hrvatske seljačke zaštite izvode vježbe na vojničkoj osnovi.

su frankovci spiritus movens iza „akcijskih odreda“ HSS (HSZ op.a.) što potvrđuju i pisma vodećih ljudi ustaškog pokreta Ivana Jelića Paveliću iz siječnja-veljače 1937. te pisma Filipa Lukasa Paveliću u istom razdoblju.¹⁰⁷⁴ I na području Osijeka, prema elaboratu komunističkih organa, organizacija HGZ u gradu Osijeku rano je pala u ustaške ruke iako je ona bila malobrojna. Zapovjednik HGZ u Osijeku bio je Ivan Štir (1913.), a podzapovjednik Antun Hamšt. Štir koji je sredinom 1937. pristupio Ustaškom pokretu, vodio je manju postrojbu osječke HGZ od 35 ljudi.¹⁰⁷⁵

Ne treba ispustiti iz vida da je vodstvo HSS željelo hrvatsko seljaštvo držati dalje od Pavelićevog utjecaja. Stoga je povratak ustaških emigranata krajem 1937. u domovinu od strane HSS vidno praćen. Tijekom trodnevnih vojnih vježbi HSZ koje su počele 30. listopada 1937. i izvodile se u više desetaka sela u kotaru Pregrada, sudionici su pjevali pjesme u kojima su se nazivali „Mačekovom gardom“, a ne Pavelićevom. Kako primjećuje Ramet, HSZ nije bio osnovan samo zato da brani seljake, nego i da učvrsti Mačekov utjecaj na selu, „gdje ga je sve više ugrožavao Pavelić“. Rivalstvo između Mačeka i Pavelića se početkom 1938. godine produbljuje jer su Pavelićeve pristaše stalno prisutne i na selu i nastoje organizirati ogranke ustaške organizacije, suprotno željama Mačeka i njegovih suradnika.¹⁰⁷⁶

Prema Bobanu, tijekom 1936. Mačeku su dolazile poruke od ustaške emigracije, uključujući Pavelića i njegov krug. Te veze održavane su uglavnom preko umirovljenog austro-ugarskog bojnika Adolfa Sabljaka te neizravno preko dr. Vladimira Košaka, dr. Đure Vranešića i ostalih.¹⁰⁷⁷ Maček je tu situaciju koristio jer mu je to omogućavalo uvid u ciljeve i

¹⁰⁷⁴ SADKOVICH, *Italija i ustaše*, n. dj., 321.

¹⁰⁷⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.36., Građanske stranke za kotar Osijek, 35. Za vrijeme NDH ova postrojba je postala „Štirova bojna“ i postala zloglasna po svom teroru. Štir je nakon propasti NDH pobjegao u Argentinu.

¹⁰⁷⁶ RAMET, *Tri Jugoslavije*, n. dj., 148. Vidi i: HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 20., Str. pov. 94/1936., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Savske banovine, 6. X. 1936. I organi vlasti su se plašili ustaškog utjecaja u redovima HSZ pri čemu su iznosili fantastične brojke od 150.000 ustaša koji će provaliti u Hrvatsku, a kojima će se pridružiti jedinice HSZ.

¹⁰⁷⁷ Eugen Kvaternik piše da je umirovljeni bojnič Adolf Sabljak bio najpovjerljiviji ustaški pouzdanik u Zagrebu „radio konspirativno kroz 12 godina za vrijeme prve Jugoslavije, a da redarstvo o tome nije ništa znalo.

planove ustaša i „na neki način „kontrolu“ nad njom“.¹⁰⁷⁸ Da bi ustaše ispitale što stvarno Maček misli o političkoj situaciji u zemlji slali su Mačeku razne emisare, među njima je bio i bivši austro-ugarski major u mirovini Adolf Sabljak¹⁰⁷⁹ koji je od Pavelića dobio niz pripremljenih pitanja koja je u razgovoru s Mačekom trebao potaknuti.¹⁰⁸⁰ Između ostalog jedno pitanje od strane Sabljaka (Pavelića op.a) je glasilo kako se vodstvo HSS i Maček priprema na potencijalnu boljševičku revoluciju koja može zahvatiti i hrvatske krajeve. Mačeku mu odgovara da je to isključeno, da je HSS za taj slučaj organiziran, pri čemu je spomenuo da mu je „vlada i nehotice išla na ruku.“ Maček govori Sabljaku da je preko dr. Branka Pešelja 20. travnja 1936. godine dobio poruku od bana Marka Kostrenčića da se vodstvo HSS pobrine da za 1. svibanj ne dođe na selu do komunističkih manifestacija. Prema izjavi Mačeka: Ja sam odmah počeo organizirati sela i za 1. V. Sva su hrvatska sela imala svoje straže. Svakoga se legitimiralo, čuvalo se dan i noć mir i red u selu.“¹⁰⁸¹ Prema Mačeku ona broji tada 150.000 ljudi i organizirana je u rojeve, vodove i satnije: „To je Hrvatska Seljačka Zaštita“. Maček tvrdi Sabljaku da je sada tako, vlasti ništa ne smetaju organizaciji HSZ jer „drže da je to protiv komunista, kao što i jest, ali i protiv četnika itd.“¹⁰⁸² Nešto kasnije Maček je primio i Vladimira Košaka koji ga je uz poruku Mladena Lorkovića u kojoj se opisuju planovi ustaške emigracije pitao o naoružanju HSZ predlažući „moderno

Odlazio bi u Austriju i Italiju ilegalno i opet se vraćao.“ Eugen, KVATERNIK, Trumbić spram politike HSS-a i ustaškog pokreta, *Hrvatska revija*, 3., 43. (rujan), 1961., 233.

¹⁰⁷⁸ BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 403. Takvo stajalište potvrđuje i Mačekovo reagiranje na poruku Mladena Lorkovića u kojoj su izneseni ciljevi ustaške organizacije. Mačeku je poruku predao Vladimir Košak. Prema Trumbiću kada je Košak počeo „davati izvješće (...)“ pa kada je spomenuo Pavelića prvi put ili frankovci“ onda je Maček planuo: „To su fakini, to je bagaža, neka idu sa svojih 20.000 glasova, ja ih ne trebam.“ BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 405.

¹⁰⁷⁹ Adolf Sabljak (Theresienstadt, Češka, 10.XI. 1886. – Zagreb, 18. VI. 1945.), bivši austro-ugarski časnik. Za vrijeme NDH postaje domobranski glavnostožerni general i ustaški pukovnik. U činu glavnostožernog pukovnika na službi je u mnogim domobranskim postrojbama pa tako i u svojstvu promatrača u 369. pukovniji u Staljingradu. U svibnju 1945. zarobljen u Austriji i izručen jugoslavenskim vlastima.

¹⁰⁸⁰ BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 447. Prema Trumbićevim bilješkama od 3. VIII. 1936. Sabljak mu je spomenuo da je razgovarao s Mačekom „pred mjesec dana“. Stoga bi sastanak Sabljaka i Mačeka mogao biti održan negdje početkom srpnja 1936. godine.

¹⁰⁸¹ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka 3. VIII. 1936., Vidi i: BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 404. Sve ove podatke o razgovoru Mačeka sa Sabljakom zabilježio je Trumbić iz razgovora sa Sabljakom u svojim bilješkama od 3. VIII. 1936.

¹⁰⁸² BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., n. dj., 404.

naoružanje“. Pritom je Maček izjavio: „da nama u Hrvatskoj ne će trebati nikakve vojske, ni tog modernog oružja, da će biti dovoljnja puška za obranu seljaka.“¹⁰⁸³ Da Maček nije želio sa Zaštitom provoditi nikakvu „seljačku revoluciju“ svjedoči i ustaški pristaša kapetan zrakoplovstva Vladimir Kren u svom razgovoru s Mačekom, jer mu je Maček naglasio da ne želi ništa postići nasilnim putem i da ne želi da se izaziva sila. Treba spriječiti svako miješanje vojske u političke stvari.¹⁰⁸⁴

Sredinom 1938. odnosi između HSS i ustaša su postajali sve napetiji. Ustaškim elementima nisu odgovarale masovno organizirane i uspješno posjećene proslave rođendana „vođe HSS Mačeka“ te su nastojale propagandom spriječiti ljude da se pojave na proslavi u Zagrebu. Zbog toga su na proštenju u Mariji Bistrici 9. srpnja 1938., gdje se pojavilo mnogo hodočasnika, ustaški elementi dijelili letke pod naslovom: „Koga slavimo i zašto Hrvatska braćo?“ pogrdno se izražavajući o HSS i dijeleći slike dr. Pavelića. Pojedinci na motociklu su razbacivali cedulje s natpisom „ŽAP“. Đuka Kemfelja i lokalni vođa Zaštite donjostubičkog kotara Ivan Vrk iz Podgorja odmah su skupili postrojbu HSZ i u suglasnosti s načelnikom Marije Bistrice Šimunom Klencerom organizirali hvatanje frankovaca. U široj akciji zaštitara uhićeni su ustaše Petar Torbica, Josip Levenčić, Vjekoslav Praunsperger, Milivoj Šajfert i Maksimilijan Valant te su predati načelniku koji ih je zatvorio i predao organima reda.¹⁰⁸⁵

Na nekim područjima Hrvatske rascjep unutar HSZ na ustaško i HSS krilo postali su sve vidljiviji formiranjem Banovine Hrvatske. Usprkost tome Zaštita i njeno vodstvo su kao cjelina čvrsto provodili politiku vodstva HSS u suzbijanju ustaškog djelovanja, iako su

¹⁰⁸³ AHAZU, Zbirka Trumbić, bilješka od 26. VII. 1936. Vidi: BOBAN, n. dj., 447. Dalje u bilješci stoji da se Košak s time nije složio, naročito za napada izvana, ali je Maček „nezadovoljno manuo rukom, kao da to ne prima i ne će da o tome razgovara“.

¹⁰⁸⁴ HDA, fond 1049., osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 60., Zapis saslušanja Vladimira Krena, 4.

¹⁰⁸⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2013., Zagrebačka žandarmerijska četa komandantu Savskog žandarmerijskog puka, 20. VII. 1938. Kasnije je načelnik Marije Bistrice demantirao da su u uhićenju sudjelovali članovi HSZ, te je naveo da su uhićene osobe bile u povorci u plavim košuljama pod stijegom „Bog i Hrvati“ i da su to pristaše dr. Buća. Koja od ova dva izvješća su točna ne može se ustanoviti. I u Mariji Bistrici spremali su napadaj na nacionaliste, *Nezavisnost*, br. 22., 23. VII. 1938., 1-2. Ovdje stoji da su Kemfelja i odred HSZ uhitili izazivače nereda na procesiji.

pukotine unutar njenih redova postajale sve vidljivije. U mjesecima nakon Sporazuma raslo je suparništvo i učestali su sukobi između članova HSS i Zaštite s jedne strane i frankovaca i ustaša s druge strane. Svemu tomu pogodovao je i dolazak većih grupa ustaških povratnika.

Prema jednom policijskom izvješću do sredine listopada 1939. godine iz Italije se na teritorij Primorske banovine vratilo 213 ustaša rođenih na tom području. Iako su se, prema istom izvješću, ustaški pojedinci držali povučeno ili su dobili posao u institucijama lokalnih vlasti, to ne znači da nisu potajno nastavili ustaški djelovati. Dok je bio u oporbi HSS je uživao ničim osporavanu podršku među Hrvatima. Takav trend uglavnom se nastavio i ulaskom HSS u vladu. Međutim, vrlo je brzo postalo jasno da sada Mačekova stranka sve teže održava monopol u Hrvatskoj i da joj izazovi dolaze i s desnog i s lijevog krila stranke. Česti racjepi su se počeli događati i unutar stranke zbog nadmetanja za položaje u lokalnoj vlasti, a bilo je izraženo i nezadovoljstvo radikalnijih članova stranke sa sporazumom Cvetković-Maček. U mjesecima nakon potpisivanja sporazuma raslo je suparništvo i učestali su sukobi između članova HSS s jedne strane i ustaša, kao i između Mačeka i simpatizera komunista. Spomenuto raslojavanje unutar dotadašnjeg hrvatskog seljačkog pokreta bilo je sada produbljeno, ali to ne značilo da je HSS nije sačuvala većinsku podršku Hrvata. Tako jedan izvještaj iz Splita od 16. studenog 1939. kaže da su Hrvati koji žive na splitskom području u ogromnoj većini pristaše HSS i da vlada potpuno zadovoljstvo postojećom situacijom u Banovini Hrvatskoj, te da su pristaše HSS sasvim disciplinirane i „slijepo slijede stranačko vodstvo“.¹⁰⁸⁶

Najbolji je primjer splitski ogranak stranke gdje je suparništvo između političkih grupa u Splitu ugrozilo stranački ogranak HSS. Osobne ambicije splitskih prvaka HSS uzrokovale su pojavu različitih frakcija i izrazite fragmentiranosti splitske političke scene. Frankovačko-ustaško krilo predvodili su dr. Edo Bulat, Ivo Cuzzi i Ivo Bulić koji su imali svoje pristaše u

¹⁰⁸⁶ HDA, grupa XXI, Politička situacija, br. 5660., Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939.

redovima splitskih trgovaca kao i među mladima i nekim seljacima. Osim toga jedinstvo stranke ugrožavalo je i osobno suparništvo između dva prvaka splitskog HSS, dr. Josipa Berkovića i Paška Kaliterne, koji su oko sebe okupljali različite frakcije u borbi za položaje i prestiž.¹⁰⁸⁷ Uspješnu ustašku infiltraciju u Zaštitu tijekom 1939./1940. godine spominje splitski odvjetnik dr. Edo Bulat, koji se jedno vrijeme nalazio u desnoj struji splitskog HSS te kratkotrajno i kao zapovjednik splitske HSZ, iako je očito njegova izjava predimenzionirana. Prema njegovoj izjavi, koja je dopisniku Centralnog presbira iz Splita dospjela preko internih veza, najveći dio Hrvatske seljačke zaštite je frankovački nastrojen. Dr. Bulat tvrdi: „U Zaštiti mi imamo preko 70% svojih pristalica naročito u građanstvu. Mi bismo mogli Zaštitu da pocepamo, ali nećemo. Mi znademo dobro ko su naši, ali Maček ne zna koji su njegovi. U tome je naša prednost.“¹⁰⁸⁸ Isti dopisnik javlja u kolovozu 1940. godine da u Zaštiti znatno jača frankovačka i komunistička agitacija, odnosno da su redovi HSZ njome „zatrovani“. Sve je to bilo poznato vodstvu HSS koje u javnosti spominje samo komunističke uspjehe u redovima Zaštite, ali ne i „upliv frankovaca u redovima Zaštite, što ne stoji.“¹⁰⁸⁹ Na području općine Stankovci u zadarskom zaleđu zapovjednik HSZ bio je Mihovil Deur kojemu je zapovjedništvo HSZ iz Zagreba zbog doprinosa razvoju HSZ dodijelio čin pukovnika. I na području općine Stankovci dolazi do infiltracije ustaških elemenata u redove HSZ. U mjestu Banjevci vođom HSZ postao je nakon amnestije bana Šubašića za ustaške emigrante, Mijat

¹⁰⁸⁷ HDA, grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 5660., Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 16. XI. 1939. Vidi: Zdravko, MUŽINIĆ, Djelovanje ogranka Hrvatske seljačke stranke u Splitu, *Kačić*, br. 25., 1993., 625.-637. Također: Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, Sukob u splitskom HSS., *Slobodna Dalmacija*, 18. X. 1990., (11), 27.

¹⁰⁸⁸ AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, ožujak 1940. Dalje u tekstu dopisnik piše da je zapovjednik HSZ za Dalmaciju dr. Vučić nakon Prvog svjetskog rata bio frankovački nastrojen, da je održavao osobne veze s Pavelićem – „a on je vođa Zaštite u koga se vodstvo HSS kune“. Navodno je dr. Bulat revoltiran jer je Maček odbio da ga kandidira na izborima 1938. prišao ustašama. HDA, 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“.

¹⁰⁸⁹ AJ, fond 38., Centralni Presbira Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, kolovoz 1940.

Polegrubić, emigrant-radnik iz Belgije te prekaljeni ustaški revolucionar stasao u ustaškim logorima u Italiji.¹⁰⁹⁰

Očito se vodstvo HSS više bojalo priznati infiltraciju ustaških elemenata i njihove ideologije u Zaštiti, nego uspjehe komunista, jer su ustaše smatrali opasnijim protivnicima koji pojačavaju svoju nazočnost u javnosti i jačaju proustašku propagandu. Možda najbolji primjer podjele u Zaštiti na ustaško i HSS krilo manifestiralo se na području Imotske krajine. Rascjep je najvidljivije došao do izražaja prilikom posjete bana Šubašića Imotskom gdje ga je dočekaao do sada najveći broj - 1500 zaštitara. Prema izvješću kotarskog načelstva Imotski ovdje je HSZ bila oštro podijeljena na dva dijela – proustaški i prohaesesovski dio pod zapovjednikom dr. Bogašinom Šojićem. Proustaški dio HSZ (uglavnom iz naselja Podbablja i Runovića gdje ima najviše emigranata pod vodstvom fra Krsta Radića i fra Stanka Bradarića poznatih protivnika Sporazuma) se pogrdno izražavao o dr. Mačeku, banu Šubašiću i Banovini Hrvatskoj uzdižući Pavelića pjevajući: „Crveni-plavi, u sredini bijeli, Hrvatska se od Srbije dijeli“. Skoro je došlo do sukoba ove dvije grupacije, ali situacija se ipak smirila. Ipak, vidjelo se da proustaška opcija HSZ silom želi izazvati nered prilikom banovog posjeta. Situaciju je pogoršavalo kašnjenje bana u Imotski (došao je tek u večernjim satima), a tada je došlo do sukoba. Proustaški članovi HSZ su silom htjeli doći u blizinu u bana.¹⁰⁹¹

Zbog straha od mogućeg atentata na Šubašića od prohaesesovskog dijela HSZ uhićeni su vođe HSZ Marko Zdilar iz Glavina i Srećko Slišković iz Vinjana. Međutim, sukob se zaoštrio kada je HSZ iz Glavina došla pred općinsku zgradu i tražila puštanje Zdilara pod prijetnjom da će „demolirati općinu“. Zdilar i Slišković su ubrzo pušteni. Poslije toga je slijedio sukob između ovih dviju grupacija HSZ na ulicama Imotskog kada su uslijedila

¹⁰⁹⁰ Stipe, MORIĆ, NOP 1941. godine na području općine Stankovci, *Zbornik instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split., 1972., 573.

¹⁰⁹¹ Prema izvješću komandanta žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske vidi se da su ustaški elementi bili odstranjeni iz HGZ iz Imotskog, ali ne i iz seoskih organizacija HSZ. HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2054., Primorski žandarmerijski odred Kabinetu bana Banovine Hrvatske, 29. XI. 1939. Predmet: Izvješće o nezakonitim postupanjima prilikom dolaska bana Šubašića.

međusobna uhićenja i fizički obračuni. Žandarmerija je bila posve bespomoćna. Bili su svjesni da bi sama njihova pojava samo pogoršala situaciju s obzirom da su članovi HSZ uzvikivali „što će ti srpski žandarmi“. Ipak se u noći smirila situacija i ljudi su se razišli.¹⁰⁹²

Sukob između HSS i ustaša unutar Zaštite se s vremenom sve više produbljavao. Tako frankovačka „Nezavisnost“ piše da Hrvati moraju biti svjesni Mačekovog klizanja u jugoslavenstvo i da tu neće pomoći „ni sve parade Seljačke zaštite ni svi oni vagoni kukuruza što ih „Gospodarska sloga“ u najnovije doba en masse tura u naša - sela, sva ona besavjesna demagogija s brisanjem poreza (...) neće priječiti da bolji dio naroda po selima“ neće kritički gledati na Mačekove poteze.¹⁰⁹³ Na ustašku propagandu reagirao je i zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja obilazeći kotar u Klanjcu na zboru kotarske organizacije HSS gdje je napao ustaški pokret kao izdajnički koji: „kani prodati Hrvatsku Talijanima i Mađarima“. „Nezavisnost“ dodaje da Mačekov „lajbhusar“ se „pjeneći od bijesa“ napada ustaše koji žele „lokati seljačku krv“.¹⁰⁹⁴

Ustaše su u svojim propagandističkim aktivnostima koristili stanje nedovršenosti hrvatske autonomije unutar države posebno po pitanju njene financijske samostalnosti i vlastite vojske. U jednom letku iz kolovoza 1940. spominje se: „Govorili su kako smo dobili slobodnu banovinu Hrvatsku. Gdje je ta sloboda? A kako je Hrvatima van banovine? Govorili su da ćemo imati samostalne svoje financije. Gdje su? Govorili su, kako ćemo imati svoju vojsku, domobrance. Gdje su? Govorili su kao ćemo imati samostalnu žandarmeriju. Ostalo je sve po starom.“¹⁰⁹⁵ U istom letku se podcjenjivački odnosi prema Zaštiti koja se prilikom dolaska kneza Pavla u Zagreb natjecala „tko će se od njih jače dodvoravati Karađorđeviću

¹⁰⁹² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2054., Kotarsko načelstvo Imotski Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 28. XI. 1939. Predmet: HSZ – protuzakoniti postupak. U dopisu Ministarstva unutarnjih poslova banu Šubašiću od 2. XII. 1939. upozorava se na „uvlačenje pristalica dr. Pavelića u redove HSZ“. Kasnije je nekoliko izazivača nereda ipak uhićeno (Ante Šuto, Ivan Šuto – Runovići, Jure Zovko – Podbablje). Zanimljivo da je ban trebao doći i u Makarsku koju je na kraju zaobišao. Možda i zbog komunističkih pristaša koji su se okupili u Makarskoj pjevajući: „Fašizam pod noge bacili smo, crvenu zastavu razvili smo“.

¹⁰⁹³ Sporazum, *Nezavisnost*, br. 1., 12. I. 1940., 2.

¹⁰⁹⁴ Nakon izbora narod čeka rezultate, *Nezavisnost*, br. 1., 5. I. 1939., 1.

¹⁰⁹⁵ „I mi čestitamo! Dr. Vlatku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma“, Zagreb kolovoz 1940. U potpisu: Hrvatski nacionalisti, ustaše i domobrani. (letak u posjedu autora).

(...) računajući na ordene“.¹⁰⁹⁶ Slično je u svojim sjećanjima poslije 1945. u emigraciji u Italiji pisao i bivši ustaški Poglavnik Ante Pavelić nivelirajući postignuća HSS i Mačeka: „ustupljena autonomija nije bila ništa drugo nego jedna karikatura autonomije. Taj mizeran pokušaj nekog ustupka pod imenom autonomije nije predviđao nego samo formalno djelomičnu samoupravu u toj Banovini Hrvatskoj, kako se nazivalo to novorođeno biće, a za unutarnje poslove potpuno beznačajne vrijednosti, jer ni policija nije došla u njezinu nadležnost. (...) Ukratko, bila je ustupljena autonomija otprilike pokrajinske naravi tj. onakve kakove to običavaju imati provincije u lokalnim poslovima (...)“.¹⁰⁹⁷

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske vodstvo HSS bilo je žestoko napadnuto od ustaških propagandista na neispunjenju obećanja o hrvatskoj vojsci. U jednom ustaškom pamfletu s početka 1940. godine se navodi: „Gdje je obećani hrvatski sabor (...) Gdje je obećana Hrvatska vojska koja bi trebala čuvati slobodu i prava hrvatskog naroda? Umjesto nje imade srpsku vojsku, iste srpske žandare iz vremena diktature – samo sa „novim kapama“, iste policajce (samo što je umjesto pravoslavnog Pavlovića došao pravoslavac Geroč), bana solunskog dobrovoljca Šubašića, englesko-francuske sluge Krnjevića, Košutića, židova Shella, cigana Cvetkovića, Kranjca Mačeka, pljačkaša Reberskog i dr. (...). Na kraju pamfleta se ističe da se sloboda ne može dobiti nikakvim sporazumima na papiru „već otima oružjem i pečati krvlju“.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁶ „I mi čestitamo! Dr. Vlatku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma“, Zagreb kolovoz 1940. U potpisu: Hrvatski nacionalisti, ustaše i domobrani. (letak u posjedu autora). U istom letku se napada i Kemfelja za korupciju jer je „malo iza sporazuma kupio imanje s kućom“, a zapovjednika „konjičke garde“ D. Belaka koji je inače tapetar, ali je postao član centrale za prodaju šećera.

¹⁰⁹⁷ Ante, PAVELIĆ, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Despot infinitus: Zagreb, 2015., 102-103.

¹⁰⁹⁸ HDA, fond 891., kut. 61., Razni kazneno-pravni spisi, Kotarska oblast Ogulin (1936-1941), Pamflet naslova „Lažeš Krnjeviću, plaćeniče masonske lože....!“ U potpisu dolje UHRO. Slične postavke se često ponavljaju u ustaškim lecima ili pamfletima. Tako u letku pod naslovom „Je li to slobodna i seljačka Hrvatska?“ stoji: „Što je ostalo od parole na hrvatskom ramenu hrvatska puška, u hrvatskom džepu hrvatska kesa? Ni toliko koliko je crno ispod nokta. (...) Žandarmerija je podvrgnuta ministru vojske te po tome ne sluša bana već beogradske generale“. Ustaše optužuju Mačeka da je Sporazumom prodao hrvatski narod da i dalje služi „janjičarsku vojnu službu pod srpskom šajkačom“. U letku stoji da je jedini razlog sporazuma zbog toga jer srpski generali bez Mačeka više ne mogu da zovu Hrvate u vojsku „Zato su uzeli Mačeka u vladu i on je odobrio sve mjere mobilizacije“.

Povodom sve jačeg ustaškog djelovanja neki od vođa Zaštite su tražili beskompromisniji obračun s ustaškim pristašama. O infiltraciji frankovačkih i komunističkih elemenata govorio je u povjerenju zapovjednik HSZ za Dalmaciju dr. Vjekoslav Vučić banskom savjetniku Ante Kisiću u siječnju 1940. godine napominjući da je nesumnjivo da ovi elementi ulaze u redove Zaštite maskirajući svoje prisustvo „čekajući povoljan momenat za svoju akciju“. Prema izvješću dopisnika CPB iz Splita čini se da je zapovjednik HSZ za Dalmaciju dr. Vučić želio energičan obračun s ubačenim frankovačkim i komunističkim elementima u redovima HSZ te izražava određenu težnju da HSZ zamijeni zagrebačku policiju koja je puna frankovaca koji „su udruženi i vrlo jaki“ te je takva policija nepodesna za vodstvo HSS.¹⁰⁹⁹ Slična situacija vladala je i u sjevernijim djelovima zemlje. Tako je u naselju Hlebina u Podravini tijekom 1940. godine došlo do potpunog raskola u lokalnoj jedinici HSZ. Jedan dio zaštitnika počeo je otvoreno podržavati ustašku ideologiju i Pavelića te dijeliti ustaške letke u Hlebinama i Gabajevoj Gredi. Zbog toga su vođe frankovaca unutar hlebinskog HSZ Nikola Herman iz Koprivnice i Franjo Tropšek iz Hlebina, na nalog pukovnika HSZ Mate Imbriovčana, uhićeni i zatvoreni na 10 dana zatvora i izbačeni iz postrojbi HSZ.¹¹⁰⁰

Prvi sukobi ustaša i Zaštite manifestirali su se na samoborskom području pri čemu je bilo i poginulih.¹¹⁰¹ Posebice loši odnosi postojali su između HSS i ustaša u Gospiću „kuli frankovačkoj“ gdje su ustaše imale određeni broj pristaša među građanstvom. Netrpeljivost ustaša prema vladavini HSS u gradu ispoljila se o Božiću 1939. kada je ubijen jedan mladić te izvršeno nekoliko napada na članove HSS. Prema izvješću kotarske organizacije HSS u

¹⁰⁹⁹ AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, siječanj 1940. Dr. Vučić napominje da novoimenovani ravnatelj zagrebačke policije Vikert neće uspjeti u čišćenju zagrebačke policije od frankovačkih elemenata. Koliko je ova optužba bila točna ne može se utvrditi, ali nesumnjivo je postojala težnja vodstva HSZ da preuzmu prerogative policije na prostoru Banovine Hrvatske.

¹¹⁰⁰ Stjepan, MRAZ, Hrvatski državotvorni pokret i njegov odraz na Hlebina, *Hlebinski almanah*, 2., Koprivnica, 1996., 55. Mraz u svom djelo donosi popis svih 57 zaštitara iz Hlebina. Zanimljivo da je i kasnije poznati HSS-ovac koji je pristupio NOP-u Franjo Gaži bio zaštitar u Hlebinama.

¹¹⁰¹ Kokošari protiv hrvatskih nacionalista, *Nezavisnost*, br. 4., 27. I. 1939., 2.

Gospiću od 7. siječnja 1940. napadi „frankovaca“ izvode se pod vodstvom Mime Rosandića, tajnika odjelnog predstojnika Ivica Frkovića na razne načine: pucanjem u kuće, razbijanjem prozora, prijetnjama, bacanjem letaka i fizičkim napadajima. U izvješću se navodi da policija u Gospiću surađuje s „frankovcima“ te se kao mjera obrane članova HSS predlaže ili uvođenje „čestite banovinske policije“ ili naoružavanje HSZ. Kao prilog izvješću prilaže se jedan ustaški letak koji nasuprot tvrdnjama vodstva HSS u Gospiću tvrdi da postrojbe HSZ napadaju „mirni hrvatski živalj (...) koji sada mora skrivati svoje glave ispred tkz. „Hrvatskih zaštitnika““ (očito se misli na napade HSZ na ustaške pristaše op. a.) te da „hrvatski zaštitnici“ zbog toga izdaju „najsvetije ideale Hrvatskog naroda, dolaze sada kao naoružane bande“ da štite Hrvatsku od samih Hrvata. Kao zaključak ustaškog letka koji potpisuju „Hrvatski ustaše Like“ navodi se prijetnja da se vodstvo gospićkog HSS spremi „za dan ustaškog suda i ustaške pravice“ jer oni stoje na putu ostvarenja „vjekovnih hrvatskih težnji i želja“.¹¹⁰² Iz ovog letka se jasno vidi da je ustaška pozicija izrazito nezadovoljna postignutim hrvatsko-srpskim sporazumom o osnivanju Banovine Hrvatske.

Po tom pitanju sukobi Zaštite i frankovaca došli su do izražaja i na zagrebačkom sveučilištu. Negdje kasne jeseni 1939. studenti-nacionalisti su u svom proglasu naglasili da uskraćuju povjerenje Mačeku zbog sklopljenog Sporazuma i izjasnili se za borbu hrvatskog naroda za nezavisnu državu, a konkretno su tražili kroatizaciju Sveučilišta jer na katedrama trebaju „sjediti sinovi hrvatskog naroda, a ne tuđinci“. Studenti-nacionalisti su se zabarikadirali u prostorijama Sveučilišta, te je rektor Sveučilišta dr. Andrija Živković pozvao Građansku zaštitu. Zaštita na čelu s Kovačevićem zajedno s policijom provalila je u zgradu Sveučilišta zahtjevajući da se 10-15 studenata-nacionalista preda, dok će ostali biti pušteni. Prema nacionalističkom letku „Hrvatskoj javnosti“, Kovačević je za intervenciju Zaštite tražio dozvolu Mačeka i dobivši dozvolu pred barikadama rekao Zaštiti i policiji: „Bodite, bodite i

¹¹⁰² HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 1145., Kotarska organizacija HSS Gospić Banskoj vlasti Banovine Hrvatske 7. I. 1940. U prilogu ustaški letak s potpisom „Hrvatki ustaše Like“ s naslovom „Onima kojih se tiče – na znanje“ bez datuma.

ako treba pucajte“. U intervenciji policije i Zaštite koja je na studente-nacionaliste krenula „s naperenim noževima na puškama“ skršena je studentska pobuna i pritom je uhićen 51 student. U neredima poslije uhićenja studenata uz povike „Pavelić, ustaše, dolje Jugoslavija“ razbijena je redakcija „jugoslavenske „Novosti“, židovska kavana „Corso“ i trgovina oružja „Kočonda“.¹¹⁰³ U spomenutom proglasu studenti-nacionalisti napadaju ulogu Zaštite u Banovini Hrvatskoj jer ona umjesto da bude „hrvatska vojska“ zamjenjuje „beogradske i srpske agente koji su do jučer progonili tu istu Zaštitu zbog istih stvari, zbog kakvih Zaštita vrši progone danas. Mjesto vojske i hrvatskih boraca, zaštitnici su postali progonitelji svoje hrvatske braće i nosioci srpskog policijskog režima u Hrvatskoj (...) Zar je i Zaštita organizacija kojoj je glavno geslo: „Čuvajmo Jugoslaviju“.¹¹⁰⁴ Slično je bilo i u Splitu na frankovačkim okupljanjima. U veljači 1940. na pomenu Starčeviću u Splitu došlo je do frankovačkih demonstracija u kojima je sudjelovalo nekoliko tisuća ljudi. Policija je zajedno sa Zaštitom taj frankovački skup rastjerala.¹¹⁰⁵

Neki protivnici HSS bliski frankovačkim stajalištima morali su se odlučiti na privremenu emigraciju. U obračunu sa svojim političkim protivnicima HSZ se okomio i na dr. Janka Šimraka, grkokatoličkog biskupa u Križevcima, dugogodišnjeg urednika katoličkog lista „Hrvatska straža“ desne provenijencije te žestokog kritičara Mačekove politike. Kada je dobio povjerljivu obavijest da neki članovi HSZ planiraju njegovu likvidaciju, dr. Šimrak se obratio 24. siječnja 1940. za pomoć zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu. Šimrak je „silno uzbuđen u plaču“ informirao Stepinca da je HSZ već odredio osobu za njegovu

¹¹⁰³ HPM, DZ II, inv. br. 11. 833. Nacionalistički letak „Hrvatskoj javnosti“ s potpisom „Hrvatski sveučilištarci nacionalisti“. Mario Jareb je procjenio da je letak negdje iz jeseni 1939. godine pri čemu se možemo složiti. Na kraju je 11 studenata-nacionalista osuđeno na 10 dana zatvora i dvogodišnji izgon iz Zagreba. U svom iskazu Kovačević tvrdi da ga je oko podne nazvao Kemfelja te naredio da ide s odredima Zaštite da razbije studentske demonstracije i barikade te da je na tomu izričito inzistirao Maček „jer kakav smo mi to vlast kad nismo kadri to napraviti“. Kovačević tvrdi da su frankovački studenti napadali studente komuniste. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 29. XI. 1948.

¹¹⁰⁴ HPM, DZ II, inv. br. 11. 833. nacionalistički letak „Hrvatskoj javnosti“. OZK, Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. Kovačević piše da je svojom intervencijom spasio desetak studenata ljevičara od frankovaca.

¹¹⁰⁵ AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, veljača 1940.

likvidaciju, te tražio od njega da hitno zove načelnika zagrebačke policije dr. Vragovića da mu da putovnicu da „bježi u Rim“. Pritom je Šimrak Stepincu dao dokument u kojem zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja, informiran da je 23. siječnja 1940. u prostorijama Hrvatskog radničkog saveza održana sjednica na kojoj je donesen zaključak da se napadnu pojedine osobe u Zagrebu, među njima i dr. Janko Šimrak „kao štetan po hrvatske redove“, HGZ zabranjuje da izvode takve stvari pošto: „se Zaštita nije osnovala zato da ljude tj. građane napada, već da građanima bude u nevolji pri ruci“. Ipak i Kemfelja na kraju pisma napominje: „da ukoliko su iste osobe krive za svoja prljava djela, a i g. profesor Šimrak to se isto može na drugi način kazniti tako da Zaštita u to ne bude upletena (...)“. Nakon što je informiran od dr. Šimraka o stvari Stepinac osigurava Šimraku putovnicu i zove Rim da mu osiguraju smještaj te na kraju navodu u svom dnevniku zapisuje: „Nisam još na čistu sasvim što je u stvari. Ali ako su ovako nešto uistinu vijećali i zaključili onda je to strašna stvar i do skrajnosti neugodna. Koja korist hrvatskom narodu od toga?“¹¹⁰⁶ Slučaj sa Šimrakom nije bio jedini. Od napada Zaštite nisu bili pošteđeni ni svećenici koji su podržavali Ustaški pokret ili su prema njemu gajili simpatije. To se posebno manifestiralo na gospićkom području gdje je ilegalni Ustaški pokret bilo dosta jak. Kapelan iz Gospića Ivan Mihalić zbog toga jer je održavao bliske veze s prvakom ilegalnog Ustaškog pokreta u Gospiću Juricom Frkovićem je napadnut od gospićkih zaštitara, pretresen mu je župni ured i njegov rad je stalno praćen.¹¹⁰⁷

Zbog sve učestalije ustaške propagande i protivljenja politici vodstva HSS dolazi do sve većeg političkog zaoštavanja između HSS i Ustaškog pokreta pri čemu se vodstvo HSS odlučilo na radikalne mjere radi suzbijanja ustaških planova. Na takav potez vodstvo HSS se odlučilo nakon niza terorističkih akcija koje su izvele ustaše u Zagrebu 24. veljače 1940. godine, ali i njihovog pojačanog ilegalnog rada i nazočnosti u javnosti. Nakon toga dolazi do

¹¹⁰⁶ Paveliću rastu akcije, Dnevnik Alojzija Stepinca (ur. Ljubo Boban)., *Danas*, 3.VII. 1940., 65.

¹¹⁰⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2090., Kotarsko načelstvo u Gospiću Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 11. III. 1940., Predmet: Ivan Mihalić župnik iz Gospića od strane Zaštite napadnut. Dana 4. travnja 1940. svojim pismom Bogdanu Bojkiću predstojniku ureda za unutarnje poslove Banske vlade reagirao je i senjski biskup tražeći zaštitu za Mihalića i prestanak njegovog progona od strane Zaštite.

zabrane ustaškog lista „Hrvatski narod“ i zatvaranja njegovog urednika dr. Mile Budaka (27. II. 1940.), raspušteno je proustaško Kulturno akademsko društvo „August Šenoa“, a udarce je doživjela i ustaška organizacija „Uzdanica“. Istovremeno počele su deportacije uhićenih ustaša (dr. Mladen Lorković, Ivan Oršanić, Jure Pavičić i dr.) u logore za konfinaciju u Lepoglavi i nešto kasnije početkom ožujka 1941. u logor Krušćicu kraj Travnika, pri čemu je sudjelovala i Zaštita.¹¹⁰⁸ Silina represalija iznenadila je ustaško vodstvo te je ono osudilo takav postupak HSS i HSZ osuđujući „grožnju umorstvima“ koja svakodnevno dolaze na njihovu adresu od strane „seljačkih vlastodržaca Kemfelje, Šubašića, Krnjevića (...)“ koji žele da prije nego što pobjegnu iz zemlje „poubijaju sve frankovce“.¹¹⁰⁹ Sukobi su se nastavljali. Zbog intervencije Zaštite i sveučilišne organizacije HSS na zagrebačkom sveučilištu 27. studenog 1940. „zbog zauzimanja zgrade Sveučilišta“ i izbacivanja hrvatskih nacionalista te zbog uhićenja Mladena Lorkovića u prostorijama Uzdanice, ustaška sveučilišna omladina izvela je bombaške napade 31. studenog 1940. godine na stanove dr. Mačeka i dr. Krnjevića, Banske dvore i Štab armijske oblasti u Zagrebu.¹¹¹⁰

Zaštita je često puta intervenirala i u sukobima nacionalista i komunista u Zagrebu. Tako su po uputi Mile Budaka sredinom kolovoza 1940. nacionalisti trebali omesti prikazivanje tri sovjetska filma u zagrebačkim kinima, pri čemu su počeli bacati jaja na filmsko platno i pucati pištoljima u zrak na što su im zagrebački komunisti i skojevci

¹¹⁰⁸ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, n. dj., 560-565. Vojni izvori su u prvi mah dobili informacije da je „paklene mašine“ u telefonske javne govornice na Pejačevićevom trgu, Preradovićevom trgu i Frankopanskoj ulici, kod sveučilišta i sudbenog stola postavila zagrebačka HGZ, navodno zbog protesta protiv osude ubojica ljevičarkog studenta Presečkog koji su izvršili „Hrvatski nacionalisti“. Presuda protiv ubojica je donesena upravo 24. II. 1940. VAS, Popisnik – 17., 32/14/1-63., Obavještajni izvještaj Komandanta Savske divizijske oblasti za mesec februar 1940. godine.

¹¹⁰⁹ HPM, DZ II, inv. br. 81.187. letak „Svima koji prijete nacionalistima ubojstvom“ u potpisu „Za Dom spremni. Hrvatske ustaše“. Po procjeni letak je negdje s kraja 1940. godine. U letku dalje stoji: „(...) ako Srbi i Mačkovci budu naše ljude ubijali ili odvadjali u taoce, moraju znati, da će se oni nacionalisti, koji prežive, a preživjet će mnogi, jer će preživjeti Hrvatski narod – za svakog mrtvog druga naplatiti ne samo krivcima nego i njihovom devetom koljenu tako, da od zla sjemene ne bude ni imena“.

¹¹¹⁰ Pregled posljednjih događaja na Hrvatskom sveučilištu, *Hrvatska pošta – novine Hrvatskog ustaškog pokreta*, br. 11., koncem 1940., 7.

odgovorili. Intervenirala je HGZ i policija, ali metež je bio prevelik te su uhićeni provokatori i uzročnici nereda s objiju strana.¹¹¹¹

Vodstvo HSS je uspješno koristilo HSZ da ograniče djelovanje ustaških skupina. Sukob HSZ s proustaškim elementima izbio je i u Samoboru. Prema dokumentima nekoliko članova HSZ u Samoboru je pretuklo stanovitog Stjepana Runtasa, pristalicu Pavelića. Runtas se zbog toga žalio suradniku Budakovog „Hrvatskog naroda“ Ivanu Vranekoviću. Izgleda da su proustaški elementi zbog toga incidenta pripremali pod vodstvom Vranekovića i Ivana Oreškovića i drugih za atentat na istaknute članove HSS u Samoboru. U dopisu Savskog žandarmerijskog puka stoji da je Vraneković 14. veljače 1940. godine izjavio Runtasu da će on doći u Samobor s nekoliko ljudi, izazvati incident u gostionici „pjevujući Pavelićeve pjesme“ i kada dođe Zaštita pod vodstvom stanovitog Fresla da uređuje, „da će oni iste u samo-odbrani poubijati“.¹¹¹² Povodom ovog slučaja Jareb konstatira da je danas teško ustanoviti što se točno dogodilo i da li je uistinu planiran atentat, ali je sigurno da odnosi „između zaštitara i proustaških elemenata nisu bili dobri i da je došlo do sukoba među njima“.¹¹¹³

Jelić-Butić zastupa stav da je proces diferencijacije koji je zahvatio HSS nakon sklapanja sporazuma izbacio na površinu u sve većoj mjeri do sada prikrivene snage, među njima naročito proustaške. Ubrzano sužavanje društveno-političke osnovice onih snaga koje su sporazumom došle na vlast bilo je rezultat „demantiranja vlastitog političkog programa

¹¹¹¹ Rat kao božija kazna, Dnevnik Alojzija Stepinca (ur. Ljubo Boban), *Danas*, 17.VII. 1940., 65.

¹¹¹² HDA, Grupa VI., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2080., dopis zapovjednika Savskog žandarmerijskog puka Banskog vlasti Banovine Hrvatske, 20. II. 1940. i dopis Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu Okružnom sudu u Zagrebu, 26. II. 1940.

¹¹¹³ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, n. dj., 552. Prema vojnom izvješću o ovom slučaju 18. veljače 1940. članovi HSZ su uhitili u Samoboru trgovca Ivana Oreškovića, trgovačkog pomoćnika Božidara Aramšeka, seljaka Stjepana Runtasa i torbarskog pomoćnika Ivana Mahovića. Oni su sprovedeni u općinsku zgradu gdje su nad njima članovi HSZ izvršili saslušanja zbog sumnje u njihove pripreme za ubojstvo Levina Fresla, tajnika kot. Organizacije HSZ u Samoboru, te Ljudevita Tomašića zastupnika HSS, te još neke članove HSZ. Po ovom slučaju članovi HSZ izveli su i premetačinu kuća i stanova uhićenih, pri čemu je kod Oreškovića nađena ustaška literatura, a kod Aramšeka je pronađen pištolj „koji je istog dana donio iz Zagreba u cilju da sa ostalim osumnjičenicima izvrši ubojstvo“. VAS, Popisnik – 17., 32/14/1-47., Izvješće IV. armijske oblasti za siječanj i veljaču 1940. godine.

HSS u Banovini Hrvatskoj“. Tako ustaška djelatnost postaje sveprisutnija ne samo u gradovima nego i na selu, nalazeći najjača uporišta u redovima Seljačke zaštite.¹¹¹⁴ Neosporno da se na osnovu određenih spoznaja možemo složiti sa tom konstatacijom, uz napomenu da uvid u kadrovsku strukturu vodstva HSZ, odnosno u vodeće zapovjednike HSZ, pokazuje da nakon sporazuma nije došlo do značajnih promjena, uglavnom su prijašnji zapovjednici HSZ i HGZ ostali na svojim položajima. Da li su se oni pod utjecajem dnevno-političkih prilika i radikalizacije nakon sporazuma počeli jače oslanjati na desnu stranu političkog spektra unutar desnog krila HSS, tj. proustašku to je pitanje, ali je evidentno da je toga bilo u priličnom broju.¹¹¹⁵ Konstataciji Jelić-Butić morali bismo da dodamo da iako u redovima HSZ nakon Sporazuma i osnivanja Banovine Hrvatske doista jačaju proustaški elementi koji postaju sve vidljiviji, ona kao cjelina i represivni aparat i dalje provodi politiku vodstva HSS, pa i prema ustaškim pristašama odnosno ustaškom pokretu.

9. Hrvatska seljačka zaštita i „romski kriminalitet“

Na području Banovine Hrvatske, kao i uostalom na području ostatka Jugoslavije, vlasti se se prema romskom stanovništvu odnosile kako prema „nep priznatoj“ manjinskoj skupini. Na području Banovine Hrvatske živjelo je oko 15.000 Roma. Njihov pravni položaj nije bio posebno reguliran nekim zakonskim aktom već se prema njima postupalo primjenom postojeće zakonske regulative. Prema Vojaku nije postojao neki generalni stav vodstva HSS prema Romima, no, mnogi lokalni organi vlasti su provodili određene postupke njihove kontrole. Radilo se o ograničavanju njihova nomadskog kretanja i prebacivanje Roma u njihova zavičajna mjesta. U nekim krajevima Banovine Hrvatske bio je izražen „romski

¹¹¹⁴ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH 1941.-1945.*, Liber: Zagreb, 1977., 55-56.

¹¹¹⁵ AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, veljača 1940. „Ustaški pokret u Zagrebu se sve više širi. Nezadovoljstvo mnogih pojedinaca istaknutih i čvrstih Hrvata sa novim stanjem (misli se na Banovinu Hrvatsku op.a) tjera pojedince u radikalizam.“

kriminalitet“. Takva kriminalna dijela Roma smatrana su prijetnjom javne sigurnosti građana i njihove imovine, te su Banske vlasti u suzbijanju takvog kriminaliteta nastojale i uspostavile suradnju vodstva HSZ i žandarmerijskih organa.¹¹¹⁶

Suradnja Žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske pod vodstvom Kvintilijana Tartaglie sa HSZ bila je zapravo najuže uspostavljena po pitanju „romskog kriminaliteta“. Tartaglia je početkom lipnja 1940. predložio vlastima Banovine Hrvatske donošenje posebne zapovijedi kojim bi se osigurala bolja organizacija žandarmerijskih snaga u pitanju romskog kriminala. U svom dopisu Tartaglia predlaže zajedničku akciju po tom pitanju sa Zaštitom, te stoga navodi: „(...) mišljenja sam, da bi s obzirom na sadanje stanje i radi osiguranja i umirenja gradjana i seljaka trebalo prema ciganima primijeniti neke naročite, iznimne mjere, kao da se i putem vodstva HSZ izda uput o tome pravcu članovima Zaštite, naročito one po selima i da se protiv cigana najšire postupa. Samo ovako iznimnim mjerama moći će se stati na put neobuzdanosti cigana.“¹¹¹⁷ Međutim, i prije te Tartagliine inicijative vodstvo HSZ je već donijelo niz mjera protiv Roma. Naime, zapovjednik HSZ za vanjski kotar zagrebački Slavko Pipinić donio je na sastanku predstavnika HSS u Zagrebu početkom ožujka 1940. godine zapovijed kojom se tamošnje romsko stanovništvo obvezuje da svakodnevno šalje tri predstavnika po naselju lokalnom satniku HSZ kako bi ga izvjestili o stanju i kretanju Roma u tom kraju. Ovo vodstvo Roma bilo je odgovorno HSZ za pronalazak i izručenje romskih prekršitelja zakona ili nadoknađivanje štete u slučaju da izručenje nije obavljeno.¹¹¹⁸

Da su se te odredbe provodile pokazuje i dopis zagrebačkih kotarskih vlasti Banskim vlastima u srpnju 1940. godine u kojemu se osim opisivanja položaja romskog stanovništva u

¹¹¹⁶ Detaljnije u: Danijel, VOJAK, *U predvečerje rata. Romi u Hrvatskoj 1918-1941.*, Romsko nacionalno vijeće: Zagreb, 2013., 153. Podaci o odnosu HSZ prema Romima uglavnom su preuzeti iz ove knjige koja je svestrano i analitički obradila taj problem.

¹¹¹⁷ HDA, fond 157., Banovina Hrvatska – Odjel za unutarnje poslove (BH-OUP), kut. 155., br. 72511/1940. Prema navodu: VOJAK, n. dj., 156.-157.

¹¹¹⁸ Svako cigansko naselje u zagrebačkoj okolici mora poslati po tri cigana na raport da se ustanovi što cigani rade noću, i ne krađu li!, *Novosti*, br. 64., 5. III. 1940., 19. Da se ustanovi što rade cigani noću, *Seljačke novosti*, br. 10., 7. III. 1940., 11. Nesumnjivo je romski kriminalitet bio vrlo razvijen: Cigani napali gostioničara i redara, *Novosti*, br. 91., 3. IV. 1941., 15., Razbojnički napad cigana na seljake, *Jutarnji list*, br. 10418., 24. I. 1941., 22. Navod iz: VOJAK, n. dj., 157.

zagrebačkom kotaru navodi da HSZ sa svoje strane također vodi nadzor nad Romima, te da je u pojedinim općinama određeno da se pojedini Romi imaju dnevno javljati tamošnjim satnicima HSZ.¹¹¹⁹ Osim policije i žandarmerijskih organa koji su se svakodnevno suočavali s problemom romskog kriminaliteta u njihovo hvatanja uključila se i HSZ. Tako su članovi HSZ u travnju 1940. u Vrbanji (Županja) nakon potrage uhitili „cigansku družbu“ u krađi željeznih križeva s groblja, a osumnjičenike predali policijskim tijelima.¹¹²⁰ Česta kriminalna djela (provale i krađe) koja su narušavala javnu sigurnost osoba i imovine na određenom području prisilila su policijske, žandarmerijske organe i HSZ na zajedničke akcije. Primjer takve suradnje dogodio se početkom svibnja 1940. u okolici Karlovca kada je HSZ locirala jednu romsku skupinu u blizini Slunjskih brda, te je u policijskoj akciji u pravom revolveraškom obračunu uhićeno niz Roma.¹¹²¹

U Vratišincu (Čakovec) u potrazi za ukradenim križevima s groblja žandari su sa članovima HSZ osumnjičili skupinu Roma, te ih u zajedničkoj akciji djelomično uhvatili i predali sudskim vlastima u Čakovcu.¹¹²² Česti su bili slučajevi preventivnih akcija žandarmerije i HSZ u provjeravanju posjedovanja ilegalnog oružja kod romskog stanovništva. Tako je u rujnu 1940. godine u Novim Jankovcima u zajedničkoj patroli pronađena manja količina ilegalnog oružja kod jednog romskog logora. Osim toga zbog boljeg poznavanja članova HSZ određenog lokalnog terena žandari su na koprivničkom području sredinom ožujka 1941. sa članovima HSZ hvatali pojedine osobe zbog prosjačenja te potencijalnih mogućnosti o romskoj „trgovini bijelim robljem“.¹¹²³

Iz navedenih primjera vidljivo je da su policijske i žandarmerijske snage s postrojbama HSZ prilično uspješno surađivale u borbi protiv romskog kriminala. Na osnovu parcijalnih

¹¹¹⁹ HDA, fond 157., BH-OUP, kut. 112., br. 189317/1940.

¹¹²⁰ Kratke vijesti, *Hrvatski list*, br. 101., 12. IV. 1940., 7. Navod iz: VOJAK, n. dj., 156.

¹¹²¹ Dramatska borba policije s ciganima koji su bili utvrđeni u jednoj šumi kod Slunjskih brda, *Novosti*, br. 128., 10. V. 1940., 12.

¹¹²² Cigani poharali groblje, *Jutarnji list*, br. 10135, 13. IV. 1940., 17.

¹¹²³ VOJAK, n. dj., 158.

izvješća ne može se donijeti sud o opsegu i kvaliteti ove suradnje. Ipak, možemo potvrditi da je očito žandarmerija bila prisiljena surađivati sa HSZ zbog toga jer su žandari bili omraženi u Banovini Hrvatskoj, te su se zbog toga ustručavali stupiti u neka seoska mjesta. Zbog toga su surađivali sa članovima HSZ jer su se isti mogli slobodno kretati i lakše dobavljati obavjesti od lokalnog seljačkog stanovništva.

Međutim, osim zajedničkih akcija s policijom i žandarmerijom HSZ je poduzimala i samostalne akcije protiv Roma koje su sumnjivali za krađu pri čemu je dolazila upravo u sukobe s navedenim tijelima oko ingerencija. Dana 12. rujna 1939. godine u naselju Vidoševci (kotar Glina) trideset pet do četrdeset članova HSZ zajedno s 40 seljaka napali su Roma Stevu Paropatića i njegovu obitelj pod sumnjom da im krade usjeve. U izvješću glinske kotarske uprave Banskim vlastima navedeno je da su članovi HSZ spomenutog Paropatića pozvali van iz kuće, počeli ga tući te da je zatim izvršen pretres njegove kuće. Osim toga članovi HSZ su prijetili da će spaliti njegovu imovinu, što se kasnije i dogodilo. Uslijedila je istraga od strane žandarmerije pri čemu su ispitivani članovi HSZ koji su priznali batinjanje Paropatića, ali ne i podmetanje požara. Međutim, osumnjičeni članovi HSZ su tijekom žandarmerijskog ispitivanja isticali kako: „žandari po tome (misli se požaru op. a.) ništa ne poduzimaju zbog toga što će oni to učiniti jer da zato je to njihova zaštita (...)“.¹¹²⁴ Sličan slučaj se dogodio i krajem studenog 1939. u mjestu Sv. Klara (zagrebački kotar) u kojem je HSZ intervenirala protiv osumnjičenog Roma Josipa Hudrovića u slučaju krađe odijela Benka Pečaka, zapovjednika HSZ u Brezovici. Slučaj nije prijavljen žandarima već su članovi HSZ iz Brezovice „uzeli zakon u svoje ruke“ upali u romsko naselje u Sv. Klari, pretukli ih i protjerali iz domova. Uhićeni Hudrović je odveden u šumu i mučen ne bi li priznao krađu. Nakon mučenja Hudrović je optužio još jednog Roma Vinka Kovačića da su zajedno po nalogu svog poslodavca seljaka Stjepana Bakote iz Sv. Klare izvršili krađu. Na to je HSZ

¹¹²⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, br. 2044., Savska žandarmerijska četa Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 15. IX. 1939. Navod iz: VOJAK, n. dj., 159-160.

uhitila Bakotu i Kovačića te ih također mučila i kasnije su svi pritvoreni preko noći. Nakon toga je Bakota, koji nije priznao svoje sudjelovanje u krađi, dao novac kao kauciju za ukradenu robu, da bi kasnije dvoje mučenih Roma bilo prebačeno u zagrebačku bolnicu, a Bakota se liječio kod kuće. Po istrazi žandarmerije koja je kasnije saznala za slučaj otkriveno je da je HSZ iz Brezovice osim mučenja navedenih nasilno zlostavljao Bakotinu suprugu te Rome koji su bili obiteljski povezani s optuženima za krađu.¹¹²⁵

Drastičniji slučaj dogodio se istih dana kada je patrola HSZ u Mičevcima kraj Velike Gorice u zagrebačkom kotaru ubila Roma Milana Ugarkovića, osumnjičenog po pravosudnim vlastima na potjernici zbog napada na seljake i provala u blizini Dugog Sela. Sva trojica članova HSZ patrola su optužena, uhićena i zatvorena u zagrebačkom zatvoru Okružnog suda te je provedena istraga.¹¹²⁶ U istom mjesecu dogodio se još jedan slučaj nasilja pripadnika HSZ nad Romima. Na području Kraljevčana (Glina) dvoje članova HSZ optuženo je za zlostavljanja troje Roma zbog krađe 60 litara rakije od jednog seljaka. Ishod slučaja također nije poznat, ali znakovito je da je optužene podržala kotarska vlast u Glini, navodeći da nisu prekršili svoje ovlasti i zlostavljali Rome.¹¹²⁷ O još jednom slučaju nasilja HSZ nad Romima izvjestila su pravosudna tijela u Slavonskoj Požegi u listopadu 1940. godine. Naime, nakon krađe nekoliko konja od strane strane Roma u blizini Novske, skupila se veća grupa HSZ naoružana lovačkim puškama koje su dobili u općinskom poglavarstvu Međurić te se dala u potjeru za Romima i njihovim jatcima. Romi su uhvaćeni u bijegu kod sela Garešnice, tučeni

¹¹²⁵ HDA, fond 157., BH-OUP, kut. 121., br. 37752/1940., Dva mučena cigana opisuju grozote, koje su preživjeli u Sv. Klari, *Zagrebački list*, br. 303., 15. XII. 1939., 8. Zapovjednik brezovačke žandarmerijske stanice podnio je krivičnu prijavu protiv sedmorice članova HSZ koji su sudjelovali u mučenju. S obzirom da Bakota nije priznao svoju umiješanost u krađu napad na njega su članovi HSZ ponovili 26. XII. 1939. kada su mu upali u kući i pokušali iznuditi priznanje. I protiv ovog napada je podnesen prijava, a uključio se i zagrebačko državno tužiteljstvo. U spisima nema podataka kao je završio slučaj i da li su članovi HSZ kažnjeni. Navod iz: VOJAK, n. dj., 160.

¹¹²⁶ HDA, fond 157., BH-OUP, kut. 14., br. 944201-3.

¹¹²⁷ VOJAK, n. dj., 162.

i mučeni ni bi li priznali krađu konja, ali i drugih stvari koje su po mišljenju članova HSZ izvršili na spomenutom području.“¹¹²⁸

Na kraju ovog poglavlja možemo zaključiti da se HSZ tijekom 1939./1941. aktivno uključila s policijskim i žandarmerijskim snagama u problem romskog kriminaliteta. Kada su postrojbe HSZ djelovale zajedno s nadležnim organima između njih nije bilo sporova. Međutim, kada je HSZ djelovala samostalno često su se događala nasilja nad Romima i zlostavljanja Roma što žandarmerijski organi nisu mogli prešutjeti, a uostalom tu je bio i sukob kompetencija. Većinom su slučajeve zlostavljanja Roma od strane HSZ žandarmerijski organi službeno prijavljivali. Tako je komandant žandarmerijske stanice u Kraljevčanu kritizirao HSZ te naveo „ (...) kako Zaštita nije ništa više nego žandarmi (...) HSZ uzela je u ovom kraju maha i na svoju ruku vrši izvidjanja (...) muče lica koja su im sumnjiva, i na taj način žele da žandarima nature izmučene i mrcvarena lica, pa da žandarm odgovara za bespravno lišenje slobode (...).“¹¹²⁹

Međutim, kako zaključuje Vojak sa čime se možemo složiti, „usprkos takvim slučajevima nasilja HSZ nad Romima zbog sumnjičenja za pljačku i kriminal ne može se govoriti o nekom sustavnom nasilju nad ovim dijelom manjinskog stanovništva, a nije poznat niti jedan propis ni izjava zapovjednika HSZ kojom bi se odobravalo mučenje, zlostavljanje ili ubijanje Roma.“¹¹³⁰ Usprkos tomu, kako to navodi Vojak, upitan je i „stupanj profesionalne obrazovanosti postrojbi HSZ za obavljanje takvih u suštini policijskih zadaća s obzirom da su to uglavnom bili neobrazovani seljaci.“¹¹³¹ Neosporno je i da je u hrvatskoj seljačkoj sredini postojalo nepovjerenja prema Romima kao „mešetarima“ i osobama sklonima sitnoj pljački i krađama, odnosno kršenju zakona. Zbog toga su poneki postupci Zaštite prema Romima bili jako brutalni. Novoosnovane Banske vlasti Banovine Hrvatske nisu još dovoljno kontrolirale

¹¹²⁸ HDA, fond 157., BH-ODZ, kut. 155., bb.

¹¹²⁹ HDA, fond 158., BH-ODZ, kut. 12., br 60/40 (1670).

¹¹³⁰ VOJAK, n. dj., 163.

¹¹³¹ VOJAK, n. dj., 163.

svoje pomoćne policijske snage HSZ, ali primjetna je i tendencija kod vlasti da se u slučaju njihova kršenja zakona i propisa progledava kroz prste, donekle i zato jer Banske vlasti još nisu imale potpuno kontrolu nad žandarmerijom u Banovini Hrvatskoj koja je ostala pod nadležnošću Beograda.

10. Hrvatska seljačka zaštita u „zaštiti“ šuma u Banovini Hrvatskoj

Politika HSS po agrarnom pitanju bila je nekonzistentna. Nakon dolaska HSS na vlast hrvatsko seljaštvo očekivalo je rješenje agrarnog problema. Međutim, poduzete mjere pokazivale su da vodstvo HSS ne želi niti može promijeniti odnose vlasništva na selu. Zbog toga su seljaci inzistirali na provođenju reforme u promjeni vlasništva nad šumama. Agrarnom reformom najveći dio šumskih površina je i dalje ostao u vlasništvu veleposjednika i to oko 83% ukupne šumske površine u Banovini Hrvatskoj. Prije dolaska na vlast HSS je zastupao politiku vraćanja šuma seljacima. S tim u vezi službeni list HSS „Hrvatski dnevnik“ iz svibnja 1939. naglašavao je primjer Gorskog Kotara „da Goranin konačno bude uveden u vlasništvo svojih šuma (...) i da se tako goranskim obiteljima pruže barem nekakvi uvjeti intenzivnijeg gospodarskog života.“ Međutim, nakon Sporazuma taj isti „Hrvatski dnevnik“ u nizu napisa poziva na oštre kazne i mjere protiv seljaka i „kažnjavanje na mjestu“ protiv onih koji krše šumske zakone.¹¹³²

Stvaranje Banovine Hrvatske mnogi hrvatski seljaci su shvaćali kao priliku ispravljanja gospodarskih nedaća i nepravdi koje su ih pogađale u prethodnom razdoblju. Nedosljedna provedba agrarne reforme i nepravilnosti u njenoj realizaciji prisilili su hrvatske seljake da poduzmu korake, posebno što se tiče raspodjele šuma na veleposjedima. Međutim, šumski prekršaji su uzeli velikog maha. Zaneseni ranijim obećanjima da će biti uklonjene sve

¹¹³² BOBAN, *Politička previranja na selu u Banovini Hrvatskoj...*, n. dj., 238., Suzbijanje nezakonite trgovine drvom da se sačuvaju naše šume, *Jutarnji list*, 21. IV. 1940., 28.

nepravde hrvatski seljaci su počeli samostalno „krojiti pravdu“.¹¹³³ Na području Križevaca seljaci su netom poslije Sporazuma između sebe podijelili veleposjedničku šumu, Maček im je zabranio da to čine jer je Banovina Hrvatska pravna država. Na njihovo pitanje: „Pa zar se mi nismo za to borili“, Maček je odgovorio slanjem odreda HSZ da spriječe samovoljne seljačke postupke oko podjele šuma. Na taj postupak su mnogi seljaci, pripadnici HSZ sa područja križevačkog kraja, počeli trgati svoje iskaznice Zaštite izražavajući negodovanje takvim postupcima vodstva HSS. Od tada HSZ dobiva od rukovodstva HSS zadatak da čuva šume od njihove neracionalne razdiobe i nezakonitog korištenja.¹¹³⁴

Ipak i dalje su zaredali česti upadi „u šume vlastele i zemljišnih zajednica“ pri čemu ih seljaci dijele među sobom. Tako su u križevačkom kotaru seljaci zauzeli 165 jutara zemljišta i šumskih površina od strane križevačke biskupije. Po odluci kotarskog suda u Križevcima da to zemljište i šume ne pripada njima oni usprkos tomu nisu željeli da napuste „svoje zemlje i svoje pravo na nju“. Nakon donesene presude ovršni postupak po plaćanju sudskih troškova nije mogao biti napravljen jer su prekršitelji biti uglavnom siromašni seljaci. U takve sporove pokušavala se uključiti i „Gospodarska sloga“ kao posrednik, ali bez većeg uspjeha.

Zbog toga je od strane „Gospodarske Sloge“ upućen poziv vodstvu HSS i Zapovjedništvu HSZ da osiguraju šumsko blago od upada, nezakonite sječe i pljačkanja drveta. Osim krađe drva u cilju prodaje špekulantima, seljaci su koristili ogromne količine drva radi otvorene vatre na ognjištima, te za gradnju kuća. Sječa šume doživjela je velike razmjere.¹¹³⁵ Da se zaštiti devastacija šuma odluka je prihvaćena i Zaštita u zajednici sa lugarskom službom preuzima čuvanje šuma. Zbog toga se u okviru Zaštite stvara posebna „šumska Zaštita“. Ove okolnosti omogućile su pojednima zapovjednicima HSZ veliku moć

¹¹³³ AJ, fond 38., Centralni presburo Ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije, dopisništvo iz Splita travanj 1940.

¹¹³⁴ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga VIII., Slavonski Brod, 1973., 114.

¹¹³⁵ A. S. ČURIĆ, Naše šume, *Žandarmerijski vesnik*, XV, oktobar 1940., br. 10., 609-611.

jer se zbog gospodarskih teškoća u zemlji u nevolji našao veliki broj seoskih porodica osobito tijekom zime, kada su sječa i prodaja drva bili jedini prihodi tih seljaka.

Prema mnogim izvješćima kotarskih ispostava pojedini lokalni vođe Zaštite upustili su se u špekulaciju drvetom i prodajom na „crnom tržištu“. Kotarsko načelstvo u Petrinji javlja da je „Zaštita napravila više štete nego koristi“, da je sama haračila šume „izdavala razne dozvole i izvoznice za promet i trgovinu ukradenog drveta“. Isto tako kotarska organizacija HSS iz Gospića javlja Banskoj vlasti da je potrebna cjelokupna revizija poslovanja šumskog odjela Banske vlasti, pošto se u ovo vrijeme „šumska imovina haračila više nego kroz prošlih 20 godina.“¹¹³⁶ Teško je na osnovu parcijalnih dokumenata donijeti sud o djelovanju Zaštite u čuvanju šuma, očito da su se negdje propisi poštovali. Međutim, spomenuti dokumenti sugeriraju da je i ovdje Zaštita svojim postupcima značajno derogirala upravnu vlast jer „svaka vlast na selu izgubila je potpuno autoritet i kotarski načelnici su samo figure koje ne znače ništa (...)“, a sebi priskrbila još veću moć.¹¹³⁷

U benkovačkom kotaru Zaštita je preuzela potpunu vlast nad šumama bez sudjelovanja lugarskog osoblja te samovoljno plijenila drva. Dana 9. studenog u naselju Budaku izvršena je zapljena 900 kg drva po zapovijedi rojnika Mate Orlovića, 11. studenog preuzeli su nadzor nad šumama u selu Bruška kod Benkovca, da bi u Jasenicama patrola od 29 zaštitara patrolirala Velebitom u potrazi za kradljivcima drveta i tada su protjerali dva šumska radnika Miljuša Uroša trgovca iz Obrovca, kojemu su zapljenili veću količinu drva koju je ovaj legalno kupio na licitaciji u Obrovcu. Osim toga u istom kotaru česte su bile samovoljne zapljene stoke od strane HSZ, poput zapljene četiri vola Grgi Petkoviću iz Budaka pri čemu je tražena otkupnina. Također su zapljenili 21 ovcu Ivanu Dubravici iz Stanovca koji je potom morao platiti otkupninu za svoje ovce. Zbog nasilja Zaštite u Obrovcu se kotarskom načelniku požalio Uroš Desnica, bivši senator i radikalski prvak iz

¹¹³⁶ BOBAN, Politička previranja na selu u Banovini Hrvatskoj..., n. dj., 239.

¹¹³⁷ AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, rujan 1940.

Dalmacije.¹¹³⁸ Niz slučajeva „haračenja“ šume dogodio se u glinskom kotaru na prostoru I. banske imovne općine kada su seljaci rušili hrastovo drveće, prerađivali ga u željezničke pragove i prodavali. Intervenciju lugarske službe spriječio je odred HSZ pri čemu je napadnut lugar Sava Mraović.¹¹³⁹ Na području Zlatara u Hrvatskom zagorju postrojbe lokalne HSZ su se same upustile u nelegalnu sječu šume na obližnjem crkvenom posjedu. Intervencija lokalne žandarmerijske postaje nije uspjela. S obzirom da nije uspjela ni intervencija posebno poslanog zapovjednika HSZ iz Zagreba, zapovjedništvo HSZ je u zajednici s žandarmerijom razoružalo lokalnu Zaštitu u Zlataru i spriječilo daljnju sječu šume.¹¹⁴⁰

Iako su većinom svoje ovlasti u čuvanju šuma provodili u svoju korist, zaštitari su ipak često zajedno s lugarskom službom spriječavali krijumčarenje drva i njegovu preprodaju, kao u kotaru Imotskom kada je Ivan Miloš iz mjesta Župe spriječen da proda nelegalno posječeno drva ili kad je Zaštita u mjestu Vrana (kotar Benkovac) oduzela nasječeno drvo namijenjeno prodaji u Biograd n/moru, a vratila ga kada je potvrđeno da je plaćena općinska pristojba.¹¹⁴¹ Česti su bili i pretresi kuća od strane Zaštite u potrazi za ukradenim drvetom kao u mjestu Kabalna kraj Donjeg Miholjca kada je 15 naoružanih zaštitara pretreslo skoro cijeli zaselak u potrazi za ukradenom drvnom građom.¹¹⁴² I župnik Ivan Kljun iz Mađareva u kotaru Novi Marof i njegov župni dvor napadnuti su od strane zaštitara jer je preprodavao drva, a imao je pravo samo da određenu količinu koristi u osobne svrhe. Zbog toga je vođa HSZ u Mađarevu Stjepan Pintač organizirao zapljenu posječenog drveta da bi nakon niza

¹¹³⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

¹¹³⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2100., Ravnateljstvo šuma I. banske imovne općine kotarskom načelstvu Glina, 1. IV. 1940. Predmet: HSZ napadaj na lugara.

¹¹⁴⁰ U Zlataru, *Proleter*, br. 1-2., januar-februar 1940., 12. U: *Proleter 1929-1942.*, Institut za izučavanje komunističkog pokreta: Beograd, 1968., 654.

¹¹⁴¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2074., Ispostava Banska vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 14. III. 1940., Predmet: Samostalni rad HSZ u kotaru Imotskom. HDA, Također i: Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2084., Ispostava Banska vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 27. II. 1940., Predmet: Samostalni rad HSZ u selu Vrana sreza benkovačkog. Ipak i u slučaju takvog djelovanja zaštitari su uglavnom činili i sitne nepravilnosti ili krađe oruđa i marve koje su zapljenjivali i tražili za njih otkupninu. Novac koji su dobili su često potrošili za piće, jelo ili cigarete.

¹¹⁴² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2091., Kotarsko načelstvo Donji Miholjac Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 2. I. 1940., Predmet: Članovi HSZ - pretres stanova u naselju Kabalna

maltetiranja župnika Kljuna od zaštitara 1. srpnja 1940. bio izrešetan mecima i njegov župni dvor. Na to se banu Šubašiću obratio Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu tražeći zaštitu za župnika Kljuna prije nego što bude premješten iz Mađareva „zbog teškog stanja između njega i jednog dijela njegovih župljana“.¹¹⁴³

Sve ove činjenice treba uzeti u obzir u sklopu općih gospodarskih, političkih i socijalnih prilika u Banovini Hrvatskoj. Ponekad su odredi HSZ slušali predsjednika zemljišne zajednice radi sprječavanja krađe drva. Tako su u Rečici (kotar Karlovac) 15. studenog 1940. godine nasilno zaustavljeni kradljivci drva i kola s drvima zaplijenjena od strane HSZ pri čemu je teško stradao kradljivac Mato Cvetković. Kod saslušanja u žandarmerijskoj stanici općinski načelnik i predsjednik zemljišne zajednice Janko Vine rekao je da je on angažirao odrede HSZ radi sprječavanja krađe drveta.¹¹⁴⁴

12. Akcija Hrvatske seljačka zaštite na razoružavanju bivših pristaša režima poslije 26. kolovoza 1939.

Tijekom studenog 1939. Zapovjedništvo HSZ naredilo je akciju razoružavanja svih pristaša bivšeg režima na selima, a ujedno i prikupljanje oružja za HSZ. Time se željelo onemogućiti protivnicima HSS da posjeduju bilo kakvo oružje. U noći 26. na 27. studenog 1939. skupina zaštitara po nalogu vođe HSZ Karla Vukovića upada u kuću stanovitog Mirka Borića iz Cerja (kotar Sisak) tražeći od njega da hitno preda pušku. S obzirom da je nisu našli, rekli su mu da oružje mora predati HSZ.¹¹⁴⁵ U selu Mihovljani (Kotar Zlatar) 20 članova HSZ opkolilo je kuću umirovljenog žandarmerijskog kaplara Maksa Fijačka i tražilo od njega da

¹¹⁴³ HDA, fond 155., Kabinet Bana Banovine Hrvatske, kut. 29., St. Br. 3028/40., Savski žandarmerijski puk Banskej vlasti Banovine Hrvatske, 10. VII. 1940. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u Mađarevu. Vidi u istom spisu: Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Banskej vlasti BH – Kabinet bana, br. 5896/40., 19. VII. 1940.

¹¹⁴⁴ HDA, fond 155., Kabinet Bana Banovine Hrvatske, kut. 74., Str. pov. 6541/1940., Savski žandarmerijski puk Banskej vlasti Banovine Hrvatske – kabinet bana, 20. XI. 1940. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u selu Rečica.

¹¹⁴⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2049., Kotarsko načelstvo u Sisku Banskej upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 14. XII. 1939.

preda naoružanje koje ima kod sebe. S obzirom da se Fijačko suprostavio, zaštitari su oteli njegovu punicu i sina. Na to je Fijačko predao pušku, 17 naboja i oružani list lokalnom vođi HSZ Janku Voljevcu.¹¹⁴⁶ Sličan slučaj dogodio se u Zdenčini (kotar Jastrebarsko) kada je bivši općinski bilježnik Franjo Jug zaskočen od zaštitara pod vodstvom satnika Zaštite Janka Ribara koji su tražili njegovo oružje. Jug je zatim satima maltretiran i mučen jer oružje nije pronađeno. Sljedeći dan kada su žandari saznali za „slučaj Jug“ Ribar se zaprijetio žandarima da će u slučaju njihove istrage doći do sukoba sa HSZ, te su se organi reda povukli.¹¹⁴⁷ Isti slučaj dogodio se i u naselju Novalji na otoku Pagu kad Zaštita zajedno s općinskim redarima pretresa i razoružava Josipa Borovića, obučara iz Novalje.¹¹⁴⁸ U mjestu Zemuniku kraj Zadra kada je izlazio iz gostione razoružan je Simina Kalapač „u ime zakona“, ali je on ipak uspio pobjeći trojici zaštitara.¹¹⁴⁹

To je samo manji niz primjera akcije razoružanja „nepodobnih“ od strane Zaštite koja je provedena do početka 1940. godine. Često se radilo o ljudima za koje su članovi Zaštite imali podatke da su podržavali Stojadinovićev režim i da su od toga režima i dobili oružje tijekom izbora 1935. ili 1938. Ponekad se radilo i o državnim službenicima koji su imali oružje, poput državnih lugara, a koje HSZ potražuje, a ponekad su u pitanju bili osobni obračuni.¹¹⁵⁰ Tako su u selu Vezišću čazmanskog kotara članovi HSZ pod vodstvom Ivana

¹¹⁴⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2053., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 13. XII. 1939. Zanimljivo da je kotarski načelnik u Zlataru tražio da se članovi HSZ zbog toga ne uhite već da moraju vratiti uzeto oružje. Pozvao ih je da moraju surađivati s žandarmerijom u takvim zadacima. Na saslušanju je Voljevac na kraju vratio pušku, s napomenom da je „krivo shvatio zadatak Hrvatske seljačke zaštite, te da je radio pod nekom sugestijom“.

¹¹⁴⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2059., Ministarstvo unutarnjih poslova Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 31. I. 1940. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u kotaru Jastrebarskom.

¹¹⁴⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2064., Kotarsko načelstvo Rab Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 16. XI. 1939. Predmet: Rad HSZ u Novalji.

¹¹⁴⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi. Ovdje je vjerovatno više bila u pitanju krađa novca nego zapljena oružja.

¹¹⁵⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2064., Savski žandarmerijski puk Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 16. XI. 1939. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u kotaru Sv. Ivan Zelina. Upravo je u ovom kotaru razoružanje pristaša bivšeg režima, ali i članova HSS sprovedeno jako opsežno, detaljno, ali i brutalno. Lugar iz Gornjeg Psarjeva Stjepan Pecak i njegova obitelj izvedeni od strane grupe zaštitara usred noći na zimu u dvorište sve dok im nije priznao gdje se oružje nalazi. Također mu jerečeno da uništi sliku kralja Aleksandra „jer ako je drugi put nađu da će ga ubiti i kuću zapaliti“. Vid Purgar iz istog sela s obzirom da nije htio predati oružje je

Kosaka na širem području vršili pretrese stanova u potrazi za oružjem. Oružje je oduzeto farmaceutu Danijelu Smekalu, seljaku J. Strmešku i lovopazitelju Ivanu Paliću, ukupno dva pištolja i jedna lovačka puška. Oduzetim oružjem su naoružani članovi lokalne HSZ.¹¹⁵¹ Slična posvemašnja akcija razoružanja pristaša bivših režima provedena je i na području općine Sesvete (Zagreb) u veljači 1940. godine.¹¹⁵² Prema procjeni Savskog žandarmerijskog puka provedeno na prostoru Banovine Hrvatske više tisuća takvih akcija razoružanja.

Seljaci se sve više obraćaju Zaštiti radi pomoći iz policijske nadležnosti. Trgovac Josip Režić iz Sela (kotar Sisak) se obraća HSZ zbog krađe na njegovom imanju te zaštitari (njih 40) s područja sela Dužice i Lekenika pod vodstvom zapovjednika HSZ Jusipa Muže i rojnika Mije Vinceka po prijavi trgovaca vrše pretres kuća sumnjivaca za krađu u Selu.¹¹⁵³ Zaštita uhićuje po prijavi za razbojstvo ili nasilje i pritom traži naknadu za uhićenje od obitelji zatočenika. U selu Trebarjevo Desno uhićen je Josip Jakopinec od članova HSZ iz Martinske Vesi i zatvoren zbog napada kolcem na svog rođaka. Njegova žena po zahtjevu zapovjedništva HSZ (satnik Đuro Brlić) trebala je platiti 100 dinara za njegovo puštanje, te još 50 dinara za naknadu zbog toga što su zaštitari imali troška kada su krenuli da uhite Jakopinca u Trebarjevu Desnom.¹¹⁵⁴ Sličan slučaj dogodio se mjesec dana prije u selu

pretučen, vođen takav kroz selo pri čemu su mu zaštitari govorili „da je on Stojadinović i izdajica Hrvatske“. Zanimljivo da su prema izvješću kotarskog načelstva u sv. Ivanu Zelini većina seljaka koji su terorizirani bili članovi HSS. Očito tu treba uzeti u obzir osobne račune. Uglavnom teror Zaštite i njezini samovoljni potezi su u kotaru Sv. Ivan Zelina uzeli takve razmjere da je protiv rada HSZ prijetila pobuna seljaka u kotaru. Zaštita je prozvala „lažnom narodnom zaštitom“. Zbog toga je vodstvo HSZ uputilo naređenje vođama odreda HSZ da se ne smije raditi nikakvo uredovanje na svoju ruku, a oni koji se tome ne pokore trebaju biti iz HSZ izbačeni. Da su često bili u pitanju i osobni računi vidi slučaj u Donjoj Stubici od 25. I. 1940. kada je straža HSZ pod vodstvom satnika Stjepana Gorupca na željezničkoj stanici htjela uhititi Franju Mirta i svezati ga žicom, ali su mu prišli u pomoć njegovi rođaci te je u sukobu stradalo pet osoba. Vidi: HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2075., Savski žandarmerijski puk Banskej vlasti Banovine Hrvatske, 25. I. 1940. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u Donjoj Stubici.

¹¹⁵¹ VAS, Popisnik – 17., 32/14/1-27., Izvješće IV. armijske oblasti za siječanj 1940. godine.

¹¹⁵² HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2087., Kotarsko načelstvo u Zagrebu Banskej vlasti Banovine Hrvatske, 15. III. 1940.

¹¹⁵³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2055., Savski žandarmerijski puk Banskej vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 18. XII. 1939. Predmet: Nezakoniti rad HSZ u Selu. U izvješću kotarskog načelstva u Sisku stoji da su nadležni razgovarali s zastupnikom HSS Ivanom Martinčićem i zapovjednikom HSZ Mužom da se takve aktivnosti obustave, ali „Josip Muža i dalje poduzima samovoljna uredovanja“. Podnesena je krivična prijava.

¹¹⁵⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2056., Kotarsko načelstvo Sisak Banskej upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 13. XII. 1939. Predmet: Ivan Jakopinec iz Trebarjeva – iznudjivan.

Stankovu (kotar Jastrebarsko) kada je stanoviti Jure Resman uhićen od 40 članova HSZ koji su ga vezali lancima i odveli u šumu da iznude priznanje mučenjem za neke izvršene krađe. Resman je ipak uspio pobjeći i prijaviti sve žandarmeriji, ali je odustao od tužbe zbog prijetnji HSZ da „da će ga ubiti i kuću mu razrušiti“.¹¹⁵⁵

U razoružavanju od strane Zaštite dobrim dijelom stradavali su bivši pripadnici četničkog pokreta. U selu Cugovcu kraj Bjelovara je od strane 15 zaštitara zaustavljen Milan Vuksan član četničkog odbora u Bjelovaru, za kojeg su zaštitari znali da ima oružje. On se odmah odupro uhićenju, zbog krađe drva, pucajući na zaštitare. Kasnije je ipak uhićen, oduzeto mu je oružje i sproveden u selo Zabrđe kod zapovjednika HSZ Steve Kazanca. Zaštitari su mu govorili da sada više ne vlada Stojadinović i da je sada Zaštita glavna i da će on platiti zbog toga jer je nosio značku „Blaženopočivućeg N. V. kralja Aleksandra“ i da će sada s njim svršiti. Ipak Vuksan je prilikom sprovođenja uspio pobjeći u šumu iako su zaštitari za njim pucali.¹¹⁵⁶ Postoje i slučajevi da su zaštitari maltretirali pristaše prijašnjeg režima koji su dobili razno ordenje od „N. V. kralja Aleksandra“ i tražili da se to ordenje vrati.¹¹⁵⁷

13. Mačekovi pregovori s grofom Cianom i uloga Hrvatske seljačke zaštite

Tijekom pregovora s predsjednikom Vlade Dragišom Cvetkovićem, koji su povremeno prekidani, Maček je vršio pritisak na Beograd svojim vezama s velikim silama neprijateljski nastrojenih prema Kraljevini Jugoslaviji. Mačekovi izaslanici su posebno nakon

¹¹⁵⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2059., Savski žandarmerijski puk Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 22. XI. 1939. Predmet: Nezakoniti rad HSZ – izvješće.

¹¹⁵⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2062., Savski žandarmerijski puk Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 14. XII. 1939. Predmet: Milan Vuksan, seljak iz St. Gloga uhićen od HSZ u selu Cugovcu. Kasnije je kotarsko načelstvo Bjelovar 4. III. 1940. potvrdilo priču HSZ da je Vuksan poznati „šumokradica“ te da su ga zaštitari s pravom zaustavili i uhitili.

¹¹⁵⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2085., Ministarstvo unutarnjih poslova Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 22. XI. 1939., Predmet: Stipe Vela iz Podgore – prijetnja.

okupacije Čehoslovačke i talijanske okupacije Albanije početkom travnja 1939. razvili živu aktivnost u vodećim europskim centrima, Londonu, Parizu, Berlinu i Rimu. Prema njemačkom ministru Ribentropu u njegovom pismu ministru vanjskih poslova Italije grofu Cianu od 20. ožujka 1939. godine stoji da je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova kontaktirao jedan Mačekov izaslanik s „Mačekovom punomoćju“. Izaslanik je njemačkoj strani iznio stanje u Jugoslaviji sa stajališta tada aktualnog „hrvatskog pitanja“. Na početku svoje promemorije koje je dao njemačkoj strani izaslanik ističe da hrvatski narod već 20 godina vodi borbu protiv svoga porobljavanja i da je načelo o pravu naroda na samoopredjeljenje koje je došlo do izražaja u Anschlussu i priključenju Sudeta Njemačkoj pojačalo snagu hrvatskog pokreta.

Između ostalog u promemoriji stoji da i hrvatski narod traži pravo na samopredjeljenje zbog svoga neodrživog položaja u Jugoslaviji i da je spreman na odlučna djela „400.000 naoružanih članova Hrvatske seljačke zaštite spremno je da stupi u borbu za uspostavljanje hrvatske nezavisne države“. Maček od njemačke strane traži pomoć s obzirom da pregovori s Beogradom ne pružaju nikakav izgled za uspjeh. Njemačka strana nije uzela u obzir ovu promemoriju s obzirom da je Hrvatska bila pod interesnom sferom fašističke Italije te se nije željelo „izazivati italijansko nezadovoljstvo i sumnjičenje“. Zbog toga Maček sve karte baca na Rim.¹¹⁵⁸ Očito je ovo bilo od strane Mačeka ispitivanje njemačkog stajališta u vezi „hrvatskog pitanja“ i mogući stav Njemačke u slučaju propasti pregovora s Beogradom. Kao što se vidi iz sadržaja promemorije broj članova HSZ je preuveličan i pitanje njegove naoružanosti je posve u neskladu s činjenicama. Međutim, hrvatska strana je željela naglasiti svoju snagu u slučaju nepovoljnog ishoda pregovora sa Beogradom.

U slučaju Italije pojavljuje se isti scenarij. Kada je krajem travnja 1939. godine Namjesništvo prekinulo pregovore s hrvatskom stranom Maček šalje grofu Cianu svog

¹¹⁵⁸ Ljubo, BOBAN, Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom, *Istorija XX veka*, VI., Beograd, 1964., 337-338. Neslužbeno su kontakti njemačkih tajnih službi i HSS nastavljeni, ali na niskoj razini i u manjoj mjeri.

izaslanika Carneluttija s željom da Italija pomogne „odcjepljenje Hrvatske“ pri čemu se traži zajam od Italije od deset milijuna dinara, a Maček obvezuje da će u roku šest mjeseci podići ustanak. Iako se u zahtjevu ne spominje svrha zajma, možemo pretpostaviti da se između ostalog osim sredstvima za propagandu radilo i o nabavi oružja i većem naoružavanju HSZ za „potrebe ustanka“.¹¹⁵⁹ Kada je Italija pristala na te uvjete, imajući u vidu nepouzdanu jugoslavensku vanjsku politiku, Maček je iznenada odustao od pregovora i potpisivanja sporazuma s Italijom te je rekao Carneluttiju da javi grofu Čanu „da je on u međuvremenu obnovio pregovore s Beogradom“.¹¹⁶⁰ Krajem srpnja 1939. godine opet je došlo do zastoja u pregovorima između Mačeka i Cvetkovića zbog toga jer je hrvatska strana inzistirala da oružništvo bude podređeno hrvatskom banu, a srpski pregovarači na to nisu pristajali. Maček je ponovno izvršio pritisak na srpske pregovarače i Beograd dajući izjave stranim dopisnicima prijeteci se otcjepljenjem koristeći veliko zanimanje međunarodne javnosti za hrvatsko pitanje i rješenje jugoslavenske državne krize. U intervju dopisniku „Associated Pressa“, koji je prenio i ugledni američki list *New York Times* (2. VIII. 1939.), Maček je istaknuo: „Ako Beograd nije u stanju da zavede red u Jugoslaviji, Njemačka to može. (...) Nadam se da još imamo vremena da se spasimo.“¹¹⁶¹ Iako Beograd po tom pitanju nije popustio (iako su neki pomaci u kadrovskom pitanju napravljeni), Mačkov potez je upalio, anglofrancuski pritisak na službeni Beograd je još jače porastao i sporazum je ubrzo sklopljen.

¹¹⁵⁹ BOBAN, Oko Mačkovih pregovora s grofom Čanom, n. dj., 342.

¹¹⁶⁰ BOBAN, Oko Mačkovih pregovora s grofom Čanom, n. dj., 347. Detaljnije o politici Mačeka prema Italiji vidi ovdje stranice 342-350. Izgleda da je velika novčana sredstva dobivao i grof Bombeles koji se također kod grofa Čana u isto vrijeme kao i Carnelutti predstavljao kao Mačkov izaslanik. No, izgleda da on to nije bio, već je bio dvostruki, ako ne i trostruki agent. Činjenica je da su knez Pavle i jugoslavenski generalštab upravo preko grofa Bombelesa bili upoznati s talijanskim namjerama. Kada su ustaše otkrili grofu Čanu da je Bombeles jugoslavenski agent i pokušali ga likvidirati u Zagrebu u rujnu 1940. Bombeles je pobjegao u Beograd. Gdje je završio novac koji je Bombelles dobivao od Italije nije poznato.

¹¹⁶¹ STOJADINović, n. dj., 548.-585., HOPTNER, n. dj., 169.

14. Pokušaj osnivanja podmlatka Hrvatske seljačke zaštite

Kako bi još više zahvatio sve slojeve hrvatskog društva vodstvo HSS planiralo je unutar Zaštite osnovati posebnu organizaciju mladeži Zaštite. Prvi pokušaj osnivanje podmlatka HSZ pokrenut je Mačekovom okružnicom 5. srpnja 1938. koja se pojavila u obliku letka, a čije osnivanje su vlasti odmah zabranile.¹¹⁶² S obzirom da tada nije došlo do jačeg zamaha osnivanja omladinskih organizacije HSZ, na zasjedanju hrvatskog narodnog zastupstva 8. svibnja 1939. godine ponovno je donesena odluka o osnivanju podmlatka HSZ. Na osnovu toga zaključka narodni zastupnici HSS obavjestili su lokalne vođe HSZ da, osim odraslih članova HSZ, treba u redove Zaštite uzimati mladež u svrhu stvaranja Zaštitinog podmlatka. U Bizovcu (kotar Valpovo) zapovjednik HSZ Ivo Stanić je po zapovijedi zastupnika HSS Stjepana Hefera krajem srpnja iste godine započeo s programom izvođenja i organiziranja vježbi za podmladak HSZ, mladiće od 15 do 20. godina. Prema izvješću kotarskog načelstva u Valpovu ova organizacija mladeži nema svoja posebna pravila već je jedinstveni dio HSZ. Prema Staniću, koji je nakon vježbe odveden na saslušanje, takve naredbe o organizaciji podmlatka HSZ se provode u svim kotarevim sa hrvatskom većinom i to je odluka vodstva HSS i hrvatskog narodnog zastupstva.¹¹⁶³ Sredinom studenog 1939. godine osnovan je podmladak HSZ i na samoborskom području. Za mladiće je osiguran program tjelovježbe i vježbe na spravama. Vodstvo podmlatka HSZ „umoljava roditelje, trgovce i obrtnike da upute svoju djecu i namještenike u podmladak Zaštite“.¹¹⁶⁴ Tjedan dana kasnije počele su vježbe, ali vodstvo HSZ nije bilo zadovoljno odazivom te je poziv za upis u

¹¹⁶² HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 25., Str. pov. 277/1938., Kraljevska Banska uprava Savske banovine Upravi policije u Zagrebu, Kotarskim načelnicima - svima, predstojništvima gradskih policija - svima, 10. VIII. 1938. Predmet: HSZ – osnivanje omladinskih organizacija.

¹¹⁶³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2036., Kotarsko načelstvo u Valpovu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 25. VII. 1939. Predmet: Organiziranje i vježbanje omladine HSZ u Bizovcu. Uprava policije u Zagrebu je na upit Banskih vlasti odgovorila da na zasjedanju hrvatskog narodnog zastupstva 8. svibnja 1939. nije donesen nijedan zaključak u vezi osnivanja „podmlatka HSZ“. HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2036., Uprava policije u Zagrebu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine - ODZ, 2. VIII. 1939.

¹¹⁶⁴ Pomladak Hrvatske građanske zaštite, *Samoborac*, br. 33., 18. XI. 1939., 3.

redove podmladak HSZ ponovljen.¹¹⁶⁵ U kotaru Pregrada je podmladak HSZ osnovan početkom 1940. te se „mladež već listom upisuje u ovu narodnu organizaciju“.¹¹⁶⁶ S obzirom da je pokret stvaranja podmlatka HSZ u podbacio, ne samo na selu, već i u gradovima, vodstvo HSS naumilo je inkorporirati u svoje redove uspješno razgranatu građansku omladinsku organizaciju „Hrvatski junak“ koja je počela s djelovanjem od jeseni 1939. godine. U vodstvu „Hrvatskog junaka“ nalazili su se neki prvaci HSS poput Milutina Mayera, ali u prvo vrijeme se *Junak* razvijao samostalno. Prema Lakić ova organizacija mladeži nastala je kao plod zajedničkog djelovanja bivših članova „Hrvatskog sokola“, vođa „Katoličke akcije“ i dijelom vodstva HSS na čelu s dr. Ivom Protulipcem (1899-1946) do tada predsjednikom Velikog križarskog bratstva.¹¹⁶⁷

U „Hrvatskom junaku“ okupljala se hrvatska omladina kroz popularne oblike rada, poput sporta, logorovanja, kulturno-zabavnih priredbi, spektakularnih manifestacija i slično. Po svom karakteru *Junak* je bio uglavnom organizacija mladeži (početnici 7-12 godina, naraštaj 12-16 godina), ali postojalo je i redovno članstvo koje je obuhvaćalo mlade od 16. do 35. godina. Unutar organizacije fomiran je i poseban odred zvan „Junačka zaštita“ čiji su članovi držali razna predavanja, vojničke seminare i dr. Službeni list Junaka „Vihor“ neskriveno je širio simpatiju prema silama Osovine i njihovim organizacijama mladeži „organiziranim na novim modernim temeljima.“¹¹⁶⁸

Ovu organizaciju hrvatske mladeži u kojoj su bili utjecajni frankovci posebno je favoriziralo desno krilo HSS koje nije bilo zadovoljno stanjem nakon Sporazuma Cvetković-Maček.¹¹⁶⁹ Vodstvo HSS namjeravalo je „Hrvatski junak“ pretvoriti u svoju omladinsku

¹¹⁶⁵ Pomladak, *Samoborac*, br. 34., 23. XI. 1939., 3.

¹¹⁶⁶ Osnovan pomladak HSZ, *Hrvatsko zagorje*, br. 11., 15. III. 1940., 4.

¹¹⁶⁷ Zdenka, LAKIĆ, *Prodor ideologije fašizma u redove omladine. Djelovanje „Hrvatskog junaka“ u razdoblju 1939-1941.*, *Marksiistička misao*, br. 3., 1986., 79.

¹¹⁶⁸ LAKIĆ, n. dj., 74.

¹¹⁶⁹ U razgovoru s Bogdanom Radićom koncem 1955. godine Maček je rekao: „Fašizma ili nacizma nije pak bilo ni među [hrvatskom] inteligencijom. Postojala je frankovština. Koju treba lučiti od ustaštva. Frankovci su bili hrvatski šovinisti, plod malogradjanske u glavnom zagrebačke sredine, koji su smatrali Srbe jedinim neprijateljem Hrvata, ali se je njihov hrvatski šovinizam izživljavao u plamenim govorima. Ustaštvo pak, kao i

organizaciju koja će preuzeti baštinu bivšeg „Hrvatskog sokola“. Zbog toga su mnoge dvorane jugoslavenskog sokola u Banovini Hrvatskoj preuzete od strane državnih organa Banovine date na upravljanje „Hrvatskom junaku“. U Zagrebu su se 15. rujna 1939. sastali članovi konzorcija za upravljanje imovinom bivšeg „Hrvatskog sokola“ i održali sastanak s bivšim članovima zagrebačkih hrvatskih sokolskih društava. Sastanak je otvorio Ivan Stožir izrazivši želju za obnovom „Hrvatskog sokola“. O tom se pitanju razvila dugotrajna debata gdje su na jednoj strani zastupali navedenu ideju Stožir, dr. Rudolf Horvat, Kućan, Šulek, Ulčnik i drugi, dok su protiv te ideje bili braća Praunsperger, dr. M. Dečak i dr. J. Reberski, zagovarajući rad na organizaciji „Hrvatskog junaka“. Dogovoreno je da o svemu raspravi užič odbor. O ovoj problematici svoje mišljenje je još 1935. godine izrazio i dr. Vladko Maček, iako je bio nekada članom „Hrvatskog sokola“, rekavši kako je sokolstvo češka institucija stvorena prema njemačkom uzoru, koja se nije mogla aklimatizirati na hrvatskom tlu (ta izjava je tada bila zaplijenjena u svim listovima).¹¹⁷⁰ Mačekovo mišljenje bio je presudno i pobijedila je grupacija koja se zalagala za „Hrvatski junak“.

U skladu s tim bila je i odluka sisačkog Gradskog poglavarstva izdana „Sokolskom društvu“ u rujnu 1939. da u roku od 48 sati isprazni dvoranu bivšeg „Hrvatskog sokola“ koju je uz minimalnu zakupninu koristilo po likvidaciji istoga još od 1929. godine. Ta je odluka kod građanstva primljena s oduševljenjem, jer su dvoranu gradili članovi „Hrvatskog sokola“, „a konačno je služila samo u protuhrvatske svrhe. Sada je i toj anomaliji kraj i konačno će dvorana doći opet u ruke hrvatske ustanove, kao što je na primjer društvo „Hrvatski junak“.¹¹⁷¹ Dva mjeseca kasnije HGZ grada Varaždina na čelu s dr. Čanićem preuzima prostorije i vježbaonicu Sokola u korist „Hrvatskog junaka“ s odobrenjem gradskog povjerenika s obrazloženjem da je za diktature „Hrvatskom sokolu“ oduzeto vježbalište i

četništvo je plod naše balkanske nekulture.“ Bogdan, RADICA, Razgovor s predsjednikom Mačekom, *Hrvatski Glas* (Winnipeg, Kanada), g. 27., br. 50.-51. od 25. XII. 1955. Vidi u: JAREB, n. dj., 125.

¹¹⁷⁰ *Hrvatske novine*, br. 37., 16. IX. 1939.

¹¹⁷¹ *Hrvatske novine*, br. 37., 16. IX. 1939.

prostorije i predane „jugo-sokolu“ koji je bio i „jeste u protivnosti s osjećajima hrvatskog naroda“.¹¹⁷² Bivšu zgradu Sokola sada su čuvala dva zaštitara pred ulazom u zgradu dok je jugoslavenska zastava zamijenjena hrvatskom.

Približavanje vodstva „Hrvatskog junaka“ HSS bilo je vidljivo prilikom posjeta predstavnika *Junaka* dr. Mačeku krajem travnja 1940. Nakon što su mu iznijeli izvješće o svom radu Maček se založio „da se hrvatskoj omladini osiguraju dvorane za rad, te svi ostali preduvjeti rada“.¹¹⁷³ Vođa „Hrvatskog junaka“ dr. Ivo Protulipac koji je napisao pravila toga društva dao ih je na potvrdu dr. Mačeku koji ih je zadržao „radi konačne odluke o načinu uzgoja i naziva budućeg hrvatskog gimnastičkog društva“. I organi Banske vlasti podržavali su financijski i materijalno širenje toga društva što je jasno istaknuo predstavnik Banske vlasti Rudolf Matz. Sličnu izjavu da je i dr. Žiga Sholl na glavnoj skupštini „Hrvatskog junaka“ u Zagrebu 5. siječnja 1941. u kojoj je istaknuo da HSS i dr. Maček s pozornošću prate rad *Junaka* i da će podupirati ovu organizaciju svim sredstvima. No, iako je vodstvo HSS nastojalo inkorporirati u svoje redove „Hrvatski junak“ frankovačka struja u ovoj organizaciji je bila vrlo snažna, te do travnja 1941. godine to nije bilo moguće u cjelini provesti.

15. Hrvatska seljačka zaštita i „Jadranska straža“

Tijekom 1940. dolazi do zbližavanja vodstva „Jadranske straže“¹¹⁷⁴ i Zaštite te se po zamisli nekih ljudi u vodstvu HSS namjeravala u hrvatskim krajevima stvoriti fuzija ovih dviju organizacija.¹¹⁷⁵ „Jadranska straža“ bila je hrvatska pomorska organizacija unitarističkog usmjerenja nastala za talijanske okupacije Dalmacije poslije Prvog svjetskog

¹¹⁷² U strahu su velike oči, *Hrvatsko jedinstvo*, br. 120., 21. I. 1940., 3.

¹¹⁷³ LAKIĆ, n. dj., 80. Prema nekim informacijama dr. Protulipac je još ranije bio je blizak Mačeku i vodstvu HSS, odnosno prema informatorovom izvješću iz 1936. godine ministru unutrašnjih poslova A. Korošcu njega je nedbiskup Stepinac postavio za predsjednika Katoličke akcije zbog toga jer „uživa puno poverenje dr. Mačeka“. Dva generala, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (20)., *Danas*, 5. XII. 1989., 64.

¹¹⁷⁵ HDA, fond 155., BH-KB, kut. 66., 62209/1940., Izvješće Ispostave banske vlasti u Splitu, 6. IX. 1940.

rata. U početku je bila usmjerena na obranu zemlje i zaštitu njezinih nacionalnih interesa na moru, da bi kasnije bio usvojen program i zadaća „Jadranske straže“ u očuvanju nacionalnih obilježja i pomorske tradicije zemlje, širenje narodne svijesti o važnosti Jadranskoga mora, unaprjeđenje njegova iskorištavanja te razvoj jadranske orijentacije. S približno 180. 000 članova 1939. godine „Jadranska straža“ bila je jedna od najbrojnijih organizacija u Kraljevini Jugoslaviji.¹¹⁷⁶

Slabljenjem i urušavanjem unitarizma i jugoslavenske ideje tijekom druge polovice 30-ih godina dolazi do promjene stajališta u vrhu, do tada unitaristički usmjerene „Jadranske straže“. Početkom 1938. predsjednik „Jadranske straže“, splitski odvjetnik i nekadašnji splitski gradonačelnik i ban Primorske banovine Ivo Tartaglia (1880.-1949.), zajedno s kiparom Ivanom Meštrovićem posjećuje Mačeka u Kupincu te mu izlaže problem i važnost „Jadranske straže“ i njene imovine za hrvatski narod i traži od Mačeka da svojim ljudima popuni pojedine oblasne odbore „Jadranske straže“. U slučaju da Maček ne pristane na njegov prijedlog, Tartaglia prijeti da će se „svega odreći i sve napustiti“ pod velikim beogradskim pritiskom. Maček pristaje i angažira Augusta Košutića da ispita taj problem.¹¹⁷⁷ Sklapanje sporazuma Cvetković-Maček pozdravili su Ivo Tartaglia i „Jadranska straža“ jer će konačno biti „uklonjena međusobna trvenja između Hrvata, Srba i Slovenaca i utrt put novoj eri i boljem životu“.¹¹⁷⁸

Najbolji primjer praktičnog djelovanja u smislu podržavanja Sporazuma Cvetković-Maček i projekt samostalnosti Banovine Hrvatske bilo je Tartagliino podržavanje prijedloga mjesnog odbora zagrebačke „Jadranske straže“ u prilog reorganizacije odnosno stvaranja posebnog dijela „Jadranske straže“ za Banovinu Hrvatsku, što je u zamisli nekih

¹¹⁷⁶ Norka, MACHIEDO-MLADINIĆ, *Jadranska straža 1922-1941.*, Dom i svijet: Zagreb, 2005.

¹¹⁷⁷ AHAZU, Zbirka Ante Trumbića, bilješka od 27. VI. 1938.

¹¹⁷⁸ *Sporazum i naše more, Jadranska straža*, br. 10., 1939., 397. Više o „Jadranskoj straži“ vidi u: Norka, MACHIEDO-MLADINIĆ, *Jadranska straža*, Dom i svijet: Zagreb, 2005.

ljudi iz vodstva HSS u konačnici trebalo prerasti u primorski dio HSZ.¹¹⁷⁹ Podružnice „Jadranske straže“ u Vojvodini, Srbiji i Crnoj Gori osudile su odvajanje hrvatskog dijela *Straže*, na što je iz splitske organizacije „Jadranske straže“ izašao demant da se zapravo radi o prilagodbi *Straže* „činjenicama novog stanja u Jugoslaviji (...) a cijepanje nitko neće nitko ne želi.“¹¹⁸⁰ Na približavanje „Jadranske straže“ HSS i HSZ reagirao je beogradski *Srpski borac* pozivom na separaciju i osnivanjem srpske *Bokeljske straže*, jer „što imaju Srbi i Slovenci da rade u ovakvoj Jadranskoj straži (...) koja traži isticanje hrvatskih nacionalnih amblema?“¹¹⁸¹ Uskoro su glazba HSZ i pojedini odredi Zaštite iz Zagreba sudjelovali na otvaranju Doma „*Jadranska straže*“ u Jelsi na otoku Hvaru pri čemu su ih u Splitu dočekali vođe splitskog HGZ dr. Vjeko Vučić i Mario Rigi.¹¹⁸² Dana 25. studenog 1940. i predsjednik HSS dr. Vladko Maček postao je član „Jadranske straže“.¹¹⁸³ Pitanje je koliko je taj pokušaj fuzije bio vjerojatan i izvodljiv, no, sve je planove prekinuo početak Drugog svjetskog rata na jugoslavenskim prostorima.

11. Hrvatska seljačka zaštita i općinski izbori 1940. u Banovini Hrvatskoj

Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj provedeni 19. svibnja 1940. godine nisu prošli u tako represivnom ozračju kao što je to bio slučaj s prošlim parlamentarnim izborima 1938. Politička strategija HSS bila je u tome da se na tim izborima ne razvija i ne zaoštrava otvorena politička borba. Naime, rukovodećim strukturama HSS bilo je u interesu da osvoje vlast u što

¹¹⁷⁹ Reorganizacija Jadranske straže, *Hrvatski glasnik*, br. 246., 20. X. 1939., 6. Vidi napade srpskih listova: Protiv federacije u „Jadranskoj straži“, *Srpska riječ*, br. 6., 7. III. 1940., 4., Doslednost dr. Ivana Tartalje, *Srpski glas*, br. 21., 4. IV. 1940., 5.

¹¹⁸⁰ AJ, fond 38., fasc. 354., Političke stranke – podgrupa Jadranska straža. Rezolucija Mesnog odbora Jadranske straže u Velikoj Kikindi kojom se osuđuje akcija za osnivanje autonomne hrvatske organizacije, 1. III. 1940., Jadranska straža ostaje jedinstvena, *Novosti*, 6. VI. 1940., Glavni odbor demantuje vesti o cepanju Jadranske straže, *Vreme*, 12. VI. 1940. Radi se o izrecima iz novina koje se odnose na djelovanje „Jadranske straže“ 1939. i 1940. godine.

¹¹⁸¹ Zašto ne osnivamo Bokeljsku stražu, *Srpski borac*, br. 5., 18. IV. 1940., 1.

¹¹⁸² Oko dvije tisuće Zagrepčana u pet punih vlakova stiglo u Split, *Hrvatski dnevnik*, br. 1565., 7. IX. 1940., 6.

¹¹⁸³ AJ, fond 38., fasc. 354., Političke stranke – podgrupa Jadranska straža. Dr. Vladko Maček postao članom „Jadranske straže“, *Večer*, 25. XI. 1940.

većem broju općina, posebno stoga što je HSS kao jedan od nositelja sporazuma Cvetković-Maček, nastojao da ojača svoje pozicije u Banovini Hrvatskoj i pokaže svojim političkim oponentima kako ovdje nema stvarne oporbe stranačkoj politici HSS. Pa i pored toga HSS nije želio previše komplicirati političku situaciju u Banovini Hrvatskoj jer je smatrao da će odnijeti izbornu pobjedu bez obzira na „intenzitet političkog angažiranja“.¹¹⁸⁴ Prema izjavi jednog od prvaka HSS Ljudevita Tomašića: „Općine ne trebaju da budu poprište političke borbe, nego mjesto, gdje će se voditi briga o gospodarskom stanju općine, a politika će se voditi u hrvatskom Saboru“.¹¹⁸⁵ Za razliku od HSS Cvetkovićeve JRZ i samostalni demokrati su tim izborima dali veći značaj želeći se potvrditi kao politički predstavnici srpskog naroda u Banovini Hrvatskoj. I Komunistička partija Hrvatske (KPH) je tim izborima posvetila znatnu pažnju jer je željela stvoriti „front saveza radnika i seljaka“ protiv građanskih stranaka. Komunisti na izborima sudjeluju preko Stranke radnog naroda, ali se suočavaju s preprekama Banskih vlasti Banovine Hrvatske koje nastoje onemogućiti isticanje bilo kakvih radničkih ili radničko-seljačkih lista, plašeći se da će to izazvati jače političko diferenciranje u bazama HSS i SDS. Usprkos tome na izborima su se pojavile brojne liste s komunističkim predznakom, poput liste Bloka radnog naroda, radničko-seljačka, nezavisna stranka radnog naroda i dr. Ispostava Banske vlasti u Splitu posebnim dopisom od 16. svibnja 1940. obavijestila je Banske vlasti da je na području Dalmacije KPH uspjela postaviti veći broj lista, upozoravajući na njezinu opasnost.¹¹⁸⁶ Stoga je HSS na te liste i njihove glasače izvršio veliki pritisak nastojeći ublažiti konfrontaciju u seljačkim masama na socijalnoj osnovi i spriječiti pobjedu takvih kamufliranih komunističkih izbornih lista. Ako u tome nije bilo uspjeha često su Banske vlasti poslije izbora u raznim žalbenim predmetima odobravale žalbe lista i kandidata HSS i SDS da oporbena lista nije legalno osvojila vlast, odnosno da je prekršila

¹¹⁸⁴ Mile, KONJEVIĆ, Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine, *Prilozi*, br. 9., 1973., 273.

¹¹⁸⁵ KONJEVIĆ, n. dj., 274.

¹¹⁸⁶ Ivan, JELIĆ, Komunistička Partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. na području Dalmacije, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 1., Split, 1970., 100.

neka od pravila izborne procedure, poput rada biračkog odbora, nedozvoljene agitacije i dr.¹¹⁸⁷

Da bi se to postiglo HSS je koristila odrede Zaštite u onim „kritičnim“ područjima gdje su prema procjeni vodstva HSS „komunističke liste“ imale značajniju mogućnost za pobjedu. Primjeri zato su kada je Zaštita onemogućavala i vršila pritisak na glasače Seljačko-radničkog saveza na području Siska u mjestima Mala Gorica i Žažina gdje su oni koji nisu htjeli opozvati glas za tu listu bili pretučeni.¹¹⁸⁸ Na otoku Visu u mjestu Komiža, kao nosilac liste HSS kandidiran je jedan od vođa HSZ Pavao Tipić. Odredi HSZ vršili su stalnu prijeteću propagandu protiv liste „Bloka radnog naroda“ pod vodstvom Marijana Kučića, s obrazloženjem da Komiža neće dobiti nikakvu pomoć od Banske vlasti ako pobijede komunisti. Međutim, nije bilo uspjeha. Lista „Bloka radnog naroda“ odnijela je pobjedu.¹¹⁸⁹ Inače mještani Komiže nisu bili skloni HSS. Tako su velike demonstracije u Komiži početkom 1941. godine u kojima je sudjelovalo oko 600 ljudi protiv rata, skupoće i za vojni savez sa SSSR-om odredi HSZ i žandarmerije jedva spriječile da ne prerastu u nered.¹¹⁹⁰

Slična situacija se dogodila i u mjestu Vrboska na Hvaru gdje je također pobijedila „komunistička lista“. Međutim, predstavnici HSS su se žalili na rezultate izbora kao lažne te je Upravni sud u Zagrebu opravdano njihove prigovore, poništio izbore i odredio datum održavanja novih izbora za 29. srpnja 1940. godine. Sada HSS nije želio ništa prepustiti slučaju. Banska vlast u Zagrebu u dopisu Štabu žandarmerijske brigade traži da se u „Vrboskoj osnuje stalna žandarmerijska postaja (...) koja ima zadatak da stalno patrolira kroz selo, koje je leglo komunista (...) a koja je potrebna zbog predstojećih naknadnih izbora.“

¹¹⁸⁷ KONJEVIĆ, n. dj., 292.

¹¹⁸⁸ Općinski izbori u općini Sela kod Siska, *Politički vjesnik*, br. 11-12. početak rujna 1940. U: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, n. dj., 159.

¹¹⁸⁹ Ivan, JELIĆ, Komunistička Partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. na području Dalmacije, n. dj., 102. Potrebno je napomenuti da se na Komiži nalazilo veliki broj tvornica sardine te je u njima radništvo još prije Prvog svjetskog rata bilo izrazito ljevičarski raspoloženo.

¹¹⁹⁰ Komiža na Visu, *Vjesnik Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske 1941-1945.*, Zagreb, 1970., 20.

Posebne upute dobili su članovi HSZ da sve stanovništvo mobiliziraju za glasovanje za listu HSS, spriječe simpatizere i glasače komunista da pristupe glasovanju. Sve te mjere su doprinijele porazu komunističke liste u Vrboskoj, jer na izborima nije sudjelovalo oko 40% birača.¹¹⁹¹

U općini Stari Grad na Hvaru na biralištu u Malom selu komunisti nisu dozvolili narodu da glasa radeći nemire. Na to je gradonačelnik Antun Maroević iz HSS telefonom nazvao člana gradske uprave Luku Radonića, koji je bio dežuran u zgradi blagajne u Dolu jer je tu bilo glasačko mjesto za Dol, te tražio da se iz Doljana pošalje HSZ u Stari Grad da se osiguraju birališta. U Starom Gradu je također postojala Zaštita, međutim Maroević je tražio da dođe Zaštita iz Dola da ne bi došlo do tuče između starograđana. Glavar Dola, Roko Pavičić okupio je vod Zaštite koji je otišao u Stari Grad te osigurao birališta. Zbog takvog načina na koji je HSS uspio spriječiti komuniste da naprave nered te ponište izbore, Doljani su od komunističkih pristaša dobili naziv *Marokanci*.¹¹⁹² Nisu bili pošteđeni ni prvaci JNS pogotovo oni koji se nisu mirili s novim poretkom. Na predizbornoj kampanji za općinske izbore na Hvaru, nakon što su reagirali sredinom svibnja 1940. godine proglasom protiv dr. Mačeka osuđujući smjenu dotadašnje općinske vlasti, predsjednik JNS Hvar dr. Josip Avelin i nositelj kandidacijske liste JNS Benito Kasandrić napadnuti su od strane HSZ, ali ih je spasila žandarmerija.¹¹⁹³

¹¹⁹¹ Ivan, JELIĆ, Komunistička Partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. na području Dalmacije, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 1., Split, 1970., 102. Vidi i reagiranje „Političkog vjesnika“ lista KPH na izbore u Vrbanji: Kako Maček dobiva lažnu većinu, *Politički vjesnik*, br. 6., 8. VIII. 1940., 100. U listu stoji da su naknadni izbori provedeni „sa nečuvenim terorom, falsifikatom i podmićivanjem. Bilo je prosto sramota gledati kako dovode strance sa preko 90 godina koji jedna hodaju, a da ne znaju da ni izgovore ime kandidata.“

¹¹⁹² http://www.tartajun.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=82 (11. IV. 2014). Sibe, KVESIĆ, *Hvar između dva rata*, Stvarnost: Zagreb, 1969., 207-214. U pobjedi nad komunistima u španjolskom građanskom ratu glavnu ulogu odigrale frankističke snage pristigle iz Maroka pa se od tada za Doljane kod komunista uvriježio naziv Marokanci. Jedini koji spominje naziv Marokanci u sličnom kontekstu je Sibe Kvesić u svom djelu „Hvar između dva rata“. On tu opisuje događaje iz Vrboske u kojima su se 28. srpnja 1940. održali ponovljeni izbori za općinsko vijeće. Poslije podne u Vrbosku stigli su glasači u kamionu iz Svete Nedjelje i Sviraca, uglavnom pristaše HSS-a. U trenutku kada su stigli na glasačko mjesto jedan iz mase prisutnih, komunistički orijentiran, uzviknuo je: „Drugovi, evo Marokanci!“

¹¹⁹³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2102., Ispostava Banska vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 18. V. 1940., Predmet: Napadaj na dr. Avelina – Hvar.

Isto tako Zaštita i žandarmerija su po nalogu Banskih vlasti Banovine Hrvatske intervenirale u onim općinama u kojima je pobjedila prokomunistička lista Saveza radnika i seljaka, ne samo da spriječe svoje političke protivnike već i da spriječe seljake da uzmu zakon u svoje ruke. Iza svega je stajala zaštita prava šumskih veleposjednika. Tako je u općini Sela sisačkog kotara općinska uprava bila u teškom financijskom stanju između ostalog i zbog toga jer su općinski porezni obveznici zagrebački Kaptol i veleposjednik Reiss (koji su na području općine imali velike posjede šuma i mnogobrojnu stoku) godinama izbjegavali plaćati općinski namet. Nakon uspostave Banovine Hrvatske situacija se nije promijenila te su seljaci iz spomenute općine počeli napuštati redove HSS da bi se na općinskim izborima 1940. odlučili za komunističku opciju Saveza radnika i seljaka, koja je uspjela dobiti većinu usprkos represiji žandara i HSZ. Međutim, kada je nova općinska vlast nakon pobjede na izborima odlučila utjerati dug i prodati „kaptolsko blago“ intervencijom Banskih vlasti uz asistenciju HSZ kotarski načelnik je raspustio općinski odbor i postavio povjerenika. Tamošnji seljaci su bili ogorčeni takvom politikom HSS i HSZ jer oni i dalje štite „gospodu koju su štitili i velikosrpski režimi“.¹¹⁹⁴ Rezultati izbora pokazali su, usprkos ukupne pobjede HSS i SDK na općinskim izborima 1940. godine, slabljenje njihova političkog utjecaja i jačanje političkih diferencijacija unutar njihovih stranačkih redova.

16. Životni put zapovjednika HSZ za južnu Dalmaciju Ante Olujića

U sklopu povijesti HSZ iskrsnula je zanimljiva osobna priča dalmatinca Ante Olujića iz Makarske (rođen 1908. u selu Opanci kraj Splita). Obitelj Olujića se od prodora ideologije HSS u Dalmaciju početkom 20-ih godina priklonila Stjepanu Radiću i kasnije Mačekovom HSS. Antin otac Marko Olujić kao „mačekovac“ je bio vrlo utjecajan u selu. Obitelj je držala

¹¹⁹⁴ Banska vlast štiti popove i veleposjednike, *Politički vjesnik*, br. 19-20., kraj studenog. U: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, IHRP, Zagreb, 1965., 258-259.

krčmu u Opancima kraj Splita u kojoj su se okupljali stranački pristaše. Međutim, najmlađi Markov sin Ante je pod uvjetima šestosiječanjske diktature i terora žandarmerije pobjegao krajem 1933. godine u emigraciju u Italiju među ustaške redove, da bi već odlukom poglavnika Pavelića *Odredbom* br. G. 39/34. od 7. svibnja 1934. postigao čin ustaškog časničkog namjesnika.¹¹⁹⁵ Prema nekim špekulacijama izgleda da je Olujića u emigraciju kao „špijuna“ poslao zastupnik HSS za makarski kotar Stipe Matijević u suglasnosti s dr. Mačekom.¹¹⁹⁶

Nakon atentata na kralja Aleksandra, Olujić je zajedno s ostalim ustašama konfiniran na otok Stromboli da bi kasnije zbog vulkanskih aktivnosti bio premješten u provinciju Di Matera. Tijekom zatočeništva Olujić u pismu svom ocu svjedoči o teškim prilikama među ustašama u logorima za internaciju, ali i o krvavim unutarnjim obračunima „kad bi se sreli s pavelićevcima, jer je on (Olujić op. a.) iz grupe mačekovaca“.¹¹⁹⁷ Zbog takvog stava i neprijateljstva prema Paveliću Olujić je pred ustaškim sudom u svibnju 1936. osuđen kao neprijatelj, s time da je Pavelić trebao odrediti dan njegova pogubljenja.¹¹⁹⁸ Mladi Olujić se očito teško razočarao ustaškom politikom te se povratkom u domovinu, nakon što je predao izvješće dr. Mačeku, aktivirao u HSS posebno u redovima Zaštite kao čovjek koji je prošao vojnu obuku u ustaškom logoru u Italiji. Olujić seli u mjesto Lovreć kraj Imotskog. Tijekom 1937. na sastanku s dr. Mačekom i Kemfeljom, a u nazočnosti dr. Mile Vukovića zapovjednika HSZ za kotar Imotski, Olujić je imenovan zapovjednikom/inspektorom HSZ za

¹¹⁹⁵ Bogdan, KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus: Zagreb, 1983., 151.

¹¹⁹⁶ U elaboratu se ta činjenica konstantno ističe, ali ne treba zaboraviti da HSS tijekom diktature na neizravan način surađuje s ustaškim pokretom u emigraciji. Vidi: Enes, MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1987., 64-65. Slična je priča i Petra Zaradića, zapovjednika HSZ za kotar Imotski. Zaradić također za vrijeme diktature otišao u emigraciju u ustaški logor u Italiji da bi se kao pristalica Mačeka zavadio s ustašama. Nakon povratka uključuje se u HSZ, postaje zapovjednik nakon izobrazbe u Zagrebu, da bi u travnju 1941. pred ustašama također pobjegao u Split. Početkom 1942. pridružuje se NOP-u, a poslije rata vrši važne političke i gospodarske funkcije.

¹¹⁹⁷ HDA, SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 77.

¹¹⁹⁸ Muhamed, PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem - sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*, Bošnjaški institut: Zurich, 1996., 35.

južnu Dalmaciju i kotarskim zapovjednikom HSZ za kotar Makarsku.¹¹⁹⁹ Uz pomoć prvaka HSS makarskog kraja don Ante Šoljanića, župnika iz Brele, Jure Juričića i Luka Nole iz Podgore Olujić stvara prve odrede HSZ na makarskom području. Sjedište HSZ nalazi se gdje i kotarska organizacija HSS. Prema elaboratu komunističkih organa izgleda da je naoružanje HSZ Makarska bilo vrlo dobro „puške, pištolji i hladno oružje“, ali je ona bila prilično neaktivna sve do travnja 1941. godine. U travanjskom ratu Olujić i makarska Zaštita razoružavaju jedinice jugoslavenske armije, zauzimaju zgradu kotarskog načelstva, žandarmerijsku stanicu i zgradu banke, da bi ubrzo cijeli makarski odred HSZ bio rasformiran od strane ustaša. Olujić svjestan toga da ga ustaše žele ubiti zbog „neriješenih računa iz Italije“ bježi u tada talijanski Split.¹²⁰⁰ Krajem 1942. uspostavlja veze s NOP-om i prelazi u partizane gdje dobiva nadimak „Ančina“. U srpnju 1944. imenovan je predsjednikom Okružnog odbora JNOF-a Dalmacije za biokovsko-neretvanski okrug. Postaje i predsjednik Odbora za zdravstvo Centralnog odbora zbjega (COZ) stanovništva srednje i južne Dalmacije nakon njemačkog prodora.¹²⁰¹ Poslije rata postaje rukovodilac i direktor poduzeća „Transjug“ u Rijeci. Godine 1948. uhićen je kao pristaša Informbiroa i zatvoren. Poslije toga je obolio i živio kao umirovljenik u Lovreću (kotar Imotski).¹²⁰²

17. Planovi vodstva HSS oko stvaranja „hrvatske vojske“ u Kraljevini Jugoslaviji

Vodstvo Hrvatske seljačke stranke na čelu s dr. Vlatkom Mačekom bilo je svjesno da je vojska Kraljevine Jugoslavije po svojoj vojnoj strukturi, mentalitetu, povijesnoj tradiciji i nacionalnom sastavu pretežno srpska ustanova. Osim toga vojska je bila jedan od važnih i

¹¹⁹⁹ HDA, SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 77.

¹²⁰⁰ *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split, 1972., 917.

¹²⁰¹ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus: Zagreb, 1983., 285.

¹²⁰² HDA, SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 83.

čvrstih oslonaca centralističke politike koju je provodio beogradski režim. **I prije uvođenja šestosiječanjske diktature kralj Aleksandar se u više navrata od 1919. oslanjao na vojsku u svojim političkim kombinacijama, prijeteći „vojnim vladama“, prisvajajući pravo da sam postavlja ministra vojske i mornarice, ali i druge ministre mimo parlamenta, uključujući i generale. Zbog toga su političke elite u zemlji, posebno hrvatska, interesirale kakva razmišljanja prevladavaju među visokim vojnim krugovima odnosno „kakvi vjetrovi duvaju sa Topčidera“.**¹²⁰³ Isto tako postojala je svijest da će se srpski politički i vojni vrh žestoko odupirati bilo kakvim promjenama u vojsci koje bi narušavale već postojeće odnose. Zbog toga je po vojnom pitanju vodstvo HSS na čelu s dr. Mačekom od 1935. vodilo politiku na dva kolosijeka. Političkim sredstvima, službeno i u razgovorima s predstavnicima režima i stranim diplomatima, vodstvo HSS je ukazivalo na problem nacionalnog sastava vojske i žandarmerije, tražila se od Beograda reforma vojske u takvom obliku da bude prihvatljiva i hrvatskim nacionalnim interesima.¹²⁰⁴

Istovremeno, imajući u vidu da su takve reforme u vojsci za beogradsku elitu i srbijanske vojne krugove u tadašnjim unutarnjopolitičkim i vanjskopolitičkim relacijama za sada neprihvatljive, vršile su se pripreme za stvaranje stranačke milicije HSS, Hrvatske seljačke zaštite. To je bio način pritiska na Beograd, ukoliko hrvatske pozicije unutar jugoslavenske vojske i žandarmerije budu jače, utoliko će snaga HSZ slabjeti, a ako će Beograd ustrajati na „status quo“ po pitanju vojske, vodstvo HSS će raditi na tome da HSZ postane sve snažnija i moćnija organizacija. Isto tako Maček i vodstvo HSS bili su svjesni da uspostavljanje ravnopravnosti hrvatskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji ne smije proći bez

¹²⁰³ Mile, BJELAJAC, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935.*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 1994., 244.-245.

¹²⁰⁴ Prema časniku vojske Kraljevine Jugoslavije Hrvat Ivanu Babiću i kasnije domobranskom časniku vojske NDH vojno pitanje je dugo bilo za HSS i hrvatske političare bilo „tabu tema“ jer je ona posve prepušteno srpskoj strani. Babić upozorava na ovu tešku pogrešku hrvatske politike u 20-ih i 30-im godinama 20. stoljeća „jer je svakom poznavao novije srpske povijesti moralo biti jasno – a političarima još jasnije – da je vojska u srpskom (pa dakako i u jugoslavenskom) političkom životu igrala presudnu ulogu i da je njezin utjecaj - legalni i podzemni – visio kao Damoklov mač nad svim političkim odlukama.“ Ivan, BABIĆ, *Moja misija kod Saveznika 1944.*, *Jubilarni zbornik Hrvatske revije*, München-Barcelona, 1975., 244.

reformi unutar vojske u hrvatsku korist, jer će inače vojska postati trajno destabilizirajući faktor koji će prijetiti tako uspostavljenim hrvatskim pozicijama.

Takvo stajalište vodstva HSS zabilježio je i Dragoljub Jovanović, jedan od prvaka lijevog krila srpske Zemljoradničke stranke, koji se susreo s Mačekom 2. svibnja 1933. godine kada je ovaj izdržavao zatvorsku kaznu u Srijemskoj Mitrovici. Tom prilikom, kako to prenosi Jovanović, Maček se zalagao za sporazum sa Srbijom smatrajući Srbe „pravim, ako ne i jedinim partnerima Hrvata“ u budućem preuređenju države. Jovanović zaključuje da je Maček po tom pitanju „dualista“, te da po njemu dva „glavna naroda“ u državi, Hrvati i Srbi treba da riješe stvari. Jovanović između ostalog napominje da je Maček tražio i garancije za svoj „dualizam“ u vidu samostalnih financija i hrvatske vojske, dok bi se u praksi, prema Jovanoviću, zadovoljio određenim dijelom postotka od ubranih prihoda za zajedničke poslove, te služenjem Hrvata u vojsci „kod kuće“ pod hrvatskim časnicima.¹²⁰⁵ **Upravo je taj princip teritorijalnosti, odnosno želja vodstva HSS da Hrvati služe vojsku u hrvatskim krajevima, smetao jugoslavenskom generalštabu što je primjetio i britanski vojni ataše u Beogradu u izvješću svojoj vladi za 1935. godinu: „Jugoslavenski Generalštab, koji je po svom sastavu pretežno srpski, vjeruje da može i dalje održavati srpski utjecaj u armiji pomoću mješovitih jedinica protiveći se zahtjevima Hrvata i Slovenaca za uvođenjem homogenih jedinica. (...) Rezervisti iz Hrvatske predstavljaju poseban problem.“¹²⁰⁶**

Takvim stajalištem HSS prema vojsci i potrebom reforme u njenim redovima bili su informirani i predstavnici europskih sila u Kraljevini Jugoslaviji, ali i strani tisak. Krajem 1935. godine Maček je dao intervju francuskom listu „La Republique“ (28. studenog 1935.), pri čemu je na direktno pitanje francuskog novinara, da li je točno da Hrvati traže hrvatsku narodnu vojsku, naglasio: „Vojnici su uvijek prvi problem, kojim se bavite. (...) Pristajem rado na jedinstvenu vojsku, da to po duhu i kadrovima ne bude srpska vojska, nego zajednička

¹²⁰⁵ Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 46. umrlih savremenika*, Izdanje pišćevo: Beograd, 1975., 63.

¹²⁰⁶ BJELAJAC, *Vojska Kraljevini SHS/Jugoslavije 1922.-1935.*, n. dj., 168.

jugoslavenska vojska. Ali, sada još nije vrijeme, da se izjašnjavamo o našim uvjetima. (...)“.¹²⁰⁷ Samo nekoliko mjeseci nakon što je dao zapovijed da se počne s organiziranjem jedinica HSZ u Savskoj banovini Maček je razgovarao s poznatim britanskim publicistom i čovjekom utjecajnim u Foreign Office¹²⁰⁸ Setonom-Watsonom, inače specijalistom za jugoslavenska pitanja. Seton-Watson je nakon niza razgovora s utjecajnim osobama u Kraljevini Jugoslaviji napravio tijekom rujna 1936. godine memorandum za Foreign Office, čehoslovačkog ministra Edvarda Beneša i kneza Pavla Karađorđevića u kojem je dao svoje viđenje tadašnjeg stanja u Kraljevini Jugoslaviji.¹²⁰⁹ Nakon što je istaknuo da Maček zastupa princip federalizacije zemlje kao način izlaska iz političke krize Seton-Watson je zabilježio da Maček, iako je proteklih godina po tom istom principu tražio i samostalnu hrvatsku vojsku, za sada od te ideje odustao, shvaćajući da je ona za sada političkim i vojnim krugovima u Beogradu neprihvatljiva. Maček je prema Setonu-Watsonu odustao i od opcije da traži uvođenje teritorijalne milicije koja bi postojala uz redovnu vojsku pri čemu ističe primjer hrvatskog domobranstva u Ugarskoj, te zahtijeva samo da Hrvati služe vojsku na teritorijalnoj bazi, odnosno u Hrvatskoj.¹²¹⁰ Iz navedenog memoranduma i razgovora Mačeka sa Setonom-Watsonom može se zaključiti da je Maček uvidio da će u nekom potencijalnom dogovoru s Beogradom točka spora biti vojska, te je on privremeno odustao od „službenih“ zahtijeva za njenom reorganizacijom i okrenuo se podzemnim kanalima u organiziranje HSZ smatrajući da

¹²⁰⁷ *Voda govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra. Vlatka Mačeka*, sv. I., (ur. Mirko Glojnarčić), Tiskara Danica: Zagreb, 1936., 223. U svom razgovoru krajem rujna 1935. godine s tajnikom komisije za vanjske poslove u francuskom parlamentu Ernestom Pezetom, zagrebački nadbiskup-koadjutor A. Stepinac je napomenuo: „Kakva vam pomoć može da bude od države, nastavih, koja je u sebi zrela za raspad i od vojske koja je razdjeljena. Pola milijuna pušaka u slučaju rata u Jugoslavenskoj vojsci moglo bi se okrenuti protiv Beograda, ako se prilike prije ne urede“. Princ Pavle izbjegava susret, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (14) (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 24. X. 1989., 64.

¹²⁰⁸ Ministarstvo vanjskih poslova Velike Britanije.

¹²⁰⁹ **Zanimljivo da je Beneš još krajem 1934., prema jednom francuskom izvješću, procijenio da je knez Pavle odlučio da radi na tragu bivšeg kralja, koji je tijekom 1934. shvatio da treba izaći u susret hrvatskim zahtjevima, ali u okvirima državnog jedinstva. Beneš međutim izražava dvojbu da li će knez Pavle imati dovoljan autorite da tu politiku nametne vojnoj strani i generalima-političarima poput Petra Živkovića ili Josifa Kostića. Vidi: BJELAJAC, n. dj., 252. Nasuprot tomu Boban bilježi stanovito približavanje Živkovića Mačeku koji je navodno shvatio da hrvatski otpor slabi snagu države u budućem ratu. BOBAN, I. n. dj., 169-179.**

¹²¹⁰ Branko, PETRANOVIĆ, Momčilo, ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918./1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985., 302.-303.

će Beograd i vojska Kraljevine Jugoslavije na kraju morati prihvatiti svršeni čin. Takvo stanovište podupirali su i britanski obavještajni izvori. Britanci su od 1938. godine u Zagrebu razvili veoma dobru obavještajnu službu. Glavni britanski obavještajac Stephen Clissoldo je imao vrlo dobre kontakte s vodstvom HSS, predstavnicima Kaptola, ali i u ustaškom pokretu. U svojim izvješćima Foreign Officu i Londonu Clissoldo je javljao i o razvoju HSZ unutar HSS, pri čemu je nagovještavao da je ovo početak stvaranja hrvatske vojske, te da će se njena budućnost moći kristalizirati tek reformom jugoslavenskog državnog ustroja.¹²¹¹

Uskoro su ubrzanje hrvatsko-srpskog dogovora o novom uređenju jugoslavenske države pospješili vanjskopolitički događaji u Europi. Dana 12. ožujka 1938. njemačka vojska je ušla u Austriju, a idućeg dana je proglašeno njeno pripajanje (Anschluss) nacističkoj Njemačkoj. Iste godine, 30. rujna Velika Britanija, Francuska, Italija i Njemačka zaključile su tzv. Münchenski sporazum, prema kojem je Čehoslovačka morala ustupiti Sudete, pokrajinu s većinskim njemačkim stanovništvom, Njemačkoj. Pet i pol mjeseci kasnije 14. ožujka 1939. slovački je parlament donio zakon o nezavisnosti Slovačke, da bi sutradan njemačka vojska zaposjela Češku i Moravsku, i Hitler je sutradan na Hradčanima donio odluku o Protektoratu Češke i Moravske. Time je Čehoslovačka prestala postojati. Ne želeći zaostajati za Njemačkom Italija je u travnju 1939. zaposjela Albaniju, koja je 16. travnja te godine s njom ušla u personalnu uniju. Zbog tih događaja u Kraljevini Jugoslaviji je zavladao strah od njemačkog i talijanskog ekspanzionizma. Vodeći jugoslavenski politički čimbenici naročito su se bojali da Jugoslaviju ne zadesi sudbina Čehoslovačke, koja je bila višenacionalna država kao i Jugoslavija. To je natjeralo kneza Pavla, da sve ozbiljnije pomišlja na sporazum s Mačekom, a zatim da ga i ubrza. Ta nastojanja kneza Pavla naročito je podupirala britanska diplomacija, koja je tražila što brži sporazum s Zagrebom.¹²¹²

¹²¹¹ HDA, fond SDS RSUP SRH, šif. 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, rukopis, 6.

¹²¹² Bogdan, KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1975., 103-105.

Raspad Čehoslovačke i slovački nacionalizam uplašio je Setona-Watsona. Nakon okupacije ostatka Čehoslovačke 15. ožujka 1939. od strane njemačkih trupa ulaskom u Prag i stvaranjem Češko-moravskog protektorata Seton-Watson u svom pismu Ivanu Meštroviću nekoliko dana poslije okupacije Praga 21. ožujaka 1939. piše o hitnosti hrvatsko-srpskog dogovora, pri čemu ističe da je: „Bitno da je vojska treba ostati jedinstvena i da ne smije postojati ništa kao Hlinkini gardisti (...) ili Heimwehr.“ Dalje u pismu Meštroviću Seton-Watson napominje da je njemu poznato što Maček zahtijeva, ali da postojeći Ustav treba ostati do ratifikacije novog, te da on osobno zna Cvetkovića dobar niz godina, i da jamči za njegovu iskrenu želju da se riješi hrvatsko pitanje, „iako, naravno, može biti da je poput drugih Srba, on pokušava pobijediti Hrvate što jeftinije.“¹²¹³

Upravo u završnom tijeku Mačekovih pregovora sa Cvetkovićem i Dvorom (knezom Pavlom) održana je u Zagrebu velika parada i proslava Mačkova 60. rođendana. O tijeku proslave detaljno je izvjestio britanski konzul u Zagrebu T. C. Rapp, pri čemu je značajno istaknuo novu snagu na jugoslavenskoj pozornici Hrvatsku seljačku zaštitu. Na početku izvješća Rapp navodi da su prvi puta na ovakvu proslavu pozvani svi konzularni predstavnici u Zagrebu, što su oni sporazumno prihvatili.¹²¹⁴ Zanimljivo, što primjećuje Rapp, nijedna pozivnica nije bila upućena predstavnicima vlade u Beogradu, a i sama organizacija proslave je bila potpuno u organizaciji HSS, bez nazočnosti policije. Konzuli su dobili počasna mjesta, a sam Maček im je osobno zahvalio zbog dolaska. Sve to je bio pokazatelj znatno ojačane hrvatske moći, koju su i međunarodni čimbenici morali prihvatiti. Rapp navodi da je Maček pristigao na svom bijelom konju i izvršio smotru Seljačke straže, čijih je oko 18.000 pripadnika bilo postrojeno iza oltara. Nakon početka mimohoda oko 11.30. nastupila je Hrvatska seljačka zaštita. Prema Rappu: „stalna rijeka ljudi prolazila je pokraj pozornice do

¹²¹³ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906-1941. II/1918-1941.*, (priredio Ljubo Boban), Institut za hrvatsku povijest-Britanska akademija: Zagreb-London, 1976., 355. dok. 290. (R.W. Seton-Watson – Ivanu Meštroviću, London, 21. III. 1939.).

¹²¹⁴ T.C. Rapp dobio je poziv za proslavu od dvojice hrvatskih zastupnika.

nakon dva sata“. Dalje u izvješću veleposlanstu Velike Britanije u Beogradu Rapp donosi određene opise HSZ, ali i značajne zaključke: „Opći dojam jest bio onaj snage i discipline (...) za vrijeme odvijanja mimohoda, svi sudionici već su proveli mnoge duge sate bez okrepe ili odmora, ali to nije bilo dovoljno da umanjí njihov entuzijazam, iako je imalo ozbiljne posljedice po postupno sve slabiju kvalitetu glazbe koju su svirali orkestri limene glazbe. Naposljetku, treba posebno napomenuti disciplinu i brojnost Seljačke straže koja sada nosi uniformirani uzorak odjeće i šešira, i motorizirane jedinice, novinu u odnosu na prošlu godinu. Usprkos odsutnosti oružja i mirnim ciljevima njihovog udruživanja, izgledali su čvrsto i kao značajno oružje u areni jugoslavenske politike, posebno imajući u vidu da organizacija sada broji 150.000 članova. Razmišljanje jednog stranog promatrača u to vrijeme bilo je da sada ima više nego dovoljno razloga smatrati Hrvatsku seljačku stranku elementom od možda najveće važnosti u jugoslavenskom političkom životu, koji predstavlja trajnu pojavu među promjenljivim oblicima drugih političkih stranki i materijalnih interesa.“¹²¹⁵

Očito da je pitanje oko uređenja zajedničke vojske bilo jedno od važnih spornih točaka za sklapanja sporazuma između Mačeka i Cvetkovića, odnosno princa Pavla. Vojni i politički krugovi iz Beograda suprostavljali su se svakoj potencijalnoj reformi u vojsci, te su ti glasovi preko Mačekovog prijatelja Ivana Meštrovića došli i do Setona–Watsona, već spomenutog britanskog eksperta za jugoslavenska pitanja. Watson je preko Meštrovića tražio od Mačeka da mu objasni svoj stav oko vojnih pitanja. U svom pismu Setonu-Watsonu od travnja 1939. godine Maček napominje da je njegovo stanovište što se tiče uređenja vojske poznato, i da ga čudi zašto to „stanovita gospoda iz Beograda“ smatraju preprekom. Maček Setonu-Watsonu napominje da se on uvijek zalagao za zajedničku narodnu obranu zemlje, te da vojska treba

¹²¹⁵ AJ, FO-371., broj role 684., Izvještaj britanskog konzulata u Zagrebu od 24. srpnja 1939. veleposlanstvu Velike Britanije u Beogradu, 87-91.

ostati zajednička, ali Maček traži garancije da ta vojska bude stvarno „zajednička, a ne srbska“ i da ne smije biti instrument srbijanskog tlačenja hrvatskog naroda.¹²¹⁶

U pregovorima sa Cvetkovićem Maček se dotakao i pitanja žandarmerije: „Naročito smo se dugo natezali o žandarmeriji, koja je bila sastavni dio vojske. Zahtijevao sam uporno da se žandarmerija za Banovinu Hrvatsku izluči iz vojničke kompetencije i posve preda pod kompetenciju bana. To onaj čas nije išlo, pa smo se konačno sporazumjeli da će žandarmerija i dalje ostati pod disciplinskom vlašću vojske, ali da će u svojoj djelatnosti biti isključivo podvrgnuta banu Banovine Hrvatske. Tek neposredno pred slom Jugoslavije prešla je žandarmerija isključivo pod vlast bana.“¹²¹⁷ Prema britanskom konzulu u Zagrebu T. C. Rappu Maček je već tijekom travanjskih pregovora s Cvetkovićem naglasio problem reforme vojske. Načelno je pristajao na zajedničku vojsku, ali je zahtijevao da Hrvati služe vojsku u Hrvatskoj i srazmjern broj hrvatskih i srpskih časnika.¹²¹⁸ Ipak, tijekom zadnjih pregovora sa Cvetkovićem i knezom Pavlom vodstvo HSS nije željelo uznemiravati vojne krugove, te je stoga u pitanju obrane stalo na stajalištu da je ono izvan diskusije i da obrana treba da bude u isključivoj nadležnosti države.¹²¹⁹ Da bi došlo do sporazuma s dvorom vodstvo HSS moralo je (možda privremeno, no vrlo demonstrativno) ublažiti svoje nacionalističke težnje, a i europski je sukob bio je dodatni motiv za legitimaciju središnje vlasti. No, to ne znači da je Maček i vodstvo HSS odustalo od svojih namjera da se promijene odnosi u jugoslavenskoj vojsci. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske pritisci Mačeka i vodstva HSS po tom pitanju na Vladu i kneza Pavla sve će više jačati.

¹²¹⁶ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906-1941. II/1918-1941.*, n. dj., 357. dok. 291. (pismo datirano Zagreb, ožujak-travanj 1939?).

¹²¹⁷ MAČEK, *Memoari*, n. dj., 132. I Ilija Jukić u svojim memoarima bilježi da je nakon su nakon sporazuma Cvetković-Maček ostale samo dvije sporne točke: konačno razgraničenje između Hrvatske i Srbije, te uspostava hrvatske vojske u obliku hrvatskog domobranstva. JUKIĆ, n. dj., 120.

¹²¹⁸ AJ., FO, fond 371., br. 23875., Izvješće generalnog konzula u Zagrebu Rappa veleposlaniku Velike Britanije u Beogradu Campbellu, 7. IV. 1939. I Vladimir Kren svjedoči da su tijekom pregovora Cvetković-Maček Hrvati časnici unutar jugoslavenske vojske dobivali signale od Mačeka da se traži što veće samostalnost „hrvatske komponente“ unutar vojske. HDA, 010.11. SDS RSUP SRH, elaborat „Razvoj mačekovštine“.

¹²¹⁹ KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 528.

Kako se rat rasplamsavao i bližio granicama Jugoslavije i talijanska vojska je 1940 godine sve više informirala o formacijama Zaštite. Tako ured Glavnog stožera talijanske vojske javlja u srpnju 1940. da vodstvo HSS nakon Sporazuma želi što brže konsolidirati svoje oružane formacije koje se uglavnom sastoje od naoružanih dobrovoljaca stranke. Ona je kao takva u pratnji Mačeka predstavljana službenicima njemačkog i bugarskog konzulata u Zagrebu zaduženima za novinstvo. U listopadu iste godine ured Glavnog stožera obavještava Zapovjedništvo 2. Armije da postrojbe HSS imaju oko 180.000 ljudi u koju je obavezan ući svaki Hrvat s navršениh 25. godina života. Ove postrojbe, prema izvješću, koriste u izvanrednim okolnostima kada vodstvo HSS to naredi.¹²²⁰

I Velika Britanija je shvaćala da vojska i nakon Sporazuma ostaje kamen smutnje između hrvatskih i srpskih političkih predstavnika i potencijalna točka razdora. Početkom travnja 1940. godine britanski poslanik u Beogradu Ronald Campbell upozorava britanskog ministra vanjskih poslova Edwarda Halifaxa na situaciju u Hrvatskoj sedam mjeseci nakon sklapanja Sporazuma koja je u cjelini „skromna“. Britanska vlada i Foreign Office žele što bržu političku stabilizaciju Jugoslavije, posebno žele poboljšati njenu vojnu spremnost kao branu nacističkoj Njemačkoj prema Sredozemlju, ali i dobiti važnog saveznika u jugoistočnoj Europi. Stoga u izvješću Campbell navodi, svoje kontakte s prvacima HSS, da se u okviru jugoslavenske vojske, u kojoj prevladavaju srpski časnici „mora naći rješenje ukoliko se želi pružiti zadovoljenje Hrvatima“ kojima teško pada nesrazmjerni broj hrvatskih časnika u vojsci. Prvaci HSS sugerirali su Campbellu da o tome porazgovara s knezom Pavlom, jer je u interesu Britanije „snažna i ujedinjena vojska“. Dalje u izvješću Campbell spominje pitanje Hrvatska seljačke zaštite jer je njena sudbina u neposrednoj vezi s vojnim pitanjem. Campbell navodi da je Mačeku veoma stalo da se HSZ osigura neka vrst legalnog (zvaničnog) statusa, kao hrvatskoj miliciji, nekoj vrsti jedinica za obuku jugoslavenske vojske i zamjenu za

¹²²⁰ Alberto, BECHERELLI, *Italia e stato indipendente croato, 1941-1943.*, Roma, 2012., 31-32.

„omraženu žandarmeriju“ u održanju reda u Banovini Hrvatskoj. „Dosada je, međutim, taj prijedlog nailazio na odlučno protivljenje Beograda. Sasvim je razumljivo da srpski vojni vrh teško može pružiti takav ustupak hrvatskoj autonomiji.“ piše Campbell.

U nastavku izvješća navodi da srpski vojni krugovi i Beograd zastupaju „krajnji srpski šovinizam“ te se odupiru bilo kakvim promjenama koje bi napravile takav ustupak hrvatskoj autonomiji. No, Campbell na kraju zaključuje da je takav ustupak potreban i da bi mogao „donijeti znatne koristi Jugoslaviji, podstičući odanost i oduševljenje u Hrvatskoj“ dok bi uporno odbijanje produbilo „ozlojeđenost“ zbog iznevjerene nade u hrvatsku ravnopravnost.¹²²¹ Na kraju istog izvješća Campbell se nada da će usprkos teškoćama u kojima se nalazi Jugoslavija: „vojska biti na visini novih događaja i da će, prihvaćajući nužnost prilagožavanja i reformi koje Hrvati zahtjevaju postati činilac okupljanja za cijelu zemlju.“¹²²²

Nakon Sporazuma od vodstva HSS i Mačeka dolazilo je konstantno do zahtjeva za reorganizacijom vojske, posebno preko kneza Pavla. Mihajlo Konstantinović, srpski pravni stručnjak koji je angažiran kao pravni ekspert u pitanjima prijenosa ovlaštenja sa centralnih organa na Banovinu Hrvatsku, navodi u svojim memoarima da je Maček već sredinom veljače 1940. slao memorandume knezu Pavlu u kojima je zahtjevao da Hrvati služe vojsku „kod kuće“.¹²²³ Knez Pavle pod pritsikom vojnih krugova nije mogao mnogo napraviti po tom pitanju, pogotovo što je znao da je srpska politička elita protiv Sporazuma. Kako navodi Konstantinović, nakon što je Maček predao memorandum: „Knez se uzrujao. Cvetković je išao odmah Ministru vojske. To sam ja doznao jutros iz Dvora. Banu je neprijatno (Šubašić je bio kod njega op.a.). Cvetković: to je nelojalno. Mene pita: Šta oni hoće najzad?“. O

¹²²¹ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939.-1941.*, III., Beograd, 1996., 413- 414. Izvješće Campbella ministru vanjskih poslova V. Britanije lordu Halifaxu od 4. travnja 1940. godine.

¹²²² AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939.-1941.*, n. dj., 415-416. Izvješće Campbella ministru vanjskih poslova V. Britanije lordu Halifaxu od 4. travnja 1940. godine

¹²²³ KONSTANTINOVIĆ, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945.*, n. dj, 98.

Mačekovom inzistiranje da Hrvati služe vojsku na području Banovine Hrvatske, svjedoči i maršal dvora Milan Antić u svojim zabilješkama. Prema Antiću, knez Pavle je bio vrlo ljut nakon svakog takvog Mačekovog prijedloga, jer je znao da će ga vojska uzeti na nož.¹²²⁴

Dana 5. svibnja 1940. godine Ronald Campbell šalje privatno povjerljivo pismo A. Cadoganu podsekretaru u Foreign Officu u kojem ga obavještava o razgovoru s „našim prijateljem“,¹²²⁵ odnosno knezom Pavlom koji mu je rekao u povjerenju da je jako zadovoljan odazivom Hrvata na nedavne vojne vježbe i mobilizacijske pozive. Na to je Cambell upozorio Pavla da mu je Maček rekao i tražio od njega da princa upozori da u vojsci treba imenovati više hrvatskih generala i pukovskih časnika „i da se plaši, ako se to ne učini, da vojska možda ne bi bila tako jedinstvena kao što se to želi.“ Knez Pavle je dao do znanja da zna za te zahtjeve Mačeka, ali da se „generali ne prave za jedan dan“. Campbell je iznio da je isto i Maček rekao, ali da on očekuje ipak određeni porast hrvatskih časnika u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Na to je Pavle odgovorio da je nedavno traženo od strane Mačeka da se na visoki vojni položaj stavi jedan Hrvat, ali da su sami Hrvati otkrili da ta osoba „održava veze sa sumnjivim elementima“, pri čemu Campbell izvješćuje Cadogana da je to idealno odgovaralo Srbima koji govore da „Hrvati kao viši oficiri nisu pouzdani. Konačno, mnogi od njih su bili oficiri u austrougarskoj vojsci.“¹²²⁶

Po svemu sudeći iako je britanska politika zagovarala i vršila pritisak na kneza Pavla za uključenje što više hrvatskih časnika i određenu integraciju HSZ u redove vojske Kraljevine Jugoslavije u svrhu stabilizacije države i sama britanska politika ipak je gajila i određene rezerve na pouzdanost takvih poteza i imala razumijevanja za „srpske strahove“. Problem s vojskom spominje i američki povjesničar Balfour koji napominje da je u vojsci bilo vrlo malo Hrvata visokih časnika i da je vojska „gajila neke od najreakcionarnijih srpskih

¹²²⁴ ASANU, Zbirka Milana Antića, 14387/920. Navodno je knez Pavle prijetio Mačeku da će raskinuti s njim ako i dalje bude postavljao takve zahtjeve.

¹²²⁵ Veleposlanik Campbell u svojim izvješćima FO koristi to šifrirano ime na kneza Pavla.

¹²²⁶ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939.-1941.*, III., n. dj., 441. Privatno povjerljivo pismo veleposlanika u Beogradu Campbella A. Cadoganu – FO, 5. V. 1940.

elemenata“. Također ističe da je knez Pavle tražio određene kadrovske promjene u vojsci, odnosno veći broj visokih časnika hrvatske nacionalnosti, ali to nikada nije provedeno.¹²²⁷ Rukovodstvo vojske je s podozrenjem pratilo aktivnosti kneza Pavla s njegovim nastojanjima o reformi vojske, ocjenjujući da to slabi armiju i smanjuje njenu borbenu sposobnost. Zato je postojao povratni pritisak na kneza Pavla i Vladu da se od toga odustane, a prije svega da se oslobodi zavisnosti i Mačekova. „pogubnog utjecaja“.

Istovremeno s pritiskom na kneza Pavla i beogradski vojni vrh oko rješavanja pitanja reforme vojske Maček kao neku privremenu pomoćnu alternativu legalizaciji i naoružanju Zaštite na cijelom području Kraljevine Jugoslavije vidi u *Uredbi o pomoćnoj vojsci zemaljske odbrane* koja je donesena 16. svibnja 1940. godine kao određeni drugi poziv vojske Kraljevine Jugoslavije. Konstantinović u svojim zabilješkama primjećuje da Maček (koji je odlučno radio na toj uredbi) u tome vidi „nešto blisko seljačkoj zaštiti“. Prema pismu Konstantinovića generalu Nediću nekoliko dana poslije donošenja spomenute Uredbe ova pomoćna vojska trebala je pomoći u suzbijanju akcije neprijatelja u pozadini, te je stoga jedan dio ljudstva i neke elemente pomoćne vojske trebalo naoružati. Čini se da je general Nedić odbio prihvatiti odredbu o naoružavanju pomoćne vojske, te joj je namijenio samo ulogu „osmatranja pokreta desantnih trupa, padobranskih jedinica i obavještavanja vlasti o svim aktivnostima neprijatelja.¹²²⁸

Ovim činom general Milan Nedić se potpuno zamjerio vodstvu HSS i Mačeku, jer im je još jednom izrazio nepovjerenje vojnih krugova. Na sjednici Ministarskog savjeta (vlade) 11. rujna 1940. Maček naglašava da je vojska i dalje protiv sporazuma: „Taj duh je nesrećan. Preko zime moramo staviti vojsku na druge temelje. Inače ja ne mogu nositi odgovornost za

¹²²⁷ Nil, BALFUR, Seli, MEKEJ, *Knez Pavle Karadorđević – jedna zakasnela biografija*, Litera: Beograd, 1990., 121. Prema Balfuru i Mekej: „Vojska je bila jedina oblast u kojoj, praktično, Pavle nije imao uticaja. Oni ga nikada nisu stvarno prihvatili, jer nije bio vojnik kao kralj Aleksandar, niti je po svojim opštim pogledima tradicionalno bio Srbin. Sledstveno tome, vojska je odbila da sprovede predložene promene, pa su Hrvati postali duboko ozlojeđeni“.

¹²²⁸ *Uredba o pomoćnoj vojsci zemaljske odbrane*, Štamparija Dunavske banovine: Novi Sad, 1940., KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 121-123., 589-590. Konstantinović je u svom pismu upozorio generala Nedića da „poklanja veliku važnost tim merama“.

ono što dođe.“¹²²⁹ Postojao je također prijedlog da se Zaštita pretvori u svojevrsnu hrvatsku komponentu zajedničke vojske koja će provoditi predvojničku obuku prije slanja hrvatskih novaka u jugoslavensku vojsku. Te inicijative vodstva HSS generalštab vojske Kraljevine Jugoslavije je odbio. Nepovjerenje vodstva HSS prema vojsci tijekom 1940. bilo je konstantno, posebno o odnosu koji je vojska gajila prema Hrvatima časnicima u svojim redovima, ali i zbog njene rezerviranosti i neprijateljstva prema sporazumu Cvetković-Maček.¹²³⁰

Takvim odnosom vojnih vrhova prema zahtjevima HSS sve je više raslo nezadovoljstvo u stranci. Dana 29. travnja 1940. dr. Juraj Krnjević iz vodstva HSS je na konferenciji za novinare u Dubrovniku izjavio protivnicima Sporazuma: „Govorili su da je on rekao (misli se Maček op. a.) da će naša kesa biti u našem džepu, a naša puška na našem ramenu, pa sada prigovaraju i pitaju, gdje je to? Kada je sporazum sklopljen (...) dobili smo ono što nismo od pamtivjeka imali, a to je da imamo svoje financije. Ako tako izdržljivošću nastavimo, uskoro ćemo i pušku imati na svom ramenu“.¹²³¹ Dr. Krnjević koji se nakon provedenih deset godina u emigraciji vratio u zemlju u rujnu 1939. godine održao je povratničku turneju po mnogim hrvatskim gradovima na kojim je pred mnoštvom naroda nastupao s tvrdim stajalištima kako prema Beogradu tako i prema ustaškoj emigraciji. Tako je u Pisarovini sredinom prosinca 1939. naglasio da Seljačka zaštita štiti hrvatski seljački narod „da ne može više nitko doći, tko bi tom narodu odozgo nametnuo svoju silu.“¹²³² Pred 1300 zaštitnika u Varaždinu na Božić 1939. godine dr. Krnjević je okupljene pozdravio: „Vjera u Boga!“ na što mu je 1300 zaštitnika odgovorilo: „I seljačka sloga“.¹²³³ U kolovozu 1940. na velikom zboru u Bjelovaru Krnjević je izjavio da je prije 10 mjeseci nakon svoga povratka u domovinu naišao na letak o tome da se preko Drave nalazi „nekakvi poglavnik s vojskom i da

¹²²⁹ KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 603.

¹²³⁰ JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, n. dj., 64.

¹²³¹ Ne ćemo rata, ali ako tko zaželi našeg tla, branit ćemo se ko lavovi, *Jutarnji list*, 30. IV. 1940., 9.

¹²³² Dr. Krnjević u pisarovinskom kotaru, *Seljački dom*, br. 50., 7.XII. 1939., 1-2.

¹²³³ Stvaranje nove Hrvatske, *Seljački dom*, br. 52., pred Božić 1939., 3-5.

će za koji dan osvanuti i osloboditi hrvatski narod. Prošlo je deset mjeseci i te vojske i poglavnika nema“, nastavljajući da i ne treba jer je tu Seljačka zaštita.¹²³⁴

Prema dopisniku Centralnog presbira iz Zagreba iz listopada 1940. vodstvo HSS stalno tvrdi da nema „slobode Hrvatima dok Hrvati ne dobiju svoju pušku na svoje rame. Sve ovo što su Hrvati postigli samo je na papiru i Hrvati čekaju čas kada će dobiti oružje u svoje ruke“.¹²³⁵ U sličnom tonu izvještava i njemački vojni ataše u Beogradu 13. ožujka 1940. Generalštabu njemačke vojske (*Odsjek za vojne izaslanike*): „Žandarmerija i policija su već hrvatske; cilj je stvaranje vlastitog dijela vojske na bazi domobranstva. U međuvremenu naveliko se organizuje građansko-seljačka zaštita“.¹²³⁶ Neki prvaci HSS koji su bili nezadovoljni odredbama Sporazuma, posebno u nedostatku rješavanja vojnih pitanja, javno su izražavati svoje nezadovoljstvo. Tako je Martin Frković, prvak HSS iz Benkovca, na stranačkim zborovima u benkovačkom kraju tijekom veljače 1940. godine govorio da su Hrvati „u ranijim režimima bili batinjani, mučeni i proganjani, da su i njega žandari tukli i hapsili (...)“ te da sada iako postoji hrvatski general u Zagrebu koji pod sobom ima „hrvatsku armiju“ njega žandari i dalje prate.¹²³⁷

Potrebu stvaranja hrvatske vojne organizacije tijekom 1940., počinju propagirati i zagrebački pravni stručnjaci poput dr. Petra Digovića koji je u *Mjesečniku* zagrebačkog društva pravnika uz pregled povijesti hrvatskog državnog prava izložio i potrebu stvaranja hrvatskih oružanih snaga s porukom: „Svi su hrvatski ustavni i politički čimbenici uvijek nastojali, da naša oružana sila bude u svakoj prilici zaštita hrvatskih državnih i narodnih prava

¹²³⁴ Prava obnova može doći samo od naroda, *Seljački dom*, br. 36., 4. XI. 1940., 1-2. Krnjević je često na skupovima navodio Mačekovu rečenicu: „Hrvatska će biti donle, dok je narod hoće“. Naglašavao je da je jedina briga HSS da ne bude niti jednog Hrvata, koji živi izvan Banovine Hrvatske. Hrvatska će biti donle, dokle je narod hoće, *Seljački dom*, br. 36., 4. XI. 1940., 1-2. Više o Krnjeviću i njegovoj politici: Neda, PRPIĆ-GAMIRŠEK, *Dr. Juraj Krnjević – tri emigracije. Razgovori, pisma, prilozi*, Zagreb, 2004.

¹²³⁵ AJ, fond 38., Centralni presbira, fasikl 16., br. 56. Izvješće dopisnika Centralnog presbira iz Zagreba za listopad 1940.

¹²³⁶ *Aprilski rat 1941.*, *Zbornik dokumenata*, Beograd, 1969., dok. 181., Izvješće njemačkog vojnog atašea u Beogradu od 13. marta Generalštabu KOV o situaciji u Jugoslaviji, 578.

¹²³⁷ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 6070., Mjesečni obavještaji izvještaj Primorskog žandarmerijskog puka u Splitu za mjesec veljaču, 1. III. 1940.

i interesa (...) da je hrvatski narod uz najveće žrtve i u svim prilikama naglašavao potrebu poštovanja svojih prava i zahtijevao u svojoj državnoj zajednici poseban položaj hrvatskih oružanih snaga.¹²³⁸ Protusporazumaški i protubanovski list *Srpski glas* je napao dr. Digovića ne dirajući formulaciju hrvatskog državnog prava, ali sugerirajući da dr. Digović očito u svom članku promovira HSZ, a da u Jugoslaviji postoji „samo jedna Ustavom zagarantirana vojska“, te naglašava opasnost osnivanja odreda HSZ izvan Banovine Hrvatske po interese države.¹²³⁹

Takvo stanje nesigurnosti u provođenju vojnih reformi utjecalo je i na HSZ. O nejasnim ciljevima Zaštite i njenoj budućnosti svjedoči Vladimir Kren u svom razgovoru sa Zvonkom Kovačevićem sredinom 1939. godine, koji mu nije mogao ništa detaljnije kazati, već je općenito govorio da će HSZ u budućnosti postati hrvatske vojska i da Maček znatno polaže na Zaštitu te da je njegova uloga da „ljude drži na okupu i čuva moral“. Kovačević je za razliku od Kemfelje inzistirao da se i aktivni časnici Hrvati vojske Kraljevine Jugoslavije makar tajno uključe u formiranje HSZ jer je vjerovao da će oni svojim znanjem tomu pripomoći, no, tomu se Kemfelja generalno suprostavljao.¹²⁴⁰ Prema Pribaniću: „Nakon osnivanja Banovine trebala je SZ da u pojačanoj mjeri podupre daljnju Mačekovu politiku i dade vidljivu podršku njegovom zahtjevu, izraženom u poznatoj krilatici „Moj novac u mom džepu, a puška na mojem ramenu“. Međutim, o konačnim ciljevima vodstva HSS nije se pred zapovjednicima HSZ izjašnjavao ni njezin zapovjednik Kemfelja ni nitko od vodstva stranke te je u redovima HSZ o tom pitanju bilo sporova da su neki zapovjednici HSZ „to mogli tumačiti kao traženje federativnog ili konfederativnog državnog uređenja, ili pak odcjepljenje od Jugoslavije.“ No, u svakom slučaju Pribanić napominje da je svakom zaštitaru bilo jasno

¹²³⁸ Hrvatsko državno pravo. Njegov smisao i njegova današnja vrijednost, *Mjesečnik – glasilo pravničkog društva*, br. 11-12., 1939., 482-483.

¹²³⁹ Hrvatska oružana snaga, *Srpski glas*, br. 13., 8. II. 1940., 10.

¹²⁴⁰ HDA, fond 1049. Bogdan Krizman, kut. 60., Zapis saslušanja Vladimira Krena, 3.

„da Zaštita ima za prvi momenat biti jezgra buduće hrvatske vojske.“¹²⁴¹ Prema Ramet, Maček je očito s HSZ igrao dvostruku igru i pripremao se na diplomatsko rješenje hrvatskog pitanja s Beogradom, „bude li moguće ili vojno, bude li potrebno“.¹²⁴² Iako je intimno priželjkivao prvu varijantu Maček je morao spremati i rezervne u slučaju teških unutarnjo-političkih problema u Jugoslaviji i pobjedu velikosrpske koncepcije. Emigrant i povjesničar Jere Jareb navodi u svojoj knjizi da mu je jedan Mačekov bliski suradnik rekao da je Maček pred početak rata već bio pripremio sve zakonske odredbe i propise u vezi s organizacijom hrvatskog domobranstva.¹²⁴³ Nakon rata pred jugoslavenskim istražiteljima ustaša Vladimir Kren je u svom iskazu spomenuo da su „Maček i Kemfelja izjavljivali u povjerljivom krugu da je Banovina samo početak, a poslije kad se čvrsto organizira i postavi na noge, te kad se Zaštita još bolje uredi i ojača, tada će se pucati s velikim kanonima i sve raskinuti sa Srbima“. Prilikom ovakvih izjava treba biti vrlo oprezan jer su takvi iskazi dani u istrazi, ali čak i da su u Mačekovom krugu te riječi doista i izrečene, kako to tumači Jonjić, mogle su „biti dane iz taktičkih razloga, radi smirivanja nacionalističkih redova“.¹²⁴⁴ Neosporno je i to da su unutar HSZ postojali stranački fanatici koji su vjerovali da Mačekov uspjeh u ostvarivanju hrvatskih nacionalnih ciljeva znači da će sada oni imati neograničen pristup poslovima i plijenu u „drugoj revoluciji“ koja bi vodila samostalnoj državi. U prvim danima Mačekove vlasti potajno je u kuloarima unutar HSZ postojala sintagma o „drugoj revoluciji“, nastavku radikalnih promjena koje bi njima „starim borcima“ dale priliku za položaje i pljačku. Stranački militanti postajali su sve jači i vodstvo HSZ je očito zahtijevalo i vršilo pritisak na Mačeka da zaštitare pretvori u dodatnu vojnu silu, a ta je ideja alarmirala redovnu vojsku. Iako je u javnosti postojala suglasnost između HSS i HSZ u stvarnosti je ipak među njima postojala stalna napetost. Maček je očito zanemario svoja ranija obećanja dana u izbornoj

¹²⁴¹ KARAULA, *Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite...*, n. dj., 210.

¹²⁴² RAMET, *Tri Jugoslavije*, n. dj., 148.

¹²⁴³ JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, n. dj., 136.

¹²⁴⁴ Tomislav, JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar. Zagreb, 2000., 94. Vidi i: TERZIĆ, I., n. dj., 99.

kampanji i time je razočarao neke svoje radikalne sljedbenike unutar HSZ. Stranački militanti unutar HSZ željeli su posve otjerati sve dosadašnje profesionalne birokrate starog režima i sami zauzeti njihova mjesta. Maček nikada nije mogao posve dopustiti te zahtjeve.

Određeni uspjeh u kadrovskoj politici HSS je postigao u žandarmeriji Banovine Hrvatske. Premještanji u žandarmerijskoj brigadi Banovine Hrvatske provedeni su po želji vodstva HSS, odnosno na čelna mjesta u brigadi došli su žandarmerijski časnici iz Hrvatske, uglavnom hrvatske nacionalnosti. Osim Kvintilijana Tartaglie koji je postao komandant brigade, komandantom Savske žandarmerijske pukovnije imenovan je Josip Bojić, a pomoćnikom Marko Olujević, drugi pomoćnik Primorske žandarmerijske pukovnije postaje žandarmerijski potpukovnik Stjepan Pavlović, časnik inspektorskih poslova Savske pukovnije postao je Božidar Lopušić, dok je za komandanta škole žandarmerijske pukovnije u Splitu postavljen Krešimir Grozdanić.¹²⁴⁵

Kada imamo u vidu da se HSS u društveno-političkim okolnostima unutrašnjim i vanjskim u kojima se nalazio u relativno kratkom razdoblju prešao put od zabranjene „separatističke“ stranke opasne po kralja i državu čiji vođa robija u Srijemskoj Mitrovici do suvladajuće stranke i Mačeka kao prvog potpredsjednika vlade i pouzdanika jugoslavenskog suverena kneza Pavla, nije ni čudo što HSS ni prije ni poslije nije želio niti jasno formulirao svoj program u pogledu državno-pravnog uređenja jugoslavenske države. Prema Bobanu, razlog tomu je političko taktiziranje i „politika mogućeg“ trebalo je odvojiti: „ono što je bilo agitaciono od onoga što je bilo stvarno programatski, odvojiti ono što se smatralo kao maksimalno od onoga na što bi se pristalo u praksi i smatralo kao zadovoljavajuće riješenje“.¹²⁴⁶ Imajući to u vidu vrlo je teško govoriti i o krajnjim ciljevima te stranke što se tiče Zaštite i njene uloge u jugoslavenskoj državi. Boban je u svom razmatranju onih stavova HSS koji su bili „van spora“ u svim pregovorima sa srpskim političkim predstavnicima i

¹²⁴⁵ Brojni premještanji u žandarmeriji, *Hrvatski glasnik* (Split), br. 243., 17. X. 1939., 2.

¹²⁴⁶ BOBAN, *Sporazum Cvetković Maček*, n. dj., 301.

konačno u sporazumu Cvetković-Maček od 28. kolovoza 1939. godine, poput dinastije, zajedničkih granica ili vanjske politike uveo i narodnu odbranu, misleći na vojsku Kraljevine Jugoslavije. Ovdje međutim Boban spominje da su u okviru vodstva HSS postojale različite varijante po ovom pitanju i da su se davale i različite izjave. Prvo, zajednička vojska bez ikakvih rezervi prema tom pitanju, drugo, zajednička obrana, ali služenje vojske prema teritorijalnoj pripadnosti (tj. Hrvati služe u Hrvatskoj pod hrvatskim časnicima), treće, pored vojske Kraljevine Jugoslavije kao zajedničke vojske postojale bi i domobranske jedinice u Hrvatskoj. Boban napominje da je „pitanje organizacije vojske bilo jedno od najosjetljivih pitanja, i kako bi to bilo konačno uređeno prilikom definitivnog državnog preuređenja, ovisilo bi o nizu okolnosti“.¹²⁴⁷ Ti zahtjevi za proširivanjem nadležnosti Banovine Hrvatske, između ostalog i u vojnim pitanjima i van okvira sporazuma Cvetković-Maček, nalazili su na srpskoj strani na gotovo potpunu kritiku i odbacivanje čak i od onih političara koji su u oporbi i vladi usvojili federalističko shvaćanje državnog preuređenja.

S obzirom da vojna pitanja nisu bila dio Sporazuma teško je procijeniti kako bi se to izvelo, odnosno u kom opsegu bi ta autonomija u vojnim poslovima bila izvedena u praksi. Prema Bobanu, dobijao se utisak da je vodstvo HSS najčešće inzistiralo na varijanti uvođenja posebnih domobranskih jedinica u Hrvatskoj na bazi teritorijalnog služenja. Neosporno da je vodstvo HSS upravo u tom pitanju, utjecaju na vojsku, vidjelo pravu garanciju novostvorenog državnopravnog položaja Hrvatske postignutog Sporazumom i pravu ravnotežu prema pretenzijama koje su ovaj položaj iz Beograda nastojale okrnjiti ili dovesti u pitanje. Treba imati u vidu koliko je značajnu ulogu vojska Kraljevine Jugoslavije imala u političkom životu zemlje, posebno u osiguranju prethodnog centralističko-unitarističkog sistema. S obzirom da se u Sporazumu od 26. kolovoza 1939. godine nije uspjelo postići da službeni Zagreb ima bilo

¹²⁴⁷ BOBAN, *Sporazum Cvetković Maček*, n. dj., 301. Prema Iliji Jukiću, Mačekovom pouzdaniku i stručnjaku za vanjsku politiku, Maček mu je rekao da sada nakon sporazuma ostajnu samo: „neriješena dva velika pitanja: konačno razgraničenje između Hrvatske i Srbije, te uspostava hrvatske vojske u obliku hrvatskog domobranstva“. JUKIĆ, n. dj., 120.

kakav utjecaj na vojsku, pa čak ni žandarmerija nije bila potpuno pod vlašću bana Banovine Hrvatske, upravo je to pitanje vodstvo HSS željelo u izvjesnoj mjeri nadoknaditi preko Hrvatske seljačke zaštite, stoga je ona, usprkos svim nedaćama i nevoljama koje je nosila svojim neracionalnim samostalnim potezima vodstvu HSS nakon Sporazuma, imala neprikosnoveni položaj unutar struktura HSS i Banovine Hrvatske kao neka vrsta garanta njenog opstanka i odvrćanja njenih protivnika.¹²⁴⁸

Svi ovi događaji i problemi pomalo podsjećanju na nedavnu hrvatsku prošlost odnosno početke stvaranja suvremene hrvatske države krajem 20. stoljeća, te nije na odmet da se toga podsjetimo. U paralelnoj perspektivi i komparaciji pedeset godina poslije, početkom 90-ih godina 20. stoljeća, hrvatske političke elite opet su se našle pred sličnim izazovom. Pod neposrednom prijetnjom centralističke savezne vojske Jugoslavenske narodne armije (JNA) koja je naginjala srbijanskom vodstvu i njegovom velikosrpskom programu preuređenja Jugoslavije (SFRJ) pod vodstvom srbijanskog lidera Slobodana Miloševića tada vladajuća stranka u Hrvatskoj Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), koja je također tada predstavljala svojevrsni hrvatski politički pokret (*znači bila je nešto više od političke stranke*), odlučila se također na stvaranje vlastitih samoobrambenih snaga. Miloševićevi napori u povećanju moći Srbije unutar jugoslavenske federacije izazvali su obrambene reakcije kod ostalih jugoslavenskih naroda. Tih godina hrvatske elite su donekle bile u prednosti u odnosu na HSS 30-ih godina jer su posve kontrolirale Ministarstvo unutarnjih poslova RH i policiju. I tada je

¹²⁴⁸ BOBAN, *Sporazum Cvetković Maček*, n. dj., 302. Zanimljivu povijesnu špekulaciju po ovom pitanju izveo je srbijansko-engleski povjesničar Stevan K. Pavlowitch. On je naime ustvrdio da su u drugoj polovici 30-ih godina nesrbi sve više počeli zauzimati visoke vojne položaje u vojsci da bi na kraju konstatirao „da nije bilo rata i raspješavanja zemlje, etnička ravnoteža koja bi se protekla do najviših vojnih položaja mogla je biti uspostavljena.“ Nesumnjivo neki potezi kneza Pavla i vlade Cvetković-Maček išli su u tom smjeru, ali vrlo je teško potvrditi takvu konstataciju, jer bi ona značila pad srpske izrazite nadmoći u vojnoj strukturi, što bi svakako dovelo do repokucija i na političkoj razini. Na pitanje koliko bi etnička ravnoteža u vojsci pomogla stabilizaciji u staroj Jugoslaviji, teško je odgovoriti. Uostalom, postotak Srba među visokim vojnim časnicima komunističke JNA (1945.-1991.), koji je ipak bio značajno manji, nego taj isti postotak Srba u vojsci Kraljevine Jugoslavije, u konačnici nije spriječio pretvaranje zajedničke jugoslavenske vojske u srpsku vojsku koja je slijedila i provodila topovima i krvlju imperijalne i agresorske ciljeve tadašnje srpske elite na čelu sa Slobodanom Miloševićem prema drugim jugoslavenskim narodima. Stevan K. PAVLOWITCH, "How many non-Serbian generals in 1941?" *East European Quarterly*, 16., br. 4., 1983., 447.-452

izbio problem nepovoljne nacionalne strukture u policiji (broj srpskih kadrova je bio trostruko veći nego što su hrvatski Srbi sačinjavali u postotku stanovništva RH) te se policija počela popunjavati od ljeta 1990. policajcima hrvatske nacionalnosti da bi se uravnotežila nacionalna struktura u policijskim redovima. Sa 6.800 ljudi iz sredine 1990. do kraja siječnja 1991. MUP je narastao na 18.500 osoba. Uz stalni i pričuvni sastav MUP-a osnovano je 18 posebnih specijalnih postrojbi policije prema kriteriju da svaka Policijska uprava ima jednu takvu postrojbju. Početkom svibnja 1991. nakon neuspješne policijske akcije suzbijanja pokreta pobunjenih Srba i sukoba u Borovom Selu, tadašnja Izvršna vijeća po općinama i gradovima pozivaju građane da se uključe u Odrede narodne zaštite, pa se tih dana broj pripadnika „stranačke vojske HDZ-a“, kako je nazivaju pobunjeni Srbi, namjerno preuveličava radi obrane zemlje.¹²⁴⁹ Istu težnju je izražavalo vodstvo HSS krajem 30-ih godina kada je u cilju, da izvrši jaču kontrolu na policijskim organima Banovine Hrvatske, donijelo niz odluka da se postrojbe HSZ mogu smatrati pomoćnim policijskim postrojbama, čime su one na taj način legalizirane.

Sve jačom prijetnjom iz Beograda početkom 90-ih godina hrvatskim granicama i suverenitetu te srpskom pobunom unutar Hrvatske vlada Republike Hrvatske, tada još u SFRJ, se tijekom travnja 1991. odlučila na osnivanje u sklopu MUP-a Zbora narodne garde (ZNG) kao posebnog sastava za redarstvene poslove pod zapovjedništvom Ministarstva obrane. I ovdje možemo vidjeti sličnosti. S obzirom da se na legalan način nije mogla organizirati i ustrojiti Hrvatska vojska hrvatske političke elite su, kako koje u svom vremenu, postupale na sličan način, stvarajući takve postrojbe koje su u konačnici mogle preuzeti vojne zadaće. Tridesetih godina područje Banovine Hrvatske i vlast HSS-a nije bila posve ugrožena iz Beograda zbog tada aktualne europske političke situacije odnosno ratnog požara u Europi, koja je nalagala, pod očitim pritiskom anglosaksonskih zapadnih sila, hrvatsko-srpski dogovor

¹²⁴⁹ Zdenko, RADELIC, Davor, MARIJAN, Nikica, BARIĆ, Albert, BING, Dražen, ŽIVIĆ, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2006., 98-99.

kao način stabilizacije Kraljevine Jugoslavije i otpor ili barem neutralnost prema nadirućoj Hitlerovoj nacističkoj Njemačkoj. Iako je HSS bio glavni partner u Cvetkovićevoj vladi, a Maček i prvi podpredsjednik vlade, ipak je u vodstvu HSS postojala bojazan da će radikalne srpske političke i vojne strukture koje su tražile povratak na stari centralistički sustav srušiti Sporazum Cvetković-Maček i poništiti stvaranje Banovine Hrvatske. Zbog toga vodstvo HSS nije moglo odustati od organiziranja HSZ, već je očito radilo da njenom jačem formiraju, ustrojavanju i naoružavanju te priznavanju kao legalno naoružane vojne formacije sa zadatkom da štiti „pravni i ustavni poretak Banovine Hrvatske“ odnosno slovo Sporazuma od 26. kolovoza 1939. godine.

Slični srbijanski zahtjev početkom 90-ih godina prema jačoj centralizaciji zemlje koja je postojala do Ustava SFRJ iz 1974. godine, na čemu je posebno inzistirala JNA, postavljao je isti problem hrvatskim elitama koje su težile modelu konfederalizacije zemlje, odnosno jačanju hrvatske samostalnosti unutar SFRJ. Zanimljivo da su i sada zapadne anglosaksonke sile indirektno podržavale službeni Beograd ne želeći raspad jugoslavenske zajednice, između ostaloga, bojeći se političkog procesa u SSSR-u, koji je također tada zbog pada totalitarnog komunističkog sustava, bio u složenim nacionalnim i političkim previranjima.¹²⁵⁰ I u jednom i u drugom slučaju hrvatske političke elite su otupljavale oštricu pritiska iz Beograda kupujući tako vrijeme za svoju stabilizaciju i stvaranje vlastitih oružanih snaga. Ta složena politička previranja i te procese je 1941. prekinuo Drugi svjetski rat i nastanak proosovinske ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), dok je 1991. demokratska Republika Hrvatska vlastitim obrambenim snagama obranjena od srbijanske agresije i agresije JNA te stekla toliko željenu međunarodno priznatu samostalnost.

¹²⁵⁰ Detaljnije u: Josip, GLAURDIĆ, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Nakladnik Mate d.o.o.: Zagreb, 2011., Carole, HODGE, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta: Zagreb, 2007.

18. Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite u Banovini Hrvatskoj

Diferencijacija koja je nastupila u redovima HSS nakon sporazuma Cvetković-Maček bila je samo radikalizacija toga procesa koji je pratio HSS u drugoj polovici 1930-ih godina. Veliki hrvatski narodni pokret koji je HSS vodila protiv dominacije Beograda počeo se nakon djelomičnog ostvarenja ciljeva poslije Sporazuma naglo raslojavati. Dolazi do radikalizacije toga procesa, potenciraju ga socijalne i nacionalne suprotnosti, pogoršavanja stanja gospodarstva i uvjeta proizvodnje u ratnom okruženju, razočaranje seljačkih masa politikom Banske vlasti. HSS kao vladajuću stranku u Banovini Hrvatskoj zapljusno je val zahtjeva za socijalnim promjenama od strane seljaštva i radnika koje nije bilo moguće ispuniti. Korijeni ovih procesa i strukturalnih promjena u bazi HSS leže u gospodarskoj strukturi hrvatskog sela, koje u postojećim imovinskim odnosima i naturalnim oblicima proizvodnje onemogućava stvaranje većih kapitalističkih akumulacija što vodi do jačeg siromašenja sitnog i srednjeg seljaštva. Gospodarski pokazatelji iz 1938. o zaradi na sitnim seljačkim posjedima (posjedi do 2 ha čine 41.6% u ukupnoj strukturi gospodarskoj strukturi) pokazuju da se zarada na takvim imanjima kretala na nivou zarade nadničara ili slugu.¹²⁵¹

S druge strane političko vodstvo HSS i Banska vlast nastoje lavirati između interesa kapitala, „seljačke demokracije“ i „seljačke države“ te tim postupcima urušava svoj dotadašnji socijalni program. U nemogućnosti da ispuni obećanja dana seljačkim masama dolazi do sužavanja socijalne osnovice stranke koja se pokušava kompenzirati vezivanjem za bogatiji sloj stanovništva građanski i seljački, te HSS gubi onu reprezentativnost i privlačnost

¹²⁵¹ Vidi detaljnije u: Ivo, VINSKI, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka u Jugoslaviji 1938. godine*, Zagreb, 1970., 7-128. BOBAN, O političkim previranjima, n. dj., 227.-231. U Savskoj banovini posjedi manji od 5 ha činili su 75,9 % ukupnog zemljišta, a u Primorskoj banovini čak 86,5 %. Seljaci su također bili u velikim dugovima: u Savskoj banovini zaduženih vlasnika zemljišta većih od 10 ha bilo je više od 93%, u Primorskoj više od 97%. Na problem zaduženosti nadovezao se i skok cijena i pad kupovne moći. Tako je od kolovoza 1939. do kolovoza 1940. cijena govedini skočila 50%, a 100% su skočile cijene brašna, krumpira i graha.

u onim seljačkim slojevima koji u prvi plan ističu socijalna i društvena pitanja. Stvarajući kao stranka nova uporišta HSS se silom prilika udaljava od najsiromašnijeg dijela svoje stranačke baze, sitnog i srednjeg seljaštva, te približava i oslanja na bogato seljaštvo, obrtnike, trgovce, crkvene krugove i nacionalne elemente. Na te iste građanske slojeve ima utjecaj i nacionalistička inteligencija te stoga dolazi do određene političke kolaboracije između HSS i nacionalista što samo pogoduje i omogućava njihovu lakšu infiltraciju u rukovodstva stranke, aparate Banske vlasti i druge državne strukture Banovine Hrvatske. Ta infiltracija nacionalističkih elemenata najvidljivija je u redovima HSZ, jer ti elementi počinju unutar redova Zaštite da nameću svoja shvaćanja i poglede.

Dolaskom na vlast HSS je neposredno bio suočen s mogućnošću ostvarenja svojih socijalnih i gospodarskih gledišta, koje je do tada javno proklamiralo. Međutim, objektivne okolnosti, ponajprije ratne prilike u Europi koje su prouzrokovale sve veće poteškoće, nisu Banskoj vlasti išle na ruku. Politika prema selu, koja je sve više zahvaćala socijalna diferencijacija, a na koje je stranka ipak gledala kao na homogenu cjelinu, nije ispunila očekivanja hrvatskog seljaštva. U potezima koji su poduzeti radi socijalne zaštite sela, nije bilo nikakvih promjena u odnosima vlasništva u korist onih koji su bez zemlje, ili onih koji imaju premalo. Uredba o zaštiti seljačkog posjeda od ovrhe donesena u lipnju 1939. godine nije poboljšala položaj sitnog seljaštva. Za razliku od nekadašnjih zahtjeva HSS ona je samo djelomično spriječavala drobljenje seljačkog imanja. Problemi prehrane stanovništva u pasivnim krajevima nametali su hitna rješenja. Amnestija političkih zatvorenika nije provedena, već su novi zatvorenici punili zatvore i logore za internaciju. Koncept javnih radova nije uspio, a uredba o radnim jedinicama i uredba o rješavanju radnih sporova navještale su uvođenje autoritarnih rješenja.¹²⁵²

¹²⁵² Mira, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine, *Fašizam i neofašizam*, CDDSSOH-Fakultet političkih nauka u Zagrebu: Zagreb, 1975., 227-229.

Nakon političkog dogovora Maček-Cvetković Namjesništvo je 26. kolovoza 1939. donijelo Uredbu o Banovini Hrvatskoj.¹²⁵³ Uspostava Banovine Hrvatske zahtijevala je ustavnu promjenu ili pronalaženje ustavnih mogućnosti za unutrašnji preustroj zemlje bez njegove promjene. Namjesništvo je primjenilo članak 116. postojećeg Ustava koji je dopuštao ustavne promjene uredbama u iznimnim okolnostima. Upravo su prilike predstojećeg početka Drugog svjetskog rata i nerješavanje hrvatskog pitanja proglašeno izvanrednim. Uredbom o Banovini Hrvatskoj predviđena je uspostava Hrvatskog sabora koji je u nadležnosti trebao imati zakonodavstvo za poslove koji su mu preneseni u nadležnost. Međutim, izbori za Sabor usprkos donesene Uredbe o izbornom redu i ustrojstvu Sabora nisu održani, što zbog nemogućnosti usaglašavanja izbora za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije, što zbog odluke vodstva HSS da izbori za Hrvatski sabor za HSS nisu od ključne važnosti jer je ionako držao vlast u Banovini. Stoga su u svibnju 1940. godine održani u Banovini Hrvatskoj općinski izbori na temelju starog izbornog zakona s prvenstvenom namjerom da omoguće apsolutnu pobjedu HSS i SDK na lokalnoj razini i omoguće smjenu činovničkog aparata iz vremena Stojadinovićeve vladavine. Osim toga izbori su pomogli pri homogeniziranju banovinske vlasti, posebno u onim kotarevima koji su prisajedinjeni Banovini Hrvatskoj. Važno je dakle naglasiti da za vrijeme 1939.-1941. ne djeluju predstavnička tijela u Kraljevini Jugoslaviji i Banovini Hrvatskoj, već je sva vlast koncentrirana u Namjesništvu, vladi Cvetković-Maček i vlastima Banovine Hrvatske koji upravljaju zemljom uredbama. Odlaganje definitivnog rješenja ustroja države omogućavalo je vodstvu HSS da, istupajući s argumentom da je hrvatska samostalnost još uvijek ugrožena i da je neophodno koncentrirati snage za ostvarenje cjelokupnog nacionalnog programa, u Hrvatskoj zadrži dominantan

¹²⁵³ U sastav Banovine Hrvatske ušla je Savska i Primorska banovina te kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. U govoru na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva 29. kolovoza 1939. Maček je rekao, da „tim nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno“, jer je u sporazum stavljena klauzula „da će se definitivni opseg Banovine Hrvatske ustanoviti, kada se bude preuređivala državna zajednica“, što će zavisiti o tome, hoće li Bosna i Hercegovina i Vojvodina dobiti autonomiju ili neće. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 409-410.

položaj i učvrsti svoju vlast i da koči proces diferencijacije unutar same stranke te ujedno da odvрати i pažnju narodnih masa od gorućih gospodarskih problema.

Promjene izazvane Sporazumom značajno su promjenile odnose u Banovini i odražavale su se i u djelatnosti HSZ. Smatralo se da sada HSZ sasvim službeno djeluje na svojoj hrvatskoj teritoriji, da brani svoje selo i grad koji je vodećim ljudima u toj zaštitnoj organizaciji, određenim grupama i pojedincima davao važnost u vlastitim očima. Nakon što je HSZ legalizirana još više se pojačala kontrola na cestama. Tako je 27. veljače 1940. na cesti Vinica-Varaždin zaustavljena jedna vojna komisija u automobilu i teretnom vojnom kamionu koju su predvodila dva generala jugoslavenske vojske. Članovi straže HSZ su tražili od vozača „crveni trokut“ pošto je na tom području zabranjena vožnja automobilom subotom i praznicima. Nakon incidenta iako je intervenirao i Ministarski savjet poručivši banu Šubašiću da se takvi događaji ne smiju više ponoviti zbog skladnih odnosa vojske i HSZ. Vidljivo je da vojni organi IV. Armijske oblasti traže od bana Šubašića dozvolu za izviđanje terena i radove na spomenutom području.¹²⁵⁴ Na području imotskog kotara su zbog žandarmerijskih istraga članovi HSZ blokirali neke žandarmerijske stanice i postavili pred njih straže. Da ne dođe do sukoba šef žandarmerijske stanice u Raščanima tražio je od kotarskog načelnika u Imotskom da intervenira kod vodstva HSZ.¹²⁵⁵ Poneki odredi HSZ stupaju u službu općinskih vlasti kao sila represije. U općini Čazma se 1940. godine provodila elektrifikacija cijele općine, no bilo je problema s pojedinim seljacima koji nisu željeli da se na njihovu zemlju postave električni stupovi. U takvim slučajevima (ukupno njih 15) reagirao je HSZ i proveo naredbu općine.¹²⁵⁶

Nakon Sporazuma počela je praktička provedba kroatizacije društvenog i javnog života. Pripadnici HSZ često nisu dozvoljavali isticanje državnih simbola Kraljevine

¹²⁵⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2083., Ministarstvo unutarnjih poslova banu Banovine Hrvatske 27. II. 1940. Došlo je i do pomutnje u službenim organima jer nije bilo jasno da li HSZ ima pravo zaustavljati vojne kamione ili ne.

¹²⁵⁵ HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 28., 124/1940., Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 5. I. 1940.

¹²⁵⁶ HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 27., 1666/1940., Kotarsko načelstvo u Čazmi Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 20. XII. 1939.

Jugoslavije ni na državnim ustanovana. Prilikom posjeta bana Šubašića na pravcu Split-Tomislavgrad u prosincu 1939. godine žandarmerijska stanica u Prisoji (kotar Duvno) izvjesila je jugoslavensku zastavu, ali na pritisak i prijetnje 60 članova HSZ pod vodstvom trgovca Iva Stipanova Renića žandari su u strahu od posljedica sukoba s HSZ bili prisiljeni da „preokrenu zastavu odmah na hrvatsku“.¹²⁵⁷ Zaštitari su vrlo grubo postupili i u Imotskom. Sve državne i „srpske“ zastave su uklonjene silom i razderane, pri čemu je kuća posjednika Lazara Tadića, kamenovana zbog postavljanja državne zastave.¹²⁵⁸ Put bana Šubašića na pravcu Split-Tomislavgrad bio je vrlo dobro organiziran i ban je bio izvanredno dočekan od hrvatskog naroda, a njegovu neizostavnu pratnju činili su zaštitari. U svim gradovima koje je posjetio od Splita, Trogira, Benkovca, Biograda na moru, Šibenika, Sinja, Imotskog, Posušja, Livna i dalje uz neizbježan dekor dočeka, osim službenih predstavnika, dočekale su ga i brojne jedinice HSZ pred kojima je ban uvijek učinio raport s povikom „Vjera u Boga“ s odzivkom „I seljačka sloga“. Zaštitari su u mnogim mjestima sami, bez žandarmerije osiguravali javni red i mir.¹²⁵⁹

Slični incidenti događali su se i u drugim mjestima. Tako odred HSZ pod vodstvom lokalnog prvaka HSS Fabijana Antoljaka u Bjelovaru 31. kolovoza 1939. godine skida tablu sa sokolskog doma u gradu „Sokolski dom“ i stavlja staru „Hrvatski sokol“.¹²⁶⁰ Dana 18. prosinca 1939. slavonskobrodski odredi HGZ skinuli su sve dvojezične ploče u gradu s Gimnazije, policije, gradskog poglavarstva i kotarskog načelstva i bacili ih u Savu.¹²⁶¹ Na

¹²⁵⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2049., Ispostava Banske vlasti u Splitu Kabinetu bana Banovine Hrvatske, 2. XII. 1939. Predmet: nezakoniti postupak HSZ prilikom prolaska bana. Radi se zapravo o izvješću Livanjske žandarmerijske čete.

¹²⁵⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2054., Kotarsko načelstvo Imotski Banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 28. XI. 1939. Predmet: HSZ – protuzakoniti postupak.

¹²⁵⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2054. Ovdje vidi izvješća i detaljnu dokumentaciju o posjetima bana Šubašića navedenim gradovima.

¹²⁶⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2042., Predstojništvo gradske policije u Bjelovaru Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine - ODZ, 31. VIII. 1939. Predmet: Skidanje ploče s Sokolskog doma. Spomenuti dom je inače bio napušten od Sokola Kraljevine Jugoslavije i u njemu se nalazilo kino.

¹²⁶¹ Šta se događa u Slavonskom Brodu, *Srpski glas*, br. 13. 8. II. 1940., 5. List „Brodsko riječ“ od 25. XII. 1939. u članku „Dvojezični natpisi“ piše da je skidanje ploča bilo neprimjereno i da je došlo od organizacije koja u Banovini Hrvatskoj treba da čuva red“.

saslušanju u policiji povodom skidanja dvojezičnih ploča vođa brodske HSZ Šimun Blažević istaknuo je da je taj postupak čin protesta protiv Banske vlasti zbog „sporosti pri preuređenju Banovine Hrvatske“.¹²⁶² O tom incidentu, ali i neophodnosti Zaštite kao određenog sredstva odvratanja protiv Beograda i pritiska režima i o opasnosti njenog djelovanja u Banovini Hrvatskoj piše „Brodsko riječ“: „U Hrvatskoj mora postojati jedna konkretna snaga s kojom će svatko morati računati ako se sjeti da u nekom mutnom času eventualno „mijenja vjetar“. Ali da ta institucija bude efikasna, ona ne smije da bude elemenat anarhije, ona ne smije da vrši neodgovorne akte. Ona mora da bude u rukama hrv. vodstva, a ne u rukama onih koji mu prave smetnje. Jer od elementa sigurnosti, svaka oružana organizacija vrlo lako postaje elmenat nesigurnosti, od elementa reda, elemenat nereda, od odbrambene formacije, nasilnička klika.“¹²⁶³ Očito su zbog nediscipline brodske HGZ u slučaju skidanja i bacanja u Savu dvojezičnih natpisa u gradu Banske vlasti Banovine Hrvatske odustale od izvršenja odluke gradskog povjerenika da kao pripomoć brodskoj gradskoj policiji pošalje 20 članova HGZ „uz nagradu od 20 din. dnevno“.¹²⁶⁴ Da takav potez nije bio baš uspješan dokazuje skidanje dvojezičnih ploča u Slavonskoj Požegi, nekoliko mjeseci kasnije 11/12. travnja 1940., na zgradi kotarskog načelstva i gradskog poglavarstva od strane lokalnih odreda HSZ.¹²⁶⁵

U potpori HSZ naročito je ustrajao prvak HSS dr. Juraj Krnjević. Prema Krnjevićevim riječima na zboru HSS u pisarovinskom kotaru krajem 1939. funkcija HSZ je prvenstveno samoobrana: „Zaštita nam nije potrebna da na kog navaljujemo, da kome otimamo, nego za to

¹²⁶² HDA, fond 158. Banovina Hrvatska - ODZ, kut. 12., 105/1940., Predstojništvo gradske policije u Slavonskom Brodu Banskog vlasti Banovine Hrvatske, 18. XII. 1939. Svi članovi HSZ koji su sudjelovali u skidanju ploča bili su pripadnici pomoćne policije u Brodu.

¹²⁶³ Dvojezični natpisi, *Brodsko riječ*, br. 10., Božić 1939., 4.

¹²⁶⁴ Prestanak službe „Građanske zaštite“ u policiji, *Brodsko riječ*, br. 12., 6. I. 1940., 3.

¹²⁶⁵ VAS, Popisnik – 17., 32/23/1-11., Obavještajni izvještaj Komandanta Savske divizijske oblasti za mesec travanj 1940. godine.

da zaštićuje hrvatski seljački narod, da ne može nitko doći ko bi hrvatskom narodu odozgo nametnuo svoju silu.“¹²⁶⁶

Jedinice Zaštite počinju otvorenije javno nastupati i u nacionalno miješanim krajevima te je 4. rujna 1939. kroz središte Gline prošlo 450 zaštitara u vojničkoj koloni u pet vodova.¹²⁶⁷ U Zagrebu je 15. listopada 1939. održana posveta zastave „Hrvatskog konjaništva“ kao posebnog odjela HSZ, a barjaku je kumovala supruga dr. Mačeka Josipa Maček. Nakon toga je održana bakljada i svečani mimohod na Prilazu u kome su sudjelovali motorizirani odredi HGZ, konjanici i pješaci.¹²⁶⁸ Predsjednik HSS dr. Maček je tijekom 1940. često obilazio gradove u Banovini pri čemu je uvijek izvršio raport kod odreda HSZ. Tako je sredinom srpnja 1940. posjetio Jastrebarsko pri čemu su ga osim zastupnika HSS dočekali i podnijeli prijavak zapovjednici Zaštite Hinko Karlo i Josip Janžić, a u ime konjaništva HZS Franjo Gašpić. Nakon toga je Maček održao smotru HSZ.¹²⁶⁹

Po uzoru na slične posjete kralja Aleksandra početkom tridesetih i knez Pavle je sa suprugom Olgom posjetio Zagreb početkom 1940. godine. Protokol dočeka bio je sličan po manifestacijama koje su priređivane i kralju Aleksandru, ali u zraku se osjećao trijumfalistički naboj. Priređen je svečani doček, no ovaj puta uz stroge mjere sigurnosti koje je provodila HGZ i legitimiranja svih osoba koje su dolazile u izravan doticaj s knezom Pavlom. Njegov domaćin bio je ban Ivan Šubašić, a u ime izaslanstva SDK namjesnika je dočekao i dr. Maček. Iz izvješća talijanskog generalnog konzula u Zagrebu od 30. siječnja 1940. o posjeti kneza Pavla Zagrebu se izdvaja zapažanje da je kontrolu na ulicama za vrijeme posjeta vršila HSZ «kao pomoćna policija», dok su slijedećih dana iz provincije dovedene nove postrojbe HSZ, «u jačini od 15 000 ljudi» koje su uredovale po gradu i zamjenile gradske organe reda.¹²⁷⁰

¹²⁶⁶ Čemu služi „seljačka zaštita“, *Srpski glas*, br. 4. 7. XII. 1939., 9.

¹²⁶⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2043., Kotarsko načelstvo u Glini Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine - ODZ, 4. IX. 1939.

¹²⁶⁸ Posveta barjaka Hrvatskog konjaništva, *Seljačke novosti*, br. 42., 19. X. 1939., 9.

¹²⁶⁹ U Jastrebarskom, *Samoborac*, br. 30. 25. VII. 1940., 3.

¹²⁷⁰ TERZIĆ, n. dj., 178.

Posjetu kneza Pavla Zagrebu komentirali su i Britanci znakovito primjećujući mimohod oko 16.000 zaštitara pred knezom: „Njihov broj, izgled i disciplina trebalo je da stvore utisak o hrvatskoj snazi i organizovanosti“. Navodno je ministar vojske i mornarice, prema britanskom izvješću, izjavio: „Oni ne predstavljaju zanemarljivu veličinu. Dajte im puške i biće najbolje divizija u mojoj vojsci“.¹²⁷¹

Euforija nastupom jedinica HSZ prilikom dočeka kneza Pavla u Zagrebu obuzela je neke prvake HSS. Tako je zastupnik HSS Tomo Baburić 29. siječnja 1940. na skupu u Bjelovaru izjavio: „Beogradska gospoda su se mogla uvjeriti u Zagrebu koliko je jaka HSS i Hrvatska seljačka zaštita za koju su se sva ta gospoda izrazili da je bolje organizirana nego njihova vojska“.¹²⁷² Od strane Dvora uskoro je za pripadnike HSZ koji su sudjelovali u osiguranju prilikom posjeta kneza Pavla Zagrebu stigla odlikovanja.¹²⁷³ O dodjeljivanju odličja zapovjednicima HSZ u Banskim dvorima u Zagrebu uz nazočnost potpredsjednika vlade dr. Mačeka izvjestila je i beogradska „Politika“ između ostalog znakovito citirajući govor bana Šubašića: „Naročito vi zaštitnici dobijate sada ova odličja za sva vaša djela koja ste kroz teške dane vršili prema hrvatskom narodu radi ljubavi i pravde“.¹²⁷⁴ Na taj čin žestoko su reagirali ostali beogradski listovi. „Srpski glas“ nije krio razočaranje državnim organima zbog odlikovanja članova HSZ koji su osiguravali posjet kneza Pavla Zagrebu. List piše kako je takva vrsta odlikovanja mogla proći bez mišljenja Ministarstva vojske i mornarice, te da članovi HSZ i Banske vlasti u Zagrebu uz sudjelovanje „najvišeg mesta“ stvaraju „sebi zakone“ po kojima se HSZ odlikuje, a zapravo bi trebao biti „najstrožije kažnjen“.¹²⁷⁵

¹²⁷¹ AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III., n. dj., 371.

¹²⁷² AJ, fond 38., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Zagreba, 29. I. 1940. Telefonski izvještaj Branka Mašića dopisnika CPB Zagreb

¹²⁷³ Odlikovanja prilikom boravka Nj. Kr. Vis. Kneza Pavla i Kneginje Olge u Zagrebu, *Jutarnji list*, br. 10143., 21. IV. 1940., 7.

¹²⁷⁴ U Zagrebu je juče ban g. dr. Šubašić predao odlikovanja većem broju zapovednika Hrvatske seljačke zaštite i policajaca, *Politika*, 6. V. 1940., 8.

¹²⁷⁵ Odlikovanje članova Hrvatske seljačke zaštite, *Srpski glas*, br. 26. 9. V. 1940., 3.

Zanimljiva je epizoda kada je knez Pavle posjetio Mačeka na njegovom posjedu u Kupincu pri čemu je primio raport počasne čete HSZ koja je bila naoružana puškama i u uniformama HSZ. Na to je knez Pavle nakon održane smotre napomenuo Mačeku „Lijepi ljudi, krasni ljudi“, s obzirom da su u počasnoj četi veoma visoki mladi ljudi. Iako je knez Pavle bio dosta visok u odnosu na zaštitare bio je nizak, dok je Maček najnižem bio do ramena. Najveći dio te počasne straže HSZ kasnije je završio u partizanskim redovima, sačinjavajući dio karlovačke brigade.¹²⁷⁶

Zaštita je suzbijala kriminal na selu u suradnji s žandarmerijom. Kada su „nepoznati provalnici provalili u kiosk g. Franje Večera u Rokovcima (kotar Sisak) i odnijeli razne špecerajske robe u vrijednosti od oko 2 000 din.“ zaštitari su poduzeli akciju te je rojnik Ivan uhitio 4 starija maloljetnika, koji su ovo djelo izveli. Jedan od uhićenih uspio je pobjeći, dok su ostali predani vlastima.¹²⁷⁷ Tijekom 1940. Zapovjedništvo HSZ za kotar Zagreb, ali i ostala zapovjedništva HSZ predavala su redovna izvješća Banskoj vlasti uglavnom o izvršenim zadacima i pitanjima sigurnosti. Na sastanku odbora kotarske organizacije HSZ u Kustošiji održanog 4. veljače 1940. donijet je zaključak da se zbog većeg broja tučnjava i ubojstava zbog pijanog stanja zabrani rad gostionica poslije 21 sat. Ukoliko bi gostioničar tražio da mu se vrijeme rada produlji to bi općina trebala javiti lokalnom zapovjedništvu HSZ koje bi za tu gostionicu odredilo dva zaštitnika „u slučaju izgreda“. Za tu uslugu produljenja rada gostioničar bi plaćao 50 dinara „kao odštetu za zaštitu“. Redarstveni odsjek Banske vlasti je odobrio ovu mjeru, s napomenom da se sve mora koordinirati s nadležnim policijskim

¹²⁷⁶ Dragan, ŠTEFANČIĆ, Stevo, KLOBUČAR, Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 443. Posjet kneza Pavla Mačeku u Kupincu 16. I. 1940. zabilježio je i Milan Jovanović Stoimirović, Stojadinovićev čovjek, tada načelnik za tisak Ministarskog savjeta. „Knez je juče posjetio g. Mačeka u Kupincu, koji ga je pozdravio okružen svojom fašističkom gardom“. Milan, JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ, *Dnevnik 1936-1941.*, Novi Sad, 2000., 356.

¹²⁷⁷ Provala u kiosk u Rokovcima, *Hrvatski branik*, br. 44., 2. XI. 1940., 2.

organima i „s potporom područnog stanovništva“. Osim policijskog posla to je bio još jedan način financiranja Zaštite.¹²⁷⁸

Tijekom 1940. žandarmerijski i policijski organi već usko surađuju s HSZ u svakodnevnim poslovima, odnosno HSZ postaje produžena ruka policije na selu. Npr. u slučaju tužbe Đure Belonjaka protiv osoba koje su mu provalile u kuću žandarmerijska stanica u Sesvetama dala je nalog lokalnoj postrojbi HSZ u Natskim Novakima da Belonjaka dovedu u žandarmerijsku stanicu radi „saslušanja po ovim prijavama“ što je četa HSZ i učinila.¹²⁷⁹ Prema Godišnjaku Banske vlasti iz 1940. godine zagrebačko redarstvo je tijekom iste godine počelo u zajednici s jedinicama Zaštite raditi na suzbijanju kriminaliteta, pri čemu je poduzeto i niz specijalnih osiguranja crkvenih objekata materijalne i povijesne vrijednosti koje je uglavnom prepušteno članovima HSZ.¹²⁸⁰ No, usprkos određenim vidovima suradnje Zaštite i žandarmerije tijekom 1940. godine u suzbijanju kriminalnih aktivnosti zapovjednik Đ. Kemfelja u tajnoj okružnici kaže: „U vrlo hitnim slučajevima može HSZ, ako bude zatraženo, od vremena do vremena surađivati i s žandarima, ali se ta suradnja ne smije izroditi u neko prijateljstvo s njima, jer među njima još imade još uvijek mnogo naših protivnika.“¹²⁸¹ Tomu je primjer i postavljanje bombe od strane zaštitara u žandarmerijsku stanicu u Kuparima kraj Dubrovnika, ali veće štete nije bilo.¹²⁸²

Nakon osnivanja Banovine uslijedilo je stvaranje provjerenog državnog aparata, posebno nastojanje u približavanju, suradnji ili stapanju redarstva i žandarmerije s postrojbama HSZ, ali sve je to tražilo ipak više vremena i snalaženja, posebno zbog još uvijek

¹²⁷⁸ HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 1062., Zapovjedništvo HSZ za kotar Zagreb vanjski Banskog vlasti Banovine Hrvatske, 2. III. 1940. U potpisu zapovjednik HSZ Slavko Pipinić. Banska vlast Banovine Hrvatske – Odjel za unutarnje poslove banu Šubašiću 5. IV. 1940. Predmet: Zagreb, srez – javna sigurnost.

¹²⁷⁹ HDA, Grupa VI. Građanske stranke i društva, In. br. 1135., Načelstvo kotara dugoselskog Banskog vlasti, 12. II. 1940. Predmet: Đuro Belonjak – tužba.

¹²⁸⁰ *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske : 1939-26. kolovoza 1940.*, Tisak narodnih novina: Zagreb, 1940., 22-24.

¹²⁸¹ Hrvatska seljačka zaštita, *Srpski borac*, br. 3., 6. II. 1940., 7.

¹²⁸² AJ, fond 38., fasc. 14., Centralni Presburo Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije, Dopisništvo iz Sušaka i Splita, ožujak 1940.

snažnih vojnih krugova. Da su nade u promjenu represivnog aparata u Banovini Hrvatskoj bile očekivane govori i skup u Slavonskom Brodu odmah nakon osnivanja Banovine Hrvatske koji je sazvaio Filip Markotić jedan od prvaka HSS. Markotić je istaknuo da sporazum Cvetković-Maček nije „ostvario baš sve nade i da su Hrvati zadovoljni samo s 80%“. Također je najavio da će prestati dosadašnji teror i da će biti osnovana nova samostalna žandarmerijska brigada u kojoj će služiti samo hrvatski časnici. Osim smjene dotadašnjih žandara obećao je i kazneni progon onih koji su „proljevali krv“.¹²⁸³

Iako su prema Sporazumu poslovi redarstva potpadali i dalje pod centralne organe u Beogradu odnosno Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), prema Platzzeru stvarnu vlast u policijskim poslovima na području Banovine Hrvatske imao je ban preko ravnatelja zagrebačkog redarstva, jer je zagrebačko redarstvo zapravo rukovalo cjelokupnom redarstvenom službom na području Banovine.¹²⁸⁴

U prosincu 1939. zapovjednik HSZ Kemfelja izdao je okružnicu članovima HSZ koja glasi: „Da se podigne u našim redovima disciplina, mora Hrv. seljačka zaštita i u tom pravcu poduzeti sve, što je potrebno (...) svaki časnik, podčasnik i zaštitnik HSZ mora točno znati svoju dužnost i strogo se držati dobivenih uputa i naloga“. Dalje u okružnici slijedi da u svim mjestima gdje se održavaju sajmovi u vremenu kada se narod vraća kući patrole HSZ imaju osiguravati put. U slučaju određenog napada mora Zaštita intervenirati „napadače ako je moguće pohvatati i predati sudu, ako je to moguće, onda obračunati s njima kako se može.“ Zaštitari moraju, kako slijedi u okružnici, voditi strogi nadzor nad nepoznatim licima koja dolaze u selo te hitno provjeriti kome se dolazi i zašto „zbog protunarodne štampe, ili ne šire li se kojakakve tuđe ideje i lažne vijesti“. Takve osobe treba odmah uhititi, sastaviti zapisnik i predati ih sudu. Na kraju okružnice stoji: „To vrijedi i za sve sumnjive političke sastanke na

¹²⁸³ Suzana, LEČEK, Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939., *Scrinia Slavonica*, br. 5., 2005., 240.

¹²⁸⁴ HDA, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945.

kojima se mora još izbatinati sazivača i govornike“.¹²⁸⁵ Očito iz okružnice slijedi pokušaj uspostavljanja discipline među redovima HSZ, ali im se prepušta kontrola na terenu i određena samovolja u postupanju prema protivnicima HSS i Banskih vlasti Banovine Hrvatske.

U nekim kotarevima je teror Zaštite nad seljacima i članovima HSS prelazio svaku mjeru, zbog čega su kotarski načelnici tražili od vodstva HSZ i HSS iz Zagreba reorganizaciju HSZ u njihovim općinama. Tako se u općinama Donja Zelina i Kašina traži reorganizacija HSZ „te kako bi se iz iste isključili svi oni vodje, koji neće ni da se pokoravaju ni vlastima ni svome vodstvu, već i dalje vrše razna uredovanja na svoju ruku. (...) u interesu je javnog reda i mira i zaštite ogromne većine stanovništva, koje nezasluženo trpi progone i zlostave od strane pojedinih funkcionara HSZ, morati preuzeti i represivno policijske mjere protiv funkcionara i odreda HSZ koje neće da prestanu sa samovoljnim uredovanjem“.¹²⁸⁶ Naizrazitiji primjer samovolje lokalnih zapovjednika HSZ bio je zauzimanje općinske zgrade u Ličkom Osiku, protjerivanje službenika i njeno zatvaranje. Pred zgradu općine je postavljena straža HSZ i time je 1. siječnja 1940. obustavljen svaki rad općine Lički Osik. Naime, zaštitari nisu bili zadovoljni radom općinskih organa te su tražili smjenu cijele općinske uprave, općinskog odbora i svih činovnika te nove izbore. **Očito su stranački militanti HSZ željeli posve otjerati sve profesionalne birokrate starog režima i sami zauzeti njihova mjesta. Vodstvo HSS takvo što nije moglo dozvoliti.** Na intervenciju kotarskog načelnika u Gospiću zgrada općine je privremeno otvorena, pa opet zatvorena jer su zaštitari tražili nove izbore po proporcionalnom sistemu na području općine i otpuštanje „starih činovnika“. Kasnije je po inspektorima Banskih vlasti izvršen pregled poslovanja

¹²⁸⁵ Kako Gjuka Kemfelja pomoću Hrvatske seljačke zaštite podiže disciplinu u narodu, *Politički izvještaj radnog naroda Hrvatske*, siječanj 1941. u: *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940.-1941.*, Zagreb, 1965., 33.

¹²⁸⁶ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2064., Kotarsko načelstvo Sv. Ivan Zelina Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 14. XII. 1939. Predmet: HSZ držanje i postupak. Vidi također ovdje i izvješća iz Kašine.

općine i izabran novi općinski odbor te je 20. ožujka 1940. rad općinskih organa nastavljen.¹²⁸⁷ Posebno je bila naelektrizirana situacija u nedalekom Gospiću gde su pokušaji HSZ da uspostavi red u gradu i okolici bili neuspješni zbog nedovoljne opremljenosti odreda HSZ. Zbog toga početkom 1941. kotarsko zapovjedništvo HSZ Gospić tražilo od Banskih vlasti da se izda naredba od strane bana Šubašića i dr. Mačeka da se prava HSZ izjednače s pravima žandara po pitanju uredovanja, da se barem četvrtina članova HSZ naoruža puškama i revolverima jer „su naši protivnici gospićki Srbi i frankovci naoružani na razne načine“ pri čemu Srbima „koji su protiv sporazuma“ u tome pomažu službeni organi. Prema izvješću oružnici sprječavaju odrede HSZ da rade svoj posao te se zbog toga mora odgovoriti istom mjerom kao bi se osigurao i osjetio „autoritet naše vlasti“. O tome je od strane žandara odmah izvješten Beograd koji je tražio očitovanje bana Šubašića po tom pitanju.¹²⁸⁸

Iza čišćenja u redovima HSZ koje je često poduzimano tijekom 1939/40. ostalo je malo tragova. Osim isključivanja onih pojedinaca koji nisu izvršavali zapovijedi zbog toga jer ogranci HSZ u određenim mjestima nisu bili aktivni i na raspoloženju, jasno je prema dosadašnjim spoznajama da su uglavnom iz redova HSZ izbacivani komunistički ili ustaški nastrojeni pojedinci za koje je vodstvo odlučio da su prekršili propise HSZ i da su nepodesni za svako daljnje djelovanje u organizaciji. U oba slučaja takve postupke je uglavnom provodio narodni zastupnik HSS iz toga kraja ili kotarski predsjednik HSS. Tako je u Križevcima krajem ožujka 1939. godine izvršena reorganizacija niza ogranaka HSZ koju je proveo Josip Jelenčić, kotarski predsjednik HSS. U mjestu Raven smijenjen je dotadašnji lokalni zapovjednik HSZ Ferenčak iz Donje Velike, a imenovan Josip Kralj iz Srednjeg

¹²⁸⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2071., Kotarsko načelstvo Gospić Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – ODZ, 20. III. 1940. Predmet: Općinska zgrada u Ličkom Osiku po članovima HSZ zatvorena. Očito da su članovi HSZ osim nezadovoljstva poslovanjem općine, bili nezadovoljni i općinskim činovnicima koji su većinom bili srpske nacionalnosti i pristaše starog režima.

¹²⁸⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2116., Šef kabineta podpredsjednika Ministarskog savjeta Kabinetu bana Banovine Hrvatske, 18. I. 1940.

Dubovca, inače predsjednik HSS za općini Raven.¹²⁸⁹ Zbog kriminala i neprikladnog ponašanja zapov. HGZ na Sušaku Juraj Oršić isključen iz redova Zaštite.¹²⁹⁰

Dok je u navedenom gornjem slučaju vidljivo da se ljudi smjenjuju zbog lošeg rada i neaktivnosti, u mnogo slučajeva nije bilo jasno zašto se smjene događaju. Sačuvana je tužba Zapovjedništvu HGZ stanovitog Vatroslava Bolteka, privatnog službenika iz Zagreba u kojoj se žali zbog izbacivanja iz redova Zaštite koja ne navodi razloge toga čina. Njega je telefonski nazvao zapovjednik V. bataljona HSZ Stjepan Očko s naredbom da preda u Zapovjedništvo „insignije“ HSZ i odoru Zaštite jer je odlukom odbora HSZ iz nje isključen.¹²⁹¹ Očigledno je da se smjenjivanjima u HSZ vršila usmenom naredbom, te da nije ostajalo papirnatih tragova.

Ostvarenjem Sporazuma, unutar redova HSZ nastala je očita početna euforija zbog toga jer su mislili da sada stranačke postrojbe HSS preuzimaju kompletnu vojnu i žandarmerijsku vlast na području Banovine Hrvatske. Neke postrojbe HSZ su odmah poduzele akciju za preuzimanje vlasti u pojedinim općinama. U općini Desnić (kotar Pregrada) to je posebno došlo do izražaja jer su jedinice HSZ počela zauzimati sve državne i općinske zgrade, poštanske urede (radi kontrole telefonskih razgovora) i druge objekte u općini. Stanoviti Radoslav Štrok, zapovjednik HSZ za Desnić, je općinskim činovnicima protumačio odredbu vodstva HSS u noći od 25. na 26. kolovoza 1939. godine o bezuvjetnom preuzimanju i osiguranje javnog reda i poretka u općini od strane HSZ i „u svakoj ovopodručnoj zgradi nalazi 20-30 članova HSZ“.¹²⁹² Očito su postojali i planovi unutar vodstva lokalnih vodstva HSZ za preuzimanje granica Banovine Hrvatske prema inozemstvu. Komesarijat željezničke i pogranične policije u Kotoribi javlja da se iz pouzdanih izvora saznaje da HSZ iz Legrada priprema „razoružanje pogranične straže i preuzimanje službe na

¹²⁸⁹ HDA, fond 891., kut. 69., Razni kazneno pravni spisi, Žandarmerijska stanica Sv. Petar Orehovac Sreskom načelstvu u Križevcima, 2. IV. 1939. Predmet: Gibanje u HSZ.

¹²⁹⁰ Zapovjednik HZ Jure Oršić isključen je iz HSS, *Primorje*, br. 91., 15. VI. 1940., 2.

¹²⁹¹ HDA, Grupa VI, inv. br. 1070., Vatroslav Boltek, Zagreb Malinova 10/I. zapovjedniku HGZ, Frankopanska 7/I., 11. XII. 1940.

¹²⁹² HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2041., Kotarsko načelstvo u Pregradi Kraljevskoj Bansknoj upravi Savske banovine - ODZ, 26. VIII. 1939. Predmet: Poštanski ured u Desniću – osiguranje po HSZ.

granici“. Na to je odmah reagiralo zapovjedništvo HSZ iz Zagreba i „poduzelo potrebne mjere“ da se spriječe takve akcije.¹²⁹³

Nakon Sporazuma i na području Slavonije jačaju postrojbe HSZ i sporadični incidenti. Veliku skupštinu kotarske organizacije HSS 3. prosinca 1939. godine u Slavonskoj Požegi osiguravaju dva naoružana bataljona HSZ.¹²⁹⁴ U naselju Kobalna njeni pripadnici vrše pretrese stanova, dok u Slavonskom Brodu upadaju u prostorije Jugoslavenskog radničkog saveza (JUGORAS). Upad u prostorije JUGORAS-a izvršen je i u naselju Đurđenovcu, dok su u Drenju pretučeni seljaci pristaše JRZ. U Semeljcima je predsjednik općine podijelio vojničke puške članovima HSZ predviđene za mobilizaciju.¹²⁹⁵

Financiranje HSZ je sada bilo omogućeno na legalan način. Ilija Rešković, glavni intendant Zaštite imenovan krajem 1939., počeo je po nalogu vodstva HSS, odnosno Augusta Košutića, s masovnim organiziranjem priredaba u kazalištu (organizirane 3 do 4 priredbe), koncerata u „Radničkoj komori“ (oko 20) i drugim mjestima, sa skupljanjem dobrotvornih priloga, zabava na zagrebačkom Velesajmu kako bi se stvorio novčani fond za HSZ. Tako je pod pokroviteljstvom dr. Mačeka 26. siječnja 1940. održana priredba u korist HGZ u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu koja je bila izuzetno posjećena, a koju je organizirao intendant HGZ Ilija Rešković. *Hrvatski dnevnik* piše da je građanstvo grada Zagreba pokazalo da cijeni napore HGZ i smatra je za „jednu od najboljih i najpotrebnijih organizacija (...) koju i svim silama podupire“.¹²⁹⁶ Na skupljanju sredstava za nabavu uniformi radila je i prva satnija kotarskog zapovjedništva HGZ Vukovar pri čemu su sredstva

¹²⁹³ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2045., Komesarijat željezničke i pogranične policije u Kotoribi banskoj upravi Banovine Hrvatske – ODZ, 1. X: 1939. Predmet: Pripreme ekstremnih organa HSZ za napad na vojnu pograničnu stražu. Kotarsko načelstvo u Koprivnici poduzelo je preko svojih „političkih ljudi“ da svojim uplivom onemoguće svaku akciju koja bi išla na izazivanje nereda. Čini se da je netrpeljivost bila i posljedica vrlo sporih političkih promjena na području Legrada.

¹²⁹⁴ *Požeške novine*, 9. XII. 1939.

¹²⁹⁵ Mile, KONJEVIĆ, O djelatnosti građanskih stranaka u Slavoniji, 1929-1941., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 13., 1976., 205.

¹²⁹⁶ Pod pokroviteljstvom predsjednika dra. Vlatka Mačeka održana je u kazalištu uspješna priredba HGZ, *Hrvatski dnevnik*, br. 1344., 28. I. 1940., 8. Priredba je konstantno najavljivana u Hrvatskom dnevniku uz napomenu da će joj prisustvati ban Šubašić i dr. Maček: Veličanstvena priredba Hrvatske građanske zaštite, *Hrvatski dnevnik*, br. 1330., 14. I. 1940., 8.

donirali građani Vukovara.¹²⁹⁷ Da se stvari tijekom 1940. oko HSZ više nisu toliko improvizirale govori i procedura dobijanja dopusta od Zapovjedništva HSZ. Tako je vukovarskoj satniji HGZ odobren jednomjesečni dopust, a vježbe i učenje su trebale početi od 1. veljače 1940. godine.¹²⁹⁸ Također u slučaju smrti uglednog člana HSZ na sprovodu je određeno da govori predstavnik HSZ kao što je to bio slučaj s lokalnim prvakom *Seljačke sloge* i HSZ iz Svinjarevaca kraj Vukovara Ivom Marićem.¹²⁹⁹ Krajem 1939. godine u zagorskom kraju se također počinju često organizirati zabave HSZ pri čemu je sav prihod bio namijenjen njenoj opremi.¹³⁰⁰ Veliku zabavu s kazališnom predstavom organizirala je VII satnija HSZ kotara Ivanec u dvorcu Trakošćan „uz dobru kaplicu i birana jela“. Nekoliko dana poslije u Ivancu su odredi HSZ „konjanici i biciklisti“ obilježili i rođendan dr. Mačeka pri čemu je raport nadzorniku IV. bataljona HSZ iz Varaždina podnio lokalni vođa Josip Kušen.¹³⁰¹ U zagorskom kraju čete HSZ često prisustvuju zadušnicama Matije Gupca te svojom pojavom u narodu odražavaju pravu „Gupčevu vojsku“.¹³⁰²

Doprinosi za opremanje Zaštite primali su se i na Sušaku (Krašić), gdje je lokalna organizacija HSZ također organizirala zabavu u korist HSZ. Zapovjedništvo HSZ Sušak pozvalo je sva hrvatska društva u gradu da na dan 13. siječnja 1940. ne organiziraju večernje zabave zbog zabave HSZ, te da skupljanje prinosa za Zaštitu u Sušaku imaju samo za to ovlaštene osobe „sa dopisom ovog zapovjedništva sa odgovarajućim žigom.“¹³⁰³ Održavali su se i duhovni koncerti HGZ s potporom Katoličke crkve u cilju prikupljanja sredstava za nezaposlene zaštitare, pri čemu je vrh Katoličke crkve zbog toga napadnut od srpskog novinstva. U svom dnevniku nadbiskup Stepinac piše da je u vezi toga primio niz: „žučljivih

¹²⁹⁷ Sastanak časništva Hrvatske građanske zaštite, *Srijemski Hrvat*, br. 11., 9. III. 1940., 2., Dar Hrvatskoj građanskoj zaštiti, *Srijemski Hrvat*, br. 11., 9. III. 1940., 3.

¹²⁹⁸ Sastanak časništva Hrvatske seljačke zaštite, *Srijemski Hrvat*, br. 6., 3. II. 1940., 2.

¹²⁹⁹ Smrt uglednog seljačkog prvaka, *Srijemski Hrvat*, br. 19. 4. V. 1940., 3.

¹³⁰⁰ Zabava HSZ, *Hrvatsko zagorje*, br. 1., Nova godina 1940., 4.

¹³⁰¹ Zabava u Trakošćanu, *Hrvatska gruda*, br. 8., 20. VII. 1940., 7., Proslava imendana dr. Vlatka Mačeka, *Hrvatska gruda*, br. 9., 27. VII. 1940., 7.

¹³⁰² Kotarski sastanak HSS u Gornjoj Stubici, *Hrvatsko zagorje*, br. 6., 9. II. 1940., 4.

¹³⁰³ Hrvatska seljačka zaštita Krašića, *Primorje*, br. 66., Božić 1939., 9., Zapovjedništvo HSZ Sušak, *Primorje*, br. 66., Božić 1939., 9.

napadaja u listovima s raznih strana. Ali što mogu? Kao biskup moram nastojati da budem svima sve da u ova tužna i žalosna vremena spasim što se spasit dade (...) (Bilo je u crkvi blizu 6.000 ljudi).¹³⁰⁴ Do tada je gradski odbor HSS Zagreb uglavnom podmirivao potrošnju Zapovjedništva HSZ oko kancelarijskih poslova, goriva i slično. Već nakon kraćeg vremena prikupljeno je 500.000 dinara koji su uloženi u štedionicu. Blagajna HSZ i važni spisi nalazili su se u Frankopanskoj ulici br. 7. u središnjici stranke. Najveći dio novca bio je namjenjen kupovini uniformi za HSZ u tvornici „Tivar“ Varaždin pri čemu su poslove sklapali dr. Reberski kao predsjednik gradskog odbora HSS, Đ. Kemfelja i Z. Kovačević. Kupljene uniforme dijelile su se proporcionalno prema brojnog stanju pojedinog bataljona.

Ekonomska kriza i neuspjeh HSS da se izbori sa socijalnim problemima produbili su stanje u redovima seljaštva koje počinje da izražava simpatije prema komunističkoj opciji. U mnogim izvješćima u tom razdoblju primjetno je naglašeno jačanje komunističke aktivnosti.¹³⁰⁵ Zbog istih razloga su se neki seljaci počeli približavati ustaškom pokretu, dok su se neke manje grupe Srba u Banovini Hrvatskoj stopile s politikom „Srbi na okup“. Shodno praksi da u zaoštrenim političkim previranjima političke stranke za svoje ciljeve traže podršku nacionalističkih organizacija i "patriotskih" udruženja, koja su svojom agresivnom djelatnošću trebali da stvore političku psihozu koja pogoduje raspaljivanju nacionalističkih i šovinističkih strasti i iznuđivanju odgovarajućih političkih rješenja, to su se u događajima nakon sklapanja Sporazuma, aktivirali "Narodna odbrana", Srpski kulturni klub (SKK), četničke organizacije, "Kolo srpskih sestara", brojne srpske kulturno-prosvjetne organizacije, srpskopравoslavne opštine. SKK se, dajući cijeloj ovoj akciji ton, kao "najekstremnije srpsko nacionalno krilo, polazeći od stava da je Sporazum ugrozio vitalne interese srpstva i

¹³⁰⁴ Dnevnik Alojzija Stepinca (ur. Ljubo Boban). Predkazanje užasa, *Danas*, 10. VII. 1940., 67. Radi se o mjesecu travnju 1940. godine. Navodi u Stepinčevom dnevniku tih dana puni su njegove strepnje od boljševizma koji napreduje u Finskoj (napad SSSR na Finsku) i nacističke opasnosti (Njemačka zauzima Dansku i Norvešku). Na kraju odlomka Stepinac navodi: „Kad će doći red na nas? Po svemu sudeći i naša katastrofa je neizbježiva.“

¹³⁰⁵ HDA, Grupa XXI., Politička situacija, br. 5660., Izvješće o političkoj situaciji i raspoloženju naroda Ispostave Banske vlasti u Splitu Kabinetu bana banovine hrvatske, 16. XI. 1939.

nametnuo potrebu zajedničke akcije svih Srba, oštro izjasnio protiv Sporazuma, stavljajući ga u ravan političkog i nacionalnog samoubojstva.“ Klub je na sebe preuzeo ulogu "kolektivnog uma" i zaštitnika srpstva. Osnovna misao na kojoj je SKK insistirao bila je tvrdnja da je Sporazum ugrozio interese srpskog naroda i Srbije i da ga zato treba odbaciti.¹³⁰⁶ Pokret *Srbi na okup* prilično se razvio u sjevernoj Dalmaciji te je Ispostava Banske vlasti u Splitu poslala izvješće u Zagreb da treba poduzeti sve da se pokret suzbije uz pomoć SDS, da se na taj način smijeni vođa tog pokreta Ilija Zečević. Sugerira se Banskim vlastima da preko vodstva HSS suzbije jaki „utjecaj Seljačke zaštite u Dalmaciji, koja stalno stvara incidente“ i pridonosi jačanju toga pokreta.¹³⁰⁷

Koliko je Zaštita bila opasnost za Srpski kulturni klub i pokret „Srbi na okup“ upravo dokazuje pismo Dimitrija Ljotića, vođe fašističkog Zbora, knezu Pavlu od 22. veljače 1940. godine. Naime i Ljotić je stajao na stanovištu stvaranja velikog srpskog nacionalnog fronta i kao takav je u unutarnjopolitičkim stvarima bio blizak vodstvu SKK. U svom pismu Ljotić ističe potrebu stvaranja upravo takvog nacionalnog pokreta čiji će predstavnici zamijeniti vladu Cvetković-Maček koja vodi „rasulu“ države, a prvi zadatak takve vlade bilo bi da Banovinu Hrvatsku „izvadi iz ruke HSS“ i naimenovanim banom i vojskom zatim „rasturiti hrvatsku zaštitu i uspostaviti autoritet vlasti“. Problem nije bio u Ljotiću i Zboru jer oni nisu imali potrebne snage da provedu takvo što, opasnost je ležala u tome što je Ljotić imao veze s visokim časniciima jugoslavenske vojske, posebno generalom i ministrom vojske i mornarice Milanom Nedićem, čiji je šef kabineta M. Masalović bio član Zbora, a glasilo Zbora „Bilten“ se ilegalno tiskao u vojnoj tiskari i raznosili su ga vojni kuriri. Između ostalog zbog svog protuhrvatskog djelovanja i veza s Njemačkom knez Pavle se odlučio da uništi, odnosno

¹³⁰⁶ Detaljnije o djelovanju Srpskog kulturnog kluba u: Krešimir, REGAN, Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 2008., 397-424.

¹³⁰⁷ JELIĆ, O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj, n. dj., 161. Radi se o izvješću Ispostave Banske vlasti u Splitu od travnja 1940. godine.,

rasformira Zbor početkom studenog 1940. godine.¹³⁰⁸ Što je HSZ više jačala u Banovini Hrvatskoj to su je protusporazumaški i protubanovinski listovi žešće napadali. Tako beogradski „Srpski borac“ piše: „Hrvatska seljačka zaštita predstavlja najbolnju tačku naše unutrašnje politike. Postojanje HSZ ne može se opravdati. (...) on je defetistički, opasan i razoran po državu. Kao takav ima da se s najvišeg mesta obustavi. (...).“¹³⁰⁹

Surove mjere koje je HSS sada kao predstavnik vlasti upotrebljavao preko HSZ i policije prema političkim protivnicima nisu mogle zaustaviti porast nezadovoljstva vladajućom strankom u Hrvatskoj. Upravo je to zaoštavanje socijalno-ekonomskih suprotnosti došlo do izražaja u seljačkim masama koje su se počele udaljavati od HSS i tražiti nova rješenje za probleme sela. Stvari su bile kompleksne i na državnoj razini odnosno u strukturama vlade. Vladajuća Jugoslavenska radikalna zajednica na čelu sa Cvetkovićem indirektno je podržavala i davala podršku pokretu „Srbi na okup“ iako je imala ključnu ulogu u sklapanju sporazuma Cvetković-Maček. Mnogi Srbi, članovi JRZ, činili su sve da podriju sporazum i Banovinu Hrvatsku. Tako je čelnik vukovarskih Srba Teodorović bio pokretač kampanje za odcjepljenje vukovarskog kotara od Hrvatske, iako je bio član JRZ i blisko povezan s vladajućim strukturama.¹³¹⁰ I sam predsjednik vlade Dragiša Cvetković bio je navodno pokrovitelj i financijer zagrebačkog glasila „Srpske riječi“ koji se žestoko suprostavljao sporazumu s Mačekom. Jedan od razloga za takav Cvetkovićev potez bio je i reakcija na stalnu kampanju u hrvatskom novinstvu i u vodstvu HSS da je osnivanje Banovine Hrvatske samo „prvi korak“ u preuređenju države, ostavljajući otvoreno pitanje što će za HSS biti slijedeći korak, ali i zbog nadmetanja srbijanskih stranaka za vodstvo među Srbima.¹³¹¹

¹³⁰⁸ VAS, Popisnik -17., 70-I, dok. 6., pismo Ljotića knezu Pavlu, 22. II. 1940. Isto u: Branislav, GLIGORIJEVIĆ, Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora, *Istorijski glasnik*, br. 2., 1963., 53-54.

¹³⁰⁹ Hrvatska seljačka zaštita, *Srpski borac*, br. 3., 6. II. 1940., 7.

¹³¹⁰ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, br. 6021., Kotarsko načelstvo u Vukovaru banskoj vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu, Predmet: Vukovar kotar političke prilike, 2. I. 1940.

¹³¹¹ KONSTANTINOVIĆ, n. dj., 104.

Organizacija HSZ se uskoro podijelila na umjereno i radikalno krilo. Umjereno krilo je bilo lojalno vodstvu HSS i njegovoj politici. Osnivanjem Banovine Hrvatske i „povlačenje Beograda“ s njenog prostora sve se više izdizala radikalna struja unutar Zaštite i dobivala sve veću snagu. S obzirom da je žandarmerija i dalje smatrana „oružem režima“ zaštitari su je posve ignorirali i počeli sebe smatrati kao jedini organ reda koji ima prerogative vršenja represivne sile te izvođenja i provođenja istrage nad kriminalnim radnjama na području hrvatske banovine. Da se smanji represija žandarmerijskih organa u pojedinim krajevima Hrvatske predstavnici političkih i gospodarskih organizacija HSS i HSZ sisačkog kotara uputili su molbu u Beograd ministru financija Juraju Šuteju da se ukine žandarmerijska stanica u Martinskoj Vesi koja je formirana nakon izbora 1935.: „Isti su dovedeni za osvetu narodu, što nisu glasovali za B. Jeftića, te su narod tukli i mrcvarili, zbog toga jer je izvješnja hrvatska zastava“.¹³¹² Osveta nad žandarima je sve vidljivija. Tako je u centru Dubrovniku 26. veljače 1940. pretučen od nekoliko zaštitara općinski stražar Petar Modrinić koji je odmah od Ministarstva zatražio premještaj izvan Banovine.¹³¹³ Također je postojala praksa Banskih i lokalnih vlasti Banovine Hrvatske da se bilo kakve prijave protiv članova HSZ od strane žandarmerije ne uzimaju u obzir. Često su prijave jednostavno odbacivane kao neosnovane ili lažne. Zbog toga su krivične prijave protiv pojedinih zaštitara koje su stigle na sud posve rijetke.¹³¹⁴ Dobar primjer tomu je slučaj koji se dogodio krajem 1940. u Klenovniku, kotar Ivanec, kada su se zaštitari pod vodstvom svog vođe Josipa Kušena okomili na obitelj Dragutina Oštarijaša koji ih je optužio za pljačku i maltretiranje svoje obitelji. Okrutna intervencije Zaštite zbog toga (vezanje njegove žene u lance, pokušaj njegove likvidacije) uznemirila je seljake u Klenovniku koji su tražili pravdu. Slučaj je podigao buru u javnosti, žandarmerijska stanica u Ivancu je prijavila počinitelje, te je moralo reagirati Zapovjedništvo

¹³¹² BARIĆ, O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković-Maček, n. dj., 181.

¹³¹³ HDA, Grupa XXI, Politička situacija, Inv. br. 6412., Zapisnik saslušanja Petra Modrinića u gradskom redarstvu u Dubrovniku, 12. IV. 1940.

¹³¹⁴ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2086., Ispostava Banska vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 1. III. 1940., Predmet: Vicko Racetin – izgred.

HSZ. Zastupnik Jure Antolić i nadzornik HSZ iz Zagreba došli su ispitati slučaj. Nakon toga hitno je sprovedena reorganizacija kotarske organizacije HSZ u Ivancu pri čemu je kotarski zapovjednik Josip Kušen na naredbu Đuke Kemfelje i dr. Vlatka Mačeka „lišen čina i časti“, a novim zapovjednikom HSZ u Ivancu imenovan je varaždinski gradonačelnik Ljudevit Ban. Međutim, nakon reorganizacije u redovima HSZ vodstvo Zaštite nije željelo da se njeni „bivši“ ljudi kazнено gone zbog čuvanja ugleda HSZ. U izvješću kotarskog načelnika u Ivancu stoji: „Iz gore navedenih razloga, a pogotovo u interesu ugleda same organizacije HSZ kao takove, potpisani je kotarski načelnik mišljenja i slobodan predložiti, s obzirom da je reorganizacija provedena, ovaj predmet po naslovu ima prepustiti zaboravu i oprostiti“.¹³¹⁵

Ovaj primjer govori da su se, između ostalog, česte reorganizacije u redovima HSZ provodile zbog samovolje i nasilja lokalnih odreda HSZ koje su posebno uznemirile javnost, ali se također nastojalo da se nakon provedene reorganizacije stvari stišaju i slučaj ne prijeđe u ruke viših instanci. Sve to pokazuje specijalan i autonoman status članova HSZ u strukturi vlasti Banovine Hrvatske, jer su se takvi slučajevi riješavali samo unutar stranke odnosno Zaštite.

Prema nekim izvorima, postojala je dvostruka linija zapovijedanja, odnosno da su za postrojbe HSZ mjerodavne bile samo one odredbe i naređenja koja su dolazila od lokalnog vođe HSZ ili Zapovjedništva HSZ, dok su se naredbe Banske vlasti odnosno bana dr. Ivana Šubašića uglavnom ignorirale ili zaobilazile.¹³¹⁶ Dobar primjer je djelovanje HSZ na Sušaku čije je vodstvo u siječnju 1940. godine preuzeo stanoviti Juraj Oršić. Oršić je oko sebe okupio

¹³¹⁵ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2115., Kotarsko načelstvo u Ivancu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Kabinet bana, 15. I. 1941., Predmet: Oštarijaš Dragutin – uredovanje HSZ. Zanimljiva je i činjenica da kotarski načelnik primjećuje da zapovijedi Đuke Kemfelje nisu zapovijedi službenog predstavnika Banske vlasti, ali on ih unatoč tomu provodi.

¹³¹⁶ Vidi: HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2096., Žandarmerijska stanica Stankovci Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 22. II. 1940., Predmet: Pismo kotarskom načelstvu Benkovac. Vidljivo je da su frankovačko-ustaški elementi u HSZ (poput zapovjednika HSZ Stankovci Mihovila Deura) najviše ignorirali odredbe bana Šubašića. Vidi također i: HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2101., Kotarsko načelstvo u Koprivnici Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 30. IV. 1940., Predmet: HSZ Sigetca – nedozvoljen rad. U izvješću iz Koprivnice jasno stoji da Zapovjedništvo HSZ šalje upute svojim odredima da oni ne odgovaraju nikome već samo vodstvu HSZ.

ljude „sumnjive prošlosti“ te su odredi HSZ počeli patrolirati gradom i izazivati incidente. Lokalno vodstvo HSS na Sušaku zastupnik HSS dr. Ante Vrkljan i gradski načelnik Mario Šarinić pokušali su intervenirati da se pojedina lica izbace iz HSZ Sušaka zbog „kriminalne prošlosti“, ali bili su potpuno bespomoćni. U svrhu raščišćavanja situacije na Sušak poslan je specijalni izaslanik HSZ iz Zagreba, ali ništa nije učinjeno. Ovo je dobar primjer osamostaljivanja HSZ od strane lokalne kotarske organizacije HSS i podčinjavanje Zapovjedništvu HSZ. Dok su prije 1939. godine kotarski predsjednici HSS imali ingerencije i ovlasti nad djelovanjem HSZ, poslije je njihova moć da utječu na rad lokalnih odreda HSZ posve opala.¹³¹⁷

Zaštita se okomila i na neke bogatije slojeve. Tako ja na Hvaru 29. studenog 1939. prisilila industrijalca Roka Bradanovića, vlasnika „Palace hotela“ na Hvaru i počasnog konzula u Pragu (Čehoslovačka), „koji je u strahu praćen od članova HSZ vraćen u hotel“ da prepiše na općinu prostorije „Kur-salona“ koje je držao u zakupu od prijašnjih općinskih vlasti.¹³¹⁸ Nakon svega pokušala je djelovati i Ispostava Banske vlasti u Splitu preko potpredsjednika HSS Augustu Košutiću koji je potom intervenirao kod Đuke Kemfelje da dođe u Split. Zapovjednik HSZ obećao je doći u Split i disciplinirati HSZ postavljanjem jednog zapovjednika HSZ s kompetencijom za cijelo područje Ispostave u Splitu. Čini se da je na taj položaj postavljen Vojislav Rubin, žandarmerijski potpukovnik u mirovini, te da su se nasilja HSZ na području Ispostave Banske vlasti u Splitu poslije toga imenovanja smanjila, ali ne i prestala.¹³¹⁹ Članovi Zaštite su posebno gajili prijezir prema „gospodi“ te su to iskazivali na različite načine, bez obzira da li su spomenuta gospoda poslušnici režima ili pristaše HSS. Tako je u Sv. Ivan Zelini je postrojba HSZ vježbala u povorci kroz mjesto, a kada je naišla na

¹³¹⁷ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2104., Predstojništvo gradskog redarstva Sušak Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Kabinetu bana, 25. V. 1940., Predmet: Djelovanje HSZ u Sušaku. Važno je napomenuti da je spomenuti Oršić imao veze u tada talijanskoj Rijeci te je odatle nabavljao oružje.

¹³¹⁸ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

¹³¹⁹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2066. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske Split Kabinetu Banske vlasti Banovine Hrvatske, 3. I. 1940., Predmet: Hrvatska seljačka zaštita, ispadi.

skupinu „gospode“ koju su činili sudac Josipi Roje, sudac Juraj Jurjević, direktor banke Lujo Pažić i načelnik općine Milan Pažić i ostali pali su uzvici „Dolje gospoda“ iako su spomenuta „gospoda marljivi pristaše dr. Mačeka“.¹³²⁰

Ponekad se događalo da su poneki svećenici maltretirani u cilju seljačke borbe „protiv gospode i popova“, poput napada dvojice članova HSZ sjekirama na poznatog katoličkog povjesničara dr. Stjepana Butorca i dr. Kukulju na cesti između Lovrečin grada i Vrbovca, pri čemu su spomenuti svećenici uspjeli pobjeći.¹³²¹ Međutim, takvi incidenti su bili rijetki. Nasuprot tome postoje određeni izvori da su pojedini krugovi unutar Katoličke crkve, posebno iza katoličkog lista „Hrvatska straža“, vršili pritisak na vodstvo HSS da upotrijebi svoje postrojbe za likvidaciju Starokatoličke crkve pod vodstvom starokatoličkog biskupa Marka Kalogjere, koju su smatrali eksponatom i marionetom prošlog unitarističkog režima. Stoga je „Hrvatska straža“, prateći unutarnje sukobe unutar starokatoličke crkve, javno tražila da organi Banske vlasti Banovine Hrvatske upotrijebe odrede Zaštite protiv ove „nenarodne organizacije“ odnosno „da će i u ovom slučaju morati Hrvatska zaštita ponovno pograbi metlu“ da se ova organizacija očisti jer se pomoću nje „htijelo cijepati Hrvate i slabiti otpornu snagu hrvatskog naroda“.¹³²²

Za Banovine Hrvatske Hrvatska seljačka zaštita je često služila u smirivanju nereda, ponekad i pravih bitaka, što su izbijali između proustaških i komunističkih studenata na zagrebačkom sveučilištu. Međutim, iza njenih intervencija često je stajala težnja vodstva Banske vlasti i HSS da se smanji utjecaj studenata ljevičara i frankovaca na Sveučilištu, a

¹³²⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke i društva, In. br. 2021., Kotarsko načelstvo u Sv. Ivan Zelini Kraljevskoj Banskoj upravi Savske banovine, 28. XI. 1938. Predmet: HSZ – vježbe.

¹³²¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke. Inv. br. 2093., Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 8. IV. 1940., Predmet: Napad na svećenike. Uskoro su napadači uhićeni i kažnjeni kaznom zatvora.

¹³²² Donković zove u pomoć „Hrvatsku zaštitu“, *Hrvatska straža*, br. 149., 4. VII. 1940., 3. Za vrijeme NDH ova je Crkva službeno zabranjena i gotovo uništena. Ustaški ministar pravosuđa i bogoštovlja dr. Mirko Puh u Hrvatskom saboru je 1942. godine govoreći o vjerskom pitanju i odnosu sa pojedinim vjerskim zajednicama posebno okomio Starokatoličku crkvu nazivajući je sektom. Ustaše su Crkvu zabranile i zatvorile a svećenstvo proganjale. Tako su u Jasenovcu živote izgubili starokatolički biskupi: biskup Ante Donković, Davorin Ivanović, Josip Ivelić i Ivan Cigula, a u Lepoglavi Luka Malinarić. <http://www.hrvatska-starokatolicka-crkva.com/povijest.php> (11. VIII. 2014.)

pojača odnosno osnaži utjecaj sveučilišne organizacije HSS. Tako je u prosincu 1939. došlo od strane Banske vlasti do zabrane ljevičarskog lista „Novi student“. Sve je to bila i reakcija, osim na pisanje „Novog studenta“ protiv politike HSS, i na inicijativu koju su povelili ljevičarski studenti nakon sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček u kojem se traži reforma i autonomija Sveučilišta te rješavanje socijalnih pitanja studenata. Tendenciju podupiranja i jačanja HSS organizacija na sveučilištu zapazio je „Novi student“: „Na sveučilištu su počele jačati HSS organizacije, ali mjesto da surađuju na jedinstvu (...) oni su tražili slobodu samo za sebe i htjeli su sami da preuzmu sve studentske organizacije i druženja u svoje ruke“.¹³²³ Takva politika HSS, u osnovi pragmatična, zapravo je pridonosila još žešćim sukobima među studentima koji nisu željeli prepustiti primat sveučilištarcima HSS. To zaključuje i Jelić kada tvrdi da intervencije Banske vlasti, često uz pomoć Građanske zaštite, nisu pokazivale tendenciju „objektivnog sređivanja prilika na Sveučilištu.“¹³²⁴

Ipak, mora se priznati da su zaštitari učinkovito spriječavali studentske neredе i omogućavali prijevoz ranjenim i ozljeđenim studentima da odu u bolnicu. Tako je predsjednik studentske organizacije HSS Martin Kolar, nakon jednog napada frankovaca na komuniste zbog širenja „Novog studenta“, telefonski pozvao Mačeka da odobri intervenciju „Hrvatske zaštite“ na Sveučilištu. Kolar je naglasio rektoru da to nije „omražena“ policija „već civilna zaštita hrvatskog naroda“ te dobio privolu rektora za intervenciju HSZ. Ivan Supek, ljevičarski student opisao je dolazak Zaštite na Sveučilište: „Iz Prilaza marširala je Seljačka zaštita s lovačkim dvocjevkaма, praćena fićukom i odobravanjem gledalaca s pločnika“ na što su se studenti ljevičari razbježali.¹³²⁵ Uskoro je „Novi student“ i zabranjen.

Prema izvješću njemačkog diplomata Ulricha von Hassella 16. studenog 1940. s njegovog puta u Jugoslaviji, autonomija Hrvatske unutar jugoslavenske države bila je sve

¹³²³ *Novi student*, 13. XII. 1939. Isto u Ivan, JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1941.*, svezak 1., Zagreb, 1981., 281.-282.

¹³²⁴ JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1941.*, I., n. dj., 282.

¹³²⁵ Ivan, SUPEK, *Hrvatska tetralogija. Između ratnih linija*, svezak 1., Globus: Zagreb, 1995., 127-129.

snažnija. Prema Hasselu „vrlo često u Hrvatskoj uopšte ne haju za naređenja iz Beograda (...) razvijaju se kao država u državi. Knez namjesnik uvidio je da je kruta nepopustljivost kralja Aleksandra i kasnije Stojadinovića prema Hrvatima bila opasna (...) on ima poverenje u njihovo sadanje vodstvo u smislu njegove vernosti Jugoslaviji i u osnovi radije radi s njime nego sa Srbima“.¹³²⁶ Mjesec dana ranije, u listopadu 1940. iz veleposlanstva SAD-a u Beogradu u Washington je poslano izvješće kako: „u Hrvatskoj i Dalmaciji frankovci i komunisti ubrzano pridobivanju simpatije stanovništva nauštrb Mačeka i HSS“, pri čemu se tvrdi i da su simpatije za Rusiju „mnogo veće nego što vlasti namjeravaju priznati“, ali se na kraju izvješća zaključuje kako je „Mačekova snaga i dalje neprijeporna“.¹³²⁷

Dvije glavne parole su bile nazočne u ideologiji HSZ, da ona mora biti složna i disciplinirana pod vodstvom Mačeka te kao takva njegovo glavno oružje u uspostavi „samopredjeljenja naroda u uspostavi samostalne hrvatske republike“ te da će se zemlja nakon toga podijeliti seljacima koji je obrađuju i koriste. Svi Mačekovi politički potezi, ma koliko proturječni bili, u ideologiji HSZ tumačeni su kao put k ostvarenju te hrvatske republike.¹³²⁸ Američki povjesničar Balfour piše da je poslije Sporazuma HSS bila daleko više od regionalne političke stranke, a da je o Mačeku koji je raspolagao „brojnom Seljačkom gardom i narod počeo o njemu da misli kao neokrunjenom kralju Hrvatske.“¹³²⁹

Često puta se događalo da Zaštita nakon osnivanja Banovine Hrvatske ponovno otvara i provodi istragu nad prijašnjim ubojstvima Hrvata od strane režima i četnika. Tako su primjerice zaštitari iz naselja Okoli i Vidrenjak kraj Ludine (kotar Kutina) proveli su početkom 1940. godine samostalnu istragu o ubojstvu Stjepana Šipraka 6. siječnja 1936. od strane „nepoznatih počinitelja“, vršeći pretrese kuća, uhićujući ljude, vodeći ih u zatvor i na saslušanje u općinski ured. Navodno su za istragu imali odobrenje zapovjedništva HSZ iz

¹³²⁶ Živko, AVRAMOVSKI, Izvještaji Urlicha von Hassella o putu u Beograd i Zagreb u početku novembra 1940. godine, *Historijski pregled – Istorijski pregled*, br. 2., 1963., 139.

¹³²⁷ Ivo i Slavko, GOLDSTEIN, *Tito*, Profil: Zagreb, 2015., 177.

¹³²⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

¹³²⁹ Nil, BALFUR, Celi, MEREJ, *Knez Pavle Karađorđević*, n. dj., 121.

Zagreba, a sve je odobrio i zastupnik HSS Mijo Stuparić također iz sela Okoli. S obzirom da su u istragu HSZ bili upleteni i neki Česi prijetila je opasnost od diplomatskog incidenta jer su se Česi žalili veleposlaniku Čehoslovačke u Beogradu. Na to je intervenirala Banska vlast u Zagrebu i ban Šubašić koji je pozvao predstavnike HSZ iz Kutine u Zagreb, ali istraga HSZ je ipak nastavljena.¹³³⁰

Osnivanjem Banovine Hrvatske i njenim proširenjem na prostore bosansko-hercegovačkih kotareva Zapovjedništvo HSZ krenulo je u organizaciju postrojbi Zaštite i u ovim krajevima. Zapovjednik Zaštite Đuka Kemfelja došao je početkom 1940. u Derventu na smotru derventske Zaštite u „Hrvatskom domu“ i sastanak kotarske organizacije HSS sa ciljem da se u tom kotaru organiziraju poluvojne postrojbe HSS. Za zapovjednika užeg kotara derventskog izabran je Ivan Čorić.¹³³¹ Nekoliko dana kasnije, 28. siječnja 1940. i u Bosanskom Brodu je održana smotra Zaštite pri čemu je izabran njezin zapovjednik student veterine Drago Glamočak. Svi imenovani zapovjednici na području Bosanske posavine dobili su mandat da organizaciju poluvojnih odreda provedu kroz sva sela Posavine i izaberu onoliko ljudi koliko to uputstva o ustroju odreda Zaštite dopuštaju.¹³³² Velika smotra HSZ održana je u Brčkom 22. ožujka 1940. također pod predsjedanjem Đuke Kemfelje, a zatim zbor u „Hrvatskom domu“ gdje je Kemfelja dao osnovne smjernice daljnjeg razvoja HSZ u pripojenim kotarevima Banovine Hrvatske.¹³³³

¹³³⁰ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2069. Kotarsko načelstvo u Kutini Banskoj vlasti Banovine Hrvatske - ODZ, 6. I. 1940., Predmet: Izvješće o radu HSZ na području općine Ludina. Istragu ubojstva svoga supruga je od HSZ tražila Šiprakova udovica Jalža Šiprak. S obzirom da je u prijašnjoj istrazi osumnjičenik za ubojstvo bio stanoviti Antun Crk, po nacionalnosti Čeh, nova istraga nad njim uznemirila je češku zajednicu, pri čemu su neki Česi pobjegli. Ispitivanja su provedena u prostorijama općine tijekom 4-7. siječnja 1940. godine pri čemu je ispitano 17 osoba. Pronađeni su svjedoci koji su potvrdili da je ubojica zapravo bio Gregor Arnošt, koji je već početkom istrage pobjegao iz Ludine. Zapisnik saslušanja predan je nadležnom sudu u Kutini.

¹³³¹ HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2077., Kotarsko načelstvo u Derventi Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, 22. I. 1940. Predmet: HSZ smotra u Derventi.

¹³³² HDA, Grupa VI, Građanske stranke, Inv. br. 2079., Kotarsko načelstvo u Bosanskom Brodu Banskim vlastima Banovine Hrvatske, 29. I. 1940. Predmet: Organizacija Građanske straže na području ispostave Bosanski Brod.

¹³³³ Vijesti iz Brčkog, *Hrvatski branik*, br. 12., 23. III. 1940., 2

VII. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U TRAVANJSKOM RATU 1941.

1. Hrvatska seljačka zaštita od „vojnog puča“ 27. ožujka 1941. do osnivanja Nezavisne Države Hrvatske

Nezadovoljni pristupanjem Kraljevine Jugoslavije silama Osovine 25. ožujka 1941. u Beču (*Trojni pakt*), grupa vojnih zavjerenika na čelu s generalima Dušanom Simovićem i Borivojem Mirkovićem organizirala je vojni puč u zoru 27. ožujka 1941. kojim je ukinuto Namjesništvo kneza Pavla, oborena vlada Cvetković-Maček i proglašen sedamnaestogodišnji prijestolonasljednik Petar II. Karađorđević punoljetnim.¹³³⁴ Istog dana, rano ujutro počele su u Beogradu i drugim srpskim gradovima spontane, ali i djelomično dirigitirane demonstracije, na kojima je narod izrazio nezadovoljstvo radom vlade i njenom „real-politikom” približavanja Njemačkoj i Italiji i izrazio svoje protivljenje članstvu Jugoslavije u Trojnom paktu, tražeći povratak politici savezništva sa Velikom Britanijom. S druge strane, svjesna političke i vojne nespremnosti države za rat, nova „pučistička“ vlada na čelu s generalom Dušanom Simovićem uvjerovala je vrh nacističke Njemačke da ne gaji neprijateljske osjećaje prema „novom europskom poretku“ pod vodstvom Njemačke. Revoltiran zbog događaja na jugoistoku Europe upravo tijekom priprema napada na SSSR, Adolf Hitler istog je dana označio Jugoslaviju kao novog protivnika Njemačke i uzročnika nereda, pri čemu je svojim komandantima naredio da u najskorije vrijeme organiziraju napad na jugoslovensku državu. Dakako, vodeći ljudi u Jugoslaviji nisu bili upoznati s tom odlukom nacističkog vođe.¹³³⁵

¹³³⁴ Samo dan prije 26. ožujka 1941. jugoslavenska delegacija je stigla iz Beča u Beograd. Cvetković je na Topčiderskoj stanici, silazeći s vlaka, rekao Mačeku, vršitelju dužnosti predsjednika jugoslavenske vlade, da je: „Sada sve u redu“.

¹³³⁵ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 22-24. Detaljnije u: *27. mart 1941. 70. godina kasnije*, Zbornik radova, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2012.

Vojni puč od 27. ožujka 1941. u potpunosti je zatekao i dr. Mačeka i vodstvo HSS.¹³³⁶ Pred Mačeka su se povodom toga događaja postavljala dva krupna problema. Osim vanjskopolitičkog u kojem će se smjeru dalje voditi njemačko-jugoslavenski odnosi, Mačeka je zabrinjavala činjenica što su u pučističkoj vladi upravo prevladavali „one grupacije koje su se odreda izjasnile protiv Sporazuma od 26. kolovoza 1939., od demokrata preko radikala i JNS do Srpskog kulturnog kluba i vojnih krugova“.¹³³⁷ Srbijanski vojni krugovi su posebno bili nezadovoljni hrvatsko-srpskim dogovorom jer su smatrali, prema veleposlaniku Njemačke u Beogradu von Herennu: „da namjesnička pomirljiva politika u odnosu na Hrvate slabi i dovodi u opasnost jedinstvo države“.¹³³⁸ U danima neposredno za vrijeme i poslije „puča“ vodstvo HSS na čelu s Mačekom se bojalo da će biti uhićeno od strane vojnih vlasti, te je Banske dvore čuvao odred od 100 naoružanih zaštitnika, a noću, umjesto u svom stanu, Maček je spavao u stanu kod obitelji Prpić u Jurjevskoj ulici, također pod jakom stražom Zaštite. Nadbiskup Stepinac u svom dnevniku piše da je Maček naredio HSZ da odmah zauzme u Zagrebu sve „javne urede i zaposjedne ih“.¹³³⁹ Isto tako pred Prilazom je pojačana straža HGZ od jednog roja na jedan vod. Brigu o sigurnosti dr. Mačeka predana je konjaničkom eskadronu pod zapovjedništvom Dragana Belaka.¹³⁴⁰

Tijekom puča u hrvatskim gradovima je uglavnom vladao mir. Prvog dana 27. ožujka pod vodstvom jugoslavenskih nacionalista i komunista došlo je u Zagrebu, Splitu, Sušaku i drugim gradovima do manifestacija potpore pučistima. Sljedeći dan je zagrebačko redarstvo

¹³³⁶ Mačekovo jasno protunjemačko stajalište neposredno prije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i „puča“ izrečeno 20. ožujka 1941., ali i njegova realpolitička razmišljanja, opisao je u svojim sjećanjima Srđan Budisavljević: „Hitler je danas jak, a mi smo slabi i za to se moramo prilagoditi situaciji i učiniti sve kako bi izbjegli eventualnom ratu s Njemačkom. HSS u svojoj vanjskoj politici stoji na strani zapadnih demokracija. Ona ostaje i dalje kod ove politike. Mi treba da se i dalje naoružavamo. A kada dođe vrijeme oslavljenja njemačke vojne snage, onda ćemo se i mi pridružiti borbi protiv Hitlera“. Bogdan, KRIZMAN, Zabilješke Srđana Budisavljevića o državnom udaru 27. III. 1941., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3., 1971., 205-206.

¹³³⁷ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 356.

¹³³⁸ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 357.

¹³³⁹ Ususret najcrnjem, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 14. VIII. 1990., 67.

¹³⁴⁰ HDA, fond Bogdana Krizmana, kut. 59., saslušanje Alberta Platzera, 18. VI. 1945. Platzer svjedoči da je tih dana Maček bio „vrlo zamišljen i uzrujan, a naročito je bio uzrujan one večeri prije nego je oputovao u Beograd da stupi u vladu.“ Krunoslav, BATUŠIĆ, Hrvatska Gradjanska i Seljačka zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina.*, br. 1., 1963., 210.

donijelo obavijest koju su prenijeli svi hrvatski listovi. Prema obavijesti: „da bi se očuvao potpuno red i mir Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu upozorava građanstvo na postojeće stroge propise o zabrani svih povorki, sastanaka, zborova i manifestacija na javnim mjestima, a bez prethodnog odobrenja Red. ravnateljstva“.¹³⁴¹

Hrvatska seljačka zaštita je prema uputama vodstva HSS na dan „puča“ u Beogradu protiv vlade Cvetković-Maček i kneza Pavla intervenirala u mnogim hrvatskim gradovima zabranjujući i rastjerujući demonstracije, uglavnom komunista i pristaša jugoslavenskog Sokola. Tako je na Sušaku komunistička omladina pokušala izvesti demonstracije za podršku pučistima iz Beograda. Jedan od vođa omladine na Sušaku bio je Zvane Črnja, kasnije poznati hrvatski književnik i informbirovac. Črnja je opisao intervenciju HSZ na Sušaku 27. ožujka, dakako s negativnim prizvukom. Nakon što se na glavnom trgu i mostu na Rječini toga dana u Sušaku okupilo oko 200 omladinaca, prema Črnji: „oko četiri sata i trideset minuta na trg pred granični most gotovo u trku stigao je odred Seljačke zaštite. Mračna nepoznata lica s puškomitraljezima i ručnim granatama. (...) Zaposjedli su karaule na graničnom prijelazu. Sjećam se odsjaja metala na proljetnom suncu. S prozora Prve hrvatske štedionice cijev jednog mitraljeza gleda na trg, a crne uniforme Mačekove vojske podsjećale su na paradne uniforme grobara.“ Nakon takve intervencije HSZ omladinci Sušaka su odustali od demonstracija „morali smo prignuti šiju i odustati.“¹³⁴² Snažan i siguran nastup HSZ na području Zagreba i cijele Banovine Hrvatske dao je osim osobne sigurnosti vodstvu HSS i dr. Mačeku i snažan oslonac da počnu pregovore s novom Simovićevom vladom. Jasan oslonac u odrede Zaštite izrazio je i ban Šubašić u telefonskom razgovoru s Jurjem Šutejem 29. ožujka 1941. koji se nalazio u Beogradu pri čemu ban Šubašić ističe: „ (...) ja sam umirio Zagreb. Trebalo bi da se to vidi! G. Simović treba da dođe u Zagreb pa da vidi! Divno. Spremljeno je

¹³⁴¹ Ferdo, ČULINOVIĆ, *27 mart*, Historijski Institut JAZU: Zagreb, 1965., 310.

¹³⁴² Zvane, ČRNJA, *Obećana zemlja*, Otokar Keršovani: Pula, 1978., 15. Potrebno je reći da čim su predstavnici HSS na Sušaku doznali da omladinci pod vodstvom komunista pripremaju demonstracije poduzeli su niz intervencija da ih u začetku spriječe, u čemu se naročito založio HSS-ov načelnik Sušaka Mario Šarinić, ali intervencije nisu uspjele.

sve tu: naša Zaštita“.¹³⁴³ Osim rastjeravanja demonstracija i čuvanja reda postojbe Zaštite su izvršile i masovna uhićenja, većinom komunista i njihovih pristaša. Tih je dana 30. i 31. ožujka Zaštita pohapsila 25 istaknutih članova Komunističke partije Hrvatske među njima Augusta Cesareca, Otokara Keršovanija, Božidara Adžiju te šestoricu koji su bili Židovi (Alfred Bergman, Ivo Korsky, Ernest Rado, Ivo Khun, Zvonimir Richtmann i Viktor Rosenzweig). Bili su internirani u Zagrebu (Savska cesta) i kasnije predani ustašama koji su ih u svibnju 1941. otpremili u logor u Kerestincu gdje je jedan dio strijeljan zbog ubojstva ustaškog agenta Ljudevita Tiljka, a drugi ubijeni u pokušaju bijega iz logora.¹³⁴⁴

Nakon što je njemački politički i vojni vrh odlučio da napadne Jugoslaviju, u vezi Hrvatske zaigrao je na Mačekovu kartu. Nijemci su bili svjesni potrebe da pridobiju Mačeka s obzirom na snagu i značaj HSS da bi tako svaki budući režim u Hrvatskoj imao široki oslonac u masama. Osim toga Nijemci su računali i s postrojbama HSZ koje bi u početku trebale kontrolirati stvari u zemlji i osiguravati „javni red i mir“ i tako rasteretiti njemačke vojne snage potrebne na drugim stranama, dok je s talijanskim kandidatom Pavelićem sve bilo potrebno tek stvarati.¹³⁴⁵ Zbog toga je njemački emisar novinar Mitterhammer 28. ožujka 1941. prenio Mačeku poruku ministra vanjskih poslova Njemačke J. Ribbentropa da ne ide u Beograd i ne ulazi u Simovićevu vladu. Možda su Nijemci imali nepouz dane podatke o snazi Zaštite. Naime, Gestapo u Grazu je tražio tijekom travnja 1939. godine od pukovnika Ivana Perčevića da napiše elaborat o HSS i Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, pri čemu je Perčević očito napuhao podatke kada je naveo da HSZ ima 300.000 ljudi i 100.000 konjanika.¹³⁴⁶

Prema jednom od vođa Zaštite Batušiću: „u Zagrebu je tih dana vladao savršeni mir“ te je Zapovjedništvo HSZ samo čekalo „što će Stari (dr. Maček) reći“, očito očekujući

¹³⁴³ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n.dj., 362.

¹³⁴⁴ Ivo, GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Novi Liber: Zagreb, 2005., 515.

¹³⁴⁵ Bogdan, KRIZMAN, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 1., 1963., 155.

¹³⁴⁶ HDA, fond 145., KBUSB – ODZ, kut. 27., Str. pov. 449/1939., Bilten Ministarstva unutarnjih poslova za travanj 1939. godine.

njegovo naređenje da postrojbe HSZ poslije puča u Beogradu preuzmu potpunu vlast na području Banovine Hrvatske.¹³⁴⁷ Postrojbe HGZ su bile u potpunoj pripravnosti i „kasernirane po nastambama“. Operativno zapovjedništvo je u slučaju izvođenja akcije bilo smješteno u prostorije zgrade „Napredka“ u Gajevoj ulici. U slučaju prepreka za preuzimanje vlasti u gradu koje bi u početnom brzom napadu izvele tri pukovnije HGZ, pripremljen je i rezervni plan da članovi HSZ iz vanjskog zagrebačkog kotara (Samobor, Sv. Ivan Zelina, Velika Gorica) njih oko 20.000 priskoče u pomoć. Plan zauzimanja Zagreba bio je pripremljen još ujesen 1940. godine u Glavnom stožeru HSZ. Časnici HSZ preuzeli su zgradu zagrebačke pošte, u kojoj su znatno ranije zaposlenici stvorili obavještajnu mrežu Zaštite. Svi razgovori bana Šubašića, zapovjednika IV armijske oblasti, Banskog odjela za unutarnje poslove i druge institucije bile su praćene i prisluškivane od strane stožera HGZ u Gajevoj ulici.¹³⁴⁸

Nekoliko mjeseci prije preko svoje veze, očito u glavnom Generalštabu jugoslavenske vojske, stanovitog A. Š. vodstvo HSZ bilo je upoznato s pripremama za puč koji se spremao među generalskom klikom. Po primitku obavijesti obaviješten je dr. Maček, ali on tu vijest, po Batušiću, nije uzeo sasvim ozbiljno. S obzirom da im je navedena veza javila da se puč sprema za 15. ožujka 1941. vodstvo HGZ stupilo je u kontakt sa zapovjednikom 108. puka pukovnikom Tomaševićem, čiji se puk nalazio u Šestinama kraj Zagreba. Puk je uglavnom bio popunjen Hrvatima s područja Zagorja, od kojih su mnogi bili članovi HSZ. Pukovnik Tomašević je vodstvu HSZ u slučaj puča obećao suradnju, te poslao tajno nekoliko „odjela minobacača i teških strojnica za pojačanja jedinica Zaštite“.¹³⁴⁹

Batušić spominje da je u dane puča 27. ožujka 1941. godine Zagreb potreslo nekoliko eksplozivnih naprava: „Tih dana je u Zagrebu eksplodiralo nekoliko paklenih mašina: Paklena mašina u susjednom dvorištu stana Dra Mačka, paklena mašina u stanu Dra Jurice Krnjevića,

¹³⁴⁷ BATUŠIĆ, Hrvatska Gradjanska i Seljačka zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina.*, br. 1., 1963., 210.

¹³⁴⁸ BATUŠIĆ, Hrvatska Gradjanska i Seljačka zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina.*, br. 1., 1963., 210.

¹³⁴⁹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941 (27. mart i Hrvati), *Drina.*, br. 7-9., 1962., 196. Maček je ipak poslije naredio Batušiću da sve što je saznao iznese upravniku grada Beograda Drinčiću što je ovaj i učinio u Beogradu.

paklena mašina u tiskari Većeslava Vildera i paklena mašina kod Lea Grivičića. Agenti svih mogućih špijunskih službi bili su u punoj akciji. Naknadno je utvrđeno, da su sve paklene mašine, osim one kod Vildera, bile djelo špijunske službe IV. Armijske Oblasti u Zagrebu“.¹³⁵⁰ Sve to implicira da je vojska željela ubiti neke od vođa HSS, što se ipak na osnovu drugih činjenica čini neprovjerljivim podatkom.

Usprkos rezervi i očitog neprijateljstva prema Sporazumu i Banovini Hrvatskoj od strane Simovićeve vlade dolazila su obećanja da nova vlada ne samo što priznaje Sporazum od 26. kolovoza 1939., već je spremna udovoljiti i novim zahtjevima za proširenjem hrvatske autonomije. Prema Bobanu „već i sam momenat u kome su ovi krugovi došli na vlast nije dozvoljavala pomisao da se ma šta učini protiv ovog Sporazuma“.¹³⁵¹ Osnažen i siguran u svojoj poziciji, u težnji da se po svaku cijenu izbjegne rat i sačuva Banovina Hrvatsku i Jugoslaviju, Maček je novoj vladi postavio uvjete o ulasku HSS u novu vladu.

Na sastanku 31. ožujka 1941. u Beogradu August Košutić je kao Mačekov izaslanik, među ostalim uvjetima za ulazak HSS i Mačeka u vladu osim priznanja Trojnog pakta, postavljanja regentstva kralju u kome su morali biti jedan Hrvat (Maček) i jedan Srbin, tražio i isključenje vojske i pravoslavne crkve iz političkog života, dok je za ministra vojske i mornarice predložio generala Dušana Trifunovića koji je obećao vodstvu HSS da će očistiti vojsku od neodgovornih elemenata. Tražena je smjena aktualnog ministra vojske i mornarice Bogoljuba Ilića zbog njegovih „poznatih antihrvatskih stavova“ dok je „Trifunović Srbin, ali prijatelj Hrvata“.¹³⁵² Međutim, Simović nije pristao na smjenu aktualnog ministra vojske i

¹³⁵⁰ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija, *Hrvatska Država* (Munchen), god. II., br. 10.-11., lipanj 1956.

¹³⁵¹ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 357.

¹³⁵² Prema njemačkom izvoru „Maček je tražio za ministra vojske Dušana Trifunovića, koji mu je obećao da će očistiti vojsku od neodgovornih elemenata. Trifunović je Srbin, ali prijatelj Hrvata.“ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 363-364. Da je HSS bio dobro obavješten po pitanjima stavova generala Ilića govori Ilićevo pismo generalu Simoviću od 8. studenog 1941., gdje Ilić napominje da su Cvetković i knez Pavle vinovnici sporazuma Cvetković-Maček i da je narod 27. ožujka odbacio i njih i taj sporazum, da se granice Banovine Hrvatske moraju radikalno promijeniti u srpsku korist te da nakon travanjskog rata i progona Srba u NDH „potpuno su zbrisane sve obaveze Srba prema Hrvatima“. Bogoljub, ILIĆ, *Memoari armijskog generala 1898-1942.*, Srpska književna zadruga: Beograd, 1995., 237.

mornarice armijskog generala Bogoljuba Ilića, ali je dao osobne garancije u pogledu njegova držanja.¹³⁵³ S obzirom da je Trifunović još od sredine 1930-ih godina bio u vezi s vodstvom HSS preko Marka Žužića (po nacionalnosti Hrvata op.a), koji je bio oženjen rođakinjom njegove majke, i s velikom pozornošću pratio „hrvatsko pitanje (...) te bio svjestan njegovog značenja za obranu zemlje“ možemo pretpostaviti da je Trifunović odobravao preustroj vojske i mornarice po Mačkovim željama, možda i inkorporaciju HSZ u vojsku Kraljevine Jugoslavije, ali za to je ionako bilo prekasno.¹³⁵⁴

Dana 1. travnja ne sjednici HSS u Banskim dvorima donesena je odluka da HSS pristupa u novu vladu, da će i Maček u nju ući kao njen potpredsjednik, ali ne odmah. Dan kasnije u London je javio britanski konzul T. C. Rapp iz Zagreba, da ga je August Košutić obavijestio 2. travnja o postignutom sporazumu o ulasku HSS i Mačeka u vladu, a što se tiče generala Ilića, Hrvati su odustali od njegove smjene na osobnu garanciju generala Simovića.¹³⁵⁵ Usprkos tome, tih dana prema nekim izvorima Maček je bio kolebljiv i bez odlučnog stava. To pokazuje njegov iznenadni pokušaj povezivanja s Njemačkom u noći 2. travnja 1941. kada je njemačkom konzulu u Zagrebu Freundtu poslao izravnu poruku u kojoj stoji da ukoliko bi se od strane vojnih vlasti onemogućio njegov rad „što bi dovelo do krvoprolića u Zagrebu i u krajevima gdje obitavaju Hrvati“, Maček tražio od Njemačke vojničku intervenciju. U tom slučaju Maček uvjerava njemačkog konzula da je sav hrvatski narod spreman se oduprijeti protiv takvog nasilja, te moli Njemačku da „najbržim putem ustupi na određene mjesta cca 20.000 pušaka s municijom“, očitno za postrojbe HSZ.¹³⁵⁶

¹³⁵³ BOBAN, *Maček i politika HSS*, II., n. dj., 395.

¹³⁵⁴ Mile, BJELAJAC, Predrag, Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880.-1942.*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd-Kruševac, 1997., 195., 207., 214.-215.

¹³⁵⁵ BOBAN, *Maček i politika HSS*, II., n. dj., 398.

¹³⁵⁶ BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, n. dj., 367. Ovdje vidi i određene rezerve Bobana prema tom dokumentu. Međutim njemački emisar Malletke je kasnije poslao u Berlin dopis u kojemu navodi da se Maček „tužio“ da HSZ nije do Reicha dobila zatraženo naoružanje. ČULINOVIC, 27. mart., n. dj., 302. U tim prevratnim danima neki lokalni rukovodioci unutar HSZ, poput Stjepana Sulimanca i Luke Komara, na tajnom sastanku u selu Vukosavljevici (Moslavina) 1. travnja 1941. donose odluku da se s područja njihova kotara mladići više ne upućuju u jugoslavensku vojsku te da se aktivira Zaštita. Formirana je i 1. bilogorska satnija HSZ za slučaj potrebe, ali su ratna djelovanja te planove poremetila. Takve odluke nisu bile u skladu sa smjernicama

Tih dana u Hrvatskoj i vodstvu HSS vladala je velika neizvjesnost. Neprovjerenе vijesti da jugoslavenska vojska sprema neki udar i u Zagrebu prisilila je dakle Mačeka na diplomatsku igru da sazna prave namjere Njemačkoga Reicha. Konačno, ujutro 4. travnja 1941. godine Maček se odlučio za sporazum s novom pučističkom vladom, te je oputovao za Beograd. U tome ga nije spriječio ni dolazak njemačkih izaslanika dr. Edmunda Veessenmayera kao Ribbentropovog opunomoćenika i Waltera Malettka iz Rosenbergovog štaba. Nakon što je odlučio da stupi u Simovićevu vladu Maček je osim hrvatskom narodu uputio 4. travnja 1941. i posebnu okružnicu HSZ u kojoj poziva njezine dužnosnike i pripadnike da se priključe obrambenim naporima zemlje. U okružnici se navodi: „Pomoć mi moraju pružiti svi Hrvati koji žele stegu i red (...) da se odazovu pod oružje svi oni, koji su pod oružje pozvani.“ Isto tako naređuje svim općinama i HSZ da svu prateću logističku opremu koju vojska treba (konje, stoku, kola) „bezuvjetno udovolje ovim traženjima (...) jer će to na kraju sve biti plaćeno. To garantira država i Banovina Hrvatska“.¹³⁵⁷

Mačekova odluka da ode u Beograd kao potpredsjednik Simovićeve vlade dočekana je u redovima HSZ i HGZ s velikim razočaranjem. Vodstvo Zaštite je pokušavalo odgovoriti Mačeka od toga nauma, neki pripadnici Jurišne satnije HGZ bili su spremni da spriječe odlazak vlaka iz Zagreba za Beograd, „ali od toga se odustalo, Mačekova riječ je presudila“. Batušić koga je Maček pozvao da ga prati u Beograd kao pratnja izgovorio se drugim hitnim poslovima, te je Mačeka u Beograd pratio Josip Semen.¹³⁵⁸ Američki konzul u Zagrebu J. J. Meily iako je savjetovao Mačeku da prihvati mjesto potpredsjednika u pučističkoj vladi,

vodstva HSS, a čini se da nisu bile ni rasprostranjene ni u drugim podružnicama HSZ. HDABJ, fond. 91., Okružni sud Bjelovar, K-156/49., Zapisnik saslušanja Stjepana Sulimanca, 20. IX. 1949.

¹³⁵⁷ Marko, SINOVIĆ, *NDH u svjetlu dokumenata*, Vratna gora: Buenos Aires, 1950. – Zagreb 1998., 83. Sinović prenosi te okružnice iz španjolskog lista „La Prensa“ (4. IV. 1941.).

¹³⁵⁸ BATUŠIĆ, Hrvatska Gradjanska i Seljačka zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina.*, br. 1., 1963., 213.

primjetio je da je Mačekov autoritet u stranci i očito među redovima vođa Zaštite bio ozbiljno uzdrman tom odlukom da se „treba boriti na strani Srba“.¹³⁵⁹

Prema Mirkoviću, u tom razdoblju kada je Veessenmayer izgubio svaku nadu da će privući Mačeka, krenuo je u okupljanje nacionalnih grupa uključujući i desno krilo HSS na čelu s Jankom Tortićem. Usprkos tome, Veessenmayer Tortiću i njegovoj skupini nije vjerovao da je reprezentativna, te je pokušao uspostaviti i veze s zapovjednicima HSZ. Međutim, na jačanju utjecaja na HSZ radio je i Tortić jer je uvidio da mu ona klizi iz ruku, a bez njene podrške desno krilo HSS neće moći sudjelovati u „budućoj vladi Hrvatske“.¹³⁶⁰ Dana 5. travnja potpisan je sporazum Tortićevog desnog krila HSS i ustaša pred Veessenmayerom u gostionici Vranešić, te je taj sporazum Veessenmayer hitno poslao u Berlin, a uz to priložio i falsificirani dokument s tkz. sjednice zastupnika HSS od 31. ožujka 1941. koja zapravo nije ni održana, a trebala je potvrditi da veći dio HSS stoji iza ovog sporazuma.¹³⁶¹

Konfuzija u vodstvu HSS oko toga kako postupiti u novim prilikama odrazila se i na HSZ. Dvostruka linija zapovjedanja i nesporazumi u HGZ i HSZ su najviše došli do izražaja upravo tijekom druge polovice ožujka i travnja 1941. godine. Zvonimir Kovačević, zapovjednik vanjskih zagrebačkih kotareva HSZ, donosi direktivu da se članovi HGZ ne smiju odazivati vojnim pozivima već da se „uvrste u svoje zaštitne jedinice“, dok Đuka Kemfelja kao zapovjednik cjelokupne HSZ donosi „na šapirografu umnožen, po Mačeku potpisan nalog u kojem se zapovijeda članovima HSZ, da se odazovu svom vojnom pozivu.“¹³⁶² Prema nekim podacima nije došlo do razmimoilaženja u vodstvu HSZ jer je i

¹³⁵⁹ Jure, KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologija u NDH*, Dom i svijet: Zagreb, 2001., 18. Krišto prenosi izvješće američkog konzula J. J. Meilya svojoj vladi od 13. VI. 1941.

¹³⁶⁰ Dragan, MIRKOVIĆ, *Sudjelovanje Hrvatske seljačke stranke u vladavini nezavisne države i njezinom režimu, Hrvatska misao*, Buenos Aires, sv. 32., 1964., 37-40.

¹³⁶¹ MIRKOVIĆ, *Sudjelovanje Hrvatske seljačke stranke u vladavini nezavisne države i njezinom režimu, Hrvatska misao*, Buenos Aires, sv. 32., 1964., 37-40.

¹³⁶² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010. 28. elaborat Milana Pribanića o HSZ, kolovoz 1948., 7. Usprkos tome što Kovačević nije vraćen na svoje prijašnje mjesto zapovjednika HGZ Zagreb, jer tu dužnost i dalje obavlja Pelc, on na neki način pod sobom ima i HGZ Zagreb jer je zapovjednik vanjskih kotareva HSZ imao pod ingerencijom i HGZ Zagreb. izgleda da je svojim autoritetom kao stvaraoc HGZ Kovačević uspio

vodstvo HSS željelo da grad Zagreb ostane pod kontrolom zagrebačkih zaštitara. To potvrđuje da je Kemfelja inzistirao na provođenju i jednog i drugog naloga.¹³⁶³ Kovačević u svom iskazu spominje da HSZ i HGZ uopće nisu bili pripremljeni za nadolazeće događaje jer je vodstvo HSS stalno tvrdilo da do rata neće doći, te je ta politika trajala sve do 5. travnja 1941. kada je vodstvo HSZ održalo pouzdani sastanak s Krnjevićem koji je vrlo neodređeno napomenuo da HSZ mora biti aktivna, a ne „kao leševi, jer će nas lešinari poždrijeti“.¹³⁶⁴

O sumnjivim aktivnostima Kovačevića i njegovom sve užom suradnjom s ustaškim prvacima svjedoči Pribanić. Prema Pribanićevom iskazu u zadnjih 5-6 mjeseci pred početak rata na hrvatskim prostorima Kovačević se počeo sve češće susretati sa Slavkom Kvaternikom u kavanama, motivirajući te sastanke željom da sazna Kvaternikova razmišljanja o događajima na europskim bojištima. Također nije tajio da se istodobno sastajao u istom danu s Mačekom i Kvaternikom, ali nije pričao da je prenosio bilo kakve poruke. I Pribanić tvrdi da je pred kraj mjeseca ožujka 1941. došlo do dvostruke politike vodstva HSS prema HSZ i HGZ. Dok se zaštitarima sa sela sugeriralo da se odazovu vojnim vježbama, dotle je HGZ ljubomorno čuvana za možebitne presudne događaje.¹³⁶⁵ Kovačević u svom iskazu nije demantirao da je istovremeno kao zapovjednik HGZ imao vezu s Mačekom i Kvaternikom. Njegova izjava dana 1948. da je tada sve do travnja 1941. bio „Mačkov čovjek“ čini se savim uvjerljivom. Prema Kovačeviću: „Bio sam Mačkov čovjek, a Kvaternik me je smatrao svojim čovjekom, no, da je meni Maček samo jednom rekao da ne smijem s Kvaternikom razgovarati, moje veze s Kvaternikom bile bi sigurno prekinute“.¹³⁶⁶

Mačeku je očito smetao pritisak vodstva Zaštite na smjerove njegovih političkih odluka koje je morao donijeti nakon „vojnog puča“ od 27. ožujka 1941. godine. Stoga se

nadvladati Pelca unutar struktura zagrebačke HGZ i kao njen neformalni zapovjednik. Vidi: HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010. 28. Zaštita od Z. Kovačevića., 32.

¹³⁶³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010. 28. elaborat Milana Pribanića o HSZ, kolovoz 1948., 7.

¹³⁶⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.28., izjava Zvonka Kovačevića, bez datuma.

¹³⁶⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića 3. VIII. 1948.

¹³⁶⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 25. IX. 1948.

nakon donesenih uredbi jugoslavenske Vlade od 5. travnja 1941. o povećavanju kompetencija i autonomije Banovine Hrvatske: Uredbe o razgraničenju posala Ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske, Uredbe o oružništvu Banovine Hrvatske, Uredbe o ovlaštenju bana Banovine Hrvatske da nagodbenim putem propisuje odredbe o oružništvu Banovine Hrvatske, a koje su omogućile da se policijska vlast i žandarmerija na području Banovine Hrvatske u potpunosti potčine Banskoj vlasti, Maček se spremao za donošenje dalekosežne odluke, koja je u njemu očito tinjala već duže vrijeme. Prema Košutićevoj izjavi danoj komunističkim istražiteljima početkom 1945. Maček je početkom 1941. razmišljao o raspuštanju Zaštite jer je ona „izvršila svoj zadatak“. Prema njegovoj izjavi danoj šest mjeseci kasnije Košutić je bio precizniji: „Sjećam se da je dr. Maček odlučio raspustiti Zaštitu 1941. čim je ban Hrvatske dr. Šubašić dobio kompetencije i u poslovima žandarmerije. Njemački prepad spriječio je formalnu provedbu te stvari.“¹³⁶⁷ Ta izjava je ipak sporna jer neki drugi podaci pokazuju da je Maček zapravo ojačavao postrojbe Zaštite u to vrijeme. Prema Jarebu, koji prenosi podatak od jednog Mačekovog suradnika, Maček je već bio pripremio zakonske propise i odredbe u vezi s organizacijom hrvatskog domobranstva.¹³⁶⁸

Nakon napada Njemačke na Jugoslaviju 6. travnja 1941. situacija se značajno promijenila. Mačekov povratak u Kupinec iz Beograda 8. travnja 1941. i njegov sastanak sutradan ujutro s vođama Zaštite prošao je u Mačekovoj nedoumici i pitanju: kako dalje. Batušić tvrdi da Maček tada nije želio ništa konkretno govoriti pred Zvonkom Pelcem koji je bio Šubašićev čovjek. No, nakon povratka u Zagreb Batušića je uskoro pozvao po nalogu dr. Mačeka August Košutić u ured „Hrvatskog dnevnika“. Tada je Košutić otvoreno rekao što HSS namjerava sa Zaštitom u budućnosti: „Kruno, Hrv. Seljač. stranka neće službeno uzeti

¹³⁶⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Augusta Košutića 3. II. 1945., 17. VII: 1945. Postoji mogućnost da je Košutić pribjegao toj formulaciji zbog osnivanja jedinica „bijelega garde“ pod vodstvom ustaša i nekih bivših prvaka HSS koja je trebala biti nastavak HSZ. Postrojbe „bijelega grade“ bile su partizanski protivnici krajem rata, te Košutić nije želio biti kompromitiran kao da je sudjelovao ili naredio njihovo osnivanje te prebacuje odgovornost na Kemfelju i druge.

¹³⁶⁸ JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, n. dj., 80.

učešća u novoj situaciji, ali smatram, da ćeš ti biti pozvan na suradnju. Ti se trebaš odazvati, da budeš mogao eventualno uzeti naše ljude u zaštitu“.¹³⁶⁹ Znači, već 9. travnja 1941. godine Košutić je iznio stav vodstva HSS da ono neće sudjelovati u „novoj situaciji“, te da treba osigurati HSS u budućnosti pred represijom novih vlasti.

Da je Zaštita sve do 10. travnja provodila odluke vodstva HSS potvrđuje sastanak vodstva stranke (ban I. Šubašić, J. Krnjević, Đ. Kemfelja, J. Reberski) s armijskim generalom Petrom Nedeljkovićem u Banskim dvorima 9. travnja, na kojem je Nedeljković tražio da se poboljša mobilizacija ljudi i stoke po selima za vojsku. Kada je otišao Kemfelja je izvjestio bana Šubašića da su on i Zaštita poduzeli sve što je bilo naređeno, da je izvršena kontrola ljudi po kotarevima i selima i da je odaziv za vojsku dobar.¹³⁷⁰ Ipak 10. travnja Kovačević i Kemfelja spavali su u upravi policije, u Ilici 44. jer su se bojali da ih ne bi napao neko od strane jugoslavenske vojske.

U osam ujutro 10. travnja kod Kovačevića je došao Adolf Sabljak i tražio od njega da pođe s njim Slavku Kvaterniku koji se skrivao u Jurjevskoj ulici, u stanu dr. Zlatka Šenoe u potkrovlju. Kada je Kovačević došao u stan tamo je osim Kvaternika i pridošlog Sabljaka zatekao ravnatelja zagrebačke policije dr. Josipa Vragovića, zapovjednika žandarmerije generala Kvintilijana Tartagliu¹³⁷¹ i zapovjednika „Hrvatskih skauta“ Ivana Grgića. Navodno su Kvintilijan Targalia i Josip Vragović bili jako zastrašeni i konfuzni pa ih je Kvaternik umirivao riječima da će oružništvo i redarstvo ostati netaknuto i u službi hrvatske države i da nema razloga nikakvog uzrujavanja. Taj sastanak je za Kvaternika bio ključan. Slavko Kvaternik je računao na redarstvo, Zaštitu i žandarmeriju jer su te postrojbe u danima oko 10. travnja trebale odigrati važnu ulogu u vojno-redarstvenim poslovima osiguranja relativno

¹³⁶⁹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska Država* (München), g. III. (1957.), br. 12.

¹³⁷⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 9. II. 1949. Prema ovom iskazu Kemfelja je još 9. travnja vršio dužnost zapovjednika HSZ.

¹³⁷¹ Kovačević tvrdi da Tartagliu nije vidio, ali Kvaternik u svom iskazu tvrdi da je i on bio na sastanku. Možda je došao kasnije.

mirnog preuzimanja vlasti. Prema Kvaternikovom iskazu taj sastanak je bio ključan kao osnova za proglašenje NDH „dobiti u svoje ruke u prvom redu redarstvo, žandarmeriju, Građansku zaštitu i skaute radi održavanja reda i mira, te zaprečavanja izgreda, s koje god strane došli“.¹³⁷² Te snage su nakon zauzimanja svih strateških točki u gradu morali provesti takve vojno-redarstvene mjere da bi Kvaternik mogao pristupiti proglašenju NDH. Ravnatelj policije i zapovjednik žandarmerije su izjavili Kvaterniku: „da nemaju nikakve naloge ili obavještenja za rad s nikoje strane i da je ban Šubašić autom oputovao“ te ih je Kvaternik prisegnuo po redu kako su došli ustaškom pokretu i hrvatskoj državi koja će tijekom dana biti proglašena.¹³⁷³

Zatim je Kvaternik nazočnima dao naloge: održavanje potpunog reda i mira, spriječavanje bilo kakavih izgreda da bi se spriječila intervencija njemačke vojske, spriječavanje svakog terora zlostavljanja ili osvete nad pripadnicima jugoslavenske vojske, zaposjedanje i stavljanje pod stražu radio-stanica u Zagrebu i Velikoj Gorici, vodovoda, električne centrale, željezničke stanice, Narodne banke, mostove na Savi. Sve postrojbe moraju se međusobno podupirati i međusobno obavještavati, određuje se najstroža sprema redarstva, žandarmerije i Građanske zaštite u vojarnama i da Građanska zaštita obavlja službu redarstva u gradu zajedno s policijom.¹³⁷⁴ Damir Jug smatra da prema Kvaternikovim izjavama treba biti oprezan jer: „za uglavnom mirno stanje ne može se zasluga pripisati samo Kvaternikovom ad hoc organiziranim snagama reda, iako i tu činjenicu ne treba ni potpuno odbaciti. Mislim ipak da je tu veću ulogu odigralo „stanje šoka“ stanovništva (poglavito onog

¹³⁷² KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika*, n. dj., 143.

¹³⁷³ KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika*, n. dj., 149.

¹³⁷⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika od 29. III. 1947., KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika*, n. dj., 149. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 13. VII. 1948. Sve ove mjere koje je Kvaternik predložio Kovačević, Pribanić i Fabijanec razmatrali su još 7. ili 8. travnja u prostorijama „Gospodarske sloge“. Prema Kovačeviću kada je došao Kemfelja rekao je da su to sve „bedarije“ i da Nijemci neće doći.

neprijateljskog), najprije zbog rasula i demoralizacije vojske na koju bi se mogli osloniti, a još više zbog prisutnosti znatnih osovinskih vojnih snaga.“¹³⁷⁵

Nakon toga Kvaternik je rekao Kovačeviću (koji tvrdi u svom iskazu da nije položio nikakvu ustašku prisegu) da ga proglašava komandantom grada Zagreba i da ide k Mačeku jer ima ovlaštenje od Hitlera da preuzme vlast u Hrvatskoj, a koje mu je donio posebni njemački opunomoćenik.¹³⁷⁶ Kovačević je otišao k Mačeku i tu zatekao zapovjednika HSZ iz Osijeka koji je pitao Mačeka da li da se Zaštita odupre Nijemcima. Na to je Maček rekao: „Situacija je teška, ja službeno ostajem uz vladu, a otpor ... nema smisla pružati i nek si svak pomogne kako misli da je najbolje.“ Kada su svi otišli, Kovačević je rekao Mačeku da Kvaternik očekuje predaju vlasti u zemlji njemu, te da Maček dođe k Kvaterniku u Jurjevsku ulicu. Maček je reagirao: „Što on želi da se krv proljeva?“. Na to mu je Kovačević rekao da Kvaternik ima njemačku punomoć na što je Maček nervozno pušeći cigaretu rekao: „Ne, ja k njemu ne idem, ako hoće vlast neka dodje k meni“. Nakon toga je Kovačević otišao k Kvaterniku, ali njega više nije bilo u stanu.

Kovačević tvrdi da nije nikada dobio izravnu naredbu od Mačeka što da čini Zaštita u slučaju ulaska Nijemaca u Zagreb, ali da je imao dovoljno neizravnih naredbi. Tako je Maček prethodnog dana (9. travnja) pri sastanku s Kovačevićem i zapovjednikom HSZ Osijek rekao da je naredio načelniku grada Veni Starčeviću da im preda grad kada Nijemci uđu u Zagreb, Dana 10. travnja Kovačević je telefonski nazvao Mačeka oko tri sata obavjestivši ga da se Nijemci nalaze na Pejačevićevom trgu i što da poduzme, na što mu je Maček rekao da ne poduzima ništa.¹³⁷⁷ Na to je Kovačević opet krenuo k Mačeku. Ali kod njega je sreo samo Sabljaka i S. Kvaternika koji je spremao neki papir u džep i rekao Kovačeviću „Idemo“.

¹³⁷⁵ Damir, JUG, *Ustroj i odnosi u oružanim snagama NDH*, Zagreb, 1999., 21. (doktorska disertacija).

¹³⁷⁶ Kvaternik u svom iskazu govori da su Kovačević, Vragović, Grgić i komandant žandarmerije Tartaglia položili ustašku zakletvu, ali Kovačević tvrdi da nije položio nikakvu zakletvu jer je zakasnio.

¹³⁷⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 25. IX. 1948., OZK, Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. Kovačević i u svojoj ostavštini bilježi da se on stavio na raspolaganje novim vlastima „uslijed opće neorijentiranosti i nedolučnosti i osobno dobijenih uputa od Mačeka da se svaki snađe kako najbolje zna.“

Prema Kvaterniku, kada je došao k Mačeku u pratnji Veesenmayera 10. travnja 1941. Maček je bio okružen vjernim zaštitarima „bila je tu cijela njegova oružana garda, konjanici. Sjedili su u sobi on i Košutić“.¹³⁷⁸ Na putu prema radio-stanici u prvom automobili su sjedili Kvaternik i Sabljak, a u drugom Kovačević. Nakon proglašenja NDH preko radija Kvaternik je izašao na balkon s njemačkim opunomoćenikom Vessenmayerom i pred građanima ponovio sve što je rekao preko radija, dok su Zagrebom tutnjali njemački tenkovi.¹³⁷⁹

2. Hrvatska seljačka zaštita u travanjskim danima 1941.

U ustaškim akcijama za preuzimanje vlasti u Hrvatskoj i na prostorima Bosne i Hercegovine tijekom travnja 1941. glavnu ulogu je preuzela Zaštita, kako u glavnom gradu Zagrebu tako i na ostalom području. Sprovodeći smjernice vodstva HSS i dr. Mačeka iz proglasa na radiju od 10. travnja 1941. o „suradnji s novom vlašću“ i čuvanju „reda i mira“ ona se, prema Jelić-Butić, od samog početka pojavila u službi ustaša kao njena prva oružana sila.¹³⁸⁰ To se u prvom redu pokazalo u razoružavanju pripadnika jugoslavenske vojske, zauzimanju upravnih i državnih zgrada te vojnih komandi. Slavko Kvaternik i njegova ustaška skupina upravo su polagali najveće nade u mogućnost takve uloge Zaštite, upravo u skladu s Mačekovim smjernicama na spomenutom radijskom proglasu. Ustaški je režim dobio značajnu podršku u izjavi s proglašenjem NDH što ju je objavio predsjednik HSS Vladko Maček. Pozvao je „sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava“, a pristaše HSS-a da „iskreno surađuju s novom narodnom vladom“. Tako formulirana izjava bila je očit znak priznanja čina proglašenja NDH i uspostavljanja ustaškog režima od one političke stranke koja je sebe smatrala glavnom i najutjecajnijom u Hrvatskoj. Konkretna će pak podrška

¹³⁷⁸ Ivan, ŠIBL, *Zagreb 1941.*, Naprijed: Zagreb, 1967., 46.

¹³⁷⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 30. IX. 1948.

¹³⁸⁰ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 45.

ustaškom režimu u njegovu uspostavljanju posebno doći do izražaja u podršci desničarskih snaga HSS-a, u prvom redu Hrvatske seljačke i građanske zaštite. Koliko je to bilo važno svjedoči i Kvaternikova izjava: „Redarstvo u Zagrebu, uslijed političkih prilika, nije uživalo potrebni ugled u javnosti, da bi bilo sigurno jamstvo za održavanje reda i mira u danima proglašenja NDH. Da to bude isključeno unaprijed, dao sam nalog, da svagdje počam od straža na cesti i kod svih ostalih osiguranja, akcija, asistencija učestvuje građanska zaštita u istom broju kao i redarstvo, a kod izgređa sama po mogućnosti bez redarstva“.¹³⁸¹ Također Kvaternik je u svom iskazu potvrdio da je Građanska Zaštita bila njegov glavni oslonac za održanje reda i mira i preuzimanje vlasti u Zagrebu, ali da on Seljačkim zaštitama nije davao naloge ni posredno ni neposredno: „ali je istinito da su čuvali razne važne objekte na teritoriju Hrvatske, može biti kao posljedica izjave na radiju dr. Mačeka, a po nalogu kotarskih oblasti, koje su dobile nalog za čuvanje državnih objekata i imovine“.¹³⁸²

O samoj atmosferi u Zagrebu svjedoči očevidac tih događaja, američki konzul u Zagrebu John James Meily. U izvješću koje je napisano 13. lipnja 1941. državnom tajniku SAD, situacija se opisuje ovim riječima: „U srijedu, devetoga travnja šire se glasine da je cijela Građanska zaštita Hrvatske seljačke stranke prešla na frankovce. Srpski oficiri koji su još nazočni u Zagrebu i viceban, spremaju se napustiti grad. Sljedećega dana, 10. travnja, Građanska zaštita i Seljačka zaštita otvoreno se izjašnjavaju da su skloni frankovcima. Oko 10 sati ujutro viceban prima jednoga od naših službenika vičući: "Užas, potpuni užas!" U podne, šef kabineta bana informira nas kako je gotovo s Jugoslavijom, kako će Hrvatska proglasiti svoju nezavisnost i da će se Hrvatska seljačka stranka nagoditi s frankovcima. Samo nekoliko minuta prije ulaska prvih njemačkih vojnika u Zagreb, general Kvaternik, šef frankovaca, proglašava na radiju, u ime poglavnika Ante Pavelića, Nezavisnu Državu Hrvatsku (...). Oko 16 sati tisuće građana s oduševljenjem pozdravljaju mehanizirane njemačke jedinice. U isto

¹³⁸¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika o radu Hrvatske seljačke zaštite, 29. III. 1947.

¹³⁸² KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, n. dj.*, 316.

vrijeme mala skupina koju organiziraju frankovci, ili ustaše, kako oni sebe nazivaju, a na čijem je čelu ustaški major Čudina, studenti frankovci, kao i Građanska zaštita, zauzimaju javne zgrade, kolodvor, radio-stanicu, a da pritom ne nailaze na otpor. Evo, na taj se način Hrvatska odcijepila bez prolijevanja krvi (samo je jedan policajac ubijen) od jugoslavenske države.“¹³⁸³ Slavko Kvaternik u svom iskazu navodi da nakon što je proglasio NDH krenuo je u posjet komandantu njemačke oklopne divizije Kuhnu koji je svoj privremeni Štab imao u hotelu „Milinov“. Nakon što je obavijestio generala o situaciji u Zagrebu provezao se zagrebačkim ulicama: „prema kolodvoru, a zatim Petrinjskom ulicom i svuda se mogao uvjeriti o najboljem redu i zajedničkom stražarenju redarstva i Mačekove Građanske zaštite. Mačekova izjava na radiju donosila je prve plodove.“¹³⁸⁴

Izgrađujući aparat nove vlasti Kvaternik se za uspostavljanje nove države i ustaške vlasti oslonio osim na niz manjih ustaških skupina i „Hrvatskih skauta“ Ivice Grgića na stari banovinski upravni aparat i na postrojbe Hrvatske građanske zaštite koje su u gradu Zagrebu brojale oko 4.000 ljudi. Na cijelom području dotadašnje Banovine Hrvatske jedinice HSZ zajedno s manjim ustaškim skupinama uspostavljaju vlast u skladu s Kvaternikovim i Mačkovim proglasom, razoružavajući postrojbe jugoslavenske vojske koje su se nalazile u rasulu. Režim NDH odmah je počeo djelovati, nije bilo ni dana bezvlašća jer su se sve ustanove Mačekove Banovine Hrvatske stavile na raspolaganje novouspostavljenoj državi.¹³⁸⁵

¹³⁸³ Ivo, OMRČANIN, *The Pro Allied Putsch in Croatia in 1944 and the Massacre of Croats by Tito Communists in 1945*, Philadelphie, Dorrance and Co, 1975, str. 103-107. Također: Jure, KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, knjiga I., Dom i svijet: Zagreb, 1998., 46-48.

¹³⁸⁴ KRIZMAN, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, I., 1963., 175., HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika o radu Hrvatske seljačke zaštite, 29. III. 1947. U svom iskazu Kvaternik navodi: „Ustanovio sam a) da red na cesti odnosno na ulicama drži građanska zaštita u zajednici s policijom, osobito brojna na prometnim mjestima i trgovima b) da osigurava ulaze u grad, kod raznih gradskih mauta c) da osigurava oba savska mosta d) da osigurava radio-stanicu, poštu i brzojav e) da vrši redarstvenu službu na svim željezničkim stanicama f) da čuva vodovod, električnu centralu i plinaru g) da stražari i čuva razne državne urede, narodnu banku itd h) da imede svoje pričuve u raznim kvartovima grada uvijek u spremnosti.“

¹³⁸⁵ U svom dnevniku nadbiskup zagrebački Stepinac je zabilježio: „Vlast se preuzima od strane ustaša na svim područjima. Vojska se razoružava a sigurnosnu službu uz ustaše preuzela Građanska zaštita“. Ratna psihoza, Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik (ur. Ljubo Boban), *Danas.*, 21. VIII. 1990., 66.

Jedna od prvih akcija Zaštite provedena je rano ujutro 10. travnja 1941. kada je došlo do sukoba 2.000 članova „Jugoslavenskog sokola“ i slovenskih četnika koji su ranojutarnjim vlakom stigli u Zagreb. Oni su naprosto razjureni i pobjegli u neredu preko Save.¹³⁸⁶ Nešto poslije 12 sati došla je zapovijed od zapovjednika HGZ Zvonka Kovačevića, koga je Kvaternik imenovao komandantom grada Zagreba, da Zaštita zauzme sve strateške točke u gradu. Po razrađenom planu zaštitari su počeli zauzimati zgradu pošte, radio stanicu i kolodvore, a potom i sve vojarne jugoslavenske vojske. Pri tom je razoružana satnija jugoslavenskih vojnika i šest časnika u Jurišićevoj ulici.¹³⁸⁷ Zagrebačko redarstvo ustaške skupine preuzele su 10. travnja 1941. odmah nakon podneva, a zajedno s njima došli su i članovi Jurišne satnije HGZ, među kojima se isticao Zvonko Kovačević. Razoružavanje sumnjivih policajaca, uglavnom srpske nacionalnosti, izvedeno je uz pomoć Milana Geroča, bez proljevanja krvi.¹³⁸⁸ Kovačević po nalogu Slavka Kvaternika kao komandant grada Zagreba i šireg područja preuzima kontrolu i naređuje zaštitarima u skladu s Kvaternikovim naredbama i Mačekovim proglasom da se blokiraju sve državne zgrade i postave straže, osiguraju vojna skladišta te spriječi pljačka i nasilje. Zaštita preuzima ulogu provođenja javnog nadzora u gradu i organiziranja straže kod većih javnih objekata. Naređeno je da se svi pripadnici jugoslavenske vojske razoružaju i da se vojna oprema spremi u magazine. Uz Zaštitu vojnike su razoružavali skauti i ustaše. Manji okršaj vodili su odredi HGZ zajedno s

¹³⁸⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izvješće Zlatka Fabijanca od 30. XII. 1941. Zapovjedništvu domobranstva, Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska Država* (München), g. III. (1957.), br. 12.

¹³⁸⁸ Vojskovođa Slavko Kvaternik 19. travnja 1941. odredio je da se postrojbama Hrvatske seljačke i građanske zaštite, zbog doprinosa koji su dali prilikom uspostave NDH, dodijeli naziv «Hrvatskih zaštitnih lovaca.» Prvotno je cijela Hrvatska seljačka i građanska zaštita trebala biti pretvorena u Hrvatske zaštitne lovce, ali je kasnije 23. svibnja 1941. to pravo dano samo Hrvatskoj građanskoj zaštiti u Zagrebu. Međutim, niti to nije ostvareno. Može se zaključiti da je očito da je vojskovođa Kvaternik htio izraziti zahvalnost Hrvatskoj građanskoj i seljačkoj zaštiti za pomoć koju su mu pružili u ozbiljnim trenucima proglašenja i uspostave NDH. Naime, Kvaternik je 12. ili 13. travnja 1941. izvršio smotru Zaštite, a prijavak mu je predao Z. Kovačević. Tom prilikom Kvaternik se zahvalio Zaštiti na stavu koji je ona zauzela prilikom proglašenja NDH i rekao da će mu to biti najmiliji vojnici nove države. Za razliku od S. Kvaternika, drugi ustaše nisu željeli da se jednoj organizaciji HSS-a daje takav povlašteni položaj u sklopu novih oružanih snaga NDH. Uskoro su Hrvatski zaštitni lovci bili razoružani i raspušteni, a dio ih je pristupio ustašama. Usp: Nikica, BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH, 1941.-1945.*, Dom i svijet: Zagreb, 2003., 97-98.

Nijemcima kada se pitomci podoficirske škole u Zagrebu nisu htjeli predati.¹³⁸⁹ Akcije koje je provodila Zaštita bile su neposredno vezane uz središnje ustanove Banovine Hrvatske, pa su prema tome, imale šire značenje. Zaštita se na taj način pojavila „kao jedan od glavnih faktora u Zagrebu od početka rata“.¹³⁹⁰

Istog dana, 10. travnja, Kovačević izdaje zapovijed kojom se svi javni lokali moraju zatvoriti u 20 sati i građanima je poslije tog vremena bilo zabranjeno svako zadržavanje na ulicama bez posebne pismene dozvole. Dalje u oglasu stoji naredba o ponašanju građana Zagreba u novonastalom stanju, a zamračenje grada ostaje na snazi. Prema naredbi komandanta grada Zagreba od 14. travnja 1941. sva građanska lica koja se zateknu s pištoljem bit će odmah uhićena, a ako se ustanovi da su s oružjem ušla u „privatne kuće, stanove ili magazine“ biti će po ratnom sudu strijeljana u roku 24 sata.¹³⁹¹ U Zagrebu je tada vladalo pravo ratno raspoloženje, ali i velika neizvjesnost zbog korjenitih promjena koje će ubrzo uslijediti. Opis „prevrata“ i nesigurnosti 10./11. travnja 1941. opisuje i pisac Miroslav Krleža koji u noći hoda zagrebačkim ulicama usprkos zapovjedi Zvonka Kovačevića da svatko tko bude zatečen na ulici biti strijeljan: „U sablasnoj tišini apsolutno (...) nebo kao na bajkalskoj mjesečini, daleki odjeci pucnjave, pa ono krdo od čizama i bakandži, što se srušilo niz strminu Jurjevske, one patrole gradske zaštite koje viču da je „voda otrovana“.“¹³⁹²

Prvi zarobljenici, visoki časnici jugoslavenske vojske, stižu 10. travnja navečer u Zapovjedništvu HGZ u Ilici 44. gdje je dovedeno oko 100 časnika i nekoliko generala jugoslavenske vojske koji su razoružani i zarobljeni, a koje Kovačević smješta u hotel „Milinov“ (*današnji hotel Dubrovnik na Trgu bana Jelašića*) gdje se nalaze pod stražom HGZ. Kasnije ih preuzimaju Nijemci. Prema Pribaniću, niži časnici i vojnici su pušteni

¹³⁸⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 30. IX. 1948. Navodno su u sukobu s Zaštitom i Nijemcima zarobljeni pitomci podoficirske škole kasnije likvidirani. Kovačević je rekao da za to nije nikad čuo.

¹³⁹⁰ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 45.

¹³⁹¹ HDA, Zbirka letaka i plakata, 2/104., Oglas komandanta grada Zagreba Zvonimira Kovačevića, 10. IV. 1941.

¹³⁹² Miroslav, KRLEŽA, *Zapisi sa Tržića*, Oslobođenje: Sarajevo, 1988., 118., Enes, ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan 1975-1977.*, Globus: Zagreb, 1986., 60.

kući.¹³⁹³ Zaštitari su osim časnika posebno uhićivali preostale jugoslavenske žandare. Tako su napali automobil Ivana Andresa HSS ministra trgovine i industrije u vladi Cvetković-Maček, koji se upravo vratio iz Beograda u Zagreb 10. travnja želeći uhititi ili likvidirati žandara u srpskoj uniformi koji se nalazio u automobilu. Međutim, kada su neki članovi Zaštite prepoznali dr. Andresa pustili su ih.¹³⁹⁴ Građanska zaštita je preuzela i zatvorsku službu u Zagrebu i sve do sredina svibnja 1941. godine stražarila u zatvorima poput onog u Petrinjskoj ili na Savskoj cesti.¹³⁹⁵

Danom proglašenja NDH 10. travnja ban Šubašić napušta Zagreb i predaje vlast najstarijem odjelnom predstojniku u Banskoj upravi Franji Žiliću, dok je dan prije zagrebačku policiju predao novom ravnatelju Josipu Vragoviću, a dotadašnji ravnatelj policije Vikert je s banom napustio grad.¹³⁹⁶ Vođe HGZ nakon Šubašićeva povlačenja s pratnjom iz Zagreba po svaku cijenu su nastojali da ga uhvate. Navodno je Šubašić ponudio Mačekovoj ženi da se povuče s njim, ali je ona to odbila čekajući Mačekov povratak. Bojeći se da ne bi silom bila natjerana na odlazak tražila je osiguranje Zaštite. Nakon Šubašićevog bjekstva Kovačević kao novi zapovjednik Zagreba uputio je za njim „potjerni odjel“ HSZ, ali ga više nisu uspjeti doći. List „Hrvat“ iz Karlovca 17. travnja donio je raspisanu tjeralicu za bivšim banom Šubašićem „koji je viđen s obitelji i pratnjom u Bihaću, odatle je navodno otputovao prema Sarajevu.“¹³⁹⁷

Poslije osnivanja NDH Kovačević je ukupno šest dana bio zapovjednik redarstva i zapovjednik grada Zagreba dok ga nije zamijenio general Slavko Štancer.¹³⁹⁸ Kovačević

¹³⁹³ KARAULA, Elaborat pukovnika hrvatske seljačke zaštite..., n. dj., 215.

¹³⁹⁴ HDA, RSUP SRH SDS, 010.37., Zapisnik saslušanja dr. Ivana Andresa, 27.

¹³⁹⁵ Zorica, STIPETIĆ, *August, Cesarec, Argumenti za revoluciju*, n. dj., 434.

¹³⁹⁶ Vikerta su u Sarajevu pronašle ustaše i on je izvršio samoubojstvo u svibnju 1941. godine.

¹³⁹⁷ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 45.

¹³⁹⁸ DAZ, Redarstvena oblast (RO) za grad Zagreb, Povjerljivi spisi, sig. 2. kut. 24. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 9. II. 1949. Na pitanje isljednika zašto je predao HSZ u ruke Kvaternika Kovačević je rekao da je Kvaternik dobio vlast od Mačeka i „Maček je u ovom slučaju svojim proglasom stavio ne samo Zaštitu i mene Kvaterniku na raspoloženje, nego je tražio od cijelog hrvatskog naroda da se pokorava novoj vlasti“.

napominje da su tek tada počele uhićenja viđenijih komunista i „istaknutijih Srba“ u čemu je s policijom sudjelovala i Zaštita.¹³⁹⁹ Dana 11. travnja k Kovačeviću je došao razočarani bivši zapovjednik HSZ Đuka Kemfelja i od njega tražio propusnicu za Dugo Selo.¹⁴⁰⁰ Istog dana 11. travnja održana je konferencija u zgradi bivše Banovinske banke u Gajevoj ulici gdje je novi njemački komandant grada obavijestio nazočne među njima i Kovačevića da je NDH saveznička zemlja, a ne okupirana teritorija, te će njemačka vojska osiguravati one vojne objekte koji se nalaze pod njemačkom upravom, a da sve ostalo osiguranje u gradu prepušta novim vlastima. Za veću sigurnost i red u Zagrebu Kovačević je naredio Zlatku Fabijancu da pojača zagrebačku Zaštitu s jedinicama iz Zagorja. Uskoro je 12. travnja u Zagreb stiglo 500 zaštitnika u kamionima koji su također vršili posadnu službu.¹⁴⁰¹ Nekoliko dana kasnije postrojbe Zaštite na dan pokopa Petra Milutina Kvaternika (1882.-1941.) na Mirogoju (brat Slavka Kvaternika) koji je ubijen u Crikvenici 10. travnja 1941. od strane jugoslavenske vojske, vrše mimohod pred ustaškim vodstvom i njemačkim generalom Gleisom von Horstenaumom kao prve oružane jedinice novog režima.¹⁴⁰² Jedan od vođa Zaštite Zvonimir Pelz navodi da je pod njegovim vodstvom 6. travnja 1941. bilo 1267 naoružanih zaštitnika. Dana 10. travnja Pelz je po zapovijedi pukovnika Franje Nikolića i pukovnika Vladislava Nedveda preuzima sa zaštitarima sve mostove na Savi. Bojeći se za mostove u Podsusedu Pelz je samoinicijativno pošao prema njemačkim trupama u napredovanju prema Zagrebu, te je pomogao tenkovskoj jedinici da zauzme spomenute mostove oko 13 sati.¹⁴⁰³ Nekoliko

Kovačević je zatim sa Zaštitom bio upućen u Sarajevo radi učvršćenja vlasti i preuzimanja redarstva te ga je Slavko Kvaternik postavio za Zapovjednika grada Sarajeva. Krajem travnja 1941. vratio se u Zagreb, gdje je i dalje ostao zapovjednik Zaštite koja je bila u likvidaciji.

¹³⁹⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 30. IX. 1948.

¹⁴⁰⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 30. IX. 1948. Kada je Kovačević obavijestio Kemfelju da je on preuzeo zapovjedništvo HGZ i HSZ zagrebačkog rajona Kemfelja je prema Kovačeviću odgovorio: „Pa kaj ćemo.....dobro je!“

¹⁴⁰¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izvješće Zlatka Fabijanca Zapovjedništvu domobranstva, 30. XII. 1941.

¹⁴⁰² Krunoslav, BATUŠIĆ, Hrvatska seljačka i građanska zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina*, br. 2., 1963., 20.

¹⁴⁰³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Zvonimira Pelza zapovjedništvu I. hrvatske oružane pukovnije, 24. VIII. 1941.

njemačkih generala se pohvalno izrazilo Kvaterniku o sigurnosti u Zagrebu koju su održavale postrojbe Zaštite: “Seljaci i seljačke straže napravile su u gradu izvanrednu sigurnost kao najbolje vojničke organizacije, mi smo sasvim iznenađeni.”¹⁴⁰⁴ Preuzimanju vlasti od strane Zaštite i pojedinih ustaških elemenata doprinio je pukovnik Franjo Nikolić (1899.-1945.), načelnik Štaba I. jugoslavenske grupe armija kada je naredio svojim jedinicama u okolici Zagreba da prekinu operacije ili da se prebace na druge položaje, budući da su u tijeku pregovori s Nijemcima o primirju. Tom direktivom otpor njemačkim jedinicama koje su napredovale prema Zagrebu bio je znatno umanjen, ali važnija je bila činjenica da je posve smanjena mogućnost da jugoslavenske jedinice u okolici Zagreba spriječe osnivanje NDH.¹⁴⁰⁵

Izvan Zagreba prva akcija HSZ provedena je u Garešnici 9. travnja 1941. godine u sklopu pobune 108. puka kraj Bjelovara, kada je 200 naoružanih članova HSZ zauzelo žandarmerijsku stanicu u Garešnici i razoružalo žandare. Pritom je oduzeto 30 vojničkih kamiona koji su se tamo zatekli.¹⁴⁰⁶ Da bi spriječio pobunu 108. puka Maček je u telefonskom razgovoru s načelstvom u Bjelovaru tražio povratak vojnih obveznika na front, pri čemu se prijetio da će osobno doći na lice mjesta, ali nije došao. U Bjelovar je istog dana poslan Đuka Kemfelja, tada još zapovjednik HSZ s Mačekom pismom koje je trebalo pročitati pred pobunjenim pukovima. Međutim, njegova misija završila je bez rezultata, te on nakon povratka u Zagreb podnosi ostavku na svoj položaj. Na bjelovarskom području, posebno oko Gudovca, postrojbe HSZ pod vodstvom satnika Martina Cikoša, pozivaju na predaju i razoružavaju 3.500 vojnika pod vodstvom potpukovnika Jordanovića. Zaplijenjena je velika količina oružja pri čemu su organizirane straže HSZ oko sedam vojnih magazina. Kasnije je Cikoš na 140 seljačkih kola prenio svu vojnu opremu u Bjelovar. **U Bjelovaru su određeni**

¹⁴⁰⁴ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika od 29. III. 1947.

¹⁴⁰⁵ Jozo, TOMAŠEVIĆ, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, Novi Liber: Zagreb, 2010., 62. Detaljnije u: Zagreb je 10. travnja 1941. u posljednji čas spašen od bombardiranja „jugoslavenskog topništva“, *Hrvatski narod*, br. 238., 10. X. 1941., 3-4. Pukovnik Franjo Nikolić je zbog svojih zasluga postavljen za načelnika štaba Vojskovođe Slavka Kvaternika.

¹⁴⁰⁶ HDA, MUP NDH, kut. 192., Opći spisi, II-C, 5571, 5572/1941. Kotarsko načelstvo u Garešnici Banskim vlastima Banovine Hrvatske, 9. IV. 1941., Predmet: razoružanje žandar. stanice u Garešnici po članovima HSZ i vojnim obveznicima

dijelovi Zaštite na čelu sa satnikom HSZ Fabijanom Antoljakom prišli pobuni, ali ovdje je došlo i do raslojavanja, jer lokalni bjelovarski prvaci HSS-a, Franjo Hegeduš i Tomo Vojković, nisu mogli podržati „bjelovarsku pobunu“ i okrenuti se protiv Mačekovih smjernica te su se pasivizirali.¹⁴⁰⁷ Na području koprivničkog kotara dio Zaštite i jedan od zapovjednika HSZ Alojz Sabadi prilazi ustašama te im olakšava preuzimanje vlasti. Pod njegovim vodstvom i vodstvom zapovjednika HSZ iz Strigrada Stjepana Petričevića, pripadnici HSZ sa područja Koprivnice, Starigrada, Kunovca, Koprivničkog Ivanca i Koprivničkih Bregi odmah po proglašenju NDH počeli su sa uhićenjima prijašnjih predstavnika vlasti te imućnih Srba i drugih građana.¹⁴⁰⁸ Značajna akcija Zaštite u razoružanju jugoslavenskih jedinica u povlačenju dogodila se u selu Virju (kotar Koprivnica) kada je tridesetak zaštitara pod vodstvom Miška Careka razoružalo 1.500 vojnika i zaplenilo 6 puškomitraljeza i 8 topova. Tijekom kratkog sukoba poginuli su zaštitari Đuro Nožar i Ivan Ciganović. Slična akcija izvedena je u obližnjem selu Hampovica kada zaštitari zaplenjuju 23 topa koji su potom prebačeni u Bjelovar. Istovremeno u selu Molve zaštitari su pod vodstvom Mate Lovašena savladali desetoricu jugoslavenskih graničara koji se nisu htjeli predati. Zbog toga su teško maltretirani u selu, a posebno zapovjednik graničara Slavoljub Jonjev.¹⁴⁰⁹

U kotarevima sjeverozapadne Hrvatske od varaždinskog do donjostubičkog jedinice HSZ razoružavaju pripadnike jugoslavenske vojske i vrše zapljenu stanovitih količina oružja. Tako je od strane kotarskog predstojnika u Novom Marofu 10. travnja stiglo naređenje pripadnicima HSS i HSZ „da se imadu skupiti svi općinski redari i Zaštita da čuvaju općinsku

¹⁴⁰⁷ HDA, ZIG-NDH, II-30, kut. 118., 785-786. Prijava M. Cikoša župskog redarstvenog detektiva upućena Uredu za odlikovanja kod Županstva pri Poglavniku, Bjelovar, 28. III. 1942., **Julije, MAKANEC, Ustanak u Bjelovaru. Sjećanje na bjelovarske događaje 8.-10. IV. 1941., Hrvatska smotra, br. 3-4., ožujak-travanj 1944., 102.-109.**

¹⁴⁰⁸ Zvonimir, DESPOT, *Vrijeme zločina, Despot infinitus d.o.o.; Zagreb, 2013., 37., 42.* Kasnije su ustaše s koprivničkog područja, nezadovoljne učešćem predstavnika HSZ u novoj vlasti, na Pavelićevu zapovijed krajem travnja 1941. izvršili uhićenja istaknutih zapovjednika HSZ poput Nikole Novakovića (organizatora HSZ u Podravini), Alojzija Urbančića, Đuru Živkovića, Mišu Kićinbačiću, Nikolu Petrovića, Đuru Čikovića i Pavla Turija. Međutim, oni su kasnije prisegnuli na vjernost Poglavniku i NDH te su pušteni iz zatvora.

¹⁴⁰⁹ HDA, RSUP SRH SDS, šif. 10.22., Građanske stranke za kotar Đurđevac, elaborat, 39-41.

imovinu i razoružavaju vojsku“.¹⁴¹⁰ U Varaždinu je tamošnji zapovjednik HGZ Tomica Košić uspostavio odnos s ustašama (M. Frković) 9. travnja pri čemu je dogovoreno za se članovi HGZ Varaždin naoružaju i sastanu pred gradskom vijećnicom. U noći 9. na 10. travnja u gradu su zauzete sve važne državne zgrade. Razoružanje jugoslavenskih vojnika je izvedeno brzo, jedino je kratkotrajni otpor Zaštiti pružen u vojarni „Zrinski“ na Strossmayerovom trgu, ali je ubrzo svladan. U sukobu je teško ranjen jedan od zapovjednika HSZ Stjepan Popovčić.¹⁴¹¹

Na području Slavonije u Slavonskoj Požegi 10. travnja 1941. ustaše Krešo Kišpatić, kasniji ustaški logornik, i sudac Dragutin Đurić uz pomoć HGZ preuzimaju vlast u gradu. Zanimljivo da je vijest preko radija da Maček preporučuje suradnju s ustašama u redovima požeškog HSS i HSZ „stvorila zabunu i u prvo vrijeme protumačena je kao ustaška izmišljotina“.¹⁴¹² I u Slavonskom Brodu je skupina zaštitara i ustaša pod vodstvom Slavka Vrgoča, provalila u žandarmerijsku postaju i oduzela 60 pušaka. Nakon toga je zaposjednuto Predstojništvo gradskog redarstva koje je postalo centar usmjeravanja ustaških i zaštitarskih skupina u daljnjim danima na području slavonskobrodskog kotara.¹⁴¹³ Istovremeno je Zaštita na dravskom mostu kod Osijeka pokušala razoružati 115. protivtenkovsku diviziju koja se povlačila iz Baranje, ali komandant divizije nije dozvolio razoružavanje i na silu se probio preko mosta kroz Osijek i Tenju.¹⁴¹⁴ Značajnu ulogu u prevratu učinila je u Vinkovcima HGZ Vinkovci 10. travnja kada su njeni članovi (Stjepan Cerančević, Franjo Čurko i Luka Lukačević) pobunili po nalogu vinkovačkog podnačelnika Josipa Liščića i njegovog stožera u gradskom poglavarstvu hrvatske vojnike 304. streljačke čete uglavnom članove HGZ Vinkovci, koji su zatim razoružali jugoslavenske vojnike srpske nacionalnosti u četi i u

¹⁴¹⁰ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 47.

¹⁴¹¹ M. Frković, Još malo o ulozi Hrvatske Gradjanske zaštite kod uspostave NDH, *Hrvatska država*, br. 10-11., 25. VI. 1956., 5.

¹⁴¹² Političke prilike na kotaru Slavonska Požega nakon uspostave NDH, *Prilog građi za historiju NOP-a Slavonije 1941.*, Historijski institut Slavonije: Slavonski Brod, 1965., 115.

¹⁴¹³ Slavica, HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje: Slavonski Brod, 1982., 22-23.

¹⁴¹⁴ Lazar, DŽAKIĆ, *Slavonija se budi*, Savez udruženja boraca NOR-a: Vukovar, 1970., 47.

vojarni proglasili samostalnost hrvatske države. Taj impuls pobune proširio se Vinkovcima te su mnogi hrvatski časnici počeli razoružavati jugoslavenske vojnike i preuzimati ključna mjesta u gradu (glavni kolodvor, prometne pravce, mostove), a HSZ je osiguravala mjesta u okolici Vinkovaca. Prema podacima preuzimanje vlasti je bilo munjevito, iako je u gradu bilo mnoštvo jugoslavenskih vojnika. Brza intervencija članova HGZ, hrvatskih časnika u vojsci, ustaški nastrojenih dobrovoljaca, pripadnika „Hrvatskog junaka“ te dolazak Nijemaca spriječili su razaranje grada i moguće žrtve.¹⁴¹⁵

U nedalekoj Županji Hrvatska seljačka zaštita je u noći 10/11. travnja zajedno s ustaškom omladinom zauzela općinsko poglavarstvo u Županji i oružničku postaju te je velikom broju zaštitara podijeljeno oružje, pri čemu je najveći dio Zaštite upućen na cestu Gunja-Brčko radi razoružanja jugoslavenskih vojnika koji su se povlačili iz pravca Vinkovaca. Slijedećeg dana privremeno su jugoslavenski vojnici zauzeli općinsko poglavarstvo u Županji te su se članovi HSZ povukli pred većom silom. Na ovom području bilo je pojedinačnih obračuna i žrtava s obje strane, a najviše je stradalo u Posavskim Podgajcima 12. travnja gdje je u sukobu s jugoslavenskim jedinicama u povlačenju stradalo sedam osoba pod nerazjašnjenim okolnostima. Na stanici u Gunji od strane četnika ubijen Mato Jakobović iz Rajeva sela. Mir je uspostavljen 16. travnja kada je za povjerenika Ustaškog stana za Županju imenovan Ante Oršanić koji je proveo polaganje ustaške prisega za sve službenike općine.¹⁴¹⁶

U Sisku je također uspostavljena koordinacija Zaštite s ustaškim elementima te je u proglasu građanima Siska od 10. travnja koju su potpisali zapovjednik HGZ Sisak, predstavnik ustaške vlasti i predstavnik uprave grada pozvan narod na mir i „srdačan doček

¹⁴¹⁵ HDA, fond 891., kut. 69., Razni kazneno-politički spisi, Izvještaj povjerenika vlade NDH za istočnu Slavoniju, 14. V. 1941. U gradu se odbio predati samo jedan puk jugoslavenske vojske te je u slučaju napada prijeto razaranjem grada. U okolici grada je stradao jedan dio civila u odmazdi jugoslavenske vojske. Zločinačka djela srpskih časnika, *Hrvatski branik*, br. 16., 19. IV. 1941., 2.-3.

¹⁴¹⁶ HDA, fond 891., kut. 69., Razni kazneno-politički spisi, Kotarska oblast u Županji povjereniku vlade NDH za istočnu Slavoniju dr. Marku Lamešiću, 3. V. 1941.

njemačke vojske“.¹⁴¹⁷ Na području Siska Zaštita je zauzela sve mostove. Na Savskom mostu kod Galdova došlo je do sukoba s nekim jedinicama jugoslavenske vojske kada je jedan major napao pripadnike Zaštite. Zaštitari su mu ispod konja izvukli dasku na mostu te je pao u Savu. Kako se i dalje nije predavao ubijen je. Na to su se jedinice jugoslavenske vojske počele masovno predavati.¹⁴¹⁸ I u Čazmi su postrojbe Zaštite brzo po Mačekovom proglasu zauzele mjesto i „osigurali red i mir“. Zbog toga su lokalni zapovjednici HSZ dobili visoka mjesta u lokalnom aparatu ustaškog režima.¹⁴¹⁹

Slično je bilo i u Karlovcu gdje je od nekih jedinica HSZ uspostavljena „ustaška milicija“. U skladu s Mačekovim proglasom, ali i očekujući vjerojatno da će time zaslužiti bolje položaje u novoj državi neki od vođa Zaštite karlovačkog okruga odmah su se stavili na raspolaganje novim vlastima. Tako je zapovjednik »Zaštite« u Karlovcu trgovac Zdravko Berković već 10. travnja navečer primljen za člana »Ustaškog stana« u Karlovcu, a slično je bilo i s Marijanom Juretićem, zapovjednikom »Zaštite« u Slunju, Mijom Mrauncem u Cetingu, te funkcionerima Zaštite u Glini i Ogulinu.¹⁴²⁰ Na području Karlovca ustaška infiltracija u redove HSZ bila je najuspješnija u selu Šišljavić i Draganić. HSZ u Šišljaviću predvođena Tomom Družakom, koji je preko svog brata Franje Družaka, člana ustaške organizacije na zagrebačkom sveučilištu, bio povezan s ustaškim vodstvom, u travanjskom ratu 1941. preuzeo je vidnu ulogu u preuzimanju vlasti i razoružavanju pripadnika jugoslavenske vojske. Slično je bilo i s odredom HSZ u selu Draganić pod vodstvom satnika HSZ Jakova Jurčića (*u NDH postao pobočnik ustaškog tabornika u Karlovcu*) koji su razoružali žandarmerijsku stanicu u Draganiću. Jedinice HSZ iz Duge Rese su osiguravale jedan dio puta poglavnika Pavelića kada se ovaj u talijanskim kamionima kretao na ruti

¹⁴¹⁷ Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, Ustaški režim u Sisku, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 347.

¹⁴¹⁸ Mahmud, KONJHODŽIĆ, Sisak 1941., *Riječi – časopis MH Sisak*, br. 2., Sisak, 1969., 57.

¹⁴¹⁹ Ivan, KLEPAC, Djelovanje KP i stvaranje prve partizanske čelije na području općine Čazma, *Zbornik Čazma 1226.-1976.*, Čazma, 1976., 249.

¹⁴²⁰ Milan, BEKIĆ, Ivo, BUTKOVIĆ, Slavko, GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta: Zagreb, 1965., 32.

Rijeka-Karlovac. Isto tako na području Gorskog kotara u Delnicama, Čabru, Ogulinu i drugim mjestima toga kraja, HSZ preuzima brojna vojna skladišta i vojnu opremu koja su se tu nalazila, zauzete su važne raskretnice putova, počela je kontrola prometa i legitimiranje prolaznika. Sve vojne jedinice jugoslavenske vojske u povlačenju su također ovdje razoružavane.¹⁴²¹

Tijekom razoružavanja demoralizirane i poražene jugoslavenske vojske često uopće nije bilo sukoba. O mirnom razoružavanju jugoslavenskih vojnika u parku grofa Pejačevića kod Našica od strane Zaštite piše u svojim sjećanjima i kasniji partizanski komandant Ivan Šibl: „Deset Mačekovih zaštitara s klobucima razoružavalo je bataljon, ako ne i cijeli puk. Vojnici su disciplinirano, jedan po jedan, prilazili i odlagali oružje i opremu (...) Zaštitari su sve to uredno razvrstavali.“¹⁴²² Razoružavanje demoraliziranih postrojbi jugoslavenske vojske vršeno je i na području Samobora. Ovdje je Zaštita na cesti Samobor-Bregana zaplijenila blagajnu jednog puka gdje je nađeno sedamnaest milijuna dinara. Blagajna je pod pratnjom zaštitara prenesena u Zagreb.¹⁴²³

Za kratkotrajnog travanjskog rata u nekim naseljima po nalogu Banske vlasti žandarmerijske stanice su popunjavane članovima HSZ, te je tako žandarmerijskoj stanici u Slunju pridodano 35 „zaštitara“ na čelu s učiteljem rezervnim poručnikom Milanom Kosanovićem. Oni su bili zaduženi za čuvanje mostova na Korani i Slušnici miniranih od strane vojske (600 kg eksploziva), ali su čim je ban Šubašić 10. travnja prošao kroz Slunj u bijegu uklonjeni od strane HSZ, te su Nijemci lako ušli u Slunj i dalje.¹⁴²⁴ Cijeli štab VII armije zarobljen je u Slunju od HSZ među njima i general Dušan Trifunović. U Petriji je zarobljen štab I. grupe armija i komandant IV. armijske oblasti general Pantelija Jurišić i njegov pomoćnik. Većina zarobljenih generala je u pratnji HSZ otpremljena i zatvorena u

¹⁴²¹ Ivo, KOVAČIĆ, Gorski kotar u ustanku 1941., *Gorski kotar u radničkom kotaru i NOB*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara: Rijeka, 1974., 183-184.

¹⁴²² Ivan, ŠIBL, *Sjećanja. Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba*, I., Globus: Zagreb, 1986., 36-37.

¹⁴²³ Dane, ŠIJAN, *Samobor u prošlosti i sadašnjosti*, Stylos: Zagreb, 1971., 142.

¹⁴²⁴ *Kotar Slunj i kotar Veljun i NOB i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac, 1988., 66.

Zagrebu u vojarni IV pješadijske podčasničke škole „Kraljica Marija“ pri čemu je nastradao general Pantelija Jurišić koji je od strane HSZ brutalno pretučen. U zatvoru su zadržani samo časnici Srbi dok su ostali pušteni kućama.¹⁴²⁵

Na području Dalmacije vladala je specifična situacija zbog skore talijanske okupacije. Zbog toga je politika suradnje vodstva HSS s talijanskim vlastima u toj sredini bila nemoguća. Ovdje je većina vodstva stranke prešla na primjenu poznate formule vodstva HSS-a, koja se izražavala u riječima »politike čekanja«. Ipak i na području Splita Zaštita je kratkotrajno nastupila u očuvanju „reda i mira“ i razoružavanja jugoslavenskih vojnika. Splitski novinar i kroničar zbivanja Antun Kisić je zapisao: »Gradom patroliraju zaštitari. Bilo je tu mladosti od 16-18 godina, gimnazijalaca, koji su nosili vojničke kacige i puške, koje su dosizale do pete. Dovedena iz okolišnih sela seoska zaštita bila je smještena na Gričama i patrolirala je li ona većinom u vojničkim kaputima, sa oružjem, a crvena kapa na glavi, a bilo ih je kao zaštitara i samih vojnika. Splitskog se težaka nije vidjelo u ovoj službi“.¹⁴²⁶ Jedan od prvaka HSS Josip Berković kod splitskog redarstva u suglasnosti s ustaškim povjerenikom Luetićem dogovarao je preuzimanje vlasti u gradu. Međutim, to je bilo kratkotrajno jer uskoro u Split ulaze talijanske trupe. Na području Šibenika ustaški elementi povremeno dobivaju pomoć Zaštite.

U sjevernom dijelu Dalmacije Zaštita je vidljivije došla do izražaja u Sinju i Drnišu gdje jedinice HSZ čuvaju javne zgrade te red i mir.¹⁴²⁷ U Sinju je komandant 47. artiljerijskog puka pukovnik Stjepan Grlić zapovijedio demobilizaciju puka što je izvedeno do večeri 10. travnja. Vojnici i mobilizirani konji pušteni su kućama, a HSZ i ustaše preuzeli su čuvanje vojne opreme te postrojbe.¹⁴²⁸ Prema svjedočenju komunista Ivana Perića sa sinjskog područja Zaštita se ovdje: „javila kao jedini nosilac reda. Ona je razoružavala vojsku koja se

¹⁴²⁵ Mile, BJELAJAC, Predrag, Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880.-1942.*, n. dj., 246.

¹⁴²⁶ Antun, KISIĆ, *Ljetopis grada Splita 1941.*, 26. (rukopis u knjižnici grada Splita)

¹⁴²⁷ JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 49.

¹⁴²⁸ BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva...*, n. dj., 51.

vraćala, skupljala oružje i održavala red. Ali to je trajalo samo tjedan dana. Nakon toga su došli Talijani razoružali ih i Zaštite više nije bilo.“¹⁴²⁹ Prema elaboratu komunističkih vlasti izgleda da je samo na području Imotske krajine prelazak članova HSZ u ustaški pokret bio masovan. Lujo Domjan, Toni Kolumbani, Bogašin Šoić, Bariša Cicilijani, Ivan Lončar, Nikola Brečić, Stjepan Kujundžić svi visoki časnici HSZ u travnju 1941. dobivaju mjesta u ustaškom aparatu te sada već kao zapovjednici postrojbi ustaške milicije, odnosno bivših zaštitara, čine masovne zločine nad srpskim stanovništvom na neretvanskom području.¹⁴³⁰ Suprotan primjer bio je u nedalekoj Makarskoj gdje se većina članova HSZ pasivizirala, da bi kasnije manji dio pristupio ustašama, a tijekom razvoja NOP-a na makarskom području većina bivših članova HSZ ulazi u NOP.¹⁴³¹

Na mostarskom području su 13. travnja pripadnici Zaštite, koji su i na mostarskom području činili okosnicu pobune, uhitili su na mostarskom uzletištu grupu ljudi koje su sumnjicali za pokušaj diverzije, otjerali ih prema Mostarskom blatu i tamo likvidirali.¹⁴³²

VIII. EPILOG

1. Hrvatska seljačka zaštita u NDH, „pokušaj puča“ protiv ustaša i njena „likvidacija“ tijekom svibnja 1941.

Nakon što je svojim djelovanjem prvih dana postojanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) praktički omogućila novom ustaškom režimu da na području Banovine Hrvatske preuzme svu vlast u svoje ruke, postrojbe HSZ trebale su omogućiti i daljnju uspostavu vlasti NDH i na teritoriju Bosne i Hercegovine koji je po odluci njemačkog vođe Adolfa Hitlera

¹⁴²⁹ DAS, Zbirka memoarske građe, kut 35a., MGII/fas. 1., Djelovanje građanskih stranaka između dva svjetska rata i u NOB-u., Razgovor s Nikolom Sikiricom i ostalima vodila Fikreta Jelić-Butić, 21. II. 1980.

¹⁴³⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 80.

¹⁴³¹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01.32., Građanske stranke za kotar Imotski, 80.

¹⁴³² *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1986., 111.

pripao novoj ustaškoj državi. Zbog toga je pet dana nakon osnivanja NDH 15. travnja 1941. Slavko Kvaternik pozvao Zvonka Kovačevića zbog osiguranja postrojbe od 400 zaštitara¹⁴³³ radi preuzimanja vlasti u Sarajevu od njemačkih trupa i da će oni tamo ostati tri tjedna i osiguravati red dok se situacija ne stabilizira. Dva dana nakon kapitulacije jugoslavenske vojske 19. travnja 1941. godine Vojskovođa Slavko Kvaternik odredio je da se jedinicama HSZ i HGZ zbog njihovog doprinosa koji su dali prilikom stvaranja NDH dodijeli naziv „Hrvatskih zaštitnih lovaca“.¹⁴³⁴

U dogovoru Kovačevića s Milanom Pribanićem uskoro je takav odred i formiran i uklopljen u tkz. *Bosansko-hercegovački odjel* za uspostavu ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini. Po zapovijedi Slavka Kvaternika ustrojen je 20. travnja u Zagrebu *Bosansko-hercegovački odjel* koji su činili: a) Stožer na čelu s zapovjednikom pukovnikom Matijom Čanićem, b) domobranski bataljun s tri satnije na čelu s zapovjednikom Milivojem Bralićem, c) satnija ustaša, d) bataljun Zaštitnih lovaca s tri satnije pod zapovjednikom Milanom Pribanićem, e) satnija redarstva, f) vod oružnika, g) satnija skauta, h) vod konjanika, i) vod Bosanaca koji su se odazvali pozivu pukovnika Pere Blaškovića. Odjel je podijeljen u željeznički i automobilski ešalon te je krenuo 20. travnja iz Zagreba prema Bosni.¹⁴³⁵ Odjel je dakle imao zadatak uspostavljanja nove vojne i redarstvene vlasti NDH na prostorima Bosne i Hercegovine. Naime, trebalo je preuzeti pojedine funkcije od njemačke vojske koja je u prvo vrijeme držala svu vlast na području Bosne i Hercegovine u svojim rukama.¹⁴³⁶ Zaštitni lovci pod vodstvom Pribanića i Kovačevića trebali su privremeno služiti kao neka vrsta redarstva s time da je Zvonko Kovačević dobio titulu povjerenika za javni red i sigurnost i zapovjednika

¹⁴³³ Batušić tvrdi da je zaštitara bilo oko 1000. Prva pukovnija Zaštite za odlazak u Bosnu formirana je na igralištu „HAŠK“-a na Maksimiru.

¹⁴³⁴ „Hrvatski zaštitni lovci“ priznanje seljačkoj i građanskoj zaštiti, *Hrvatski narod*, br. 67., 20. IV. 1941., 15. *Narodne novine*, 26. IV. 1941., 2. Ante Pavelić u svojim zapisima spominje Seljačku zaštitu samo kao organizaciju sastavljenu od članova ustaške organizacije, što očito nije točno. PAVELIĆ, *Doživljaji...*, n. dj., 117.

¹⁴³⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 30. IX. 1948.

¹⁴³⁶ Jedinice jugoslavenske vojske u BIH predale su se 15. travnja 1941. njemačkoj vojsci koje je isti dan ušla u Sarajevo. Istovremeno su njemačke postrojbe 16. motorizirane divizije zarobile na Palama Vrhovnu komandu vojske Kraljevine Jugoslavije.

grada Sarajeva. Osim Kovačevića pukovnik Pero Blašković bio je postavljen za zapovjednika Bosanskog divizijskog područja, a Petar Petković je postao posebni izaslanik vlade NDH za resor javne sigurnosti i reda na području cijele Bosne i Hercegovine.¹⁴³⁷

Po zapovijedi *Bosansko-hercegovački odjel* je krenuo prema Bosni 20. travnja 1941. nakon što je napravljen mimohod pred Poglavnikom na zagrebačkom Gornjem gradu koji ih je pozdravio s pozivom: „Pođite sretno i javite se s Drine“.¹⁴³⁸ Automobilski ešalon BH-odjela krenuo je dan poslije 21. travnja, kao pratnja Kvaterniku. Prije Sarajeva *Bosansko-hercegovački odjel* je preko Kostajnice ušao u Banja Luku, razoružao preostale vojnike jugoslavenske vojske i žandarmeriju i preuzeo vlast u gradu. Od ulaska njemačkih postrojbi u Sarajevo 15. travnja 1941. do dolaska u grad prvih vojnih odreda BH-odjela iz Zagreba u noći 23. travnja i zoru 24. travnja, nastupilo je višednevno iščekivanje događaja jer su vlast u gradu sada preuzele različite skupine među kojima su bili pripadnici muslimanske organizacije unutar desnog krila HSS od braće Kulenović (Osmana i Džafera), Ademage Mešića, Munira Šahinovića Ekremova i drugih.¹⁴³⁹ Među njima bila je i manja skupina HGZ iz Sarajeva na čelu s njenim političkim predstavnikom Jozom Sunarićem.

Nakon dolaska BH-odjela u Sarajevo čitav upravni i policijski aparat na čelu s banom Drinske banovine Mihaldžićem je smijenjen i uspostavljena je nova građanska i vojna uprava. Uskoro 23. travnja u grad stižu i novi povjerenici vlade NDH Hakija Hadžić i svećenik Božidar Bralo, a dan kasnije i Jure Francetić kao povjerenik za Ustašku vojniciu i ustrojstvo hrvatske vlasti u cijeloj BiH s izuzetkom bivše Vrbaske banovine.¹⁴⁴⁰ U Sarajevu je jedan dio Zaštite pod vodstvom Kovačevića preuzeo policijsku službu od Nijemaca, dok je drugi pod

¹⁴³⁷ Mladen, COLIĆ, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941. godine, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša: Sarajevo, 1973., 500.

¹⁴³⁸ Krunoslav, BATUŠIĆ, Hrvatska seljačka i građanska zaštita kao dio hrvatske vojske, *Drina*, br. 2., 1963., 21.

¹⁴³⁹ Hrvatska vojska na putu u Bosnu stigla je u Sarajevo, *Hrvatski narod*, 29. IV. 1941., 2. O tome govori i Kovačević kada napominje da se u Sarajevu uopće nije znalo koja skupina je glavna, jer su sve radile na svoju ruku. Više u: Zlako, HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Institut Ivo Pilar: Zagreb, 2012., 736.-748.

¹⁴⁴⁰ Ante, DŽEBA, Mačekova zaštita u sprezi s ustašama uspostavlja vlast, *Sarajevo u revoluciji*, II., Sarajevo, 1977., 118.

Pribanićem „operirao“ na širem području grada skupljajući razne vojničke materijale ostale iza bijega jugoslavenske vojske, stacionirajući se u vojarnama u Novom Sarajevu. U vojnom logoru kralja Aleksandra u Sarajevu nalazilo se također mnogo zarobljenih jugoslavenskih vojnika pod njemačkom stražom, te su zaštitari na zahtjev Nijemaca odvojili hrvatske od srpskih časnika.

Zaštita je po nalogima šefa sarajevske policije Zubića, upravnog povjerenika NDH „nad cjelokupnim historijskim teritorijem Bosne i Hercegovine“ Hakije Hadžića i katoličkog svećenika Božidara Brale uhitila u Sarajevu oko 300 osoba, većinom komunističkih simpatizera i službenika bivšeg režima Srba i Židova koji su potom zatvoreni u zatvoru na „Balediji“, dok su ustaše na čelu s ustaškim povjerenikom za BiH Jure Francetića djelovale samostalno i također vršili uhićenja.¹⁴⁴¹ Kovačević je bio zapovjednik grada 20 dana, ali po svom priznanju Kvaterniku on uopće nije imao kontrolu nad gradom i okolicom jer „je u gradu Sarajevo bilo 100 komandanata“ od Nijemaca do Francetića.¹⁴⁴² Kovačević je službeno upravljao policijskom stražom grada Sarajeva snage oko 300 ljudi uz kojih je bilo pridodato 100 zaštitara.¹⁴⁴³

Iz Sarajeva je 30. travnja 1941. godine Jurišna satnija HGZ krenula put Vlasenice na molbu načelnika toga grada Kadića. No, neprilike kod Han pijeska prisilile su većinu pripadnika satnije da se vrate u Sarajevo, dok je put Vlasenice nastavio Batušić s još trojicom zaštitara. U Vlasenici ih je dočekaio slavluk i mnoštvo naroda koji su bili razočarani brojem pristiglih (četvorica) Mačkovih zaštitara. Sutradan je Batušić podigao hrvatsku zastavu na

¹⁴⁴¹ Kovačević u svom iskazu tvrdi da zaštitari nisu bili uključeni u likvidacije uhićenih, kojih je bilo. Neki zaštitari su se pustili u pljačku sarajevskih trgovina, ali ih je Kovačević odmah degradirao i poslao nazad u Zagreb. Isljednik tvrdi da su mnogi uhićeni kasnije završili u logorima u NDH (Drnje, Jasenovac, Jadovno) gdje su likvidirani, na što Kovačević nije imao komentara. Zanimljivo je i to da Kovačević, prema svom iskazu, nije smijenio nijednog policijskog službenika srpske nacionalnosti za vrijeme dok je bio zapovjednik policije u Sarajevu, što je Kvaternik, kada se Kovačević vratio u Zagreb, oštro kritizirao. HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 5. X. 1948.

¹⁴⁴² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 5. X. 1948.

¹⁴⁴³ OZK, Žalba Okružnom sudu Zagreb, K. 60/49., 2. IV. 1949. Kovačević navodi da je od 300 policajaca u Sarajevu nad kojima je imao komandu 250 bilo Srba, 30 muslimana i 20 Hrvata. Također navodi da je u to vrijeme u Sarajevu izdao oko 1000 propusnica za Beograd i Crnu Goru.

obali Drine i poslao telegram Poglavniku iz Vlasenice: „Danas je na obali Drine razvijena hrvatska zastava (...) da se bude vijala dok Drina bude tekla“.¹⁴⁴⁴ Poslije toga Pribanić se vraća u Sarajevo.

Nakon što su u Sarajevo stigle pohodne pukovnije sa Savskog i Osječkog divizijskog područja jedan dio zaštitara pod vodstvom Pribanića (njih oko 300) je po naredbi Pere Blaškovića napustio Sarajevo i upućeno prema Mostaru i istočnoj Hercegovini. Prema iskazima svjedoka (dr. Fedor Lukač) u Mostaru je Zaštita načinila zločine nad srpskom stanovništvu bez ikakve osude. Pojedinačna su strijeljanja izvršena na obali Neretve.¹⁴⁴⁵ Treba napomenuti da su u travanjskom ratu na području Mostara i Čapljine pripadnici jugoslavenske vojske počinili zločin nad dijelom hrvatskog stanovništva te im spalili imovinu. Od strane bilećkih vojnih pitomaca i četnika ubijeno je 25 osoba, a sedam osoba ubijeno je u okolini Mostara u selima Cim, Zahum i Bijelo Polje.¹⁴⁴⁶ Oružništvo NDH je uhitilo dio tih ljudi, ali su oni početkom svibnja 1941. pušteni od strane talijanskih vlasti. Talijanske vojne jedinice su sve do potpisivanja Rimskih ugovora spriječavala osnivanje bilo kakvih vlasti NDH - civilnih i vojnih, na svom okupacijskom području, a u demilitariziranoj zoni (Zona II) to su činili i poslije toga. Nakon potpisivanja Rimskih ugovora po kojima je utvrđena granica između NDH i Kraljevine Italije Talijani su dopustili da sada na područje Jadranskog divizijskog područja uđu i hrvatske postrojbe. Prema talijanskim izvorima na područje Mostara 5. lipnja 1941. stiglo je 100 zaštitnih lovaca s dva automobila, pet kamiona i šest motor-kotača.¹⁴⁴⁷ Pritom je između Talijana i lovaca u Mostaru izbio niz incidenata, zbog čega je general Prpić,

¹⁴⁴⁴ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska država*, br. 18-19., veljača 1957., 6. Ukoliko je priča točna na primjedbe stanovništva Vlasenice „Jel, a kako ti vojska...“ Vidjeli smo samo vas četvoricu uniformiranih“, Batušić je navodno odgovorio: „Evo je. Tu je vojska. Vojska ste svi vi skupa. Vi ćete braniti vaš prag i vaše ognjište, a ujedno i granicu Hrvatske Države na Drini“.

¹⁴⁴⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 5. X. 1948., COLIĆ, n. dj., 501.

¹⁴⁴⁶ *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Zagreb, 1942., 33.-38.

¹⁴⁴⁷ *Zbornik dokumenata NOB u Dalmaciji*, knjiga 1., dok. 178.

zapovjednik Jadranskog divizijskog područja, dao zapovijed lovcima da napuste Mostar i odu u Sarajevo.¹⁴⁴⁸

Uskoro je u Zagrebu početkom svibnja 1941. formiran drugi odred Zaštite u svrhu pomoći Pribanićevim Zaštitarima u istočnoj Hercegovini. Međutim, ustaškom vodstvu su smetale naglašene manifestacije daljnje pripadnosti HSZ Mačeku i HSS. Tako je drugi odred konjaničke HSZ tijekom marširanja kroz Zagreba za Bosnu pjevao: „Marširala, marširala Mačekova garda“ što je loše primljeno u ustaškim redovima. Kovačević je brzo intervenirao te je odred zaustavljen i raspušten 10. svibnja.¹⁴⁴⁹ Nenadano su ustaške vlasti počele se postavljati negativno prema Zaštiti. Konstantno negodovanje djelovanjem Zaštite raslo je u ustaškim redovima tako da je Kvaternik pozvao Kovačevića da naredi svojim ljudima iz Mostara i istočne Hercegovine da se u Zagreb ne smiju vratiti u uniformama, jer se „ne smije vidjeti nikakova druga uniforma osim ustaške“.¹⁴⁵⁰ Naime, sredinom svibnja 1941. odnosi između vodstva HSZ i ustaške vlasti već su bili pomućeni i nejasni. U vrhovima ustaškog pokreta počelo je vladati sve veće nepovjerenje prema zaštitarima. Već sredinom svibnja 1941. Batušić je kao pomoćnik zapovjednika HSZ u Sarajevu dobivao obavijesti o raznim intrigama visokopozicioniranih ustaških pojedinaca protiv Zaštite. Da se informira o stanju u Zagrebu Kovačević prepušta zapovjedništvo Batušiću nad jedinicama Zaštite u Sarajevu. U međuvremenu 18. svibnja potpisani su Rimski ugovori između Pavelića i Mussolinija o prepuštanju hrvatskog teritorija na moru Italiji. Ta vijest izazvala je u redovima sarajevske Zaštite šok i ogorčenje, te su se tražila objašnjenja takvog postupka. Prema Batušiću: „Nakon

¹⁴⁴⁸ Nikica, BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH 1941.-1945.*, n. dj., 97.

¹⁴⁴⁹ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Vjekoslava Dinagla 28. V. 1947

¹⁴⁵⁰ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića 5. X. 1948. Sve je to bilo i potencirano zbog „Afere Mitterhammer“. Naime, početkom svibnja 1941. godine Otto Mitterhammer, agent njemačke obavještajne službe, inače predratni referent za tisak u njemačkom konzulatu u Zagrebu, održao je tajni sastanak sa nekim viđenjim prvacima HSS Augustom Košutićem, Leakovićem i M. Glojnaricom sa ciljem da ih privoli za obavještajnu suradnju, ali i ispita mogućnosti u redovima HSS i HSZ da se Pavelićev režim zamijeni takvom vladom u kojoj bi glavnu ulogu imali istaknutiji HSS. Ustaše su saznale za ovaj sastanak te su Košutić, Glojnaric i Leaković 6. svibnja 1941. uhićeni, a Ministarstvo vanjskih poslova NDH uložilo je protest Berlinu. Nakon toga Mitterhammer je povučen iz Zagreba u Beograd, a uhićeni prvaci HSS pušteni 14. svibnja 1941. na slobodu. Slavko, KOMARICA, Slavko, ODIĆ, *Gestapo u Jugoslaviji*, Centar za informiranje i publicitet: Zagreb, 1977., 236.-237.

velikog oduševljenja, nastala je u gradu teška atmosfera i prigušeno šaputanje“.¹⁴⁵¹ To nije bio slučaj samo sa Zaštitom. Njemački opunomoćeni general u NDH Gleise Horstenau u svom telegramu Vrhovnoj komandi od 19. svibnja 1941. piše: „Sinoć objavljeni Rimski ugovori djelovali su u čitavoj Hrvatskoj porazno. (...) Vlada koja ionako ne uživa previše širok oslonac, izgubila je u javnosti još više podrške. Kamo god čovjek dođe čuje prijetnje na račun Talijana. Ne postoje, doduše, preduvjeti za neki povezani ustanički pokret, no povećanje broja pojedinačnih akcija zasigurno je moguće. Potpuno povlačenje njemačkih trupa izazvalo bi znatno slabljenje javnog reda.“¹⁴⁵²

Tih dana dolaze u Sarajevo privatna pisma zaštitarima da je Zaštita u Zagrebu prisilno razoružana. Na osnovu tih vijesti Batušić prepušta komandu nad Zaštitom u Sarajevu Milanu Pribaniću i 20. svibnja odlazi u Zagreb. U Zagrebu je po pitanju Zaštite i njene daljnje uloge u ustaškom vodstvu vladala konfuzija. Vojskovođa Kvaternik i domobranstvo u stvaranju žele se oslanjati na Zaštitu, dok određeni ustaški rasovi traže njeno hitno raspuštanje. Dolazi do svojevrsnog dvovlašća između Kvaternika i ustaša povratnika, dok je Pavelić bio zauzet vanjskom politikom novostvorene države prema Mussolinijevoj Italiji. Batušić stigavši u Zagreb od Kvaternika dobiva naređenje da sa zaštitarima ode u Mostar i Nevesinje „koji su ugroženi od crnogorskih bandita“, a na Batušićevo pitanje što se događa sa Zaštitom, Kvaternik odgovara: „Ma ništa, ništa, sve će se to urediti“. Kada s Kvaternikovom zapovijedi zajedno s šefom ustaške policije u Zagrebu Božidarom Cerovskim dolazi po svoje ljude i opremu za put prema Hercegovini pred sjedište Zaštite u Koturaškoj ulici (*jašiona HSZ*) biva uhićen od ustaških povratnika pod vodstvom ustaškog pukovnika Tomislava Sertića.¹⁴⁵³ Nakon što je čuo za uhićenje Batušića, Kvaternik je tražio da ga se pusti, što je Cerovski i izvršio. Netom po Batušićevom izlasku iz zatvora 21. svibnja 1941. kod Pavelića u Banskim

¹⁴⁵¹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska država*, g. III., (1957.), br. 20-21. (srpanj).

¹⁴⁵² Bogdan, KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus: Zagreb, 1980., 37.

¹⁴⁵³ Krunoslav, BATUŠIĆ, Kako je srušena Jugoslavija 1941., *Hrvatska država*, g. III., (1957.), br. 20-21. (srpanj).

dvorima našli su se Vojskovođa Slavko Kvaternik, Krunoslav Batušić i Zvonko Kovačević da nakon niza incidenata riješe pitanje Zaštite u okvirima novih vlasti. Sva trojica su vršila pritisak na Pavelića da Zaštita ne smije biti raspuštena „jer bi to moglo imati bolne posljedice i ogorčenje u narodu“. Pavelić je Batušiću naglasio da su za njegova boravka u Rimu, gdje je potpisao Rimske ugovore, mnogi pripadnici Zaštite u Zagrebu nakon vježbi demonstrativo uzvikivali po ulicama „Dolje Pavelić, dolje Poglavnik“ pri čemu su od ustaša razoružani i raspušteni. Na pitanje Pavelića kakvo je stanje u Bosni i narodu Batušić je neuvijeno rekao „Duh je u vojsci i među narodom bio odličan, sve do pred nekoliko dana, odnosno do objave „Rimskog pakta“. Na to je Pavelić iznio Batušiću da je to samo privremeno.¹⁴⁵⁴

Kvaternik je naglasio da će slijedeći „Vojni list“ donijeti njegovu zapovijed da se u okviru domobranstva od jedinica HGZ i HSZ formiraju „Hrvatski zaštitni lovci“ ili „Lovačka pukovnija“ u kojoj će služiti „isključivo zaštitnici i njihovi sinovi“. Očigledno je Pavelić pod pritiskom popustio i rekao da će Zaštitu ostaviti pri čemu je Batušiću i (očito Kovačeviću op. a.) napomenuo da su oni odgovorni za njeno držanje. Dva dana kasnije sva četvorica su se ponovno našla u zagrebačkim Banskim dvorima i pri tom je Kvaternik donio tiskanu svoju odredbu i usaglašeno je da se ide u stvaranje pukovnije „Hrvatskih zaštitnih lovaca“.¹⁴⁵⁵

Dana 23. svibnja 1941. u „*Vijesniku vojnih naredbi i zapovjedi*“ objavljena je odredba vojskovođe Kvaternika u kojoj stoji: „Obzirom na velike zasluge prigodom uspostave Nezavisne Države Hrvatske Građanska zaštita u Zagrebu od današnjeg dana je sastavni dio Hrvatskog domobranstva, te će prema tome organizatorno i disciplinski potpadati pod redovite vojne vlasti. To posebno tijelo zove se: „Hrvatski zaštitni lovci“. Ova odredba se tiče samo Hrvatske građanske zaštite u Zagrebu, a ne odnosi se na ni nijednu drugu jedinicu ili

¹⁴⁵⁴ Krunoslav, BATUŠIĆ, Razoružanje hrvatske građanske zaštite 1941., *Hrvatska Država* (München), g. III. (1957.), br. 24 (srpanj).

¹⁴⁵⁵ Krunoslav, BATUŠIĆ, Razoružanje hrvatske građanske zaštite 1941., *Hrvatska Država* (München), g. III. (1957.), br. 25 (kolovoz). Batušić je napomenuo da je u međuvremenu dok je on bio u Bosni Zlatko Fabijanec primio u Zaštitu oko 200 ljudi koji su prije bili iz nje isključeni.

formaciju Hrvatske seljačke ili građanske zaštite“.¹⁴⁵⁶ Osim toga u „Narodnim novinama“ od 26. travnja 1941. godine je ponovljena ista odredba s napomenom da će daljnje konačno ustrojstvo ove postrojbe biti određeno naknadnim odredbama Vrhovnog Vojskovođe.¹⁴⁵⁷ Barić je dobro primjetio, što Batušić u svojim sjećanjima ne spominje, da je prema Kvaternikovoj odredbi od 19. travnja 1941. godine cijela Hrvatska seljačka i građanska zaštita trebala biti ustrojena pod novim imenom „Hrvatskih zaštitnih lovaca“, a sada je odredbom od 23. travnja 1941. to omogućeno samo HGZ u Zagrebu. Barić pritom dodaje da za razliku od Kvaternika druge ustaše nisu željele da se jednoj organizaciji HSS daje povlašteni položaj unutar novoustrojvanih oružanih snaga NDH.¹⁴⁵⁸ Međutim, u međuvremenu su ustaški povratnici izvršili ponovni pritisak na Pavelića i pokazali mu dokaze o potencijalnom „puču“ Zaštite protiv ustaša i njenom „vjerolomstvu“, a i Vojskovođa Slavko Kvaternik je potom bio nemoćan.¹⁴⁵⁹

O mogućnostima „puča“ i stvarnom razmišljanju u vodstvu HSZ u svibnju 1941. teško je govoriti. U tu svrhu se za sada raspolaže fragmentarnim podacima i nekim izvještajima prema kojima je moguće dati određen zaključak. No, on se mora uzeti u obzir kao nepotpun. Radi pokušaja „puča“ protiv ustaške vlasti uhićeni su sredinom svibnja 1941, predsjednik Sveučilišne organizacije HSS Mladen Vrsaljko i dva studentska čelnika HSS Ivan Štefanec i Zdravko Pavečić i sprovedeni u prostorije policije. Prema Grgi Erešu, povjereniku ustaške mladeži na zagrebačkom sveučilištu, ta uhićenja su sprovedena na naređenje Zdenka Blažekovića (1915.-1947.) stožernika Sveučilišnog ustaškog stožera u Zagrebu jer su

¹⁴⁵⁶ *Vjesnik vojnih naredaba i zapovijedi za cjelokupnu oružanu snagu Hrvatske države*, Naredbe, br. 13., 23. V. 1941., 142.

¹⁴⁵⁷ HDA, SDS RSUP SRH, šif. 010. 28., elaborat Hrvatska seljačka i građanska zaštita, izvod iz saslušanja Milana Pribanića.

¹⁴⁵⁸ BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske...*, n. dj., 98.

¹⁴⁵⁹ Zanimljivo da je ustaški povjerenik za BiH Jure Francetić bio protiv raspuštanja Zaštite u ovom trenutku.

spomenuti „zajedno Seljačkom zaštitom proveli organizaciju puča i preuzimanja vlasti“. Istovremeno je Ereš naoružao 100 studenata radi osiguranja okoline na Sveučilištu.¹⁴⁶⁰

Vrlo je teško, u pomanjkanju drugih dokaza, potvrditi da li je stvarno bilo kakav „puč“ planiran ili je to bila preventivna akcija ustaša. Ereš je kasnije, kada je saznao da je cijela Zaštita razoružana i raspuštena, pitao Blažekovića da li su i uhićenje koja je on proveo u vezi s tim, na što mu je Blažeković odgovorio da je to bila samo preventivna akcija.¹⁴⁶¹ Potvrdu o raširenom nezadovoljstvu u Zagrebu tih dana donosi i Raffaello Casertano, prvi tajnik veleposlanstva Kraljevine Italije u Zagrebu, svojom depešom u Rim od 24. svibnja 1941. godine. U depeši stoji da su glasine o mogućem puču nakon potpisivanja Rimskih sporazuma sve jače. Sve je to strašilo ustašku vlast koja nije imala dovoljno razvijene vlastite snage „dok policija ne skriva zabrinutost zbog nezadovoljstva raširenog posvuda“. U dijelovima grada oko Savskog mosta došlo je do sukoba jedne ustaške patrole i nekih jedinica Zaštite i ispaljeno je nekoliko hitaca. Osim toga, prema istoj depeši, neki povjerenici „bivše HSS prikupljaju potpise na apelu, potvrđenom da se uputi Hitleru, u kojem ga pozivaju da intervenira u Hrvatskoj.¹⁴⁶² Čini se da je u „urotu“ protiv ustaške vlasti bio umješan i Dragec Belak, vođa Konjaničke HSZ, inače izrazito protuustaški nastrojen. Međutim, njegova neopreznost i javni protuustaški nastupi tijekom kraja travnja 1941. samo su pospješili ustašku odluku o razoružanju i likvidaciji Zaštite.¹⁴⁶³

Prema iskazu ustaškog pukovnika Ante Moškova raspoloženje stanovništva za vrijeme Pavelićevog izbivanja u Italiji bilo je „kolebljivo i kritično“. Časnici su izražavali samovolju prema Kvaterniku i starim austrijskim časnicima i izgledalo je da oni nemaju kontrolu. Moškov također tvrdi da su se pojavile ideje o puču, ali se „pomoću uvjeravanja odustalo od te zamisli“. Zbog toga je nakon povratka iz Bosne Zaštita iznenada razoružana, a

¹⁴⁶⁰ HDA, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 60. Saslušanje Grge Ereša.

¹⁴⁶¹ HDA, osobni fond Bogdana Krizmana, kut. 60. Saslušanje Grge Ereša.

¹⁴⁶² KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, n. dj., 39., 128.

¹⁴⁶³ ZIG NDH, fond 1549., II-25., br. 1060., Belak Dragec.

njeni vođe uhićeni.¹⁴⁶⁴ Kvaternik u svom iskazu o raspuštanju Zaštite tvrdi da se Pavelić odlučio na taj potez zbog toga jer je na osnovu svojih izvora doznao da je ona „protudržavna i služnik dr. Mačeka“ te je naredio progon Zaštite. Navodno je Kvaternik nudio ostavku na svoju dužnost ako se zaštitari budu progonili, te je Pavelić odustao od progona.¹⁴⁶⁵ U postupku raspuštanja Zaštite Kovačević je vidio Pavelićev strah od toga da je Zaštita i dalje pod kontrolom dr. Mačeka i da bi se u određenom trenutku mogla „otrgnuti“ od ustaša.¹⁴⁶⁶ Neki vođe Zaštite su poslije 10. travnja tražili savjet od vodstva HSS što da se radi jer oni nisu željeli s ustašama. Tako je glavni intendant HSZ Ilija Rešković pitao Josipa Reberskog o tome, ali mu je Reberski rekao da se izvuče kako može, da je situacija takva kakva je. I Rešković također svjedoči da su pripadnici Zaštite 20. svibnja 1941. nasilno razoružani, pri čemu mu je Kovačević rekao da su trebali biti likvidirani jer su „navodno spremali neku pobunu“.¹⁴⁶⁷

Tijekom mjeseca svibnja 1941. dolazi do promjene klime i razilaženje u nekim postrojbama HSZ i u vodstvu HSZ. Zadovoljni što je hrvatska država stvorena, neki prvaci HSZ nezadovoljni su odnosom ustaša prema HSS i Mačeku, te se protive ustaškoj politici terora i progona Srba i rasnoj politici ustaškog režima. Mnogi od njih postaju razočarani ustaškom politikom, posebno nakon što su sklopljeni Rimski ugovori prema kojima je NDH Italiji predala veliki dio Dalmacije. Zbog toga postaju izraziti nestabilan element u vojnoj strukturi NDH u stvaranju. Već krajem travnja Dragec Belak sa svojim zaštitarima suprostavlja se raznim ustaškim intervencijama u gradu Zagrebu, što je samo pospješilo nesigurnost ustaških vlasti.¹⁴⁶⁸ Mnogi pripadnici Zaštite odbili su da idu dalje u Bosnu gdje

¹⁴⁶⁴ KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980. 38.-39. Krizman prenosi dijelove Moškovičevog iskaza pred istražiteljima od 17. V. 1947.

¹⁴⁶⁵ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., izjava Slavka Kvaternika, 29. III. 1947.

¹⁴⁶⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Zvonimira Kovačevića, 5. X. 1948.

¹⁴⁶⁷ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., zapisnik saslušanja Ilije Reškovića, 17. V. 1948.

¹⁴⁶⁸ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Milana Pribanića, 3. VIII. 1948. Nakon razoružavanja HSZ u noći s 19. na 20. svibnja od ustaških postrojbi Belak je ohmah uhićen i zatvoren.

„su morali ubijati srpsko pučanstvo i paliti srpska sela“.¹⁴⁶⁹ Neki zaštitari su zbog pobune protiv ustaša i opstruiranja naredbi da krenu u Bosnu završili u logoru Danica kod Koprivnice.¹⁴⁷⁰

Promjenu u ponašanju Zaštite tijekom svibnja 1941. primjetili su i komunisti koji tijekom partizanskog ustanka u srpnju 1941. pozivaju one „zavedene zaštitare“ koji su odbili da služe ustaškom režimu i „počeli otkazivati poslušnost ustaškim banditima (...)“ te konstatiraju da je pritom mnogo zaštitara bilo uhićeno. I partizanski izvori potvrđuju da je jedan dio Zaštite uvidio da je „nezavisna država Hrvatska nije ništa drugo nego obična kolonija njemačkih i talijanskih osvajača i da su Hrvati njihovo roblje (...)“. Iako nesumnjivo usmjerena propagandističkim ciljevima KPH da spriječe određene dijelove „raspuštenog i razoružanog, HSZ da se priključe ustaškoj borbi protiv partizana ili ih bar prisile na pasivnost, komunistički izvori su bili dobro informirani o nezadovoljstvu u redovima HSZ tijekom svibnja 1941. jer sada „članovi Zaštite znaju da su pogriješili, što su se od ovih narodnih izroda dali bez ikakvog otpora svući i razoružati“.¹⁴⁷¹ I Maček u svojim memoarima, nakon što je istaknuo činjenice da se Građanska zaštita grada Zagreba stavila na raspolaganje ustaškim vlastima pod utjecajem „talijansko-njemačke pete kolone“, ističe činjenicu razoružavanja Zaštite zbog toga što „nije htjela kolaborirati s ustaškim vlastima“. Ovdje se vidi da Maček želi na neki način razdvojiti Građansku i Seljačku zaštitu, očito smatrajući da je Građanska zaštita bila bliža ustašama, iako je također kao takova razoružana.¹⁴⁷² Domobranski časnik Ivan Babić, blizak vodstvu HSS, pisao je u emigraciji da ustaški režim nije pokazao ni sposobnost ni volju da ostvari jedinstvo hrvatskoga naroda. Naprotiv, tvrdi Ivan Babić, od samoga početka bila je vidljiva tendencija da sebi osigura monopol vlasti.

¹⁴⁶⁹ Hrvatska seljačka i građanska zaštita u borbi za narodna prava, *Dokumenti historije KPH – Vjesnik 1941.-1945.*, Zagreb, 1955., 26.-27. Radi se o članku izašlom u partizanskom listu *Vjesnik* br. 3., 29. VIII. 1941.

¹⁴⁷⁰ Dragan, ŠTEFANČIĆ, Koprivnička „Danica“, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 880.

¹⁴⁷¹ Hrvatska seljačka i građanska zaštita u borbi za narodna prava, *Dokumenti historije KPH – Vjesnik 1941.-1945.*, Zagreb, 1955., 26.-27.

¹⁴⁷² MAČEK, *Memoari*, n. dj., 160.

Razbijena je HSS i sve organizacije koje je ona pod diktaturom stvorila. Sramotno su razoružane Hrvatska seljačka zaštita i Građanska zaštita, oružane formacije koje su imale izvanrednu ulogu u kritičnim danima rata i u prvim danima NDH i koje su po svojoj duhovnoj koheziji mogle bolje poslužiti u održavanju reda i suzbijanju pobunjenika od improviziranih ustaških postrojba.¹⁴⁷³

I pisac Miroslav Krleža je u svojim marginalijama napisanim poslije rata zapazio da je Zaštita ubrzo likvidirana kao nepodobna, zbog bojazni ustaša u njenu lojalnost novim vlastima. Krleža je HSZ nakon 10. travnja 1941. u jednoj književnoj figuri usporedio s trojanskim konjem za ustaše: „Suviše smiona figura. Nije trebalo strahovati da će iz ove drvene konjska utrobe poskakati brzopleti nazupčari ne-Ahajci, nego kupinečki dečki.“¹⁴⁷⁴ Takvo stajalište potvrđuje i izvješće činovnika Poljskog konzulata u Zagrebu Kovaleka koje je on podnio poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Lisabonu početkom 1943. godine. U izvješću Kovalek ne negira da je HSZ u početku pomagala uspostavi hrvatske nezavisnosti, ali navodi i to da je Zaštita smatrala da će takva hrvatska država neće biti pod tolikim njemačkim utjecajem, te kada je uvidjela „kako su se stari okrenule, ona je u većini napustila Pavelića, a samo mali broj je ostao uz njega.“¹⁴⁷⁵ Vrlo je zanimljiva izjava jednog od vođa Zaštite Vjekoslava Dinagla o tome kada je zapovjednik konjaničke Zaštite Dragutin Belak radi opiranja ustašama odstranjen s te dužnosti, da je u njihovu jednicu došao dr. Josip Reberski u ime vodstva HSS i tražio da se izabere novi zapovjednik Konjaničke HSZ Zvonko Konjovod. Ta činjenica govori da vodstvo HSS i nakon osnivanja NDH misli na neki način zadržati kontrolu na jedinicama HSZ.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷³ Ivan, BABIĆ, Moja misija kod Saveznika 1944. godine, *Jubilarni zbornik Hrvatske revije*, München-Barcelona, 1975., 249.

¹⁴⁷⁴ Enes, ČENGIĆ, *Krleža. Post mortem I.*, Liber: Sarajevo-Zagreb, 1990., 212.

¹⁴⁷⁵ Ljubo, BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, I., Globus: Zagreb, 1988., 255. Radi se zapravo o izvješću Kovaleka koje je poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Lisabonu poslalo predsjedniku vlade Slobodanu Jovanoviću 15. siječnja 1943. godine.

¹⁴⁷⁶ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., zapisnik saslušanja Vjekoslava Dinagla 28. V. 1947.

Međutim, bio „puč“ planiran ili ne svi podaci ukazuju da su se ustaške vlasti bojale takve mogućnosti. Za sada se može reći da u pokušaj „puča“ nije bio uključen nitko iz vodstva HSS, te je „puč“ očito dogovaran i pripreman u drugom ešalonu stranke. O svom sudjelovanju u razoružavanju Zaštite na zagrebačkim ulicama krajem svibnja 1941. godine svjedoči i ustaški pukovnik Vjekoslav Luburić u svojim sjećanjima koje je objavljivao u emigrantskoj „Obrani“. Prema Luburiću: „Kad su pojedine grupe «Zaštite» u Zagrebu, pod utjecajem vina i unutarnjega gnjeva, i vjerovatno komunističkog huškanja, počele po zagrebačkim ulicama praviti izgrede - kličući dru Vlatku Mačeku i vrijeđajući Poglavnika, intervenirali smo, i ja sam osobno intervenirao. Skupa s pok. Mijom Babićem očistili smo najprije zagrebačke ulice od bučnih grupa «Zaštitara»“.¹⁴⁷⁷ Slijedećeg dana ujutro ustaše su upale u zagrebačke „privremene vojarne Zaštite“ i ovdje raspustili sve njene postrojbe. Navodno su onda sami zapovjednici Zaštite izvršili selekciju te se jedan dio zaštitara prijavio u „I. Ustašku Dobrovoljačku Pukovniciju u Zagrebački Zbor - i Obrtnu Školu, gdje je pukovnica imala svoje nastambe, urede i skladišta. Nadjene su velike količine sukna, koje je služilo za pravljenje odora «Zaštite», kao i drugog pribora, remenja itd.“¹⁴⁷⁸ S obzirom da nisu imali puno postrojbi ustaše su u svrhu razoružavanja Zaštite upotrijebili i naoružane studente „Ustaškog sveučilišnog stožera“.

¹⁴⁷⁷ Ivan, MUŽIĆ, *Maček i Luburić*, Laus: Split, 1999., 61.

¹⁴⁷⁸ MUŽIĆ, *Maček i Luburić*, n. dj., 61.-62. Mužić u svojoj knjizi prenosi Luburićeva sjećanja iz NDH i njegovor druženje s Mačekom u logoru Jasenovac te kada je Maček bio interniran u Luburićevom stanu. Luburićeva sjećanja počela su izlaziti u drugom godištu "Obrane" i to u trobroju 15-16-17. za srpanj-kolovoz-rujan 1964., da bi se zatim nastavila u "Obrani", godište III. za godinu 1965 br. 26, str. 6.-7., III/1965., br. 27., str. 7.; III/1965., br. 28., str. 7.; IV/1966., br. 29., str. 7.; IV/1966., br. 30.-31., str. 15.-16.; IV/1966., br. 32.-33., str. 14.-15.; IV/1966., br. 35.-36., str. 14.-15. U svojim sjećanjima Luburić navodi da su pri razoružavanju Zaštite u vojarne doveli stručnjake antikomunističkog odjela zagrebačkog redarstva i prema kartoteci, odstranili sve one, koji su bili poznati kao komunisti i iste internirali. Dalje navodi kao su: „Ostalima smo dali mogućnost, da obavijeste svoje, posebno one na Trešnjevki, da im donesu građanska odijela, nakon čega su bili otpušteni svojim domovima.“ Luburić inače u cijelom odlomku za pobunu Zaštite između ostalog krivi komuniste te navodi da su komunisti u Zaštiti uhićeni i internirani. Po svemu sudeći to su njegove kasnije emigrantske konstrukcije kada je komunistička Jugoslavija postala glavni protivnik hrvatske samostalnosti. Zanimljivo da Luburić spominje da su ga ljudi iz HSS u emigraciji napadali da je ustaško vodstvo „razjurilo“ Zaštitu iz stranačkih razloga, apsorbirajući desno krilo, a tjerajući lijevo krilo Zaštite u partizane i „prema tome u novu Jugoslaviju“.

Koncem svibnja organizirana je velika ustaška akcija na razoružanju postrojbi Zaštite koja se vraćala iz Bosne. Zbog toga jer nisu bili sigurni da li će zaštitari pružiti otpor vlak je zaustavljen u Svetoj Klari (20 km od Zagreba). Kolodvor je okružilo nekoliko stotina ustaša na strateškim mjestima naoružani talijanskim strojnicama. Oko kolodvora postavljena su mitraljeska gnjezda te je kolodvor posve izoliran. Akcijom su zapovijedali Eugen Kvaternik, Ante Moškov, Kruno Devčić i Franjo Šarić. Oni su pozvali i Krunoslava Batušića sa ciljem da on najprije pokuša objasniti pristiglim zaštitarima situaciju koja nalaže njihovo razoružanje i raspuštanje. U vlaku se nalazilo oko 800 zaštitara na čelu s bojnikom Šebešićem s potpunim naoružanjem. Nakon početne incidentne i napete situacije kada je vlak stao „puške zaštitara su bila pune i gotovo na svakom prozoru dugačkog vlaka“ na nagovor Batušića koji je održao govor da u ovom trenutku „među nama ne smije hrvatska krv pasti“ situacija se primirila. Nakon Batušićeve naredbe bojniku Šebešiću da polože oružje zaštitari su predali oružje ustašama te su zatim kamionima otpremljeni u Zagreb.¹⁴⁷⁹ Nakon provedene „likvidacije“ Zaštite početkom lipnja 1941. ona se iznimno pojavljuje u novinstvu NDH prilikom pokušaja ustaških vlasti radi širenja svoga političkog oslonca u razdoblju od kraja svibnja do 10. kolovoza 1941. Radilo se o tkz „skupštinskom pokretu“ prilikom kojega su ustaške vlasti, svjesni svoje uske podrške u narodu, nastojale eliminirati politički utjecaj HSS i pridobiti članstvo HSS za ustašku politiku i pretvaranje ustaškog pokreta u nacionalni kako bi se pokazalo da je: „sav hrvatski narod, bez obzira na to da li je neko bio organizirani ustaša ili ne, jednodušno sudjelovao u historijskom prevratu u mjesecu travnju.“ Cilj toga „skupštinskog pokreta“ bilo je osiguranje neposrednog pristupanja bivših organizacija HSS u ustaški pokret, pri čemu je tu akciju obilježavala metoda pritiska na pojedine bivše organizacije HSS i HSZ. Stoga se u ustaškom „Hrvatskom narodu“ od kolovoza do listopada

¹⁴⁷⁹ Krunoslav, BATUŠIĆ, Razoružanje hrvatske građanske zaštite 1941., *Hrvatska Država* (München), g. III. (1957.), br. 26 (rujan). Batušić tvrdi da je veći dio časnika HSZ kasnije prešao u domobranstvo pri čemu su u sukobima s partizanima i četnicima mnogi od njih poginuli. Stjepan Šebešić, bojnici HSZ pogiba od strane četnika kod Vrtoča 1. VIII. 1941. kao redarstveni izvidnik.

1941. pojavljuju članci u kojima pojedini zapovjednici i podzapovjednici HSZ iz raznih krajeva Hrvatske izjavljuju svoje pristupanje u ustaški pokret. Radilo se oko 200 imena i prezimena predstavnika HSZ. Prema svemu sudeći, stvarni rezultati ustaša bili su vrlo skromni i sasvim je sigurno da su predstavnici HSS kao i veliki dio članstva HSS nisu podržali ustaški režim. Prilikom deklarativnog izjašnjavanja za ustaški pokret seoske organizacije HSS vrlo slabo su se odazivale. Slično je bilo i s organizacijama HSZ, osim izuzetaka koje čine članovi HSZ koji su još ranije pristupili ustašama, predstavnici HSZ su očito pod pritiskom ustaških vlasti bili prisiljeni da daju svoju privolu takvom postupku.¹⁴⁸⁰

Nakon svega navedenog potrebno je imati na umu da nakon što je HSZ pomogla učvršćenje ustaške vlasti, više o HSZ kao organizaciji nije moguće govoriti u uobičajenom smislu riječi, jer su ratni uvjeti doveli do višestrukog pregrupiranja, diferenciranja i rastrojavanja u redovima HSZ, tako da je zapravo moguće govoriti samo o njihovim ostacima koji se prema lokalnim prilikama priključuju ustaškoj vlasti ili se pasiviziraju i distanciraju od nje.¹⁴⁸¹ U travanjском ratu se taj očito veliki dio HSZ otvoreno pomaknuo prema ustaškoj državi, pod općim sklopom okolnosti koje su uvjetovale pomjeranje dijela desnih snaga HSS prema ustašama. Početak Drugog svjetskog rata početak je marginalizacije HSS, ali i početni uspon te skori pad i neuspješno odvajanje njegove vojne sastavnice. HSS nije imao jasne i jednoznačne političke pozicije. Mnogi članovi HSS i HSZ kompromitirali su svoju stranku svojevremeno ili pak prisilnim uključivanjem u Pavelićeve strukture. Sklapanje Rimskih ugovora bila je činjenica koje je očito otrežnjavajuće djelovala na pripadnike HSZ, ali i veći dio pučanstva koji je u prvom momentu gajio izvjesne iluzije o ustaškoj vlasti. Javnost je shvatila suodgovornost ustaša za sudbinu u kojoj se našla Dalmacija. To ne znači da i dalje

¹⁴⁸⁰ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska...*, n. dj., 190-194., Mile, KONJEVIĆ, O odnosu ustaša prema HSS i Stjepanu Radiću 1941., Jugoslavenski historijski časopis, br. 1-2., 1972., 104-112. Detaljan popis zapovjednika HSZ koji su u „Hrvatskom narodu“ izjavili da pristupaju ustaškom pokretu vidi u: HDA, šif. 010.28., SDS RSUP SRH, Uloga i značaj HSZ i HGZ u rušenju Jugoslavije i stvaranju NDH, 25-27.

¹⁴⁸¹ U hrvatskoj kinematografiji redatelj Ivo Štivičić pokazao je raslojavanje unutar HSZ nakon 10. travnja 1941. u filmu „Puška u cik zore“ (1980.)

dobar dio hrvatskog naroda nije podržavao NDH. Međutim, nakon toga brzog i gorkog iskustva ustaše više nisu mogle računati na proširenje svog oslonca. Naprotiv, zbog toga je i jedan dio desno orijentiranih pristaša HSS i članova HSZ, koji je u prvo vrijeme pružao podršku ili sa simpatijama gledao na ustašku vlast, u većini se distancirao od ustaške politike. Prema navedenim pokazateljima HSZ nije htijela niti mogla poslužiti ustaškom vodstvu Nezavisne Države Hrvatske da primjenom radnji zločinačkog nacističkog vodstva provedu vlastiti nacionalno homogenizacijski projekt.

IX. ZAKLJUČAK

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavija se u čitavom svom trajanju od osnivanja 1918. do sloma 1941. godine, nalazila u političkim režimima koji su imali izrazito autoritarne karakteristike. Međuratna Jugoslavija nudi konstruktivan primjer svima koji se bave problemima upravljanja konfliktima i njihovim rješavanjem u multinacionalnim društvima. Područje bivše kraljevske Jugoslavije možemo donekle opravdano promatrati kao područje trajne nestabilnosti i čestog političkog nasilja, usprkos tome što su političke elite nastojale u određenim intervalima kroz postizanje kompromisa svladati unutarnje etničke i političke sukobe. Promatrajući tada njeno geopolitičko okruženje vidljiva je sličnost s pojavama autoritarnosti u zemljama koje su je okruživale, poput Mađarske, Bugarske, Rumunjske, Italije ili Albanije. Slično je bilo i u velikom dijelu europskog kontinenta. Do druge polovice 1930-ih godina sve zemlje istočne i središnje Europe, s izuzetkom Čehoslovačke, dobile su diktatorske režime.

U različitim vremenskim razdobljima u Kraljevini Jugoslaviji mijenjala se samo razina autoritarnosti vladajućeg režima. Upravo je opća karakteristika autoritarnosti oslanjanje na represivni aparat u svrhu svladavanja svake političke i druge akcije protiv režima. Svaka

anticentralistička politika je u središnjim vlastima u Beogradu doživljavana kao protudržavni čin i tako tretirana. Cijeli represivni aparat bio je upregnut u funkciju političke borbe. Činjenica da je kralj Aleksandar Karađorđević u svom vladanju bio izrazito oslonjen na vojsku i njene vojne vrhove imala je također velikog utjecaja na politički život u zemlji. Otpočetak se beogradski režim u sukobu sa svojim političkim protivnicima služio u provođenju represivnih mjera i sa različitim civilnim poluvojnim postrojbama s unitarističkim i velikosrpskim obilježjima. Osim ORJUN-e, najeksponiranija organizacija na koju se režim oslanjao bilo je Udruženje četnika koje je *defacto* služilo kao pomoćnik oružništvu i vojsci. U vremenu šestosiječanjske diktature u jeku provođenja politike integralnog jugoslavenstva, represija je bila uglavnom usmjerena na suzbijanje hrvatskih nacionalnih simbola, ali ne i srpskih. Tako je Udruženje četnika koristeći jugoslavensku retoriku i time prikrivajući svoje izrazito (veliko)srpsko obilježje djelovalo ravnopravno djelujući s organima reda. Upravo je nasilje tih udruženja ili društava koje su zagovarale unitarizam sa srbijanskom premoći nad bilo kojim oblikom oporbe kojeg su prepoznavali u predstavnicima anticentralističkih ideja, u čemu je prednjačila Hrvatska seljačka stranka, uzrokovalo hrvatski odgovor.

Nakon smrti kralja Aleksandra na čelo države dolazi Namjesništvo u kojem glavnu riječ drži knez Pavle Karađorđević. U autokratski oblikovanoj državi promjena osobe na čelu značila je i promjenu državne vanjske i unutrašnje politike, koja je uglavnom počivala na osobnim razlikama i shvaćanjima između Aleksandra i Pavla Karađorđevića. Iako je na unutrašnjem planu došlo do snažnijeg uzmaka od diktatorskih tendencija, promjene su u suštini bile formalne. Upravo je vremensko razdoblje od smrti kralja Aleksandra do pada vlade Milana Stojadinovića 5. veljače 1939. godine također okarakterizirano autoritarnošću koja je ipak bila nešto blaža od prijašnjih režima. Tek je poslije Stojadinovićevog pada zapravo nastupio trenutak u kojem je izrazito porasla razina demokratskih obilježja nasuprot autoritarnosti, iako je ona i dalje bila prevladavajuća. Promjena je bila jedino vidljiva u

postepenom prihvaćanju „hrvatskog pitanja“ i popuštanju vodećoj snazi hrvatskog naroda HSS-u. Unatoč tomu politički odnosi se za Stojadinovićeve vlade nisu približavali rješavanju „hrvatskog pitanja“, već se je ono samo toleriralo.

Nakon ublažavanja diktature 1935. godine HSS postaje stožer za nastanak hrvatskog seljačkog pokreta, nastojeći znatno dubljim širenjem svoga djelovanja na ekonomska, kulturna, prosvjetna, radnička i druga polja okupiti oko sebe čitav hrvatski narod. Vodstvo HSS pokazivalo je tendencije i k stvaranju poluvojnih, odnosno zaštitnih formacija, radi zaštite i samoobrane hrvatskih seljaka od nasilja režima. Radilo se o Hrvatskoj seljačkoj zaštiti (HSZ), svojevrsnoj poluvojnoj grani rastućeg hrvatskog seljačkog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji. Neosporno je da je HSZ neophodan element u okviru cjelovite povijesti teorije i prakse HSS i hrvatskog seljačkog pokreta, zajedno s političkim, socijalnim i ekonomskih shvaćanjem i praksom toga pokreta. Značaj i uloga HSZ kao fizičkog instrumenta vodstva HSS bila je velika, a u svezi sa svekolikom problematikom političkih i društvenih procesa unutar seljačkog pokreta koji je težio stvaranju paralelnih sustava vlasti „države u državi“ unutar Kraljevine Jugoslavije, dakle i vlastite hrvatske „vojne komponente“ unutar istog pokreta.

Hrvatska seljačka zaštita je postojala ukupno pet godina - od 1936. do 1941. godine, iako su se začeci te organizacije mogli djelomično uočiti već 1932. tijekom šestosiječanjske diktature. Određene spontane „borbene grupe“ HSS uspostavljene su nakon ugašenog ustaškoga “Velebitskog ustanka” 1932. kada je vodstvo HSS shvatilo da je hrvatski seljak spreman za oružani otpor režimu. To je bila i reakcija ne sve učestalije akcije ustaša da privuku hrvatsko seljaštvo za svoje ciljeve nakon što se Pavelić u emigraciji počeo sukobljavati s Mačekom. Službeno po nalogu vodstva HSS i Vladka Mačeka Hrvatska seljačka zaštita se kao ilegalna organizacija formira u travnju 1936. kao poluvojna organizacija hrvatskih seljaka, te s vremenom postaje važan instrument vodstva HSS. Treba

istaknuti činjenicu da je HSZ osnovan nakon gotovo dva desetljeća bezakonja i represije koje je vladalo u jugoslavenskoj državi, nakon što je kralj Aleksandar onemogućio djelovanje političkih stranaka i nakon što je i sam Maček bio gotovo dvije godine u zatvoru. Treba također uzeti u obzir da je HSZ uspostavljen, kao što je već spomenuto, kao odgovor na djelatnost poluvojnih organizacija koje su imale potporu režima, poput "Mlade Jugoslavije" i četničkih udruženja, koje su djelovale još od 1918. godine. Prve jezgre HSZ nastaju na području zagrebačke okolice i Hrvatskog zagorja, te se zatim šire na ostala područja Hrvatske. Još prije Mačekovog naloga za osnivanjem HSZ postojala je u Zagrebu svojevrsna „Mačekova garda“ koja je služila Mačeku radi njegove osobne sigurnosti i osiguravanju stranačkih zborova gdje je on sudjelovao.

Nakon zadanog naloga o osnivanju HSZ on se kapilarno širio na područjima Savske i Primorske banovine (odnosno većinskim hrvatskim područjima) s primarnom ulogom zaštite hrvatskog seljaštva od nasilja režima (žandarmerije i četnika). Upravo je četnička prijetnja na hrvatskom selu bila početni impuls osnivanja takvih stranačkih obrambenih postrojbi HSS. Vlasti su već krajem 1936. i početkom 1937. bile zapanjene brzinom, brojnošću i formiranjem jedinica HSZ. Njegova popularnost među hrvatskim pukom je sve više rasla, posebno stoga jer se žandari nisu više tako lako usuđivali ulaziti u hrvatska sela i činiti „red“. Iako su one uglavnom bile nenaoružane, predstavljale su s vremenom značajnu snagu sa kojom se trebalo računati. Početkom 1938. u hrvatskim gradovima se pojavljuju i postrojbe Hrvatske građanske zaštite kao dijela HSZ. Svemu tomu je pogodovala i pojava određene strateške tendencije popuštanja/prepuštanja beogradskih vlasti (*vlada Milana Stojadinovića*) vodstvu HSS da ostvari „faktičnu“ vlast na područjima gdje je hrvatski narod većinski, u cilju Stojadinovićevog rješavanja „hrvatskog pitanja“.

Glavnu ulogu u njegovom ustrojavanju i formiranju imali su narodni zastupnici HSS koji su provodili Mačekove naloge koji su često stizali njegovim povjerljivim okružnicama.

Zadaća HSZ bila je zaštititi hrvatske seljake od srpskih poluvojnih organizacija, osigurati određenu mjeru mira i sigurnosti na mjesnoj razini u državi u kojoj je nesigurnost bila široko prisutna – a trebao je biti i sredstvo kojim bi Maček osigurao vjernost Hrvata pred pokušajima ustaša i komunista da među njima ostvare svoj utjecaj. Iako njegova izvorna namjena nije bila da HSZ bude jezgra buduće hrvatske vojske, nesumnjivo je među njegovim pripadnicima bilo onih koji su težili upravo tom cilju. U tom smislu svakako nije nevažno spomenuti da su pojedini članovi HSZ već krajem 1937. godine smatrali da raspolažu s dovoljnim količinama oružja i streljiva pomoću kojih bi mogli izboriti uspostavu hrvatske države. No, takve akcije i razmišljanja su tada bile rijetke.

Na kraju 1938. HSZ je bila već toliko dobro organizirana i uhodana da je njena participacija u osiguranju velike pobjede HSS i Udružene oporbe na parlamentarnim izborima 1938. bila veoma značajna. Upravo je HSS i njegov hrvatski seljački pokret sa svojim brojnim organizacijama posebno HSZ doveo do pojave ravnoteže prema državnom represivnom aparatu. Postepenim preuzimanjem vlasti HSS na općinskoj razini, masovnim stvaranjem obrambenih poluvojničkih jedinica HSZ stvorena je primjetna zaštita hrvatskog seljaka od režimske represije. Pri svakom zadatku HSZ je također trebao pokazati da HSS nije pacifistička organizacija koja nije u stanju zaštititi one koji su progonjeni. Iako je represivni aparat nastavio sa svojom torturom, postepeno je bilo prisiljen na povlačenje pred jedinicama HSZ, kao što je to slučaj u selima oko Virovitice krajem 1937. godine, nakon kojeg je uslijedila i Mačekova odredba da se svi skupovi HSS moraju zaštititi jedinicama HSZ. Postalo je jasno da bi svaka jača režimska represija dovela samo do jače eskalacije nasilja u hrvatsko-srpskim odnosima.

U takvim prilikama, zbog krajnje napetih unutarnjopolitičkih i vanjskopolitičkih razloga, kao i namjera kneza Pavla da dovede do stabilizacije države, nova vlada Dragiše Cvetkovića bila je prisiljena sklopiti sporazum s Mačekom i vodstvom HSS u rješavanju

„hrvatskog pitanja“. Osnivanjem Banovine Hrvatske stvoren je temelj stabilnosti jugoslavenske države. U određenoj mjeri vlasti Banovine Hrvatske dobile su utjecaj na represivni aparat na svom području te je ono promijenilo svoj način djelovanja. Vojska je i dalje ostala izvan dohvata vodstva HSS. Vojni krugovi novom vodstvu države (*vladi Cvetković-Maček*) nisu vjerovali, te je vojska proširila svoju obavještajnu službu na području Banovine Hrvatske, pri čemu su u Generalštab pristizala povjerljiva izvješća o HSS, a posebno o djelovanju HSZ.

Poslije sporazuma Maček-Cvetković iz 1939. godine i osnivanja Banovine Hrvatske HSZ dobiva značajni utjecaj u političkom životu Banovine. Stvaranjem Banovine Hrvatske Zaštita doživljava značajnu transformaciju koju obilježava njena službena legalizacija početkom 1940. godine. Sve to dovelo je do njenog naglašenijeg vojnog ustrojavanja kroz obrazovanje pješadijskih, konjičkih, motoriziranih i obavještajnih odjela Zaštite i vlastitih vojnih škola čime ona dobiva naglašeni vojnički značaj.

S obzirom da je HSZ postao s vremenom organizacija masovnog tipa, koja zauzima i dobiva sve veći značaj na hrvatskim prostorima u Kraljevini Jugoslaviji, a kasnije i u Banovini Hrvatskoj njegov utjecaj u političkom životu naglo raste. Treba spomenuti da se takvi tipovi stranačkih militariziranih postrojbi primjećuju širom Europe. Sve više jača sveopći porast militarizacije političkog i društvenog života u zemljama u okruženju, pa i šire u srednjoj Europi, gdje se također pojavljuju vojne ili poluvojne organizacije sličnog tipa u okviru pojedinih stranka i njima inherentnoj ideologiji u višenacionalnim ili jednonacionalnim državama.

Iako je unutarne državne i političke odnose olakšalo osnivanje Banovine Hrvatske, to nije značilo da su problemi jugoslavenskog ustroja završeni. Nedovršeni proces ustrojstva države i stalna opasnost da Beograd „okrnji“ izborna hrvatska prava prisiljavalo je vodstvo HSS da se grčevito drži HSZ povećavajući mu ovlaštenja. Naime, HSZ je ispoljavao težnju

potpunog preuzimanja policijske vlasti na prostoru Banovine Hrvatske, što je evidentno bilo u skladu sa shvaćanjima vodstva HSS. S vremenom HSZ je očito prekoračivao svoje ovlasti, posebno u imovinskim odnosima, jer je npr. čuvanje šuma povjereno HSZ pri čemu su pojedini zapovjednici HSZ iskorištavali svoj položaj na račun špekulacije drvima. Položaj zapovjednika HSZ u pojedinim mjestima omogućavao je njegov izraziti ugled u seoskoj sredini, većeg nego u kotarskim načelstvima koje je vodio HSS. HSZ je ponekad prisiljavao organe Banske vlasti da pušta iz zatvora određena lica koja su bila osuđena zbog krađe ili ubojstva, čime je potpuno narušen i derogiran sistem sudstva i policije. Utjecaj HSZ na HSS-ove „Sudove dobrih i poštenih ljudi“ koji su rješavali seljačke razmirice, uglavnom oko imovinskih pitanja i prekršaja te pljački, bilo je također velik, ponekad i presudan. Takve pojave dovodile su do stanja da se je HSZ, posebno za vrijeme Banovine Hrvatske, pretvarao u autonomnu organizaciju, izvan dosega vodstva HSS.

Kako je rasla hrvatska moć u Jugoslaviji, posebno nakon osnivanja Banovine Hrvatske, tako su i planovi HSS prema HSZ postajali sve rašireniji i otvoreniji. Iako u početku formirana kao obrambena formacija HSS, Zaštita je trebala u konačnici postati po zamislima Mačeka i vodstva HSS „hrvatska vojska“, kao dio vojske Kraljevine Jugoslavije, pri čemu bi njena zadaća bila u prvom redu štititi hrvatske nacionalne interese u Jugoslaviji, teritorij, cjelinu i prava Banovine Hrvatske i ne dozvoliti da se „kotač povijesti“ ponovno pokrene nazad prema centralizmu i beogradskoj hegemoniji. Iskorištavajući svoju poziciju vodstvo HSZ nastojalo je u svakom pogledu ići prema svojoj samostalnosti, nastojeći da svojim utjecajem i moći postanu ona snaga u vodstvu HSS koja se više neće moći zaobići i koja će u konačnici diktirati političke poteze i buduće događaje. Zaštita je svojim postupcima prema sudskim organima, državnoj i upravnoj vlasti često derogirala njenu vlast, što je počelo sve više zabrinjavati vodstvo HSS.

U prvim mjesecima nakon osnivanja Banovine Hrvatske HSZ je provodio veliki teror nad političkim predstavnicima prijašnjih režima, a kasnije i prema nezadovoljnicima u vlastitim redovima te prema komunistima i ustaškim pristašama. Iako je u početku vodstvo HSS „blagosloвило“ teror HSZ nad političkim protivnicima na području Banovine Hrvatske, na što je i Beograd „zažmirio“, postalo je ubrzo vidljivo da HSS gubi „uzde“ nad postupcima HSZ. Kada su joj tako bile „otvorene ruke“ HSZ se više nije željela vratiti ponovno pod „skute“ HSS, te je sve više širila svoju moć i utjecaj postajući svojevrsna „država u državi“ nad kojom je i Maček gubio svoju vlast. Vodstvo HSS se nije mirilo s tom situacijom te su u roku nešto više od godine dana izvršena mnoga „čišćenja“ u redovima HSZ onih koji nisu slušali vodstvo HSS, ubačenim ustaškim i komunističkim elementima, različitim kriminalnim tipovima koji su koristili situaciju za osobno bogaćenje, vlast i slično. Koliko je to teška borba bila pokazuje i činjenica da je Maček u teškim trenucima pomišljao i na raspuštanje HSZ, bojeći se reakcija Beograda i kneza Pavla na teror HSZ. No, usprkos tome Maček je znao da je u nedostatku vlastitog represivnog aparata jedina aktivna fizička sila koja je služila kao prijetnja Beogradu, koji je pomišljao na povratak k centralizmu, bila upravo HSZ. Stoga je Maček prema postupcima HSZ stalno bio u protuslovlju. Odgovarajući na pitanja svog partnera u SDK samostalca Hinka Krizmana Maček je priznavao da u njoj „ima i dobra i zla“, ali da je ona kao takva zasad vodstvu HSS neophodna.

Formirana kao poluvojnička ilegalna organizacija Hrvatska seljačka zaštita imala je u odnosu na HSS i hrvatski seljački pokret specifičnu ulogu. Stvorena kao obrambena organizacija hrvatskog seljaštva s vremenom se njena skala obrambenih akcija sve više širila, usmjeravajući se ne kao prije isključivo prema predstavnicima režima, poput žandarmerije, državnih službenika i slično, nego prema ortodoksnim protivnicima Banovine Hrvatske i HSS s lijeva ili s desna (komunistima i ustašama). Ustaški elementi već i prije dolaska HSS na vlast u Banovini Hrvatskoj imali su utjecaja na politiku ove stranke. Poslije formiranja

Banovine Hrvatske ustaške separatističke tendencije dobile su novu podlogu u ustaškoj propagandi da se socijalna, ekonomska i sva druga pitanja mogu riješiti samo poslije otcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije. Na toj platformi ustaše su dobijale nove pristae, uglavnom razočarane članove HSS. Vodstvo HSS i samo opterećeno na nižim razinama nosiocima ustaških shvaćanja, vodilo je u načelu tolerantnu politiku prema ustašama. Tako su se ustaše uvlačile u aparat vlasti, političke i druge organizacije, pri čemu su prednjačili u Zaštiti.

Nema sumnje da su se u redovima HSZ vršila intenzivna politička pregrupiranja, da su ustaški elementi ponegdje u redovima Zaštite bili duboko ukorijenjeni i unutar tih organizacija širili svoja shvaćanja. Imali su utjecaja i u vodstvu HSZ, ali nikada nisu preuzeli primat. U nekim organizacijama HSZ pokušavali su djelovati i komunisti, ali bez većeg uspjeha. Djelovanje HSZ istodobno je bio odraz općeg bezakonja jugoslavenskoga sustava, u kojem su ne samo HSS, nego i druge političke stranke osjećali potrebu da imaju vlastite poluvojne snage, kao i znak široko rasprostranjenog hrvatskog nezadovoljstva, pri čemu su Hrvati i njihovo vodstvo bili spremni za federalni preustroj države u kojoj su živjeli, ali su se, u konačnici, nadali da bi mogli uspostaviti i samostalnu državu u kojoj bi se osjećali slobodnima.

Nedovoljno zaštićena od strane zapadnih demokracija od Njemačke i Italije, posebno nakon poraza Francuske 1940. godine, Kraljevina Jugoslavija i vlada Cvetković-Maček bili su prisiljeni da se nađu u „okrilju“ nacističke Njemačke, ali sve je dogovore i pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu srušio vojni udar u Beogradu 27. ožujka 1941. godine. Iako su nove „pučističke“ vlasti na čelu s generalom Dušanom Simovićem, kojemu je pristupio i Maček, nastojale odgoditi ili spriječiti napad Hitlerove Njemačke, to se nije dogodilo. Združenim Osovinskim napadom na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine rat na jugoslavenskim prostorima je započeo. Tijekom osnivanja Nezavisne Države Hrvatske, pod

patronatom Osovine, HSZ je postala ona snaga koja je u početku bila glavno oružano uporište ustaškog režima i pružila je posvemašnju podršku u uspostavljanju novih ustaških vlasti, na velikom dijelu hrvatskih prostora, posebno na području Bosne i Hercegovine. Takva njena djelatnost uvelike je olakšana Mačekomim pozivom na radiju od 10. travnja 1941. dužnosnicima HSS da se novim vlastima pokoravaju. No, usprkos tome ustaše nisu imale pouzdanja u njenu lojalnost, vjerujući da je utjecaj HSS u njenim redovima još vrlo snažan. Kao što su organizacijski temelji redarstva i oružništva stvorenih u Banovini Hrvatskoj postali prednikom novog redarstva i oružništva NDH, u slučaju HSZ to je vrijedilo samo u početku. Kao iskonska organizacija HSS Zaštita, iako je vjerno služila ustašama pri osiguravanju njihove vlasti i teritorija nove države, nije bila niti je mogla biti posve pod ustaškom kontrolom. Iako je znatan dio zaštitara pristupio ustaškom pokretu, HSZ kao organizacija nikada nije njegovala ustaške vrijednosti i njen program „monoetničke države“. Zbog toga su ustaše pri početnim znakovima neslaganja HSZ s novom vlašću, posebno nakon teških trenutaka kada je Pavelić morao prepustiti veliki dio Dalmacije fašističkoj Italiji, nisu mnogo kalkulirale, prisilno su likvidirale HSZ kao organizaciju razoružavanjem njenih pripadnika, sa ciljem da „utope“ pripadnike Zaštite u novim oružanim jedinicama NDH. Tako je Hrvatska seljačka zaštita završila svoju povijesnu ulogu kao u suštini nedovršena organizacija i u praksi i u idejnom smislu. Iako možda tako nije namjeravala, u konačnici je slijedila sudbinu HSS koji je izgubio svoju snagu i vitalnost na vjetrometinama Drugog svjetskog rata i nestao s tadašnje političke pozornice.

X. PRILOZI

PRILOG 1.¹⁴⁸²

¹⁴⁸² HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.8., Pravila Hrvatske seljačke zaštite s potpisom V. Mačeka.

PRAVILA HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE

Čl. 1.

Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) je pomoćna formacija Hrvatske seljačke stranke (HSS).

Svrha

Čl. 2.

Svrha je HSZ čuvanje ustavnih prava Hrvatske, suzbijanje prevratničkog i hrvatskom seljačkom pokretu protivnog, protuzakonitog i uopće rušilačkog djelovanja, pružanje pomoći prigodom elementarnih nepogoda kao poplava, požara, pošasti, nestašica hrane. itd.

Organizacija

Čl. 3.

HSZ organizirana je po kotarima.

Po gradovima su organizirani posebni odjeli Hrvatske seljačke zaštite pod imenom: Hrvatska gradjanska zaštita (HGZ).

Hrvatska seljačka zaštita dijeli se na: pješačke, konjaničke, motorističko-povozne odjele.

Svaki od ovih odjela može se prema potrebi razdijeliti na posebne pododjele sa naročitom zadaćom.

U pojedinim kotarevima (gradovima) dijeli se zaštita prema prilikama na bataljone, satnije, vodove i rojeve.

Članstvo

Čl. 4.

Članom Hrvatske seljačke zaštite može biti svaki muški pristaša HSS, koji je navršio najmanje 25 godina života, koji je uzornog i neporočnog vladanja i koji je od kotarskog odnosno gradskog zapovjednika primljen u zaštitu.

Iz odreda Hrvatske seljačke zaštite se u svakom kotaru (gradu) prema odredbi vrhovnog zapovjednika potreban broj najsposobnijih i najrevnijih zaštitnika, koji se formiraju u svrhu stalne (aktivne) službe, dočim se ostali dio zaštite drži u pričuvi i prema potrebi od vremena do vremena sazivlje.

Aktivni zaštitnici smatraju se, da su neprekidno u službi te nose posebni znak.

Omladina HSZ

Čl. 5.

Gdje prilike traže, mogu se osnovati i odredi zaštitničkih pripravnika.

Zaštitničkim pripravnikom može biti svaki mladić od navršene 16 do 25 godine, koji bude od kotarskog (gradskog) zapovjednika primljen.

Zaštitnički pripravnici imaju se u posebnim odjelima vježbati jednako kao i zaštitnici, a uz to imaju se naročito podučavati u smjernicama hrvatskog seljačkog pokreta i Hrvatske seljačke stranke.

Prema potrebi mogu se pripravnici i upotrebljavati u svrhu glasničke službe.

Zapovjedništvo

Čl. 6.

Vrhovni zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite je predsjednik HSS, a zamjenjuju ga podpredsjednici po redu.

Vrhovni zapovjednik propisuje službovnik i određuje nastup i prestanak službe.

Vrhovni zapovjednik nakon saslušanja vodstva kotarske (gradske) organizacije HSS imenuje zapovjednike kotareva (gradova).

Nad nekoliko kotareva (gradova) imenuje nadzornike, a nad pojedinim vrstama zaštite vrhovne nadzornike.

Kotarske podzapovjednika imenuje vrhovni zapovjednik na prijedlog kotarskih (gradskih) zapovjednika, dočim satnike i od njih niže funkcinare (vodnike i rojnike) imenuju kotarski (gradski) zapovjednici.

Temeljna načela službe

Čl. 7.

Jer Hrvatska seljačka zaštita ima uzvišene zadatke, to za vršenje službe u HSZ svaki zaštitnik ima potpuno izvršiti svoju dužnost i kod toga pokazati uzornu požrtvovnost, безусловnu poslušnost i visoku disciplinu.

Čl. 8.

Zapovjedanje u HSZ osnovano je na bezuvjetnoj podređenosti nižih prema višima i pretpostavljenima . Samo pretpostavljeni odnosno viši, imaju pravo izdati zapovjedi svojim podređenim u granicama zakona, uredaba i propisa.

Čl. 9.

Pravo upotrebe HSZ ima samo predsjednik HSS kao vrhovni zapovjednik HSZ.

HSZ upotrebljava se u izvanrednim prilikama i u neodgodivim slučajevima, kada javne vlasti ne mogu pravodobno i uspješno zaštititi red, sigurnost i zakonitost, te kada nastupaju slučajevi spomenuti u čl. 2.ovih pravila.

Kazne

Čl. 10.

1.Opomena.

2.Ukor.

3.Isključenje.

Kazne opomene i ukora izriče do uključivo vodnika – satnika, a za članove više od vodnika kotarski (gradski) zapovjednik.

Kaznu isključenja izriče za sve sebi podređene zapovjednik kotara (grada).

Kazne opomene i ukora nad kotarskim(gradskim) zapovjednicima izriču njihovi nadzornici, a nad nadzornicima vrhovni nadzornici.

Isključenje svih članova od kotarskih (gradskih) zapovjednika uključivo na više izriče vrhovni zapovjednik, dotično njegov zamjenik.

Isključenje može birti na određeni rok ili trajno.

Dr Vladko Maček, v.r.

BANSKA VLAST BANOVINI HRVATSKE

Redarstveni odsjek I/3

Broj:4861/40

13.I.1940.

Zagreb

Ova se pravila odobravaju

BAN

Dr Ivan Šubašić, v.r.

(M.P.)

Da je ovaj prijepis vjeran originalu tvrdi i ovjerava

Otpравниštvo Kabineta Bana

Zagreb 31. siječnja 1941.

Nadoficijal:

M.Čolak, v.r.

PRILOG 2.¹⁴⁸³

**VJEŽBENIK
ZA
HRVATSKU SELJAČKU ZAŠTITU I GRADJANSKU GARDU HSS**

OPĆENITE USTANOVE

1. Bezuvjetna pokornost zapt i pozornost mora se strogo zahtjevati u svim prilikama, a potpuni napor snage kolikogod puta je potrebno.
2. Osobita se pomnja ima svagda obrati na mir i postojani red i da se u potankostim točno ovrše sve zapoviedi.
3. Škola je najsigurnije pomagalo, da se postigne taktični zapt. Pri tom neka se zahtjeva najveća točnost. To neka se čini, kada se kod vježba opazi popuštanje i nakon većih napora, neka se prigodom ulaza odredi barem mimohod ili upeti minoprolaz. Teoretski pouka neka bude samo toliko koliko je bezuvjetno potrebno.
4. Obrazujući zaštitnike neka se postepeno napreduje i nastoji, da bude u vježbama shodno promjene, jer predugo zanimanje jednoga te istoga zanimanja, osobito prekomjerna vježba formalne izobrazbe, dosadjuje i umara.

ZAPOVIEDI

¹⁴⁸³ HDA, fond 135., Savska banovina – Odjel za državnu zaštitu, kut. 20., Vježbenik HSZ.

5. Način zapovjedanja u veliko utječe na snagu volje podređenika. Četa se pokorava onako, kako joj se zapovieda. Nesigurno zapoviedanje radja slaba pokornost.
6. Svaka zapovied neka bude jasna, a usto po mogućnosti kratka i izvjesna. Prije no se zapovieda, mora se točno promisliti, što se hoće da se neprenagli da se ne opetuje i osobito, da se ne mijenja jednom već dana zapovied.
7. Ako se zapovied sastoji od više slova ili riječi, ovršuje se kada se izgovori posljednja slovka ili posljednja riječ koja se ima svagda izgovoriti kriepko kad se god radi o tom, da se po zapoviedi ovrši brzo i složno. Izmedju slovaka i rieči, što se izgovaraju otegnuto i kratko, od kojih se potonje u vježbovniku označuju krupnim slovima treba svagda malo po malo stati glasom. Za te stanke nije dopušteno ništa više nepominjati.
8. Da se poprave pogriješno izvedene kretnje zapovieda se „Povrat“ našto se učini ono, što je prije bilo.
9. Znakovi nadomještaju ili nadopunjuju zapoviedi. Ovi se imadu točno i jasno davati. Pojedini primatelj potvrđuje primanje dignuv ruke okomito, a zatim opetujući znak. Od slučaja do slučaja mogu se ustanoviti znakovi na ovaj način i imadu općenitu vrijednost: Za „Pozor“ /zaziv/: ruka se okomito podigne i podrži.
Za „Stupati“ ili „Stoj“ ruka se okomito podigne, a onda brzo spusti. Za „Trkom“ ponovi se više puta znak „Stupati“.
Za „Zbor“ pruže se obje ruke postrance, a onda se prekrste na prsima. /Vrijedi i za „Primakni“ za prizivanje k sebi itd./
Za „Napried“ maše se opetovno u pravcu kojeg se držati valja.

VLADANJE ZAPOVIJEDNIKA

10. Mirnoćom i postojanošću, sigurnošću i samosviješću steću zapovijednici sebi ugled i utjecaj na četu. Četi je zapovjednikovo držanje od velike važnosti. Osobito zapovijednik je u svim položajima učitelj, vodja i primjer momčadima, pa se podaje napose u kritičnim časovima i nehotice dojmu koji proizilazi iz njegove odlučnosti i pouzdavajući se u sigurno vladanje pretpostavljenika.
11. Zapovjednici rojeva, vodova, satnija i cijeli zaštite neka se nauče pouzdat u vlastitu vještinu svoga djelovanja. Zapovjednici treba da budu mirni i strpljivi i onda kada se dogode pogreške i nesporazumi.

POJEDINI ZAŠTITNIK I ROJ

12. Stav mora biti uspravan i neprisiljen. Pete stoje u jednom pravcu i tako blizu jedna druge, koliko dopušta ustroj tijela. Vrške nogu treba okrenuti jednako tako daleko napolju, da je daljina medju njima vlastita stopa. Od pravilna postava nogu ovisi dobro držanje gornjega tijela i ramena. Koljena se moraju ispružiti ali se ipak nesmiju ukočiti. Trbuh nevalja ni utegnuti, ni ispučiti, a gornje tijelo treba lako podići iz kukova i neprisiljeno nagnuti malo napred. Ramena treba držati naravno i ne podići gore, a oba pleća povući toliko natrag da se izboče prsa.
Ruke leže neprisiljeno s dlanovima tako na bedrima, da se palci dotiču šava od hlača. Prsti su usto lako sklopljeni i svinuti.
Glava se drži uspravno, a da se brada ne ispruži, i lice se i pogled upravi naprijed.
Težina tiela počiva na sredini tabana.

13. Na zapovied: "Pozor,, zaštitnik se brzo upne. Na zapovied "Odmor" stane zaštitnik na mjestu udobnije, ali ne smije lijevu petu smjesta maknuti. Za hoda se nemora propisno držati i koračati, ali mora se složnim korakom stupati i duljinu koraka pridržati. Za vrijeme "Odmor" nesmije zaštitnik bez izričite dozvole govorit.
14. Roj može nastupiti u formaciji vrste, reda, a ako je veći i u razvoju dvoredu četveroredu. U vrsti stoje zaštitnici jedan od drugoga na šaku „Razmaka“ ramena kao i pete čine ravnu prugu,koje se krajevi nazivlju „desno“ i „lijevo“ krilo. Na svako se krilo i u „sredinu“ vrste stavi po jedan spremniji zaštitnik kao krilni i srednjak.
15. Zapovied: "Vrstaj se" poredjaju se zaštitnici, koji odpadaju k vrsti, čelom prema zapovjedniku po veličini s desna na lijevo, da pomenuti srednjak dodje na dva koraka pred zapovjednika. Svaki zaštitnik uzme razmak,stav i ravnanje prema srednjaku.Krilnici podju na svoja mjesta. Na zapovjed: „Odstup“ zaštitnici ostave svoj uvrštaj.
16. Na zapovied:"Razmakni" / na p. koraka razmakni!/ ostaje na svome mjestu srednjak akoli se ne odredi koji drugi momak kao „uporište“, a ostali brzo stupaju tako dugo postrance, dok se svaki od svoga porednika neodmakne jedan korak /na koraka/, te se poravnaju prema srednjaku /uporištu/
Na zapovijedku: "Primakni" brzo se primaknu svi zaštitnici, stupajući postrance prema srednjaku /uporištu/.

OKRETI GLAVE I TIJELA I POLOŽAJI TIJELA

17. Na zapovied: „Roju“ desno /lievo/ - glej okrene zaštitnik, a da ne zavrne ramena,glavu i pogled tako daleko prema označenoj strani, dok ne dodje okretu protivno oko na sredinu tijela. Kada se dočekaju predpostavljelijh, tada se na zapovied za počast okrene prema njemu glava i pogled. Na zapovied: „Po zor“ okrene zaštitnik glavu i pogled napred.
18. Okreti tijela na mjestu izvode se na peti od strane okreta . Tabanom druge noge valja se otisnuti o zemlju koliko jew okreta potrebno,te se nakon okreta i ta noga privuče k onom drugom što već stoji.
19. Na zapovied: „Desno/lievo/ - kren.Okrene se zaštitnik tako daleko desno/lievo dok mu lice ne dodje onamo gdje mu je prije okreta bilo njegovo desno/ lievo rame.
20. Kada se učini cijeli okret, onda se nazivlje prednji dio vrste „čelo“ a stražnji „začelje“.
21. Na zapovied: „Polu de-sno/lie-vo/!“ izvodi zaštitnik samo polovicu navedenog okreta.
22. Da se priedje u prijašnji stav ,zapoviedi i za cieloga okreta.“Lievo/ desno/- kren!“ iza poluokreta: „ U prav“.
23. Na zapovied: „Nazad – kren!“ okrene se zaštitnik tako daleko lievo, dok ne dodje licem onamo gdje su mu bila ledja prije toga okreta.
24. Poslije natražnog okreta promjena krila roja svoje prijašnje nazivlje. Učinili roj koji je formiran u vrstu okret „Desno“ /ili lievo/ dobijemo formaciju koja se zove red.

KRETANJA HOD UOPĆE

25. Zaštitnik mora biti kadar ustrojno hodati: Zato treba da se obrati najveća pomnja na vježbu u stupanju. Hod se mora izvoditi i zamašno napredujući, slobodnim, neprisiljenim držanjem tijela, naravno i lako.
26. Brzina hoda /topot/ jest „u koraku 115, a u trku 160 koraka u času.
27. Dužina je koraka poriječno u „koraku 75 cm“, a u trku 90 cm. Korak od polovice duljine koraka nazivlje se „kratki korak“.
28. Trkom se ide, kada to prilike zahtjevaju, a i snaga četa dopušta.
29. Prije no što se počne stupati, ili kada se mijenja hodni smjer, neka se, ako je nužno, navještajem: “Pravac....!”označi pruga kretanja ,kojom se ima ići.Pravac treba dati na što udaljeniji, ali dobro vidljivi predmet, ili uzduž kakove pruge ,ceste,rub šume,visoko drvo i sl. Ako se pravac odabere, onda ga treba označiti redovito prije zapoviedi „roju“- stupaj, kao iza zavoja prije zapoviedi “Uprav“ dočim se zapoviedi za okret odmah nadovezuje.Kod malih se kretanja ne određuje pravac.
30. Da se održi hodni pravac, ima u frontnom hodu brigu voditi redovito krilnik desnom krilu u postraničkom hodu krilnik na čelu, a u koso hodu najprednji krilnik hodnoga smjera, tj.člašća za pravac. Člašća za pravac ide pravcem i odabire si akoli je predmet pravca udaljen prikladne 4 pomoćne točke. Po člašći za pravac drži se ravnanje odnosno pokrivanje i topot. Nije li pravac bio označen onda se ide okomito na frontnu prugu.
31. Vodili sam zapovjednik, onda ima naviestiti: Zamnom. Krilnik pravca ide onda za njim.
32. Navještajem: Pravac lievo/sredina/ prenosi se pravac na krilnika lijevog krila /na /srednjaka/.
33. Na zapovied: „Stupati!“/Pravac.....!/ Roju stupaj, lijeva se noga pridigne malo u kojenu i podavši napried gornjim tielom, ponese na ravno napried blizu tla, a da ga se ipak ne dirne, pa se onda ispruženim koljenom te napolje i dolje okrenutim vrškom korak ispred desne noge cijelim stopalom stupi na tlo.Dok se lijeva noga spušta digne se desna peta, zatim se desna noga dolje ispruženim vrškom stopala povuče napried blizu tla i metne u istoj daljini i na isti način kao i lijeva noga ispred nje.Onda se kretanje nastavlja u hodnom topotu u dobrom držanju, bez kolebanja i bez ukrštavanja nogu, rukama se maše naravno naprijed i natrag.
34. Na zapovied: „Roju – stoj“ zaštitinik stupi stražnjom nogom potpuni korak napried i knjoij privuče drugui nogu.
35. Zapoviedi li se za hoda: „Kratki krok!“ onda se koraca sa pol duljine , a tek na zapovied“puni-krok“ iskorači se potpuno duljinom.
36. Korak se mijenja kada uz bubnjanje ili glazbu početak hodnoga topota nedodje na lijevu nogu, ili-ili ako se izgubi složan korak s ostalim ljudima.U tu svrhu privuče zaštitnik stražnju nogu dvostrukom brzinom do pete prednje noge, kojom iskorači ponovo.Vježbanja radi biva to na zapovied:“Mije4njaj – krok!“
37. Trebali stupati bez složna koraka zapoviedi se:“ „Bez- kroka!“ složan se koeak opet prihvatiti na zapovied:“ Jednak-krok!“.
38. Natraške se može koračati samo na male daljine i biva na zapoviedniku:“Roju/n.koraka/ nazad stupaj!“ nato se lijevom ного korakne natrag, korak se učini samo u pola tako velik kao kad se koraca naprijed, a vršak noge dotiče se lako tla. Na zapovied:“ „Roju – stoj!“ prednja se noga metne na pol koraka natrag a druga se privuče.

39. Na zapoviedku:“Trkom!- roju stu-paj!“ kod zapoviedi trkom stave se ruke na prsa , a na zapovied stupaj počne se trčati.
40. Okretiti se tijela za hoda izvode neprekidajući jedankoga kretanja, na tabnu okreta protivne noge čim taj taban stigne na tlo.
41. Za hoda treba onda vježbati obustavu kretanja, ponašanje pravca, prijelaz u kratki ili puni korak, okret glave.

FRONTNI HOD

42. Frontni hod biva na zapovied: “Stupati! Pravac....!“ Roju stupaj! Našto se u isti mah krenu svi zaštitnici vrste.Svaki zaštitnik mora pod jednakim iskoračivanjem držati ravnju u vrsti prema čašći za pravac i držati propisani razmak od porednika na strani od hodnoga pravca, pa zato mora po tiskivanju s ove strane popustiti a onomu s protivne strane oprijeti se.Pogled ostaje naprijed /na predmet pravca/ upravljenu zaštitnik gleda ipak a da ne miče ramena iz ravnine, kad i kad prema krilniku pravca da što lakše održi frontnu prugu. Ako li je tu prugu prešao, ili iza nje izostao ili ako je izostavio od svoga porednika prevelik razmak onda treba da se polako uspostavi pravilni odnošaj bez promjene topota.
43. Kada se naviesti:“ Pravac lijevo/sredina/ „ udešava zaštitnik svoje kretanje prema lijevoj krilnika pravca /sredina/.
44. Pri frontnom hodu treba prije svega paziti da se održi prava fronta da se slobodno koraca, zamašno napried stupa, bez tiesnogrudne ravnine i bez kolebanja.
45. „Raz-makni“ i „ Pri- makni“. Za hoda odredjuje se kao i na mjestu /kao u točki 16./ Srednjak stupa ravno dalje a ostali zaštitnici stupaju brzim koracima koso napried dotle dok se svaki od svoga porednika neodmakne kako je odredjeno pa onda prihvate svi opet hodni topot.

POSTRANIČNI HOD

46. Postranični hod biva s mjesta na zapovied:“ Desno/lievo/- kren.“Stupati“ /pravac.....!/ „Roju stu-paj“ a za frontnog hoda na zapovied:“Desno/lievo/ - kren/Pravac....!“ Svaki zaštitnik-izvede odredjeni okret,krilnik na čelu iskorači potpunim korakom ostali zaštitnici pokraćuju svoje korake sve dotle , dok im se ne pruža potrebiti prostor, da iskorače punim korako, a onda, zadrže taj razmak.
47. Kao što kad se već zaustavi hod, tako i za hoda na zapovied:“ Lievo/desno/ se ravnaj!“ krilnik na čelu stane i učini cijeli okret na označernu stranu. Svi ostali zaštitnici primaknu se i učini takodjer cijeli okret kada stignu na propisani razmak.
48. Zapovieda li se za hoda:“ Lievo/desno/-kren!“ to vrsta ostaje razmaknuta ne zapovieda li se „Primakni!“

ZAVOJ

49. Zavoji se čine bilo pod ma koljim kutom koji ipak redovito nepersgnu 90 stupnjeva.
50. Za zavoj smjesta zapovieda se: “Zavoj desno /lievo/ roju stu-paj!“ , a za hoda „Desno/lievo/ zavi!“Na zavojnom se krilu iskoračuje punim korakom, dok se od toga krila prema vrtištu iskoračuje sve to manjim korakom. Češće se na zavojnom krilu kreće iz najprije napried, a onda prelazi tek poslije nekoliko koraka, već prema širini vrste, u zavojno kretanje.Ta se čašća nesmije udaljiti od svoga porednika , a mora ovd, onda pogledati na vrtište i paziti da i bližnji zaštitnici ostanu prema vrtištu izravnani. Čašća se na vrtištu kreće lukom kruga kojemu je

polumjer sa dva koraka, primjereno malim koracima unutarnje rame, usategne malo, i ne smije se dati otisnuti sa svoga mjesta. Svaki zaštitnik neka ovda onda, pogleda na krilo i održi razmak od svoga porednika prema vrtištu.

51. Zapoviedka: “Roju stoj!” ili /Prava...! U-prav!“ izdaje se kada se je zavojno krilo približilo novoj frontnoj pruži. Kretanje se obustavi ili se iskorači punim korakom. Na Uprav! Treba čašće za pravac primjereno prikrati prve korake.
52. Treba li zavoje izvesti pod manjim kutem, onda je dovoljno dati novi pravac, na koji čašća za pravac polako prelazi, obazirući se na krilo, što je zaostalo prema novoj fronti.

RAVNANJE

53. Na zapoviedku: “Desno/lievo/ se rav.naj!” svaki zaštitnik okrene glavu i upravi pogled na zapovijedanu stranu, te prema njoj uzme razmak i izravna se. Zaštitnik stoji izravno, kad onim okom što je na strani ravnjanja, vidi samo svoga porednika, a onim drugim nazire sjenu fronte. Zaštitnik mora stupiti napried, ne vidi li toliko od fronte, ili natrag, vidi li više. Dobra ravnja ovisi o preavilnom stavu svakoga pojedinoga zaštitnika. Da zapoviednik prosudi ravnju, postavi se nekoliko koraka krilu postrance, na koje se ravna, ispravi najprije stav krilne čašće i njoj najbliže stojećih zaštitnika prema naumljenoj frontnoj pruži i znacima ruke olakšava da se uhvati ravnja.

VOD

54. Više rojeva /3 do 5/ sačinjavaju jedan vod. Vod se postrojava ovako: Svi članovi jednog voda, bez obzira kojim rojevima pripadaju postavljaju se na zapovied: “Vrstaj – se!” po veličini od desnog krila na lievo u jednu vrstu. Rojnici i oni koji, se imaju uvrstiti kao sredina postave se pred desno krilo vrste na dva koraka.
55. Već prije, nego će se vod postrojivati treba na to misliti da su potrebna 4 momka kao krilnici i 2 momka kao sredina ukupno 6 zaštitnika. U tu scrhu potrebno je 6 ljudi. Ako prema tomu ima u vodu /kako je to obično/ 4 rojnika, postaviti će se pred desno krilo vrste, te će se upotrebiti kao krilnici još dva sposobnija zaštitnika, koji će se upotrebiti kao sredina.
56. Zaštitnice se razbroje s desna na lievo sa 1 i 2 pa će svi oni koji nose oznaku 1 sačinjavati kada predje vod iz vrste u razvoj prvu vrstu a oni odredjeni sa 2 drugu vrstu.
57. Na zapovied: “U – razvoj!” skoči svaki sa dva označeni zaštitnik desnom nogom desno natrag iza drugoga koji je označen sa 1. nato se svi kratkim koracima strance primaknu desnom krilu, tako da bude medju ramenima pojedinih zaštitnika razmak jedne šake. Nato se upute dva zaštitnika odredjena za sredinu u sredinu voda i to tako da se postave jedan iz adrugoga, da bude jedan od njih u prvoj, a drugi u drugoj vrsti voda. Razumije se da se prigodom uvrstavanja sredina pomaknuti toliko na lievo da načine sredini mjesta.
58. Ako od toga ostane prednja vrsta za jednog momka dulja od stražnje, onda ima zapoviednik stavivši ruku s lieve strane sredine izdati zapovied: “Druga vrsta od- makni!” našto se svi zaštitnici druge vrste koji stoje dalje lievo od sredine pomaknu pol koraka lievo. Rojnici /zaštinici odredjeni za krilnike/ na to se postave na desno i lievo krilo kao krilnici.
59. Ako ima vod 5 rojnika upotriebit će se jedan rojnik kao član sredine prve vrste. Ako ima vod samo 3 rojnika odredit će se jedan sposobniji zaštitnik kao krilnik na lievom krilu. Nakon toga razdieli zapoviednik vod obim rukama idući od desnog krila prema lievom označujući riečima: “Prva četvorka, druga četvorka, treća četvorka itd.” Ostanu li na kraju voda samo dva zaštitnika označuju se riečima dva. Kod ovoga razčlanjivanja ne uzimlju se krilnici u

čtetvorke, nego ostanu posebice. Ovakova postrojba voda /sa dvije vrste, jedna iza druge/ zove se razvoj.

60. Na zapovied: "U rojeve!" ostane ako je rojnik prve vrste sredina, na svojem mjestu a ako nije rojnik sredina onda ostanu na svojem mjestu dva rojnika, koji su krilnici u prvoj vrsti, dok se rojnici koji čine krilnike u drugoj vrsti odmaknu onaj s desnog krila desno, a ona s lievog krila lievo toliko kolki je potrebno da se cijeli roj postavi u jednu vrstu. Zaštitnici imadu se odmah svrstati svi na dva koraka iza svog rojnika.
61. Na zapovied: "Vode u-razvoj!" imadu svi zaštitnici i krilnici odmah priključiti na sredinu voda točno onako kako su bili prije u razvoj svrstani. Ovo prelaženje voda iz razvoja u rojeve i iz rojeva opet u razvoj, treba češće i opetovano vježbati. Jednako mora svaki zaštitnik znati svoje mjesto u razvoju voda i onda, a koje bila izdana zapovied „Odstup!“ pa nakon toga opet zapovied: „Vode u-razvoj!“

DVOREDI I ČETVEROREDI

62. Dvored i četverored postrojava se na mjestu iza hoda.
63. Na zapovied: " U dvored desno/lievo/ - kren!" izvede svaki zaštitnik cijeli okret.
64. Na zapovied: "U četverored desno/lievo/ - kren" izvede u svakom četveroredu onaj član ,koji je na označenoj strani, cijeli okret, a zaštitnici drugog člana stupe u isti mah zavojnim kretanjem, i to: kad se okreće desno, na lievu u stranu svoga porednika, a kada se okreće lievo, onda na desnu stranu svoga porednika. Čelni krilnici stupe korak napried i lievo /desno/ postrance, a krilnici na začelju za širinu momka lievo/desno/ postrance. Kada je broj članova neparan, onda se pojedini član na krilu vlada onako, kako i krilnici, koji su do njega.
65. Na mjestu na zapovied: „U dvored- zaostaj!“ krilnici i zaštitnici, koji su pri tvorenju četveroreda istupili napried/postrance/, stupe onamo gdje su prije bili. Za hoda idu krilnici na čelu punim korakom dalje, prvi četverore podjedno odpada, neprekidajući kretanje, tako da onaj red, koji je kod okreta stupio napried, sada zaostane. Svaki sljedeći četverored pokрати korak, opada i opet ide punim korakom dalje, čim dobije mjesta. Zaštitnici se druge vrste primaknu zaštitnicima prve vrste.
66. Na mjestu na zapovied: " U četvero- red!" stupe zaštitnici stražnjeg reda od svake četvorke jednim korakom napried i postrance na mjestu. Krilnici ili dvojka se po ustanovama te iste točke. Ako se je prije stupalo u četveroredu pa su zaštitnici druge vrste primaknuti zaštitnicima prve vrste, onda stupe zaštitnici druge vrste za širinu momka postrance a stražnje se četvorke primaknu.
67. Kada se četverored tvori za hoda, zaštitnici druge vrste svih četvorki drže toliko u strani da redovi što se razvijaju uzmmognu doprijeti napried. Čelo pokрати korak, čim sve četvorke uhvate svoj odmak, zapoviednik voda zapovieda : "Puni – krok!"
68. Na zapovied: "Pojedince – zaostaj!" što biva samo za kretanja, ide u četveroredu čelo prve vrste punim korakom dalje. Zaštitnici druge vrste stupe, kako im dopušta prostor, za svoje porednike i pokрати korak, dok ne dobiju prostora, da idu punim korakom. Iz četveroreda se prije toga bez zapoviedi priedje u dvored.
69. Na zapovied: „ U dvo-red/ u četvero-red!“ prelazi se u u dvored ili u četverored malo po malo. Čelo pokрати korak. Kad se zadnja dvojka ili četvorka primaknula, zapoviednik voda zapoviedi: „Puni-krok!“

KRETANJA

70. Kretanja i obustava istih, za hoda vježbaju se i provadjaju kao u roju: Mjesto „Roju“ zapovieda se „Vode“.
71. Krilnici za pravac u vodu jesu ovi: Pri frontnom hodu desni krilnik tadašnje prve vrste .Pravac se može prenieti i na lievo ili na sredinu. Pri hodu u dvoredu i četveroredu čelni krilnik prve vrste .
72. Pri frontnom hodu pokrivaju zaštitnici druge vrste zaštitnike prve vrste i drže razmak.
73. Pri hodu u dvoredu moraju zaštitnici druge vrste poslije drugoga koraka biti primaknuti zaštitnicima prve vrste. Pri hodu u četveroredu svaki dvored prema vanjskom zaštitniku prve vrste primaknut i na njega izravnat. Protega u daljinu ne smije biti veća od frontne dužine. Oni, koji stoje iza fronte, primaknu se, kada se započne hod, uz dvored, ili četverored, koji je pored njih.
74. Kada se zaviju u razvitoj pruzi, zaštitnici druge vrste pokrivaju sve jednako zaštitnike prve vrste i drže razmak, oni koji su vrtištu najbliže stupe malko postrance.
75. U dvoredu ili četveroredu zavija čelo na oznaku novog pravca i odmah istupa označenim smjerom ravno dalje. Svaki slijedeći dvored ili četverored zavine na istom mjestu gdje i čelo, te ide za njim novim hodnim smjerom.Zaštitnik na vrtištu kreće se po luku kruga kojemu je polumjer 2 korak, te prema tom pokrati korake.

PROMJENE POSTROJA

76. Vod se može iz dvoreda ili četveroreda razviti na čelo ili na jedan bok.
77. Da se smjesta razvije na čelo zapovieda se: “ Pravac...! Razvoj! Polu-lievo/desno! Stu-paj!“ Izvšenje biva po točki 21. Zaštitnici one vrste koja nije na strani razvoja još i pokriju i uzmu razmak. Ako je na čelu samo jedan krilnik,onda isti stupi, ako treba, u odgovarajući razmak. Pri razvijanju iz četveroreda stupaju ona dva /2/ zaštitnika svake četvorke, što stoje usporedno, zajedno u frontnom prugu svoga reda.
78. Ako se razvijanje odredi onda kada čelo stigne na izlaz iz uska puta onda ona započne odmah izvršenje a sliedeći dvoredi ili četveroredi razvijaju se čim dobiju mjesto.
79. Kada se treba razviti iz četveroreda u koji bok zapoviedi i na mjesu hoda:Lijevo/desno/ razvoj!“ Na to učine zaštitnici svake vrste koji stoje lievo/desno cijeli okret lijevo/desno, a ostali zaviju u isti mah u frontu. Za hoda se hoda i ide jednako odlučno dalje napried.

SATNIJA

80. Satnija se postrojava u razvoju ili koloni. U razvoju satnije stoje vodovi po svojim službenim brojevima jedan do drugoga s desnog krila prema lijevom. U koloni stoje vodovi po rednom broju jedan iza drugoga i to tako da je odmah od prve vrste prvoga voda do prve vrste drugoga voda od drugog do trećeg voda od trećeg do četvrtog voda razmak šest koraka. I u razvoju i

koloni stoje zapovjednici vodova jedan korak iza sredine svoga voda. Ima li satnije jednoga ili više trubljača to moraju isti stajati jedan korak iza lijevog krila drugog voda

81. Za kretanja naziva satnijski zapovjednik vodove /polusatnije/ po onom redu što ih zauzimlju s desna na lievo odnosno od čela prema začelju.
82. Nakon prvog postrojenja izkazuju zapovjednici vodova počast zapovjedniku satnije javljaju broj iazšlih momaka, zapoviedaju: "Po-zor!", "Od- mor!" i upute se na svoja mjesta.
83. Zapoviednik satnije naredjuje ako je potrebno izravnaje krilnika i zaštitnika medju vodovima pokrivanja srednjih članova nadalje nova razdioba vodova.
84. Osim navedenih postroja može satnija prihvatiti svaki postroj, koji god iziskuju zemljišne ili putne prilike. Tako se često preporučuje ići s vodovima /polusatnijama/ u četveroredu/dvoredu na jedankoj visini pri čemu se mogu držati medju vodovima/polusatnijama razvojni ili drugi razmaci. U razvitoj pruzi biti će često probitačno ostaviti medju vodovima medjutke jer se time olakšava kretanje, a zapoviednici vodova dobivaju priliku da se tlom okoriste samostalno i uz potrebu shodnih postroja. Ako je za pojedine satnije uputno udesiti brzi razvoj iz kolone u bok tada na zapovied zapoviednika satnije idu vodovi jedan za drugim u razvojnom odmaku. Nastojanje da se umanjí daljina kolone može kad i kad dobiti do toga da se rasporedí „kolona“ s polusatnijom. Treba li se na vodovima posve okoristiti širinom hodne pruge i prama tome uzeti široki hodni postroj tada se ima odrediti prikladno grupiranje. Svi koji su iza fronte uvršteni, imaju stati na čelo i začelje odnosno u dvojke ako ih možda ima.
85. Skupljanje satnije zbiva se u kolone, skupljanje u kojem drugom postroju mora se naročito zapoviediti. Zapoviednik satnije vlada se kao i zapoviednik voda. Skupljanje biva na zapovied: "n-ta satnijo!" „Zbor“ ili „Zbor trkom!“ pravac....!“ Ako je satnija na istom mjestu na okupu, vodovi se skupljaju po službenim rojevima. Pri tom stane zapoviednik prvoga voda a u razvitoj pruzi zapoviednik drugoga voda 2 koraka iza zapoviednika satnije ili na mjesto, koje potonji označi. Ako mu pak vodovi od sabirališta dalje odmaknuti tad se imaju za kretanja skupiti isčetno uvesti. Zapoviednik voda, koji prvi stiže postavi se ako skupljanje nije odredjeno po službenim brojevima – 2 koraka iza zapoviednika satnije ili na mjesto koje ovaj označi, ostali vodovi uvrste se onim redom, odnsone onim smjerom, kojim stižu. U razvitoj je pruzi dakle svejedno, dali to uvrštavanje biva s obje strane ili samo s jedne strane voda koji najprije stiže.

POMAGALA RAVNANJA I KRETANJA

86. Ravnaje, ravnaje s krilnicima, razmicanje i primicanje kao i okreti zbivaju se na zapovied satnijskog zapoviednika kao i kod voda. U koloni na zapovied: "Ravnja desno/lievo krilnici stu-paj!" stupe napried samo krilnici prve vrste 1 voda i zastavnik. Na zapovied: „Desno/lievo se rav-naj!“ stupe napried sve kolone u isti mah zapoviednici vodova isprave stav, odmah izravnavaju a zapoviednik satnije pokrivanje dvojki.
87. Poslije obrata vrijede za satnije iste ustanove kao i za vod.

POSTROJAVANJE KOLONE IZ RAZVITE PRUGE

88. Kolona postrojava napried kao i na mjestu redovito na prvi vod.
 - a) napried s mjesta ili za hoda kada zapoviednik satnije naviesti. Zapoviednici 1.2 i 3. voda okret u četvero desno. Smjesta se onda zapovieda:/ „Pravac....!“/ Satnijo stu-paj Prvi vod čini kolone i ide upravo, odnsno označenim pravcem tako dugo dok satnijski zapoviednik ne

zapovieda:“ 1. vode –stoj!“Ostali vodovi idu tako u kolonu da se najprije 2. onda 3. napokon 4. vod poredjaju iza čela.Čim se je pokrivanje postiglo zapoviednici vodova zapoviedaju:“Desno/lievo/-kren!“ , a nakon što se je postgao odmah: „Vode stoj!“

89. Na mjestu kada satnijski zapoviednik naviesti:“Kolona! Zapoviede zapoviednici 1.2. i 3. voda kao i kad se postrojava kolona napried okret u četverored. Na slijedeću zapovied zapoviednika satnije:“Stu-paj!“ iskorače svi vodovi, trgnu sa čelima iz fronte odmah natrag njihovi zapoviednici vode u njihov novi postavljaj i ovde im zapoviede: „Stoj! desno/lievo razvoj!“
90. Da se kolona postroji napried i na mjestu i na koji drugi vod , mora se naročito zapoviedati u ovom slučaju poredaju se iza vodova ,koji dolaze na čelo najprije desni a onda lievi vodovi. Treba li kolonu tvoriti u kojem novom pravcu tada se ovaj mora označiti prije navještaja „kolona“. Na mjesu ima u ovom slučaju zapoviednik voda, koji dolazi na čelo, odmah zapoviediti, da se prihvata nova fronta.
91. Postrojavanje kolone na desno/lievo/
a) za hoda na zapovied satnijskog zapoviednika: “U svakom vodu desno/lievo za- vij!“ i nakon zavoja /“pravac.../“ „Uprav /kolona“ 1. vode stoj !“Kada stražnji vodovi prispiju na odmaka. Zapoviede im njihovi zapoviednici.
92. Na mjestu zapovied satnijskog zapoviednika: „Pravac...!“ / „Kolona desno/lievo/“, Polu.desno/lievo! “Sve učini polukret osim krilnika prve vrste na desnim/lievim krilima vodova, koji učine cijeli okret ili zauzmu odredjeni pravac. Na zapovied satnijskog zapoviednika: „Stupaj!“ razvije se svaki vod za sebe. Stražnji vodovi prihvate prikrivanje.

RAZVIJANJE IZ KOLONE

93. Razvijanje iz kolone napried, biva na mjestu iza voda na navještaj satniskog zapoviednika .“Desno/lievo napried razvijati!“ . Na mjestu postroji na zapoviedku zapoviednika vodova 2. 3. i 4. vod četverorede /desno/lievo/. Satnijski zapoviednik zapovieda sada: “Stu-paj!“ Zapoviednici 2. 3. i 4. voda vode svoje vodove usporedno s frontom koju treba uzeti dotle postrance dok je potrebno, a onda zapoviede: “Lievo/desno / kren!“ i unidju u frontnu prugu. Za hoda vodi se 2. 3. i 4. vod redovito onako kao pri razvijanju na mjesto u novi stav pri čemu zapoviednik satnije br. 1. to znači 1 vodu zapoviedi „Stoj!“.
94. Zapoviedi li se razvijanje u kojoj dalje sprijeda ležećoj pruzi mogu se stražnji vodovi uvadjati kosim, a zatim upravnim vodom. Razvijanje uz koje se podjenako uzimlje novi pravac biva u smislu /točke 90./.
95. Za kretanje vodovi u četveroredima na jednakoj visini kada se naviesti: “Pravac.... Lievo/desno razvijati!“ Zapoviedi zapoviednik svojem vodu, koji je na razvojnoj strani da učini frontu. Zatim ako se je u redovima stupalo, a satnijski zapoviednik nije oglasio da se ostane u otvorenoj pruzi –zapoviedi da se primakne, te ga onda tako dugo vodi napried dok satnijski zapoviednik ne zapoviedi: “1 vode –stoj!“ Ostali vodovi nastave kretanje, dok svaki od njih ne dobije prostora, da udje u novu frontnu prugu. Ako se je za kakva postraničnog kretanja kolone hod obustavi onda će na siti navještaj vodu koji je na razvojnoj strani njegov zapoviednik zapoviediti da učini frontu /u dvoredima/ da se ravna/ dok na slijedeću zapovied satnijskog zapoviednika: “Stu-paj!“ ostali vodovi iskorače te ih njihovi zapoviednici vode na njihovo mjesto. Za razvijanje u hodnom pravcu se krilni vodovi na doglas „Razvijat!“ na razvojni odmak, desni vodovi razvijaju se desno napried lijevi vodovi lijevo napried.
96. Za razvijanje u koji bok naredjuje redovito satnijski zapoviednik da kolona napravi razvoj u naumljenu novu frontnu prugu ili odredi onamo okret i onda zapovieda razvijanje. Nedostaje li vremena, navješćuje: „Pravac....! Desno/lijevo/ poludesno razvijati! Trkom!“Zadnji vod

započne odmah zavojem prema označenoj strani. a ostali vodovi čim su prama napried zadobili potreban prostor.

97. Pošto su se razvoju potrebno uvježbali naredjuje se kasnije po najviše na temelju jednostavnih predmjeva, iza kolona, a i zato da se puca. Hoće li zapovjednik razvoj duž kakve određene pruge onda treba da je u navještaju spomene kao napr. „Duž nasipa razvijat!“ Zapovjednici vodova staraju se da se zemljište korisno upotrijebi bez ikakove ukočenosti te samostalno određuju položaj tijela već prema prilikama.

DVOREDI I ČETVEROREDI

98. Iz razvite pruge postrojava se dvored i četverored. Pri četveroredu čine krilnici koji su među vodove četverored za sebe.
99. Iz kolone postroji se dvored u četverored na zapovied: “U dvored /četverored/ zaostat i „Desno/lievo/-kren! / Pravac ...!“ Iza toga nastupa kretnja s mjesta: „1/4/ vode stu-paj!“ ostali se vodovi na zapovied svojih zapoviednika priključe čim bude prostora.
100. Razvoj iz dvoreda i četveroreda biva kao kod voda. Pri razvijanju imaju zapoviednici koji su izmedju vodova pridoći k svojim vodovima. Namjerava li se razvoj u hodnom pravcu to će često svrsishodno biti da se prije kolona postroji ili razvoji u svakome vodu odredi.
101. Iz dvoreda ili četveroreda prelazi se u kolonu napried na mjestu iza hoda na zapovied satnijskog zapoviednika. “Pravac...!/kolona desno/lievo/ napried!“ polu-desno /lievo. Nato vodovi osim onih krilnika, koja imadu služiti kao uporišta učine potrebiti okret. Na mjestu na zapovied satnijskog zapoviednika: “Stu-paj!“ vodovi se razvijaju, a onda se pokrije i odmaci isprave. Za hoda stupaju stražnji vodovi nakon toga što su ispravili odmah opet kratki krok. Nato zapoviednik zapovieda: “Puni krok!“
102. Kolona se postraja iz dvoreda ili četveroreda u koji bok na naviještaj satnijskog zapoviednika: “Pravac...“/Kolona lievo/desno!/ Smjesta iza hoda zapoviednik prvog voda zapoviedi odmah svome vodu da frontira /i primakne/. Smjesta se onda zapoviedi: “Satnijo stu-paj!“ Prvi vod ide upravo dalje dok zapoviednik satnije ne zapoviedi: “1 vode stoj!“ ostali vododvi polaze na mjesto koje je 1 vod ostavio učine frontu i uzmu odmak.

KRETANJA

103. Hod se mora vježbati u svakom postroju na velike daljine kao što na naravnom tako i na teškom prolaznom tlu kao i gdje imade zaprijeke. U posljednjem se slučaju može ići ne držeći koraka, ali se ipak ne smije izgubiti čvrsti sklop satnije. I u tom se ima satnija poučavati, da u svakom zemljištu zna brzo prihvatiti novi pravac.
104. Krilnik za pravac u satniji jest:
- U razvitoj pruzi i u koloni desni krilnik 1 vrste 1 voda. Pravac se može i prenijeti na lijevo ili na sredinu. Tada je „Pravac“ sredina“ prijeđe li pravac na razvitoj pruzi na krilnika unutrašnjeg krila 3. /kod polusatnije 2./ voda, a kada je satnija poređana u tri voda, na sredinu 2. voda.
 - U hodu četveroredima, dvoredima iz razvite pruge čelnik krilnik prve vrste u koloni ista čašća prijašnjeg čelnog voda odnosno onoga voda kojega označi zapoviednik satnije.
 - Pri koso hodu najprednji krilnik u hodnom smjeru.

105. U koloni vodni krilnici za pravac /srednji članovi/ pokrivaju jedni druge i staraju se da se odmaci drže.
106. Početak i obustva hoda zavoj i kosi hod određuje se i izvršuju isto tako kao i u vodu samo se pri razvoju u razvitoj pruzi kreće krilnik na vrtištu lukom kruga s polumjerom od 4 koraka.
107. Kada satnijski zapoviednik zapoviedi zavoj u koloni onda počne 1 vod odmah zavijati, a ostali vodovi idu punim korakom bez obzira sve do zavojišta i tamo tamo zaviju bez ikakove zapoviedi. Na zapovied satnijskog zapoviednika: “Pravac...!/ u-prav!...Prijedje 1 vod odmah u novi hodni smjer. Slijedeći vodovi dovrše jedan za drugim zavoj i isprave pokrivanjem i odmak.
108. U hodu sa vodovima u četveroredu /dvoredu/ na jednakoj visini imaju čela vodova održati ravnu i odmak prema vodu za pravac.
109. Pri zavoju za takova hoda imaju čela svih vodova zadržavši svoje oznake, zaviti kao razvita pruga. Četvorke koje idu za čelima stupaju ravno dalje punim korakom, a kada na zavojište zaviju isto tako na zapovied satnijskog zapoviednika: “Pravac.../U – prav!“ pokrete čela prve korake.
110. Zavoj s manjim kutom izvode se onako kako je opisano u točki 52. Zaustavi li se satnija no što su svi dijelovi zavoj dovršili to stražnji vodovi četveroredi brzo uzmu na doglas ili mig satnijskog zapoviednika pokrivanje i odmak.
111. Za kosoga hoda u koloni ostaju vodovi u odnošaju što su ga dobili polukretom

XI. ARHIVSKI IZVORI I LITERATURA:

a) Arhivski fondovi

Hrvatski državni arhiv (HDA)

Fond 145. Kraljevska banska uprava Savske banovine (1935.-1939.). Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu

Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći i povjerljivi spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske

Fond 156. Banovina Hrvatska. Predsjednički ured bana (1939.-1941.). Opći spisi predsjedničkog ureda Banske Vlasti Banovine Hrvatske

Fond 157. Banovina Hrvatska, Odjel za unutarnje poslove. Povjerljivi spisi.

Fond 158. Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu

Fond 833. Osobni fond Đuro Šurmin

Fond 1352. Grupa V, Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka

Fond 1353. Grupa VI, Građanske stranke i društva 1919.-1941.

Fond 1354. Grupa VII, Režimske i reakcionarne organizacije 1919.-1941.

Fond 1364. Grupa XII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji

Fond 1359. Grupa XVI, Teror vladajućeg režima 1912.-1941.

Fond 1363. Grupa XXI, Politička situacija (1918.-1941.)

Fond 1561. SDS RSUP SRH, Služba državne sigurnosti, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova, Socijalističke Republike Hrvatske, elaborati rada HSS-a po kotarima, 1952.

Fond 1561. SDS RSUP SRH, šif. 010.11., Put izdaje Mačeka i drugova (elaborat)

Fond 1561. SDS RSUP SRH, šif. 010.7. Struktura HSS (elaborat dr. Vladimir Košak)

Fond 1561. SDS RSUP SRH, šif. 010.37. Saslušanja Ivana Adresa, Bariše Smoljana, Tome Baburića

Fond 1561. SDS RSUP SRH, šif. 010.8. Hrvatska građanska i seljačka zaštita

Fond 1561. SDS RSUP SRH, šif. 010.28. Organizacija Hrvatske i građanske seljačke zaštite (elaborat, Milan Pribanić)

Fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 010.37., Zapisnik saslušanja Augusta Košutića.

Državni arhiv u Splitu (DAS)

Fond 0014. Kraljevska Banska uprava Primorske banovine (1935.-1939.)

Fond 0014. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu (1939.-1941.)

Državni arhiv u Zagrebu (DAZG)

Fond 849., Osobni fond Ivana Peršića

Državni arhiv u Zadru (DAZ)

Fond 130. Jugoslavenski konzulat u Zadru (1921-1941.)

Arhiv Jugoslavije (AJ)

Fond 14. Ministarstvo unutrašnjih poslova (1919.-1941.)

Fond 37. Zbirka Milana Stojadinovića

Fond 38. Centralni presbiro Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije

Fond 84. Fond Hinka Krizmana

Arhiv BiH (ABiH)

Kraljevska Banska uprava Drinske banovine (1929.-1941.)

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU)

Fond 64., Zbirka Ante Trumbića

Arhiv Srpske akademije znanosti i umjetnosti (ASANU)

Zbirka Milana Antića (14.387)

Hoover Institution Archives

Collection Dragiša Cvetković, 1928-1965. (70013)

Hrvatski državni arhiv Bjelovar (HRDABJ)

Fond 91., Okružni sud Bjelovar

Obiteljska ostavština

Ostavština Zvonimira Kovačevića (OZK) – u posjedu obitelj Šmalcelj.

b) Tiskani izvori

Aprilski rat 1941., Zbornik dokumenata, Beograd, 1969.

Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog sabora 1942. godine, Zagreb, 1942.

Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske, 1940.

Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knjiga VIII., Slavonski Brod, 1973.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.godine, Državna štamparija, Beograd, 1938.

Dokumenti historije KPH. Srp i čekić 1940-1941., Izdanje historijskog odjeljenja CK KPH: Zagreb, 1951.

Zbornik dokumenata NOB u Dalmaciji, knjiga 1., Split, 1981.

Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939, Zagreb, 1939.

PETRANOVIĆ, Branko, ZEČEVIĆ, Momčilo, *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985.

PETRANOVIĆ, Branko, ZEČEVIĆ, Momčilo, *Jugoslavenski federalizam, Ideja i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata, I, 1914-1943.*, Beograd, 1987.

Proleter 1929-1942., Institut za izučavanje komunističkog pokreta: Beograd, 1968.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Narodna skupština: Beograd, 1939.

c) Memoari

MAČEK, Vladko, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka: Zagreb, 1992. (orgin. izdanje *In the Struggle for freedom*, University Park: London, 1957.)

MEŠTROVIĆ, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska: Zagreb, 1969.

STOJADINOVIĆ, Milan, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani: Rijeka, 1970.

d) Promidžbeni materijali

Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama, Zagreb, 1939.

d) Novinske tiskovine

Hrvatski narod (Zagreb), urednik: Mile Budak

Hrvatski dnevnik (Zagreb), urednik: Franjo Leković

Hrvatska gruda (Zagreb), urednik: Ferdo Ivanković

Hrvatsko zagorje (Zagreb), urednik: Marko Tepeš

Hrvatski branik (Vinkovci), urednik: Ivan Grubiša

Hrvatska država (München), urednik: Krunoslav Prates

Jutarnji list (Zagreb), urednik: Josip Horvat

Politika (Beograd), urednik: Jovan Tanović

Jugoslavenski list (Sarajevo), urednik: Ljudevit Čermak

Samouprava (Beograd), urednik: Mihajlo V. Ilić

Novosti (Zagreb), urednik: Hrvoje Macanović

Vrbaske novine (Banja Luka), urednik:

Novo doba (Split), urednik: Vinko Kisić
Seljački dom (Zagreb), urednik: Juraj Krnjević
Država (Split), urednik: Špiro Ćakić
Narodni val (Zagreb), urednik: Vladimir Radić
Pravda (Beograd), urednik: Miodrag B. Šijanović
Srijemski Hrvat (Vukovar), urednik: Luka Puljiz
Srpska riječ (Zagreb), urednik: Boško Vračarević/Pavle Mišćević
Srpski borac (Beograd), urednik: Brana M. Stepanović
Novi student (Zagreb), urednik: Stanko Dvoržak
Obzor (Zagreb), urednik: Vladimir Lunaček
Srpski glas (Beograd), urednik: Dragiša Vasić
Nova riječ (Zagreb), urednik: Rade Duraković
Nova srpska riječ (Zagreb), urednik: Boško Vračarević/Pavle Mišćević
Danas (Zagreb), urednik: Vesna Blumi-Mihaljević
Primorje (Sušak), urednik: Franjo Pavešić
Požeške novine (Požega), urednik: Đuro Kuntarić
Hrvatsko jedinstvo (Varaždin), urednik: Mirko Sladović
Narodna odbrana (Beograd), urednik: Mihajlo Milojković
Samoborac (Samobor), urednik: Levin Fresl
Nin (Beograd), urednik: Frane Barbieri
Seljačka sloga (Zagreb), urednik: Rudolf Herceg
Jugoslovenska zastava (Osijek), urednik: Slavko Diklić
Srpska štampa (Zagreb), urednik: Milan Divjak
Slobodna Dalmacija (Split), urednik: Mladen Pleše

LITERATURA

a) Knjige

1. **ALEKSIĆ**, Dušan, *Teroristička organizacija POF*, Knjižara Skerlić: Beograd, 1936.
2. **ANIĆ**, Vladimir, *Rječnik hrvatskog jezika*, Novi Liber: Zagreb, 1991.
3. **ARALICA**, Tomislav – **ARALICA**, Višeslav, *Oružane snage NDH i druge hrvatske postrojbe na osovinskoj strani 1941.-1945.*, knjiga III., Znanje: Zagreb, 2010.
4. **AVRAMOVSKI**, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931.-1938.*, II., Arhiv Jugoslavije-Globus: Beograd-Zagreb, 1986.

5. **AVRAMOVSKI**, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941*, III., Arhiv Jugoslavije-Jugoslavenska knjiga: Beograd, 1996.
6. **AVRAMOVSKI**, Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937.*, Prosveta: Beograd, 1968.
7. **BARAC**, Antun, *KZSTG*, Spomen područje PP Jasenovac: Jasenovac, 1978.
8. **BARIĆ**, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941.-1945.*, Dom i svijet: Zagreb, 2003.
9. **BARIĆ**, Nikica, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, Golden marketing-Tehnička knjiga: Zagreb, 2005.
10. **BECHERELLI**, Alberto, *Italia e stato indipendente croato, 1941-1943.*, Edizioni Nouva Cultura: Roma, 2012.
11. **BALFUR**, Nil, **MEKEJ**, Seli, *Knez Pavle Karađorđević – jedna zakasnela biografija*, Litera: Beograd, 1990.
12. **BELINIĆ**, Marko, *Put kroz život*, August Cesarec: Zagreb, 1985.
13. **BEKIĆ**, Milan, **BUTKOVIĆ**, Ivo, **GOLDSTEIN**, Slavko, *Okrug Karlovac 1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta: Zagreb, 1965.
14. **BENNET**, Richard, *The Black and Tans*, Edward Hulton: London, 1959.
15. **BIĆANIĆ**, Rudolf, *Gospodarska politika*, Štamparija Grafika: Zagreb, 1939.
16. **BIĆANIĆ**, Rudolf, *Kako živi narod 1936.-1939.*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Globus: Zagreb, 1996.
17. **BILANDŽIĆ**, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing: Zagreb, 1999.
18. **BJELAJAC**, Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935.*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 1994.
19. **BJELAJAC**, Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991.*, UDI: Beograd, 1999.
20. **BJELAJAC**, Mile, Predrag, Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija gnerala Dušana Trifunovića 1880.-1942.*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd-Kruševac, 1997.
21. **BJELAJAC**, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, Institut za novu istoriju Srbije: Beograd, 2004.
22. **BOBAN**, Ljubo, *Sporazum Cvetković Maček*, Institut za društvenu istoriju: Beograd, 1965.
23. **BOBAN**, Ljubo, *Maček i politika HSS 1928.-1941.*, I-II., Liber: Zagreb, 1974.
24. **BOBAN**, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, I-III, Školska knjiga-Stvarnost: Zagreb, 1987.-1990.
25. **BOBAN**, Ljubo, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941.-1943.*, I., Globus: Zagreb, 1988.
26. **BOGIĆ**, Bogomir, *Demokracija, fašizam i hrvatsko pitanje*, Štamparija Đ. Jakšić: Beograd, 1935.
27. **BOGUNOVIĆ**, M. Dušan, *Pregled telesnog odgoja i sokolstva*, Hrvatski štamparski zavod: Zagreb, 1925.

28. **BOJIĆ**, Dušica, *Memoari generala i ministra Ljubomira Marića (1878-1960.)*, SO Kosjerić i Udruženje potomaka ratnika 1912-1920: Beograd-Kosjerić, 2012.
29. **BOŽIĆEVIĆ**, Ivan, *Sjećanja*, Globus: Zagreb, 1982.
30. **BRLIĆ**, Ivan, *Hrvatsko seljačko gospodarstvo i međunarodne poljoprivredne i zadružne ustanove*, Zagreb, 1938.
31. **BROZ**, Josip-Tito, *Sabrana djela*, tom II., Izdavački centar Komunist-BIGZ-Naprijed: Beograd, 1982.
32. **BROZ**, Josip-Tito, *Sabrana djela*, tom. V., Izdavački centar Komunist-BIGZ-Naprijed: Beograd, 1982.
33. **BROZOVIĆ**, Ante, *Istorija sokolstva. Sveslavensko sokolstvo*, Vreme: Beograd, 1930.
34. **COLIĆ**, Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Delta-press: Beograd, 1973.
35. **CVETKOVIĆ**, Dragiša, *Njim samim. Članci. Govori. Intervjui. Polemike. Memoari*, Punta: Niš, 2006.
36. **ČALIĆ**, Dušan, *Zapisi sveučilištarca*, Lykos: Zagreb, 1960.
37. **ČENGIĆ**, Enes, *Krleža. Post mortem I.*, Liber: Sarajevo-Zagreb, 1990.
38. **ČRNJA**, Zvane, *Obećana zemlja*, Otokar Keršovani: Pula, 1978.
39. **ČULINOVIĆ**, Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga: Zagreb, 1958.
40. **ČULINOVIĆ**, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, sv. I-II, Zagreb, 1961.
41. **DEDIJER**, Vladimir, *Dnevnik*, I., Prosveta-Svjetlost: Sarajevo-Beograd, 1970.
42. **DIZDAR**, Zdravko - **SOBOLEVSKI**, Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1999.
43. **DOBRIVOJEVIĆ**, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.-1935.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2006.
44. **DODER**, Milenko, *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, CIP: Beograd, 1989.
45. *27. mart 1941. 70. godina kasnije*, Zbornik radova, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2012.
46. **DVORŽAK**, Stanko, *Studentski dani. Odabrane strane iz dnevnika 1933-1937.*, Studentski list: Zagreb, bez godine izdanja.
47. **DŽAJA**, Srećko, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi: Sarajevo-Zagreb, 2004.
48. **DŽAKIĆ**, Lazar, *Slavonija se budi*, Savez udruženja boraca NOR-a: Vukovar, 1970.
49. **ĐEKIĆ**, Đorđe, *Počeci Srpskog četništva - organizacija četničkog pokreta u Kneževini Srbiji u 19. veku*, Slobodna knjiga: Beograd, 2000.
50. **ĐILAS**, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*, Harcourt Brace Jovanovich: New York, 1973.
51. **ĐOKIĆ**, Dejan, *Nedostižni kompromis: Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd, 2010.
52. **GLOJNARIĆ**, Mirko, *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra Vladka Mačeka*, Tiskara Danica: Zagreb, 1936.

53. *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske : 1939-26. kolovoza 1940.*, Tisak narodnih novina: Zagreb, 1940.
54. **GOLDSTEIN**, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi liber: Zagreb, 2005.
55. **GOLDSTEIN**, Ivo, *Hrvatska 1918.-2008.*, Novi Liber: Zagreb, 2008.
56. **GOLDSTEIN**, Ivo i Slavko, *Tito*, Profil: Zagreb, 2015.
57. **GROL**, Milan, *Iskušnja demokratije*, Naučna knjiga: Beograd, 1991.
57. **HAMERŠAK**, Filip, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Naklada Ljevak: Zagreb, 2013.
58. **HANAK**, Peter, *Povijest Mađarske*, Barbat: Zagreb, 1995.
59. **HASANBEGOVIĆ**, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941.*, Institut Ivo Pilar: Zagreb, 2012.
60. **HERCEG**, Rudolf, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Naklada pišćeva: Zagreb, 1923.
61. **HREČKOVSKI**, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje: Slavonski Brod, 1982.
62. *Hrvatski biografski leksikon*, 1-7., Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Zagreb, 1989.-2010.
63. **HOBSBAWN**, Eric, *Doba ekstrema. Istorija kratkog Dvadesetog veka 1914.-1991.*, Plejada: Beograd, 2002.
64. **HOPTNER**, B. Jacob, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Otokar Keršovani: Rijeka, 1973.
65. **HORVAT**, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, Binoza: Zagreb, 1938.
66. **HORVAT**, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga: Zagreb, 1992.
67. **HORVAT**, Rudolf, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, AGM: Zagreb, 1994.
68. *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, Zbornik radova, (ur. Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević), Naklada Trpimir: Zagreb, 2009.
69. *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zbornik radova, Matica hrvatska: Zagreb, 2006.
70. *International Military and Defence Encyclopedia*, vol. 5, P-S., Washington-New York, 1993.
71. **ILIĆ**, Vojislav, *Moj sin Đorđe Božović Giška*, Interpres: Beograd, 1999.
72. **IŠEK**, Tomislav, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941.*, Institut za istoriju: Sarajevo, 1991.
73. **IVŠIĆ**, Milan, *Seljačka politika. Društveni život na selu*, Jeronimska knjižica: Zagreb, 1937.
74. **JANKOVIĆ**, Milorad, *Rat špijuna u Kraljevini Jugoslaviji*, NIGRO „Zadružna štampa“: Zagreb, 1982.
75. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, *Politika HSS-a prema radničkoj klasi, Hrvatski radnički savez 1921.-1941.*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost Zagreb: Zagreb, 1983.
76. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, Centar za kulturnu djelatnost: Zagreb, 1983.
77. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Hrvatski Institut za povijest – Dom i svijet: Zagreb, 2002.

78. **JAKOVČEV**, Gojko, *Sokolska organizacija u borbi za bratstvo jugoslavenskih naroda do 1918. godine. Progon sokolske organizacije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1970.
79. **JAREB**, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1995.
80. **JAREB**, Mario, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.*, Hrvatski institut za povijest - Školska knjiga: Zagreb, 2006.
81. **JANČIKOVIĆ**, Tomo, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Merkantile: Zagreb, 1939.
82. **JELASKA-MARIJAN**, Zdravka, *Split 1918.-1941.: Grad i ljudi*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2009.
83. **JELIĆ-BUTIĆ**, Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus: Zagreb, 1983.
84. **JELIĆ-BUTIĆ**, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus: Zagreb 1986.
85. **JELIĆ**, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Zagreb, 1972.
86. **JELIĆ**, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1945.*, I-II., Globus: Zagreb, 1981.
87. **JONJIĆ**, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar. Zagreb, 2000.
88. **JOVANOVIĆ**, Dragoljub, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 46. umrlih savremenika*, Izdanje pišćevo: Beograd, 1975.
89. **JOVANOVIĆ**, Dragoljub, *Političke uspomene*, V., Kultura-Arhiv Jugoslavije: Beograd, 1997.
90. **JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ**, Milan, *Dnevnik 1936-1941.*, Matica srpska: Novi Sad, 2000.
91. **JUKIĆ**, Ilija, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, Hrvatska politička biblioteka: London, 1965.
92. *Kalendar Gospodarske Sloge za godinu 1939.*, Zagreb, 1939.
93. **KARAULA**, Željko, *Hrvatska nacionalna omladina HANA O*, Naklada Breza: Zagreb, 2011.
94. **KERSHAW**, Ian, *Hitler 1889-1936. Oholost*, Vizura: Zagreb, 2000.
95. **KISIĆ**, Antun, *Ljetopis grada Splita 1941.*, 26. (rukopis u knjižnici grada Splita).
96. **KRANJČEVIĆ**, Stjepan, *Hrvatski seljački pokret*, Seljačka misao: Zagreb, 1937.
97. **KRLEŽIJANA**, II, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Zagreb, 1999.
98. **KRSTULOVIĆ**, Vicko, *Memoari jugoslavenskog revolucionara*, I., Mostart: Novi Sad, 2012.
99. **KONJHODŽIĆ**, Mahmud, *Seljački pokret u Hrvatskoj (reportaže)*, Štamparija Grafika: Zagreb, 1940.
100. **KONJHODŽIĆ**, Mahmud, *Od Kupe do mora*, Epoha: Zagreb, 1963.
101. **KONJEVIĆ**, Mile, *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941.*, Historijski Institut Slavonije i Baranje: Slavonski Brod, 1981.
102. **KOLJANIN**, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.
103. **KOMARICA**, Slavko, **ODIĆ**, Slavko, *Noć i magla. Gestapo u Jugoslaviji*, II., Centar za informacije i publicitet: Rijeka, 1977.

104. **KRLEŽA**, Miroslav, *Zapisi sa Tržića*, Oslobođenje: Sarajevo, 1988.
105. **KRLEŽA**, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, svezak II., Oslobođenje: Sarajevo, 1982.
106. **KRISTOFIĆ**, Ivan, *Varaždinski sokol i plakatom kroz povijest*, Muzeja grada Varaždina: Varaždin, 2009.
107. **KRIŠTO**, Jure, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologija u NDH*, Dom i svijet: Zagreb, 2001.
108. **KRIZMAN**, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1975.
109. **KRIZMAN**, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus: Zagreb, 1983.
110. **KRIZMAN**, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus: Zagreb, 1980.
111. **KULUNDŽIĆ**, Zvonimir, *Sabrana književna djela: Miškina: presjek kroz stvarnost hrvatskog sela od Khuen-Héderváryja do Poglavnika*, sv. 4., Ogranak MH Koprivnica: Koprivnica, 1968.
112. **KVATERNIK**, Dido Eugen, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945.*, Nakladničko Društvo Starčević: Zagreb, 1995.
113. **KVESIĆ**, Sibe, *Hvar između dva rata*, Stvarnost: Zagreb, 1969.
114. **LEČEK**, Suzana, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Srednja Europa-Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijes u Slavonskom Brodu: Slavonski Brod, 2003.
115. **LONDRES**, Albert, *Les Comitadjis ou Le terrorisme dans les Balkans*, Albin Michael: Paris, 1932.
116. **MACHIEDO MLADINIĆ**, Norka, *Jadranska straža*, Dom i svijet-Pomorska biblioteka: Zagreb, 2005.
117. **MACMILLAN**, Margaret, *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak: Zagreb, 2008.
118. **MAČEK**, Andrej-Škrabe, Nino, *Maček izbliza*, Disput: Zagreb, 1999.
119. **MAČEK**, Vladko, *In the Struggle for Freedom*. New York: Robert Speller & Sons, 1957.
120. **MALEŠEVIĆ**, Siniša, *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk: Zagreb, 2011.
121. **MARIJAN**, Davor, *Bitka za Vukovar*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2004.
122. **MATAGA**, Željko, *Seljak i zadruga*, Prosvjeta: Bjelovar, 1995.
123. **MATKOVIĆ**, Hrvoje, *Svetozar Pribičević – ideolog-stranački vođa-emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1995.
124. **MATKOVIĆ**, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić d.o.o.: Zagreb, 1999.
125. **MATKOVIĆ**, Stjepan, **TROGRLIĆ**, Marko, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom 1907.-1910.*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb-Split, 2014.
125. **MIKULAN**, Krunoslav, *Povijest policije Hrvatskoj (knjiga 1: od začetaka do 1941.)*, Tonimir: Varaždinske Toplice, 2003.,
127. **MILAK**, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931-1937.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1987.

128. **MILAZZO**, Matteo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Johns Hopkins University Press: Baltimore and London, 1975.
129. **MIRKOVIĆ**, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Školska knjiga: Zagreb, 1952.
130. *Misija Samostalne demokratske stranke*, Glavni sekretarijat SDS Zagreb: Zagreb, 1939.
131. **MUŽIĆ**, Ivan, *Maček i Luburić*, Laus: Split, 1999., 61.
132. *Njemačka obavještajna služba, II.*, Beograd, 1955.
133. *Nezavisna Država Hrvatska: 1941.-1945.*: zbornik radova, (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb, 2009.
134. **NOLTE**, Ernest, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta: Beograd, 1990.
135. **OČAK**, Ivan, *Krleža-Partija*, Spektar: Zagreb, 1982.
136. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Ministarstvo vanjskih poslova: Zagreb, 1942.
137. **OMRČANIN**, Ivo, *The Pro Allied Putsch in Croatia in 1944 and the Massacre of Croats by Tito Communists in 1945*, Philadelphia, Dorrance and Co, 1975.
138. **PAVELIĆ**, Ante, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Despot infinitus: Zagreb, 2015.
139. **PAVIČIĆ**, Slavko, *Hrvatska vojna i ratna povijest*, Zagreb, 1943.
140. **PAXTON**, O. Robert, *Anatomija fašizma*, Tim press: Zagreb, 2012.
141. **PERIĆ**, Ivo, *Vladko Maček: Politički portret*, Golden marketing – Tehnička knjiga: Zagreb, 2003.
142. **PEŠIĆ**, D, Miodrag, *Stari četnici, Novi pogledi*: Kragujevac, 2000.
143. **PETANJEK**, M, *Dr. Vladimir Maček. Čovjek-djelo-narod*, Naklada Binoza: Zagreb, 1937.
144. **PETRANOVIĆ**, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, Nolit: Beograd, 1981.
145. **PETRANOVIĆ**, Branko, **ZEČEVIĆ**, Momčilo, *Jugoslavija 1918./1984. Zbirka dokumenata*, Rad: Beograd, 1985.
146. **PETRINOVIĆ**, Ivo, *Ante Trumbić – politička shvaćanja i djelovanje*, Nakladni zavod Matice hrvatske: Zagreb, 1986.
147. **PILAV**, Muhamed, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem - sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*, Bošnjaški institut: Zurich, 1996
148. **PLENČA**, Dušan, *Kninska ratne vremena 1850-1946.*, Globus: Zagreb, 1986.
149. *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940-1941.*, IHRP, Zagreb, 1965.
150. **POPOVIĆ**, Jovo, **LOLIĆ**, Marko, **LATAS**, Branko, *Pop izdaje-Momčilo Đujić*, Stvarnost: Zagreb, 1988.
151. **PRODANOVIĆ**, Jaša, *Sporazum s Hrvatima*, s.n: Beograd, 1940.
152. **PRPIĆ-GAMIRŠEK**, Neda, *Dr. Juraj Krnjević – tri emigracije. Razgovori, pisma, prilozi*, Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek: Zagreb, 2004.

153. **RADELIĆ**, Zdenko, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet: Zagreb, 2002.
154. **RADOJEVIĆ**, Mira, *Udružena opozicija 1935-1939.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1994.
155. **RAMET**, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije 1918.-2005. Izgradnja države i izazov legitimacije*, Golden marketing-Tehnička knjiga: Zagreb, 2009.
156. *Rat i mir. Paravojno nasilje u Europi posle Prvog svetskog rata 1918-1923.*, Arhipelag: Beograd, 2013.
157. **RIBAR**, Ivan, *Politički zapisi, III*, Kultura: Beograd, 1951.
158. **RIBAR**, Ivan, *Politički zapisi, IV*, Kultura: Beograd, 1952.
159. **ROJNICA**, Ivo, *Susreti i događaji*, DoNeHa: Zagreb, 1995.
160. *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespondencija 1906-1941. II/1918-1941.*, Institut za hrvatsku povijest-Britanska akademija: Zagreb-London, 1976.
161. **SADKOVICH**, J. James, *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Golden marketing-Tehnička knjiga: Zagreb, 2010.
162. **SIMIĆ**, Bojan, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007.
163. **SELAČ**, Ante, *Hrvatska zauvijek – prilozi hrvatskoj državotvornoj misli*, Školske novine: Zagreb, 1996.
164. **SINOVIĆ**, Marko, *NDH u svjetlu dokumenata*, Vratna gora: Buenos Aires, 1950. – Zagreb 1998.
165. **STIPETIĆ**, Zorica, *August Cesarec – argumenti za revoluciju*, Naklada CDD: Zagreb, 1982.
166. **STOJKOV**, Todor, *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935.*, Prosveta: Beograd, 1969.
167. **STOJKOV**, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića 1935.-1937.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1985.
168. **STOJISAVLJEVIĆ**, Bogdan, *Seljaštvo Jugoslavije 1918.-1941.*, Zadržna štampa: Zagreb, 1952.
169. **SUPEK**, Ivan, *Hrvatska tetralogija. Između ratnih linija*, svezak 1., Globus: Zagreb, 1995.
170. **ŠADEK**, Vladimir, *Političke stranke u Podravini 1918.-1941.*, Meridijani: Koprivnica, 2009.
171. **ŠARINIĆ**, Ivo, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Reakcioni odbor za izdavanje Ideologije hrvatskog seljačkog pokreta: Zagreb, 1935.
172. **ŠEPIĆ**, Dragovan, *Vlada Ivana Šubašića*, Globus: Zagreb, 1983.
173. **ŠIBL**, Ivan, *Zagreb 1941.*, Naprijed: Zagreb, 1967.
174. **ŠIBL**, Ivan, *Sjećanja. Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba*, I., Globus: Zagreb, 1986.
175. **ŠIMONČIĆ-BOBETKO**, Zdenka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, sv. I., AGM: Zagreb, 1997.

176. **ŠIJAN**, Dane, *Samobor u prošlosti i sadašnjosti*, Stylos: Zagreb, 1971., 142.
177. **ŠEHIĆ**, Zijad, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo Publishing: Sarajevo, 2007.
178. **ŠEHIĆ**, Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, ABiH: Sarajevo, 1971.
179. **ŠKRABE**, Nino, **MAČEK**, Andrej, *Maček izbliza*, Disput d.o.o.: Zagreb, 1999.
180. **ŠUPERINA**, Benjamin, *Hrvatsko pitanje*, Tipografija d.d.; Zagreb, 1939.
181. **ŠUTE**, Ivica, *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941.*, Srednja Europa: Zagreb, 2010.
182. **TARTAGLIA**, Siniša, *Obitelj Tartaglia i Split – neraskidive veze (1150-2010)*, Književni krug: Split, 2011.
183. **TERZIĆ**, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.*, Tom I-II., Narodna knjiga-Partizanska knjiga-Pobjeda: Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982.
- 184.. *Tko je tko u NDH*, Minerva: Zagreb, 1998.
185. **TOMASEVICH**, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.*, Novi Liber: Zagreb, 2010.
186. **TREW**, Simon, *Britain, Mihailović, and the Chetniks, 1941–42.*, St. Martin's Press in association with King's College: New York-London, 1998.
187. **TUĐMAN**, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941*, II., Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1993.
188. **VELAGIĆ**, Savo, *Kronologija događaja na području općine Đurđevac*, Đurđevac, 1972.
189. *Vjesnik Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske 1941-1945.*, Vjesnik: Zagreb, 1970.
190. **VILDER**, Većeslav, *Bika za rogove*. Gdje je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje? Demos: London, 1957.
191. **VILOVIĆ**, Đuro, *Pucikare*, VBZ: Zagreb, 2010.
192. **VINAVER**, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 1971.
193. **VINSKI**, Ivo, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka u Jugoslaviji 1938. godine*, Ekonomski institut: Zagreb, 1970.
194. *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra. Vlatka Mačeka*, sv. I., (ur. Mirko Glojnarčić), Tiskara Danica: Zagreb, 1936.
195. **VOJAK**, Danijel, *U predvečerje rata. Romi u Hrvatskoj 1918-1941.*, Romsko nacionalno vijeće: Zagreb, 2013.
196. **VUČKOVIĆ**, Milan, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918.-1941.*, Institut društvenih nauka: Beograd, 1966.
197. *Zadružni leksikon FNRJ*, (ur. Mihajlo Vučković, Vaso Gajić, Arion Usepjanov), Zagreb, 1956.-57.

198. **ŽUTIĆ**, Nikola, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941.*, Angotrade: Beograd, 1991.
199. **YEOMAN**, Rory, *Visions of Annihilation: the Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945.*, Pittsburgh, 2013.
200. *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, (Robert Gerwarth, Juhn Horne, eds), Oxford University Press: Oxford, 2012.
201. **WEBER**, Max, *Privreda i društvo*, sv. II., Prosveta: Beograd, 1976.
202. **WEBER**, Max, *Sociologija religije*, Kruzak: Zagreb, 2000.
203. **WEBER**, Max, *Gesammelte Politische Schriften*, J.C.B. Mohr: Tübingen, 1958.

Disertacije i magistarski radovi:

1. **MARIJAN**, Davor, *Ustaška vojnica 1941.- 1945.*, Zagreb, 2004. (magistarski rad)
2. **REGAN**, Krešimir, *Srpska politika u Banovini Hrvatskoj 1939.-1941*, Zagreb, 2006. (doktorska disertacija)
3. **ČAPO**, Hrvoje, *Državni represivni aparat na području Hrvatske od 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2012. (doktorska disertacija)
4. **JUG**, Damir, *Ustroj i odnosi u oružanim snagama NDH*, Zagreb, 1999. (doktorska disertacija)

Članci:

1. **ABRAMOVIĆ**, Ivica, Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2., 1990., 187-207.
2. **AHMETOVIĆ**, Lutvo, Najšira podrška građana, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, 1., Zagreb, 1982., 104-116.
3. **AMULIĆ**, Ivo, Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i Partije u Dalmaciji 1937.-1940. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, Split, 1970., 263-312.
4. **AURICA**, Simion, Fašističke organizacije u Rumuniji „peta kolona“ Trećeg Reicha, *Fašizam i neofašizam*, Centar društvenih djelatnosti SSOH: Zagreb, 1976., 212-217.
5. **AVRAMOVSKI**, Živko, Izvještaji Urlicha von Hassella o putu u Beograd i Zagreb u početku novembra 1940. godine, *Historijski pregled – Istorijski pregled*, br. 2., 1963., 136-146.
6. **BABIĆ**, Ivan, Moja misija kod Saveznika 1944., *Jubilarni zbornik Hrvatske revije*, München-Barcelona, 1975., 240-280.
7. **BARIĆ**, Nikica, General August Marić: životopis jednoga hrvatskog časnika, *Časopis za suvremenu povijest*, 2001., br. 2., str. 355-385.

8. **BARIĆ**, Nikica, Neredi na Sinjskoj alci 1935. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2006., 939.-953.
9. **BATUŠIĆ**, Krunoslav, Kako je srušena Jugoslavija, *Hrvatska Država* (München), g. 2. (1956.), br. 7.-8. (25. III.) — 13. (25. VIII.), 16.-17. (25. XII.); g. 3. (1957.), br. 18.-19. (veljača) - 20.-21. (travanj), 23.(lipanj),
10. **BATUŠIĆ**, Krunoslav, Hrvatska seljačka i građanska zaštita, *Drina* (Madrid), br. 4-6 (1962), str. 34-45.; br. 7-9 (1962), str. 190-197.; br. 2 (1963), str. 19-26.
11. **BELČIĆ**, Marija, Razvoj i djelatnost advokature na području Socijalističke Republike Hrvatske, *Odvjetnik*, br. 9., 1968., 55-74.
12. **BIBER**, Dušan, Ustaše i Treći Reich, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2., 1964., 37-56.
13. **BIBER**, Dušan, O padu Stojadinovićeve vlade, *Istorija XX veka*, VIII., Beograd, 1967., 5-73.
14. **BJELAJAC**, Mile, Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918-1941., *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2., 1993., 112-128.
15. **BOBAN**, Ljubo, Previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX. veka*, sv. II., Beograd, 1961., 226-264.
16. **BOBAN**, Ljubo, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX veka*, IV, 1962., 309-366.
17. **BOBAN**, Ljubo, Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja o političkim prilikama u Jugoslaviji 1937., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 1973., 135-150.
18. **BOBAN**, Ljubo, Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom, *Istorija XX veka*, VI., Beograd, 1964., 303-357.
19. **BOGDANOVIĆ**, Jovo, Susreti s Markom Oreškovićem, *Lika u NOB 1941.*, Beograd, 1963., 343-344.
20. **BOŽIĆEVIĆ**, Ivan, Djelovanje Partije u Zagrebu 1941., *Zbornik sjećanja Zagreb 1941.-1945.*, Zagreb, 1982., 76-103.
21. **CIPEK**, Tihomir, Nationalsocijalizam kao politička religija. „Volksgemeinschaft“ kao odabrani narod, *Zbornik Nikša Stančića*, FF press: Zagreb, 2011., 321-328.
22. **COLIĆ**, Mladen, Oružane snage NDH u BIH 1941, *1941. u istoriji naroda BIH*, Veselin Masleša: Sarajevo, 1973., 497-516.
22. **ĆOSIĆ-BUKVIN**, Ivan, Hrvatska seljačka zaštita (Cvelferija), *Hrašće*, br. 32., 2007., 77-80.
23. **ČAPO**, Hrvoje, Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 2008., 1087-1103.
24. **ČURIĆ**, A.S, Naše šume, *Žandarmerijski vesnik*, XV, oktobar 1940., br. 10., 609-611.
25. **ČOLOVIĆ**, Ivan, Fudbal, huligani i rat, *Srpska strana rata*, I., Samizdat FreeB92: Beograd, 456-481.
26. **ENGESFELD**, Neda, Promišljanje o primjeni Zakona o odvjetništvu odnosno Zakona o advokatima od 19. ožujka 1929. u Kraljevini Jugoslaviji, *Vladavina prava*, br. 2., 2001., 7-49.

27. **FILIPČIĆ**, Rudolf, Crtice iz historije Komunističke partije Jugoslavije (Novigrad Podravski i njegova okolica), *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976., 604-609.
28. **GLAVIČIĆ**, Ante, Strijeljani Senjani 22. travnja u Gornjoj Kozici, *Senjski zbornik*, br. 23., 1996., 259-280.
29. **GLIGORIJEVIĆ**, Branislav, Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna), *Istorija XX veka*, V, 1963., 315-396.
30. **GLIGORIJEVIĆ**, Branislav, Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora, *Istorijski glasnik*, br. 2., 1963., 52-83.
31. **GLIGORIJEVIĆ**, Branislav, Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927-1941)., *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1., 1997., 91.-116.
31. **GOLDSTEIN**, Ivo, Ustaška revolucija 1941. Stvaranje jedne nove elite? *Zbornik Nikše Stančića*, FF press: Zagreb, 2011., 311-320.
32. **GREGORIĆ**, Pavle, U okupiranom Zagrebu, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, I., Zagreb, 1982., 38-59.
32. **GROZDANIĆ**, Milutin, Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom djelu suvremene historiografije, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 197-228.
33. Grupa autora, Kaštela uoči okupacije i u ustanku 1941. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split, 1972., 823-836.
34. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području đakovačkog kotara u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji 1918.-1941. godine, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br. 9., 2009., 113-157.
35. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.): (prvi dio), *Scrinia Slavonica*, 5., 2009., 199-228.
36. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.- 1941.): (drugi dio), *Scrinia Slavonica*, 6., 2006., 342-401.
37. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.), *Scrinia Slavonica*, 4., 2004., 212-287.
38. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području petrinjskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, *Petrinjski zbornik*, 4. (2001-2002), 4., 66- 90.
39. **DIZDAR**, Zdravko, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, *Scrinia Slavonica*, 2., 2002., 75-116.
40. **DOBRIVOJEVIĆ**, Ivana, Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima, *Časopis za suvremenu povijest*, 38., br. 1., 2006., 99-137.
41. **DŽEBA**, Ante, Mačekova zaštita u sprezi s ustašama uspostavlja vlast, *Sarajevo u revoluciji*, II., Sarajevo, 1977., 117-121.

42. **HRABAK**, Bogumil, Rad Partije na selu u Hrvatskoj 1937.-1941., *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije i Baranje*, 14., 1977.
43. **IŠEK**, Tomislav, Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska garda – poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke, *Prilozi* (Sarajevo), 23., 1987., 116-142.
44. **IVELJIĆ**, Iskra, Pokušaj stvaranja hrvatske vojske 1848/49., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 1992., 47-58.
45. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, Isticanje hrvatskih zastava 1932. godine zabranjeno i kažnjivo djelo, *Zbornik Hrvoja Matkovića*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb, 2005., 121-142.
46. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, Hrvatska 1928.-1934: vrijeme organiziranih političkih ubojstava, *Povijesni prilozi*, 13., 1994., 219-244.
47. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, O sustavu političkog terora u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova, *Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića*, Institut Ivo Pilar: Zagreb, 2002., 350-357.
48. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka, Prilog o progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karadžorđevićevske diktature, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 26., 1993., 161-176.
48. **JANJATOVIĆ**, Bosiljka – Strčić, Petar, O ubojstvu dr. Milana Šufflaya, *Historijski zbornik*, XLVIII, 1993., 89-107.
49. **JAKOVČEV**, Gojko, Stvaranje i rad organizacija KPJ na području sjeverne Dalmacije, *Istorija XX veka*, XIII., Beograd, 1975., 391-466.
50. **JAREB**, Mario, Đakovo i ustaško djelovanje tijekom tridesetih godina dvadesetog stoljeća, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 8., 2007., 135-150.
51. **JAREB**, Jere, Miroslav Krleža o hrvatskoj političkoj situaciji od 1929. do 1939., *Zbornik Hrvoja Matkovića*, Zagreb, 2005., 143-151.
52. **JELIĆ-BUTIĆ**, Fikreta, Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva svjetska rata, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 21., 1988., 145-232.
53. **JELIĆ**, Ivan, Demonstracije u Zagrebu 1939.-1941., *Iz starog i novog Zagreba*, IV., 1968., 321-341.
54. **JELIĆ**, Ivan, O nekim odjecima Sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj, *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, br. 3., 1965., 147-166.
55. **JELIĆ**, Ivan, Komunistički pokret u Dalmaciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji*, br. 2., Split, 1972., 95-112.
56. **JELIĆ-BUTIĆ**, Političke prilike na području Ispostave Banske vlasti u Splitu 1939.-1940., Slobodna Dalmacija 6-30. listopada 1990., I-XVIII.
57. **JELIĆ-BUTIĆ**, Fikreta, Ustaški režim u Sisku, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 345-358.
58. **JELIĆ**, Ivan, Komunistička Partija Hrvatske u općinskim izborima 1940. na području Dalmacije, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 1., Split, 1970., 95-112.

59. **JELIĆ**, Ivan, Rad Partije na selu u Hrvatskoj 1937.-1941., *Zbornik – Historijski Institut Slavonije i Baranje*, br. 14., 1977., 187-225.
60. **JOVIĆ**, Dragiša, Pobuna seljaka u okolici Slavenskog Broda februara 1935. godine, *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije*, 9., 1972.
61. **KARAULA**, Željko, Mile Budak i tjednik Hrvatski narod 1939.-1940. godine, *Dani dr. Franje Tuđmana - Hrvati kroz stoljeća*, br. 1., 2008., 189-213.
62. **KARAULA**, Željko, Četničke i režimske organizacije u bjelovarskom kraju tijekom Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije (s posebnim osvrtom na Kokinačke žrtve 1935. godine), *Cris – časopis Povijesnog društva Križevci*, vol. 12., br. 1., 2010., 37-60.
63. **KARAULA**, Željko, Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu, *Arhivski vjesnik*, 55., 2012., 205-219.
64. **KLEPAC**, Ivan, Djelovanje KP i stvaranje prve partizanske ćelije na području općine Čazma, *Zbornik Čazma 1226.-1976.*, Čazma, 1976., 241-256.
65. **KONJHODŽIĆ**, Mahmud, Sisak 1941., *Riječi, časopis Matice hrvatske Sisak*, br. 2., 1969., 1-98.
66. **KONJEVĆ**, Mile, O odnosu ustaša prema HSS i Stjepanu Radiću 1941., *Jugoslavenski historijski časopis*, br. 1-2., 1972., 104-112.
67. **KONJEVIĆ**, Mile, Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine, *Prilozi*, br. 9., 1973., 271-300.
68. **KONJEVIĆ**, Mile, O djelatnosti građanskih stranaka u Slavoniji, 1929-1941., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 13., 1976., 156-180.
69. **KOLAR-DIMITRIJEVIĆ**, Mira, Utjecaj fašizma na ekonomsko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine, *Fašizam i neofašizam*, CDDSSOH-Fakultet političkih nauka u Zagrebu: Zagreb, 1975., 221-232.
70. **KOLAR-DIMITRIJEVIĆ**, Mira, Položaj šumskih radnika u šumi Garjevici kod Čazme u deceniju pred Drugi svjetski rat, *Zbornik Čazma 1226.-1976.*, Čazma, 1979., 225-240.
71. **KOLAR-DIMITRIJEVIĆ**, Mira, Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile. U povodu šezdesetogodišnjice ubojstva Josipa Predavca, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3., 1993., 203-224.
72. **KOLAR-DIMITRIJEVIĆ**, Mira, Povijesni pregled područja općine Črnomerec do Drugog svjetskog rata, u: *Črnomerec u NOB. Zbornik sjećanja*, Zagreb, 1985. (predgovor).
73. **KOLAR-DIMITRIJEVIĆ**, Mira, Hrvatska u prvoj Jugoslaviji. Bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države, *Hrvatska politika u XX stoljeću*, Zagreb, 2006., 191-217.
74. **KOVAČIĆ**, Ivo, Gorski kotar u ustanku 1941., *Gorski kotar u radničkom kotaru i NOB*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara: Rijeka, 1974.

75. **KRANJČEVIĆ**, Jasenka, Obnova izgorjelog sela Kolarec, *Cris*, br. 1., 2002., 44-51.
76. **KRNIĆ**, Zdravko, Prilog izučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941. godine, *Zbornik – Historijski Institut Slavonije*, br. 6., 1968., 1-38.
77. **KRIZMAN**, Bogdan, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 1., 1963., 133-224.
78. **KRIZMAN**, Bogdan, Osvrt na autobiografiju V. Mačeka, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2., 1964., 57-75.
79. **KRIZMAN**, Bogdan, Zabilješke Srđana Budisavljevića o državnom udaru 27. III. 1941., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3., 1971., 196-213.
80. **KULJIĆ**, Todor, Fašizam i istraživanje fašizma u Jugoslaviji, *Marksistička misao*, br. 3., 1986., 3-18.
81. **LAKIĆ**, Zdenka, Prodor ideologije fašizma u redove omladine. Djelovanje „Hrvatskog junaka“ u razdoblju 1939-1941., *Marksistička misao*, br. 3., 1986., 71-119.
82. **LEČEK**, Suzana, Seljačka sloga i prva kampanja opismenjavanja u Hrvatskoj (1937.-1941.), *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., 292-301.
83. **LEČEK**, Suzana, Ustrojavanje Seljačke sloge u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.), *Scrinia Slavonica*, 2002., br. 2., 325-352.
84. **LEČEK**, Suzana, Djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Slavonskom Brodu i brodskom kotaru (1935.-1938.), *Scrinia Slavonica*, Vol. 4., 2004., 288-346.
85. **LEČEK**, Suzana, Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939. godine, *Scrinia Slavonica*, Vol. 5., 2005., 229-253.
86. **LEČEK**, Suzana, Brodski odvjetnik Filip Markotić – ‘desni’ haesesovac?, *Scrinia Slavonica*, Vol. 6., 2006., 402-447.
87. **LEČEK**, Suzana, Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.-1939., *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40., br. 3, 2008., 999-1032.
88. **LEČEK**, Suzana, Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači: primjer Vinkovaca na skupštinskim izborima 1938., *Scrinia Slavonica*, Vol. 12., 2012., 205-240.
89. **LEČEK**, Suzana, Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera na osječkom i valpovačkom području (1924-1941), *Scrinia Slavonica*, Vol. 8., 2008., 189-240.
90. **LEČEK**, Suzana, Stjepan Hefer o Sudovima dobrih i poštenih ljudi, *Scrinia Slavonica*, br. 8., 2008., 429-439.
91. **LJUBA**, Faust, U rajonskom komitetu, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945.*, I., Zagreb, 1982., 124-136.
92. **MACAN**, Trpimir, Prilog poznavanju povijesti hrvatskog odvjetništva (V). Odnos prema sudstvu, *Odvjetnik*, br. 1-2., 1983.

93. **MARTINOVIĆ**, Milan, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića, *Kalendar Hrvatski glas*, 1956., vol. XXVI., 35-59.
94. **MATICKA**, Marijan, Odras privredne krize (1929.-1945.) na položaj seljaštva u Hrvatskoj, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, br. 8., 1976., 277-364.
95. **MATKOVIĆ**, Stjepan, Ljubo Leontić i njegovi politički pogledi (1939-1947)., *Desničini susreti*, Zagreb, 2012., 71-82.
96. **MIRKOVIĆ**, Dragan, Sudjelovanje Hrvatske seljačke stranke u vladavini nezavisne države i njezinom režimu, *Hrvatska misao*, Buenos Aires, sv. 32., 1964., 37-40.
97. **MIROŠEVIĆ**, Franko, Hrvatska seljačka stranka u Moslavini 1941.-1945., *Zbornik Moslavine*, IX-X, 2006.-2007., Kutina, 2007., 94-121.
98. **MIRTH**, Karlo, Svjetionik pod Nehajem, *Senjski zbornik*, br. 19., 1992., 141-150.
99. **MORIĆ**, Stipe, NOP 1941. godine na području općine Stankovci, *Zbornik instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2., Split., 1972., 571-584.
100. **MUŽINIĆ**, Zdravko, Djelovanje ogranka Hrvatske seljačke stranke u Splitu, *Kačić*, br. 25., 1993., 625-637.
101. **ODAVIĆ**, Ravijola, Djelovanje partijska i skojevske organizacije Osijeka uoči i tokom godine 1941., *Zbornik historijskog Instituta Slavonije*, br. 10., 1973., 107-134.
102. **PAVIČIĆ**, Slavko, **PERŠE**, Franjo, Osnutak Hrvatske seljačke i građanske zaštite, *Naša domovina*, I., Zagreb, 1943.
103. **PEŠELJ**, Branko, Serbo-Croat Agreement of 1939 and American Foreign Policy, *Journal of Croatian Studies*, 11-12., 1970-1971., 3-82.
104. **PETRIĆ**, Hrvoje, Razvoj HSS-a i seljačkog pokreta u Koprivnici i koprivničkoj Podravini od 1929.-do 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2002., 159-174.
105. **POJIĆ**, Milan Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914., *Arhivski vjesnik*, 43., 2000., 147-169.
106. **RAMET**, P. Sabrina, Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka u Kraljevini Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1., 2011., 137-154.
107. **RAMET**, P. Sabrina, Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia, *Contemporary European History*, sv. 16., br. 2., 2007., 215-231.
108. **REGAN**, Krešimir, Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939.-1941.), *Studia lexicographica*, br. 1., 2007., 217-254.
109. **REGAN**, Krešimir, Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 2008., 397-424.
110. **REGAN**, Krešimir, Političko djelovanje Krajine u Banovini Hrvatskoj, *Historijski zbornik*, 60., 2007., 179-213.
111. **REGAN**, Krešimir, Srpska pravoslavna crkva i hrvatska samostalnost, - Djelovanje u Banovini Hrvatskoj, *Review of Croatian history*, 6., 2010., 1., 85-104.

112. SAFTIĆ, Vlado, Industrijalac Milan Prpić i ZIVT 1874-1954., *Hrvatsko zagorje*, XI., br. 1., 2005., 84-106.
113. ŠTEFANČIĆ, Dragan, KLOBUČAR, Stevo, Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 416-455.
114. ŠTEFANČIĆ, Dragan, Koprivnička „Danica“, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, Sisak, 1974., 868-887.
115. STOJKOV, Todor, O takozvanom Ličkom ustanku 1932., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb br.2., 1970., 167-180.
116. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, Selo u Hrvatskoj 1918.-1934. godine – gospodarski aspekt, *Povijesni prilozi*, 13., 1994., 139-178.
117. UGARKOVIĆ, Stipe, Proslava prvog maja 1940. u Zagrebu, *Zbornik sjećanja Četrdeset godina*, III., Beograd, 1960.
118. ŽIVOTIĆ, Aleksandar, Srpski gerilski odredi na prostoru Stare Srbije 1911 – 1912, *Zbornik Gerila na Balkanu*, Beograd, 2007., 119-136.

World web (digitalizirane novine):

<http://dnc.nsk.hr/newspapers/>

<http://www.nb.rs/>

<http://library.foi.hr/dlib/>

<http://dalmatica.svkst.hr/index.php?sitetext=360>

XII. ŽIVOTOPIS I SELEKTIVNI POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

Željko Karaula (1973.) rođen je u Bjelovaru. Završio je Filozofski fakultet u Zagrebu te stekao naslov profesor povijesti i filozofije. Nakon diplome određeno je vrijeme radio kao profesor povijesti u OŠ „Veliko Trojstvo“ kraj Bjelovara. Na početku svoje spisateljske djelatnosti zanosio se poezijom te mu je 1997. godine izašla zbirka pjesama „Vodena krila“. Poslijediplomski studij povijesti upisuje 2008. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, da bi doktorsku disertaciju „Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“ pod mentorstvom dr. sc. Ivica Miškulina sa Hrvatskog katoličkog sveučilišta obranio 2015. godine. Sudjelovao je na međunarodnim znanstvenim skupovima u gradovima regije

(Sarajevo, Ljubljana, Budva, Budimpešta), III. Kongresu hrvatskih povjesničara na Braču (2008.) te mnogim domaćim znanstvenim skupovima. Aktivan je u suradnji s podružnicom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) u Bjelovaru te jedan od trojice autora koji su tijekom četvorogodišnjeg istraživanja povijesti grada Bjelovara iznijeli projekt pisanja prve znanstvene povijesne monografije grada Bjelovara „Povijest Bjelovara“ u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (2013.). Svoj autorski dio monografije znatno je proširio i objavio kao posebnu knjigu pod naslovom „*Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010.*“ (2012.). Za istraživanje biografije crnogorskog političara dr. Sekule Drljevića od vlade Crne Gore, Matice Crnogorske i Dukljanske akademije znanosti i umjetnosti (DANU) dobio je dvomjesečnu stipendiju za istraživanja u Beogradu, Cetinju i Podgorici (2011.). Iste godine mu je u ediciji zagrebačke nakladničke kuće „Naklada Breza“ izašla knjiga „*Hrvatska nacionalna omladina (HANA O)*“ koja je postala izborna literatura na predmetu *Suvremene povijesti* Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Pod pokroviteljstvom Medicinskog fakulteta u Zagrebu kao glavni urednik i pisac predgovora uredio je voluminozne memoare poznatog hrvatskog političara i odvjetnika Milana Rojca u tri knjige „*Oko mene*“ (2011.-2013.). Također je istražio osobnu ostavštinu hrvatskog književnika i političara Budislava Budisavljevića-Prijedorskog pri čemu je uz napisanu njegovu opsežnu biografiju transkribirao njegov rukopis memoara „*Pomenci moga života*“ koji se čuvaju u Zavodu za književnost, umjetnost i glazbu HAZU koji su objavljeni 2012. godine. U kordinaciji sa Gradskim muzejom Varaždina također je uredio sa opsežnim biografskim predgovorom memoare poznatog hrvatskog političara iz redova Samostalne demokratske stranke (SDS), između dva svjetska rata, dr. Hinka Krizmana čiji se original čuva u beogradskom Arhivu Jugoslavije (2014.). Zajedno sa dr. sc. Vjenceslavom Heroutom priprema pisanje monografije grada Daruvara, a kao glavni urednik Zbornika „Janković“ Matice hrvatske u Daruvaru priprema uskoro izdanje toga zbornika. Autor je niza znanstvenih i ostalih radova u domaćim i inozemnim publikacijama.

Knjige:

1. *Studije iz povijesti Bjelovara (1848-1991)*, Čvor: Bjelovar, 2011.
2. *HANA O - Hrvatska nacionalna omladina*, Naklada Breza: Zagreb, 2011.
3. *Veliki župani bjelovarski (1872-1925./1941-1945.)*, HAZU Zagreb, HAZU Bjelovar, Državni arhiv Bjelovar, Gradski muzej Bjelovar: Bjelovar, 2011.

4. „Oko mene”. *Milan Rojc i Bjelovar (1879-1906)*, (priređio i napisao predgovor Željko Karaula), I-III., Medicinski fakultet u Zagrebu - Naklada Horvat: Zagreb-Bjelovar, 2011-2013.
5. *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941. u povijesnim izvorima - Dokumenti*, Viatoni d.o.o.: Bjelovar, 2012.
6. *Moderna povijest Bjelovara 1871-2010. Od razvojačenja Varaždinske krajine do suvremenog Bjelovara*, ALCA d.o.o.: Bjelovar, 2012.
7. Hrvoje, Petrić, Željko, Holjevac, Željko, Karaula, *Povijest grada Bjelovara*, HAZU Bjelovar-HAZU Zagreb: Zagreb-Bjelovar, 2013.
8. *Mačekova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u Kraljeviji Jugoslaviji*, Despot infinitus d.o.o.: Zagreb, 2015.

Selektivni popis novijih radova:

1. Ivo Tartaglia i časopis "Nova Europa", *Ivo Tartaglia i njegovo doba*, Književni krug Split: Split, 2014., (u tisku).
2. "Srbin-katolik" Lujo Vojnović - austrijski konfident na dvoru kralja Nikole I. Petrovića? *Crna Gora i crnogorsko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914-1918. godine: događaji i posljedice*, Matica crnogorska: Cetinje, 2014. (u tisku).
3. Krizni štab Bjelovar u Domovinskom ratu (1991-1992), *Radovi Zavoda za znanstveno istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, HAZU Zagreb-Bjelovar: br. 8., 2014., 123-141.
4. Pogledi ustaških medija prema partizanskim zasjedanjima "srpskog" AVNOJ-a, *70. godina od zasjedanja ZAVNOBIH-a*, Institut za istoriju Sarajevo: Sarajevo, 2014., 100-110.
5. „Dolje mađjarski hrvatski sabor, dolje mađjaroni“ Narodni pokret 1903./1904. godine na području grada Bjelovara i Bjelovarsko-križevačke županije, *Narodni pokret 1903. i njegovo nasljeđe*, Zagreb-Križevci, 2014., 145-165.
6. Korespondencija baruna Metela Ožegovića s đakovačko-srijemskim biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom (1850.-1890.) (s posebnim osvrtom na razdoblje od 1861. do 1865. godine), *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci*, br. 1., 2013., 118-142.
7. Prilozi za biografiju ustaškog revolucionara- teroriste i zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1912.-1942.) heroj, vojnik ili zločinac - između ustaške mitologije i stvarnosti - I. dio, *Prilozi - Institut za istoriju u Sarajevu*, 42., 2013., 103-133.
8. Sarajevski atentat 28. lipnja 1914. godine - reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, 43., 2011., 255-291.

9. Prilozi za biografiju velikog župana Budislava pl. Budisavljevića – Prijedorskog uz pomoć njegovih neobjavljenih memoara „Pomenci iz moga života“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*. 38., 2011., 87-130.

10. Pisma crnogorskog pjesnika, svećenika i diplomate Jovana Sundečića đakovačko-srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881.-1887.), *Diacovenca – časopis teološkog fakulteta u Đakovu*, 23., 2009., 91-156.

XIII. Slikovni prilozi